

उ० ॐमित्येतदक्षरमुपासीतोमिति बुद्धायति त
स्योपयाख्यानं ॥ १ ॥ देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं
विद्यां प्राविशंस्ते

भा० गच्छेत्कोऽसौ यत्कामः सन् स्तुवीतेति दिव्यकिरा-
दरार्था ॥ ३ ॥

ॐमित्येतदित्यादिप्रकृतस्याक्षरस्य पुनरुपादानं । उद्गी-
थाक्षराद्युपासनान्तरितत्वादित्यत्र प्रसङ्गो माभूदित्येवमर्थं
प्रकृतस्यैवाक्षरस्यामृताभयगुणविशिष्टस्योपासनं विधात-
व्यमित्यारम्भः । ॐमित्यादि व्याख्यातं ॥ देवा वै मृत्यो-
र्मारकाद्विभ्यतः किं कृतवन्त इत्युच्यते । त्रयीं विद्यां
त्रयीविहितं कर्म प्राविशन् प्रविष्टवन्तो वैदिकं कर्म
प्रारब्धवन्त इत्यर्थः । तन्मृत्योस्ताणं मन्यमानाः ॥

आ० वास्मी स सकामः समृद्धिं गच्छेत् यत्कामः सन् यः स्तुवीतेत्यन्वयः ।
इतिशब्दः प्रासङ्गिकोपासनसमाख्यार्थः ॥ ३ ॥

प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसन्धत्ते । ॐमित्येतदित्यादीति ॥
पुनरुपादानस्य तात्पर्यमाह । उद्गीथेति ॥ अदिशब्देन पूर्वो-
क्तान्युपासनानि गृह्यते । उद्गीथस्य तैर्यवहितत्वात्प्रकरण-
विच्छेदशङ्कायां । ततोऽन्यस्मिन्नर्थे प्रसङ्गः स्यात् स माभूदित्येवमर्थं
पुनरुपादानमित्यर्थः । देवा वै मृत्योरित्यादेस्तात्पर्यमाह । प्रकृत-
स्येति ॥ अक्षरव्याख्यानप्राप्तावनुवादभागं प्रत्याह ॥ ॐमित्या-
दीति ॥ देवासुरा इ वै यत्रेत्यत्र व्याख्याता देवाः मारकादासुरा-
त्पापानः सकाशादिति यावत् ॥ कोऽयं कर्मणि प्रवेशो नाम
तत्राह । वैदिकमिति ॥ तदिति वैदिकं कर्मोच्यते ते कन्दो-
भिरित्यादि व्याचष्टे । किञ्चेति ॥

CHHANDOGYA U PANISAD
with commentaries
Sankaracharya
and glossary Anandagiri
edited by E Rose
1849

B I 3

छान्दोग्योपनिषत्सूचीपत्रं ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

	पृष्ठ	पृष्ठान्त	पृष्ठान्त
अथारोहः दशममन्त्रादिमुखागामुक्तिः	१	८	२०
प्राथम्यम् अथारोहाद्यनं	२	२५	३८
आदिमन्त्रा प्राथम्यम् च उक्तीय- अथारोहाद्यनं	३	३८	४८
अथारोहाद्यनं	४	५०	५३
आदिमन्त्रा प्राथम्यम् च उक्तीय- अथारोहाद्यनं	५	५३	६८
अथारोहाद्यनं	६	६८	७८
अथारोहाद्यनं	७	७८	८८
अथारोहाद्यनं	८	८८	९८
अथारोहाद्यनं	९	९८	१०८
अथारोहाद्यनं	१०	१०८	११८
अथारोहाद्यनं	११	११८	१२८
अथारोहाद्यनं	१२	१२८	१३८
अथारोहाद्यनं	१३	१३८	१४८

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वायुहृद्	इमकखामोपासना	१	६६	१०१
योगहृद्वा	विहारः प्रकाशः कर्तृषः प्रति-	}	२	१०२	१०५
हारः	विषयनिवि यक्षविषयामोपासना				
कटिहृद्वा	यक्षविषयामोपासना	३	१०६	१०६
पद्महृद्वा	यक्षविषयामोपासना	४	१०७	१०७

15891

	अथ	प्रहासविधि	प्रहासार्थक
अनुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	५	१०८	१०८
पशुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	६	१०९	१०९
प्राण्यादिदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	७	११०	१११
वाग्दृष्ट्या विज्ञानः प्रज्ञावः आदिः उद्गीयः प्रतिज्ञाः उपद्रवः निधन- मिति सप्तविधसामोपासना	८	१११	११२
आदित्यदृष्ट्या सप्तविधसामोपासनं	९	११२	११७
आदित्यजयेन सप्तविधसामोपासनं	१०	११७	१२०
प्राग्नेषु ग्राह्यसामोपासनं	११	१२१	१२२
प्राग्नेषु रथन्तरसामोपासनं	१२	१२२	१२३
मिथुने वामदेव्यसामोपासनं	१३	१२३	१२५
वृश्चिदादित्ये पञ्चविधसामोपासनं	१४	१२५	१२५
पर्जन्ये वैष्णव्यसामोपासनं	१५	१२६	१२६
अनुषु वैराजसामोपासनं	१६	१२६	१२७
पृथिव्यादिदृष्ट्या सामोपासनं	१७	१२७	१२७
पशुदृष्ट्या सामोपासनं	१८	१२८	१२८
बौक्यदृष्ट्या सामोपासनं	१९	१२८	१२९
देवतादृष्ट्या सामोपासनं	२०	१२९	१३०
अग्नीविद्यादिदृष्ट्या सामोपासनं	२१	१३०	१३२
विमर्दिगुह्यविमर्दिगसामोपासनं	२२	१३२	१३५
धर्मस्तन्येन आहारोपासनं	२३	१३६	१५१
आहारप्रसङ्गेन सामोपासनेनोपासनं	२४	१५२	१५७
अद्यातसामोपासनेनोपासनस्य कर्मनिबन्धः	२५	१५७	१५७

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

आदित्यादौ मन्त्रादिदृष्टिः	१	१५८	१६२
दक्षिणदिक्स्थरश्वादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	२	१६२	१६३
पूर्वदिक्स्थरश्वादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः	३	१६३	१६७
उत्तरदिक्स्थरश्वादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	४	१६७	१६९
उर्ध्वदिक्स्थरश्वादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	५	१६९	१६९

प्रथमामृतं यत्रोहितादिरूपं बहूप- जीवनभूतं यस्मिन्पासनं	६	१६६	१६८
द्वितीयामृतं यत्रोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	७	१६८	१७०
तृतीयामृतमादित्योपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	८	१७०	१७०
चतुर्थामृतं मन्वतोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	९	१७०	१७१
पञ्चमामृतं साध्योपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	१०	१७१	१७२
भोगक्षये आत्मनि संवृतं सर्वमित्युपासनं ..	११	१७६	१७८
मायया ब्रह्मोपासनं	१२	१८१	१८०
दारपाणादिगोत्रोपासनं हृदिमुख- ब्रह्मोपासनं	१३	१८८	२००
सर्वदृष्ट्या ब्रह्मोपासनं मनोमयत्वा- द्यारोपेण शाखिल्यविद्या च	१४	२००	२०८
पुनर्दीर्घायुङ्गफला विराट्कोशोपासना	१५	२१०	२१४
आत्मनो दीर्घायुङ्गफला आत्मयज्ञोपासना ..	१६	२१४	२१८
आत्मयज्ञोपासना आङ्गिरसेन देव कीपुत्रायोक्ता अक्षयादिफला	१७	२१८	२२४
मनसादिदृष्ट्या अध्यात्माधिदैविक- ब्रह्मोपासना	१८	२२५	२२८
आदित्याखदृष्ट्या अध्यात्माधिदैविक- ब्रह्मोपासना	१९	२२८	२३३

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

जानश्रुतेर्हंसोक्त्या रैकनिकटे क्षत्प्रवर्यं	१	२३२	२४०
रैकाय जानश्रुतेर्धनदिदानं	२	२४०	२४४
ब्रह्मचारिणे ब्रह्मदानरूपा सर्वोपका- रविफला संवर्गविद्या	३	२४५	२५७
सत्यकामेन ब्रह्मचर्यार्थं गौतमस्य गोचार्यं	४	२५२	२५६
बलीवर्दस्य सत्यकामाय ब्रह्मण्य एकपादोक्तिः	५	२५७	२५८
अग्नेः सत्यकामाय ब्रह्मणो द्वितीयपादोक्तिः	६	२६०	२६०
इंसस्य सत्यकामाय तृतीयपादोक्तिः ..	७	२६०	२६१

महोः सत्यनामाय चतुर्थपादोक्तिः	८	२६१	२६२
सत्यनामस्य गुरुकुले पुनर्गमनं	९	२६३	२६४
उपकोसकस्य आत्मविद्या	१०	२६४	२७०
गार्हपत्याग्निविद्या	११	२७१	२७२
अन्वाहार्यपञ्चनाग्निविद्या	१२	२७३	२७३
आहवनीयाग्निविद्या	१३	२७४	२७४
अग्नीनामुपकोशप्रतिवचनं	१४	२७५	२८०
अग्निपुत्रवोपासना	१५	२७७	२८२
यज्ञे अध्यास्य उपासना	१६	२८४	२८७
आहव्यपासना	१७	२८८	२९३

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

लोकभेदमुपोपासना इन्द्रियाणां विवादश्च ..	१	२९४	३०२
प्राज्ञस्याग्नवासकस्योपासनं	२	३०५	३१४
पञ्चाग्निविद्यार्थं श्वेतकेतुप्रवाह्यसंवादः	३	३१५	३२१
लोककूप्याग्निविद्या	४	३२४	३२५
पर्जन्यकूप्याग्निविद्या	५	३२५	३२६
रुद्रकूप्याग्निविद्या	६	३२७	३२७
पुरुषकूप्याग्निविद्या	७	३२८	३२८
योषिद्रूप्याग्निविद्या	८	३२९	३२९
पुनर्घटीयन्त्रवदप्यै सम्पद्यते	९	३३०	३३२
आत्मविद्ययोत्तरमार्गः कर्मणा दक्षिणमार्गः ..	१०	३३३	३३२
औपमन्यवादिभिः पञ्चभिर्ब्राह्मणकेन सहितैः } केतयस्य संवादः क आत्मा किं ब्रह्मेति	११	३३२	३३२
औपमन्यवकैकेयराजसंवादः ..	१२	३३७	३३८
सत्ययज्ञकैकेयराजसंवादः	१३	३३८	३४०
इन्द्रयज्ञकैकेयराजसंवादः	१४	३४०	३४१
अनककैकेयसंवादः	१५	३४१	३४२
बुद्धिलकैकेयसंवादः	१६	३४२	३४२
उद्वाककैकेयसंवादः	१७	३४३	३४३

	अक्ष	प्रहास्यसि	प्रहास्यार्थक
सर्वैः सह कैकेयसंवादः	१८	३७३	३७६
आश्रुतुपासना तेष्वः प्राजाय साहेति	१९	३७६	३७७
आनाय साहेति	२०	३७७	३७७
अपानाय साहेति	२१	३७७	३७८
समानाय साहेति	२२	३७८	३७८
उदनाय साहेति	२३	३७८	३७९
एवंविदोऽग्निहोत्रफलं	२४	३७९	३८१

षष्ठाध्यायः ।

श्वेतकेतुमुपदिशत्वावधिः	१	३८२	३८७
प्रपञ्चस्य कारणात्मना सत्त्वे कृष्टिश्च	२	३८७	३८९
भूतसृष्ट्यात् प्रपञ्चकृष्टिज्ञानः	३	३८८	३९२
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं	४	३९२	३९६
अन्नाद्यशितं त्रेधा भवति	५	३९६	३९९
भक्ष्यमाश्रयाद्योयभागो मनसादिर्भवति ..	६	३९९	४०३
शाठशकलपुष्पापदेशः	७	४०३	४०८
सुषुप्तिक्वालोपदेशः	८	४०६	४०९
यथायतनं पुनस्तथा सुषुप्तादुत्तिष्ठति	९	४०९	४१६
नदीदृष्टान्तेनोपदेशः	१०	४१७	४१८
दृष्टफलदृष्टान्तेनोपासना	११	४१८	४५१
वटफलदृष्टान्तेनोपासना	१२	४५१	४५३
जवजदृष्टान्तेनोपासना	१३	४५३	४५६
गन्धारदेशादागतपुष्पदृष्टान्तेनोपासना ..	१४	४५६	४६५
भमूर्धुपुष्पदृष्टान्तेनोपासना	१५	४६५	४६५
चारपरशुपुष्पदृष्टान्तेनोपासना	१६	४६५	४६८

सप्तमाध्यायः ।

नारदाय सनत्कुमारोपदेशः	१	४७३	४८०
वाक् नाम्ना भूयसंति	२	४८०	४८२
मनो वाचो भूय इति	३	४८२	४८३

	अण्ड	पञ्चाशत्तमि	पञ्चाशत्तमि
सङ्ख्यो मनसो भूयानिति	४	४८४	४८८
चित्सं सङ्ख्याङ्ग्य इति	५	४८८	४९०
ध्यानं चित्ताङ्ग्य इति	६	४९०	४९२
विज्ञानं ध्यानाङ्ग्य इति	७	४९२	४९४
बलं विज्ञानाङ्ग्य इति	८	४९४	४९४
अग्निं बलाङ्ग्य इति	९	४९६	४९७
अपोऽन्नाङ्ग्य इति	१०	४९८	४९९
तेजोऽङ्ग्यो भूय इति	११	४९९	५००
आकाशस्तेजसो भूयानिति	१२	५०१	५०२
स्मरन्माकाशाङ्ग्य इति	१३	५०२	५०३
आशा स्मरणाङ्ग्यसीति	१४	५०४	५०४
प्राण आशाया भूयानिति	१५	५०५	५१०
सत्यज्ञानोपदेशः	१६	५१०	५११
विज्ञानोपदेशः	१७	५११	५१३
मतिज्ञानोपदेशः	१८	५१४	५१४
अज्ञाज्ञानोपदेशः	१९	५१४	५१४
निष्ठाज्ञानोपदेशः	२०	५१४	५१४
कतिज्ञानोपदेशः	२१	५१५	५१५
सुखज्ञानोपदेशः	२२	५१५	५१५
भूमाज्ञानोपदेशः	२३	५१६	५१६
आस्मिन् प्रतिष्ठितत्वोपदेशः	२४	५१७	५२१
सर्वत्र स एवेत्युपदेशः	२५	५२१	५२४
एवंविदः फलोपदेशः	२६	५२४	५२७

अथाष्टमाध्यायः ।

दहरपुण्डरीके ब्रह्मोपासनं	१	५२८	५४०
दहरब्रह्मोपासनफलं	२	५४१	५४२
असत्तापिहितसत्त्वोपासनं नामाक्षरोपा- सनञ्च	३	५४३	५४९
सेतुल्लपात्मोपासना	४	५५०	५५३

	अथ	प्रहास्यवि	प्रहास्यन
यथादौ ब्रह्मचर्यादृष्टिः	५	५५४	५६२
हृदयनाडीसूत्र्यंरश्मिपथोपासना	६	५६२	५७०
इन्द्रविरोचनयोः प्रजापतिसक्ताग्रगमनं ..	७	५७१	५७५
इन्द्रविरोचनयोर्बदधरावे आत्मदर्शनं.....	८	५७६	५८५
इन्द्रस्य पुनरागमनं.....	९	५८६	५९०
इन्द्राय स्वप्नपुरुषोपदेशः	१०	५९१	५९४
सुषुप्तपुरुषोपदेशः.....	११	५९५	५९७
मर्त्यशरीराद्युपदेशः	१२	५९७	६२१
ज्ञानाद्युपदेशः.....	१३	६२२	६२२
कारणत्वेनाकाशाख्यब्रह्मोपदेशः	१४	६२३	६२५
परम्परागतब्रह्मोपदेशः	१५	६२५	६२८

समाप्ता सूची ।

ॐ परमात्मने नमः ।

कान्दग्योपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐमित्येतदन्तरमित्याद्यष्टाध्यायी कान्दग्योपनिषत् ।
तस्याः सङ्क्षेपतोऽर्थजिज्ञासुभ्य ऋजुविवरणमन्यग्रन्थमिद-
मारभ्यते ॥

आनन्दगिरिहस्तटीका ।

आ० ॐ ॥ नमो जन्मादिसम्बन्धबन्धविध्वंसहेतवे ।
‘हरये परमानन्दवपुषे परमात्मने ॥ १ ॥
नमस्त्यन्तसन्दाहरसीरुहभानवे ।
गुरवे परपक्षाघ्नान्तध्वंसपटीयमे ॥ २ ॥

कन्दोगानामुपनिषद्भेदं व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकारश्चिकी-
र्षितग्रन्थपरिसमाप्तिप्रचयपरिपश्यादुगितनिर्बन्धसिद्ध्यर्थमोक्तः ।
नेष्टारुलक्षणं मङ्गलाचरणं सम्पादयन् व्याख्येयस्वरूपं दर्शयति ।
ॐमित्येतदिति ॥ व्याख्यानं सप्रयोजकं प्रतिजानीते । तस्य
इति ॥ ननु शारोरके भूयःसु प्रदेशेषु विस्तीर्णेन व्याख्यात-
त्वात्सम्यग् भाष्यं किमिति सम्प्रत्यारभ्यतेऽत्राह । सङ्क्षेपत इति ॥
विस्तीर्णेन व्याख्यातत्वेऽपि सङ्क्षेपतो व्याख्यानमस्याः सम्प्रणीयते
विस्तृतस्य सङ्क्षिप्य ग्रहणे सुग्रहत्वादित्यर्थः ॥ किञ्च । न चैयं
यथा पाठक्रमं व्याख्याता । प्रकृतं तु पाठक्रममनतिक्रम्य व्याख्यायते
तद्युक्तमिदं भाष्यमित्याह । ऋजुविवरणमिति ॥ ऋजु पाठ-
क्रमानुसारि विवरणमर्थस्फुटीकरणं प्रकृतोपनिषदो यस्मिन्
भाष्ये तत्तथेति यावत् ॥ अथ पाठक्रममाश्रित्यापि द्वाविड
भाष्यं प्रणीतं तत् किमनेनेत्याशङ्क्याह । अन्यग्रन्थमिति ॥ तथापि

भा० तत्र सम्बन्धः । ममसं कर्माधिगतं प्राणान्यादिदेव-
ताविज्ञानसहितमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्रतिपत्तिका-
रणं । केवलं च धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकप्रतिपत्तिकारणं ।
स्वभावप्रवृत्तानां च मार्गद्वयपरिभ्रष्टानां कष्टाऽधोग-
तिरुक्ता ॥

आ० विशिष्टाधिकार्यभावे कथमिदमारभ्यते । तत्राह । अर्थजि-
ज्ञासुष्य इति ॥ ये हि मुमुक्षवेऽस्याविवक्षितमर्थं जिज्ञासन्ते
तेभ्यो भाव्यमिदं प्रस्तूयते । तथा च विशिष्टाधिकारिसम्भवे
तदारम्भः सम्भवति । तस्य च प्रकृतोपनिषदर्थपरिज्ञानमवान्त-
रफलं तद्वारा केवल्यं परमं फलमिति भावः ॥

ननु कर्मविधिशेषत्वादुपनिषदस्तद्व्याख्यानैव कृतव्याख्या-
नत्वात् पिष्टपिष्टिप्रसङ्गात् कृतं तद्वाक्येयत्वाशङ्क्यं शेषशेषित्वे
प्रमाणाभावान्नैवमित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरकाण्डयोर्निर्णयतपूर्वोपर-
भावप्रयुक्तं सम्बन्धं प्रतिजानीते । तत्रेति ॥ तस्या व्याख्येयत्वेन
प्रकृताया उपनिषदः कर्मकाण्डेन सह सम्बन्धोऽभिधीयत
इत्यर्थः । कोऽसावित्यपेक्षायां तदभिधित्वया कर्मकाण्डार्थमनुव-
दति । समस्तमिति ॥ विहितं प्रतिषिद्धञ्च कर्म पूर्वस्मिन् काण्डे
प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥ तत्र हि विहितं समुचितमसमुचितञ्चेति
द्विविधमङ्गीकृत्य समुचितस्य फलमनुवदति । प्राणान्यादीति ॥
प्राणान्नाग्निस्तेत्याद्यधिदेवता तद्विज्ञानं तदुपासनं तेन समुचित-
मग्निहोत्रादि कर्म अर्चिराद्युपलक्षितेन देवयानेन यथा कार्य-
ब्रह्मप्राप्तौ कारणं न तु ब्रह्मप्राप्तौ तस्य गन्तव्यत्वाभावात् कार्य-
स्यैव गन्तव्यताया वादर्थ्यधिकरणे राज्ञान्तितत्वात् । तस्मान्न
समुचितं विहितं कर्म परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः ॥ तस्यैवासमु-
चितस्य फलमाह । केवलञ्चेति ॥ विहितस्य गतिमुक्त्वा प्रतिषि-
द्धस्य गतिमाह । स्वभावेति । स्वभावेन शास्त्रापेक्षामन्तरेण
प्रकृतिवशादेव प्रवृत्ता यथेष्टचेष्टारसिकास्तेषां कर्मज्ञानाभा-
वाद्देवयाने पिष्टयागे च पथ्यमधिकृतानामधोगतिस्तिर्यग-
वस्था क्षुद्रजनकृच्छया अपनरावृत्तिर्दुर्लभा ॥

भा० न चोभयोरपि मार्गयोरन्यतरस्मिन्नपि मार्गे आत्म-
नितिकी पुरुषार्थसिद्धिरित्यतः कर्मनिरपेक्षमद्वैतात्मविज्ञानं
संसारगतित्रयहेतूपमर्देन वक्तव्यमित्युपनिषदारभ्यते ।

न चाद्वैतात्मविज्ञानादन्यत्रात्मनितिकी निःश्रेयसप्राप्तिः ।

आ० वाक्येनान्यतरस्मिन्नेवाधिकृतानां परमपुरुषार्थः सेत्स्यति ।
शुक्लक्षणे गती क्षेपे जगतः शाश्वते मते इति स्मृत्या तयोर्निमित्तक-
णत्वप्रतिपक्षेतरत आह । न चोभयोरित्यादिना ॥ ननु मार्गद्वय-
भ्रष्टानां पुरुषार्थाभावेऽपि द्वयोः पयोरन्यतरस्मिन् वा भवि-
ष्यतीति चेत् तत्र न तावदेवयानपथि निमित्ते निरतिशयपुरु-
षार्थसिद्धिः ॥ इमं मानवमावर्त्तन्नावर्त्तते तेषामिह न पुनराह-
न्तिरित्यचेममिहेति विशेषणात् एकया यात्रणाहन्तिमिति स्मृता
वनाहन्तेरेतत्कल्पविषयत्वात् कान्यान्तरेऽप्यनाहन्तावपि विशेष-
णार्थक्यात् । नापि पिठयाणपथि निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः ।
एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तते । अन्यथा वर्त्तते पुनरिति चन्द्र-
स्थलरक्षणनावगमात् । तस्मान्न कर्मवशादात्मनिकपुरुषार्थ-
प्राप्तिरित्यर्थः ॥ एवमनूद्य कर्मफलं फलितं सम्बन्धमाह । इत्यत-
इति ॥ उक्तरीत्या कर्म यतो न निरतिशयपुरुषार्थहेतुरतः ससा-
धनात् कर्मणस्तत्कलाव विरक्तस्य निरतिशयपुरुषार्थं काङ्क्ष-
तस्तत्साधनं केवलमात्मज्ञानं संसारान्तर्भूतपूर्वोक्तगतित्रयहेतु-
कर्म तद्धेतुनिराकरणेन वक्तव्यमित्यभिप्रायेणोपनिषदारभ्यते ।
न हि कर्मानुष्ठानात् पुमर्थो निरतिशयो लभ्यते । तस्य तत्-
यथेहेत्यादौ क्षयिष्णुफलत्वश्रुतेः । तथा चेश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठि-
तशुभकर्मवशादुपजातशुद्धबुद्धेर्विरक्तस्य मुमुक्षोर्भोक्तसाधनज्ञा-
नार्थाऽयमपनिषदारम्भ इति हेतुहेतुमद्भावः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥

ननु मोक्षार्थो न प्रवर्त्तत तत्र कान्यनिषिद्धयोर्निवर्त्यनैमित्तिके-
कृत्यात् प्रत्यवायजिघीर्षयेति दृढेवत्वात् । कान्यनिषिद्धे वर्ज-
नीये नित्यनैमित्तिके च कृत्वा व्यवस्थितस्य मुमुक्षोर्वर्त्तमानदेह-
पाते पुनर्देहान्तरयज्ञे हेत्वभावादनायाससिद्धाज्ञानादृतेऽपि
मुक्तिरिति कथं तादर्थ्येणोपनिषदारम्भेन तत्राह । न चेति ॥ न

भा० वक्ष्यति हि । अथ येऽन्यथातो विदुरन्तराजानस्तच्छय-
लोका भवन्ति । विपर्यये च स खराट् भवतीति ॥

तथा द्वैतविषयानृताभिसन्धस्य बन्धनं तत्कारण्येव
तत्तत्परशुग्रहणे बन्धदाहभावः संसारदुःखप्राप्तिस्त्युक्ता

प्या० हि तदुत्प्रेक्षितो मोक्षोपायो विना प्रमाणं कल्प्यते । न च पौरु-
षेयं वाक्यं मूलप्रमाणमन्तरेण प्रमाणं । न चात्र श्रुतिस्मृती प्रत्य-
क्षादि वा मूलमालोच्यते । सम्भवति च यथावर्णितरचितस्यापि
कर्मशेषवशाद्देहान्तरं न चैकभक्तिकः कर्माश्रयः । तद्य इह रमणी-
यचरणास्ततः शेषेणेत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्तस्मादात्मज्ञानादेव
मुक्तिरिति भावः ॥ अद्वैतात्मज्ञानविधुराणां भेदज्ञानभाजां
कर्मानुष्ठायिनां क्षय्यफलशालित्वे वाक्यशेषं प्रमाण्यति । वक्ष्यति
ह्येति ॥ अद्वैतात्मोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । ये पुनरनुपासि-
तगुरुवस्तदुपदेशश्रुत्या यथा मति यथोक्तादद्वैतादन्यथा द्वैतमेव
तत्त्वं विन्दन्ति ते परतन्त्राः सन्तो रागादिना कर्मानुतिष्ठन्तो
विनाशिकलशालिनः स्युरिति श्रुत्यर्थः ॥ अद्वैतात्मज्ञानादात्म-
न्तिकपुरुषार्थसिद्धिरित्यत्रापि वाक्यशेषमनुकूलवति । विपर्यये
चेति ॥ अकारात् क्रियापदमनुकूल्यते । स हि विद्वान्विद्यया
निरस्ताऽविद्यादिमलः स्वपरिज्ञानात्स्वयमेव परात्मा भवति ।
भेदप्रतिपत्तिहेतोराच्छिन्नत्वादित्यर्थः ॥

कर्म्मिणां पुरुषार्थो निरतिशयो न सिद्ध्यति । अद्वैतनिष्ठा-
नान्तु कर्म्मत्यजतां पुमर्थः सेत्स्यतीत्यत्र वाक्यशेषस्यं लिङ्गं दर्शयति ।
तद्येत्यादिना ॥ द्वैतमेव विषयस्तस्मिन्वाचारम्भमिति श्रुते-
रन्तरेऽभिसन्धा यस्याभिसन्धा सत्यत्वाभिमानस्तस्य बन्धनं पर-
मानन्दस्याविर्भावहारित्वं । संसारात्मकस्य दुःखस्य प्राप्तिश्च ।
यथा वस्तुतस्तत्कारस्य नाहं तत्कारोऽस्मीति मिथ्यैवाभिमन्वानस्य
परिशोधनार्थं तत्तत्परशोयं हृत्वे दाहो बन्धनं दुःखप्राप्तिश्च
प्रतीयते । तथैव द्वैताभिनिवेशवतोऽपीति प्रथममुक्ता वस्तुतोऽत-
त्कारस्य परारोपिततत्कारत्वस्य परिश्रुत्यया तत्तत्परशुग्रहणे
दाहाद्यभाववद्द्वैताभावोपलक्षिते प्रत्यगात्मनि परमार्थसत्त्वेऽभि-

भा० हेतात्मसत्याभिसम्बन्धानस्करस्येव तत्रपरबुद्ध्यहणे बन्ध-
दाहाभावः संसारदुःखनिवृत्तिरिति । अतएव न कर्मासह-
भात्यहेतात्मदर्शनं ॥

क्रियाकारकफलभेदोपमर्दनं मदेकमेवाद्वितीयमात्मै-
वेदं सर्वमित्येवमादिवाक्यजनितस्य बाधकप्रत्ययानुप-
पत्तेः । कर्माविधिप्रत्यय इति चेत् । न । कर्तृभोक्तृस्वभाव-
विज्ञानवतसाज्जनितकर्माफले रागद्वेषादिदोषवतस्य कर्मा-
विधानात् । अधिगतमकलवेदार्थस्य कर्माविधानादहेत-

भा० मानवतो हेताच्च व्यावृत्तचित्तस्यानर्थध्वंसे निरतिशयानन्दावि-
र्भावश्चेति । यद्योक्तार्थानुरोधेनाये श्रुतिर्वक्ष्यतीति योजना । केवल-
मात्मज्ञानं कैवल्यहेतुस्तत्सिद्ध्यर्थमुपनिषदारम्भ इति स्वप्नेो-
दर्शितः । खयुत्थास्तु कर्मसमुच्चितमात्मज्ञानं मोक्षसाधनं ।
तादर्थ्येनोपनिषदारम्भ इत्याहुः ॥ तां प्रत्याह । अत एवेति ॥ यत्क-
तकं तदनिवृत्तिमिति व्यात्यनुगृहीततया तद्यथेहेत्यादिश्रुत्या कर्म-
फलस्यानित्यत्वावगमाद्भ्रष्टविदाप्नोति परमित्यादिश्रुत्या च ज्ञान-
फलस्य नित्यत्वसिद्धेर्ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धफलत्वाध्यवसायादहेत-
स्यात्मनो दर्शनं नैव कर्मणा सह भावि भवितुमुत्सृजते । न हि
विरुद्धयोस्तमःप्रकाशयोः समुच्चयः सङ्गच्छते । तन्न समुच्चितज्ञा-
नार्थत्वेनोपनिषदारम्भ इत्यर्थः ॥

किञ्चाहेतात्मज्ञानं स्वसाध्यसिद्ध्यर्थं कर्मापेक्षते । स्वबाधक-
विधूननार्थं वा । नाद्यः तस्यासाध्यफलत्वादिति मन्वानो द्वितीयं
प्रत्याह । क्रियेति ॥ वाक्यजनितस्याहेतात्मज्ञानस्येति शेषः । तस्य
बाधकाभावेन तत्परिहारार्थं सहकार्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥
बाधकप्रत्ययाभावस्यासिद्धिमाशङ्कते । कर्ममिति । तद्विधयो विधि-
प्रत्यया यजेतेत्यादिविधिजनितः कर्माव्यवसायः । स चात्मनि
कर्तृत्वादिकमाकाङ्क्षकर्त्ताद्यात्मज्ञानस्य बाधको भवतीत्यर्थः ।
कस्यायं कर्माविधिरक्षस्य विद्वदो हेति विकल्पार्थं प्रत्याह ।

भा० ज्ञानवतोऽपि कर्मोति चेत् । न । कर्माधिकृतविषयस्य कर्तृ-
भोक्तादिज्ञानस्य स्वाभाविकस्य सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं
सर्व्वमित्यनेनोपमर्द्दितत्वात् । तस्मादविद्यादिदोषवत् एव
कर्माणि विधीयन्ते । नाद्वैतज्ञानवतः । अत एव हि
वक्ष्यति । सर्व्वे एते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थाऽमृतत्व-

आ० नेत्यादिना ॥ कर्त्तार्याकारं प्रमाणनिरपेक्षप्रकृतिप्रसूतं मिथ्या-
ज्ञानं तद्वत्स्तेन मिथ्याज्ञानेन जनितकर्मफलविषयो रागादि-
दोषस्तद्वत्तच्च कर्म विधीयते । न हि कर्त्ताहमित्यादिमिथ्याधियो
रागादेस्व भावे कर्म विधातुं शक्यं । यद्यद्वि कुरुते जन्तुस्तत्त्वा-
मस्य चेद्विमतमिति स्मृतेः । अतोऽस्य कर्मविधिपक्षे न तत्प्रत्ययो
बाधकः प्रात्यभावादित्यर्थः ॥ द्वितीयं शङ्कते । अधिगतेति ॥
अधीतस्वाध्यायो हि वैदिके कर्मणि अधिक्रियते । अध्ययनश्चा-
र्थावबोधफलमिति मीमांसकमर्थ्यादा । तथा चाध्ययनवतो
ज्ञातसर्व्ववेदार्थस्य यजेतेत्यादिना कर्मविधानादात्मज्ञानस्यापि
कर्माङ्गत्वं गम्यते । न चात्मज्ञानमपबाध्यते । अविरोधादित्यर्थः ।
न तावदर्थावबोधफलमध्ययनमिति प्रामाणिकमक्षरावामिफलं
तदिति चाध्येष्टप्रसिद्धं । तत्राध्ययनविधिवशेन नात्मज्ञानस्य
कर्मविधिसम्बन्धः सम्भवतीति परिहरति । नेति ॥ किञ्च ममेदं
कर्मति कर्मण्यैश्वर्यं प्रतिपद्य व्यवस्थितं विषयीकृत्य प्रवृत्तस्य कर्त्ता-
र्याकारविज्ञानस्य प्रमाणापेक्षामन्तरेण स्वभावप्राप्तस्य वाक्यो-
त्थेन सम्यग्ज्ञानेनापहतत्वात् कर्मफलविषये रागाद्ययोगात्तन्निब-
न्धनस्य कर्मणोऽपि दुरनुष्ठानत्वात्तात्त्विकस्य कर्मोपपत्तिरित्याह ।
कर्माधिकृतेति ॥ अद्वैतात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिविरोधित्वे फलि-
तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अस्य कर्मविधिर्न त्वात्मज्ञस्येवत्र
श्रुतिं संवादयति । अत एवेति ॥ एते त्रयोऽप्याश्रमिभ्यः कर्मा-
धिकृता इति यावत् ॥ यथा ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थश्चेत्येते
कर्मिणस्तथा ब्रह्मविदपि कर्मा चेन्न पृथक् क्रियेत । पृथक्कर-
णाच्च न, तस्य कर्मविधिरिति मत्वोक्तं । ब्रह्मसंस्था इति ॥ यदि

भा० मेतीति । तत्रैतस्मिन्नद्वैतविद्याप्रकरणेऽभ्युदयसाधनान्यु-
पासनान्युच्यन्ते । कैवल्यसन्निकृष्टफलानि चाद्वैताद्वीष-
द्विकृतब्रह्मविषयाणि मनोमयशरीर इत्यादीनि कर्मा-
समृद्धिफलानि च कर्माङ्गसम्बन्धीनि । रहस्यसामान्यान्म-
नोवृत्तिसामान्याश्च ॥ यथाऽद्वैतज्ञानं मनोवृत्तिमात्रं
तथान्यान्युपासनानि मनोवृत्तिरूपाणीत्यस्ति हि सामान्यं ।
कस्माद्द्वैतज्ञानस्योपासनानाञ्च विशेषः । उच्यते । स्वाभा-
विकस्यात्मन्यक्रियेऽध्यारोपितस्य कर्मादिकारकक्रिया-
फलभेदविज्ञानस्य निवर्त्तकमद्वैतविज्ञानं । रज्ज्वादाविव

आ० समुच्चयासम्भवात् कैवल्यमेवात्मज्ञानं कैवल्यसाधनमिति तादर्थ्ये-
नोपनिषदारभ्यते । इत्त किमिदं स्यामुपनिषदि त्रिविधान्युपास-
नान्युपन्यस्यन्ते तत्राह । तत्रेति ॥ उक्तरोव्योपनिषदारम्भं सतीति
यावत् । स यो वायुं दिशां वत्सं वेदन् पुरेदं रोदतीत्यादी-
न्यभ्युदयफलानि उपासनानि । कैवल्येन सन्निकृष्टफलत्वं नाम
क्रममुक्तिफलत्वं । अद्वैतान्निध्युपस्थादोषद्विकृतं सगुणं ब्रह्म ।
कर्मसमृद्धिफलानि कर्मफलगतातिशयफलान्यद्वीथाद्युपासना-
नीत्यर्थः ।

आत्मविद्याप्रकरणे त्रिविधोपासनेोपन्यासे हेतुमाह । रह-
स्येति । उपनिषत्पदवेदनीयत्वस्यात्मविद्यायामुपासनेषु चावि-
शेषादित्यर्थः । तत्रैव हेतुस्तरमुद्गाह्य विभजते । मनोवृत्तीत्या-
दिना ॥ आत्मज्ञानस्योपासनानां च यथोक्तं सामान्यमिच्छते
चेत्तर्हि फलतोऽपि विशेषो न स्यादिति मन्वानः शङ्कते । कस्त-
र्हीति ॥ फलतो विशेषं दर्शयन्मुत्तरमाह । उच्यते इति ॥ तत्र
प्रथममात्मज्ञानस्योपासनाभ्योऽविशेषमादर्शयति । स्वाभाविक-
स्येति । प्रत्यगात्मनि क्रियाकारकफलविभागविक्रमे कूटस्थे
स्वभावशब्दिताविद्याकृतमध्यारोपितं कर्माद्याकारविज्ञानं ।
तस्याद्वितीयत्वादिलक्षणाधिकानयाद्यात्मज्ञानं निवर्त्तकं । यथा

भा० सर्पाद्यधारेण लक्षणज्ञानस्य रज्जादिस्वरूपनिश्चयः प्रका-
 शनिमित्तः । 'उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्पितं किञ्चिदा-
 लम्बनमुपादाय तस्मिन् समानचित्तवृत्तिमन्तानलक्षणं ।
 तद्विलक्षणप्रत्ययानन्तरितमिति विशेषः । तान्येतान्युपा-
 सनानि सत्त्वशुद्धिकरत्वेन वस्तुतत्त्वावभासकत्वादद्वैतज्ञा-
 नोपकारकाण्यलम्बनविषयत्वात् सुखसाध्यानि चेति पूर्व-
 मुपन्यस्यन्ते ॥ तत्र कर्माभ्यासस्य दृढीकृतत्वात्कर्मपरि-

क्षा० रज्जादावधिलक्षणे सर्पादिसमारोपरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य प्रका-
 शादिकारणप्रसूतो रज्जाद्यधिलक्षणस्वरूपनिश्चयो निवर्तकस्तथे-
 त्यर्थः । सम्यगुपासनानामद्वैतज्ञानादिशेषं दर्शयति । उपासनं
 त्विति ॥ शास्त्रं मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि किञ्चिदालम्बनं मनः-
 प्रभृति विवक्षितं । समानजातीयप्रत्ययसन्तानकरणं विच्छिद्य
 विच्छिद्य ध्यायिनोऽपि सिध्यतीत्याशङ्क्य विशिनष्टि । तद्विल-
 क्षणेति ॥

आत्मज्ञानस्योपासनानां च अवान्तरविशेषमुपसंहरति ।
 इति विशेष इति ॥ ननु विद्याप्रकरणे यथोक्तोपासनानामुपदे-
 शसम्भवेऽपि विद्यैव प्राधान्यात्प्राथम्येनोच्यतामुपासनानि पुनर-
 प्रधानत्वात्पश्चात्तेन वाच्यानीत्याशङ्क्याह । तानीति ॥ उपासना-
 नामीश्वरार्पणबुद्धानुष्ठितनित्यादिकर्मवर्षितशुद्धिदारा ज्ञान-
 कारणत्वात् । कार्याश्च कारणस्य प्राथम्यप्रसिद्धेः साकारवस्तु-
 विषयत्वेन सुसाध्यत्वाच्च । मन्दानां सङ्गता तेषु प्रवृत्त्युपपत्तेरा-
 दावुपदेशः सम्भवतीत्यर्थः ॥ तथापि बहुविधेधूपासनेषु किमि-
 त्यङ्गावबद्धमेवोपासनं प्रथममुच्यते तत्राह न तत्रेति ॥ प्राकृते
 पुण्ये कर्माभ्यासस्यानादिवासनया दृढीकृतत्वादभ्यस्ततत्तत्क-
 र्माभ्यागेनातत्कर्मन्धिनि केवलोपासने चेतसः समर्पणं दुःखं
 कर्तुमिच्छङ्गावबद्धमेव तावदुपासनमुच्यते । एवमादावङ्गा पुन-
 रुपासनान्तराणि क्रमेण वक्तव्यानीत्यर्थः । आगच्छत्यस्य नियत-

उ० अमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ॥

भा० त्यागेनोपासन एव दुःखं चेतःसमर्पणं कर्तुमिति कर्माङ्ग-
विषयमेव तावदादावुपासनमुपम्यस्यते ॥

अमित्येतदक्षरमुपासीत । अमित्येतदक्षरं । परमा-
त्मनोऽभिधानं नेदिष्ठं । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने भ-
वप्रसीदति प्रियनामग्रहण इव लोकाः । तदिहेति परं प्रयु-
क्तमभिधायकत्वाद्वावर्त्तितं शब्दस्वरूपमात्रे प्रतीयते ।
तथाचार्चादिवत्परस्यात्मनः प्रतीकं मन्यस्यते ॥

भा० पौष्पापेक्षप्रयुक्तसम्बन्धमुपनिषत्तात्पर्यबोद्धा प्रत्यक्षरं व्याख्यातु-
कामः प्रतीकमादत्ते । अमित्येतदक्षरमिति ॥

तत्र प्रथममेकारस्याभिधायकत्वपक्षमेवावलम्ब्यते । परमा-
त्मन इति ॥ अभिधानान्तरेभ्यो विशेषं दर्शयति । नेदिष्ठमिति ॥
निकटतममतिशयेन प्रियमिति यावत् । अकारस्य नेदिष्ठत्वत्वं
समर्पयति । तस्मिन्निति ॥ अकारस्यान्यत्र परमात्मनामत्वेऽपि
प्रकृते किं विवर्त्तितमित्याशङ्काह । तदिहेति ॥ प्रकृते हि
वाक्यं तदोमिति पदमिति शब्दशिरस्कं प्रयुक्तमिति शब्दसाम-
र्थ्यादेव वाचकत्वाद्वावर्त्तितं । शब्दस्वरूपमात्रमुपास्यं मन्यते ।
यत्र हीति परः प्रयोगो न तत्राभिधेयविवक्षास्ति यथा गौरि-
त्ययमाहेति । तथा चेत्येतत्परत्वादोकारस्य स्वरूपमात्रमुपास्यं
विवर्त्तितमित्यर्थः ॥ तस्योपास्यत्वाथे अष्टां साधयति । तथा चेत्येति ॥
इति परप्रयोगवशादभिधायकत्वाभावे सत्यर्चाशब्दितपति-
माथां भगवत्प्रतीकत्ववदोकारस्यापि परमात्मप्रतीकत्वेन
अष्टत्वादुपास्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ तदीयं अष्टां संप्रसादकं
निगमयति ।

भा० एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं
 श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतं । जपकर्मास्वाध्यायाद्यन्तेषु
 बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रेष्ठ्यं । अतस्तदेतदक्षरं वर्णा-
 त्मकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत । कर्मा-
 ज्ञावयवभूते ॐकारे परमात्मप्रतीके दृढामेकाग्र्यलक्षणां
 मतिं सक्तनुधात् ॥

आ० एवमिति ॥ सर्ववेदान्तेष्वेतदात्मन्मन्त्रं श्रेष्ठमेतदात्मन्मन्त्रं परमि-
 त्यादिषु । किञ्च नान्यस्य श्रेष्ठ्यं समर्थनीयं प्रसिद्धत्वादित्याह ।
 जपेति ॥ गायत्र्यादिजपे यज्ञादो कर्मणि स्वाध्यायस्यादावन्ते
 चोक्तारस्य प्रयोगो दृश्यते ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः-
 क्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां । ब्राह्मणः
 प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । खवत्तर्नोक्तं पूर्वं परस्ताच्च
 विधीर्यत इति स्मृतेः ॥ श्रोमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहत्यादि
 श्रुतेष्वेत्यर्थः । श्रोमितीत्ययं भागो व्याख्यातः । सत्यत्वेतदक्षर-
 मित्यस्यार्थमाह । अत इति ॥ श्रेष्ठत्वमुपास्यत्वार्थमनुकथ्यते ।
 श्रोतेष्व समस्तमिति न्यायेन विशेषणस्यार्थवत्त्वमभिप्रेत्य
 कर्तव्योऽगमुपहरतीति न्यायेनाक्षरशब्दस्य प्रकरणमनुकथ्य
 प्रसिद्धमर्थमाह । वर्णात्मकमिति ॥ ग्रामो दग्धः पटो दग्ध
 इतिवदेकदेशे समुदायविषयं पदं प्रकृतमित्याह । उद्गीथेति ॥
 उपानिं विभजते । कर्मेति ॥ उद्गीथावयवत्वादीकारे तच्छब्द-
 प्रकृतिरित्युक्तत्वादगन्तरवाक्यमकिञ्चित्परमित्याशङ्क्य श्रुत्युक्तो
 योऽस्मिन्नो हेतुत्वेन स्फुटोक्तिरिति ततश्चात्मव्याख्याभिर्दर्शित
 इत्यभिप्रेत्याह ।

उ० ओमित्युद्गायति तस्योपवाख्यानं ॥ १ ॥
एषां भूतानां पृथिवी रसो पृथिव्या आपो रसः ॥

भा० स्वयमेव अतिरोंकारस्योद्गीयशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह ।
ओमिति ह्युद्गायति । ओमित्यागम्य हि यस्मादुद्गायति
अत उद्गीय ओंकार इत्यर्थः । तस्याचरस्योपवाख्यानमेव-
मुपासनमेवं विभूत्येवं फलमित्यादिकथनमुपवाख्यानं ।
प्रवर्त्तत इति वाक्यशेषः ।

एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परा-
यणमवष्टम्भः । पृथिव्या आपो रसोऽसु क्षोता च प्रोता च

व्या० स्वयमेवेति ॥ ओमित्येतदक्षरमित्यत्रोपासनेत्यतिविधिरुक्तः ।
सम्पत्तिं गुणं विवक्षुर्वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे । तस्येति ॥ एवमु-
पासनमिति ॥ रसतमत्वमाप्तिः समृद्धिरित्येवंगुणकमुपासनं यस्या-
क्षरस्य तत्तथेत्यर्थः । एवं विभूतीति परमपराङ्मः । तेनेयं त्रयीविद्या
वर्त्तत इत्याद्या विभूतिः स्तुतिर्यस्य तत्तथेति यावत् ॥ एवं फल-
मित्यापयिता ह वै कामानामित्यादिफलं यस्योपास्यसाक्षा-
त्कारस्य तत्तथोक्तमित्यर्थः ॥ गोदोहनवदाश्रित्य विधानादधि-
क्षताधिकारमिदमुपासनं तथापि एवमेव । एतद्व्याप्तिवन्धः
फलमिति न्यायेन फलवत्फलं याजमानमुद्गातुर्यजमानेन कर्मार्थं
क्रीतत्वात्तत्कर्मकस्योपासनस्यापि यजमानस्य स्वामिनः फलमिति
वचनमादिशब्दार्थः । वाक्यस्य साक्षात्त्वेनानर्थक्यं वारयति ।
प्रवर्त्तत इति ॥

तदेवोपवाख्यानमनुवर्गयन्नांकारस्य रसतमत्वं गुणं विधातुं
पातनिकां करोति । एषामिति ॥ गतिरित्युत्पत्तिकारणत्वं परा-
यणमिति स्थितिहेतुत्वमवष्टम्भ इति प्रणयनिदानत्वमुच्यत
इति भेदः । वैपरीत्येन वामुनि पदानि नेयानि । अप्यां एधि

उ० अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य
वायसो वाच ऋयसऋचः साम रसः साम उद्गीथो
रसः ॥ २ ॥ स एष रसानां रसतमः परमः

भा० पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽप्यरि-
णामत्वादोषधीनां । तामां पुरुषो रसोऽप्यरिणामत्वात्पुरु-
षस्य । तस्यापि पुरुषस्य वायसः । पुरुषावयवानां हि वाक्
मारिष्ठा । अतो वाक्पुरुषस्य रस उच्यते । तस्या अपि वाचः
ऋयसः सारतरा । ऋचः साम रसः सारतरं । तस्यापि
साम उद्गीथः प्रकृतत्वादेकारः सारतरः ॥ एवं स एष
उद्गीथाख्य ऊंकारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामति-

आ० वीरसत्त्वं साधयति ॥ अस्मि हीति । अस्यार्थस्य श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं
द्योतयितुं हिशब्दः । ओषधीनामपः प्रति कारणत्वाभावात् कथं
तत्र रसशब्दस्तत्राह । अप्यरिणामत्वादिति ॥ कारणपरतया
पूर्वञ्च व्याख्यातोऽपि रसशब्दो गोरस इतिवदुत्तरञ्च कार्यपर-
तया व्याख्येय इत्यर्थः । कथमोषधीनां पुरुषो रसः । न हि ताभि-
रसौ क्रियते तत्राह । अनेति ॥ पुरुषरसत्वं वाचः समर्थयते ।
पुरुषेति ॥ वाक्विहीनं प्रति पुरुषान्तरं निन्दन्ति अतो वाचः
सारतमत्वं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । तस्याः सारिष्टव-
प्रसिद्धिरतःशब्दार्थः ॥ वाङ्मिवत्वादृष्टस्तत्रसत्त्वमित्यभिप्रेत्याह ।
सारतरेति ॥ ऋचः सक्ताशादपि तदृढं साम गीयमानं वक्तुं
ओषोःमुखकरमिति मत्वाह । सारतरमिति ॥ उद्गीथशब्दश्चाव-
यवे प्रकरणाग्नियमयति । प्रकृतत्वादिति ॥ न हि सामानोद्भूतं
प्रकायं भवतीति मत्वा नोद्भूते । सारतर इति ॥

यदर्थं पृथिव्यादीनां रसत्वमङ्गं तदिदानीं दर्शयति । एव-
मिति ॥ रसतमत्वमुक्तमोक्षारमुपायत्वार्थं विशेषज्ञाभ्यामधि-

भा० परार्थोऽष्टमो यदुद्गीथः ॥ ३ ॥ कतमा कतम-
कृतमत्कृतमत्साम कतमः कतम उद्गीथ इति

भा० अथेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात् परार्थः अद्वै-
त्स्थानं परञ्च तदर्द्धञ्च तदर्हतीति परार्थः परमात्मस्वा-
नार्हः। परमात्मबदुपास्यत्वादित्यभिप्रायः। अष्टमः पृथिव्या-
दिरससङ्ख्यायां यदुद्गीथो य उद्गीथः। वाच अयम इत्युक्तं।
कतमा मा अक् कतमत्तत्साम कतमो वा म उद्गीथः
कतमा कतमेति वीष्ठादरार्थः। ननु वा बहूनां जाति-

आ० करोति। रस इति॥ तस्य परमात्मस्थानयोग्यत्वं समर्थयते।
परमात्मवदिति॥ यथा परमात्मा स्वरूपत्वेनानुसन्धीयते तथा
स्यापि तदात्मनानुसन्धेयत्वाद्विद्याबुद्धानाम्बनार्हप्रतिमावश्यमपि
परमात्मबुद्धानाम्बनयोग्यो भवतीत्यर्थः। अकारात्पराची रसो
नास्तीति तदीयरसतमत्वरूपटोकरणार्थं परिगणना। स्वतः सिद्धम-
कृतमत्कृतमवदति। अष्टम इति॥ ननु भूतान्यारभ्य नवमत्वे प्रती-
यमाने कथमेकारस्याष्टमत्वं प्रतिज्ञायते तत्राह। पृथिव्या-
दीति॥ स एव इत्युक्तं व्यक्तीकर्तुं यदुद्गीथ इत्येतद्याचष्टे। य
उद्गीथ इति॥ पूर्ववदुद्गीथशब्दोऽवयवपरो नेतव्यः। अथ
गुणान्तरविधानार्थं प्रथमवतारयन्नुक्तमनुवदति। वाच इति॥
ऋचः साम रसः साम उद्गीथो रस इति चाक्षमिति इत्युक्तं।
इदानीमगादिजातिं जिज्ञासमानः पृच्छति। कतमेति॥ वीष्ठा
अथ प्रश्ने तत्तज्जातिज्ञानं अज्ञातिरेकं दर्शयितुमित्याह। कतमा
कतमेति॥ प्रश्नत्रयमाक्षिपति। ननु वेति॥ अनेकजात्यवच्छि-
न्नाणां मध्ये यदैकस्या जातेनिर्धारणार्थः परिप्रश्नो भवति तदा
तस्मिन्निषये विकल्पेन इतमचप्रत्ययः स्याद्यथा बहूनां कठादीनां
मध्ये कठजातिनिर्णयार्थं कतमे कठा इति प्रश्नो दृश्यते तथा
व्याप्येति सूचार्थः। बहूनामेकस्यानिर्धारणे इतमन्विधानेऽपि

उ० विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥ वागेवर्कप्राणः साम

भा० परिप्रश्ने उतमच् । न ह्यत्र ऋगजातिबहुलं कथं उतमच् प्रत्ययः । नैष दोषो जातौ परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्ये-
तस्मिन् विग्रहे जातावृग्यक्तीनां बहुत्वोपपत्तेः । न तु
जातेः परिप्रश्न इति विगृह्यते ।

ननु जातेः परिप्रश्न इत्यस्मिन्विग्रहे कतमः कठ इत्या-
द्युदाहरणमुपपन्नं जातौ परिप्रश्न इत्यत्र तु न युज्यते ।
तत्रापि कठादिजातावेव व्यक्तिबहुलाभिप्रायेण परिप्रश्न
इत्यदोषः । यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात् कतमा कतमा

आ० प्रकृते प्रश्नत्रये कानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अत्रेत्य-
ध्यापकाध्येत्यवहारभूमिरुक्ता । ऋगजातियद्वयं सामजाते-
रद्वीथजातेष्वोपपन्नत्वं । तद्वृत्तत्वाभावेऽपि किन्नः क्लियते तत्राह ।
कथमिति ॥ ऋगादिजातयो यदि भूयस्यः स्युस्तदा तासां मध्ये
कतमा ऋगजातिः कतमा सामजातिर्वा कतमा वोद्वीथजाति-
रत्र विवक्षितेति प्रश्नो युज्यते । न चास्ति तत्र जातिबहुलं प्रमा-
णाभावादतोऽनुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः । प्रश्नानुपपत्तिं दूषयति ।
नैष दोष इति ॥ बहुलां तत्तज्जात्यवच्छिन्नाणां समिधाने जातौ
सत्यां व्यक्तिबहुत्वसम्भवात्तदन्यतमनिर्धारणार्थं परिप्रश्ने विक-
ल्पेन उतमजिति सूत्रार्थाङ्गीकारादृगादिजातौ तद्व्यक्तिबाहु-
ल्यात्कतमा तद्व्यक्तिर्वाच ऋगस इत्यादौ विवक्षितेति प्रश्नपर्य-
वसानादुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः । यत्तु विग्रहान्तरं गृहीत्वा प्रश्ना-
नुपपत्तिरित्युक्तं तत्राह । न त्विति ॥

तत्र कानुपपत्तिं यदि जातेरित्यत्र व्यक्तीकरिष्यति । अस्म-
दिद्विविग्रहापरिग्रहे वृत्तिकारीयमुदाहरणं विवक्ष्यते ॥ कठ-
शब्दस्य व्यक्तिविशेषत्वाभावादिति शङ्कते । नन्विति ॥ उदाहर-
णेऽपि सत्यां कठज्जातौ तद्व्यक्तिबाहुल्यात्तदन्यतमनिर्धारणाभि

उ०

अमित्येतदक्षरमुद्गीथः

भा० अगित्यादौ उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं स्यादित्युक्तं भवति विमर्शः
कृतो भवति । विमर्शे हि कृते मति प्रतिवचनोक्तिरुपपन्ना
वागेवर्कप्राणः सामेति ।

वागृचोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः । पूर्वस्माद्वाक्यान्त-
रत्वादान्तिगुणसिद्धये अमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति वाक्

आ० प्रायेण परिप्रश्ने डतमजित्यङ्गोकारान्न परोक्तोदाहरणविरोधां
ऽस्मिन् पक्षेऽस्तीति परिहरति । तत्रापीति ॥ ननु द्विधापि
वियङ्गोपपत्तौ किमिति त्वदिष्टो वियङ्गो नियम्यते तत्राह ।
यदीति ॥ त्वदिष्टवियङ्गपरियङ्गच्छेदगादिजातिरेकत्वात् प्रत्येकं
वङ्गत्वायोगाद्वा बङ्गनामित्यादिसूत्रेण कतमर्कतमत्तामेतदुदाहरणं
न सिद्धेत । तथा च तत्सिद्ध्यर्थं एवम् सूत्रविधानं प्रसज्येत । न
हि वैदिकमुदाहरणं प्रमत्तगोतमिव ज्ञातुं शक्यं तस्मादुगादि-
व्यतिरेवान्न प्रयुक्तैत्यर्थः ॥ किमिति यद्योक्तरीत्या विमृश्यते ।
विवक्षितमृगादिसूत्ररूपमेवादावुपन्यस्यतां जाघवादिवाग्रङ्गाह ।
विमर्श इति ॥ शिष्यभृतया श्रुत्या चोदिते सैवाचार्यभृता
परिहरति । वागेवेति ॥ नन्वाद्ये प्रतिवचने वागृचोरेकत्वा-
वगमात् अकारस्य रसतमवाक्योपदिष्टमष्टमत्वं स्यादित्येतेत्या-
शङ्काह । वागृचोरिति ॥

कथम्युक्तारसतमत्ववाक्यादिदं प्रत्यप्रतिवचनरूपं नाक्यं भिद्य-
तेऽयं पुध्निष्ठाभावात् तत्राह । आसीति ॥ पूर्वं हि वाक्यमेव
ङ्गारस्य रसतमत्वं विदधाति । इदम् तस्यैवाभिगृह्यं विधत्ते ।
तथा च तादृश्याविध्यर्थेनास्य वाक्यान्तरत्वादन्तर्वाक्यवशाद-
ष्टतमत्वाभावेऽपि पूर्ववाक्यादोङ्गारस्याष्टमत्वमविवक्षितमित्यर्थः ॥
तथापि कथमृगादिजातोये एष्टे वागेवर्गित्यादिप्रतिवचनम-
चितं । तद्यत्तिविशेषवचनमेव प्रज्ञानुसारीत्याशङ्काह । वाक्-
प्राणाविति । वागृचो योनिस्तन्निर्बर्त्तकत्वात् । प्राणाश्च साक्षो
हेतुर्वर्जो हि गीतितव्याद्यते । तथा च वागेवेत्यादिना कार्यका-

उ० तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्कं च
साम च ॥ ५ ॥

भा० प्राणावृक्सामयोनी इति वागेवर्क् प्राणः सामेत्युच्यते ।
यथाक्रममृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्व्वसा-
मृचां सर्व्वेषाञ्च सामामवरोधः कृतः स्यात् । सर्व्वर्क्षा-
मावरोधे चर्कसामसाध्यानां च सर्व्वकर्माणामवरोधः कृतः
स्यात् । तदवरोधे च सर्व्वे कामा अवरोद्धाः स्युः ।
ओमित्येतदक्षरमुद्गीय इति भक्त्याशङ्का निवर्त्यते ।
तद्वैतदिति मिथुनं निर्दिश्यते । किन्तन्मिथुनमित्याह
यद्वाक् च प्राणश्च सर्व्वर्क्सामकारणभूतौ मिथुनं

आ० रणयोः भेदोपदेशादृक्प्राञ्च साममाञ्च वा तत्तत्कारणात्मकं प्रती-
यते न पूर्व्वत्रापि व्यक्तिरविवक्षिता । प्रत्यप्रतिवचनयोरेकार्थ-
त्वात् । न चैवमृगादिजातेरेकत्वात् इतमचप्रत्ययानुपपत्तिस्त-
त्तज्जात्यवच्छिन्नानामृक्सामोद्गीथानां सन्निधादृगादिजातेरेकस्या
निर्धारणार्थं परिप्रश्ने तत्प्रयोगसम्भवादृगादिषु प्रत्येकं भेदविव-
क्षया षष्ठीसमासे दूषणमुक्तं । तत्र प्रत्येकमेकत्वमुपेत्योक्तरीत्या
षष्ठीसमासे तु न किञ्चिद्दृश्यतीति भावः । ऋगात्मिकाया वाचः
सामात्मकस्य प्राणस्य ग्रहणे फलितं दर्शयन्मुक्तमेव व्यक्तीकरोति ।
यथा क्रममिति ।

ऋक्साममात्रावरोधेऽपि किं सिद्ध्यतीत्याशङ्काह । सर्व्वेति ॥
तथापि किं स्यादिति चेत्तदाह । सर्व्वे कामा इति ॥ उक्तप्रक्रि-
यया सर्व्वकामावाप्तिहेतुरोद्गीथारो विवक्षिताभिगुञ्जकः सिद्ध्यती-
त्यर्थः । तृतीये प्रतिवचने तात्पर्य्यमाह । ओमित्येतदिति ॥
अत्रापि पूर्व्ववज्जातिमृहीतौ तद्व्यक्तित्वेन भक्तिरेवोक्तेति श्रद्धां
निरसितुमोमित्येतदक्षरमिति विशेषणं । तथा ओद्गीथस्तदवयवो
विशेषजात् प्रकरणाच्चेत्यर्थः । पारम्पर्य्येण वाक्प्राणयोः सर्व्वका-

उ० तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते

भा० ऋक् च साम चेति ऋक्सामकारणौ ऋक्सामशब्दोक्ता-
वित्यर्थः । ननु स्वतन्त्रं ऋक् च साम च मिथुनं ।
अन्यथा हि वाक् च प्राणस्येत्येकमिथुनमृक्षाम चापरं
मिथुनमिति द्वे मिथुने स्यातां । तथा च तदेतन्मिथुनमि-
त्येकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्मादृक्षामयोन्योर्वा-
क्प्राणयोरैव मिथुनत्वं ॥

तदेतदेवलक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते ।
एवं सर्वकामावाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमोकारे संसृष्टं विद्यत
इत्यांकारस्य सर्वकामावाप्तिगुणवत्त्वं प्रसिद्धं । वाङ्मयत्वमो-

क्षा० मसम्बन्धादुद्गीयस्यापि तथाभूतवागादिसम्बन्धादस्ति सर्व-
कामसम्बन्ध इत्युक्तः । इदानीमोङ्कारस्य वाक्प्राणद्वारा सर्वका-
मसम्बन्धे हेतुन्तरमाह । तद्वा इति ॥ तदतत्पदयोरुत्तरविष-
यत्वं व्यावर्त्य वक्ष्यमाणविषयं दर्शयति । मिथुनमिति ॥ वैशब्दे
मिथुनप्रसिद्धार्थः ॥ वाक् च प्राणश्चेति यदुभयमुपलभ्यते तदेत-
न्मिथुनमिति योजनामङ्गीकृत्य वाक्यार्थमाह । सर्वकामसामेति ॥
वाक्प्राणयोर्ऋक्सामकारणत्वमुत्तरवाक्येन स्पष्टयति । ऋक्
चेति ॥ यथा वाक्प्राणौ मिथुनमेवमृक्षामे च स्यातकृष्य
मिथुनं निर्देशसामान्यादित्वाशङ्काह । नन्विति । विपक्षे दोष-
माह । अन्यथेति ॥ इत्येव मिथुनद्वयमिति चेन्नेत्याह । तथा
चेति ॥ ननु मिथुनयोरनुगतं मिथुनत्वमादायैकवचनमुपपत्स्यते
चेन्नेत्याह । तस्मादिति ॥

उपक्रममङ्गान्न स्वतन्त्रं मिथुनद्वयमस्तीत्यर्थः । भवतु वाक्प्रा-
णस्यमृक्षामात्मकं वाक्प्राणरूपं । ओङ्कारमिथुनयोः संसर्गं निं-
यजतीत्याह । एवमिति ॥ कथा पुनर्विधया मिथुनेन सदृष्टत्वं
मन्त्रस्य स्यादिति तत्राह । वाङ्मयत्वमिति । यत्तु सर्वकामा

उ० यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै ता-
वन्योन्यस्य कामं ॥ ६ ॥

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं

भा० कारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वञ्च मिथुनेन संसृष्टत्वं मिथुनस्य
कामापयित्वत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते । यथा लोके
मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुमांसौ यदा समागच्छतो
ग्राम्यधर्मतया संयुज्येयातां तदाऽऽपयतः प्रापयतोऽन्योन्य-
स्तेतरेतरस्य तौ कामं । तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन मिथुनेन
सर्वकामान्निगुणवत्त्वमोकारस्य सिद्धमित्याभिप्रायः ॥

तदुपासकोऽप्युद्गाता तद्धर्मा भवतीत्याह । आपयिता
ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवाग्नि-
गुणवदुद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः । तं यथा

आ० मिथुनविशिष्टं मिथुनमित्युक्तं तदुपादायति । मिथुनस्येति ॥
प्रसिद्धमिति ॥ स तादृशो यथोक्ताक्षरस्य सर्वकामापयित्वत्वे
दृष्टान्तः समुच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः ॥ दृष्टान्तमेव विवक्ष्यते ।
यथेत्यादिना ॥ मिथुनद्वयं नास्तीत्युक्तत्वात्कथं मिथुनाविति द्वि-
चनं तत्राह । मिथुनावयवाविति ॥ ग्राम्यधर्मतया तथाविध-
व्यापारतथेति यावत् । वै शब्दोऽवधारणे ॥ विवक्षितं दार्ष्टा-
न्तिकमाहृष्टे । तथेति ॥ एवमोकारमाग्निगुणविशिष्टं शिष्टा
तदुपासनाफलं कथयति । तदुपासकोऽपीति ॥

तद्धर्मोपासकस्याग्निगुणवैशिष्ट्योक्तिः । आतेति वक्तव्ये कथ-
मापयित्वुक्तं तत्राह । यजमानस्येति । निपातौ त्ववधारणार्थौ ।
उद्गीथं तदवयवभूतमिति यावत् ॥ आग्निगुणवदोपास-
नात् कथमुपासिता तदुक्तौ भवतीत्याशङ्क्याह । तमिति ॥ उत्तर-
ग्रन्थस्य गुणान्तरविधाने तात्पर्यं दर्शयति । सम्बद्धीति ॥ तस्य

उ० विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥ तद्वा एतदनुज्ञा-
क्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाह एषो
एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्द्धयिता ह वै कामानां

भा० यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । समृद्धिर्वाञ्छाकारः कथं
तद्वा एतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च साक्षरश्च तत् । अनु-
ज्ञानुमतिरोङ्कार इत्यर्थः । कथमनुज्ञेत्याह । श्रुतिरेव
यद्धि किञ्च यत्किञ्च लोके ज्ञानं धनं वानुजानाति विदा-
न्मनी वा तत्रानुमतिं कुर्वन्नेमित्येव तदाह । तथा च वेदे
अयस्त्रिंशदित्योमिति होवाचेत्यादि ॥

तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णादित्युक्तं ओमि-
त्याह । अत एषा उ एव एषैव समृद्धिर्यदनुज्ञा या अनुज्ञा
सा समृद्धिस्तन्मूलत्वादनुज्ञायाः समृद्धौ ओमित्यनुज्ञा

आ० समृद्धिगुणवत्त्वमप्रामाणिकमित्याशङ्क्य परिहरति । 'कथमित्या-
दिना ॥ तदेतत्पदय रे।काराख्यमक्षरविधयत्वेन निर्दिशति ।
प्रकृतमिति ॥ तस्य कृत्यर्थः वैशब्दः । अनुज्ञाक्षरमित्येतद्विग्रह-
विवक्षितेनार्थेन घटयति । अनुज्ञा चेति ॥ तस्यानुज्ञात्वे प्रत्य-
पूर्वकप्रसिद्धिमपन्यस्यति । कथमिति ॥ तत्रेति ज्ञानधनयोर्वक्ति-
कत्वादित्यनुमन्तव्यं साधारण्येनोच्यते ॥ ओङ्कारस्यानुज्ञाक्षरत्वे लोका-
प्रसिद्धिवहेदप्रसिद्धिं समुच्चिनोति । तथा चेति ॥ कथं देवा याज्ञ-
वल्क्येति शाकल्येन पृष्टे अयस्त्रिंशदिति याज्ञवल्क्येन प्रत्युक्ते
सत्त्वोमिति शाकल्योऽनुज्ञां कृतवान् पुनश्च कथंवेति प्रश्ने घटिति
प्रतिवचने सत्त्वोमिति होवाचेत्यादि दृष्टदारण्यके यथोक्ता-
यानुसारि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ यद्धि किञ्चेत्यादावुक्तां लोकप्रसिद्धि-
मेव प्रकटयति । त ।। च लोकेऽपीति । ओङ्कारस्य लोकवेद-
प्रसिद्धिभ्यामनुज्ञात्वेऽपि कथं समृद्धिगुणवत्त्वमित्याशङ्क्य । अत

उ० भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८
 तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ओमित्याश्रावय-
 त्योमिति शःसत्योमित्युद्गीयत्येतस्यैवाक्षरस्या
 पचित्यै महिम्ना रसेन ॥ ८ ॥

भा० ददाति तस्मात्समृद्धिगुणवानोकार इत्यर्थः । समृद्धिगुणो-
 पासकत्वात्तद्धर्मा समर्द्धयिता ह वै कामानां यजमानस्य
 भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यादि पूर्व-
 वत् । अथेदानीमक्षरं स्तौति उपास्तत्वात्प्ररोचनार्थं । कथं
 तेनाक्षरेण प्रकृतेनेयगुर्वेदादिलक्षणा त्रयी विद्या विहितं
 कर्म्म इत्यर्थः ।

न हि त्रयी विद्यैवाश्रावणादिभिर्वर्तते कर्म्म तु तथा
 प्रवर्तत इति प्रसिद्धं । कथमोमित्याश्रावयत्योमिति शंस-

षा० इति ॥ उग्रशब्दादुपरि सम्बध्यते । तस्याः समृ-
 द्धिमूलत्वं साधयति । समृद्धो होति ॥ अनुज्ञायाः समृद्धिं प्रति
 कारणत्वेन समृद्धित्वे सत्यांकारस्यापि तदात्मकस्य समृद्धिगुणवत्त्वं
 सिद्धमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ समर्द्धयितेत्यादिफलवाक्यं
 प्रत्याह । समृद्धीति ॥ अस्मिन्वाक्ये समर्द्धयितेत्यादिपदजातमा-
 पयितेत्यादिपूर्ववद्वाक्येयमित्याह । इत्यादिपूर्ववदिति ॥
 षोडशोकारस्य गुणत्रयवतः सफलमुपासनमुक्तं । तथा च वक्तव्या-
 भावात् तेनेयमित्यादिवाक्यमनर्थकमित्याशङ्क्याह । अथेति ॥
 कृतेरानर्थक्यमाशङ्क्याह । उपास्तत्वादिति ॥ प्ररोचनं प्रश्नपूर्वकं
 प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ त्रयी विद्या वर्तत इति सम्बन्धः ।
 त्रयी विद्येत्यस्योपचरितार्थत्वं कथयति । त्रयी विद्येति ॥

१।कमिति श्रुतं त्वत्का व्याख्यायते तत्राह । न होति ॥ तस्याः
 स्वरूपकाभस्यानादित्वेन हेत्वगोच्यत्वादित्यर्थः । कर्म्मपि कथ

उ० तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद ।

भा० त्वमित्युद्गायतीति लिङ्गाच्च सोमयाग इति गम्यते तच्च कर्म
एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थं । परमात्मप्रतीकं हि तत् ।
तदपचितिः परमात्मन एव सा । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं
विन्दति मानव इति सूत्रेः । महिम्ना रमेन किञ्चित्स्यैवा-
क्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन अतिगण्यमानादिप्राणैरित्यर्थः ।
तथैतस्यैवाक्षरस्य रमेन मोहियवादिदमनिर्मुक्तेन
हविषेत्यर्थः । यागहोमाद्यक्षरेण क्रियते । तच्चादित्यमुप-

प्या० माश्रावणादिभिरात्मानं लभते तत्राह । कर्म त्विति ॥ प्रसिद्धि-
मेव प्रपद्यति । कथमित्यादिना ॥ आध्वर्यवहैत्रौद्गात्रसमा-
हारस्य दर्शपूर्णमासादिव्यसम्भवादग्निष्टोमादिषु च सम्भवा-
त्तत्त्वितयसमाहाराद्भिङ्गादोद्गारेण प्रवर्त्तमानं त्रयीविहितं कर्म
सोमयाग इति प्रतिभातीत्याह । लिङ्गाच्चेति ॥ स्ववत्त्वाद्भूतं
कर्मिति न्यायादोद्गारेण वैदिकस्य कर्मणः स्थितिरिति स्तुतिविधाय
स्तुत्यन्तरमाह । तच्चेति ॥ कथं पुनरुत्तरं कर्मणा पूज्यते तत्राह ।
परमः त्वेति ॥ तस्य तत्प्रतीकत्वे किं स्यादिति चेत्तदाह । तदपचि-
तिरिति ॥ ननु कर्मणा परमात्मा चेदाराध्यते तर्हि तत्प्रतीक-
त्वादक्षरस्यापि तेनाराधनं स्यात् । न चेत्स्वरस्तेनाराध्यत इति प्रमा-
णमस्ति तत्राह । स्वकर्मणेति ॥ वर्णाश्रमविहितेन कर्मणा ईश्वरं
प्रसाद्य तत्प्रसादवशात्तत्फलं कर्त्ता प्राप्नोतीति भगवतोक्तत्वात्
ईश्वरपूजार्थं कर्मिति गम्यते । तथा च तत्प्रतीकत्वादोद्गारस्य तत्पू-
जार्थं कर्मिति युक्तमित्यर्थः । वैदिकं कर्माक्षरपूजार्थमित्यक्षरे
स्तुत्वा विधान्तरेण स्तौति । किञ्चेति ॥ यजमानादीत्यादिपदेन
पक्षो गृह्यते । प्राणैस्त्रयीविहितं कर्म वर्त्तत इति सम्बन्धः ।

स्तुत्यन्तरमाह । तथेति ॥ यथाक्षरविकारैर्यजमानादिप्राणै-
र्वैदिकं कर्म प्रवर्त्तते तथेति यावत् ॥ हविषेत्यत्रापि पृथ्वद-
न्वयः । कथं अतिगण्यमानादिप्राणानां हविषसाक्षरविकारत्वमत

उ०

नाना तु विद्या चाविद्या च

तिष्ठते । ततो वृक्षादिकमेण प्राणोऽन्नञ्च जायते । प्राणैर-
 स्त्रेण च यज्ञस्तथायते । अत उच्यतेऽक्षरस्य महिम्ना रसे-
 नेति । तत्राक्षरविज्ञानवतः कर्म कर्त्तव्यमिति स्थितमा-
 क्षिपति । तेनाक्षरेणोभौ यस्यैतदक्षरमेवं व्याख्यातं वेद
 यश्च कर्ममात्रवित् अक्षरयाथात्म्यं न वेद तावुभौ कुरुतः
 कर्म । तथोय कर्मसामर्थ्यादेव फलं स्यात् किं तत्राक्षर-
 याथात्म्यविज्ञानेनेति ॥

दृष्टं हि लोके हरीतकीं भक्षयतोस्तद्रसाभिज्ञेतरयो-
 र्विरेचनं । नैवं यस्मान्नाना तु विद्या च अविद्या च ।
 भिन्ने हि विद्याविद्ये । तु शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । ओंकारस्य

आ० आह । यागोऽस्ति ॥ आदिशब्दोऽनुक्तवैदिककर्मसङ्ग्रहार्थः ।
 तस्मादोमित्युदाहृत्येत्यादिस्मृतेरित्यर्थः ॥ अथौ प्राप्ताऽऽहुतिः
 सम्यगादित्यमुपतिष्ठतं । आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा
 इति स्मृतिमाश्रित्याह । तच्चेति ॥ दृष्ट्यादीत्यादिशब्देनाग्नस्य
 प्रजानाञ्चात्पक्षपकारणं सर्वमुच्यते । तथापि कथमेतस्यैवाक्षरस्य
 महिमेत्यादि तत्राह । प्राणैरिति ॥ अक्षरस्य कृत्या महीकृतत्वा-
 दुपासने सिद्धे किमुत्तरेण यज्येनेत्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ पूर्व-
 सिद्धशब्दोऽस्ति विज्ञानादक्षरविज्ञाने कर्त्तव्ये तन्निष्पाद्यं कर्म तद्वि-
 शिष्टादित्युक्तं यमिति स्थितं । तदाक्षोऽमुमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः ॥
 आक्षोप्राक्षराणि व्याचष्टे । तेनेत्यादिना ॥ ननु कर्मकर्त्तृत्वे विद्व-
 दविदुषोर्विद्वानेव तत्फलमश्रुते नाविद्वानिति कथमित्याश-
 ङ्क्याह । तयोचेति ॥ इति शब्दस्वाक्षिपतीत्यनेन सम्बध्यते । कथं
 विद्वदविदुषोरविशिष्टं फलमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह ॥

दृष्टं हीति । विमतं न स्वतन्त्रफलमङ्गज्ञानत्वाद्याव्यवेक्ष-
 यवदिति प्राप्ते प्रत्याह । नैवमिति । हेतुत्वेनावतारितं वाक्यं

यदेव विद्यया करोति श्रद्धयापनिषदा तदेव
वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योप-

भा० कर्माङ्गुलमात्रविज्ञानमेव रसतमाप्तिमष्टद्विगुणवद्विज्ञानं
किन्तुर्हि ततोऽभ्यधिकं । तस्मात्तदङ्गाधिकात्फलाधिक्यं
युक्तमित्यभिप्रायः । दृष्टं हि लोके वणिक्श्वरयोः पद्म-
रागादिमणिविक्रये वणिजो विज्ञानाधिकात्फलाधिक्यं ॥
तस्माद्यदेव विद्यया विज्ञानेन युक्तः सन् करोति कर्म
श्रद्धया श्रद्धधानश्च सन्नुपनिषदा योगेन युक्तस्येत्यर्थः

भा० व्याचष्टे । भिन्ने हीति ॥ विद्योपासना कर्माविद्या तयोर्भिन्नत्वं
पृथक्फलवत्त्वं तन्न विद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ विद्यायाः स्वतन्त्रफल-
वत्त्वं नास्तीति पक्षस्य व्याप्तिप्रकारमेव प्रपञ्चयति । नेत्यादिना ॥
अङ्गज्ञानाद्गुणवदक्षरज्ञानस्याधिक्ये फलनिर्भाह । तस्मादिति ॥
तदङ्गकर्माङ्गमुद्गीयमाणज्ञानं विद्याविशिष्टाक्षरस्य
ज्ञानस्येति यावत् । यत्तु पुनरङ्गकर्माङ्गसामर्थ्यादेव फलं
स्यादिति तत्राह । दृष्टं हीति ॥ यत्तु दृष्टावत्यादिति तत्किम-
ङ्गत्वे सति ज्ञानत्वं किंवाञ्छित्य विहितत्वमथवा एतदेव ज्ञान-
त्वविशेषितं । नाद्यः । तन्निर्जराणानियमन्यायेनासिद्धं । न हि ती-
यो ग्राहोद्गने व्यभिचारात् । न तृतीयो दृष्टान्तस्य साधनविक-
ल्पत्वादाव्यावृत्तस्याश्रित्य विद्युदाक्षरगवहिर्भूतत्वादङ्गसम्बन्ध-
ज्ञानत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वे सत्त्वङ्गत्वापाधः सम्भवादित्यभिप्रेत्य
ज्ञानाधिक्ये फलाधिक्यमित्यज्ञानान्तरवाक्यं योजयति । तस्मादिति ॥
विज्ञानमुद्गीयाद्यङ्गमात्रविषयमुपासनातिरिक्तं तेनेति यावत् ।
योगो देवतादिविषयमुपासनं । इति शब्दस्तदर्थसमाख्यर्थः ॥
तत्रैवार्थसिद्धमर्थं कथयति । विद्वदिति । नन्वर्थो समर्थो
विज्ञानपथ्युदक्तत्वं कर्मण्यधिकारीत्यङ्गीकारादविदुषस्तत्त्वज्ञाना-
नास्मान्तस्यानधिकारात्त्वयं तत्कर्म बोध्यं वदिति प्रतिज्ञायते
तत्राह । न चेति ॥ यौवस्थे उषस्ति सम्बन्धे मटची हते खिन्नादिभे

उ० व्याख्यानं भवति ॥ १० ॥ १ ॥ तृतीयस्य प्रथमः
खण्डः ॥

भा० तदेव कर्म वीर्यवत्तरं । अविदत्कर्माणोऽधिकफलं न भव-
तीति । विदत्कर्माणो वीर्यवत्तरवचनादविदुषोऽपि कर्म
वीर्यवदेव भवतीत्यभिप्रायः । न चाविदुषः कर्मण्यधि-
कारः । औषस्थे काण्डेऽविदुषामपि आर्त्विज्यदर्शनात् ।
रसतमाप्तिमष्टद्विगुणवदक्षरमित्येकमुपासनं । मध्ये प्रथ-
मनन्तरादर्शनात् । अनेकैर्हि विशेषणैरनेकधोपास्यत्वा-
त्खल्वेतस्यैव प्रकृतस्योद्गीयाख्यस्याक्षरस्योपव्याख्यानं भवति
॥ * ॥ कान्दोग्यतृतीयाध्यायप्रथमखण्डभाष्यं ॥ १ ॥

आ० तस्मिन्प्रत्यजाते विद्याहीनानामपि कर्मानुष्ठानं दृश्यते प्रसो-
तया देवतत्वादौ । तास्तेदविद्वानित्यादिलिङ्गात् । तस्मादविदुषो
ऽपि कर्मण्यधिकारः । अधिकारलक्षणे तु ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यादि-
ज्ञानमात्रेण विशेषणसिद्धिरित्यर्थः । गुणवदक्षरज्ञानं स्वतन्त्र-
फलमित्युक्तं । तत्तु रसतमगुणवदक्षरविषयमेकमुपासनं तत्र च
विध्युद्देशे फलस्याश्रुतत्वेऽपि विश्वजिज्ञासेन वा तत्कल्प्यते ।
आप्तिगुणवतः सष्टद्विगुणवत्साक्षरस्य द्वे विज्ञाने प्रत्येकं
फलश्रुतेः । तथा चात्र त्रीण्युपासनानि पृथक्फलानि विवक्षि-
तानीत्यत आह । रसतमेति ॥ न तावदिहोपासोतेति विध्य-
तिरेकेण मध्ये विध्यन्तरमुपलभ्यते । न चापयिता ह वै कामाना-
मित्यादिवाक्ये फलश्रुत्या विधिरुद्देशः । रसतमगुणवदक्षरवि-
ज्ञानविधौ फलाकाङ्क्षिण्यर्थादस्य फलांशान्वयेनानेकगुणवदेक-
विज्ञानविधिसम्भवे विधिभेदकल्पनायोगात्त खल्वर्थवादिकल-
वदेनेकविशेषणैकोपासनविषयविध्युपगमैर्न वाक्यैकसम्भवे वाक्यं
भेदमुचितं । एतेन विश्वजिज्ञासो निरस्तः । रात्रिसप्तन्यायस्तु
प्रकृताविरोधीति भावः ॥ तस्योपव्याख्यानमित्युक्तस्योपसंहार-

भा० देवासुराः । देवाद्यासुराश्च । देवा दीयतेषां तनार्थस्त
 शास्त्रोद्गाहिता इन्द्रियवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः ।
 स्वेवासासुषु विष्वम्बिषयासु प्राणनक्रियासु रमणात्
 स्वाभाविक्यस्तम आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव । इ वै
 इति पूर्ववृत्तोद्गासकौ निपातौ । यत्र यस्मिन्निमित्ते इतरे-

आ० वाक्यं स्वप्नेतस्येत्यादि तत्रैतच्छब्देन प्रकृतार्थेण कारणात्माह ।
 अनेकैरिति ॥ रसतमानिसमृद्धिरूपाख्यनेकानि विशेषणानि
 तैर्विशिष्टत्वेनाक्षरस्यानेकप्रकारेणोपास्यत्वात् । प्रकारभेदेऽप्युपा-
 सनैक्यस्य प्रागेवोक्तत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्यैतदुपस्थाख्यानं यस्मिन्
 विहितमित्यर्थः ॥ ॥ प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

गुणत्रयविशिष्टमुद्गीयावयभृतमेकाकाराख्यमक्षरं परमात्म-
 प्रतीकं तद्द्रोपास्यमित्युपदिष्टमिदानीं तस्यैवाक्षरस्याध्यात्माधि-
 दैवभेदेनादित्यप्राग्द्रोपासनं विवक्षन् कथिष्यामि रमवतार-
 यति । देवासुरा इति । तत्राक्षराणि व्याचिख्यासुरप्रतिभासु-
 दासार्थं विवक्षितं समासन्दर्शयति । देवाश्चेति । देवशब्द-
 निष्पत्तिप्रकारं सूचयति । देवा इति । दीयतेषां तनार्था दिव
 क्रोडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिक्रुतिमेदमदक्षप्रकान्तिमिति स्थिति
 दर्शनात्तस्य चाजन्तस्य सति गुणे कर्त्तरि यथोक्तस्य सति द्विरित्यर्थः ॥
 ते च योतका देवा हृष्टेरिन्द्रादयो भविष्यन्तीयाश्चक्षाह ।
 प्रास्तेति । इत्यध्यात्ममित्युपसंहारविरोधात्सिद्धेरेव हेयत्वादु-
 पासकक्षरीरस्य करणावस्था देवाः सत्त्वात्मकाः प्रास्मानुसारिणो
 देवशब्दवाच्या इत्यर्थः ॥ तथाध्यात्मं असुरा विरोचनादयः
 स्थुरित्याश्रय्य पूर्ववदुपसंहारविरोधमभिप्रेत्याह । असुरा
 इति । असुरा इन्द्रियवृत्तय एवेति सम्बन्धः । सात्त्विकेन्द्रिय-
 वृत्तिभ्यो विपरीतं तासामसुरत्वसिद्ध्यर्थं दर्शयति । तद्विपरीता

भा० तरविषयापहारलक्षणे मंथेतिरे । समूर्वस्व यततेः सङ्ग्रामा-
 र्थत्वमिति । सङ्ग्रामं कृतवन्त इत्यर्थः । शास्त्रीयप्रकाशवृत्त्यभि-
 भवनाय प्रवृत्ताः स्वाभाविक्यस्तमोरूपा इन्द्रियवृत्तयो
 ऽसुराः । तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषयविवेकज्योति-
 रात्मानो देवाः स्वाभाविकतमोरूपासुराभिभवनाय
 प्रवृत्ता इत्यन्योन्याभिभवोद्भवरूपः सङ्ग्राम इव सर्व-
 प्राणिषु प्रतिदेहं देवासुरसङ्ग्रामोऽनादिकालप्रवृत्त इत्य-
 भिप्रायः ॥

आ० इति ॥ तासामसुरशब्दवाच्यत्वे निमित्तान्तरमाह । खेध्वेवेति ॥
 विष्वक्विषयासु विष्वक्चो नानागतयो विषया यासां तास्त्विति
 यावत् । प्राणनक्रियासु जीवनानुकूलप्राणचेष्टास्त्वित्यर्थः ॥ तदेव
 स्फोरयति । स्वाभाविक्य इति ॥ शास्त्रापेक्षामन्तरेणैव
 स्वभाववशात्प्रवर्तमानत्वं स्वाभाविकत्वं । तथा च शास्त्रीये-
 न्द्रियवृत्तिभ्यो विपरीत्यममृषामतिविशदमित्यर्थः । विपरीत्या-
 न्तरमाह । तमन्धात्मिका इति ॥ कथं मियो विषयापहारं
 निमित्तोक्तव्यं देवानामसुराणां सङ्ग्रामोऽभूदित्यपेक्षायामा-
 सुरी वृत्तिं प्रकटयति । शास्त्रीयेति ॥ देवीं वृत्तिं प्रथ-
 यति । तथेति ॥ देवानामुक्तासुरविपरीत्यं स्फुटयति ।
 शास्त्रेति ॥ स्वाभाविकः शास्त्रानपेक्षस्तमोरूपः पाप्माऽसुरपरि-
 ष्वेदाभिमानस्तस्य तिरस्कारार्थमिति यावत् ॥ उक्तमाध्यात्मि-
 कसङ्ग्रामं निगमयति । इत्यन्योन्येति ॥ उक्तरीत्या यथोक्तानां
 देवानामसुराणाञ्च पराभिभवः स्तोद्भवश्चेत्येवं रूपः सङ्ग्रामः
 प्रतिदेहमनादिकालप्रवृत्तो यथा देवासुरसङ्ग्रामस्तथेति योजना ।
 किमर्थं पुनरपुनरुद्योगरूपो देवासुरसङ्ग्रामः श्रुत्या श्राव्यते
 तत्राह ॥ स इहेति ।

उ० उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजहु-

भा० स इह श्रुत्याख्यायिकारूपेण धर्माधर्मोत्पत्तिविवेक-
विज्ञानाय कथ्यते प्राणविशुद्धिविज्ञानविधिपरतया । अत
उभयेऽपि देवासुराः प्रजापतेरपत्यानीति प्राजापत्याः ।
प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः । पुरुष एवोक्तमयमेव
महान्प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । तस्य हि शास्त्रीयाः
स्वाभाविक्यस्वरूपप्रवृत्तयो विरुद्धापत्यानीव तदुद्भवत्वात् ।
तत्तत्रोत्कर्षापकर्षलक्षणनिमित्ते ह देवा उद्गीथं उद्गीथ-
भक्त्युपलक्षितमौद्गात्रं कर्माजहुराहतवन्तः । तस्यापि
केवलस्याहरणासम्भवाज्ज्योतिष्टोमाद्याहतवन्त इत्यभि-
प्रायः ॥

षा० स हि सङ्ग्रामोऽस्मिन्मकरखे प्राणस्य विशुद्धिविषयं विज्ञानं
विधातुं प्रवृत्तः । तथा श्रुत्या कथारूपेणाख्यायते । इन्द्रियाणां विष-
यवैमुख्ये धर्मः स्यात्तेषां तदाभिमन्त्र्ये पापस्योत्पत्तिरिति विवे-
कविज्ञानसिद्ध्यर्थं चाख्यायिका प्रणीयते । तस्मादिन्द्रियाणां प्रघ-
ततो विषयप्रावण्यं परिहर्तव्यं । तदेतस्यैव तेषां श्रेयोऽर्थभि-
र्यत्नादाधेयमिति भावः । यजमानप्राणानामेव देवासुरभावस्यो-
क्तत्वमतःशब्दार्थः । प्रजापतिशब्दस्य रुढमर्थमपाङ्गत्य विव-
क्षितमर्थमाह । प्रजापतिरिति ॥ उक्तरूपः पुरुषः प्रजापति-
रित्यत्र गमकमाह । पुरुष एवेति ॥ कथं पुनर्यथोक्तानां देवा-
सुराणां तदपत्यत्वं तत्राह । तस्य हीति ॥ यत्रैतुक्तं संयामनि-
मित्तं परामृशति । तत्तत्रेति ॥ देवानामुत्कर्षोपकर्षस्यासुराणा-
मित्यस्मिन्निति कथमुद्गीथभक्त्याहरणमित्याशङ्क्याह । उद्गी-
थेति ॥ कक्षितकक्ष्यान्यायं सूचयति । तस्यापीति ॥ उद्गीथ-
भक्तेरित्यपेक्षः ।

उ० रनेनैनानभिभविथाम इति ॥ १ ॥
ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चकिरे

भा० तत्किमर्थमाजहुरित्युच्यते । अनेन कर्षणैनानसुरान-
भिभविथाम इत्येवमभिप्रायाः सन्तो ॥ यदा च तदु-
द्गीथकर्षाजिहीर्षवत्सदा ते ह देवा नासिक्यं नासिकायां
भवं चेतनावन्तं घ्राणं प्राणं उद्गीथकर्त्तारमुद्गातारं उद्गीथ-
भक्त्योपासाञ्चकिरे कृतवन्त इत्यर्थः । नासिक्यप्राण-
वृक्षोद्गीथाख्यमचरमोकारमुपासाञ्चकिर इत्यर्थः । एवं
हि प्रकृतार्थपरित्यागोऽप्रकृतार्थोपादानञ्च न कृतं स्यात् ।
खल्वेतस्यैवाचरस्येत्यांकारो ह्युपास्यतया प्रकृतः ॥

आ० तदाहरणप्रयोजनं प्रअपूर्वकं कथयति । तत्किमर्थमित्या-
दिना ॥ सन्त्युद्गीथाहरणप्रकारं प्रकटयति । यदा चेति ॥
अचेतनस्य करणस्योद्गाढत्वासम्भवादिप्रिनष्टि । चेतनावन्तमिति ॥
मुख्यं घ्राणं व्यावर्त्तयति । घ्राणमिति ॥ तद्वद् उद्गायेति वाजसनेय-
कस्मृतिमाश्रित्याह । उद्गीथकर्त्तारमिति ॥ अथोद्गीथभक्तिरेव
श्रूयते न वृद्धाता ॥ तत्कथं तदुपासनमित्याशङ्क्याह । उद्गीथ-
भक्त्येति ॥ तथोपकृततमुद्गातारमुपासत इति यावत् ॥ कथ-
मुपासनमित्यपेक्षायामुद्गीथेन कर्तृत्वप्रार्थनयेत्याह । कृतवन्त
इति ॥ ते ह नासिक्यमित्यक्षरोक्तमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ।
नासिक्येति ॥ किमित्यक्षरमोकाराख्यमिहोपास्यत्वेन व्याख्यायते
तत्राह । एवं चेति ॥ उक्तमेव स्पष्टयति । खल्विति ॥ तथा च
प्राणस्योद्गाढवृक्षोपासने प्रकृतस्य परित्यागो भक्त्यैव प्राणवृक्षो-
पास्यत्वाङ्गीकारे प्रकृतोपादानमिति शेषः ॥ पूर्वोपरिबोधमा-
शङ्कते । नन्विति ॥

उ० तच्छ हासुराः पाप्मना विविधुः

भा० ननु उद्गीथोपलक्षितं कर्माहतवन्त इत्येवमिदानी-
मेव कथं नासिक्वप्राणदृष्ट्योद्धारमुपासाच्चक्रिर इत्यात्य ।
नैष दोषः । उद्गीथकर्माख्येव हि तत्कर्तृप्राणदेवतादृष्ट्यो-
द्गीथभक्त्यवयवसंस्कार उपस्थितेन विवक्षितेन स्वतन्त्रो
ऽतस्तदर्थेन कर्माहतवन्त इति युक्तमेवाङ्ग । तमेवं
देवैर्वृतमुद्गातारं हासुराः स्वाभाविकासमश्नात्मानो
ज्योतिरूपं नासिक्व प्राणं देवं स्तोत्रेण पाप्मना ऽधर्मासङ्ग-
रूपेण विविधुर्विद्वन्तः संसर्गं कृतवन्त इत्यर्थः । स हि
नासिक्वः प्राणः कल्याणगन्धर्वाभिमानासङ्गाभिभूत-
विवेकविज्ञानो बभूव ॥

आ० उद्गीथोपलक्षितेनैवाद्गीथोपलक्षितं ज्योतिष्टोमादि कर्मा-
हतमित्युक्तं तदाहुरग्न्य तस्योपासनं तद्विद्वं नासिक्वप्राणदृ-
ष्ट्याहरोपासनवचनमित्यर्थः ॥ स्तोत्रमिथो विरोधं परिहरति ।
नैष दोष इति ॥ उद्गीथोपलक्षितकर्मापलक्षिते ज्योतिष्टो-
मादौ कर्माणि सत्येवोद्गातप्राणदृष्ट्योपास्थितेनाहुरं विवक्षितं ।
संस्कारस्योद्गीथावयवो ध्येयत्वेनेष्टो न स्वतन्त्रो व्यापकः । तथा
चाहरोपासनार्थत्वेन कर्माहुरग्नं न ध्येयत्वेनेत्यविरोध इत्यर्थः ॥
आश्रित्य विधानार्थं कर्माहुरग्नमित्युक्ता तं हेत्यादि व्याचष्टे ।
तमेवमिति । स्तोत्रेण चासुरेण नासिकासम्बन्धेनेति यावत् ।
अधर्मादासङ्गस्तद्वृत्तेत्येतस्यासङ्गवेधं साधयति । स हीति ॥
कल्याणो गन्धः सुरभिस्तत्स्य यज्ञं समैवेत्यभिमानात्पायोऽय-
मासङ्गस्तेनाभिभूतमुपकारो गन्धप्राप्तस्तत्स्यः सर्वस्य कार्य-
कारणसङ्गातयेति विवेकविज्ञानं यस्य स तथेति विग्रहः ॥

उ० तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च
पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥

भा० स तेन दोषेण पाप्मसंसर्गो बभूव । तदिदमुक्तमसुराः
पाप्मना विविधुरिति । यस्मादासुरेण पाप्मना विद्ध-
स्तस्मान्मेन पाप्मना प्रेरितो घ्राणः प्राणो दुर्गन्धिग्राहकः
प्राणिनां । अतस्तेनोभयं जिघ्रति लोकः सुरभि च दुर्गन्धि
च । पाप्मना ह्येष यस्माद्विद्धः । उभयग्रहणमविवक्षितं ।
यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छतीति यदत् । यदेवेदमप्रतिरूपं
जिघ्रतीति समानप्रकरणश्रुतेः ॥

आ० ननु कथं यद्योक्तासङ्गस्यार्शितेयाशङ्काह । स तेनेति ॥ उक्ते-
र्ये वाक्यं योजयति । तदिदमिति ॥ घ्राणप्राणस्यासुरपाप्मवि-
द्धत्वे कार्य्यजिघ्रकमनुमानं सूचयति । तस्मादिति ॥ उक्तानुमा-
नावद्योति वाक्यं व्याकरोति । अत इति ॥ अतः शब्दार्थमेव
स्पष्टयति । पाप्मनेति ॥ ननु पाप्मना विद्धत्वात्तेन लोको दुर्गन्धं
जानातीत्येव वक्तव्यं सुरभिज्ञानस्य पाप्मकर्मत्वाभावात् । तथा
च कथं तेनोभयं जिघ्रतीत्युक्तं तत्राह । उभयग्रहणमिति ॥ एक-
स्यापि हविषो ब्रवात्मकस्य पुरोडाशादेर्वा काकादिसम्बन्धाद्ग्रे
प्रायश्चित्तसत्त्वेऽपि यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छति स येन प्रश्न-
शरावमेादनं निर्वपेदित्यत्रोभयग्रहणमविवक्षितमिति स्थितं
प्रथमतन्त्रे तथाऽत्रापीत्याह । यस्येति ॥ न केवलं पाप्मना हीति
वाक्यशेषादत्रोभयग्रहणमविवक्षितं किन्तु वाजसनेयके यद्यो-
क्तोद्गीथविद्याविषयत्वेन समानप्रकरणे यदेवेदमप्रतिरूपं
जिघ्रति स एव स पाप्मेति श्रुतेरत्रापि पाप्मवैधवशाद्दुर्गन्धं
जानातीत्येव वक्तव्यत्वादविवक्षितमुभयग्रहणमित्याह । यदेवेति ॥

उ० अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तां हामुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यञ्चा-
नृतं च पाप्मना खेषा विद्धा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुः-

भा० मुख्यप्राणस्योपास्यत्वाय तद्विशुद्धत्वानुभवार्योऽयं
विचारः श्रुत्या प्रवर्तितः । अतश्चक्षुरादिदेवताः क्रमेण
विचार्यासुरेण पाप्मना विद्धा इत्यपोह्यन्ते । समानमन्यत् ।
अथ ह वाचं चक्षुः श्रोत्रं मन इत्यादि । अनुक्ता अप्य-
न्यास्यगमनादिदेवता द्रष्टव्याः । एवमु खरुवेता देवताः
पाप्मभिरिति श्रुत्यन्तरात् ॥

असुरेण विद्धत्वात्प्राणादिदेवता अपोह्यन्ते । अथान-
न्तरं य एवायं प्रमिद्धो मुखे भवो मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपा-

षा० ननु नासिक्यस्य प्राणस्य पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वे सिद्धं न्याय-
सामान्याद्वागादीनामपि नोपास्यत्वमिति सिद्ध्यति तत्किमुत्तर-
ग्रन्थेनेत्यत आह । मुख्यप्राणस्येति ॥ न्यायसाम्येऽपि मुखतो नि-
राकारणाभावे मुख्यप्राणस्यैवोपास्यत्वमित्यनिश्चयात्तदुपास्यतादा-
र्यार्थं मुखतो वागादीनामुपास्यत्वमपाकर्तुमुत्तरग्रन्थ इत्यर्थः ।
विद्धा इति विचार्य क्रमेणापोह्यन्त इति सम्बन्धः । उत्तरवा-
क्येष्टरथाख्यानमनपेक्षितं पूर्वेषां समानत्वादित्याह । समान
इति ॥ अवशिष्टवाक्यकदेशग्रन्थार्थमादिपदं ॥ ननु प्राणादीनां
पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वेऽपि त्वगादीनां तद्विद्धत्वेनानुपास्यत्वाद्-
चनान्मुखस्यैव प्राणस्योपास्यत्वं नावसीयते तच्चाह । अनुक्ता
इति ॥ उक्तानामनुक्तोपपन्नकाले दृष्टदारण्यकश्रुतिं संवादयति ।
एवमु खल्विति ॥ अथ हत्यादि मुख्यप्राणविवर्धनानुपास्य-
त्वाकरोति । असुरेणेत्यादिना ॥

पूर्ववद्वागादिस्त्विति यावत् । दृष्टैश्च विदारकैर्नाहविशे-
वैरित्यर्थः । अश्रुतस्य जोष्टस्यात्रोपादाने हेतुमाह । सामर्थ्या-

उ० ज्ञीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना विविधु-
स्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च
पाप्मना खेतद्विजं ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमुज्ञीथमुपा-
साञ्चक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनो-
भयं ॥ शृणोति श्रवणीयञ्चाश्रवणीयञ्च पाप्मना
खेतद्विजं ॥ ५ ॥ अथ ह मन उज्ञीथमुपासाञ्चक्रिरे
तद्वासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं सङ्क-
ल्पते सङ्कल्पनीयञ्चासङ्कल्पनीयञ्च पाप्मना खेत-
द्विजं ॥ ६ ॥ अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमु-
ज्ञीथमुपासाञ्चक्रिरे तं ॥ हासुरा ऋत्वा विदधुं-
सुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विधुं ॥ ७ ॥

भा० साञ्चक्रिरे तं हासुराः पूर्ववदृत्वा प्राप्य विदध्वंसुर्विनष्टा
अभिप्रायमात्रेण । अहत्वा किञ्चिदपि प्राणस्य कथं विनष्टा
इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा लोके अश्मानमाखणं न शक्यते
खनितुं कुदालादिभिरपि टङ्कैश्चेत्तुं न शक्योऽखण
एवाखणस्तस्मात् । सामर्थ्याल्लोष्टः पांशुपिण्डः सुत्यन्तरा-
न्वाग्नेनि क्षिप्त्वाऽग्नेभेदनाभिप्रायेण तस्याग्निः किञ्चिदप्य-
हत्वा स्वयं विध्वंसेत विदीर्येतैव विदध्वंसुरित्यर्थः ।

पा० इति । तस्य भ्रंसनयोग्यत्वात् भ्रंसतेच कर्त्तव्येकत्वादित्यर्थः ।
तर्हि यस्य कस्यचिदेवविधस्य सम्भवादन् जोष्टग्रहणेनेत्या-
शङ्क यथाश्मानमृत्वा जोष्टो विध्वंसेतेति बृहदारण्यकसुतेस्तस्यै-
वान्न ग्रहणमिवाह । सुत्यन्तराच्चेति ।

उ० एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेत एव
 हैव स विध्वंसेते य एवंविदि पापं कामयते
 यश्चैनमभिदामति स एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥

भा० एवं विगृह्येऽसुरैरधर्षितत्वात्प्राण इति । एवंविदः प्राणा-
 त्मभूतस्येदं फलमाह । यथाश्मानमित्येष एव दृष्टान्तः । एवं
 हैव स विध्वंसेते विनश्यति । कोऽमावित्याह । य एवंविदि
 यथोक्तप्राणविदि पापं तदनर्हे कर्तुं कामयते इच्छति
 यस्याप्येनमभिदामति हिनास्ति प्राणविदं प्रत्याक्रोशताड-
 नादि प्रयुक्ते मोऽप्येवमेव विध्वंसेत इत्यर्थः । यस्मात् स एष
 प्राणवित् प्राणभूतत्वाद् अश्माखण इवाश्माखणोऽधर्षणीय
 इत्यर्थः । ननु नामिक्योऽपि प्राणो वाय्वात्मा यथा मुख्यस्तत्र
 नामिक्यः प्राणः पाप्मना विद्वः प्राण एव मन्त्र मुख्यः कथं ।
 नैष दोषो नामिक्यस्तु स्यानकरणवैगुण्यादिद्वे वाय्वात्मापि
 मन् मुख्यः स्यानदेवताबलीयस्त्वान्न विद्व इति युक्तं ॥

भा० दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिकाभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति । एवमिति ॥
 इति प्राणस्य विशुद्धत्वात्तदुपासनं कर्त्तव्यमिति श्रेयः ॥ फलवचन-
 मवतार्थं व्याकरोति । एवं विद इत्यादिना ॥ प्राणवित्प्रतिपक्षिनेो
 विनाशे हेतुमाह । यस्मादिति ॥ नामिक्यप्राणस्य मुख्यप्राणस्य
 च वायुविकारत्वेन प्राणत्वाविशेषात्पाप्मना वेधावेधा तुल्यावेव
 यातामिति शङ्कते । नन्विति ॥ स्थानविशेषमम्बन्धाम्बन्धाभ्यां
 इयोरपि पाप्मवेधावेधयवस्था युक्तेति परिहरति । नैष दोष
 ति ॥ स्थानावस्थावच्छिन्ने करणे वंगुण्यं विषयविशेषासङ्गत्वं
 स्यात्तद्वृत्तस्य नासिक्तप्राणस्यापि विद्धता स्यादिति यावत् । तद-
 विशेषसम्बन्धप्रयुक्तवैगुण्यायोगादित्येतच्छिष्टमन्त्रमपमं ॥

उ० नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपह-
तपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेने-
तरान्प्राणानवति ।

भा० यथा वाक्छादयः शिखावत्पुरुषाश्चः कार्यविशेषं
कुर्वन्ति मान्यहस्तगतास्तददोषवद्ग्राहसचिवत्वादिद्विधा घ्राण-
देवता न मुख्यः ॥ यस्मान्न विद्वेऽसुरैर्मुख्यस्तस्मान्नैवै-
तेन सुरभि दुर्गन्धि वा विजानाति घ्राणेनैव तदुभयं विजा-
नाति लोकः । अतश्च पाप्मकार्यादर्शनादपहतपाप्माऽपहतो
विनाशितोऽपनीतः पाप्मा यस्मात्तोऽयमपहतपाप्मा ह्येष
विशुद्ध इत्यर्थः । यस्माच्चात्मभरयः कल्याणाद्यामङ्गवत्त्वा-
द्वाणादयो न तथात्मभरिर्मुख्यः किं तर्हि सर्व्वार्थः । कथ-
मित्युच्यते तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति लोकस्तेनाशि-
तेन पीतेन चेतरेण घ्राणादीनवति पालयति ।

आ० स्थानसम्बन्धविशेषात् । घ्राणप्राणस्य पाप्मविज्ञत्वं तदभावाच्च
मुख्यप्राणस्य तदविज्ञत्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यद्येवा-
दिना । न मुख्यो दोषवद्घ्राणसचिवत्वाभावादिति शेषः ॥ घ्राण
देवता विज्ञा घ्राणदेवता तु न विज्ञेत्यत्र गमकत्वानानन्तरवा-
द्याच्छेदः । यस्मादिति ॥ मुख्यप्राणस्य पाप्मवेधाभावमुपसंहरति
अतश्चेति ॥ पाप्मकार्यमासङ्गन्तस्य घ्राणेऽनुपलम्भादित्यतः ॥
स्यैवार्थे हि शब्देनेति ॥ पाप्माविधं विशुद्धत्वं हेतुत्वात् मुख्य-
विशुद्धिमुपसंहरति । ह्येष इति ॥ तस्य विशुद्धत्वे हेतु-
माह । यस्माच्चेति । अतो विशुद्ध इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥
यत्तं प्राणस्य प्रत्यक्षं प्रतिपादयति । कथमित्यादिना ।
दोषादिशब्देन कार्यमप्युच्यते ।

उ० एतमु एवान्ततोऽविव्वोत्क्रामति याददात्ये-
वान्तत इति ॥ ६ ॥

भा० तेन हि तेषां स्थितिर्भवतीत्यर्थः । अतः सर्व्वम्भरिः
प्राणोऽतो विशुद्धः । कथं पुनर्मुखाश्रितपीताभ्यां स्थिति-
रेषां गम्यत इति । उच्यते । एतं मुख्यं प्राणं मुख्यप्राणवृत्तिं ।
अन्नपाने इत्यर्थः । अन्ततोऽन्ते मरणकालेऽविव्वोत्क्रामन्धो-
त्क्रामति । प्राणादिप्राणसमुदाय इत्यर्थः । अप्राणो हि न
शक्नोत्यश्रितुं पातुं वा । तेन तदोत्क्रान्तिः प्रसिद्धा प्राणा-
दिकलापस्य । दृश्यते ह्युत्क्रान्ता प्राणस्याग्निशिखा । अतो
याददात्येवास्य विदारणं करोतीर्थः । तद्वन्नालाभे
उत्क्रान्तस्य लिङ्गं ॥

आ० तेनैतास्तृप्यन्तीति अथन्तरमाश्रित्याह । तेन हीति ॥ प्राण-
वृत्तिहेतुभ्यामन्नपानाभ्यां सङ्घातस्थितिरतः शब्दार्थः । सर्व्वार्थत्वं
द्वितीयस्यातः शब्दस्यार्थः ॥ मुख्यप्राणोपयुक्तत्वादन्नपानानां सङ्घा-
तस्थितिहेतुत्वमित्यत्र प्रथमपूर्व्वकं लिङ्गं दर्शयति । कथमित्या-
दिना ॥ वृत्तिमेव विशिनष्टि । अन्नपाने इति ॥ अन्वहमुपयु-
ज्यमानेऽन्नपाने प्राणस्थितिहेतु इति यावत् । प्राणसोपिक्रमि-
षायामपि सङ्घातः स्वयमन्नपाने कृत्वा स्यास्यति इत्याशङ्क्याह ।
अप्राणे हीति ॥ तदा प्राणोपिक्रमिषावस्थायामिति यावत् ॥
ननुत्क्रान्त्यवस्थायामग्निशिखाद्यभावादेव सङ्घातस्योत्क्रान्तिर्न त्वश्र-
नाद्यभावात्तत्र प्रमाणाभावादत आह । दृश्यते हीति ॥ तदिति
मुख्यादानमुच्यते । अन्नग्रहणं पानोपलब्धयर्थं ॥

उ० तं हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक एतमु एवा-
ङ्गिरसं मन्यन्ते

भा० तं हाङ्गिरासं मुख्यं प्राणं ह अङ्गिरा इत्येवगुणमुद्गीथ-
मुपासाञ्चके उपामनं कृतवान् वको दाल्भ्य इति वक्ष्यमा-
णेन सम्बध्यते । तथा बृहस्पतिरित्यायास्य इति चोपासाञ्चके
वक इत्येवं सम्बन्धं कृतवन्तः केचित् । एतमु एवाङ्गिरसं
बृहस्पतिमायासं प्राणं मन्यन्ते इति वचनाद् भवत्येवं ।
यथाश्रुतासम्भवे सम्भवति तु यथाश्रुतगृषिचोदनायामपि
श्रुत्यन्तरवत् । तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते एतमेव सन्त-
गृषिमपि ।

षा० विसृजिगुणकमुख्यप्राणात्मोद्गाढदृष्ट्योद्गीथावयवभूतमोङ्गारा-
ख्यमक्षरमुपास्यमित्युक्तं इदानीं तत्रैवाङ्गिरसबृहस्पत्यायास्य-
गुणत्रयविधानार्थमुत्तरग्रन्थमूल्यापयति । तं हेति ॥ तत्र वृत्ति-
काराभिप्रेतं सम्बन्धं दर्शयति । तं मुख्यमिति ॥ पराभिप्रेतस-
म्बन्धे गमकमाह । एतमिति ॥ अव्यवहितसम्बन्धसम्भवे व्यव-
हितसम्बन्धकल्पना न युक्तेति परिहरति । भवत्वमिति ॥
ऋषीणामङ्गिरोबृहस्पत्यादिशब्दैरुपदेशेऽपि गुणत्रयविशिष्टप्रा-
णोपासनं न विरुध्यतेऽतश्च प्रधानानामबाधे प्राणोपासकानाम्-
ऋषीणामुपदेशेन त्यागमर्हत्यङ्गिरोबृहस्पत्यादिशब्दैर्मोऽपि । प्रथ-
मप्रतिपन्नारुघोस्मिन्नाय यौगिकवृत्तिप्रतिपत्त्युपगमाच्चप्रतिप-
त्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ प्राणोपासकानाम्ऋषीणामभिधानमैतरेयक-
श्रुत्या द्रव्ययति । श्रुत्यन्तरवदिति ॥ तदेव स्पष्टयति । तस्मा-
दिति ॥ शतर्चिना नाम प्रथममण्डकदृष्टा ऋषयः । येष च प्राणो
वस्मात्पुरुषं सङ्गाताः शतवर्षाण्यभिगतवान् तस्मादेतमेव
प्राणं सन्तर्ग्विशरीरस्थितमपि शतर्चिनशब्दवार्थं वदन्तीति
योजना ।

उ०

अङ्गानां यद्रसः ॥ १० ॥

भा० तथा मध्यमा गृह्यमदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रि-
 त्यादिच्छषीनेव प्राणमापादयति श्रुतिः । तथैतानपृषीन्
 प्राणोपासकानङ्गिरोहस्यत्यायास्थान् प्राणं करोत्य-
 भेदविज्ञानाय । प्राणो ह पिता प्राणो मातेत्यादिवच्च ।
 तस्मादृषिरङ्गिरा नाम प्राण एव सन्नात्मानमाङ्गिरसं
 प्राणमुद्गीयमुपासाच्चक इत्येतत् । यस्मात्सोऽङ्गानां प्राणः
 सन् रसस्तेनासावाङ्गिरसः ।

आ० शतर्चिन्शब्दवदुभयविषयाणि शब्दान्तराख्यपि सन्तीत्याह ।
 तथेति ॥ आद्यं मण्डलमुक्त्वा मध्यमानां मण्डलानां दृष्टारं
 माध्यमा ऋधयन्तेऽपि प्राणस्तस्य स्वात्मनि मध्ये सर्वजगदिधार-
 कत्वात् । गृह्यमदन्तु द्वितीयमण्डलदर्शी । सापकाने वागादीनां
 गिरणात्प्राणो गृह्यः रेतोविसर्गकारणं मदहेतुत्वात् । अपाना मदः
 प्राणोपासनात्मकत्वात्प्राणोऽपि तथोच्यते । तृतीयमण्डलदर्शी विश्व-
 मित्रः प्राणोऽपि तथा व्यपदिश्यते तस्य हि विश्वं भोज्यजातं
 स्थितिहेतुतया स्निग्धमासीत् । वामदेवस्तु चतुर्थमण्डलदृष्टा
 प्राणोऽपि तच्छब्दवाच्यस्तस्य वागादिदेवतासम्भजनोयत्वात् ।
 पञ्चममण्डलदृष्टाऽत्रिरित्युच्यते प्राणोऽपि तथैव कथ्यते । तस्य
 पाप्मनाऽनर्थरूपान्प्रति सव्वत्तत्वात् । आदिपदेन भरद्वाजा-
 दिपदानि गृहीतानि ॥ दृष्टान्तमवं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकमाह ।
 तथेति ॥ किमित्यङ्गिरःप्रभृतीन्प्राणं करोति श्रुतिरत आह ।
 अभेदेति ॥ तथा च सप्तमे प्राणस्य सार्वार्त्थ्यं वक्ष्यते तथान्नापि
 तस्य तत्तद्दृष्टिरूपत्वं विवक्षितमित्याह । प्राणो हेति ॥ अथव-
 हितसम्बन्धसम्भवे प्रकृतं वाक्यार्थं कथयति । तस्मादिति ॥
 प्राणस्याङ्गिरस्त्वं व्युत्पादयति । यस्मादिति ॥

उ० तेन तं ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु
 एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्धि बृहती तस्या
 एष पतिः ॥ १११ ॥ तेन तं हायास्यमुद्गीथमुपा-
 साञ्चक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते
 ॥ ११२ ॥ तेन तं ह वको दाल्भ्यो विदाञ्चकार ।

भा० तथा वाचो बृहत्याः पतिस्तेनामौ बृहस्पतिः । तथा
 यद्यस्मादास्यादयते निर्गच्छति तेनायास्यः । ऋषिः प्राण
 एव सन्नित्यर्थः । तथान्योऽणुपासक आत्मानमेवाङ्गिरसा-
 दिगुणं प्राणमुद्गीथमुपासीतेत्यर्थो न केवलमङ्गिरःप्रभृत-
 य उपासाञ्चक्रिरे । तं ह वको नाम दाल्भ्यस्यापत्यं दाल्भ्यो
 विदाञ्चकार यथा दर्शितं प्राणं विज्ञातवान् ॥

आ० अङ्गिरःशब्दवद्बृहस्पतिशब्दोऽप्युभयत्र नेतव्य इत्याह ।
 तथेति ॥ प्राणस्य बृहस्पतित्वं साधयति । वाच इति ॥ अङ्गिरो-
 बृहस्पतिशब्दवदायास्यशब्दोऽप्युभयत्र द्रष्टव्य इत्याह । तथेति ॥
 तस्योभयत्र वृत्तिं विशदयति । यद्यस्मादिति । यस्मादायास्या-
 दयते तेनायास्यः प्राणः स एवाङ्गोपासकत्वाद्दृषिरपि तथेति
 योजना ॥ यद्योक्तानामृषीणामेवोक्तगुणकमुपासनं नान्यथा
 विशेषवचनादित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ विशेषस्य न शेषनिवर्त्त-
 कत्वं प्रदर्शनाद्यत्वादित्यर्थः ॥ यद्योक्तोपासनस्य त्रिषु नियमाभावे
 गमनं दर्शयति । न केवलमिति ॥

उ० स ह नैमिषीयानामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः
 कामानागायति ॥ १३ ॥ आगाता ह वै कामानां
 भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते इत्य-
 ध्यात्मं ॥ १४ ॥ २ ॥ तृतीयस्य द्वितीयः खण्डः ॥
 अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथ-

भा० विदित्वा च स ह नैमिषीयानां सत्रिणामुद्गाता बभूव।
 स च प्राणविज्ञानमामर्थादेभ्यो नैमिषीयेभ्यः कामाना-
 गायति स्म ह आगीतवान् क्लेशेत्यर्थः । तथान्योऽणुद्गाता
 आगाता ह वै कामानां भवति य एवं विद्वान् यथोक्तगुणं
 प्राणमक्षरमुद्गीथमुपास्ते तस्मैतद्वृष्टं फलमुक्तं । प्राणात्म-
 भावस्त्वद्वृष्टं । देवो भूत्वा देवानप्येतीति श्रुत्यन्तगात्सिद्धमेवे-
 त्यभिप्रायः । इत्यध्यात्ममेतदात्मविषयमुद्गीथोपासनमि-
 त्युक्तोपसंहारोऽधिदैवतोद्गीथोपासने वक्ष्यमाणे बुद्धिम-
 माधानार्थः ॥ २ ॥

अथानन्तरं अधिदैवतं देवताविषयमुद्गीथोपासनं
 प्रस्तुतमित्यर्थोऽनैकधोपास्यत्वादुद्गीथस्य य एवासवादित्य-

आ० सम्प्रति विहितोपासनस्य दृष्टफलमादेष्टुं पातनिकां करोति ।
 विदित्वेति ॥ भूमिकां कृत्वा विवर्तितमुपान्निफलं कथयति ।
 तथेति । दृष्टमिति विशेषणादभीष्टं फलान्तरमाचष्टे । प्राण्येति ॥
 आत्मविषयं शरीरवर्त्तिप्राणगोचरमिति यावत् ॥ उपसंहारस्य
 प्रयोजनमाह । अधिदैवतेति ॥ २ ॥

अनन्तरमाध्यात्मिकप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासनवचनादिति शेषः ॥
 किमिति देवताविषयमुद्गीथोपासनं, प्रस्तुयते तथाह । अने

उ० मुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति ।
 उद्य०स्तमोभयमपहन्यपहन्ता ह वै भयस्य तम-
 सो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ समान उ एवा-

भा० सपति तमुद्गीथमुपासीतादित्यदृष्टोद्गीथमुपासीतेत्यर्थ-
 समुद्गीथमित्युद्गीथशब्दोऽचरवाची मन् कथमादित्ये वर्त्तत
 इति । उच्यते । उद्यन्नृक्षन्वैष प्रजाभ्यः प्रजार्थमुद्गायति
 प्रजानामन्नात्पत्यर्थं । न ह्यनुद्यति तस्मिन्मृत्वादेः पक्तिः
 स्यादत उद्गायतीवोद्गायति ॥ १ ॥

यथैवाद्गाताऽन्नार्थं अत उद्गीथः सवितेत्यर्थः । किञ्चो-
 द्यन्नैशं तमस्तज्जञ्च भयं प्राणिनामपहन्ति तमेवंगुणं सवि-
 तारं यो वेद सोऽपहन्ता नाशयिता ह वै भयस्य जन्म-

भा० कथेति ॥ प्राणरूपेणादित्यादिरूपेण चोद्गीथस्योपास्तत्वादेवता-
 विषयतदुपास्तिप्रस्तावोयुक्त एवेत्यर्थः ॥ आदित्यादिमतयस्त्रेता-
 दिन्यायेन वाक्यार्थं कथयति । आदित्यदृष्टेति ॥ तमादित्यमु-
 द्गीथमुपासीतेत्यादित्यशब्दस्याद्गीथशब्दस्य च सामानाधिकर-
 ण्यमयुक्तमुद्गीथशब्दस्य प्रकरणादन्तरवाचित्वादित्यशब्दस्य च
 ज्योतिर्विषयत्वाद्भिन्नार्थयोश्च शब्दयोः सामानाधिकरण्यायो-
 गादिति शङ्कते । तमुद्गीथमिति ॥ आदित्ये यद्यपि नाद्गीथ-
 शब्दो रूक्षा वर्त्तितुमर्हति तथापि ग्राह्या च तत्र तत्र दृक्तेः
 सामाधिकरणसिद्धिरित्यन्तरमाह । उच्यत इति ॥ प्रजार्थमुद्गा-
 यतीत्येतदेव स्पष्टयति । प्रजानामिति । अन्नात्पत्यर्थमुद्गायतीति
 पूर्वार्थे सम्बन्धः ॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति । न हीति ॥
 आदित्यस्यान्नार्थमागानमतः शब्दार्थः । न तसोद्गातुरिव प्रत्य-
 क्षमुद्गानमुपजन्ममिच्छाशङ्काह । उद्गायतीवेति ॥

उपमामेवोपपादयति । तथेति ॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागायेदिति-
 अथन्तरे यथान्नार्थमुद्गाताऽऽगायतीत्यवगतं तथाऽऽदित्योऽपि

उ० यञ्चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते
स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एत-
मिमममुञ्चेत्तीर्थमुपासीत ॥ २ ॥

भा० रक्षादिलक्षणाख्यात्मनस्तमसश्च तत्कारणस्याज्ञानलक्षणास्य
भवति । यद्यपि ज्ञानभेदात्प्राणादित्यौ भिन्नाविव लक्ष्येते
तथापि न स तत्त्वभेदस्तयोः ॥ कथं समान उ एव तुल्य एव
प्राणः सवित्रा गुणतः सविता च प्राणेन । यस्मादुष्णोऽयं
प्राणः उष्णश्चासौ सविता । किञ्च स्वर इतीमं प्राण-
माचक्षते कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति
चामुं सवितारं । यस्मात्प्राणः स्वरत्येव न पुनर्मृतः
प्रत्यागच्छति ॥

आ० प्रजानामन्नाद्यमागायतीत्यर्थः । उद्गोषशब्दस्यादित्ये सम्भवं
परान्दश्य फलितमाह । अत इति ॥ आदित्यदृष्ट्याद्गोषापास
नमुपपाद्य फलोक्तिं व्याचष्टे । किञ्चित्वादिना ॥ एवंगुणं तम-
स्तस्य भयनिवर्तकत्वगुणसहितमिति यावत् । नन्वध्यात्ममधिदे-
वतमिति ज्ञानभेदात्प्राणादित्योर्भिन्नत्वात् ॥ भिन्नमेव तयोः
पासनमुपादेयमत आह । यद्यपीति । प्राणादित्योः स्वरूप-
भेदाभावं प्रत्युपार्जनं प्रतिपादयति । कथमित्यादिना ॥ उद्गोषो
ऽप्यर्थः । ज्ञानभेदतो भेदमनुजानाति गुणतः साम्यं साधयति ।
यस्मादिति ॥ नामतः साम्यं सङ्गिरते । किञ्चित् । सवित्र-
त्वादेऽपि प्रत्यास्वरशब्दप्रवृत्तिमाशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ स्वर-
त्वंव गच्छत्येवेति यावत् । तस्मिन्नेव स्वरदेहे न प्रत्यागच्छति
तस्मात्प्राणोऽस्वरशब्दप्रवृत्तिरिवेत्यर्थः ॥

उ० अथ खलु ध्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति
स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः

भा० सविता तत्त्वमित्वा पुनरप्यहन्त्यहनि प्रत्यागच्छति । अतः
प्रत्याखरोऽस्माद्गुणतो नामतश्च समानमितरेतरं प्राणा-
दित्यौ । अतः सतत्त्वाभेदादेतं प्राणमिमममुच्चादित्यमुद्गी-
थमुपासीताथ खल्विति ॥ प्रकारान्तरेणोपासनमुद्गीथस्यो-
च्यते ध्यानमेव वक्ष्यमाणलक्षणं । प्राणस्यैव वृत्तिविशेष-
मुद्गीथमुपासीत । अधुना तत्सर्वं निरूप्यते । यद्वै पुरुषः
प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं वह्निर्निःसारयति स
प्राणाख्यो वायोऽर्च्योऽपानोऽपानाख्या वृत्तिः ॥

आ० सवितर्यपि तर्हि तच्छब्दप्रवृत्तिरेवेत्याशङ्क्याह । सविता
त्विति ॥ आदित्यस्यास्तं गतस्य प्रत्यहमेकत्रैवागतिदर्शनात्तस्मि-
न्प्रत्याखरशब्दस्यापि प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । अतः प्राणादित्योक्तं
साध्यं निगमयति । अस्मादिति ॥ अन्योन्यसाम्यकृतं फलमाह ।
अत इति ॥ प्राणादित्यावेकीकृत्य तद्दृष्ट्योद्गीथावयवभूतमोक्षा-
राख्यमक्षरमुपास्यमित्यर्थः । अथाध्यात्मिकमाधिदैविकोद्गी-
थोपासनं प्रस्तुत्य तदेव समस्यैकीकृत्योक्तं तथा च वक्तव्याभावात्
किमुत्तरेण ग्रन्थेनेत्याशङ्क्याध्यात्मिकमेवोद्गीथोपासनमनुष्ठेयाह ।
अथिति । कोऽसौ ध्यानो यद्दृष्ट्योद्गीथोपासनमुपदिदिक्षितमत-
स्याह । वक्ष्यमाणलक्षणमिति ॥ पक्षान्तरं व्यावर्तयति । प्राणस्यै-
वेति ॥ वक्ष्यमाणलक्षणमित्युक्तं व्यक्तीकरोति । अधुनेति । तन्नि-
रूप्यार्थमादौ प्राणापानौ निरूपयति । यद्वा इत्यादिना ॥
ताभ्यामेव मुखनासिकाभ्यामित्येतत् स्यातामित्येवं प्राणापानौ ॥
ध्यानस्य तु किमायातमिति शङ्कित्वा तत्स्वरूपं दर्शयति । तत्
इत्यादिना ॥

उ० प्राणापानयोः सन्धिः स यानो यो व्यानः सा
वाक् । तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति
॥ ३ ॥

ततः किमित्युच्यते अथ य उक्तलक्षणयोः प्राणापानयोः
सन्धिसंयोरन्तरावृत्तिविशेषः स यानो यः साङ्ख्यादिशा-
स्त्रप्रसिद्धः श्रुत्या विशेषनिरूपणासामौ व्यान इत्यभिप्रायः ।
कस्मात्पुनः प्राणापानौ हित्वा महताऽऽयामेन व्यानस्यैवो-
पासनमुच्यते । वीर्यवत्कर्महेतुत्वात् । कथं वीर्यवत्कर्महेतु-
त्वमित्याह । यो व्यानः सा वाक् । व्यानकार्यत्वादायः ।

यस्माद्व्याननिर्वर्त्या वाक्कस्मादप्राणन्नपानन् प्राणापान-
व्यापारावकुर्वन् वाचमभिव्याहरत्युच्चारयति लोकः ।

आ० सन्धमेव स्फुटयति । तयोरिति ॥ प्राणापानयोर्द्वयोरभावाव-
स्थायां मध्ये च वायोर्द्वयविशेषो योऽस्ति स व्यानशब्दार्थः
इत्यर्थः । सन्धिः सन्धमस्मद्देशद्वयविशेष इति साङ्ख्या योगाच्चाङ्ग-
स्तान् प्रत्याह । यः साङ्ख्यादिति । साङ्ख्यानां योगानाञ्च शास्त्रे
प्रसिद्धो यो वायोर्द्वयविशेषः सन्ध्यादिदेशगो नासौ व्यानः
श्रुत्या विशेषनिरूपणादिति योजना । व्यानस्य प्राणापानसा-
पेक्षत्वात्तयोरन्यतरस्योपासनमेवाचितं न यानोपासनमिति
मन्वानस्योदयति । कस्मादिति ॥ महताऽऽयामेन न व्यानसत्त्व-
निरूपणेनेति यावत् ॥ ताभ्यां विशिष्टमपेक्ष्य परिहरति । वीर्य-
वदिति । व्यानस्यैवोपासनमिति शेषः । तदेव प्रप्रद्वारा प्रप-
द्यति । कथमित्यादिना । कथं व्यानस्य वीर्यवत्कर्म प्रसिद्धं
प्रतिपाद्यते कार्यकारणाभावादित्याह । व्यानेति ।

वाचो व्याननिर्वर्त्यत्वे लिङ्गं दर्शयति । यस्मादिति ॥ वा वाग्नि-
वत्तदिवाव्यानामर्थं सङ्गृहयति । तथेत्वमित्यादिना ॥ अतो यानी

उ० या वाक्सर्क्स्मादप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याह-
रति यर्त्तत्साम तस्मादप्राणन्नपानन्साम गायति
यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्नपानन्नृहायति
॥ ४ ॥ अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्नि कर्म्माणि
यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आय-
मनमप्राणन्नपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतो-

भा० तथ वाग्विशेषानृचमभिव्याह साम सामावयवस्योद्गीथम-
प्राणन्नपानन् व्यानेनैव निर्वर्त्तयतीत्यभिप्रायः । न केवलं
वागाद्यभिव्याहरणमेवातोऽस्मादन्यान्यपि यानि वीर्यवन्नि
कर्म्माणि प्रयत्नादधिकनिर्वर्त्तयानि यथाग्नेर्मन्थनमाजेर्मर्त्या-
दायाः सरणं धावनं दृढस्य धनुष आयमनमाकर्षणम-
प्राणन्नपानंस्तानि करोति । अतो विशिष्टो व्यानः
प्राणादिप्रवृत्तिभ्यः । विशिष्टोपासनं ज्यायः फलवत्त्वाद्वा-
जोपासनवत् ॥

आत्मादि व्याचष्टे । न केवलमिति ॥ व्यानेन निर्वर्त्तयतीति पूर्वेषां
सम्बन्धः । यान्यन्यान्यपि यथोक्तानि कर्म्माणि तानि जोको व्याने-
नैव करोतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्तयानि कर्म्माण्ये-
वोदाहरति । यद्येति ॥ यथा तानि कर्म्माणि तथान्यान्यप्येवं
प्रकाराणीति योजना ॥ व्यानस्य वीर्यवत्कार्यहंतुत्वे फलितमाह ।
अत इति ॥ वैशिष्ट्येऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह । विशिष्ट-
स्येति ।

उ० बीनमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥ अथ खलूद्गीथा-
क्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवेत्प्राणेन

भा० एतस्य हेतोरेतस्मात्कारणाद्भानमेवोद्गीथमुपासीत
नान्यदृत्यन्तरं कर्षं वीर्यवत्तरत्वं फलं ॥ अथाधुना खलूद्गी-
थाक्षराण्युपासीत भक्त्यक्षराणि मा भूवन्नित्यतो विभिन्नदृष्टि
उद्गीथ इति । उद्गीथनामाक्षराणीत्यर्थो नामाक्षरोपासने-
ऽपि नामवत् एवोपासनं कृतं भवेदमुकमिमा इति यदत् ।
प्राण एवोददित्यस्मिन्नक्षरे प्राणदृष्टिः । कथं प्राणस्योत्प-
त्तित्याह । प्राणेन क्षुत्तिष्ठति सर्वोऽप्राणस्यावसाददर्शना-
दतोऽस्त्युदः प्राणस्य च सामान्यं । वागीः । वाचो ह गिर
इत्याचक्षते शिष्टाः ॥

आ० वैशिष्ट्यफलमुपसंहरति । एतस्येति ॥ फलवत्त्वादित्युक्तमुपा-
स्तिफलं स्पष्टयति । कर्मेति ॥ व्यानदृष्ट्योद्गीथोपासनस्याङ्गाव-
वद्भावादिति शेषः । उद्गीथोपासनप्रसङ्गेनोद्गीथाक्षरोपासनां
प्रसङ्गोति । अथेति ॥ विशेषणतात्पर्यं दर्शयति । भक्त्येति ॥
उद्गीथाक्षराण्युपासीतयुक्ते भक्त्यक्षराण्युपास्यानि प्राप्तानि तानि
मा भूवन्निति यतो मन्यते श्रुतिस्ततो विशेषणं करोतीत्यर्थः ॥
विशेषणश्रुतिं व्याकरोति । उद्गीथेति ॥ नामाक्षरोपासनमुद्गीथो-
पासनस्याकिञ्चित्स्वरमित्याशङ्क्याह । नामेति ॥ यथा लोकं कृष्य-
मिमादिवाचकशब्दप्रयोगे वाच्यस्य पुरुषविशेषस्योपासनं गम्यते
तथेवापीत्यर्थः ॥ नामाक्षरोपासने नामवत्तदुपासनेऽपि तदु-
पासनमेव कथमित्याशङ्क्य विभज्यते । प्राण इवेति ॥ प्राण-
स्योदः सादृश्यं प्रप्रपूर्वकमाह । कथमित्यादिना । गिरित्य
स्मिन्नक्षरे वागदृष्टिः कर्तव्येत्याह । वागीरिति । वाचो गिरश्च
सादृश्यं दर्शयति । वाचो हेति ।

उ० क्षुतिष्ठति वाग्गीवीचो ह गिर इत्याचक्षते
 अन्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितं ॥ ६ ॥ —
 द्यौरेवोदक्षरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवो-
 द्वायुर्गीरग्नस्थं सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीः

भा० तथान्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितमतोऽस्यन्नस्य थाचरस्य च
 सामान्यं ॥ त्रयाणां श्रुत्युक्तानि सामान्यानि तानि तेनानु-
 रूपेण शेषेष्वपि द्रष्टव्यानि द्यौरेवोदुच्चैः स्थानात् । अन्तरिक्षं
 गीर्गिरणाद् लोकानां । पृथिवी थं प्राणिस्थानात् । आदित्य
 एवोदूर्ध्वत्वात् । वायुर्गीरग्न्यादीनां गिरणात् । अग्निसं
 थाग्नीयकर्मावस्थानात् । सामवेद एवोत्सर्गमंस्तुतत्वात् ।
 यजुर्वेदो गीर्यजुषा प्रत्तस्य हविषो देवतानां गिरणात् ।

आ० उद्गीरत्तरयोः प्राणवाग्दृष्टिरिव थमित्यस्मिन्नक्षरेऽद्गदृष्टिः
 कार्येत्याह । तथेति ॥ थकारान्नयोरपेक्षितं सादृश्यं दर्शयति ।
 अग्ने हीति ॥ प्राण एवोदित्यादौ सादृश्यं श्रुत्वैवात्तं । द्यौरेवोदि-
 त्यादौ तु नात्तं । तथा च तत्र सादृश्याभावे कथं दृष्टीकरणमि-
 त्याशङ्क्याह । त्रयाणामिति ॥ अन्तरिक्षमाकाशस्तदन्तः प्रतिसृष्टा
 लोकास्तेन गीर्णा इवेति मत्वाह । गिरणादिति ॥ अग्न्यादीनां
 गिरणादिति संवर्गविध्यायां द्रष्टव्यं ॥ सामवेदो वै स्वर्गो लोक
 इति स्वर्गलोकात्वेन सामवेदस्य संस्तुतत्वादिति हेतुमाह ।
 स्वर्गेति । यजुषा स्वाहास्वधादिनेति यावत् । अध्यात्ममधिलोक-
 मधिदैवमधिभेदश्च नामाक्षरोपासनमुक्त्वा तत्प्रलोकितमवतार्य
 थाकरोति ॥ उद्गीथेति ॥

उ० ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहः
अन्नवान्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गी-
थाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

भा० ऋग्वेदस्थमृचस्फुटत्वात्मानः । उद्गीथाक्षरोपासनफलं
मधुनोच्यते दुग्धे दोग्धस्मै साधकाय । का मा वाक् कं दोहं
कोऽसौ दोह इत्याह । यो वाचो दोहः । ऋग्वेदादिशब्द-
साध्यं फलमित्यभिप्रायस्तदाचो दोहस्तं स्वयमेव वाग्दोग्धि
आत्मानमेव दोग्धि / किञ्चान्नवान् प्रभूतास्त्रोऽन्नादश्च
दीप्ताग्निर्भवति य एतानि यथोक्तानि एवं यथोक्तगुणान्यु-
द्गीथाक्षराणि विद्वान्मुपास्ते उद्गीथ इति ॥

आ० यो वाचो दोह इत्यत्र षष्ठी कर्मणि द्रष्टव्या । तमेव वाग्दोहं
प्रकटयति । ऋग्वेदादीति ॥ तत्साध्यं फलं स्वाधीनोच्चारणफलं
तदनायासेनास्य सम्भवतीत्यर्थः । तदिति प्रकृतफलपरामर्शः ।
षष्ठी पूर्ववत् । तमिति दोहाक्तिः । वाच एव दोहो कर्मत्वं
कर्तृत्वञ्चेत्याह । आत्मानमेवेति ॥ यो दोग्धा सा वागेव सा
आत्मानमेव तं दोग्धोति योजना । यथोक्तानि प्राग्वद्वाग्नादि-
रूपत्वेनोक्तानीति यावत् । यथोक्तगुणान्युत्थानगिरणस्थित्यादि-
धर्मकानीत्यर्थः । उद्गीथाक्षराण्युक्तं विशेषज्ञानवादेन स्फुटं
यति । उद्गीथ इतीति ॥ उद्गीथ इत्येवं रूपस्य नास्त्रोऽक्षराण्येति
यावत् । वागादिसमृद्धिफलकमुपासनमुपदिश्य फलसमृद्धिर्येन
प्रकारेण भवति तत्प्रकारं ज्ञानं सर्वकाम्योपासनशेषभृतं प्राप्त-
क्रियं विधीयत इत्याह । अथ खल्विति । वागादिसमृद्धिफलको-
पासनानन्तर्यमथ शब्दार्थः । वक्ष्यमाणोपासनानां सर्वकाम्योपा-
सनाशेषत्वद्योतनायं खल्वित्युक्तं ॥

उ० अथ खल्वाशीःसमृद्धिरूपसरणानीत्युपासीत
 येन साम्ना स्तोथन्, स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥
 यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं तमृचिं यां देवताम-
 भिष्टोथन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥ येन
 छन्दसा स्तोथन्स्यात्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन
 स्तोथमाणः स्यात् तच्छन्दोस्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥

भा० अथ खलु इदानीमाशीःसमृद्धिराशिषः कामस्य समृद्धि-
 र्यथा भवेत्तदुच्यते इति वाक्यशेषः । उपसरणान्युपसर्त्त-
 व्यान्युपगन्तव्यानि धेयानीत्यर्थः । कथमित्युपासीत एवमु-
 पासीत तद्यथा येन साम्ना विशेषेण स्तोथन् स्तुतिं करि-
 ष्यन् स्थाङ्गवेदुङ्गाता तत्सामोपधावेदुपसरेष्विन्त्येदुत्प-
 न्यादिभिः ॥ यस्यामृचि तत्साम तामृचं उपधावेद्देवता-
 दिभिः । यदार्षेयं साम तमृचिं । यां देवतामभिष्टोथन्
 स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ येन छन्दसा गायत्र्यादिना स्तो-
 थन् स्यात्तच्छन्द उपधावेत् । येन स्तोथमाणः स्यात् स्तोमेन ।

आ० प्रासङ्गिकत्वं दर्शयति । इदानीमिति ॥ कामशब्दः क्लृप्तविषयः ।
 तच्छब्दः प्रकारज्ञानपरामर्श उच्यते विधीयते इत्यर्थः ॥ ध्यान-
 प्रकारं प्रत्यपूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना ॥ इतिशब्दार्थ-
 मभिगच्छति । एवमिति ॥ एवं शब्दार्थमुदाहरणनिष्ठतया स्पष्ट-
 यति । तद्यथेति ॥ उत्पत्त्यादिभिरित्यादिशब्देन छन्दोदेवतादि-
 गृह्यते देवतादिभिरित्यादिपदेनार्षेयादिग्रहः । गायत्र्यादिनेत्या-
 दिपदमुष्णिगनुष्टुब्जित्यादिसंग्रहार्थः । निरुत्पत्त्यदश् सप्तदश एक-
 विंश इति प्रसिद्धः सोमयामे स्तोमः ॥

उ० यां दिशमभिष्टेथन्स्यातां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥
 आत्मानमक्षत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्-
 प्रमत्तोऽभ्यासो ह यदस्मै स कामः समृद्धेति
 यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥
 ३ ॥ तृतीयस्य तृतीयः खण्डः ॥

भा० स्तोमाङ्गफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदं स्तोयमाण
 इति । तं स्तोममुपधावेत् ॥ यां दिशं स्तोयमाणः स्यात्तां
 दिशमुपधावेदधिष्ठात्रादिभिः ॥ आत्मानमुद्गाता स्वं
 रूपं गोत्रनामादिभिः सामादीन् क्रमेण खञ्जात्मानम-
 क्षतोऽन्ते उपसृत्य स्तुवीत । कामं ध्यायन्प्रसक्तः
 स्वर्गेणाव्यञ्जनादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्सतोऽभ्यासः क्षिप्रमेव
 ह यद्यत्रास्मा एवैविदे स कामः समृद्धेति समृद्धि

आ० आत्मनेपदप्रयोगप्रतिपन्नमर्थमाह । स्तोमाङ्गेति ॥ यत्र कर्तृ-
 गामि फलं तत्रात्मनेपदं प्रयुज्यते प्रकृते च स्तोयमाण इत्यात्मने-
 पदं दृश्यते । तस्मादेतत्फलस्य कर्तृगामित्वं गम्यते अन्यथा पूर्वोक्त-
 योरेव परस्मैपदप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । यां दिशमभिष्टेथन्-
 स्याप्येत्यर्थः । स्तोयन्देवताविशेषनिति शेषः । अधिष्ठात्र इत्यनेन्द्रा-
 दयो मृच्छन्तः । आदिपदं तत्तद्दिगवस्थितासाधारणधर्मसङ्ग्रहार्थं ।
 आत्मानं स्वरूपं गोत्रादिभिरुपसृत्योद्गाता स्तुवीतेति सम्बन्धः ।
 नामादिभिरित्यादिशब्देन वर्णाश्रमादिग्रहणं । अक्षत इत्य-
 स्मार्थमाह । सामादीनिति ॥ पूर्वोक्तान् सामादीन् सर्वानुक्तेन
 क्रमेण श्रुत्वा तदवसाने आत्मानमपि सच्चिन्मापेक्षितफलमनु-
 सन्दधानः स्वरादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्मुद्गाता स्तुवीतेति योजना ।
 यत्र कर्मण्ययमुद्गाता यथोक्तरीत्या स्तोता भवति तत्र क्षिप्रमे-

उ० कृन्दाभिरच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयन्तस्तच्छन्द-
सां कृन्दस्त्वं ॥ २ ॥ तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमु-
दके परिपश्येदेवं पर्य्यपश्यद्वाचि साभि यजुषि ।

भा० किञ्च ते कर्मण्यविनियुक्तैः कृन्दाभिर्मन्त्रैर्जपशोमादि
कुर्वन्त आत्मानं कर्मान्तरेष्वच्छादयन् क्वादितवन्तः । यद्य-
च्छादेभिर्मन्त्रैराच्छादयन्तस्तस्माच्छन्दसां मन्त्राणां कृन्द-
नाच्छन्दस्त्वं प्रसिद्धमेव ॥ तांस्तत्र देवान् कर्मपरामृत्यु-
र्यथा लोके मत्स्यघातको मत्स्यमुदके नातिगभीरे परि-
पश्येद्विशोदकस्त्रयोपायसाध्यं मन्यमान एवं पर्य्यपश्यद्वा-
चान् मृत्युः । कर्मक्षयोपायसाध्यान् देवान् मेने इत्यर्थः ।
क्वासौ देवान्ददर्शेत्युच्यते । अचि साभि यजुषि । अग्यजुः-
सामसम्बन्धिकर्मणीत्यर्थः ॥

आ० नहि सर्वे मन्त्राः सर्वेष्वविनियुज्यन्ते । तथा चैकस्मिन् कर्मणि
अनुष्ठेयमाने विनियुक्तान् मन्त्रान् हित्वा कर्मान्तरेष्ववशिष्टे
जपदि कुर्वन्तः सात्मानं देवाश्चादितवन्तः । तस्मान्न मृत्युवश्यता
तेषामित्यर्थः ॥ तेषां कृन्दाभिश्चादितत्वे कृन्दसा कृन्दस्वप्रकार-
मभिनयति । तस्मादिति ॥ कर्मान्तरेषुतां देवानां मृत्युवश्यता न
व्याहृतेत्याह । तानिनि ॥ तत्रेति वैदिककर्मप्रारम्भात्तः । उ-
ग्रव्याहृत्यर्थः । यथोक्तकर्मपरामृषि तान्मृत्युः पर्य्यपश्यदिति
सम्बन्धः ॥ कर्मणां मृत्युपदमोचरत्वं दृष्टान्तेनाह । यथेति ॥
दार्ष्टान्तिकभागस्य विवक्षितमर्थं गृह्णाति । मृत्युरिति । दार्ष्टा-
न्तिके क्षुद्रोदकस्थानीयं किं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं दर्शयति ।
क्वासवित्यादिना ॥ अगादीनां नित्यत्वेन क्षयाभावात् क्षुद्रोद-
कस्थानीयतेत्याशङ्क्य विवक्षितमर्थमाह । अगिति । कर्मण्यस्य
कृतकत्वेन फलतः स्वरूपतश्च क्षयिता प्रतिज्ञेति भावः ॥ मृत्यु-
परिहारेपायमपदिशति ॥

उ० ते नु वित्त्वोद्धी ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव
प्राविशन् ॥ ३ ॥ यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवा-
तिस्वरत्येव ॥ सामैवं यजुरेष उ स्वरो यदेत-
दक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता
अभया अभवन् ॥ ४ ॥

भा० ते नु देवा वैदिकेन कर्मणा संस्मृता शुद्धात्मानः
सन्तो मृत्योश्चिकीर्षितं विदितवन्तः । विदित्वा च तदुद्धी-
यावृत्ताः कर्मभ्यः ऋचः साम्नो यजुषः अग्नयुःसामसम्बद्धा-
त्कर्मणः अभ्युत्थायेत्यर्थः । तेन कर्मणा मृत्युभयापगमं प्रति
निराशास्तदपास्यामृताभयगुणमक्षरं स्वरशब्दितं प्रावि-
शन्नेव प्रविष्टवन्तः ॥ ॐ कारोपासनपराः संवृत्ताः । एव-
शब्दोऽवधारणार्थः सन् समुच्चयप्रतिषेधार्थः । तदुपासन-
पराः संवृत्ता इत्यर्थः । कथं पुनः स्वरशब्दवाच्यत्वमक्षरस्ये-
त्युच्यते । यदा वै ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवं सामैवं

आ० ते नु देवा इत्यादिना कर्मभ्यः सकाशादुद्धी यावृत्ता इत्यर्थः ।
सर्वकर्मसङ्गुहार्थं कर्मभ्य इति बहुवचनं । अत्रैदिककर्मत्यागस्य
कर्मिष्वपि सिद्धत्वाद्द्वैदिककर्मत्यागार्थं विशिनष्टि । ऋच इति ॥
कर्मत्यागमात्रात्कृतव्यतिपाद्यं वारयति । तेनेति ॥ किन्तुदक्षरं
तदाह । ॐ कारेति ॥ उदात्तादिरूपत्वाभावादक्षरस्य न स्वर-
शब्दत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । ऋचमाप्नोत्य-
ध्ययनेन स्वाधीनं करोतीत्यर्थः । अतिस्वरत्यतिशयेनादरधियोषा-
रयतीति यावत् ॥ अग्नयुःसाम्नां प्रत्येकमोङ्कारोच्चारणद्वारेणै-

उ० स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरं
स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता
देवास्तदमृतो भवति ॥ ५ ॥ तृतीयस्य चतुर्थः
खण्डः १४ ॥

भा० यजुः । एष एव उ स्वरः । कोऽसौ यदेतदक्षरमेतद-
मृतमभयं तत्प्रविश्य यथागुणमेवामृता अभयास्वाभ-
वन्देवाः ।

स योऽन्योऽपि देवदेवैतदक्षरमेवममृताभयगुणं विद्वान्
प्रणौति स्तोति उपासनमेव चात्र स्तुतिरभिप्रेता स तथे-
वैतदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य च राज-
कुलं प्रविष्टानामिव राज्ञोऽन्तरङ्गवहिरङ्गतावन्न परस्य
ब्रह्मणोऽन्तरङ्गवहिरङ्गताविशेषः । किन्तु यदमृता
देवा येनामृतत्वेन यदमृता अभूवन् तेनैवामृतत्वेन
विशिष्टस्तदमृतो भवति न नूनता नाप्यधिकता अमृतत्व
इत्यर्थः ॥

वानिदर्शनादित्यतिशब्दार्थः । उ शब्दोऽपिपर्यायः । सम्यतिपन्न-
स्वरवदिति दृष्टान्तार्थः ॥

आ० अमृतमभयं तथाविधब्रह्मप्रतीकत्वादित्यर्थः । तत् प्रविश्य
ब्रह्मबुद्ध्या तज्ज्ञानं ज्ञात्वर्थः ॥ भवतु देवानामेवमस्माकन्तु किमा-
यातमित्याशङ्क्याह । स योऽन्योऽपीति ॥ राजऋचं प्रविष्टस्य विशेष-
यदर्शनादक्षरं प्रविष्टस्यापि यत्ने विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह । तत्
प्रविश्येति ॥ अमृतत्वेन विशिष्टा इति शेषः ॥ ॥

उ० अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स
उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव
अमिति लेष स्वरन्नेति ॥ १ ॥

भा० प्राणादित्यदृष्टिविशिष्टस्योद्गीथस्योपासनमुक्तमेवानूद्य
प्रणवोद्गीथयोरेकत्वं कृत्वा तस्मिन् प्राणरश्मिभेदगुणवि-
शिष्टदृष्ट्याऽक्षरस्योपासनमनेकपुत्रफलमिदानीं वक्तव्यमि-
त्यारभ्यते । अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो बह्वृचानां । यश्च
प्रणवस्तेषां स एव ह्यान्दोग्य उद्गीथशब्दवाच्योऽसौ
वादित्य उद्गीथ एष प्रणवः प्रणवशब्दवाच्योऽपि स एव
बह्वृचानां नान्य उद्गीथ आदित्यः कथं उद्गीथाख्यमक्षरमो-
मित्येतदेष हि यस्मात् स्वरन्नुच्चारयन्नेकार्थत्वाद्भातृनां ।
अथवा स्वरन् गच्छन्नेति अतोऽसावुद्गीथः सविता ॥

आ० खण्डान्तरस्य तात्पर्यमाह । प्राणादित्येति ॥ प्रणवस्योद्गीथस्य
चैकत्वं कृत्वा तस्मिन् सत्यध्यात्मं प्राणदृष्ट्याधिदैवतमादित्यदृष्ट्या च
विशिष्टस्योद्गीथस्य यदुपासनमुक्तं तदेवानूद्य निन्दित्वा प्राणानां
रश्मिनां च भेद एव गुणस्तद्विशिष्टदृष्ट्या तस्यैवोद्गीथायवस्था-
क्षरस्यानेकपुत्रफलमुपासनमनेन यज्ञेन वक्तव्यमित्युक्तरो यज्ञः
सम्पत्तिं प्रस्तूयत इत्यर्थः । अमृताभयगुणकाक्षरोपासनानन्तर्य-
मथशब्दार्थः । प्रणवोद्गीथयोरेकत्वे वैदिकप्रसिद्धिप्रदर्शनार्थं
खण्डितम् । तयोरेकत्वमुक्त्वा आदित्यदृष्ट्याऽद्गीथापास्त्रिमुक्त्वा-
मनुवदति । असाविति ॥ उद्गीथादित्ययोरेकत्वं प्रअपूर्वकमुप-
पादयति । उद्गीथ इत्यादिना ॥ उच्चारयन्नेतीति सम्बन्धः । स्वरते-
र्गन्तव्यत्वात्प्रमुच्चारयन्निवृत्त्यते तथाह । अनेकार्थत्वादिति ॥

उ० एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमे-
कोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मीऽस्त्वं
पर्यावर्तयाद्भवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतं ॥
२ ॥ अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथ-
मुपासीतोमिति शेष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥

भा० तमेतमु एवाहमभ्यगासिषमाभिमुख्येन गीतवानस्या-
दित्यरम्यभेदं कृत्वा ध्यानं कृतवानस्तीत्यर्थः। तस्मात्
कारणान्मम त्वमेकोऽसि पुत्र इति ह कौषीतकिः कुषीतक-
स्यापत्यं कौषीतकिः पुत्रमुवाचोक्तवान् । अतो रश्मीनादि-
त्यस्य भेदेन त्वं पर्यावर्तयात्पर्यावर्तयेत्यर्थः । त्वं योगा-
दैवं बहवो वै ते तव पुत्रा भविष्यन्तीत्यधिदैवं । अथानन्त-
रमध्यात्ममुच्यते । य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीते-
त्यादि । तथा पूर्ववदोमिति शेष प्राणोऽपि स्वरन्नेत्यो-
मिति ह्यनुज्ञां कुर्वन्निव वागादिप्रवृत्त्यर्थमेतत्त्यर्थः ।

आ० गच्छन् सविता प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निव गच्छति
तस्मादोद्धारत्वं सवितुदित्याह । अथवेत्यादिना ॥ आदित्य-
दृष्ट्योद्गीथमुपदिष्टमनुद्य निन्दति । तमेतमिति ॥ निन्दापक्षं दर्श-
यति । अत इति ॥ पर्यावर्तयादिति प्रथमपुरुषं श्रूयमाणं किमिति
मध्यमपुरुषो व्याख्यायते तत्राह । त्वं योगादिति ॥ यद्यद्युपपदे मध्य-
मपुरुषविधानादित्यर्थः ॥ रश्मिभेदगणदृष्टिर्विशिष्टोद्गीथोपा-
सकस्य पक्षं कथयति । यवमिति ॥ वक्ष्यमाणेऽध्यात्मबुद्धिसमाधा-
नार्थमुक्तं । देवताविषयं दर्शनमुपसंहरति । इत्यधिदैवतमिति ॥
अध्यात्मप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासकमुक्तामनुवदति । अथवेत्यादिना । कथं
प्राणोद्गीथयोदेवत्वमित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ यथा प्राणिनां प्रवृत्त्य-
र्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निवादिनो गच्छन्तीत्युक्तं तद्वदिति यावत् ॥

उ. एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेको
 ऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणं स्त्वं भूमा-
 नमभिगायताइहवो मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

भाष्यं न हि मरणकाले मुमूर्षोः समीपस्थाः प्राणस्योद्धारणं
 शृण्वन्तीति । एतत्सामान्यादादित्येऽप्योद्धारणमनुज्ञामात्रं
 द्रष्टव्यं ॥ एवमु एवाहमभ्यगामिषमित्यादि पूर्ववदेव ।
 अतो वागादीन्मुख्यञ्च प्राणं भेदगुणविशिष्टमुद्गीयं पश्यन्
 भूमानं मनसाऽभिगायतात् । पूर्ववदावर्त्तयेत्यर्थः । बहवो
 वै मे मम पुत्रा भविष्यन्तीत्येवमभिप्रायः सन्नित्यर्थः ।
 प्राणादित्येकत्वोद्गीयदृष्टेरेकपुत्रत्वफलदोषेणापोदितत्वाद्-
 ग्निप्राणभेददृष्टेः कर्त्तव्यता चेद्यते ऽस्मिन् काण्डे बह्व-
 पुत्रफलत्वात् ॥

आ० उक्तमेव स्थितिरैकद्वारा स्फोरयति । न हीति ॥ मुमूर्षुसमी-
 पवर्त्तिनो बन्धवो मरणकाले प्राणस्य वागादिप्रवृत्त्यर्थमनुज्ञा-
 करणं नैव जानन्ति । तथा च जीवदवस्थायामेवेति तदनुज्ञा-
 वशादेव वागादीनां प्रवृत्तिरालक्ष्यते ॥ तस्मात्प्राणस्यानुज्ञामात्र-
 मोद्धारणमित्यर्थः । प्राणादित्यथैवात्माधिदैवतयोक्तद्वीयत्वावि-
 शेषात्प्राणवदादित्येऽप्यनुज्ञामात्रमोद्धारणमवधेयमित्याह । एत-
 त्सामान्यादिति ॥ प्राणदृष्ट्यात्मा मुद्गीयोपास्तिं निन्दित्वा विवर्त्ति-
 तामुपास्तिमुपन्यस्यते । एतमु एवेति ॥ भूमानं बह्वत्वेऽप्येति
 यावत् । भयमपुत्रत्वे तातआदेशस्य वैकल्पिकत्वेऽपि प्रथमपुत्र-
 वशङ्गाया दुरन्वयं यावन्तयति । पूर्ववदिति ॥ एकत्वदृष्टिनि-
 न्दाद्वारा प्रधानोपासनं सफलमुपसंहरति । प्राणेत्यादिना ॥

उ० अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स
उद्गीथ इति हेतुषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनु-
समाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ तृतीयस्थ
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

भा० अथ खलु य उद्गीथ इत्यादिप्रणवोद्गीथैकत्वदर्शनमुक्तं
तस्यैतत्फलमुच्यते । हेतुषदनाद्धाता यत्रस्थः शंसति तत्त-
स्थानं हेतुषदनं हेतुवात्कर्मणः सम्यक् प्रयुक्तादित्यर्थः ।
न हि देशमात्रात्फलमाहर्तुं शक्यं किन्तु एवापि दुरु-
द्गीतं दुरुद्गीतमुद्गीतं कृतं उद्गात्रा स्वकर्मणि कृतं कृत-
मित्यर्थस्तदनुसमाहरत्यनुसन्धत्त इत्यर्थः । चिकित्सयेव
धातुवैषम्यशमीकरणमिति ॥ ५ ॥

आ० पूर्वोक्तद्वयोर्गणेशसमकृतिमाशङ्क्य तात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकमुक्त-
द्वयस्यमवतार्य व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ ननु यथाश्रुतं स्थानं
हेतुषदनं किं नेष्यते तच्चाह । न ज्ञाति ॥ हेतुवात्कर्मणो
यत्फलमाद्रियते तत्प्रत्यपूर्वकमविशेषतो दर्शयति । किंतादि-
त्यादिना ॥ निपातद्वयमवधारणातिशयफलकं क्रियापदेन सम्ब-
ध्यते । अपिशब्दस्तु निष्ठानन्तरभावावतया नेतव्यः ॥ दुरुद्गीतमनेव
स्पष्टयति । उद्गात्रेति ॥ कथमन्यनिष्ठात्कर्मणोऽप्यत्र फलमा-
हर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह । चिकित्सयेति ॥ उद्गात्रा प्रणवाद्गा-
थैकत्वविज्ञानमाहात्म्यात्यामादिकं स्वकर्मणि प्राप्तं कृतं हेतुवा-
त्कर्मणः सम्यक् प्रयुक्ताप्रणवात्यतिसन्धधातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

उ० इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यद्यूढं साम
तस्मादृच्यद्यूढं साम गीयते इयमेव साऽग्निरमस्त-

भा० अथेदानीं सर्वफलसम्पत्त्यर्थमुद्गीयस्योपासनान्तरं वि-
धित्यते । इयमेव पृथिव्यृक् । ऋचि पृथिवीदृष्टिः कार्य्या ।
तथाग्निः साम । साम्नाग्निदृष्टिः । कथं पृथिव्यग्नेऽर्चकसामल-
मिति । उच्यते । तदेतदन्याख्यं सामैतस्यां पृथिव्यामृच्य-
धूढमधिगतमुपरिभावेन स्थितमित्यर्थः । ऋचीव साम ।
तस्मादत एव कारणादृच्यधूढमेव साम गीयते इदानी-
मपि सामगैः । यथा च ऋक्षामनी नात्यन्तभिन्नेऽन्योन्यं
तथैतौ पृथिव्यग्नी ॥

षा० इयमेवेत्यादिसन्दर्भस्य तात्पर्यमाह । अथेति ॥ पुत्राद्यैश्व-
र्यैकदेशविषयोपासनेऽपदेशानन्तरमवसरे प्राप्ते ज्योतिष्टोमा-
दावधिक्षतस्य समग्रैश्वर्यप्राप्त्यर्थमधिदैवाध्यात्मविभागेनोद्गीय-
विषयमेवापूर्वमुपासनमस्मिन् यज्ञे विधातुमिष्टमित्यर्थः ॥ तत्र
तदङ्गभूतमुपासनमादौ विदधाति । इयमेवेति ॥ पृथिव्यामृदृष्टि-
रच नेष्टा कर्माङ्गस्य संस्कर्तव्यत्वादित्यभिप्रेत्याह । ऋचीति ॥
ऋचि यथा पृथिवीदृष्टिरनन्तरवाक्ये विहिता तथाग्निः सामे-
त्यत्राभिदृष्टिः सासि विधीयते पूर्ववदित्याह । तथेति ॥ ऋक्त्वं
पृथिव्याः सामत्वस्याग्नेरप्रसिद्धमिति शङ्कते । कथमिति ॥ ऋक्-
सामत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह । उच्यत इति ॥ तयोराधाराधेय-
भावे गुणकं दर्शयति । तस्मादिति ॥ ऋचि पृथिवीदृष्टिः सासि
चाभिदृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह । यथा चेति ॥

उ० त्साम १ १ १ अक्षरिस्ममेवर्गीयुः साम तदेतदे-
 तस्यामृच्यधूढं साम तस्मादृच्यधूढं साम गीय-
 तेऽक्षरिस्ममेव सा वायुरमस्तत्साम १ २ १ द्यौरे
 वर्गीदित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यधूढं साम
 तस्मादृच्यधूढं साम गीयते द्यौरेव साऽऽदित्योऽ
 मस्तत्साम १ ३ १ नक्षत्राण्येवर्कुन्द्रमाः साम तदे-
 तस्यामृच्यधूढं साम तस्मादृच्यधूढं साम गी-
 यते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा उमस्तत्साम १ ४ १
 अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गीय यन्नीलं

भा० कथमियमेव पृथिवी सा सामनामाङ्गशब्दवाच्या इत-
 राङ्गशब्दवाच्योऽग्निर्मस्तदेतत्पृथिव्यग्निद्वयं सामैकश-
 ब्दाभिधेयत्वमापन्नं साम । तस्मान्नान्योन्यं भिन्नं पृथिव्यग्नि-
 द्वयं नित्यभंसिष्टमृक्कामनी इव । तस्माच्च पृथिव्यग्न्योः
 चक्षामत्वमित्यर्थः । सामाक्षरयोः पृथिव्यग्निदृष्टिविधा-

आ० पृथिव्यग्न्योरत्यन्तभेदाभावं प्रत्यपूर्वकं प्रकटयति । कथमि-
 त्यादिना ॥ कर्माङ्गयोः सह प्रयोगादृक्तसामयोरन्यान्यमव्य-
 भिचारान्नात्यन्तभेदस्तथा पृथिव्यग्न्योरप्येकशब्दवाच्यत्वान्नात्यन्तं
 भिन्नत्वार्थः ॥ तयोरत्यन्तभेदाभावे फलितमाह । तस्माच्चेति ॥
 पृथिवी साशब्दवाच्या स्त्रीत्वादग्निर्मः पुंत्वादिति द्रष्टव्यं ॥
 यच्चान्तरमुत्थाप्याङ्गीकरोति । सामाक्षरयोरिति ॥ कथं पुनर्न-
 क्षत्रपर्याये तदेतदेतस्यामित्यादि वाक्यं । न हि नक्षत्रेषु चन्द्रमसः
 स्थितिरत आह । नक्षत्राण्यमिति ॥ नक्षत्राधिपत्वात्तदुपरि-
 भावेन चन्द्रमसः स्थितिरित्यतः शब्दार्थः ॥ नक्षत्रसहितं चन्द्रमसं

उ० परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यूढं साम
तस्मादृच्यूढं साम गीयते । ५ । अथ यदेवै-
तदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं
तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः

भा० नार्थमियमेव साग्निरम इति केचित् ॥ अन्तरिक्षमेवर्वायुः
सामेत्यादि पूर्ववत् । नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रमा । अतः
स साम ॥ अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः शुक्ला दीप्तिः
सैवर्क् । अथ यदादित्ये नीलं परः कृष्णं परोऽतिशयेन
कार्ष्ण्यं तत्साम । तद्धोक्तान्तसमाहितदृष्टे दृश्यते । अत-
एवैते भाःशुक्लकृष्णत्वे सा चामस्य साम । अथ य एषो
ऽन्तरादित्ये आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्मयो हिरण्मय
इव हिरण्मयो नहि सुवर्णविकारत्वं देवस्य सम्भ-

आ० परामृष्टं स शब्दः । अङ्गोपासनानि कानिचिदुक्ता तादृगेवो-
पासनान्तरमाह । अथेति ॥ आदित्यस्य मण्डलात्मनो यद्रूपं
शुक्लं दृश्यते ऋचि तद्दृष्टिः कर्णव्येत्यर्थः ॥

तदेव रूपं विशिनष्टि । भा इति ॥ तामेव व्याचष्टे । शुक्ला
दीप्तिरिति ॥ ऋचि यथा पूर्वाङ्गरूपदृष्टिस्तथा साग्निरव्ययमाश-
रूपदृष्टिरनुष्ठेयेत्याह । अथेति ॥ नन्वादित्ये शैलवदतिशयं
कार्ष्ण्यं नास्माभिरनुभूयते तत्राह । तद्वीति ॥ एकान्तेन समा-
हिता शास्त्रसंस्कृता यस्य दृष्टिस्तस्यादित्ये निरतिशयं कार्ष्ण्यं
दृश्यते तथा च तद्दृष्टिः साग्निरिति व्येत्यर्थः ॥ अथ यदेवैतदित्या-
देत्यात्म्यमाह । अत एवेति ॥ अङ्गोपासनानि समाप्यानन्तर-
माधिदैविकीं प्रधानोपासनां विवक्षुरपास्यस्वरूपमुपन्यस्यति ।
अथेत्यादिना । किमिति हिरण्मयपदमुपमाये व्याख्यायते ।
हिरण्यविकारत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशङ्क्याह ।

उ० पुरुषो दृश्यते हिरण्यग्नश्च हिरण्यकेश आप-
णत्वात्सर्व एव सुवर्णः १ ६ १ तस्य यथा कप्यासं
पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष

भा० वति ऋक्सामगेष्णत्वापहतपाप्मत्वासम्भवात् । नहि सौवर्णे
ऽचेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत चाक्षुषे चा-
ग्रहणात् । अतो क्षुप्तोपम एव हिरण्यग्नश्च ज्योतिर्मय
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उत्तरेष्वपि समाना योजना । पुरुषः पुरि शयनात्पू-
रयति वा स्वेनात्मना जगदिति दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समा-
हितचेतोभिर्ब्रह्मचर्यादिमाधनापेक्षैस्तेजस्विनाऽपि अग्निके-
शादयः कृष्णाः स्युरित्यतो विश्वनाष्टि । हिरण्यग्नश्च हिर-
ण्यकेश इति ॥ ज्योतिर्मयान्तेवास्य अग्न्युणि कंशास्येत्यर्थः ।

आ० न हीति ॥ अपहतपाप्मत्वासम्भवं साधयति । न हीत्यादिना ॥
पाप्मादीत्यादिपदं तत्कार्यत्वसङ्ग इति । किञ्च चक्षुष्यास्यं पुरुषे
सुवर्णविकारस्याग्रहणादौगमेव हिरण्यग्न्यपदमित्याह । चाक्षुषे
चेति ॥ न च तत्राप्यातिदेशिकं तद्ग्रहणं ऋक्सामगेष्णत्वादिना
तादृशेन विरोधात्तस्माद्गोमयेव हिरण्यग्न्यपदमित्युपसंहरति ।
अत इति ॥

हिरण्यग्नश्चरित्यादिविशेषणेष्वपि तुल्यं गान्धर्वमित्याह ।
उत्तरेष्वपीति ॥ नन्वादित्यादिमग्नं पुरुषो नास्माभिर्दृश्यते
तत्राह । निवृत्तचक्षुर्भिरिति । विश्वनाष्टिकादिभिरित्य-
पुण्डरीकदर्शनमुपपादयति । ब्रह्मचर्यादीति ॥ सर्व एव सुवर्णं
इति विशेषणादग्नोरपि सुवर्णत्वप्राप्ते प्रत्याह । तस्येति । विशेष-
णमेव प्रत्यपूर्वकं विज्ञापयति । अथस्येत्यादिना । यथा कप्या-

उ० सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः
पाप्मभ्यो य एवं वेद १ ७ १

भा० आप्रणखात् प्रणखो नखागं नखागेण सह सर्वः सुवर्ण इव
भारूप इत्यर्थः । तस्यैवं सर्वतः सुवर्णवर्णस्याप्यद्वेषोर्वशेषः
कथं तस्य यथा कपेर्मर्कटस्यासः कप्यासः । आसेरूपवेश-
नार्थस्य करणे घञ् कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति । कप्या-
स इव पुण्डरीकमत्यन्ततेजस्व्येवमस्य देवस्याक्षिणी ॥

उपमितोपमत्वान्न हीनोपमा तस्यैवगुणविशिष्टस्य
गौणमिदं नामोदिति । कथं गौणत्वं । म एष देवः सर्वेभ्यः
पाप्मभ्यः पाप्मना सह तत्कार्येभ्य इत्यर्थः । य आत्मापहत-
पाप्मेत्यादि वक्ष्यति । उदित उत् इत उद्गत इत्यर्थोऽतोऽ

आ० सवहावस्थितं पुण्डरीकं तथा तस्याक्षिणी इति योजना ॥ आस-
शब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति । आसेरिति ॥ घञन्तस्य शब्दस्य
विवक्षितमर्थं कथयति । कपीति ॥ तस्य करणत्वं स्फुटयति ।
येनेति ॥ कपिः स कपिपृष्ठान्तः कप्यास इति शेषः ॥ पदार्थ-
मुक्त्वा वाक्यार्थमाह । कप्यास इवेति ॥

निहीनोपमया देवस्य चक्षुषी व्यपदिशता तयोरपि निहीनत्वं
व्यपदिष्टं स्यादित्याशङ्क्याह । उपमितेति ॥ कप्यासेनोपमितं
पुण्डरीकं तेनोपमानेनोपमितत्वाच्चक्षुषोर्न निहीनोपमानप्रयुक्तं
निहीनत्वमित्यर्थः ॥ यथोक्तस्यादित्यपुरुषस्य क्षेत्रज्ञत्वशङ्कां व्याव-
र्त्तयितुं नाम व्यपदिशति । तस्येति ॥ नाम्ना गौणत्वं शङ्काद्वारा
श्रुत्यादयति । कथमित्यादिना ॥ तस्य न सर्वपाप्मोदयस्तत्कार्य-
भाक्तादित्याशङ्क्याह । पाप्मनेति ॥ आदित्यक्षेत्रज्ञेऽपि सर्व-
पाप्मोदयः सम्भवति । न ह वै देवान्पापं गच्छतीति श्रुतेरित्या-
शङ्का परमात्मविषयवाक्यशेषमुदाहरति । य आत्मेति ॥ उक्तार्थ-

उ० तस्यर्क् साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्वे-
वोद्गातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराश्चो

भा० सावन्नामा तमेवंगुणसम्पन्नमुन्नामानं यद्योक्तेन प्रकारेण
यो वेद सोऽप्येवमेवोदेत्युद्गच्छति सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः । ह
वै इत्यवधारणार्थो निपातो । उदेत्येवेत्यर्थः ॥ -

तस्योद्गीथत्वं देवस्यादित्यादीनामिव विवक्षितत्वाद् ।
तस्यर्कं साम च गेष्णौ पृथिव्याद्युक्तलक्षणे पर्वणी । सर्वात्मा
हि देवः परापरलोककामेशित्वादुपपद्यते । पृथिव्यग्न्या-
द्युक्तसामगेष्णत्वं सर्व्योनित्वाच्च । यत एवमुन्नामा चामा-
द्युक्तसामगेष्णश्च तस्मादुक्तसामगेष्णत्वप्राप्तमुद्गीथत्वमुच्यते

षा० योगोऽतःशब्दार्थः ॥ उपास्यं परमात्मानमपन्यस्य तदुपासनमि-
दानीं सफलमपन्यस्यति । तमेव गुणसम्पन्नमिति ॥ यद्योक्तेन
प्रकारेणोन्नामानमिति सम्बन्धः ॥ कथं परस्यापासनमित्यपेक्षया-
मुद्गीथे सम्पाद्येति दर्शयति । तस्मैत्यादिना ॥

यथाऽऽदित्यादीनामुद्गीथे सम्पाद्योपासनमत्र विवक्ष्यते तथा
परमात्मनाऽपि तत्र सम्पाद्योपासनं विवक्षितत्वात् सर्व्वर्कसा-
मात्मत्वमाह तस्येत्यादिवाक्यमित्यर्थः ॥ मण्डलावच्छिन्नस्य पृथ-
क्स्य कथमगादिगेष्णत्वमित्याशङ्क्याह । सर्वात्मैति ॥ परस्य
स्वारस्येन सर्वात्मत्वादाध्यानार्थं मण्डलावच्छिन्नादुपपन्नमगादि-
गेष्णत्वमित्यर्थः ॥ तत्रैव हेतुन्तरमाह । परापरंति ॥ सर्वात्मत्वं
साधयति । सर्व्वोनित्वादिति । सर्व्वकारणत्वेन सर्वात्मत्वादृगा-
दिगेष्णत्वं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ तस्मादुद्गीथ इति वाक्यं योजयति ।
यत इति । प्राप्ते सति तस्मादुद्गीथ इत्यनेन वाक्येनाद्गीथत्वं परे
कोऽत्र नाम्ना देवस्योच्यत इति योजना । किमिति । परोक्षनाम्ना
देवो व्यपदिष्यत इत्याशङ्क्य परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षविष-

उ० लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदै-
वतं ॥ ८ ॥ ६ ॥ तृतीयस्य षष्ठः खण्डः ॥

भा० परोक्षेण परोक्षप्रियत्वाद्देवस्य तस्मादुद्गीय इति । तस्मात्त्वेव
हेतोर्द्वायतीत्युद्गाता । यस्माद्धेतस्य यथोक्तस्योन्नासो
गाताऽसौ अतो युक्त्य उद्गातेति नामप्रसिद्धिरुद्गातुः ॥

स एष देव उन्नामा ये चामुन्नादादित्यात्पराञ्चः परा-
गञ्चनादूर्द्धा लोकास्तेषां लोकानाञ्चेष्टे न केवलमीशि-
तत्वमेव च शब्दाद्धारयति च । सदाधारपृथिवीं चामुन्ते-
मामिदित्यादिमन्त्रवर्णात् । किञ्च देवकामानामिष्ट इत्ये-
तदधिदैवतं देवताविषयं देवस्योद्गीयस्य स्वरूपमुक्तं ॥ ६ ॥

आ० इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह । परोक्षप्रियत्वादिति ॥ उन्नामत्वे
देवस्योद्गातुर्द्वायत्वप्रसिद्धिं प्रमाणयति । तस्मादिति ॥ तच्छब्दार्थं
स्फुटयति । यस्मादिति ॥ प्रकृतस्योन्नासो देवस्यागानादित्यतःश-
ब्दार्थः । उद्गातुर्द्गातेति नामप्रसिद्धिरिति युक्तमिति योजना ।
सर्वपाप्मोदयलङ्घनात्तस्य चान्यत्रासम्भवात् ॥ आदित्यान्तर्गतो
देवः परात्मेत्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तरमाह । स एष इति ॥ देवकामा-
नामादित्यादुपरितनलोकेष्वधिष्ठातारो ये देवास्तेषां कामाः
काम्यमानफलविशेषास्तेषामिति यावत् । न हि निरङ्कुशं
लोककामेशिष्टत्वं परस्मादन्यत्र सम्भवत्येष सर्वेश्वर इति श्रुते-
रितिभावः । आधिदैविकोपास्थानान्तर्यमयशब्दार्थः ॥ अचि
बागृष्टिः साक्षि प्राणदृष्टिश्च कर्त्तव्येत्यत्र हेतुमाह । अघ-
रेति ॥ कथमृक्सामयोरिव वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वं
तत्राह । प्राण इति ॥ स्थानमात्रत्वं यावत्कर्त्तयति । सहेति ॥
भोक्तायं यावत्कर्त्तयति । आत्मेति ॥ ज्ञायात्मनः सामत्वे हेतुमाह ।
तस्मात्त्वादिति ॥ अचि ज्ञायात्मनः स्थितत्वादचि सामबदित्यर्थः

उ० अथाध्यात्मं वागेवर्कप्राणः साम तदेतस्यामृच-
 ध्यूढं साम तस्मादृचध्यूढं साम गीयते वागेव
 सा प्राणोऽमस्तत्साम १ १ १ चक्षुरेवगीत्मा साम
 तदेतदेतस्यामृचध्यूढं साम तस्मादृचध्यूढं साम
 गीयते १ चक्षुरेव साऽऽत्माऽमस्तत् साम १ २ १
 श्रोत्रमेवर्ज्जुनः साम तदेतदेतस्यामृचध्यूढं साम
 तस्मादृचध्यूढं साम गीयते १ श्रोत्रमेव सा मनो
 ऽमस्तत्साम १ ३ १ अथ यदेतदक्षः शुक्लं भाः
 सैवर्गय यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेत-
 स्यामृचध्यूढं साम तस्मादृचध्यूढं साम गीयते
 अथ यदेवैतदक्षः शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं
 परः कृष्णं तदमस्तत्साम १ ४ १ अथ य एषोऽ

भा० अथाधुनाध्यात्ममुच्यते । वागेवर्कप्राणः साम अध-
 रोपरिस्थानत्वमामान्यात् । प्राणो घ्राणमुच्यते सह वायुना
 वागेव सा प्राणोऽम इत्यादि पूर्ववत् । चक्षुरेवर्क आत्मा
 भाम आत्मेति क्वायात्मा तत्स्थित्वात्साम । श्रोत्रमेवर्ज्जुनः
 साम श्रोत्रस्थाधिष्ठातृत्वान्नमः सामत्वं ॥

आ० आधिदेविकोपास्यमानन्तर्यमपराधार्थः ॥ अत्रि वाग्दृष्टिः
 साक्षि वाग्दृष्टिश्च कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह । अधरेति ॥ अथमृक्
 सामयोरिव वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वं तत्राह । प्राण
 इति ॥ प्राणमात्रत्वं यावत्तयति । सहेति ॥ भोक्तारं यावत्तयति ।
 आत्मेति । क्वायात्मनः सामत्वं हेतुमाह । तत्स्थित्वादिति । अत्रिधि
 क्वायात्मनः स्थितत्वादत्रि सामवदित्यर्थः ॥

उ० नरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्षत्तत्साम तदुक्थं
तद्यजुस्तद्भूत तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुथ रूपं
यावमुथ गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम १ ५ १

भा० अथ यदेतदक्षः शुक्लं भाः सैवर्क् अथ यक्षीलं परः
क्षणादित्य इव दृक्क्षत्तधिष्ठानं तत्साम । अथ य एषो-
ऽनरक्षिणि पुरुषो दृश्यते पूर्ववत् सैवर्गध्यात्मं वागाद्या
पृथिव्याद्या चाधिदैवतं । प्रसिद्धा च अक् पादवद्धाऽचरा-
त्मिका । तथा सामोक्थसाहचर्याद्वा स्तोत्रं साम अक्कृतं
उक्थादन्यत् । तथा यजुः स्वाहास्वधावषडादि । सर्वमेव
वाग्यजुस्तत्स एव ।

आ० आध्यात्मिकानि कानिचिदङ्गोपासनान्युक्तानन्तरं प्रकारा-
न्तराङ्गोपासनमेव किञ्चिदुपदिशति । अथेति ॥ अक्षोर्धदे-
तद्रूपं शुक्लं दृश्यते अचि तद्वृष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः ॥ तदेव रूपं विशि-
नष्टि । भा इति । अचि पूर्वोक्तरूपदृष्टिवदक्ष्यमाणरूपदृ-
ष्टिरपि साञ्चि कर्त्तव्येत्याह । अथेति ॥ यथादित्यमण्डले सम-
धिगम्यमतिहृद्यरूपमुक्तं तथा चक्षुःष्वपि दृक्क्षेत्रधिष्ठानं तादृ-
यूपमुपलभ्यते तद्वृष्टिः साञ्चि कर्त्तव्येत्यर्थः । आध्यात्मिकप्रधानो-
पासनशेषत्वेनाङ्गोपासनान्युक्तानन्तरं प्रधानोपासनाविषयं दर्श-
यति । अथेति ॥ दृश्यत इति प्रयोगाच्चात्माऽयमित्याशङ्क्याह ।
पूर्ववदिति ॥ यथा पूर्वस्मिन्नाधिदैविके वाक्ये समाहितचेतो-
भिरादित्यपुरुषस्य दृश्यत्वमुक्तं तथा चाक्षुषपुरुषस्यापि विशिष्टा-
धिकादिभिरेव दृश्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । ह्यात्मात्मपक्षे वाक्यशेषवि-
रोधमभिप्रेत्याह । सैवेति ॥ येयम्यथा यात्याता सा सर्व्या स
एव पुरुष इत्यर्थः ॥ अक्षुक्तं न्यायं सामान्यतिदिशति । तथेति ॥ य-
त्किञ्चित्साम तत्सर्वं स एव पुरुष इत्यर्थः ॥ अक्सामशब्दयोरङ्गो-
त्तरमाह । उक्थेति ॥ अक्साम यददिति दृष्टान्तस्तथाशब्दार्थः ॥

उ० स एष ये चैतस्मादवीञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे

भा० सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति ह्यवोचाम ऋगादि-
प्रकरणात् । तद्वृत्तेति त्रयो वेदाः । तस्यैतस्य चाक्षुषस्य
पुरुषस्य तदेव रूपमितिदिश्रुते । किन्तद्यदमुष्यादित्यपुरुषस्य
हिरण्मय इत्यादि यदधिदैवतमुक्तं यावमुष्य गेष्णो पर्वणी
तावेवास्यापि चाक्षुषस्य गेष्णो । यचामुष्य नामोदित्युद्गीथ
इति च तदेवास्य नामस्थानभेदात् रूपगुणनामातिदेशादी-
श्रित्वविषयभेदव्यपदेशाच्चादित्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् ।
न । अमुना अनेनैवेत्येकस्योभयात्मप्राप्त्यनुपपत्तेः । द्विधाभा-
वेनोपपद्यत इति चेत् । वक्ष्यति हि स एकधा भवति द्विधा
भवति इत्यादि । न । चेतनस्यैकस्य निरवयवत्वाद्विधा-

आ० कथमग्राद्यात्मत्वं परस्येवाशङ्क्यम् । सर्वात्मकत्वादिति ॥
ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयं व्यावर्तयन्प्रकरणादित्युक्त्यायेन
त्रयो वेदाः स एव पुरुष इत्युपसंहारः ॥ ह्यायात्मनो जडस्य व्याव-
र्तयं रूपातिदेशं दर्शयति । तस्येति ॥ किन्तदादित्यपुरुषस्य
रूपमित्यपेक्षायामाह । हिरण्मय इत्यादीति ॥ इतश्च नायं
ह्यायात्मत्वाह । यावमुच्येति ॥ नामातिदेशोऽप्येतमुपाह्वयतीत्याह ।
यच्चेति ॥ आदित्यचाक्षुषयोश्चपास्ययोर्भेदादुपासनापि भिन्नेति
शङ्कते । स्थानेति ॥ आदित्यमख्यं यक्षुच्चेति स्थाने भिद्येते रूपं
हिरण्मया हिरण्यप्रभमुरित्यादिभृगादिभेष्यादिर्गुणः । उदि-
त्वादि नाम तेजामतिदेशस्तस्यैतस्य तदेव रूपमित्यादिः । ये चामु-
ष्यात्परास्ते लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेष्टाधिदैवत । ये
चैतस्मादवीञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेष्टाध्यात्म ।
इत्यवधीश्रित्वविषयो भेदव्यपदेशः । अतश्चेतयोर्भेदादुपास-
नमपि भिन्नमेवेत्यर्थः ॥

उ० मनुष्यकामानाञ्चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं
ते गायन्ति सस्मात्ते धनसनयः १ ६ १

भा० भावानुपपत्तेः । तस्मादध्यात्माधिदैवतयोरेकत्वमेव । यत्तु
रूपाद्यतिदेशो भेदकारणमवोचो न तद्भेदावगमाय । किं
तर्हि स्थानभेदाद्भेदाशङ्का माभूदित्येवमर्थः ॥ स एष
चाक्षुषः पुरुषो ये चैतस्मादाध्यात्मिकादात्मनाऽर्वाञ्चोर्वा-
गता लोकाक्षेपां चेष्टे मनुष्यसम्बन्धिनाञ्च कामानां
तत्तस्माद्य इमे वीणायां गायन्ति गायकास्त एतमेव
गायन्ति । यस्मादोत्तरं गायन्ति तस्मात्ते धनसनयो
धनलाभयुक्ता धनवन्त इत्यर्थः ॥

आ० नेपास्यभेदादुपासनाभेदोऽस्तीति दृष्यति । नेति ॥ उपा-
सकत्वावदमुनाऽऽदित्यात्मना पराचो लोकान्देवकामांश्चाप्नोति ।
स एवानेन चाक्षुषरूपेणार्वाचीनलोकान्मनुष्यकामांश्चाप्नोतीति
श्रूयते । न चैकस्य वस्तुतोऽभिन्नोभयरूपत्वप्राप्तिरुपपद्यते । तस्मा-
द्भेदकल्पना न युक्तेत्यर्थः ॥ उभयात्मकत्वमेकस्यापि विद्यामाहात्म्या-
देद्यभावापगमादुपपन्नमिति शङ्कते । विधेति ॥ एकस्य विद्या-
वशादनेकरूपत्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति । वक्ष्यति चेति ॥ एक-
स्थानेकशरीरपरिग्रहेऽपि न स्वरूपभेदोपपत्तिरिति परिहृ-
रति । न चेतनस्येति ॥ एकत्वसाधकसङ्गावस्तच्छब्दार्थः ॥ परोक्षं
भेदकमनुवदति । यत्त्विति ॥ भेदकारणमित्यस्मादुपरिष्ठादिति
शब्दो ब्रह्मणः ॥ दृष्यति । न तदिच्छादिना । तदित्यतिदिश्य-
मानरूपाद्युक्तं । आधिदैविकपुरुषवदध्यात्मिकेऽपि पुरुषे निर-
तिशयैश्वर्य्यश्वभावा तयोरैक्यमित्याह । स एष इति । तयो-
र्भेदाभावे हेतुकारमाह । तत्तस्मादिति ॥ ईश्वरस्यैव प्रागुक्तहेतो-
र्गानविषयत्वयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ तच्छब्दार्थं स्पष्टयति । यस्मादिति ।
स्थानभेदेन यथेक्षोपासनवतः फलोक्त्यर्थं पातनिकां करोति ।

उ० अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स
 गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो
 लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च ॥ ७१ ॥ अथाने-
 नैव ये चैतस्मादवीञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनु-
 यकामांश्च तस्मादु हैवंविदुक्ताता ब्रूयात् ॥ ८१ ॥
 कं ते काममागायानीत्येष खेव कामागानस्येष्टे य
 एतदेवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥ ८१ ॥
 तृतीयस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

भा० अथ य एतदेवं विद्वान् यथोक्तं तदेवमुद्गीयं विद्वान् साम
 गायति उभौ स गायति चक्षुषमादित्यश्च तस्यैवं विदः फल-
 मुच्यते । सोऽमुनैवादित्येन स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो
 लोकास्तांश्चाप्नोति आतित्यान्तर्गतदेवो भूत्वैत्यर्थो देवका-
 मांश्च । अथानेनैव चाक्षुषेणैव ये चैतस्मादवीञ्चो लोका-
 स्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च चाक्षुषो भूत्वैत्यर्थः । तस्मादु
 हैवं विदुक्ताता ब्रूयाद्यजमानं । कर्मिणो तव काममागाया-
 नोति । एष हि यस्मादुक्ताता कामागानस्योद्गानेन कामं

आ० अथेति । एतत्त्वामिति सम्बन्धः । एवं विद्वानित्येतदेव विभज्यते ।
 यथोक्तमिति । विद्वानित्यस्मादुपरिष्ठादयश्चन्द्रः सम्बन्धते । सोऽ-
 मुनैव लोकान् कामांश्चाप्नोति सम्बन्धः । आतिप्रकारं विद्वेति ।
 स एष इति । उपास्यवदुपासकस्यापि कुतो निरतिशयमन्वयः ।
 न हि इयोनिरङ्गमैश्वर्यं मुक्तमित्याशङ्क्य । आदित्येति ।
 अमुनैवादित्येनेत्युक्तमवात्र व्यक्तीकृतं । अयश्चन्द्रस्तथाप्यर्थायसा-
 क्षुषो भूत्वाऽनेनैव चाक्षुषेणैवेति सम्बन्धः । उक्तपक्षस्य याज

उ. त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिल्कः शालावत्य-
चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते
होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हसोद्गीथे कथां वदाम
इति ॥ १ ॥

भा० सम्पादयितुमीष्टे समर्थ इत्यर्थः । कोऽसौ च एवं विद्वान् साम
गायति साम गायति । द्विरुक्तिरुपासनसमाप्तर्यं ॥ ७ ॥ =

अनेकधोपास्यत्वादक्षरस्य प्रकारान्तरेण परोवरीयस्व-
गुणफलमुपासनान्तरमभिनाय । इतिहासस्तु सुखावबोध-
नार्थः । त्रयस्त्रिसङ्ख्याकाः । च इति ऐतिह्यार्थः । उद्गीथे उद्गी-
थज्ञानं प्रति कुशला निपुणा बभूवुः कस्मिंस्त्रिदेशे काले च
निमित्ते वा समेतानामित्यभिप्रायः । न हि सर्वस्मिन्
जगति त्रयाणामेव कौशलमुद्गीथादिविज्ञाने । श्रूयन्ते ह्युप-
स्तिजानश्रुतिकैकेयप्रभृतयः सर्वज्ञकल्पाः । के ते त्रय इत्याह ।
शिल्को नामतः शलावतोऽपत्यं शालावत्यः । चिकितायन-
स्यापत्यं चैकितायनः । दाल्भ्यगोत्रो दाल्भ्यो द्यामुथ्यायणो वा

भा० मानत्वं दर्शयति । तस्मादिति ॥ तच्छब्दार्थमेव कथयति । एष
होति ॥ उद्गातारं विशिनष्टि । कोऽसाविति । उद्गीथे परस्य
सम्पाद्योपासनं विभागेनोक्तमुपसंहरति । द्विरुक्तिरिति ॥ ० ॥

अथात्माधिदैवततत्त्वाभेदावच्छिन्नपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपास-
नमखिलपाप्मापगमपञ्चमुक्तं ॥ सत्यति स्थानभेदावच्छेदं हित्वा
परोवरीयस्वमुखपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनं परोवरीयस्वपा-
त्रिपञ्चकमानोतवानाम्नाय इति प्रकटयतात्यर्थमाह । अनेकधेति ॥
तर्हि विवक्षितमुपासनमेवोच्यतां किमात्माधिक्येत्वात्प्रज्ञाह ।
इतिहासस्त्विति ॥ इतिहासः पूर्ववत् । इतिहास्य भाव इतिह्यं ।

उ. तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैव-
 निरुवाच भगवन्नावये वदतां ब्राह्मणयोर्वदतो-
 वीचः॥ श्रोथामीति १ २ १ स ह शिल्कः शाला-
 वत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन् त्वा पृच्छा-
 नीति पृच्छेति होवाच १ ३ १

भा. प्रवाहणो नामतो जीवल्लस्यापत्यं जैवल्लिरित्येते चयस्यो हो-
 चुरन्योन्यमुद्गोथे वै कुशला निपुणा इति प्रसिद्धाः स्मः। अतो
 हन् यद्यनुमतिर्भवतामुद्गोथे उद्गीथज्ञाननिमित्तां कथां
 विचारणां पक्षप्रतिपक्षोपन्नासेन वदामो वादं कुर्वे इत्यर्थः॥

तथाच तद्विद्यसंवादे विपरीतग्रहणनाम्नाऽपूर्वविज्ञा-
 नोपजनः संशयनिवृत्तिरिति। अतस्तद्विद्यसंयोगः कर्तव्य इति
 चेतिहासप्रयोजनं दृश्यते हि शिल्कादीनां। तद्येत्युक्ता ते
 समुपविविशुर्होपविष्टवन्तः किल। तत्र राज्ञः प्रागल्भ्याप-

था. समेतानामिति निर्धारणे सती। ननु सर्वस्मिन्नगति त्रयाणा-
 मेवोद्गीथादिज्ञाने कौशलमिति किं शोचते किमिति तेषां मध्ये
 त्रयाणामेव तत्रैपुण्यं प्रतिपाद्यते तत्राह। न हीति। अमुष्य
 प्रसिद्धस्यापत्यमामुष्यायस्यो ह्योरामुष्यायसः ह्यामुष्यायसः। तत्र
 मम चायमिति परिभाषया धर्मतः परिगृहीत इति यावत्॥

किमर्थो वादारम्भ इत्यत आह। तथा चेति। प्रवृत्तं वादे
 तस्मिन्निवृत्तिरुपेयं विद्या येषां तैः सङ्ग संवादे दृढमेव फलमि-
 त्यर्थः। इतिशब्दस्य प्रयोजनमित्येतेन सम्बन्धः। वादारम्भस्य
 दृढफलत्वे फलितमाह। अत इति। इतिहासस्य सुखावबो-
 धार्थ इत्युक्तेन समुपविविशुर्होपविष्टवन्तः इत्युक्त्या-
 शङ्काह। दृश्यते हीति। शिल्कादीनां तद्विद्यसंयोगे विपरीतधी-
 र्भसादिष्वं फलमिति ज्ञेयः। तथेति निर्धारणार्थो सप्तमी। राज्ञः

उ० का साम्रो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य
का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का
गतिरित्यनुमिति होवाचानुस्य का गतिरित्याप
इति होवाच १ ४ १ अपां का गतिरित्यसौ
लोक इति होवाच अमुष्य लोकस्य का गतिरिति

भा० पक्षेः । स ह प्रवाहणो जैवल्लिहवाचेतरौ भगवन्तौ पूजाव-
न्नावये पूर्वं वदतां । ब्राह्मणयोरिति लिङ्गाद्राजाऽसौ
युवयोर्ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोयामि । अर्थरहितमित्य-
परे वाचमिति विशेषणात् । उक्तयोः स ह शिलकः बाला-
वत्यैकितायनं दाल्भ्यमुवाच । इन्त यद्यनुमंस्यसे त्वा त्वां
पृच्छानीत्युक्त इतरः पृच्छेति होवाच लब्धानुमतिराह ॥

का साम्रो गतिः । प्रकृतत्वादुद्गीथस्य । उद्गीथो ज्ञानोपा-
स्यत्वेन प्रकृतः । परोवरोयांसमुद्गीथमिति च वक्ष्यति । गति-
राश्रयः परायणमित्येतत् । एवं पृष्ठो दाल्भ्य उवाच
स्वर इति । स्वरात्मकत्वात्साम्रो यो यदात्मकः स तद्गतिः

आ० प्रागल्भ्योपपत्तेरित्युक्तं तस्य राजत्वे हेत्वभावादित्याशङ्क्याह ।
ब्राह्मणयोरिति ॥ पक्षान्तरं विशेषणसामर्थ्यादुत्थाप्याङ्गोक्तरो-
ति । अर्थेति ॥ राज्ञा यद्योक्तेन प्रकारेणोक्तयोर्ब्राह्मणयोर्मध्ये
शानावत्त्वे दाल्भ्यं प्रत्यवाचेति सम्बन्धः । साम्रो गतिरित्यन्वयः ॥

सामशब्दार्थमाह । प्रकृतत्वादिति । तस्य पूर्वोत्तरयशयोः
प्रकृतत्वं प्रकटयति । उद्गीथो जीति ॥ गतिशब्दस्य क्रियावि-
धयत्वं यावत्तयति । आश्रय इति ॥ औपचारिकमाश्रयं निर-
स्यति । परायणमित्येतदिति ॥ स्वरो ध्वनिभेदः स च यमुद्गीथस्य
गतिरित्याशङ्क्याह । स्वरात्मकत्वादिति । तद्यज्जगतया तदा

उ० न स्वर्गं लोकमिति नयेदिति होवाच स्वर्गं वयं
लोकं सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्थावत् हि
सामेति ॥ ५ ॥ तं ह शिल्कः शालावत्यसौ-

भा० तदाश्रयश्च भवतीति युक्तं तदाश्रय इव घटादिः ।
स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच । प्राण-
निष्ठाद्यो हि स्वरसंस्थास्वरस्य प्राणो गतिः । प्राणस्य
का गतिरित्यन्वमिति होवाच । अन्नावष्टम्भो हि प्राणः ।
अनुति वै प्राण अन्तेऽन्नादिति हि अन्तेः । अन्नं दामे-
ति च । अन्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच । अन्नान्व-
त्वादन्नस्य । अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच ॥

अमुष्मालोकादृष्टिः सम्भवति । अमुष्य लोकस्य का गति-
रिति पृष्ठो दाक्ष उवाच । स्वर्गममुं लोकमतीत्याश्रयान्तर
माम न नयेत् कस्यदिति होवाच आह । अतो वयमपि
स्वर्गे लोकं सामाभिसंस्थापयामः । स्वर्गलोकप्रतिष्ठं माम

आ० अयत्नेन तत्तादात्म्याद्भवति स्वरस्तस्य गतिरित्यर्थः ॥ साधुः स्वरः
तत्कालेऽपि कथं तद्रूपित्वमिच्छाशक्त्य दृष्टान्तेन परिहरति । यो
यदात्मक इति । प्राणस्यान्नावष्टम्भकत्वं वाजसनेयश्रुतिं प्रमा-
दयति । मुख्यतीति । वत्सस्यानीयस्य प्राणस्यान्नं दाम वत्समिति
च अन्तेरित्यर्थः । ता अन्नमश्नन्तीति अन्तेरन्नस्याश्रयत्वत्वं प्रत्यक्षं ।
कथमपामसौ लोको गतिस्तथाह । अमुष्मादिति । इति
पृष्ठो दाक्ष उवाच । हेति सम्बन्धः । तच्च हृन्दसि कालमिदमा-
भावमभिप्रेत्य क्रियापदं व्याकरोति । आहिति । यद्यपि परो
मास्थान्यान्तरं प्रतिपद्यते तथापि त्वया तदाश्रयमेवेत्याशङ्क्याह ।
अत इति । अतः प्रत्यर्थमेव स्वीकरोति । स्वर्गेति । तस्मा-

उ० कितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते
दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्झी ते विपतिथ-
तीति मूर्झी ते विपतेदिति ॥ ६ ॥ हन्ताहमेतद्-

भा० जानीम इत्यर्थः । स्वर्गसंस्तावं स्वर्गत्वेन संस्तवनं संस्तावो
यस्य तस्याम स्वर्गसंस्तावं हि यस्मात्स्वर्गा वै लोकः साम
वेद इति श्रुतिः । तमितरः शिल्पकः शालावत्यस्यैकितायनं
दाल्भ्यमुवाच । अप्रतिष्ठितमसंस्थितं परोवरीयस्तेनास-
माप्तगतिः मामेत्यर्थः । वै इत्यागमं स्मारयति किलेति च
दाल्भ्य ते तव माम । यस्त्वमहिष्णुः मामविदेतर्ह्येतस्मिन्
काले ब्रूयात्कश्चिद्विपरीतविज्ञानं अप्रतिष्ठितं माम प्रति-
ष्ठितमित्येवं वादापराधिनं मूर्द्धा शिरसे विपतिस्थिति वि-
स्यष्टं पतिस्थिति इति । एवमुक्त्यापराधिनस्तथैव तद्विपतेन्न
संशयो न त्वत्वं ब्रवीमीत्यभिप्रायः । ननु मूर्द्धपाताहं चेदप-

आ० त्वर्गलोकप्रतिष्ठं सामेति पूर्वेषां सम्बन्धः ॥ स्वर्गसंस्तावं सामेत्यत्र
प्रमाणाभावात् । स्वर्ग इति ॥ उपदेशपारम्पर्यमागमः ॥ यत्कृतं
तदनिवृत्तिमिति स्वर्गस्यान्तवत्त्वात् परायणत्वं सम्भवतीत्याशये-
नाह । किलेति ॥ यद्योक्तं न्यायं सूचयतीति शेषः ॥ न्यायागमा-
भ्यामप्रतिष्ठितं सामेत्युपसंहरति । दास्येति ॥

स्वर्गप्रतिष्ठितं सामेति ज्ञाने दोषं दर्शयति । यस्त्विति ॥
असहिष्णुर्मिथ्यावचनमसहमानः सन्निति यावत् । एतस्मिन्काले
मिथ्यावचनावस्थायामित्यर्थः । विपरीतं विज्ञानं यस्य स तथो-
क्तत्वं प्रति इति विग्रहः ॥ तदेव विपरीतज्ञानमभिनयति । अप्र-
तिष्ठितमिति ॥ साम प्रतिष्ठितमिति विपरीतज्ञानं प्रति कश्चि-
द्ब्रूयादिति सम्बन्धः ॥ तदीयवचनमेव दर्शयति । एवमिति ॥ स

उ० गवतो वेदानीति विद्भीति होवाचामुथ लोकस्य
का गतिरित्ययं लोक इति होवाच अस्य लोकस्य
का गतिरिति नं प्रतिष्ठां लोकमिति नयेदिति

भा० राधं कृतवानतः परेणानुक्तस्यापि पतेमूर्द्धा न चेदपराधु-
क्तस्यापि नैव तत्पततु । अन्यथा अकृताभ्यागमः कृतनाशश्च
स्यातां । नैष दोषः । कृतस्य कर्माणः शुभाशुभस्य फलप्राप्ते-
र्देशकालनिमित्तापेक्षत्वात् ॥ तत्रैवं सति मूर्द्धपातनि-
मित्तस्याप्यज्ञानस्य पराभिव्याहारनिमित्तापेक्षत्वमिति ।
एवमुक्तो दास्य आह हन्ताहमेतद्गवतो वेदानी
यत्प्रतिष्ठं सामेत्युक्तः प्रत्युवाच शालावत्यो विद्भीति
होवाच । अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दास्येन

आ० तथा कथयतु मम तु किं स्यादित्याशङ्क्याह । एवमुक्तस्येति ॥
तथैव विदुषः प्रापवाक्यानुसारणेति यावत् ॥ तदिति श्रितो
निवृत्तिः ॥ प्रापदानाय प्रवृत्तस्त्वयमिति शङ्कां वारयति । न
त्विति ॥ मूर्द्धपातोपन्यासानर्थक्यमाशङ्कते । न त्विति ॥ अपराधा-
भावेऽपि पराक्तिवशान्मूर्द्धपाते दोषमाह । अन्यथेति ॥ सति
चापराधिनि पराक्तिवधुर्थ्यान्मूर्द्धपाताभावे दोषं कथयति ।
अकृतेति ॥ अपराधस्य मूर्द्धपातहेतोरपि सहकार्यपेक्षत्वादभि-
व्याहारं नानर्थकमित्युत्तरमाह । नैष दोष इति ॥

कर्मणः शुभादराचरितस्य निमित्तापेक्षया फलहेतुत्वेऽपि
प्रकृतेऽपराधिनि कृता व्याहरणपेक्षेत्याशङ्क्याह । तत्रेति । तत्र
शुभादौ कर्मण्येव निमित्तापेक्षया फलप्रदे सतीत्यर्थः । इति
पराभिव्याहारकर्मण्येवदिति शेषः ॥ हन्त्यादि व्याकरेति । एव-
मिति । कथममुष्य लोकस्येत्यङ्गाकप्रतिष्ठत्वं तदाह । अयं लोक
इति । आदिशब्दः अङ्गादिसङ्ग्रहायः । तत्रैव श्रुतिं प्रमाजयति ।

उ० होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थाप-
यामः प्रतिष्ठा संस्तावहि सामेति॥७॥तं ह
प्रवाहणो जैवलिरूवाचाक्षवद्वै किल ते शालावंत्य
साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूढी ते विपतिथ्यतीति मूढी

भा० शाखावत्योऽयं लोक इति होवाच । अयं हि लोको याग-
दानहोमादिभिरम्, लोकं पृथ्यतीति । अतः प्रदानं देवा
उपजीवन्तीति हि श्रुतयः । प्रत्यक्षं हि सर्वभूतानां धरणी
प्रतिष्ठेति । अतः साखोऽप्ययं लोकः प्रतिष्ठैवेति युक्तं । अस्त्य
लोकस्य का गतिरित्युक्तं आह शाखावत्यः । न प्रतिष्ठां
इमं लोकमतीत्य न नयेत्साम कश्चित् ॥ अतो वयं प्रतिष्ठां
लोकं सामाभिसंस्थापयामः । यस्मात् प्रतिष्ठासंस्थावं
हि प्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं सामेत्यर्थः । इयं वै रथन्तर-
मिति च अतिसामेवमुक्तवन्तं ह प्रवाहणो जैवलिरूवा-

चा० अत इति ॥ यस्मात्सोकात्प्रदीयमानं चरपुरोडाशद्यप्रिदारो-
पजीवन्ति देवा इति औती प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ भवतु परं लोकं
प्रति प्रतिष्ठात्वमस्य लोकस्य तथापि कथमयं लोकः सामः
प्रतिष्ठेत्याशङ्काह । प्रत्यक्षं हीति ॥ पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि
प्रति प्रतिष्ठात्वे पणितमाह । अत इति ॥ सामोऽपि सर्वान्त-
र्भावादित्यर्थः ॥

तथापि प्रतिष्ठान्तरं त्वया वाच्यमित्याशङ्काह । अतो वय-
मिति ॥ यस्मादेतल्लोकप्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं साम तस्मादिदं साम
प्रत्येतमेव लोकं प्रतिष्ठां जानीम इति योजना ॥ कथं प्रतिष्ठात्वेन
सामत्वाविशेषात्पृथिव्यां साम कृतमित्याशङ्काह । इयमिति ॥
इयं वै रथन्तरं वाच्यं सामविशेषस्य पृथिवीत्वेन कृतत्वा-
दुद्गीयस्यापि सामत्वाविशेषात्पृथिव्यात्मत्वं सम्भाव्यत इत्यर्थः ।

उ० ते विपतेदिति हन्नाहमेतद्भगवतो वेदानीति
 विद्भीति होवाच ॥ ८ ॥ तृतीयस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥
 अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
 सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्
 आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायाना-
 काशः परायणं ॥ १ ॥ स एष परो वरीयानुद्गीथः

भा० चान्तवद् किञ्च ते शाखावत्य सामेत्यादि पूर्वम् । ततः
 शाखावत्य आह हन्नाहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धि
 इति होवाच ॥ ८ ॥

इतरोऽनुज्ञात आह अस्य लोकस्य का गतिरिति आ-
 काश इति होवाच प्रवाहणः । आकाश इति च पर आत्मा
 आकाशो वै नामेत्याकाशश्च्युतेः ॥ तस्य हि कर्म
 भूतोत्पादकत्वं । तस्मिन्नेव हि भूतप्रलयः । तत्तेजोऽसृ-
 जत । तेजःपरस्यां देवतायामिति हि वक्ष्यति । सर्वाणि
 ह वै इमानि भूतानि स्यावरजङ्गमानि आका-

षा० हन्नाहमेतदित्यचान्तं सामेतदित्युच्यते । आकाशश्च्युतत्वात्
 भूताकाशविवक्षितं स्यात्परमात्मविवक्षितं वाच्यमिति चेत्
 यति । आकाश इति चेति । किञ्च परस्यात्मनः सर्वभूतोत्पा-
 दकत्वं कर्मेति वेदान्तमस्यांदा तदिहाकाशे श्रुतं ।

तथा च परमात्मवाकाशश्च्युत इत्याह । तस्य चेति । किञ्च
 परस्मिन्नेव भूतानां प्रलयः स चाकाशे श्रुतस्तस्मात्पर एवात्मा-
 काश इत्याह । तस्मिन्नेवेति । सर्वोत्पादकत्वं परस्य कर्मेत्यत्र
 मानमाह । तत्तेजोऽसृजतेति । परस्मिन्नेव जयो भूतानामित्य-
 अपि मानमाह । तेज इति । भवतु परस्यात्मनः सर्वोत्पाद-

उ० स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परो-
वरीयसो ह लोकान् जयति य एतदेवं विद्वान्प-
रोवरीयाऽसमुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥ तः हैतमति-

भा० शादेव समुत्पद्यन्ते । तेजोबलादिक्रमेण सामर्थ्यादाकाशं
प्रत्यक्षं यन्ति प्रलयकाले तेनैव विपरीतक्रमेण हि यस्मा-
दाकाश एवैभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ज्यायान्महत्तरोऽतः
सर्वेषां भूतानां परायणं प्रतिष्ठा त्रिखपि कालेष्वित्यर्थः ।
यस्मात्परम्परं वरीयः वरीयसोऽप्येषः परस्य परोवरीयानु-
द्गीथः परमात्मसम्पन्न इत्यर्थः । अत एव स एषोऽनन्तोऽवि-
द्यमानान्तस्तमेतं परोवरीयां परमात्मभूतमनन्तमेवं

आ० कत्वं कर्म तथापि क्रियायातमाकाशस्येति चेत्तत्राह । सर्वा-
न्तीति ॥ कथमयं क्रमो लभ्यते । अविशेषेण हि ततः सर्वात्पत्तिः
श्रुतेत्याशङ्क्याह । सामर्थ्यादिति ॥ आत्मन आकाशः सम्भूतस्त-
त्तेजोऽद्वयतेत्यादिश्रुतिबलादित्यर्थः ॥ तथापि कथमाकाशे सर्व-
भूतलयस्तत्राह । आकाशं प्रतीति ॥ विपर्ययेण तु क्रमोऽत इति
न्यायेनाह । विपरीतेति ॥ आकाशस्य परमात्मत्वे हेतुन्तर-
माह । यस्मादिति ॥ परायणत्वमपि तत्रैव लिङ्गमित्याह । अत
इति ॥ आकाशस्तत्किङ्गादिति न्यायेनाकाशस्य परमात्मत्वमुक्त-
मिदानीं तस्योद्गीथे सम्पादितस्य परोवरीयत्वं गुणमुपदिशति ।
यस्मादिति ॥ उत्तरमुत्तरं अष्टादपि अष्टोऽयमित्येतत् ॥

साममात्रस्य कथमयं गुणः स्यादित्याशङ्क्याह । परमात्मेति ॥
आकाशस्य परमात्मत्वे लिङ्गान्तरमाह । अत एवेति ॥ परमा-
त्मसम्पन्नत्वादिति यावत् । आकाशो हि प्रकृतोद्गीथे सम्पादि-
तोऽनन्तः श्रुतः । न चानन्तं ब्रह्मणोऽन्यत्र युक्तं । सत्त्वं चानमनन्तं
ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्मादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । सम्पत्त्याकाशश्चित्तस्य
परस्योद्गीथे सम्पादितस्य परोवरीयस्त्वगुणविशेषस्योपात्तिं

उ० धन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्तौवाव यावत्
 एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्य-
 स्तावदस्मिन्लोके जीवनं भविष्यति ॥ ३ ॥ तथामु-
 ष्मिन्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते
 परोवरीय एव हास्यास्मिन्लोके जीवनं भवति
 तथामुष्मिन्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥
 ४ ॥ ६ ॥ तृतीयस्य नवमः खण्डः ॥

भा० विद्वान् परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते तस्यैतत्फलमाह । परो-
 वरीयः परम्परं विशिष्टतरं जीवनं हास्यविदुषो भवति दृष्टं
 फलमदृष्टञ्च परोवरीयम् उत्तरात्तरविशिष्टतरानेव
 ब्रह्माकाशान्तालोकाश्चयति य एतदेवं विद्वानुद्गीथमुपास्ते॥
 किञ्च तमेतमुद्गीथं विद्वानतिधन्वा नामतः शुनकस्यापत्यं
 शौनक उदरशाण्डिल्याय शिष्याय तमुद्गीथदर्शनमुक्तौवाच ।
 यावत् ते तव प्रजायां प्रजामन्ततावित्यर्थः । एतमुद्गीथं
 त्वत्सन्ततिजा वेदिष्यन्ते ज्ञास्यन्तं तावन्तं कालं परोवरीयो
 ह एभ्यः प्रमिद्धेभ्यो लौकिकजीवनेभ्य उत्तरात्तरविशि-
 ष्टतरं जीवनतेभ्यो भविष्यति । तथा दृष्टंऽपि परलोकां
 ऽमुष्मिन्परोवरीयांलोको भविष्यतीत्युक्तवान् शाण्डिल्या-

आ० विदधाति । तमेतमिति ॥ परम्परमुपयुपरीति यावत् । तस्मा-
 देवमुपासीतेति भावः ॥ विधिष्येयमर्थवादं दर्शयति । ज्ञिष्येति ॥
 इतश्चात्र विधिरस्तीत्येतत्तेभ्यस्तत्सन्ततिजा ये यथोद्गीथे वेदि-
 तारक्षदर्थमित्यर्थः । तथा दृष्टविशिष्टतरजीवनवदित्यर्थः ।

उ० मटचीहतेषु कुरुषाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह
चाक्रायण इभ्ययामे प्रद्राणक उवास ॥११॥स हेभ्यं
कुल्माषान् खादन् विभिसे तथ् होवाच ।

भा० यातिधन्वा श्रौनकः । स्यादेतत्फलं पूर्वेषां महाभाग्या-
नां नैदंयुगीनानामित्याशङ्कानिवृत्तये आह । स यः
कश्चिदेतदेवं विद्वानुद्गीथमेतर्ह्युपास्ते तस्याप्येवमेव परोव-
रीय एव हास्यास्मिन्नलोके जीवनं भवति तथामुष्मिन्नलोके
लोक इति ॥ ८ ॥

उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनं
कर्त्तव्यमितिदमारभ्यते । आख्यायिका तु सुखावबोधार्था ।
मटचीहतेषु मटच्योऽशनयस्ताभिर्हतेषु नाशितेषु कुरुष-
स्येच्छित्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे जाते आटिक्याऽनुपजातयो-
धारादिस्त्रीव्यञ्जनया सह जाययोषस्तिर्ह नामतस्यक्र-
स्यापत्यं चाक्रायणः । इभो हस्ती तमर्हतीतोभ्यः ईश्वरो

आ० अट्टेऽपीति हेदः ॥ स य एतमित्याद्युत्तरवाक्यं शङ्कोत्तरत्वेनो-
त्थाप्य आचष्टे । स्यादित्यादिना ॥ अस्मिन् युगे भवन्तीत्येदंयुगी-
नास्तेषामेदंयुगीनानां लोकः परोवरीयानिति शेषः । पुनश्च-
क्लिबद्गीथोपास्तिरसमाप्त्यर्था ॥ ८ ॥

अथोद्गीथाक्षरोपासनस्यानेकधोक्तत्वाद्दत्तस्यानवशेषात्पठक-
परिसममिरेव युक्तेत्याशङ्क्याह । उद्गीथेति ॥ इदमाखण्डान्तं परा-
मृश्यते । प्रस्तावाद्युपासनं विवक्षितं चेत्तदेवोच्यतां किमनया कथ-
येत्याशङ्क्याह । आख्यायिका इति । मटच्यो मर्दनहेतवोऽशनयः
पाषाणवृष्टयो वा ततः शस्यनाशादित्येतत्सर्वतः स्त्रैरसञ्चारेऽपि
न अभिचारश्चेति दर्शयितुमाटिक्येति विशेषणं । प्रस्तावकपदस्य

उ० नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च येऽम इम उपनिहिता इति ।

२ । एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ
हस्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति
होवाच । ३ । न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा
अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म

भा० हस्तारोहो वा तस्य याम इभयामस्तस्मिन्प्राणकोऽस्त्रा-
लाभात् । द्रा कुत्सायां गतो । कुत्सितां गतिं गतोऽन्यावस्थां
प्राप्त इत्यर्थः । उवाम उषितवान् कस्यचिद्गृहमाश्रित्य ।
मेऽस्त्रार्थमटन्निभं कुत्सायां कुत्सिताम्नाषाण् खादन्नं
भक्षयन्तं यदुच्छिष्टोपलभ्य विभिन्ने याचितवान् । तमुषसिं
ह उवाचेभ्यः । नेतोऽस्मान्मया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशेः
कुत्साया अन्ये न विद्यन्ते । यच्च ये राशौ मे मम उप-
निहिताः प्रक्षिप्ता इमे भाजने किं करासीत्युक्तः प्रत्युवा-

चा० क्रियापदेन सम्बन्धः । कुत्सितगतिप्राप्ता चतुरग्राणाभादिति ॥
प्रमाणकशब्दार्थं धातुपन्यासद्वारा कथयति । द्रा कुत्सायामिति ॥
यदुच्छिष्टा सहस्रेत्यर्थः ॥ नेत इति वाक्योपादानं तद्व्याकराति ।
अस्मादिति ॥ यदित्यर्थं ब्रह्मवचनान्तं । उपनिहिताः कुत्साया
इति शेषः । तेषां खल्विमे भाजने प्रक्षिप्ता इति योजना । हस्त
कुत्साया भक्षिताखदित्यर्थः ॥ किं प्रत्युवाचेत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह ।
किमित्यादिना ॥ अनुपानाभावेऽपि तुल्यं जीवन्मराचिन्त्यमित्या-
शङ्काह । काम इति ॥

अन्योच्छिष्टकुत्सायाभक्ष्यस्यैवदन्त्याः अन्तस्तात्पर्यमाह । अत-
स्तेति । चाक्रायकस्य विदुषोऽभक्ष्यभक्ष्यदशनादिति यावत् ।
यवामवस्थां प्राप्तस्य जीवितसन्देहमापन्नस्येत्यर्थः । निद्याधर्म-
यज्ञोपेतो ज्ञानादिप्रयुक्तत्वातिं प्रपन्नस्येत्येतत् । आत्मोपकारे

उ० उदपानमिति '१ ४' १ सं ह खादित्वाऽतिशेषान्
जायाया आजहर साय एव सुभिक्षा बभूव

भा० चोषस्तिः । एतेषामेतानित्यर्थः । मे मच्चं देहीति होवाच ।
तान् स इभ्योऽस्मा उषस्तये प्रददौ प्रदत्तवान् । अनुपानीयं
समीपस्थमुदकं च । हन्त गृहाणानुपानमित्युक्तः प्रत्युवाच ।
उच्छिष्टं मे ममेदमुदकं पीतं स्याद्यदि पास्यामीत्युक्तवन्तं
प्रत्युवाचेतरः । किं न खिदेते कुस्माषा अणुच्छिष्टा इत्युक्त
आहोषस्तिर्न वै अजीविष्यं न जीविष्यामीमान् कुस्माषान-
खादन्नभक्षयन्निति होवाच । काम इच्छातो मम उदक-
पानं लभ्यत इत्यर्थः । अतश्चैतामवस्थां प्राप्तस्य विद्याधर्म-
वशोवतः स्वात्मपरोपकारसमर्थस्यैतदपि कर्म कुर्वते
नागः स्वर्ग इत्यभिप्रायः । तस्यापि जीवितं प्रत्युपायान्तरे
अजुगुप्सिते सति जुगुप्सितमेतत्कर्म दोषाय । ज्ञानावलेपेन
कुर्वते नरकपातः स्यादेवेत्यभिप्रायः ॥

प्रद्राणकशब्दश्रवणात्तांश्च स खादित्वाऽतिशेषानतिशि-
ष्टान् जायायै कारुण्यादाजहार । साटिक्य एव कुस्माष-

भा० परोपकारे च सामर्थ्यं नियमानुग्रहशक्तिमत्त्वमेतत्कर्म्म जीवन-
मात्रकारणं कुत्सितस्थितमित्यर्थः ॥ उच्छिष्टोदकपानप्रतिषेध-
श्रुतेरभिप्रायमाह । तस्यापीति । एतत्कर्म्मैतदभक्ष्यभक्ष्योक्तिः ॥
ननु ज्ञानिनो यथेष्टचेष्टाचानुज्ञायते । मैवं । सर्वज्ञानमतिच्छे-
त्वादित्याद्यविरोधादित्याह । ज्ञानेति ॥

तस्मिन्नभिप्राये लिङ्गं दर्शयति । प्रद्राण्येति । चाक्रायणे प्रद्रा-
णप्रयोगात्परमापदमापन्नः संकुस्माषानुच्छिष्टान् चानु भक्षि-

उ० तान्प्रतिगृह्य निदधौ १ ५ १ स ह प्रातः सञ्चि-
हान उवाच यद्वताऽनुस्य लभेमहि लभेमहि धन-
मात्रां राजाऽसौ यश्यते स मा सर्वैरात्विज्यै-
वृणीतेति १ ६ १ तं जायोवाच हन् य त इम
एव कुल्माषा इति तान् खादित्वाऽभुं यज्ञं

भा० प्राप्तेः सुभिचा शोभनभिचा लब्धास्मा इत्येतदभूव संवृत्ता ।
तथापि स्त्रीस्वाभाव्यादनवज्ञाय तान् कुल्माषान्प्राप्त्युद्देशात्
प्रतिगृह्य निदधौ निक्षिप्रवती । स तस्याः कर्म जानन्प्रातः
रुषःकाले सञ्चिहानः शयनं निद्रां वा परित्यजन्नुवाच ।
पत्न्याः शृण्वन्त्याः यद्यदि वतेति खिद्यमानोऽनुस्य सोकं
लभेमहि । तद्भुक्त्वात्रं समर्थो गत्वा लभेमहि धनमात्रां धन-
स्याक्यं । ततोऽस्माकं जीवनं भविष्यतीति ॥ धनलाभे च

पा० तवानिति प्रतिभाति । तथा च ज्ञानिना यद्येष्टाचरन्ते प्रमाणाभा-
वादानेकप्रमाद्यविराधाच्च नामावच विवक्षित इत्यर्थः । स्त्रीस्वा-
भावं यत्पुत्राच्चाकरन् । तस्याः कर्म कुल्माषाणां परिरक्षणं ॥ यत्प्र-
तीति कस्मान्नोक्तं तच्चाह । यजमानत्वादिति ॥ राज्ञो यजमानत्वा-
द्यागफलस्यात्मगामित्वाद्यप्यत इत्यात्मनेपदं प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ अन्त्य-
वस्तुपुत्रदत्तसम्भवे कुतश्चामेव राजा मानयिष्यतीत्याद्यज्ञाह । स
चेति । इत्येतन्ननेष्टान्नाभस्तेदेवं धनलब्धिवारा जीवहेतुरित्यर्थः ।
राज्ञो यज्ञलभेत्पुत्र्यते ॥ उक्तानुरेकत्वे कृता वञ्चस्तिरित्याद्यज्ञाह ।
उक्तानुरेकत्वमिति । लब्धव्यस्मिन्निति सप्तम्या संवाददेशः । निर्दे-
श्यते । किमर्थमामन्त्र्यं तदाह । अभिमन्त्रीकरणेति । विदुषः
समीपे देवतामविद्वान्मन्त्रोक्त्यामि चेन्मन्त्रं तं विप्रतिष्यतीत्ये-
तन्मन्त्रः । मन्त्रविद्वन्निन्दाया विवक्षितत्वादित्यस्योपबचनम-
विहित्वारमिति चेन्नत्याह । तत्परोक्तोऽप्युक्तिः । तस्यैवविवाग्प्रसो-

उ० विततमेयाय १ ७ १ तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोथमा-
णानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच १ ८ १
प्रस्तोतरीदेवता प्रस्तावमन्वायता ताञ्चेदविद्वा-
न्प्रस्तोथसि मूर्द्धा ते विपतिथतीति १ ९ १ एव-
मेवोद्गातारमुवाचोद्गातरी देवतोद्गीथमन्वायता

भा० कारणमाह । राजासौ नातिदूरस्थाने यज्यते । यजमानत्वा-
त्तस्यात्मनेपदं । स च राजा मा मां पात्रमुपलभ्य सर्वै-
रार्त्विजैर्ऋत्विक्कर्मभिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनायेत्यर्थो वृणीते-
त्येवमुक्तवन्तं जायोवाच । इन्त गृहाण हे पते इम एव ये
मद्भुस्तविनिधिप्तास्त्वया कुक्लाषा इति । तान् खादित्वा मुं यज्ञं
राज्ञो विततं विस्तारितं ऋत्विग्भिरेयाय । तत्र च गलोद्गाह-
नुद्गाहपुरुषानागत्य आस्तुवन्त्यस्मिन्निति आस्तावस्तस्मिन्ना-

आ० ताथ्यते ॥ माभुक्कर्ममात्रविदां कर्मण्यधिकार इति चेन्नेत्याह ।
तच्चेति ॥ तेनोभौ कुरुत इत्यादिश्रुताविति शेषः ॥ अविदुषामपि
कर्माधिकारे हेत्वन्तरमाह । दक्षिणेति ॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा
स्फोरयति । अत्रधिकारे चेति ॥ तस्यैव समुच्चयफलत्वादित्यर्थः ।
ननु दक्षिणमार्गस्य वापीकूपतडागादिस्नानार्तकर्मप्रयुक्तत्वादौ दि-
क्कर्मसि विदानेवाधिक्रियते नेत्याह । न चेति ॥ यच्च न दानेन
लोकान्नायतीति वैदिककर्मानुष्ठानामज्ञानामेव दक्षिणमार्गश्रव-
णादिति हेतुमाह । यच्चेनेति ॥ इतश्चाविदुषां विद्वत्समीपे
कर्माधिकारो नास्तीत्याह । तथोक्तस्येति ॥ देवताविज्ञानशून्यस्य
न मूर्द्धा विपतिथतीत्यनेन प्रकारेण मयोक्तस्य मूर्द्धा व्यपतिथ-
दिति विशेषश्रवणाद्विद्वत्समीपे तदनुष्ठानान्तरेण कर्म कुर्वन्तोऽप-
राधित्वात्तस्य कर्मण्यधिकार एवेत्यर्थः ॥ विद्वत्समीपे पुनरवि-
दुषोऽपि कर्मण्यधिकारोऽस्तीत्याह । न सर्व्वेति । अपि हो-

उ० ताञ्चेदविद्वानुज्ञास्यसि मूर्द्धा ते विपतिथतीति १
 १० १ एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तरीया
 देवता प्रतिहारमन्वायता ताञ्चेदविद्वान्प्रति-
 हरिथसि मूर्द्धा ते विपतिथतीति ते ह समा-
 रतास्तूष्णीमासाञ्चिरे ॥ ११ १ दशमः
 खण्डः १ १० ॥

भा० स्नावे स्नाय्यमाणानुपोपविवेश समीप उपविष्टस्त्वामित्यर्थः ।
 उपविश्य स ह प्रस्नोतारमुवाच । हे प्रस्नोतरित्यामन्त्राभि-
 मुखीकरणाय प्रस्नोतर्या देवता प्रस्तावं प्रस्तावभक्ति-
 मनुगताऽन्वायता ताञ्चेदेवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान् मन्-
 प्रस्नोयमि विद्वांसो मम समीपे तत्परोक्षेऽपि चेद्विपत्तस्य
 मूर्द्धा कर्माभात्रविदामपि अनधिकार एव कर्माणि स्यात् ॥
 तच्चानिष्टमविदुषामपि कर्मदर्शनात् । दक्षिणमार्गमृतेत्य ।
 अनधिकारे चाविदुषामुत्तर एवैको मार्गः श्रूयेत । न च
 स्मार्त्तकर्मनिमित्त एव दक्षिणः पन्था । यज्ञेन दानेनेत्या-

आ० त्रौते अते कर्माणि स्मार्त्तेषु च बायीकृतडागादिकर्म्मस्य-
 यनजपादिषु च विद्वत्सन्निधिमन्त्रेणापि मर्त्यस्मिन् काले
 कर्म्ममात्रविदेनाधिकाराऽस्तीत्यशक्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ तत्र हेतु-
 माह । अनुचेति । भगवन्तं वा अहं विविदिषाञ्जीत्यादिना
 रात्रां स्वीकृत्यकर्म्मनिर्वर्तने प्रार्थनादर्शनादेत एव मया समति
 कृता कृतवतामिति चानुष्ठोपलम्भादस्येवाविदुषामपि कर्म्म
 स्वधिकार इत्यर्थः । उक्तमर्थमुपमंहरति । कर्म्ममात्रेति ॥
 विद्वत्समीपे तदनुष्ठानमन्त्रा नास्ति कर्म्ममन्त्रानमित्येतन्निगम

उ० अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं
विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति हो-
वाच १ १ १ स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः
सर्वैरात्विज्यैः पर्यैशेषं भगवतो वा अहम-

भा० दिव्युतेः । तथोक्तस्य मयेति च विशेषणाद्विद्वत्समचमेव कर्म-
ण्यधिकारो न सर्वत्राग्निहोत्रस्नानकर्मध्यापनादिषु
च । अनुज्ञायास्तत्र दर्शनात् । कर्ममात्रविदामप्यधिकारः
सिद्धः कर्मणीति ॥ मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेवोद्गातारं
प्रतिहर्त्तारमुवाचेत्यादि समानमन्यत् । ते प्रस्तोत्रादयः
कर्मभ्यः समारता उपरताः सन्तो मूर्द्धपातभयान्नूणी-
मासाञ्चक्रिरे अन्येषाकुर्वन्तः । अर्थित्वात् ॥ १० ॥

अथानन्तरं ह एनमुषस्तिं यजमानो राजोवाच । भग-
वन्तं वै पूजावन्तं अहं विविदिषाणि वेदितुमिच्छामीत्युक्त
उषस्तिरस्मि चाक्रायणस्तवापि ओत्रपथमागतो यदीति

आ० यितुमिति शब्दः ॥ मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्येतदन्तं प्रस्तोत्रविषयं
वाक्यं व्याख्यातमित्यनुवदति । मूर्द्धेति ॥ तूष्णीमित्यर्थस्यार्थमाह ।
अन्येति ॥ तत्र हेतुमाह । अर्थित्वादिति ॥ तत्तद्देवताविषय-
विज्ञानार्थित्वेन कर्मान्तरमकुर्वन्त आक्रायणाभिमुखाः स्थिता
इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ हैनमित्यादि व्याकरोति । अथेति ॥ प्रस्तोत्रप्रभृतीनां
तुष्णीभावादिति शेषः ॥ चाक्रायणस्य वचनमङ्गीकरोति । सत्य-
मिति ॥ अङ्गीकारमेव श्लोदयति । एवमिति ॥ आत्विज्यैरि-
त्यस्य व्याख्यानं अलिङ्गकर्मभिरिति । तदर्थमिति यावत् ॥ यदि
मामात्विज्यार्थमनुसंहितवानसि किमितीमानन्यान्वृतवानित्या-

उ० विन्यान्यानवृषि १ २ १ भगवांस्त्वेव मे सर्वै-
 रार्त्विज्यैरिति तथेत्यथ तर्हेत एव समतिसृष्टाः
 स्तुवतां यावत्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या
 इति तथेति ह यजमान उवाच १ ३ १ अथ
 हेनं प्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतरी देवता प्रस्ताव-

भा० होवाचोक्तवान् । स ह यजमान उवाच मयमेवमहं भगवन्
 बहुगुणमग्राधं सर्वैश्च अलिङ्ग्यभिरार्त्विज्यैः पर्येषणं
 पर्येषणं कृतवानस्मि । अन्विष्य भगवतो वा अहमविन्याऽ
 स्ताभेनान्यानिमानवृषि वृतवानस्मि । अद्यापि भगवांस्त्वेव
 मे मम सर्वैरार्त्विज्यैश्चलिङ्ग्यभिरार्त्विज्यैः पर्येषणं कृत-
 वान्मि । किन्त्वथैवं तर्हेत एव त्वया पूर्वं वृता मया समति-
 सृष्टाः मया मम्यक् प्रमन्त्रेनानुज्ञाताः सन्तः स्तुवतां । त्वया
 त्वेतत्कार्यं । यावत्तु एभ्यः सर्वेभ्यो धनं दद्याः प्रयच्छसि
 तावन्मम दद्या इत्युक्तयेति ह यजमान उवाच । अथ हेन-
 मौषस्यं वचः श्रुत्वा प्रस्तोतोपससादोषसिं विनयेनापज-

आ० शङ्काह । अन्विष्येति ॥ एवं गते किमधुना कर्त्तव्यमित्याशङ्काह ।
 अथापीति ॥ चाकायबानुमतिं श्रुत्वा किमिदमिति आकुलितेषु
 प्रस्तोतृभ्यतिषु ब्रूते । किन्त्विति ॥ उभयानुमत्यपेक्षयाऽऽन-
 न्तर्धर्मप्रशब्दः । ममानाभेनामीषां कृतत्वस्य निश्चयवश्या-
 मित्याह ॥ तर्हीति ॥ अनुज्ञाताः सन्तः प्रभुतिं कुर्वतामित्याह ।
 स्तुवतामिति ॥ अस्त्वेवं तदर्थं पुनर्मया किं विधेयमित्या-
 शङ्काह । त्वया त्विति ॥ यजमानं प्रत्युपलक्ष्योक्तं वचः श्रुत्वा-
 नन्तरमेवमुक्तिं प्रस्तोता आत्मा आकुलत्वं शिष्यत्वेनापसन्नवा-

उ० मन्वायन्ता ताञ्चेदविद्वान्प्रस्तोथसि मूर्द्धा ते
विपतिथतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देव-
तेति १ ४ १ प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा
इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणम-
भ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायन्ता ताञ्चेद-
विद्वान्प्रस्तोथो मूर्द्धा ते व्यपतिथत्तथोक्तस्य मयेति
१ ५ १ अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातयी देव-
तोद्गीथमन्वायन्ता ताञ्चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्द्धा

भा० गाम । प्रस्तोतया देवतेत्यादि मा मां भगवानवोचत् पूर्वं ।
कतमा सा देवता या प्रस्तावभक्तिमन्वायन्तेति पृष्टः प्राण
इति होवाच । युक्तं प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति । कथं
सर्व्याणि स्यावरजङ्गमानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रलय-
काले प्राणमभिलक्षयित्वा प्राणात्मनैवोज्जिहते प्राणादे-
वोद्गच्छन्तीत्यर्थ उत्पत्तिकाले । अतः सैषा देवता प्रस्ताव-
मन्वायन्ता ताञ्चेदविद्वान् त्वं प्रस्तोस्यः प्रस्तवनं प्रस्तावभक्तिं

आ० नित्याह । अथेति ॥ उपगतिप्रकारमभिनयति । प्रस्तोतरिति ॥
प्रतिवचनमादाय प्रश्नशब्दसामान्यं गृहीत्वा तात्पर्यमाह । पृष्ट
इति ॥ कथमिह प्राणशब्दार्थो निश्चीयतामित्याशङ्क्य, त एव
प्राण इति न्यायेनाह । कथमिति ॥ प्राणात्मनैव संविशन्तीति
पूर्वेषु सम्बन्धः । प्राणशब्दार्थस्य परमात्मत्वेन निर्णीतत्वमतः
शब्दार्थशेषशब्दार्थो यदोक्तः । मया तथोक्तस्य मूर्द्धा ते विप-
तिथतीत्येवमुक्तस्य तव तत्त्वज्ञे स्थापराधावस्थायां मूर्द्धा व्यप-
तिथ्यदेवेति योजना । प्रसादस्य महत्त्वव्या परिहृतत्वादित्यतः शब्दार्थः ।

उ० ते विपतिथतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति १ ६ १ आदित्य इति होवाच सर्वाणीह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्नं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायता ताञ्चेदविद्वानुदगास्यो मूर्द्धा ते व्यपतिथत्तथोक्तस्य मयेति १ ७ १ अथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद प्रतिहर्त्तया देवता प्रतिहारमन्वायता ताञ्चेदविद्वान् पतिहरिथमि मूर्द्धा ते विपतिथतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति १ ८ १ अनुमिति होवाच सर्वाणि ह या

भा० कृतवानमि यदि मूर्द्धा शिरस्ते व्यपतिथद्विपतितमभविथत्तथोक्ता मया तत्काले मूर्द्धा ते विपतिथतीति । अतस्त्वया माधु कृतं । मया निषिद्धः कर्माणो यदुपरममकार्षिगित्यभिप्रायः । तथोक्ताता पप्रच्छ कतमा मोद्गीथभक्तिमनुगताऽन्वायता देवतेति पृष्ट आदित्य इति होवाच । सर्वानि ह वा इमानि भूतानि आदित्यमुच्चैर्द्धं सन्नं गायन्ति शब्दयन्ति सुवन्तीत्यभिप्रायः । उच्चब्दसामान्यात्प्रशब्दसामान्यादिव प्राणोऽतः सैषा देवतेत्यादि पूर्ववत् । एवमेवाथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वा-

आ० यथा प्रशब्दसामान्यात्प्राणः प्रस्तावदेवतं श्रुतं तथादित्योद्गीथयोश्चब्दसामान्यादुद्गीथदेवता आदित्य इत्याह । उच्चब्देति ॥ उक्तसामान्यपरामर्शार्थोऽतःशब्दः । सर्वमेव प्रस्तोतृवदुक्तादवचेत्यर्थः । अत्रिग्यां प्रस्तावोद्गीथदेवतयोर्विज्ञानानन्तर्यमय-

उ० इमानि भूतान्यनुमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति
 सैषा देवता प्रतिहारमन्वायता ताञ्चेदवि-
 द्धान्प्रत्यहरिथो मूर्द्धा ते यपतिथतथोक्तस्य
 मयेति तथोक्तस्य मयेति १ ६ १ एकादशः
 खण्डः १ ११ १

अथातः शौव उद्गीथस्तद्व वृको दाल्भ्यो ग्लोवो
 वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्ववाज १ १ १ तस्मै श्वा

भा० यत्ता इति पृष्ठोऽन्नमिति होवाच । सर्व्वाणि ह वा इमानि
 भूतान्यन्नमेवात्मानं प्रति सर्व्वतः प्रतिहरमाणानि जीवन्ति ।
 सैषा देवता प्रतिशब्दसामान्यात्प्रतिहारभक्तिमनुगता ।
 समानमन्यत् । तथोक्तस्य मयेति । प्रस्तावेद्गीथप्रतिहार-
 भक्तीः प्राणादित्यान्नदृष्टोपासीतेति समुदायार्थः । प्राणा-
 द्यापत्तिः कर्ममसृद्धिर्वा फलमिति ॥ ११ ॥

अतीते खण्डेऽन्नानामिनिमित्ता कष्टावस्थोक्तोच्छिष्ट-
 पर्युषितभक्षणलक्षणा सा मा भूदित्यन्नलाभायाथानन्तरं

भा० शब्दार्थः ॥ कथमन्नस्य प्रतिहारत्वं तदाह । सर्व्वाणीति । ताञ्चेद-
 विद्वानित्याद्यन्वदित्युच्यते । तथोक्तस्य मयेत्येतदन्नमिति शेषः ॥
 कीदृगुपासनमस्मिन् प्रकरणे विवक्षितमित्याशङ्क्याह । प्रस्तावेति ॥
 उपास्तित्रयस्य फलं दर्शयति । प्राणादीति ॥ ११ ॥

पूर्व्वोक्तखण्डयोः सङ्गतिं दर्शयन्नपासनान्तरं प्रस्तौति । अतीत
 इति ॥ अन्नलाभस्यापेक्षितमतःशब्दार्थः ॥ प्रकारान्तरेणोद्गीथो-
 पासनमन्नकामस्य प्रस्तुत्य प्रतिपत्तिसौकर्य्यार्थमाख्यायिकामा-

उ० श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्नं
नो भगवानागायतु अशनायाम वा इति १ २ १

भा० शैवः सभिर्दृष्ट उद्गीथ उद्गानं सामातः प्रसूयते। तत्र
किलवको नामतो दक्षस्यापत्यं दाल्भ्यो ग्लातो वा नामतः
मित्रायाश्चापत्यं मैत्रेयो । वाशब्दश्चार्थः । द्यामुष्यायणो
ह्यमौ । वस्तुविषये क्रियास्त्रिव विकल्पानुपपत्तेः । द्विनाम
द्विगोत्र इत्यादि हि स्मृतिः । दृग्गते च उभयतः पिण्ड-
भाक्तं ॥ उद्गीथे बहुचित्तत्वादृषावनादरादा वाशब्दः
स्वाध्यायार्थः । स्वाध्यायं कर्तुं यामादृहिरुद्गमाजोद्गतवान्

आ० दत्ते। तत्रेति ॥ न केवलं दक्षस्यापत्यं किन्तु मित्रायाश्चेति
चार्थः । न च सा दक्षस्य पत्नी इति युक्तं । तथा सति मैत्रेयपदस्य
वैयर्थ्यात् । पत्यन्तरापत्यव्याख्यायर्थमिति चेन्न । प्रयोजनाभावात् ॥
नन्वत्र वाशब्दात् दाल्भ्यो विवक्षिताविति चेन्नेत्याह । वाशब्द-
इति ॥ कथं पुनर्दक्षस्यापत्यं वक्तुमर्हति मित्रायाश्चापत्यं भवितुं
सुत्सृजते तत्राह । द्यामुष्यायणां भ्रातृत्वं ॥ चैकितायनो दाल्भ्य
इत्यत्रोक्तमेतदिति सूचयितुं हिशब्दः । उदितानुदितहोम
वत्केषाश्चिदृष्ट्या वक्तुं सावन्धेयां ग्लाव इत्येकस्मिन्नपि विकल्पे
भविष्यति नेत्याह । वस्तुविषय इति ॥ कथं पुनर्विना मान
मेकस्यैव द्विनामत्वाद्यङ्गोक्रियते तत्राह । द्विनामेति ॥ इत्यादि-
वाक्यं स्मृतिरूपं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ द्विगोत्रत्वमेकस्य
लौकिकेऽपि प्रसिद्धमित्याह । दृग्गते चेति ॥ यतः सुतो जायते
येन चायं धर्मतो ऽस्मृते तयोर्बभूवोरित्याह । उभयत इति ॥
उभयोऽप्यसौ ऋक्षयोः पिण्डदाता च धर्मत इति स्मरन्तीत्यर्थः ।
दाल्भ्यादन्यो मैत्रेय इत्यङ्गीकृत्याह । उद्गीथ इति । तदुपास्तं
तात्पर्यमेषावनादरे हेतुः । तस्मादधिप्रयम्यद्वयं वा विवक्षित-

उ० तान्हेवावेहैव मा प्रातरूपसमीयातेति तज्ज

भा० विविक्तदेशस्योदकाभ्यासं । उद्धवाज प्रतिपालयाञ्चकारेति
चैकवचनास्त्रिङ्गादेकोऽस्मावृषिः । श्रोतृयकालप्रतिपा-
लनादृषेः स्वाध्यायकरणमन्त्रकामनयेति लक्ष्यत इत्य-
भिप्रायतः स्वाध्यायेन तोषिता देवता ऋषिर्वा श्वरूपं
गृहीत्वा श्वा येतः मन् तस्मै ऋषये तदनुरूपार्थं प्रादुर्बभूव
प्रादुश्चकार तमन्ये शुक्लं श्वानं क्षुब्धकाः क्षुब्धकाः श्वान
उपममेत्योचुरुक्तवन्तोऽन्नं नोऽस्मभ्यं भगवानागायत्वा-
गानेन निष्पादयत्वित्यर्थः । मुख्यप्राणवागादयो वा प्राण-
मन्त्रसंभुजः स्वाध्यायपरितोषिताः सन्तोऽनुगृहीयुरेनं
श्वरूपमादायेति युक्तमेवं प्रतिपत्तुं । अशनायामं वै बुभु-

षा० मित्यर्थः । पक्षान्तरद्योतनार्थो वाशब्दः । श्रौतो वाशब्दस्तर्हि
किमर्थमित्याशङ्क्य पाठादन्यन्न तस्य फलमित्याह । वाशब्द इति ॥
मैत्रेयान्तवाक्यं व्याख्याय स्वाध्यायमित्यादि व्याचष्टे । स्वाध्याय-
मिति ॥ यदुक्तमृषिरेको वकादिशब्दैरुच्यते इति तत्र लिङ्ग-
माह । उद्धवाजेति ॥ शुनामुद्धीयः श्रोतृयस्तत्कालस्य प्रति-
पालनं प्रतिक्षणमृषेर्दृश्यते तेषां श्रोतृगानमन्त्रार्थं तदृषेरपि
स्वाध्यायकरणं तदर्थमित्याह । श्रोद्गीयेति ॥ यथाक्तार्थ-
वाचिशब्दाभावेऽपि सामर्थ्यादयमर्थो भवतीत्याह । अभि-
प्रायत इति ॥ तस्मा इत्यादि व्याचष्टे । स्वाध्यायेनेति । क्षुब्धकाः
क्षुब्धकाः शिशव इति यावत् । श्वतश्चा कश्चिदृषिर्देवता वा । अन्ये
च श्वानो देवता ऋषयो वेत्युक्तं ॥

सम्प्रति विनक्षितं पक्षमाह । मुख्येति ॥ तमूचुरिति सम्बन्धः ॥
तानेव विशिनक्षि । प्राणमन्त्रिति ॥ मुख्यप्राणसहितवागादियहे

उ० वको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयाञ्च-
कार ॥ ३ ॥ ते ह यथैवेदं वहिष्पवमानेन
स्तोत्रमाणाः सः रन्धाः सर्पन्तीत्येवमासमृपुस्ते
ह समुपविश्य हिञ्चक्रुः । ४ । ७७भदा२भो

भा० चिताः सो वै दत्तेवमुक्तवन्तः । स आ येतस्मान् जुल-
कान् शुन इहेवास्मिन्नेव देशे मा मां प्रातःकाल
उपसमीयातेति । दैर्घ्यं हान्दमं समीयातेति प्रमाद-
पाठो वा । प्रातःकालकरणं तत्काल एव कर्त्तव्यार्थं ।
अन्नदस्य वा सवितुरपराद्धेनाभिमुख्यात्तत्तत्रैव ह वको
दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेय अपिः प्रतिपालयाञ्चकार
प्रतीक्षणं कृतवानित्यर्थः ॥

ते शानस्तत्रैवागत्य ऋषेः समत्तं यथैवेह कर्त्तव्यं
वहिष्पवमानेन स्तोत्रेण स्तोत्रमाणा उद्गातपुरुषाः संरन्धाः

आ० हेतुमाह । स्थापयति ॥ अन्यथा वाक्यमनिर्धारितं स्यादिति
भावः । किमित्यन्नं भवद्भ्यो मया सम्यायते । न हि भवतामभोक्तृणां
तेन कृतमस्तीत्याशङ्क्य त्वन्नप्येतन्नद्वारेणास्माकमपि भोगसिद्धि-
र्भवमित्याह । अशनायाम वा इत्यादिना ॥ किमिति प्रातःकाल-
प्रतीक्षणं कृतं तत्राह । प्रातरिति । उद्गमानस्येति शेषः ॥ प्रातः
कालप्रतीक्षणकरणं कारुणान्तरमाह । अन्नदस्येति । तस्य दृष्टि-
द्वारान्नदत्वमेष्टव्यं ॥ तद्धेत्यादि थाचष्टे । तत्तत्रेति ॥ ऋषेरन्न-
कामत्वमितोऽवगतं ॥

ते हेत्यादि याकरोति । ते शान इति । समस्तमासश्चपुटिति
सम्बन्धः । उद्गातपुरुषा इत्यध्युप्रमुखा यजमानपथ्यन्ता गृह्यन्तं

उ० पिबामे० देवो वरुणः प्रजापतिः सविता२ऽ-
न्नमिहा२ऽहरदऽन्नपते२ऽन्नमिहाहरा२ऽहरो३-
मिति १ ५ १ द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

भा० संलग्नाः अन्योऽन्यमेव सर्पन्ति । एवं मुखेनान्योन्यस्य पुच्छं
गृहीत्वा आसृष्टपुरासृष्टवन्तः परिभ्रमणं कृतवन्त इत्यर्थः ।
त एवं संसृष्ट्य समुपविश्यापविष्टाः सन्तो हिंस्रकुर्हिङ्कारं
कृतवन्तः । ओमदामे० पिबामे० । देवो द्योतनात् । वरुणो वर्ष-
णाज्जगतः । प्रजापतिः पालनात्मजानां । सविता प्रसविष्ट-
त्वात्सर्वस्यादित्य उच्यते । एतैः पर्यायैः स एवम्भूत आदि-
त्योऽन्नमस्रभ्यमिहाहरत् आहरत्विति । त एवं हिं कृत्वा
पुनरप्युचुः । स त्वं हे अन्नपते । स हि सर्वस्यान्नस्य प्रसविष्ट-
त्वात्पतिः । न हि तत्पाकेन विना प्रसृतमन्नमणुमात्रमपि
जायते प्राणिनां । अतोऽन्नपतिः । हेऽन्नपते ऽन्नमस्रभ्यमि-
हाहरेति । अभ्याम आदरार्थः । ॐमिति ॥ १२ ॥

आ० अन्योऽन्यसंलग्नाः सर्पन्तीति शेषः ॥ हिङ्काररूपमाह । ओमित्या-
दिना ॥ त्रिवारमे०कारो गानार्थमुच्चारितः । अदाम अन्नं
करवाम । पिबाम पानं करवामेत्येतत् । इति शब्दे हिङ्कारसमा-
त्यर्थः ॥ अत्र प्रसविष्टत्वादित्यस्य साधयति । न हीति ॥ इहेति
प्रकृतदेशोक्तिः । ॐकारः सविष्टप्रार्थनामन्त्रसमात्यर्थः । भक्ति-
वधयोपाक्सिसमात्यर्थमितिपदं ॥ १२ ॥

उ० अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाइकार-
अन्द्रमा अथकारः १

भा० भक्तिविषयोपासनं सामावयवसम्बन्धमित्यतः सामावय-
वान्तरस्तोभाच्चरविषयाण्युपासनान्तराणि संहतान्युपदि-
श्यन्ते । अनन्तरं सामावयवसम्बद्धत्वाविशेषादयं वा वायमेव
लोको वा हाउकारः स्तोभो रथन्तरे साक्षि प्रसिद्धः । इयं
वै रथन्तर इति । अस्मात्सम्बन्धमामान्याद्वाउकारस्तोभो-
ऽयं लोक इत्येवमुपासीत । वायुर्हाइकारः । वामदेये सामनि
हाइकारः प्रसिद्धः । वाय्वसम्बन्धस्य वामदेवस्य साक्षो

था० ननु भक्तिसम्बन्धानामुपासनानां ज्ञातत्वात्मकस्तस्येत्यादि वक्तव्ये
किमनन्तरखण्डेनेत्याशङ्क्याह । भक्तीति ॥ इत्यतोऽस्मात्प्रसङ्गा-
दिति यावत् ॥ ऋगक्षराणि गीयन्ते तद्यतिरिक्तानि वाय्य-
न्यानि गीतिसिद्धार्थानि स्तोभाक्षराणि परिभाष्यन्ते तानि च
कर्मापूर्वनिवृत्तिदारेण फलवत्त्वादपास्यानि तदुपास्तिविधिप-
रमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणोपासनानां प्रत्येकं ज्ञातव्यं
नास्तीत्याह । संहतानीति ॥ तेषामनन्तरमुपदेशं हेतुमाह ।
सामावयवेति ॥ न चैवंविधस्तोभा नास्तीति वाच्यमित्याह । रथ-
न्तर इति ॥ तथापि कथं एषिवीदृष्ट्या यथोक्तस्तोभस्योपास्यत्वं
तत्राह । इयं रथन्तर इति ॥ इयं रथन्तर इत्यत्र एषियथा रथन्त-
रत्वं श्रुतं । प्रस्तुतस्य स्तोभो रथन्तरंऽस्तीत्युक्तं । तथा च यथास्ता-
त्सम्बन्धरूपास्तादृश्यात्पृथिवीदृष्ट्या हाउकार उपास्य इत्यर्थः ॥ कथं
पुनर्वायुदृष्ट्या हाइकारस्योपास्यत्वं तत्राह । वाय्वसम्बन्धेति ॥
हाइकारो वामदेये साक्षि प्रसिद्धः । तस्य च वायोरपाह सम्बन्धः ।
येनिर्मैद्युनेष्वावतीनामपां वायुः एष्टेत्यवर्तत ततो वामदेयं

उ० आत्मेहकारोऽग्निरिकारः १ १ १ आदित्य
 उकारः निहव एकारो विश्वे देवा औहो-
 इकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरोऽन्नं या
 वाग्विराद् १ २ १ अनिरुक्ताद्योदशस्तोभः
 सञ्चारो हुंकारः १ ३ १

भा० योनिरिति । अस्मात्सामान्याद्वाइकारं वायुदृष्ट्योपासीत ।
 चन्द्रमा अथकारः । चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीत । अन्ने
 हीदं स्थितं अन्नात्मा चन्द्रः । यकाराकारसामान्याच्च ।
 आत्मा इहकारः । इहेति स्तोभः । प्रत्यक्षो ह्यात्मा
 इहेति व्यपदिश्यते । इहेति च स्तोभः । तस्मात्सामान्यादग्निरि-
 कार इति । ईनिधानानि चाग्नेयानि सर्वाणि सामानीति ।
 अतस्मात्सामान्यादादित्य ऊकारः । ऊच्चैरुद्धं सन्तमादित्यं

पा० सामाभवदिति श्रुतेः । तस्माद्यथोक्ताहामदेवसामसम्बन्धसामा-
 न्यादायुदृष्ट्या हाइकारमुपासीतेत्यर्थः ॥

कथमथकारस्य चन्द्रदृष्ट्योपासनं तत्राह । अन्ने हीति ॥ तथा
 च यकारसामान्याद्यथोक्तापास्तिसिद्धिरिति श्रेयः । यकारवद-
 कारसामान्याच्च चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीतेत्याह । यकारेति ॥
 अथकारे तावद्युक्तोऽकारोऽन्नात्मनि चन्द्रमस्यपि सोऽस्तीति
 तद्युक्तं यथोक्तमुपासनमित्यर्थः । प्रथममप्रत्यक्षः पश्चात्प्रत्यक्षो-
 भवन्निति श्रेयः । तस्मात्सामान्यमिहेति व्यपदिश्यमानत्वं । तस्मादात्म-
 दृष्टिरिहेति स्तोभे कर्त्तव्येत्याह । तस्मात्सामान्यादिति । अग्निदृष्टिरी-
 काराख्ये स्तोभास्तरे कर्त्तव्येत्यत्र हेतुमाह । ईनिधानानीति ॥
 ईंकारो निधीयते येषु सामसु तान्याग्नेयानि प्रसिद्धानि । तथा च
 तेष्वग्निरिकारश्चेत्युभयोर्भावादस्मात्सामान्यादोकारमग्निदृष्ट्योपा-

उ० दुग्धेऽभौ वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो
भवति य एतामेव ११ साम्नामुपनिषदं वेदोप-
निषदं वेद इति ॥ ४ ॥ तृतीयस्य त्रयोदशः
खण्डः ॥ १३ ॥ इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे
प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

भा० गायत्रीतूकारस्यायं सोमः । आदित्यदेवत्ये साञ्चि सोम
इत्यादित्य ऊकारः ॥ निहव इत्याङ्गानमेकारः सोमः ।
एहोति चाङ्गयन्तीति तस्मान्मान्यात् । विश्वे देवा औहो-
कारो वैश्वदेव्ये साञ्चि सोमस्य दर्शनात् । प्रजापतिर्हिङ्कारः ।
अनिरुक्त्वाङ्गिकारस्य चाव्यक्तत्वात् । प्राणः खरः । खर इति
सोमः । प्राणस्य च खरहेतुत्वसामान्यात् । अन्नं या । या
इति सोभोऽन्नं । अन्नेन बीदं यातीतस्तस्मान्मान्याद्वागिति

आ० कीर्त्यर्थः ॥ ऊकारमादित्यदृष्ट्या कथमुपासीतेत्याशङ्क्याह ।
उच्चैरिति ॥ ऊकारादित्ययोर्विधान्करणे सादृश्यमाह । आदि-
त्येति ॥ ईकारसामान्यान्निहवदृष्टिरेकारे सोभे कार्यत्वाह ।
निहव इत्यादिना ॥ औहोङ्कारस्य विश्वदेवदृष्ट्यापात्नी
हेतुमाह । वैश्वदेव्य इति । प्रजापतिदृष्ट्या हिङ्कारोपासीत्वे हेतुः ।
अनिरुक्त्वादिति ॥ नीलपोतादिरूपेण निरुक्त्वाविषयत्वात्प्रजापते-
रित्यर्थः । अव्यक्तत्वाद्गुणादिरहितत्वादित्यर्थः । प्राणस्य चेति
चकारात्खरस्य चेत्यर्थः । खरहेतुत्वं तन्निर्वर्तकत्वेन तदात्मकत्वं ।
वाक्यं व्याचष्टे । या इतीति । अन्नदृष्ट्या इति सोभे कर्त्तव्ये
त्यत्र हेतुमाह । अन्नेनिति । विराड्दृष्टिर्वागिति सोभे कार्यत्वात्
हेतुमाह । वैराज इति । अनिरुक्त्वाङ्कारात्मा । तस्यानिरुक्त्वं
साधयति । अव्यक्तत्वादिति । स चानिरुक्त्वा कार्यरूपेण सच-

भा० स्तोभो विराड्भं देवताविशेषो वा । वैराजे सान्नि स्तोभ-
दर्शनात् । अनिरुक्तोऽव्यक्तत्वादिदं चेदञ्चेति निर्वक्तुं न
शक्यत इत्यतः सञ्चरो विकल्पमानस्वरूप इत्यर्थः ॥ कोऽ
सावित्याह । ऊङ्कारः । अव्यक्तो ह्ययमतोऽनिरुक्तविशेष
एवोपास्य इत्यभिप्रायः । स्तोभाक्षरोपासनाफलमाह ।
दुग्धेऽस्मै वाग्देहमित्याद्युक्तार्थं । य एतामेवं यथोक्तलक्षणां
सान्नां सामावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषदं दर्शनं वेद
तस्मैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः ॥ द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ।
सामावयवविषयोपासनाविशेषपरिसमाप्त्यर्थ इतिशब्दः
॥ १३ ॥ इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंस-
परिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ क्कान्दोग्यो-
पनिषद्विवरणे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

आ० रतीति सञ्चरः । ऊङ्कारोऽपि शाखाभेदेन विकल्पमान-
स्वरूपस्योदशस्वायं वावेत्यारभ्य गण्यमानस्ततश्च कारणदृष्ट्या
ऊङ्कारमुपासीतेत्यर्थः ॥ उक्तमेवोपपादयति । व्यक्तो हीति ॥
तत्र विकल्पमानत्वं हेतुः । नैतानि व्यस्तान्युपासनानि प्रत्येकं
फलाश्रवणात् । समस्तं पुनरेकमिदमुपासनमेकफलत्वादित्यभि-
प्रेत्याह । स्तोभाक्षरेति ॥ उपनिषदं वेदोपनिषदं वेदेत्याह-
स्तात्यर्थमाह । द्विरभ्यास इति ॥ प्रथमप्रपाठकस्याख्यानसमाप्ता-
वितिशब्दः ॥ १३ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकशुद्धानन्द-
पूज्यपादशिष्यभवदानन्दज्ञानकृतायां क्कान्दोग्यभाष्यटीकायां
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

उ० ॥ ॐ ॥ समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु
यत्खलु साधु तत्सामेत्यावक्षते यदसाधु तदसामेति
॥ १ ॥ तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैन-
मुपागादित्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधु-

भा० श्रीमित्येतदक्षरमित्यादिना सामावयवविशेषमुपास-
नमनेकफलमुपदिष्टं । अनन्तरञ्च स्तोभाक्षरविषयमुपासन-
मुक्तं । सर्वथापि सामैकदेशसम्बद्धमेव तदिति । अथेदानीं
समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाण्युपासनानि वक्ष्यामीत्या-
रभते श्रुतिः । युक्तं ह्येकदेशोपासनानन्तरमेकदेशिविषयमु-
पासनमुच्यत इति । समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य पाञ्चभ-
क्तिकस्य मातृभक्तिकस्य चेत्यर्थः । खल्विति वाक्यालङ्कारार्थः ।
साम्न उपासनं साधु । समस्ते साम्नि साधुदृष्टिविधिपरत्वात्

ष्या० ॥ ॐ ॥ पूर्वोत्तरप्रपाठकयोः सङ्गतिं दर्शयति । श्रीमित्येतदि-
त्यादिना ॥ सर्वथापि सामावयवविषयत्वे स्तोभाक्षरविषयत्वे
चेत्यर्थः । इतिशब्दो ह्येत्यर्थः ॥ यस्मादेकदेशविषयाण्युपासनानि
वृत्तानि तस्मात्तानि समस्तविषयाणि वक्तव्यानीत्यर्थः । एकदे-
शोपास्तित्याख्यानन्तर्यमयशब्दार्थः ॥ कथमुक्तवत्यमागोपासनं
योरिदं पार्व्यापथ्यं तच्चाह । युक्तं हीति ॥ समस्तस्यापासनं
साध्विति वचनादवयवोपासनं निन्दितत्वादननुष्ठेयमित्याश-
ङ्काह । समस्त इति ॥ अर्थादस्ति निन्देति शब्दते । नन्विति ॥
पूर्वत्रापि साधुत्वस्य विद्यमानत्वाव विषयव्यत्येनानुपादानाज्ञा
यादपि निन्देति परिहरति । न साध्विति ॥ यत्खल्वित्यादि-
त्याख्यातुं पातनिकामाह । साधुशब्द इति ॥ वाक्यसंबन्धार्थं
आचष्टे । कथमित्यादिना ॥

उ० नैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥२॥ अथोताप्याहुः
साम नो वतेति यत्साधु भवति साधु वतेत्येव
तदाहुरसाम नो वतेति यदसाधु भवत्यसाधु

भा० पूर्वोपासननिन्दार्थत्वं साधुशब्दस्य । ननु लोके पूर्वत्रावि-
द्यमानं साधुत्वं समस्ते साम्यमभिधीयते । न साधु सामेत्युपास्त
इत्युपसंहारात् । साधुशब्दः शोभनवाची । कथमवगम्यत
इत्याह । यत्खलु लोके साधुशोभनमनवद्यं प्रसिद्धं तस्मा-
त्सामेत्याचक्षते कुशलाः । यदसाधु विपरीतं तदसामेति ।

तत्तत्रैव साध्वसाधुविवेककरणे उताप्याहुः । साम्ना एनं
राजानं सामन्तश्चोपागादुपगतवान् । कोऽसौ । यतोऽसा-
धुत्वप्राप्त्याशङ्का स इत्यभिप्रायः । शोभनाभिप्रायेण
साधुनैनमुपागादित्येव तत्तत्राहुः लाजिका बन्धनाद्य-
साधुकार्यमपश्यन्तः । यत्र पुनर्विपर्यये बन्धनाद्यसाधुकार्यं
पश्यन्ति तत्रासाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव

प्या० किं पुनरेवं विवेककरणे कारणमित्याशङ्क्याह । तत्तत्रेति ॥
विवेककरणोपायभेदविकल्पार्थमुत्तेज्यभयत्र पदं साम्नैनमित्या-
दिना साधुनेत्यादिवाक्यस्य यौनस्यमाशङ्क्य व्याख्याव्याख्येयभा-
वान्नैवमित्याह । शोभनेति ॥ शोभनकार्यदर्शने सतीति यावत् ॥
तत्रैव हेतुन्तरमाह । बन्धनादीति ॥ असाध्वेत्यादि व्याचष्टे । यत्रेति ॥
कार्यगम्यं साधुत्वमसाधुत्वश्चोक्ता खानुभवगम्यं तदुपन्यस्यति ।
अथेति ॥ कार्योक्तस्य साधुत्वादिविवेकानन्तर्यमप्यशब्दार्थः ॥
असंबन्धं साधुत्वमसाधुत्वचेति शेषः ॥ तत्र साधुत्वं खानुभव-
सिद्धमित्येतदुत्पादयति । सामेति ॥ यत्साध्वित्यादिवाक्यस्य

उ० वतेत्येव तदाहुः ॥३॥ स य एतदेवं विद्वान्साधु
सामेत्युपास्तेभ्याशो ह यदेन^१ साधवो धर्मी
आ च गच्छेयुरूपचनमेयुः ॥४॥ चतुर्थस्य प्रथमः
खण्डः ॥ १ ॥

भा० तदाहुः ॥ १ ॥ अथोतायाहुः स्वसंवेद्यं साम नोऽस्माकं वने-
त्यनुकम्पयतः संवृत्तमित्याहुः । एतत्तैत्तिरिक्तं भवति यत्साधु
भवति साधु वतेत्येव तदाहुः । विपर्यये जातेऽसाम नोव-
तेति । यदसाधु भवत्यसाधु वतेत्येव तदाहुः । तस्मात्साम-
साधुगणद्वयोरेकार्थत्वं सिद्धं ॥

अतः स यः कश्चित्साधु सामेति साधुगुणवत्सामेत्युपास्ते
समस्तं सामसाधुगुणवद्विद्वांस्येतत्फलमभ्याशो च क्षिप्रं
यदिति क्रियाविशेषणार्थमेनमुपासकं साधवः शोभनधर्माः
अतिस्मृत्यविरुद्धा आ च गच्छेयुरागच्छेयुश्च न केवल-
मागच्छेयुरूपचनमेयुरूपनमेयुश्च भाग्यत्वेनोपतिष्ठेयुरि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

अ० पूर्वोक्तं यौनवत्त्वमाशङ्क्याह । एतदिति ॥ असामेत्यादि व्याचष्टे ।
विपर्यय इति ॥ वतेत्याहुर्इति सम्बन्धः । किन्तीकृतं भवति
तदाह । यदसाध्विति ॥ साधुशब्दः शोभनवार्थायुक्तमुपसं-
हरति । तस्मादिति ॥ तयोरेकार्थत्वमतः शब्दार्थः । उपासकमेव
विशिनष्टि । समस्तमिति । आगच्छेयुरिति यत्तत्त्वप्रमेवेति
क्रियाविशेषणत्वं यदित्यस्य द्रष्टव्यं ॥ १ ॥

उ० लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत पृथिवी हि- ङ्गारः १

भा० कानि पुनस्तानि साधुदृष्टिविशिष्टानि समस्तानि
सामान्यपास्यानीति । इमानि तान्युच्यन्ते लोकेषु पञ्चवि-
धमित्यादीनि । ननु लोकादिदृष्ट्या तान्युपास्यानि साधु-
दृष्ट्या चेति विरुद्धं । न । साध्वर्थस्य लोकादिकार्येषु
कारणस्यानुगतत्वात् । मृदादिवट्टादिविकारेषु । साधु-
शब्दवाच्योऽर्थो धर्मा ब्रह्म वा सर्वथापि लोकादिकार्येषु
अनुगतं । अतो यथा यत्र घटादिदृष्टिर्मृदादिदृष्ट्यानु-
गतैव सा । तथा साधुदृष्ट्यानुगतैव लोकादिदृष्टिः । धर्मा-
दिकार्यत्वात्लोकादीनां ॥

यद्यपि कारणत्वमविशिष्टं ब्रह्मधर्मयोः । धर्म एव साधु-
शब्दवाच्य इति युक्तं साधुकारो साधुर्भवतीति । धर्मवि-

षा० एकस्योभयदृष्टिविषयत्वमयुक्तं ॥ नहि घटे दृष्टिगोचरः सं-
पटदृष्टेरपि गोचरः स्यादिति शङ्कते । नन्विति ॥ एकस्मिन्नपि
प्रस्तुतं दृष्टिद्वयमविरुद्धमिति समाधत्ते । न साध्वर्थस्येति ॥ यथा
घटादिषु मृदाद्यनुगतं तथा साधुशब्दार्थस्य कारणस्य लोकादिषु
कार्येष्वनुगतत्वात्तद्वै साधुदृष्टेरनुगमाम् दृष्टिद्वयस्यैकत्र विरो-
धोऽस्तीत्यर्थः ॥ तदेव स्फुटयति । साधुशब्देति ॥ साध्वर्थस्य
लोकेष्वनुगतिरपिशब्दार्थः । यत्रेति देवदत्ताक्तिः । सा घटादि-
दृष्टिस्तत्रेति शेषः ॥

ननु साधुशब्दार्थयोर्धर्मब्रह्मयोस्तुल्यं कारणत्वं । तथा चात्र
साधुशब्दार्थो न अवस्थितः स्यादन्याय्यस्थानेकार्यत्वमित्याशङ्क्य ।

भा० षये साधुशब्दप्रयोगात् । ननु लोकादिकार्थेषु कारणस्या-
 नुगतत्वादर्थप्राप्त्यैव तद्वृष्टिरिति साधु सामेत्युपास्त इति
 न वक्तव्यं । न । शास्त्रगम्यत्वान्तद्वृष्टेः । सर्वत्र हि शास्त्रप्रापिता
 एव धर्मा उपास्या न विद्यमाना अण्यशास्त्रीयाः । लोकेषु
 पृथिव्यादिषु पञ्चविधं पञ्चभक्तिभेदेन पञ्चप्रकारं साधु
 समस्तं सामोपासीत । कथं । पृथिवी हिङ्गारः । लोकैर्व्यति
 या सप्तमी तां प्रथमात्वेन विपरिणम्य पृथिव्यादिदृष्ट्या
 हिङ्गारे पृथिवी हिङ्गार इत्युपासीत ॥

आ० दद्यपीति ॥ धर्म एवेत्यत्र तथापीति च वक्तव्यं । ब्रह्मणि तु पर-
 मानन्दे साधुशब्दे भक्त्या गमयितव्यः । न च धर्मस्य निमि-
 त्तकारणत्वाद्वा कार्यानुगतिरिति वाच्यं । कर्मापूर्वसहितदधिप-
 यः प्रभृत्यवयवसमुदायस्य धर्मत्वात् तत्परिणामत्वाच्च कार्यस्य ।
 तत्र तदनुगतिसिद्धेरिति द्रष्टव्यं ॥ अपूर्वत्वाभावेन विधिमाप्ति-
 पति । नन्विति ॥ कारणानुगमस्यानुमानिकत्वेऽपि तद्वृष्टिकत्वम-
 पूर्वमेवेति परिहरति । न शास्त्रगम्यत्वादिति ॥ यथार्थादर्थो न स
 चेदनार्थ इति न्यायेनोक्तं विवृणाति । सर्वत्रेति ॥ लोकैर्व्यतिदि-
 वाक्ये पञ्चविधसामदृष्ट्या लोकानामुपास्यत्वप्रतीतेरत्रापि हिङ्गार-
 दृष्ट्या पृथिव्या ध्येयत्वं प्राप्तं प्रत्याह । लोकैर्व्यतीति ॥ आकाः
 पञ्चविधं सामोपासीतेति विभक्तिविपरिणामेन प्रथमवाक्या-
 र्थपर्यवसानात् तदनुसारेणात्रापि पृथिवीदृष्ट्या हिङ्गारे ध्येय-
 सति पृथिवी हिङ्गार इति पृथिवीदृष्टिमारेण्य हिङ्गारमुपा-
 सीतेति द्वितीयवाक्यं पर्यवस्यतीत्यर्थः । लोकसम्बद्धा सप्तमी
 हिङ्गारादिषु तत्सम्बद्धा च द्वितीया लोकेषु नेतव्या । तथा च
 लोकविषया सप्तमी अतिहिङ्गारादिषु तत्सम्बद्धा च द्वितीया
 लोकेषु व्यत्यस्य पृथिव्यादिदृष्टिं हिङ्गारादिषु कृत्वापासीतेति
 पक्षान्तरमाह ॥

उ० अग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो
 द्यौर्निधनमित्यूर्ज्ञेषु ॥ १ ॥ अथावृतेषु द्यौर्हिङ्गार
 आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रति-

भा० व्यत्यस्य वा सप्तमीं श्रुतिं लोकविषयां हिङ्गारादिषु
 पृथिव्यादिदृष्टिं क्लोपासीत । तत्र पृथिवी हिङ्गारः ।
 प्राथम्यसामान्यात् । अग्निः प्रस्तावः । अग्नौ हि कर्षाणि
 प्रसूयन्ते । प्रस्तावस्य भक्तिः । अन्तरिक्षमुद्गीथः । अन्तरिक्षं
 हि गगनं । गकारविशिष्टस्योद्गीथः । आदित्यः प्रतिहारः ।
 प्रतिप्राण्यभिमुखत्वान्मां प्रति मां प्रतीति । द्यौर्निधनं ।
 दिवि निधीयन्ते हि इतो गता इत्यूर्ज्ञेषु ऊर्द्धं गतेषु
 लोकदृष्ट्या सामोपासनं ॥

अथाऽऽवृत्तेष्ववाङ्मुखेषु पञ्चविधमुच्यते सामोपासनं ।

आ० व्यत्यस्येति ॥ ब्रह्मदृष्टिरत्कर्षादिति न्यायेन पक्षद्वयमुक्त्वा प्रति-
 वाक्यं व्याचष्टे । तत्रेति । उक्तरीत्याऽन्योपासने प्रकृते सतीति
 यावत् ॥ अध्यासस्य सादृश्यनिबन्धनत्वाद्युक्तसादृश्याभावेऽपि
 यथा कथञ्चित्कल्पनीयं मत्वाह । प्राथम्येति ॥ लोकेषु पृथिव्याः
 सामसु च हिङ्गारस्य प्राथम्यमस्ति तस्मात्सामान्यादिति यावत् ॥
 अग्निदृष्ट्या प्रस्तावोपासने प्रस्तावत्वसामान्यमाह । अग्नौ हीति ॥
 अन्तरिक्षदृष्ट्या उद्गीथोपासने गकारसम्बन्धसादृश्यं दर्शयति ।
 अन्तरिक्षं हीति ॥ आदित्यदृष्ट्या प्रतिहारोपासौ प्रतिशब्द-
 सामान्यं हेतुमाह । प्रतिप्राणीति ॥ द्युदृष्ट्या निधनोपासने निध-
 नत्वसामान्यमाह । दिवीति ॥ उक्तमुपासनमुपसंहरति ।
 इत्यूर्द्ध्वेति ॥

अथाऽऽवृत्तेष्विति वाक्यं व्याकरोति । अथेति ॥ पृथिवीमुखेषु
 द्युपर्यन्तेषु पञ्चविधसामोपासनकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥

उ० रिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनं ॥२॥
 कल्पन्ते हाम्भै लोका उद्गीष्वावृत्ताश्च य एतदेवं
 विद्वांसोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥३॥ द्वितीयः
 खण्डः ॥ २ ॥

भा० गत्यागतिविशिष्टा हि लोकाः । यथा ते तथादृष्ट्यैव
 सामोपासनं विधीयते यतोऽत आवृत्तेषु लोकेषु ।
 द्यौर्द्विद्वारः प्राथम्यात् । आदित्यः प्रस्तावः । उदिते
 हि आदित्ये प्रसूयन्ते कर्माणि प्राणिनां । अन्तरिक्ष-
 मुद्गीथः पूर्ववत् । अग्निः प्रतिहारः । प्राणिभिः प्रतिहर-
 णादग्नेः । पृथिवीनिधनं । तत आगतानामिह निधनात् ।
 उपासनफलं कल्पन्ते समर्था भवन्ति हाम्भै लोका
 उद्गीष्वावृत्ताश्च गत्यागतिविशिष्टा भोग्यत्वेन व्यव-
 तिष्ठन्त इत्यर्थः । य एतदेवं विद्वांसोकेषु पञ्चविधं

आ० पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्मिथा विरोधं कृत्वा परिहरति । गत्या-
 गतीति ॥ यथा वा ते गतिविशिष्टास्तथादृष्ट्यैव हिङ्गाराद्यु-
 पासनं विहितं । यथा चागतिविशिष्टास्ते तथादृष्ट्यैव तदुपासनं
 विधीयते । तथा च शास्त्रानुसारेण क्रियमाणेष्वुपासनयानं
 विरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥ द्विविधोपास्तविषयसन्दर्भयोर्विरोधाभाव
 मनुद्य फलितमुपासनं दर्शयति । यत इति ॥ युष्माकदृष्ट्या
 हिङ्गारस्योपास्यत्वे हेतुमाह । प्राथम्यादिति ॥ आदित्यो युष्मा-
 कस्याहम्भे च हिङ्गारस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यं । आदित्यदृष्ट्या प्रस्ता-
 वस्योपास्यत्वे हेतुमाह । उदित इति । पूर्ववदिति गङ्गारसा-
 मान्यं विवक्षितं । अग्निदृष्ट्या प्रतिहारोपास्ते हेतुमाह । प्राणि-
 भिरिति ॥ प्रतिहरणमित्युक्तो नयनं ।

उ० वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरोवातो हि-
ङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो
विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥१॥ उद्गृह्णाति
तन्निधनं वर्षति हाम्मै वर्षयति ह य एतदेवं
विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते ॥२॥ ॥३॥

भा० समस्तं साधु सामेत्युपास्त इति सर्वत्र योजना पञ्चविधे
सप्तविधे च ॥ २ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत । लोकस्थितेर्दृष्टिनिमि-
त्तत्वादानन्तर्यं पुरोवातो हिङ्कारः पुरोवाताद्युद्गृह्णान्ता
हि वृष्टिः । यथा साम हिङ्कारादिनिधनान्नं अन्तःपुरो-
वातो हिङ्कारः । प्राथम्यात् । मेघो जायते स प्रस्तावः ।
प्रावृषि मेघोपजनने वृष्टेः प्रस्ताव इति हि प्रसिद्धिः ।
वर्षति स उद्गीथः । श्रैष्ठ्यात् । विद्योतते स्तनयति स प्रति-
हारः । प्रतिवृत्तत्वात् । उद्गृह्णाति तन्निधनं समाप्तिसामा-

न्ता० साध्वितिप्रदं सर्वत्र प्रयत्यमित्याह । इति सर्वत्रेति ॥ सर्व-
त्रैत्यस्य व्याख्या । पञ्चविधे इत्यादि ॥ २ ॥

ननु लोकदृष्ट्या सामोपास्यनन्तरं किमिति दृष्टिदृष्ट्या तदु-
पास्तिरूपन्यस्यते तत्राह । लोकस्थितेरिति ॥ पुरोवातदृष्ट्या
हिङ्कारोपासने हेतुमाह । पुरोवातादीति ॥ उद्गृह्णन् वर्षोप-
संहरन् ॥ अतःशब्दार्थमाह । प्राथम्यादिति ॥ मेघजन्मदृष्ट्या
प्रस्तावोपासौ हेतुमाह । प्रावृषीति ॥ वर्षणदृष्ट्या उद्गीथोपासन-
हेतुमाह । श्रैष्ठ्यादिति ॥ विद्योतनस्तनयितुदृष्ट्या प्रतिहारो-
पासने कारयमाह । प्रतिवृत्तत्वादिति ॥ विद्युतां स्तनयित्वनाश्च
प्रतिवृत्तत्वं विप्रकीर्णत्वं तेन प्रतिशब्दसादृश्याद्विद्योतनादि-

उ० सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो यत्
सम्प्लवते स हिङ्गारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः
प्राच्यः स्यन्दन्ने स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः
समुद्रो निधनं ॥ १ ॥ न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्
भवति य एतदेवं विद्वान् सर्वास्वप्सु पञ्चवि-
धं सामोपास्ते ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥

भा० न्यात् । फलमुपासनस्य वर्षति हास्मा इच्छातः । तथा वर्ष-
यति इ असत्यामपि वृष्टौ य एतदित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत । वृष्टिपूर्वकत्वात् सर्वा-
सामपामानन्तर्यं । मेघो यत्सम्प्लवते एकीभावेनेतरेतरं घनी
भवति मेघो यदा उद्गतो वा तदा सम्प्लवत इत्युच्यते ।
मेघस्तदाऽपामारम्भः स हिङ्गारः । यद्वर्षति प्रस्तावः ।
आपः सर्व्वतो व्याप्तुं प्रस्तुताः । प्राच्यः स्यन्दन्ने स उद्गीथः ।
अैच्छात् । याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः प्रतिहारमामान्यात् ।

आ० दृष्ट्या कर्त्तव्या प्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः । उदयदृष्ट्या निध-
नोपासने तिदानमाह । समाप्तिरिति ॥ वर्षति पथ्यन्ते तदनु
मन्तव्यमक्षित्वरमित्याशङ्क्याह । असत्यामपीति ॥ ३ ॥

किमिति दृष्टिदृष्टेरनन्तरमपि दृष्टिः साक्षि क्षिप्यते तत्राह ।
दृष्टिपूर्वकत्वादिति ॥ मेघसम्प्लवदृष्ट्या हिङ्गारमारम्भसामान्या-
दुपासीवेत्याह । मेघ इति ॥ वर्षदृष्ट्या प्रस्तावस्यापास्यन्ते हेतु-
माह । आप इति ॥ प्राणो नद्यो गङ्गाद्याः । प्रतीच्यस्तु नर्मदाद्या
इति भेदः । तर्हि गङ्गादावपेक्षितमपि मरणं न स्यादिति चेत्त

उ० ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिङ्गा-
रो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो
हेमन्तो निधनं ॥ १ ॥ कल्पन्ते हाम्भा ऋतव
ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चवि-
धं सामोपास्ते ॥ २ ॥ ५ ॥

भा० समुद्रो निधनं । तन्निधनत्वादपां । न हाप्सु प्रैति । नेच्छति
चेत् । अप्सुमान् भवति फलं ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत । ऋतुव्यवस्थाया यथो-
क्ताग्निमित्तत्वादानन्तर्यं । वसन्तो हिङ्गारः प्राथम्यात् ।
ग्रीष्मः प्रस्तावः । यवादिसङ्ग्रहः प्रसूयते हि प्रावृद्धयं ।
वर्षा उद्गीथः प्राधान्यात् । शरत्प्रतिहारो रोगिणां मृता-
नाञ्च प्रतिहरणात् । हेमन्तो निधनं निवाते निधाना-
ग्राणिनां फलं कल्पन्ते ह ऋतुव्यवस्थानुरूपं भोग्यत्वेना ।
स्मा उपासकायर्त्तवः । ऋतुमानार्त्तवैर्भागैश्च सम्यक्
भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

त्राह । नेच्छति चेदिति ॥ असावुपासको मरुस्थलीष्वपि यथेच्छ-
मुदकत्वान्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

आ० किमिति सज्जितदृष्ट्यानन्तरमृतुदृष्टिः सामन्यारोप्यते तत्राह ।
ऋतुव्यवस्थाया इति ॥ ऋतुव्यवस्थानुरूपं तत्र क्रियाविशेषणं ॥
कस्यचिदनुपासितुरपि क्रमेण तत्तदृतुफलभोगभागीतोपपत्तेर्न-
दनुपासकानुरूपं फलमित्याशङ्क्याह । ऋतुमानिति ॥ सम्यक्
सर्वदा स्नेहावशादिति शेषः ॥ ५ ॥

उ० पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिङ्कारो
ऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रहितारः पुरुषो
निधनं ॥ १ ॥ भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्
भवति य एतदेवं विद्वान्पशुषु पञ्चविधं सामो-
पास्ते ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० पशुषु पञ्चविधं सामोपासीत । सम्यग्दृष्टेस्तुषु पञ्चव्यः
काल इत्यानन्तर्यः । अजा हिङ्कारः प्राधान्यात्प्राथम्याद्वा ।
अजः पशूनां प्रथम इति श्रुतेः । अवयः प्रस्तावः साह-
चर्यदर्शनादजावीनां । गाव उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । अश्वाः
प्रतिहारः प्रतिहरणात्पुरुषाणां । पुरुषो निधनं पुरुषा-
श्रयत्वात्पशूनां । फलं भवति हास्य पशवः पशुमाग्भवति ।
पशुफलस्य भोगत्यागादिभिर्युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आ० ऋतुदृष्ट्यनन्तरं साधु पशुदृष्ट्या रोपकारणमाह । सम्यगिति ॥
अजादृष्ट्या हिङ्कारोपासने ऋतुद्वयमाह । प्राधान्यादित्यादिना ॥
अजाया यज्ञसम्बन्धात्प्राधान्यं । प्राथम्यन्तु प्रथमपाठादिति द्रष्टव्यं ।
ब्राह्मणो मनूय्यान्मजः पशूनां तस्मात्तं मुग्या मुखतां दृष्ट-
व्यन्तेति श्रुतिमजाप्राधान्ये प्रमाणयति । अज इति ॥ तस्माज्जाता
अजावय इति श्रुतेरजानामवीनाश्च साहचर्यं हिङ्कारप्रस्ता-
वयोश्च साहचर्यं प्रसिद्धं । पशुमान् भवतीत्यस्य पूर्वार्थे पशुत्वस्य
परिहरति । पशुफलस्येति ॥ ६ ॥

उ० प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत
प्राणो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुर्द्वितीयः श्रोत्रं प्रति-
हारो मनो निधनं परोवरीयाः सन्ति वैतानि ॥ १ ॥

भा० प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत । परम्परं
परोवरीयस्त्वगुणवत्प्राणदृष्टिविशिष्टं सामोपासीतेत्यर्थः ।
प्राणो घ्राणो हिङ्कारः । उत्तरोत्तरवरीयसां प्राथम्यात् ।
वाक्प्रस्तावः । वाचा हि प्रस्तूयते सर्व्वं । वाग्वरीयसी
प्राणादप्राप्तमण्युच्यते । वाचा प्राप्तस्त्वैव तु गन्धस्य घ्राणकः
प्राणः । वाचो बज्जतरविषयं प्रकाशयति । चक्षुरतो वरीयो
वाच उद्गीयः श्रैष्ठ्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः । प्रतिहतत्वात् ।
वरीयश्चक्षुषः सर्व्वतः श्रवणात् । मनो निधनं । मनसि हि
निधीयन्ते पुरुषस्य भोग्यत्वेन सर्व्वेन्द्रियाहतविषयाः ।
वरीयस्त्वं च श्रोत्रान्मनसः सर्व्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वात् ।
अतीन्द्रियविषयोऽपि मनसो गोचर एवेति यद्योक्तहेतुभ्यः

भा० पञ्चप्रसूतपयोदृतादिनिमित्तत्वात्प्राणस्थितेस्तद्वृत्त्यनन्तरं प्राण-
दृष्ट्या सामोपास्तिं प्रस्तौति । प्राणेष्विति ॥ प्राणशब्दस्य मुख्य-
प्राणविषयत्वं व्यावर्त्तयति । घ्राण इति ॥ मुख्यप्राणादुत्तरेषां वरी-
यत्वासम्भवात्तस्य सर्व्वश्रेष्ठताया निर्द्धारितत्वात्परम्परं वरीयसां
वागादीनां मध्ये प्रथमभावित्वेनेकत्वाद्वाच एवात्र प्राणशब्द-
इत्यर्थः ॥ कथं प्राणाद्वाचो वरीयस्त्वं तत्राह । वाचेति ॥ अप्रा-
प्तत्वं व्यवहितत्वं ॥ चक्षुषो वरीयस्त्वं साधयति । वाच इति ॥
शब्दस्येति यावत् । वाचः शब्दात्संज्ञादित्यर्थः ॥ उद्गीयत्वे
चक्षुषो हेतुमाह । श्रैष्ठ्यादिति ॥

उ० परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह
 लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं
 परोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥
 २ ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधः सामोपा-
 सीत यत्किञ्च वाचो हुं इति स हिङ्कारो यत्प्रेति
 स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥

भा० परोवरीयांसि प्राणादीनि वै एतानि । एतद्व्या विशिष्टं
 यः परोवरीयः सामोपास्ते परोवरीयो हास्य जीवनं
 भवतीति उक्तार्थमिति तु पञ्चविधस्य साम उपसनमुक्त-
 मिति सप्तविधे वक्ष्यमाणविषये बुद्धिसमाधानार्थं । निर-
 पेक्षो हि पञ्चविधे वक्ष्यमाणे बुद्धिं समाधत्सति ॥ ७ ॥

अथानन्तर सप्तविधस्य समस्तस्य साम उपसनं साध्वि-
 दमारभ्यते । वाचीति सप्तमी पूर्ववत् । वाग्वृष्टिविशिष्टं
 सप्तविधं सामोपासीतेत्यर्थः । यत्किञ्च वाचः शब्दस्य ऊं
 इति यो विशेषः स हिङ्कारो हकारसामान्यात् । यत्प्रेति-
 शब्दरूपं स प्रस्तावः प्रसामान्यात् । यदा इति स आदिः ।
 आकारसामान्यात् । आदिरित्यांकारः । सर्व्यादित्वात् ।

आ० मनसो वरीयस्वे हेतुनारमाह । अतोन्निर्गतिः ॥ इति वरी-
 यस्तमिति पूर्वैः सम्बन्धः । अप्राप्तमप्युच्यते वाचेत्यादयो यथाक्त-
 हेतवः ॥ उक्तोपसंहारविरहेऽपि वक्ष्यमाणे बुद्धिसमाधानं किं
 न स्यादित्याशङ्क्याह । निरपेक्षो हीति ॥ ७ ॥

उ० यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो
 यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनं ॥ २ ॥
 दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो
 भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधं
 सामोपास्ते ॥ ३ ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपा-
 सीत सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति
 सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥

भा० यदुदिति स उद्गीथः । उत्पूर्वत्वादुद्गीथस्य । यत्प्रतीति स
 प्रतिहारः । प्रतिसामान्यात् । यदुपेति स उपद्रव उपोप-
 क्रमत्वादुपद्रवस्य । यन्नीति तन्निधनं । निशब्दसामान्यात् ।
 दुग्धेऽस्मा इत्याद्युक्तार्थं ॥ ८ ॥

अवयवमात्रे साञ्चि आदित्यदृष्टिः पञ्चविधेषु उक्ता
 प्रथमे चाध्याये । अथेदानीं खल्वमुमादित्यं समस्ते साम्यव-

भा० अधिकसंज्ञाज्ञानस्याल्पसंज्ञाज्ञानपूर्वकत्वात्पञ्चविधोपासना-
 न्तरं सप्तविधोपासनं प्रसीति । अथेति ॥ पूर्ववक्तोक्तैस्त्रि-
 वत्सप्तमी च नेतव्येत्यर्थः ॥ वाक्शब्देन शब्दसामान्यमुच्यते तत्सप्तधा
 प्रविभक्तसामावयवेष्टारोप्योपासनं कर्त्तव्यमिति वाक्यार्थमाह ।
 वाग्दृष्टीति ॥ यत्किञ्च वाच इति वाक्योपादानं तस्यार्थमाह ।
 शब्दस्येति ॥ ८ ॥

वाग्दृष्टेरनन्तरमादित्यदृष्टिर्विधीयते । तस्य वाङ्मयत्वात् । न च
 तद्विधानं युक्तं ॥ पूर्वमप्यादित्यदृष्टिर्विशिष्टोपासनस्योपदिष्टत्वा-
 दित्याशङ्काह । अवयवमात्र इति ॥ तस्य सामत्वे हेतुं दृष्टमिति ।

उ० तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति
विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिङ्गारस्तदस्य पशवो
ऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिङ्गुर्बन्धि हिङ्गारभाजिनो

भा० यवविभागशोऽध्यस्य सप्तविधं सामोपासीत । कथं पुनः
सामत्वमादित्यस्येत्युच्यते । उद्गीथं हेतुवदादित्यस्य सामत्वे
हेतुः । कोऽसौ सर्व्वदा समो वृद्धिचयाभावात्तेन हेतुना
सामादित्यो मां प्रति मां प्रतीति तुभ्यां बुद्धिमत्पादयति ।
अतः सर्व्वेण समोऽतः साम समत्वादित्यर्थः । उद्गीथभक्ति-
सामान्यवचनादेव लोकादिपूक्तसामान्याहिङ्गारादित्यं
गम्यत इति हिङ्गारादित्ये कारणं नोक्तं । सामत्वे पुनः
सवितुरनुक्तं कारणं न सुबोधमिति समत्वमुक्तं । तस्मिन्ना-
दित्येऽयवविभागश्च इमानि वक्ष्यमाणानि सर्वाणि
भूतान्यन्वायत्तान्यनुगतान्यादित्यमुपजीव्यत्वेनेति विद्यात् ।

आ० कथमिति । सर्व्वदेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वेनादर्शितं । उच्यत इति ।
उद्गीःसन्तमादित्यं गायन्तीत्यादित्यस्योद्गीथत्वं हेतुः श्रुत्याक्तः ।
तथा सामत्वेऽपि तस्य हेतुवच्यत इत्यर्थः ॥ तमेव प्रत्यक्षपूर्व्वकं
विदुषोति । कोऽसाविति ॥ नोदेत नाक्तमेतेत्यादिदर्शनादित्यर्थः ॥
मां प्रतीत्यादि वाच्ये । मां प्रतीति ॥ अन्यशब्दस्यान्यवदत्तिर्मा-
नारेण किञ्चिन्निमित्तमित्यादित्यस्य सामत्वे हेतुवच्यते चेद्देशनां
हिङ्गारादित्येऽपि कुतो निमित्तं श्रुत्या नोक्तमित्याशङ्क्या । उद्गीथ-
ति ॥ आदित्यस्योद्गीथेन सञ्चोद्भूतं सामान्यं सुबोध्यते । तदनुसारे-
णास्मदुक्तप्राथम्यादिसामान्यं यथा एषियादिषु हिङ्गारादित्यं
ब्रूयते तथादित्यप्रभेदानामपि हिङ्गारादित्यं श्रव्यावन्नम्यमिति
श्रुत्या तेषां सङ्गावेनोक्तं कारणमित्यर्थः । तच्च सामत्वेऽपि कारणो-

उ० हेतस्यसाम्नः ॥ ३ ॥ अथ यत्प्रथमोदिते स
प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायतास्तस्मात्ते प्रस्तु-
तिकामाः प्रशंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो हेतस्य

भा० कथं तस्यादित्यस्य यत्परोदयाद्भूर्मरूपं स हिङ्कारो भक्ति-
सन्नेदं सामान्यं । यत्तस्य हिङ्कारभक्तिरूपं तदस्यादित्यस्य
साम्नः पशवो गवादयोऽन्वायन्ता अनुगतास्तद्भक्तिरूप-
मुपजीवन्तीत्यर्थः ॥

यस्मादेवं तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति पशवः प्रागुदयात् । तस्मा-
द्भिङ्कारभाजिनो हेतस्यादित्याख्यस्य साम्नस्तद्भक्तिभजन-
शीलत्वाद्भि ते एवं वर्त्तन्ते । अथ यत्प्रथमोदिते सवित-
रूपं तदस्यादित्याख्यसाम्नः स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या
अन्वायन्ताः पूर्ववत् । तस्मात्ते प्रस्तुतिं प्रशंसां कामयन्ते ।

आ० त्वेष्टासम्भवाद्ग वक्तव्यं कारणमित्याशङ्क्याह । सामत्वे पुनरिति ॥
समत्वं तत्र निमित्तमिति यावत् ॥ समः सर्व्वेणेत्युक्तं यत्कीकरो-
ति । तस्मिन्निति ॥ वेदनप्रकारं प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति । कथ-
मित्यादिना ॥ धर्मरूपत्वं सुखकरत्वात् धर्मकार्यात्मकं रूप-
मिति यावत् । तदृष्ट्या हिङ्कारोपासने प्राथम्यं हेतुः ॥

पशवो यथोक्तमादित्यरूपमुपजीवन्तीत्यत्र किं प्रमाणं तदाह ।
यस्मादिति ॥ तेषां हिङ्कारणं साधयति । तस्मादित्यादिना ॥ तद्-
भक्तिभजनशीलत्वादित्यस्यात्मागेव तस्मादित्यस्य सम्बन्धः । सवि-
तरि प्रथमोदिते सति यत्तस्य रूपं तदृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे
पूर्व्वस्मादानन्तर्यं हेतुः । यथोदयात्प्राचीनरूपं पशुभिर्मुपजीवन्ते
तथेत्याह । पूर्व्ववदिति ॥ उदयात्पराचीनमादित्यरूपं मनुष्या
उपजीवन्तीत्यत्र किङ्कमाह । तस्मादिति ॥ प्रत्यक्षपरोक्षभावेन

उ० साम्नः ॥ ४ ॥ अथ यत्सङ्गवेलायां स आदित्य
स्तदस्य वयांस्थन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्नरिक्षे-
ऽनारम्बणान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजी-
नि ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥ अथ यत्सम्प्रति मध्य-
न्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते
सत्तमाः प्राजापत्या नामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य

भा० तस्मात्प्राजापत्याभाजिनो ह्येतस्य साम्नः । अथ यत्सङ्गव-
वेलायां गवां रश्मीनां सङ्गमनं सङ्गवो यस्यां वेलायां गवां
वत्सैः सह सङ्गवेला तस्मिन्काले यत्प्रावित्रं रूपं स आदि-
भक्तिविशेष आकारस्तदस्य वयांमि पक्षिणोऽन्वायत्तानि ॥

यत एवं तस्मात्तानि वयांमि अन्तरिक्षेऽनारम्बणान्य-
नालम्बनान्यात्मानमादायात्मानमेवालम्बनत्वेन गृहीत्वा
परिपतन्ति गच्छन्त्यत आकारसामान्यादादिभक्तिभा-
जीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने ऋजुमध्य-
न्दिने इत्यर्थः । स उद्गीथभक्तिस्तदस्य देवा अन्वायत्ताः ।

आ० प्रकृतिप्रशंसयोर्भेदः । गोशब्दवाच्यानां रश्मीनां जगन्मण्डलेन
सङ्गमनं सम्बन्धगमनमित्यर्थः । वत्सैः सङ्गमनमिति सम्बन्धः ।
सङ्गवकाशीनादित्यरूपमारोप्यादिभक्तेरौङ्कारस्योपास्यत्वे द-
योराकारसामान्यं हेतुः । पक्षिणां यथोक्तमादित्यरूपमुपजीव-
मित्यत्र हेतुमाह ।

यत इति । ऋजुमध्यन्दिने यदादित्यस्य रूपं तद्ब्रह्मोद्गीथो-
पासने श्रेष्ठं हेतुः । तत्काशीनादित्यरूपस्य देवोपजीव्यत्वे हेतु-
माह । द्योतनेति । तथापि तस्य देवैरुपजीव्यत्वं कथमि-

उ० साम्नः ॥ ६ ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागप-
राह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्त-
स्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो
ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रव-
स्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा

भा० ह्येतनातिशयात्तत्काले । तस्मात्ते सत्तमा विशिष्टतमाः
प्रजापत्यानां । प्रजापत्यपत्यानामुद्गीयभाजिनो ह्येतस्य
साम्नः ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागपराराह्णाद्यदूर्ध्वं
सवितुः स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्ताः । अतस्ते
सवितुः प्रतिहारभक्तिरूपेणोर्ध्वं प्रतिहृताः सन्तो नावपद्यन्ते
नाथः पतन्ति द्वारे सत्यपीत्यर्थः । यतः प्रतिहारभाजिनो
ह्येतस्य साम्नो गर्भाः ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात् स उपद्रवस्त-
दस्यारण्याः पश्येदन्वायत्ताः । तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा भीताः

आ० तिचेत्तत्राह । तस्मादिति ॥ अथ यदूर्ध्वमिति वाक्यमादाय
आचष्टे । मध्यन्दिनादिति ॥ तदृष्ट्वा प्रतिहारोपासने प्रतिशब्द-
साध्यं हेतुस्तस्मिन् काले सवितुरस्तं गिरिं प्रति हृदयाद्यथोक्त-
मादित्यर्थं गर्भैरुपजीव्यमित्यत्र गमकमाह । अत इति ॥ ऊर्ध्वं
यानेनपरिष्ठाञ्जठरं प्रसीत्यर्थः । यतो गर्भाः पूर्वोक्तविशेषवन्तो
उत इति यावत् ॥

तद्वारं पतनद्वारं तत्र तत्कालीनादित्यदृष्ट्वापत्रवमुपासीत तस्य
तदाऽस्तावत् प्रत्युपद्रव्यादित्याह । अथेति । अरण्यानां पशूनां

उ० कक्षं श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य
 साम्नः ॥ ६ ॥ अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं
 तदस्य पितरोऽन्वायतास्तस्मात्तन्निदधति निध-
 नभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यं
 सप्तविधं सामोपास्ते ॥ ६ ॥ ६ ॥

अथ खल्वात्मसम्मितमतिमृत्यु सप्तविधं

भा० कक्षमरणं श्वभ्रं भयशून्यमित्युपद्रवन्त्युपगच्छन्ति दृष्टो-
 पद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ अथ यत्प्रथमास्तमितेऽदर्शनं
 जिगमिषति सवितरि तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायता-
 स्तस्मात्तान्निदधति पित्रपितामहप्रपितामहरूपेण दर्भेषु
 निक्षिपन्ति तांस्तदर्थं पिण्डान्वा स्यापयन्ति । निधन सम्-
 भ्रान्निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्नः पितरः । एवमवयवशः
 सप्तधा विभक्तं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते यस्तस्य
 तदापत्तिः फलमिति वाक्यशेषः ॥ ६ ॥

मृत्युरादित्यः । अहोरात्रादिकालेन जगतः प्रमा-
 पयित्वा तत्तस्यातितरणायदं सामोपासनमुपदिशते । अथ

आ० यथोक्तरूपेण जीवन्मुपपादयति । तस्मादिति । श्वभ्रं गतिं गृहेति
 यावत् । तत्सर्वविधरूपमिति श्रवणः । तद्दृष्ट्वा निधनोपासने समाप्ति-
 सामान्यं हेतुः । यथोक्तमादित्यरूपं पित्रभिषयजीव्यमित्यत्र गमक-
 माह । तस्मादित्यादिना । तत्र तत्राद्यशब्दस्तदुपासनान्त-
 र्याधीनं व्याख्येयः । एवं खल्वित्यादिवाक्यमपेक्षितं पुरयन् व्याख-
 रोति । एवमिति । ६ ।

अथ खल्वात्मसम्मितमिच्छादेकात्म्यमाह । मृत्युरिति । अन-

उ० सामोपासीत हिङ्गार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति
 त्र्यक्षरं तत्समं ॥ १ ॥ आदिरिति त्र्यक्षरं प्रति-
 हार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समं ॥ २ ॥
 उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं
 त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमिति शिथ्यते त्र्यक्षरं
 तत्समं ॥ ३ ॥ निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति

भा० खल्वनन्तरं । आदित्यमृत्युविषयसामोपासनस्यात्मसम्भितं
 स्वावयवतुल्यतया मितं परमात्मतुल्यतया वा सम्भितं अति-
 मृत्यु मृत्युजयहेतुत्वात् । यथा प्रथमेऽध्याये उद्गीथभक्ति-
 नामाचाराण्युद्गीथ इत्युपास्यत्वेनोक्तानि । तथेह साम्नः सप्त-
 विध भक्तिनामाचराणि समाहृत्य त्रिभिस्त्रिभिः समतया
 सामत्वं परिकल्प्योपास्यत्वेनोच्यते । तदुपासनं मृत्युगोचरा-
 चरसङ्ख्यासामान्येन मृत्युं प्राप्य तदतिरिक्ताचरेण तस्या-
 दित्यमृत्योरतिक्रमणायैव सङ्क्रमणं कल्पयति । अतिमृत्यु
 सप्तविधं सामोपासीत मृत्युमतिक्रान्तमतिरिक्ताचरसङ्ख्य-
 येति अतिमृत्यु साम । तस्य प्रथमभक्तिनामाचराणि

आ० न्तरमित्यस्यापेक्षितं निक्षिपति । आदित्येति ॥ खण्ड्येन सामो-
 च्यते । तस्यावयवा हिङ्गारादयस्तन्नामाचराणां त्रित्वेन त्रित्वेन
 तुल्यतया मितं सामेत्यर्थः ॥ यथा परमात्मावगमो मृत्योर्भोक्ष्य-
 हेतुस्तथेदमुपासनमप्येत्यर्थान्तरमाह । परमात्मेति ॥ कीदृशो-
 पासनं विवक्षितमित्यपेक्षायां सदृष्टान्तमुत्तरमाह । यथेत्या-
 दिना ॥ उद्गीथ इत्युद्गीथभक्तिर्नाम तदक्षराद्येति यावत् ॥ सामत्वं
 तेषां नामाचराणामित्यध्याहार्यं । तदुपासनं तेषामक्षराणा-

उ० तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥४॥
 एकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतो
 ऽप्तावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति

भा० द्विङ्कार इत्येतत् । अक्षरं भक्तिनाम प्रस्ताव इति च ।
 भक्तेस्त्यक्षरमेव नाम । तत्पूर्व्वेण सममादिरिति द्व्यक्षरं
 सप्तविधस्य साम्नः सङ्ख्या पूरणे । ओङ्कार आदिरित्यु-
 च्यते । प्रतिहार इति चतुरक्षरं । तत इह एकमक्षरमव-
 च्छिद्याद्यक्षरयोः प्रक्षिप्यते । तेन तत्सममेव भवत्युद्गीथ
 इति अक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं
 भवत्यक्षरमतिश्रियतेऽतिरिच्यते । तेन वैषम्ये प्राप्ते साम्नः
 समत्वकरणायाह । तदेकमपि सदक्षरमिति अक्षरमेव
 भवति । अतस्तत्समं निधनमिति अक्षरं तत्सममेव भवति ॥

एवं अक्षरसमतया सामत्वं सम्पाद्य यथा प्राप्तान्येवा-
 क्षराणि सङ्ख्यायन्ते । तानि ह वा एतानि सप्तभक्तिनामा-

आ० मादित्यादि दृष्ट्यापासनमित्यर्थः । मृत्युगोचराक्षरमङ्गकविंशतित्व
 लक्षणा सास्येकानेकेष्वक्षरेषु तत्सामान्येन तेष्वक्षरेष्वदित्यदृष्ट्या
 मृत्युमादित्यमित्यर्थः । अतिक्रमाय तत्साधनमुपासनमिति शेषः ।
 अतिमृत्यु मृत्योरत्ययहेतुत्वादित्युक्तमेव स्पष्टयति । मृत्यु-
 मिति ॥ नामाक्षराणि कथ्यन्त इति शेषः । आद्यक्षरयोरदि-
 भक्तिनामाक्षरयोरिति यावत् । तेन प्रक्षेपेन तदादिभक्तिनाम
 प्रतिहारनाम्ना तुल्यमेवेत्यर्थः ।

ननु यथोक्तरीत्या चतुर्विंशत्यक्षराणि तत्त्वयं तानि ह वा एतानि
 द्वाविंशतिरक्षराणीति तत्राह । यवमिति । आदित्यस्यास्मा-
 द्वादिदेकविंशत्वे भुव्यन्तरं प्रमादयति । दादन्नेति । हेमन्त-

उ० तन्नाकं तद्विशोकं ॥ ५ ॥ आप्तेतीहादित्यस्य जयं
परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं
विद्वानात्मसम्मितमतिमत्यु सप्तविधः सामो-
पास्तेसामोपास्ते ॥ ६ ॥ १० ॥

भा० चराणि द्वाविंशतिस्तत्रैकविंशत्यक्षरसङ्ख्याऽऽदित्यमाप्नोति
मृत्युं । यस्मादेकविंश इतोऽस्माक्योकादसावादित्यः सङ्ख्याया ।
द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवस्तथ इमे लोका असावादित्य एक-
विंश इति श्रुतेरिति श्रिष्टेन द्वाविंशेनाक्षरेण परं मृत्यो-
रादित्याज्जयत्याप्नोतीत्यर्थः ॥ यच्च तदादित्यात्परं किन्तु ।
नाकं कमिति सुखं तस्य प्रतिषेधोऽकं तन्न भवतीति
नाकं कमेवेत्यर्थः ॥ अमृत्युविषयत्वात्तदुःखस्य विशेषं च
तद्विगतशोकं मानसदुःखरहितमित्यर्थः । तदाप्नोती-
त्युक्तस्यैव पिण्डितार्थमाहैकविंशतिसङ्ख्यायादित्यस्य जय-
माप्नोति । परो हास्य एवं विद आदित्यजयान्मृत्युगोच-
रात्परो जयो भवति द्वाविंशत्यक्षरसङ्ख्यायेत्यर्थः ॥ य

आ० शिशिरावेकोक्त्य पञ्चर्त्तव इत्युक्तं । आदित्यस्याहोरात्राभ्यां योनः-
पुन्येन मृत्युहेतुत्वमस्मिन्नोक्ते दृश्यते । तदयं लोको मृत्युविषयत्वात्त-
दुःखात्मकस्तदभावाद्दुःखलोकोः सुखात्मक इति मत्वाह । मृत्युवि-
षयादिति ॥ पूर्व्वेयोत्तरस्य यौगवत्यमाशङ्क्याह । उक्तस्यैवेति ।
आख्यातस्यैव यत्रस्य समुदायार्थः सङ्ख्येय बुद्धिसौकार्यार्थमनन्त-
रयत्र्येनेत्यते । तच्च यौगवत्यमित्यर्थः । जयमनुपरोजयो भव-
तीति सम्बन्धः ॥ परो हास्येत्युपासं वाक्यं व्याकरोति । एवं विद

उ० मनोहिङ्कारोवाक्यस्तावच्चक्षुर्हृथः श्रोत्रं प्रति-
हारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं ॥ १ ॥

भा० एतदेवं विद्वानित्यादि उक्तार्थं तस्यैतद्यथोक्तं फलमिति
द्विरभ्यासः सातविध्यं समाख्यर्थः ॥ १० ॥

विना नामग्रहणं, पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च साम्न
उपासनमुक्तं। अथेदानीं गायत्रादिनामग्रहणपूर्वकं विशि-
ष्टफलानि सामोप सनात्तराण्युच्यन्ते। यथाक्रमं गायत्रा-
दीनां कर्मणि प्रयोगस्तथैव मनो हिङ्कारो मनसः सर्व-
करणप्रवृत्तीनां प्राथम्यात्। तदानन्तर्यादाक् प्रस्तावश्चक्षु-
र्हृथः श्रैष्ठ्यात्। श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहतत्वात्। प्राणो
निधनं यथोक्तानां प्राणे निधनात्सापकाले। एतद्गायत्रं
साम प्राणेषु प्रोतं ॥

आ० इति ॥ फलमिति शेष इति यावत्। सातविध्यं सप्तविधत्वं तदु-
पेतसामोपासनस्य समाख्यार्थोऽभ्यास इत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च सामोपाधानं व्याख्यातं। तथा च
सातविधये वक्तव्याभावादक्रमनन्तर्यश्रितेत्याशङ्क्य पूर्वोक्तस्य
योरर्थभेदमाह। विनेत्यादिना। गायत्रं रघन्तरमित्यादि नाम-
ग्रहणेन विशिष्टानि विशिष्टफलानि चेत्यर्थः ॥ कार्यं पुनर्वस्य-
मावेष्टुपासनेषु निर्देशकमिति द्विस्तत्राह। यथाक्रममिति। या-
दृशक्रममाश्रित्य तेषां कर्मणि प्रयोगः कर्मणामित्युक्त्येनैव क्रमेण
तदुपासनेति स्मरित्वर्थः ॥ तत्राप्राणस्य क्रियाज्ञानयोः संख्यात्
प्राणस्य प्रधानत्वात्तदुच्यते। गायत्रोपासित्वादी दर्शयति। मनो हि-
ङ्कार इत्यादिना। प्राणं तच्च वाग्न्येतीत्यादिमुक्त्वा सापकाले
प्राणे वागादीनां निधनमवश्यं प्रोतं प्रगतं प्रतिष्ठितमिति यावत् ॥

स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी
उ० भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व्रतं ॥
२ ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिङ्गारो धूमो जायते स प्रस्ता-
वो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार

भा० गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात्स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं
वेद प्राणी भवति अविकलकरणो भवतीत्येतत् । सर्व-
मायुरेति । शतं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्येति श्रुतेः ।
ज्योग्ज्वल जीवति । महान्भवति प्रजादिभिर्महांश्चकीर्त्या ।
गायत्रोपासकस्यैतद्व्रतं भवति यन्महामनास्त्वचुद्रचित्तः
स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिङ्गारः प्राथम्यात् । अग्नेर्धूमो जायते
स प्रस्ताव आनन्तर्यात् । ज्वलति स उद्गीथो हविः
सम्बन्धाच्छ्रैष्ठ्यं ज्वलनस्य । अङ्गारा भवन्ति स प्रतिहा-

भा० गायत्रस्य प्राणेषु प्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह । गायत्र्या इति ॥
प्राणो वै गायत्रीति हि श्रुतिः । अविदुषोऽपि प्राणित्वसिद्धेर्नेदं
विद्याफलमित्याशङ्क्याह । अविकलेति ॥ कथं पुनर्नानाजनीनं
सर्वमायुरेको ध्याता गन्तुमकमित्याशङ्क्याह । शतमिति ॥ शता-
युर्वै पुरुष इति श्रुतेरित्युच्यते । ज्योक्शब्दे निपातः । स चोज्ज-
वनायः । उज्ज्वलः स्वपरोपकारसमर्थ इति यावत् ॥ ११ ॥

समयप्राप्तवतो मन्त्रनकलंत्वसम्भवात्प्राबद्धमन्त्रनकारं मन्त्रनादि-
र्हृदिभवतादयति । अभिमन्यतीत्यादिना ।

उ० उपशाम्यति तन्निधनं सशाम्यति तन्निधन-
मेतद्रथक्षरमग्नौ प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्रथक्षर-
मग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमा-
युरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भ-
वति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्मुग्निमाचामेन निष्ठीवे-
त्तद्वत् ॥ २ ॥ १२ ॥

भा० रोऽङ्गाराणां प्रतिष्ठितत्वात् । उपशमः सावशेषत्वादग्रेः
संशमो निःशेषोपशमः समाप्तिसामान्यान्निधनमेतद्रथक्षर-
मग्नौ प्रोतं । मन्यने ह्यग्निर्गीयते । स य इत्यादिपूर्ववद्ब्रह्म-
वर्चसी वृत्तस्त्राध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चमं । तेजस्तु केवल-
त्विङ्भावः । अन्नादो दीप्ताग्निर्न प्रत्यङ्मुग्नेरभिमुखो
नाचामेन भक्षयेत्किञ्चिन्न निष्ठीवेच्छेन्नानिरसनञ्च न
कुर्यात्तद्वत् ॥ १२ ॥

आ० उपशमः संशमश्चेत्यर्थभेदाभावात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य सावशेष-
निरवशेषत्वाभ्यां विशेषमाह । उपशम इति ॥ कथं पुनो रथक्षर-
साक्षोऽग्नौ प्रतिष्ठितत्वं । न हि तत्र किञ्चिन्निमित्तमुपलभ्यत आत-
प्ताह । मन्यने हीति ॥ मन्यनं निमित्तीकृत्याग्रेत्यसौ रथक्षर-
साक्षोऽद्वीयमानत्वदर्शनादग्नौ तस्य प्रतिष्ठितत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
नन्वत्र ब्रह्मवर्चसीति फलमुक्तं ब्रह्मदुपासने तु तेजस्वी भवतीति
वक्ष्यते । न च ब्रह्मवर्चसतजसोर्भेदकथा च ब्रह्मरथक्षरोपा-
सनयोर्न फलवैषम्यमत आह । उच्यते ॥ १३ ॥

उ० उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः
 स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्वी सह शेते स
 प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति
 तन्निधनमेतद्वामदेयं मिथुने प्रोतं ॥ १ ॥ स य एव-
 मेतद्वामदेयं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी भवति
 मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योऽजी-

भा० उपमन्त्रयते सङ्केतं करोति प्राथम्यात् हिङ्कारः ।
 ज्ञपयते तोषयति स प्रस्तावः । सहजयनमेकपर्यङ्के गमनं स
 उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । प्रतिस्वीशयनं स्त्रीयोऽभिमुखीभावः स
 प्रतिहारः कालं गच्छति मैथुनेन पारं समाप्तिं गच्छति ।
 तन्निधनमेतद्वामदेयं मिथुने प्रोतं । वाय्वम्मिथुनसम्ब-
 न्धात् । स य इत्यादिपूर्ववत् । मिथुनी भवत्यविधुरो भव-
 तीत्यर्थः । मिथुनान्मिथुनात्प्रजायत इत्यमोघरेतस्त्वमुच्यते ।

आ० उत्तराधरारक्षिस्थानीययोः स्त्रीपुरुषयोरवाचकर्मणि प्रवृत्त-
 योर्मध्यगसामान्यान्मध्यनादिदृष्ट्यनन्तरं मैथुनदृष्टिं विदधाति ॥
 उपमन्त्रयत इत्यादिना ॥ पुरुषो हि पशुकर्मार्थं क्रियं वस्त्रा-
 दिना प्रीयति । तस्मिन्प्राप्तसामान्यात्प्रस्तावदृष्टिरित्याह ।
 ज्ञपयत इति ॥ कुतो वामदेयस्य साधो मिथुने प्रोतत्वं तत्राह ।
 वाय्वम्मिथुनेति । वायोरप्राप्त मिथुनं तथा सम्बन्धाद्वाम-
 देयोत्पत्तेरुक्तत्वात्तस्य मिथुने प्रतिकृतत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ न
 क्वाचनेतिवाच्यमादाय व्याचष्टे ॥ क्वाचिदपीति पराङ्मनां नेप-
 गच्छेदिति कृतिविरोधमाशङ्क्याह । वामदेवेति ॥ विधिनिवेधयोः
 सामान्यविशेषविषयत्वेन व्यवस्थासिद्धेति भावः । किञ्च शास्त्र-
 प्रामाण्यादत्र धर्माऽवगम्यते न क्वाचन परिहरेदिति च शास्त्रा-

उ० वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न
काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ १३ ॥

उद्यन्हिङ्कार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गी-
थोऽपराहः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्ब्रह्मा-
दित्ये प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्ब्रह्मादित्ये प्रोतं
वेद तेजस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योत्स्नी-
वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
तपसं न निन्देत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ १४ ॥

भा० न काञ्चन काञ्चिदपि स्त्रियं स्वात्मतत्त्वप्राप्तां न परिह-
रेत्समागमार्थिनी । वामदेव्यमोपासनाङ्गत्वेन विधा-
नात् । एतस्मादन्यत्र प्रतिषेधस्तथो वचनप्रामाण्याच्च
धर्मावगतेर्न प्रतिषेधश्चास्तेषां विरोधः ॥ १३ ॥

उद्यन्सविता स हिङ्कारः प्रायस्यादर्शनस्य । उदितः
प्रस्तावः प्रसूतवहेतुत्वात्कर्माणां । मध्यन्दिन उद्गीथः
ऋष्यात् । अपराहः प्रतिहारः पश्चादीनां गृहान्
प्रतिहरणात् । अस्तं निधनं रात्रौ गृहे निधानात्प्रा-
णिनां । एतद्ब्रह्मादित्ये प्रोतं ब्रह्मः आदित्यदेवत्वत्वात् ।
स य इत्यादि पूर्ववत् । तपसं न निन्देत्तद्व्रतं ॥ १४ ॥

आ० वगतत्वादवाच्यमपि कर्म धर्मा भवितुमर्हति ॥ तथाच श्रौतेऽर्थं
दुर्वाकायाः स्मृतेर्न प्रतिस्पर्द्धितत्वाच्च । वचनेति ॥ यथोक्तो-
पासनावतो ब्रह्मचर्यनियमाभावात् तत्तत्वेन विवक्षितस्तत्र प्रति-
षेधश्चास्तिविरोधाशङ्कति भावः ॥ १३ ॥

आदित्यस्य प्रजाप्रसवहेतुत्वात्तज्जेतुर्नैद्युगहृद्व्यनकारमादित्यह-
स्तिमुज्ज्यापयति । उद्यन्निवादिना ॥ १४ ॥

उ० अग्राणि सम्प्लवन्ते स हिङ्गारो मेघो जायते स
प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति
स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वै रूपं पर्जन्ये
प्रातं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वै रूपं पर्जन्ये प्रातं
वेद विरूपांश्च सुरूपांश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायु-
रेति ज्योऽजीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ १५ ॥
वसन्तो हिङ्गारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः
शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु
प्रातं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रातं वेद
विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायु-

भा० अग्राण्यङ्गरणान्मेघ उदकमेकृत्वा दुक्तार्थमन्यदेतद्वै रूपं
नाम साम पर्जन्ये प्रातं अनेकरूपत्वात्। अग्रादिभिः पर्जन्यस्य
विरूपांश्च सुरूपांश्च अजाविप्रभृतीन्पशूनवरुन्धे प्राप्नो-
तीत्यर्थः। वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतं ॥ १५ ॥

वसन्तो हिङ्गारः प्राचम्यात्। ग्रीष्मः प्रस्ताव इत्यादि-
पूर्ववत्। एतद्वैराजमृतुषु प्रातं वेद विराजति अतुव-

आ० आदित्वाज्जायते दृष्टिरिति स्मृतेरादित्यकार्यत्वात्पर्जन्यस्या-
दित्यदृष्ट्यनन्तरं पर्जन्यदृष्टिं दर्शयति। अग्राणीति ॥ कथं वैरूपं
साम तस्मिन्प्रतिष्ठितं तत्राह। अनेकेति ॥ १५ ॥

पर्जन्यायत्तत्वादृतुष्ववस्थायास्तदृष्ट्यनन्तरमृतुदृष्टिमाचष्टे वसन्त
इत्यादिना ॥ वैराजस्य सामो युक्तं मृतुषु प्रातत्वं तेषां लक्षणे-

उ० रेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्यर्त्तन् निन्देतद्वतं ॥ २ ॥ १६ ॥

पृथिवी हिङ्कारोऽक्षरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो
दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्यर्यो
लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥ स य एवमेताः शक्यर्यो लोकेषु
प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-
वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्यो
लोकान्न निन्देतद्वतं ॥ २ ॥ १७ ॥

भा० अथर्त्तव आर्त्तवैर्धर्मैर्विराजन्त एवं प्रजादिभिर्विद्वानि-
त्युक्तमन्यत् । अतस्त निन्देतद्वतं ॥ १६ ॥

पृथिवी हिङ्कार इत्यादि पूर्ववत् । शक्यर्य इति नित्यं
बहुवचनं । रेवत्य इव लोकेषु प्रोताः । लोकी भवति
लोकफलेन युज्यत इत्यर्थः । लोकान्न निन्देतद्वतं ॥ १७ ॥

आ० विराजनादित्याह । एतदिति । यदा ऋतुनामन्नोत्पत्तिनिमित्त-
त्वादिराडात्मनश्चाग्नत्वात्तस्य तेषु प्रतिष्ठितत्वात्तद्वारा वैराजमपि
साम तेषु प्रोतमिति भावः ॥ १६ ॥

ऋतुषु सम्यग्गृत्तेषु लोकस्थितेः प्रसिद्धत्वादनुदृष्ट्यनन्तरं लोक-
दृष्टिमाह । पृथिवीति ॥ कथं शक्यर्य इत्येकस्यैव साक्षो नामधेयं ।
बहुवचनाद्वि बहुनि सामानि प्रतीयन्ते तत्राह । शक्यर्य इतीति ॥
नित्यबहुवचनत्वमुभयत्र तुल्यमिति द्यातनाय वक्ष्यमाणं दृष्टान्त-
यति । रेवत्य इवेति । महानाक्षीषु अक्षु शक्यर्यो गीयन्ते ।
तासांसाक्षो वै महानाक्षीरित्यद्भिः सम्बन्धः स्मृतः । अक्षु लोकाः
प्रतिष्ठिता इति स्मृतं । तथा च अस्मात्सम्बन्धालोकेषु शक्यर्यः
प्रतिष्ठिता इत्याह । लोकेष्विति ॥ १७ ॥

उ० अजा हिङ्गारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथो
 ऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु
 प्रोताः ॥ १ ॥ स य एवमेता रेवत्यं पशुषु प्रोता
 वेद पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
 महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्
 निन्देत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ १८ ॥

लोम हिङ्गारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि
 प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु
 प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्यज्ञा यज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं
 वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहूर्कीति सर्वमायुरेति
 ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्

भा० अजा हिङ्गार इत्यादि पूर्ववत् । पशुषु प्रोताः पशून्
 निन्देत्तद्व्रतं ॥ १८ ॥

लोम हिङ्गारो देहावयवानां प्राचन्यात् । त्वक् प्रस्ताव
 आनन्तर्यात् । मांसमुद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । अस्थि प्रतिहारः
 प्रतिहतत्वात् । मज्जा निधनं । एतद्यज्ञायज्ञीयं नाम साम
 देहावयवेषु प्रोतमङ्गी भवति समयाङ्गे भवतीत्यर्थो नाङ्गेन

आ० पशूनां लोकाकार्यत्वात्तोलोकादङ्गनन्तरं पशुदृष्टिमुपन्यस्यति ।
 अनेति । रेवत्य इति सामनामधेयं पूर्ववन्नित्यवञ्चनान्तं ।
 पशवो वै देवतीरिति शुक्लन्तरमाश्रित्वाह । पशुत्विति ॥ १८ ॥

पशुविचारपयोदध्यादिना पुष्टिरङ्गानां दृष्टेति पशुदृष्ट्यनन्तरं

उ० कीर्त्त्या संवत्सरं मज्जो नाश्रीयात्तद्वृतं मज्जो
नाश्रीयादिति वा ॥ २ ॥ १६ ॥

अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो
नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देव-
तासु प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्राजनं देवतासु
प्रोतं वेदैतासामेव देवतानां सलोकतां सा-
र्धितां सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-

भा० हस्तपादादिना विह्वर्कति न कुटिलीभवति पङ्क्तुः कुणी
वेत्यर्थः । संवत्सरं संवत्सरमात्रं मज्जो मांसानि नाश्रीयात्
भक्षयेत् । बद्धवचनं मत्स्योपलक्षणार्थं । मज्जो नाश्रीया-
त्सर्वदैव नाश्रीयादिति वा तद्वृतं ॥ १८ ॥

अग्निर्हिङ्कारः प्रथमस्थानत्वात् । वायुः प्रस्ताव आनन्त-
र्यसामान्यात् । आदित्य उद्गीथः श्रैष्ठ्यात् । नक्षत्राणि प्रति-
हारः प्रतिहतत्वात् । चन्द्रमा निधनं कर्मिणां तन्निधनात् ।
एतद्राजनं देवतासु प्रोतं देवतानां दीप्तिमत्त्वात् ।

आ० मङ्गदृष्टिमाह । ज्योमेति ॥ रसो वै यज्ञायज्ञीयमिति श्रुते-
रन्नरसविकारेण ज्योमादीनां सम्बन्धाद्यज्ञायज्ञीयं सामाङ्गेषु
प्रतिष्ठितमित्याह । यतदिति ॥ कुणिः प्रमृष्टः ॥ १८ ॥

अग्न्यादीनामङ्गेषु प्रतिष्ठितत्वादङ्गदृष्ट्यनन्तरमग्न्यादिदृष्टिमु-
त्थापयति । अग्निरित्यादिना ॥ राजनस्य साधो देवतासु प्रोतत्वे
हेतुमाह । देवतानामिति ॥ पक्षविकल्पार्थं वाशब्दस्यात्रासत्ये
क्यं वाक्यं स्यादित्याशङ्क्याह । सलोकतां वेद्यादिति ॥ कथं
पुनरेकस्मिन्नुपासने पक्षत्रयं विकल्प्यते तत्राह । भावनेति ।

उ० वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
ब्राह्मणान् निन्देत्तद्वतं ॥ २ ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिङ्गारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावो
ऽग्निर्वीयुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयां११सि

भा० विद्वत्फलमेतासामेवाग्न्यादीनां देवतानां सलोकतां समा-
मलोकतां सार्ष्टितां समानर्द्धित्वं सायुज्यं सयुग्भावमेकदे-
हदेहिलमित्येतत् । वाशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । सलोकतां
वेत्यदिभावनाविशेषतः फलविशेषोपपत्तेर्गच्छति प्राप्नोति ।
समुच्चयानुपपत्तेश्च । ब्राह्मणान् निन्देत्तद्वतं । एते वै देवाः
प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुतेर्ब्राह्मणनिन्दा देवनिन्दैवेति
॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिङ्गारः । अग्न्यादिसाम्न आनन्तर्यं त्रयी-
विद्याया अग्न्यादिकार्यत्वश्रुतेः । हिङ्गारः प्राथम्यात्सर्वकर्त्त-
व्यानां । त्रय इमे लोकास्तत्कार्यत्वादनन्तरा इति प्रस्तावः ।
अग्न्यादीनामुद्गीथत्वं श्रेष्ठ्यात् । नक्षत्रादीनां प्रतिहतत्वात्प्र-

षा० ननु यत्रत्रयमत्र समुचितमिष्यतां किमिति वाशब्दं गृहीत्वा
विकल्प्यते तत्राह । समञ्चयेति ॥ न हि मिथो विरुद्धं फल-
त्रयमेकत्र समुच्चेतुं शक्यमते विकल्पसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु देवता-
दृष्ट्या राजस्य सामोऽध्वानाद्देवता न निन्देदिति वक्तव्ये कथ-
मन्यथोच्यते तत्राह । एत इति ॥ २० ॥

अग्न्यादिदृष्ट्यानन्तरं त्रयीविद्यादृष्टिविधाने कारणमाह ।
अग्न्यादीति ॥ यदग्न्याद्यात्मकं सामोपास्यमुक्तं तस्मादानन्तर्य-
मुपास्यायास्त्रयीविद्याया युज्यते । ऋग्वेदोऽथैर्यजुर्वेदो वाथोरादि-

उ० मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितर-
 स्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रातं ॥ १ ॥ स य एव-
 मेतत्साम सर्वस्मिन्प्रातं वेद सर्वं ह भवति ॥ २ ॥
 तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि तेभ्यो न
 ज्यायः परमन्यदस्ति ॥ ३ ॥ यस्तद्वेद स वेद सर्वं

भा० तिहारलं । सर्पादीनां धकारसामान्यान्निधनत्वमेतत्साम-
 नामविशेषाभावात्साममुदायः सामशब्दः सर्वस्मिन्प्रातं ।
 त्रयीविद्यादि हि सर्वं । त्रयीविद्यादिदृष्ट्या हिङ्गारा-
 दादिसामभक्त्य उपास्याः । अतीतेष्वपि सामोपासनेषु येषु
 येषु प्रातं यद्यत्साम तदृष्ट्या तदुपास्यमिति । कर्माङ्गानां
 दृष्टिविशेषेणाज्यस्य संस्कार्यत्वात्सर्वविषयसामविदः फलं
 सर्वं भवति सर्वेश्वरो भवतीत्यर्थः ॥

निरुपचरितमर्घ्यभावे हि दिक्ष्येभ्यो बलिप्राप्त्युप-
 पन्नंस्तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रोऽप्यस्ति । यानि पञ्चधा
 पञ्चप्रकारेण हिङ्गारादिविभागैः प्राक्तानि त्रीणि त्रीणि
 त्रयीविद्यादीनि तेभ्यः पञ्चत्रिकेभ्यो ज्याद्यो महत्तरं परञ्च
 व्यतिरिक्तमन्यदस्त्वन्तरं नास्ति न विद्यत इत्यर्थः । तत्रैव

आ० त्यात्सामवेद इति श्रुतः । त्रयास्तत्कार्यत्वावगमादित्यर्थः । तत्कार्य-
 र्थत्वात्त्रयीसाध्यकर्मफलत्वादित्यर्थः ॥ कथं सर्वस्मिन्प्रातमित्युक्तं
 त्रयीविद्यादौ प्रातमिति वक्तव्यत्वादत आह । त्रयीविद्यादीति ॥
 कथं पुनरत्र त्रयीविद्यादिदृष्ट्या सामो ध्येयत्वं गम्यते तत्राह ।
 त्रयीति ॥ न चास्या प्रतिज्ञायां पूर्वेषु सन्दर्भेण निरोधश्चा-
 मर्हतीत्याह । अतीतेष्वपीति ॥ तत्र हेतुमाह । कर्माङ्गानामिति ॥

उ० सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत
 तद्व्रतं तद्व्रतं १ ४ ॥ २१ ॥
 विनर्दिसाम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः
 प्रजापतेनिरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं

भा० हि सर्वस्यान्तर्भावः । यस्तद्यथोक्तं सर्वात्मकत्वं साम वेद
 सर्वं स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वा दिशः सर्वदिक्स्था
 अस्मा एवस्मिन्ने बलिं भोगं हरन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ।
 सर्वमस्मि भवामीत्येवमेतत्सामोपासीत तस्यैतदेव व्रतं ।
 द्विरुक्तिः सामोपासनसमाप्त्यर्था ॥ २१ ॥

सामोपासनप्रसङ्गेन गानविशेषादिसम्पदुद्गातुरुपदि-
 श्यते । फलविशेषसम्बन्धाद्विनर्दि विशिष्टो नर्दः स्वरविशेष
 ऋषभकूजितसमोऽस्यास्तीति विनर्दि गानमिति वाक्यशेषः ।
 तच्च साम्नः सम्बन्धि पशुभ्यो हितं पशव्यमग्नेरग्निदै-
 वत्यञ्जोद्गीथ उद्गानं । तदहमेनं विशिष्टं वृणे प्रार्थय इति

आ० दर्शपूर्णमासाधिकारे पश्वेवेक्षितमाज्यं भवतीति दृष्टिविशे-
 षणमाज्यं संस्क्रियते । तथा सामभेदानां दृष्टिविशेषणत्वाविशेषा-
 नेषां कर्माङ्गानां तत्तदङ्गदृष्ट्या संस्कर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥

अथ यथा श्रुतं सर्वात्मत्वमेव किं न स्यादत आह । निरुप-
 चरितेति ॥ सर्वविषयसामविदः सर्वेश्वरत्वमित्यत्र मन्त्रं संवा-
 दयति । तदेतस्मिन्निति ॥ परमित्यस्यैव व्याख्यानमन्यदिति वक्तव्य-
 न्तराभावे हेतुमाह । तत्रैवेति ॥ सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वञ्च तच्च-
 द्यार्थः ॥ २१ ॥

सामोपासनं समाप्तचेत्किमुत्तरयज्ञेनेत्याशङ्क्याह । सामेति ॥
 आदिशब्देन सारादयो वर्सा मृद्वन्ते ॥ किमित्युद्गातुर्यथोक्तोपासि-

उ० बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वाक्षं वरुणस्य
तान्सर्त्तानेवोपसेवेत वारुणन्त्वेव वर्जयेत् । ११ अ-
मृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य
आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं
यजमानायान्मात्मन आगायानीत्येतानि मनसा

भा० कश्चिद्यजमान उद्गाता वा मन्यते । अनिरुक्तोऽमुकसम
इत्यविशेषितः प्रजापतेः प्रजापतिदेवतः स गानविशेषः ।
अनिरुक्ताप्रजापतेर्निरुक्तः सृष्टः । सोमस्य सोमदेवतः स
उद्गीथ इत्यर्थः । मृदु स्रक्ष्णञ्च गानं वायोर्वायुदेवतं तत्
स्रक्ष्णं बलवच्च प्रयत्नाधिक्योपेतं । इन्द्रस्यैन्द्रं तद्गानं क्रौञ्चं
क्रौञ्चपक्षिनादसमं । बृहस्पतेर्बाह्वस्यतं तदपध्वानं
भिन्नकांस्यस्वरममं । वरुणस्यैतद्गानं । तान्सर्त्तानेवोपसेवेत
वारुणन्त्वेकं वर्जयेत् ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानि साधयानि । स्वधां पितृभ्य
आगायान्याशां मनुष्येभ्य आशां प्रार्थनां प्रार्थितमित्येतत् ।
तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्मात्मने

आ० वक्ष्यते तत्राह । यनेति ॥ मृदुपरिहारादिफलविशेषकत्वात्तन्मा-
देवः । उपास्तिरनुष्ठेयेत्यर्थः ॥ पशुभ्यो हितमस्य वचनाद्गमयि-
तयं ॥ वाक्यस्यमितिशब्दं व्याचष्टे । इति कश्चिदिति ॥ इत्य-
विशेषितः । अनेन प्रकारेणायमिति विशेषितो व्यवच्छिद्य चातो
न भवतीत्यर्थः । तस्य प्रजापत्यत्वं हेतुमाह । अनिरुक्त इति ।
गोपनीतादिभिर्निश्चित्यावचनादित्यर्थः ॥

स्वरविशेषज्ञानपूर्वकमुद्गानकाले ध्यातव्यार्थमाह । अमृतत्व-

उ० ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥ सर्वे स्वरा इन्द्रस्या-
 त्मानः सर्वे उष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा
 मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रः शरणं
 प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥
 अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिः शरणं प्रप-
 न्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेश्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनः
 स्पर्शेषूपालभेत मृत्युः शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा
 प्रति धक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

भा० मन्त्रमागायानीत्येतानि मनसा चिन्तयन्ध्यायन्नप्रमत्तः
 खरोऽग्न्यञ्जनादिभ्यः स्तुवीत । सर्वे स्वरा अकारादय
 इन्द्रस्य बलकर्षणः प्राणस्यात्मानो देहावयवस्थानीयाः ।
 सर्वे ऊष्माणः शषसहादयः प्रजापतेर्विराजः कश्यपस्य
 वात्मानः । सर्वे स्पर्शाः कादयो व्यञ्जनानि मृत्योरात्मान-
 स्तमेवं विदमुद्गातारं यदि कश्चित्स्वरेषूपालभेदस्वरस्त्वया
 दुष्टः प्रयुक्त इत्येवमुपालब्ध इन्द्रं प्राणमीश्वरं शरणमाश्रयं
 प्रपन्नोऽभूवं स्वरान्प्रयुञ्जानोऽहं स इन्द्रो यत्तव वक्तव्यं
 त्वा त्वां प्रति वक्ष्यति स एव देव उत्तरं दास्यतीत्येनं
 ब्रूयात् ॥ यद्येनमूष्मसु तथैवोपालभेत प्रजापतिं शरणं
 प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेश्यति सञ्चूर्णयिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ।

आ० मिति ॥ खरोऽग्न्यञ्जनादिभ्य इत्यादिशब्देन स्थानप्रयत्नादि-
 सङ्ग्रहः ॥ केनाप्याक्षितस्योद्गातुबद्धानकाले प्रतिहारज्ञानाय स्वरा-
 दिदेवताज्ञानमुपन्यस्यति । सर्वे स्वरा इति ॥ शषसहादय इत्या-

उ० सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं
ददानीति सर्वे उष्माणोऽयस्ता निरस्ता विवृ-
ता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति
सर्वे स्पृशी लेशेनाभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरा-
त्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ २२ ॥

भा० अथ यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा
प्रति धत्स्यति भस्मीकरिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥

यत इन्द्राद्यात्मानः स्वरादयोऽतः सर्वे स्वरा घोषवन्तो
वक्तव्या बलवन्तस्तथाहमिन्द्रे बलं ददानि बलमाददा-
नीति । तथा सर्वे उष्माणोऽयस्ता अन्तरप्रवेशिता अनिरस्ता
अवहिराक्षिता विवृता विवृतप्रयत्नोपेताः प्रजापते-
रात्मानं परिददानि प्रयच्छानीति । सर्वे स्पृशी लेशेन
शनकैरनभिनिहिता अनभिनिक्षिप्ता वक्तव्या मृत्योरात्मानं

आ० दिशब्दस्तदवान्तरभेदाभिप्रायः । यत्तव वक्तव्यमित्यस्मादुद्धं
तच्छब्दे इच्छत्यः । तथैव स्वरेष्विवेति यावत् ॥

देवताज्ञानबलेनोद्गात्रा न प्रमत्तेन भवितव्यं स्वरादीनामन्य-
योच्चारणे देवताभेदप्रसङ्गादतः स्वराद्युच्चारणे तात्पर्यं कर्तव्य-
मित्युद्गातारं शिक्षयति । यत इति ॥ प्रयोगकाले चिन्तनीय-
मर्थं कथयति । तथेति ॥ यथोक्तरीत्या स्वराणां प्रयोगावस्था-
यामित्यर्थः । आददानीति चिन्तयेदिति शेषः । तथैतदुद्गात्रं प्रयो-
गावस्थामिति यावत् ॥ विवृतप्रयत्नोपेताः प्रयोक्तव्या इति शेषः ॥
तत्रापि ध्यातव्यं दर्शयति । प्रजापतेरिति ॥ अतिद्रुतोच्चारणेन
वर्षाकारे यथाभिक्षिप्ता न भवति तथा प्रयुज्यमानत्वमनभि-
क्षिप्तत्वं । मृत्योरात्मानमिति वाक्योपादानं तस्य तात्पर्यमाह ।
वाक्यानिवेति ॥ यथा लोकः शनकैर्जनादिभ्यो वाकाग्रपरिहरति

उ० त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति ।

भा० बालानिव शनकैः परिहरद्भिर्मृत्योरात्मानं परिहरा-
णीति ॥ २२ ॥

आङ्गारस्योपासनविध्यर्थं त्रयो धर्मस्कन्धा इत्याद्या-
रभ्यते । नैवं मन्तव्यं सामावयवभूतसौवोद्रीयादिलक्षणस्यो-
कारस्योपासनात्फलं प्राप्यत इति । किं तर्हि यत्सर्वैरपि
सामोपासनैः कर्मभिस्त्राप्राप्यं तत्फलममृतत्वं केवलादे-
कारोपासनात्प्राप्यत इति तत्सुत्यर्थं सामप्रकरणे तदु-
पन्यासः । त्रयस्त्रिंशसङ्ख्याका धर्मस्य स्कन्धाः । धर्मस्कन्धा
धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । के त इत्याह । यज्ञोऽग्निहोत्रा-
दिः । अध्ययनं सनियमस्य ऋगादेरभ्यासः । दानं वह्निर्वेदि-
यथाशक्तिद्रव्यसंविभागोऽभिचमाणेभ्यः । इत्येष प्रथमो

आ० तथा मृत्योरात्मानमहं परिहराणीति ध्यात्वा स्पर्शानां प्रयोगः
कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अधिलताधिकारान्यङ्गावबद्धान्युपासनान्युक्तानि । सम्प्रति
स्वतन्त्राधिकारगोचरमोकारोपासनं विधातुमारभते । ओंका-
रेति ॥ अङ्गावबद्धोपासनाधिकारे यथोक्तस्वतन्त्रोपासनविधाने
कोऽभिप्रायः श्रुतेरित्योशङ्काह । नैवमिति ॥ न स्वतन्त्रस्य तस्यो-
पासनादित्येवकारार्थः । कथं तर्हि मन्तव्यमित्यपेक्षायामाह ।
किन्तुर्हीति ॥ सनियमस्य प्राक्पुत्रत्वादिनियमसहितस्य पुर-
मस्येति यावत् । अभ्यासश्चाकरणं विचारो जपः शिष्येभ्यो
दानमावृत्तिश्चेति पञ्चविधः ॥ वेद्यां यद्दीयते तस्य यज्ञाङ्गत्वात्-
पृथक् पञ्चवत्त्वं नास्तीति मन्वानो विश्रित्य । वह्निर्वेदीति ॥
मृहस्येन तदात्मनेत्यर्थः । कथं मृहस्यस्य प्राथम्यं ब्रह्मचारिण-
क्षयात्वादित्याशङ्काह । एक इत्यर्थ इति ॥ उक्तव्याख्याने वाक्क-

उ० प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी
तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादन्सर्व एते
पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥२॥

भा० धर्मस्कन्धः । गृहस्थसमवेतत्वात्तन्निवर्त्तकेन गृहस्थेन निर्दि-
श्यते प्रथम एक इत्यर्थो द्वितीयतृतीयश्रवणात् ॥ नाद्यर्थ-
स्तप एव । द्वितीयस्तप इति ब्रह्मचार्यायणादि तदां-
स्तापसः परिव्राड्वा न ब्रह्मसंस्थः । आश्रमधर्ममात्रसंस्थे
ब्रह्मसंस्थस्य त्वमृतत्वश्रवणात् । द्वितीयो धर्मस्कन्धः । ब्रह्म-
चार्याचार्यकुले वस्तुं शीलमस्येत्याचार्यकुलवासी । अत्यन्तं
यावज्जीवमात्मानं नियमैराचार्यकुले ऽवसादयन्तपय-
न्देहं तृतीयो धर्मस्कन्धः । अत्यन्तमित्यादिविशेषणान्नेष्टिक
इति गम्यते । उपकुर्वाणस्य स्वाध्याययहणार्थत्वात् पुण्यलो-
कत्वं ब्रह्मचर्येण । सर्व एते त्रयोऽप्याश्रमिणो यथोक्तेर्धर्मः
पुण्यलोका भवन्ति । पुण्यो लोको देशां त इमे पुण्यलोका

आ० शेषस्य गमकत्वमाह । द्वितीयंति ॥ प्राथम्यमेव प्रथमशब्दस्य
गार्थो ब्रह्मचारिप्राथम्यप्रसिद्धिविराधादित्याह । नाद्यर्थ
इति ॥ कीदृशत्र परिव्राड्गृह्यते तत्राह । नेति ॥ कुतो
ब्रह्मसंस्थो न गृह्यते तत्राह । ब्रह्मसंस्थस्येति ॥ वानप्रस्थ-
हजममुच्यस्य परिव्राजोऽपि प्रदर्शनाय ॥ ब्रह्मचारित्यादिवाक्यस्य
नैष्ठिकविषयत्वं विशेषणसामर्थ्याद्दर्शयति । अत्यन्तमित्यादीति ॥
अथापकुर्वाणस्यात्र ब्रह्मचारित्वाविशेषात्किमिदमुपादानं न भवे-
त्तत्राह । उपकुर्वाणस्येति ॥ ननु ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्यं
पुण्यलोको न श्रूयते तत्राह । सर्व इति ॥ कथमाश्रमिणो पुण्य-
लोकत्वविशेषवता तदात्मत्वमुच्यते तत्राह । पुण्य इति ॥ आश्र-

भा० आश्रमिणो भवन्ति । अवशिष्टस्त्वगुक्तः परिव्राट् ब्रह्मसंस्थो
ब्रह्मणि सम्यगवस्थितः सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणम-
मरणभावमात्यन्तिकमेति नापेक्षिकं देवाद्यमृतत्ववत् ॥

पुण्यलोकात्पृथगमृतत्वस्य विभागकरणात् । यदि च
पुण्यलोकातिशयमात्रममृतत्वमभविष्यत्ततः पुण्यलोकत्वा-
द्विभक्तं नावच्छेत् । विभक्तोपदेशत्वादात्यन्तिकममृतत्वमिति
गम्यते । अत्र चाश्रमधर्मफलोपन्यासः प्रणवसेवासुत्यर्थं न
तत्फलविध्यर्थं । स्तुतये च प्रणवसेवाया आश्रमधर्मफलवि-
ध्यये चेति हि भिद्येत वाक्यं । तस्मात्स्तुतिप्रसिद्धाश्रमफ-
लानुवादे प्रणवसेवाफलममृतत्वं ब्रुवन्प्रणवसेवां स्तौति ॥

आ० मिषु प्रदर्शमानेषु किं परिव्राट् मुख्यो न प्रदर्श्यते तत्राह ।
अवशिष्टस्त्विति ॥ कुतो हि पुण्यलोकवैजक्ष्ण्यममृतस्येत्याश-
ङ्कोक्तिः । आत्यन्तिकमिति ॥

तस्यापेक्षितत्वाभावे हेतुमाह । पुण्यलोकादिति ॥ अमृतत्वस्य
पुण्यलोकात्पृथग्विभागकरणात्ततोऽन्यत्वादात्यन्तिकत्वसिद्धिरिति
योजना ॥ उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति । यदि चेत्या-
दिना ॥ ब्रह्मशब्दस्य यथाश्रुतं मुख्यमर्थं गृहीत्वा परब्रह्मात्मना
साक्षात्कारवतो निरङ्कुशममृतत्वमुक्तं प्रकरणालोचनया तु प्रण-
वप्रतीके ब्रह्मोपासनस्य क्रमेणामृतत्वं भेदबुद्धेरनपायाद्बुद्ध्यं ।
कर्मिणाममृतत्वफलत्वाभिधानेन तन्निन्दया ब्रह्मसंस्थतास्तुति-
दर्शनात्तस्याश्च विध्यर्थत्वादमृतत्वकामो ब्रह्मसंस्थः स्यादित्येकार्थ-
परत्वादेकमिदं वाक्यमित्याह । अत्र चेदित्यादिना ॥ स्तुतये
फलसिद्धये चेदं वाक्यं किं न स्यादित्याशङ्काह । स्तुतये चेति ॥
अर्थैकत्वादेकवाक्यं तद्धेदे तद्धेदनियमादित्यर्थः । किं परं तर्हीदं
वाक्यं तत्राह । तस्मादिति ॥ स्मृतिसिद्धेति श्रुतेः स्मृत्यर्थान-
वादत्वे वैपरीत्यात्तदनुमितिः श्रुतिसिद्धेति योज्यं । स्तुतिमेव
दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति ।

भा० यथा पूर्ववर्ष्मणः सेवा भक्तपरिधानमात्रफला राज-
वर्ष्मणस्तु सेवा राज्यतुल्यफलेति तद्वत् । प्रणवस्य तत्सत्यं परं
ब्रह्म तत्प्रतीकत्वात् । एतद्वैवाचरं परमित्याद्याच्चायात् ।
काठकेऽप्युक्तं तत्सेवातोऽमृतत्वं । अत्राहुः केचित्तु-
र्क्षामाश्रमिणामविशेषेण स्वकर्मानुष्ठानात्पुण्यलोकातेरौक्ता
ज्ञानवर्जितानां सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति । नात्र
परिव्राडवशेषितः । परिव्राजकस्यापि ज्ञानं यमा निय-
माश्च तप एवेति । तप एव द्वितीय इत्यत्र तपःशब्देन
परिव्राट्तापसौ गृहीतौ ॥ अतस्तेषामेव चतुर्णां यो
ब्रह्मसंस्थः प्रणवसेवकः सोऽमृतत्वमेतीति । चतुर्षामधि-
कृतत्वाविशेषात् । ब्रह्मसंस्थत्वे प्रतिषेधाच्च । स्वकर्माच्छिद्रे

आ० यद्येत्यादिना ॥ इतिशब्देऽध्याहृतस्तुतये इत्यनेन सम्बध्यते ॥
ननु ब्रह्मतत्त्वसेवातोऽमृतत्वं भवति न प्रणवसेवातस्तत्त्वमिति
तस्य स्तुतिरित्याशङ्क्याह । प्रणवस्येति ॥ तत्र प्रमाणं दर्शयन्
फलितमाह । एतद्वैवेति ॥ स्वव्याख्यानं वर्जितदोषमुक्त्वा
ब्रह्मसंस्थाऽमृतत्वमेतीत्यत्र वृत्तिकारीयं व्याख्यानमुत्थापयति ।
अत्रेति ॥ ये खल्व्वाश्रमिणश्चत्वारो ज्ञानवर्जितास्तेषां सर्वेषामप्य-
विशेषेण स्वाश्रमविहितधर्मानुष्ठानेन पुण्यलोका भवन्तीत्य-
त्राहुः । न तु पूर्वस्मिन्ग्रन्थे परिव्राडनुक्ताः सन्नवशेषिताऽस्तीति
योजना ॥ ननु पूर्वस्मिन्ग्रन्थे वाचकपदं परिव्राजो नोपलभ्यते
तथाचासाववशेषितस्तत्राह । परिव्राजकस्यापीति ॥ ज्ञानं यमा
नियमाश्चोपायभूता इति यावत् ॥

परिव्राडपि पूर्वत्राभिहितच्छेदब्रह्मसंस्थवाक्यस्य कोऽर्थः स्यादि-
त्याशङ्क्याह । अत इति ॥ परिव्राजकस्यानवशिष्टत्वेन चतुर्षामुप-
दिष्टत्वाविशेषोऽतःशब्दार्थः । सामान्यनिर्देशे चतुर्माह । चतुर्षा-
मिति । अतःप्रतिषेधाच्चेति शब्दः । नन्वाश्रमस्तथावां कर्माचार्यत्वा-

भा० च ब्रह्मसंस्थतायाः सामर्थ्यापपत्तेः । न च यववराहादि-
शब्दवद्ब्रह्मसंस्थशब्दः परिव्राजके रूढः । ब्रह्मणि संस्थिति-
निमित्तमुपादाय प्रवृत्तत्वात् । न हि रूढिशब्दे निमि-
त्तमुपाददते । सर्वेषाञ्च ब्रह्मणि स्थितिरुपपद्यते ।
यच्च यच्च निमित्तमस्ति ब्रह्मणि संस्थितिस्तस्य तस्य
निमित्तवतो वाचकं सन्तं ब्रह्मसंस्थशब्दं परिव्राजके-
विषये सङ्कोचकारणाभावाच्चिरोद्भूतमुक्तं ॥

न च पारिव्राज्याश्रमधर्ममात्रेणामृतत्वं । ज्ञानानर्थक्य-
प्रसङ्गात् पारिव्राज्यधर्मयुक्तमेव ज्ञानममृतत्वमाधन-

आ० तत्रैव व्यापृतत्वान्न ब्रह्मसंस्थायां सामर्थ्यमस्ति परिव्राजकस्य तु
निर्यापारस्य ब्रह्मसंस्थता सुकरेत्यत्र आह । स्वकर्मेति ॥ ननु परि-
व्राजके ब्रह्मसंस्थशब्दे रूढो गवादिशब्दवत् । तन्न । असावाश्रमा-
न्तरमास्त्यति तत्राह । न चेति ॥ निमित्तमादाय प्रवृत्तत्वेऽपि
किमिति रूढिर्न स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ नन्वेव शब्दे
नैमित्तिकोऽपि परिव्राजकमात्रमधिकरोति । तत्रैव निमित्तस्य
सत्त्वात्तत्राह । सर्वेषाञ्चेति ॥ ननु पञ्चजादिशब्दा निमित्तमस्ती-
त्येतावता नेन्दीवरादौ वर्तन्ते किन्तु तामरसादिमात्रं विषयी-
कुर्वन्ति । तथा ब्रह्मसंस्थशब्दे निमित्तवत्त्वमपि गृहस्थादावनव-
स्थितः परिव्राजकमेव परं गोचरयेदत्र आह । यत्रेति ॥
ब्रह्मसंस्थशब्दं निरोद्भूतमुक्तमिति सम्बन्धः ॥

रूढिपक्षे दोषान्तरमाह । न चेति ॥ धर्मसहितस्य ज्ञानस्य
ज्ञानसहितस्य वा धर्मस्यामृतत्वसाधनत्वान्न ज्ञानानर्थक्यमिथा-
शङ्कायपक्षमनुवदति । पारिव्राज्येति ॥ पारिव्राज्यधर्मोऽपि वेति
नायं नियमो गृहस्थादिधर्माणामप्याश्रमधर्मत्वेन तुल्यत्वाच्चिद-
श्विज्ञानममृतत्वहेतुरित्यपि वक्तुं सुकरत्वादित्याह । नाश्रमेति ॥
द्वितीयं दूषयति । धर्मो वेति ॥ यदि परिव्राजकधर्मो ज्ञान-
विशिष्टो मुक्तिहेतुरित्युच्यते तदैतदपि मुक्तिहेतुत्वं सर्वश्रम-

भा० मिति चेन्न । आश्रमधर्मात्वाविशेषात् । धर्मो वा ज्ञानविशिष्टोऽमृतत्वसाधनमित्येतदपि सर्वाश्रमधर्माणामविशिष्टं । न च वचनमस्ति परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षो नान्येषामिति । ज्ञानान्मोक्ष इति च सर्वोपनिषदः सिद्धान्तः । तस्माद्य एव ब्रह्मसंस्थः स्वाश्रमविहितकर्मवतां सोऽमृतत्वमेतीति न कर्मनिमित्तविद्याप्रत्यययोः । विरोधात् ॥

कत्रादिकारकक्रियाफलभेदप्रत्ययवत्त्वं हि निमित्तमुपादायेदं कुर्विदं मा कार्षीरिति कर्मविधयः प्रवृत्ताः । तच्च निमित्तं न शास्त्रकृतं । सर्वप्राणिषु दर्शनात् । सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति शास्त्रजन्यः प्रत्ययो विद्यारूपः स्वाभाविकं क्रियाकारकफलभेदप्रत्ययं कर्मविधिनिमित्तमनुपपद्य न जायते । भेदाभेदप्रत्यययो-

षा० धर्माणां ज्ञानविशिष्टानामविशिष्टं । तथा च न रुद्रिपक्षेऽपि परिव्राजकस्यैव ज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः । इतश्च परिव्राजकस्यैव मुक्तिभाक्त्वमसिद्धमित्याह । न चेति ॥ मा तर्हि कस्यचिदपि मुक्तिर्भूयादिति तत्राह । ज्ञानादिति ॥ ब्रह्मसंस्थवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ परिव्राजकस्यैवामृतत्वमित्यनियमाज्ज्ञानादेव तदिति नियमादित्यर्थः ॥ ब्रह्मसंस्थः समुच्चयानुष्ठायीति दत्तिकारमतं निराकरोति । न कर्ममिति ॥ कर्मनिमित्तप्रत्ययस्य शुद्धब्रह्मात्मना साक्षात्कारस्य च मिथ्या विरोधात् समुच्चयसिद्धिरिति ॥

वस्तुसङ्गृहवाक्यं विवक्ष्यति । कत्रादीति ॥ कर्मविधयो निषिद्धास्तेति श्रुत्यर्थः । तथापि प्रत्ययत्वाविशेषात्कारकाकारकविधिनिषेधयोर्न विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याह । तच्चेति । प्रत्ययत्वेऽपि शास्त्रीयाशास्त्रीयतया विद्याविद्याभावेन विरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥

भा० विरोधात् । न हि तैमिरिकदिचन्द्रादिभेदप्रत्ययमनुपमृष्ट-
 तिमिरापगमे चन्द्राद्येकत्वप्रत्यय उपजायते । विद्याविद्या-
 प्रत्यययोर्विरोधात् । तत्रैवं सति यं भेदप्रत्ययमुपादाय
 कर्मविधयः प्रवृत्ताः स यस्योपमर्दितः सदेकमेवाद्वितीयं
 तत्सत्यं विकारभेदोऽनृतमित्येतद्वाक्यप्रमाणजनितेनैकत्वप्र-
 त्ययेन यः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तो निमित्तनिवृत्तेः स च निवृ-
 त्तकर्मा ब्रह्मसंस्थ उच्यते स च परिव्राडेवान्यस्यासम्भ-
 वात् ॥ अन्यो हि अनिवृत्तभेदप्रत्ययः सोऽन्यत्पश्यन् गृह्य-
 मन्वानो विजानन्निदं कृत्वेदं प्राप्नुयामिति हि मन्यते । त-
 स्यैवं कुर्वतो न ब्रह्मसंस्थता वाचारम्भणमात्रविकारानृ-
 ताभिसन्धिप्रत्ययवत्त्वात् । न चासत्यमिति । उपमर्दिते भेद-

आ० सति विरोधे किं स्यादत्राह । स्वाभाविकमिति ॥ विद्यारूपः
 प्रत्यय इतिपूर्वेण सम्बन्धः ॥ तत्रोक्तमेव हेतुं स्मारयति । भेदेति ॥
 तत्र लोकप्रसिद्धमुदाहरणमाह । न हीति ॥ भेदाभेदप्रत्यययो-
 र्विद्याविद्यात्मनोर्विरोधेन समुच्चयासम्भवात्तदनुष्ठायी ब्रह्मसंस्थो
 न भवति चेत्तत्तर्हि ब्रह्मसंस्थः स्यादत्राह । तत्रेति ॥ उक्तरीत्या
 समुच्चयायोगं सतीति यावत् ॥

अन्यस्य गृह्यस्यादेर्ब्रह्मसंस्थतासम्भवमुक्तं साधयति । अन्यो
 हीति ॥ वाचारम्भणमात्रे विकारेऽवृत्ते शरीरादौ ब्राह्मणोऽह-
 मित्याद्यभिसन्धानरूपो मिथ्याभिनिवेशात्मको यः प्रत्ययस्त-
 दत्त्वादिति हेत्वर्थः । ननु ब्रह्मविदोऽपि संस्कारवशाद्द्वैतसत्यत्वा-
 भिनिवेशपूर्वकं कर्मप्रवृत्तिसम्भवाद् ब्रह्मसंस्थतां सुप्रतिपाद्येत
 आह । न चेति ॥ असत्यमिदमिति विवेकेन सत्यत्वाभिनिवेशे
 श्रिथिलीकृते पुनः सत्यत्वाभिनिवेशेन न प्रवृत्तिरुपपद्यते । आ-
 भासरूपा तु भेदबुद्धिर्न कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अद्वैतज्ञान-
 यतो निमित्तनिवृत्त्या कम्मनिवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्युक्तं । विपक्षे-

भा० प्रत्यये सत्यमिदमनेन कर्त्तव्यं मयेति प्रमाणप्रमेयबुद्धिर-
 त्यद्यते । आकाशे इव तत्त्वमल्लबुद्धिर्विवेकिन उपमर्दितेऽपि
 भेदप्रत्यये कर्मभ्यो न निवर्त्तते चेत्प्रागिव भेदप्रत्ययोपमर्द-
 नादेकत्वप्रत्ययविधायकं वाक्यमप्रमाणीकृतं स्यादभक्ष्यभ-
 क्षणादिप्रतिषेधवाक्यानां प्रामाण्यवद्युक्तमेकत्ववाक्यस्यापि
 प्रामाण्यं । सर्वोपनिषदां तत्त्वरत्नात्कर्मविधीनामप्रामाण्य-
 प्रसङ्ग इति चेत् । न । अनुपमर्दितभेदप्रत्ययवत्पुरुषविषये
 प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्यय इव प्राक्प्रबोधाद्विवेकि-
 नामकरणात्कर्मविधिप्रामाण्योच्छेद इति चेन्न । काम्यवि-

क्षा० दोषमाह । उपमर्दितेऽपीति ॥ एकत्वप्रत्ययजनकं शास्त्रं न भवत्येव
 प्रमाणपूर्वप्रवृत्तभेदप्रत्ययविरोधादिति मतमाशङ्क्याह । अभि-
 द्येति ॥ यथा न कलङ्गं भक्षयेदित्यादि शास्त्रं पूर्वप्रवृत्तकलङ्गादि-
 भक्षणप्रत्ययविरोधेऽपि प्रमाणं रागादिदोषात्तस्य प्रत्ययस्या-
 प्रमाणत्वात्तथैव भेदप्रत्ययस्याविद्योत्पत्त्यात्माख्यासम्भवात्तद्विरो-
 धेऽप्यद्वैतशास्त्रस्य युक्तमेव प्रामाण्यमित्यर्थः ॥

कार्यपरत्वादद्वैते तात्पर्याभावात्कृतस्तत्त्वास्त्रस्य प्रामाण्यमि-
 त्याशङ्क्याह । सर्वोपनिषदामिति ॥ उपक्रमोपसंहारेकरूप्यादि-
 बद्धितात्पर्यलिङ्गदर्शनादद्वैते तात्पर्यं तासामवसीयते तद्युक्तं
 अद्वैतशास्त्रस्य स्वार्थं प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ भेदान्मनकर्मविधिवि-
 रोधान्नाद्वैतशास्त्रं स्वार्थमानमिति शङ्कते । कर्मविधीनामिति ॥
 यथा स्वप्नप्रत्ययो गन्धर्वनगरादिप्रत्ययश्च प्राक्तत्त्वज्ञानादक्षं
 पुरुषमधिकृत्य प्रमाणं । तथा कर्मविधीनामप्यविदुषि पुरुषे
 प्रामाण्यसम्भवाद्भेदशास्त्रस्य तद्विरोधाऽस्तीति परिहरति ।
 नानुपमर्दिनिति । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तद्वैतरो जन इति स्मृतेः ।
 तत्त्वदर्शनां कर्मभ्यः सकाशादुपरमे सत्यन्येऽप्युपरम्यन्ते । तथा च
 कर्मविधिविरोधतादवस्थमिति शङ्कते । विवेकिनामिति ॥ प्रकृति-
 परवशत्वाद्धोक्तस्य नासां विवेकी प्रवृत्तिमनुवर्त्तते । प्रकृतिं यान्ति

भा० धनुष्केददर्शनात् । न हि कामात्मता न प्रशस्तेत्येवं
 विज्ञानवद्भिः काम्यानि कर्माणि नानुष्ठीयन्त इति काम्य-
 कर्मविधय उच्छिद्यन्तेऽनुष्ठीयन्त एव कामिभिरिति ।
 तथा ब्रह्मसंख्यैर्ब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्ते कर्माणीति न
 तद्विधय उच्छिद्यन्तेऽब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्त एवेति । परि-
 ब्राजकानां भिक्षाचरणादिवदुत्पन्नैकत्वप्रत्ययानामपि गृह-
 स्थादीनामग्निहोत्रादिकर्मानिवृत्तिरिति चेन्न । प्रामाण्य-
 चिन्तायां पुरुषप्रवृत्तेरदृष्टान्तत्वात् । न हि नाभिचरेदि-
 ति प्रतिषिद्धमप्यभिचरणं कश्चित्कुर्वन्दृष्ट इति शत्रौ द्वेषर-
 हितेनापि विवेकेनाभिचरणं क्रियते । न च कर्मविधिप्रवृत्ति

आ० भूतानि नियतः किं करिष्यतीति स्मृतेः ॥ ततो ब्रह्मविदां नैष्क-
 र्म्येऽपि न कर्मविधोनामप्रामाण्यप्रसक्तिरित्युत्तरमाह । न का-
 म्येति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । न ह्येति ॥ इति नोच्छिद्यन्त इति शेषः ॥
 अस्तु प्रकृते किमायातं तदाह । तर्ह्येति ॥ अनुष्ठीयन्त एवेति ।
 तद्विधोनामनुच्छित्तिरिति वाक्यशेषः ॥ अद्वैतवादिनोऽवश्यम्भा-
 विनो कर्मनिवृत्तिरित्युक्तं दृष्टान्तेन विघटयन्नाशङ्कते । परि-
 ब्राजकानामिति ॥ अद्वैतधीसभावलोचनायां भिक्षाटनादि-
 प्रवृत्तिरप्यघटमानैवेति मन्वानः समाधत्ते । न प्रामाण्येति ॥
 समुच्चयस्य प्रामाण्यकत्वनिरूपणायां प्रत्ययाभासमूलस्य प्रवृत्त्या-
 भासस्य नोदाहरणत्वं । अग्निहोत्रादिप्रवृत्तेरप्याभासत्वे प्रामा-
 ण्यिकसमुच्चयसिद्धान्तहानिरतो नैतच्चाद्यमित्यर्थः ॥ एतदेव
 दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न ह्येति ॥ तद्वद्विवेकिनां कर्म क्रिय-
 माणं दृष्टमिति विवेकिभिरपि तन्न क्रियते । भिक्षाटनादिप्रवृ-
 त्त्याभासस्वप्रामाण्योऽग्निहोत्रादिप्रवृत्तेर्नोदाहरणमिति शेषः ।
 इतश्च नेदमुदाहरणमित्याह । न चेति ॥ अग्निहोत्रादावपि
 प्रवर्तकमस्तीति शङ्कते । इहापीति ॥

भा० निमित्ते भेदप्रत्यये बाधितेऽग्निहोत्रादौ प्रवर्त्तकं निमित्त-
मस्ति । परिब्राजकस्येव भिक्षाचरणादौ बुभुक्षादि प्रवर्त्तकं ।
दहाऽप्यकरणे प्रत्यवायभयं प्रवर्त्तकमिति चेत् । न । भेदप्रत्य-
यवतोऽधिकृतत्वात् । भेदप्रत्ययवाननुपमर्दितभेदबुद्धिर्वि-
द्यया यः स कर्मण्यधिकृत इत्यवोचाम । यो ह्यधिकृतः कर्मणि
तस्य तदकरणे प्रत्यवायो न निवृत्ताधिकारस्य गृहस्थस्येव
ब्रह्मचारिणो विशेषधर्माननुष्ठाने । एवं तर्हि सर्वः स्वाश्रमस्य
उत्पन्नैकप्रत्ययः परिब्राडिति चेत् । न । स्वस्वामित्वभेदबु-
द्धिनिवृत्तेः । कर्मार्थत्वाच्चेतराश्रमाणां । अथ कर्म कुर्वीथेति
श्रुतेः । तस्माच्च स्वस्वामित्वाभावाद्भिन्नचुरेक एव परिब्राट् न

आ० अकरणकृतं प्रत्यवायाख्यं भयमविवेकिना विवेकिना वेति
विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । न भेदेति ॥ कर्मणि भेदबुद्धिमतोऽधि-
कृतत्वेऽपि तस्य तदकरणे किं स्यादित्याशङ्काह । यो ह्येति ॥
द्वितीयं दृषयति । न निवृत्तेति ॥ विवेकिना निवृत्ताधिकारस्य
प्रत्यवायाप्राप्त्या कर्मसु प्रवर्त्तकाभावात्कर्मण्यो निवृत्तिरूपं पा-
रित्राज्यस्येदतिप्रसङ्गस्तर्हीति शङ्कते । एवं तर्हीति ॥ कर्मसा-
धनं स्वयञ्जोपवीतादि त्यज्यते न वा । त्यज्यते चेन्न स्वाश्रमधर्मः ।
ततो यञ्जोपवीताद्यन्तरेण गार्हपत्यादिभावासम्भवात् । न
त्यज्यते चेन्न पारित्राज्यप्राप्तिः ॥ साधनसङ्गस्य साध्याद्यत्वादिति
परिहरति । स्वस्वामित्वेति ॥ इतस्वाश्रमान्तरेषु न पारि-
त्राज्यमित्याह । कर्मार्थत्वादिति ॥ जायापुत्रवित्तसम्पत्त्या-
नन्तर्यं श्रुतावयवशब्दार्थः ॥ गृहस्थादिषु स्वाश्रमस्येव पारि-
त्राज्यस्य दुर्वचत्वे पणितमाह । तस्मादिति ॥ विवेकवशाद्यञ्जो-
पवीतादौ स्वशब्दार्थं स्वामित्वबुद्ध्यभावादिति यावत् । यत्
परिब्राजकस्य निवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवायानभिप्राप्तिरिति
तच्चानिष्टापत्तिमाशङ्कते । एकत्वेति ॥ तद्विषयप्रत्ययस्य विधे-
रित्यादकं तत्त्वमस्यादिवाक्यं । तज्जनितेनेकत्वविषयेषु प्रत्ययेनेति

भा० गृह्यार्थादिः । एकत्वप्रत्ययविधिजनितेन प्रत्ययेन विधिनि-
मित्तभेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनियमाद्यनुपपत्तिः परि-
व्राजकस्येति चेत् । न । बुभुक्षादिनैकत्वप्रत्ययात् । प्रत्यावित-
स्योपपत्तेर्निवृत्त्यर्थत्वात् । न च प्रतिषिद्धसेवाप्राप्तिः । एकत्व-
प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव प्रतिषिद्धत्वात् । न हि रात्रौ कूपे कण्टके
वा पतिते ङदितेऽपि सवितरि पतति तस्मिन्नेव । तस्मात्सिद्धं
निवृत्तकर्मा भित्तुक एव ब्रह्मसंख्य इति । यत्पुनरुक्तं सर्वेषां
ज्ञानवर्जितामां पुण्यलोकतेति । सत्यमेतत् । यद्येतां तपः-
शब्देन परिब्राड्युक्त इत्येतत् । तदसत् ॥

कस्मात्परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंख्यता सम्भवात् । स एव ह्यव-
शेषित इत्यवोचाम । एकत्वविज्ञानवतोऽग्निहोत्रादिवत्तपो

आ० यावत् । तथाच यथेष्टचेष्टापत्तिरिति शेषः । ज्ञानिनो वैध-
यमादि नास्ति तत्प्रवृत्तिस्तु संस्कारवशादित्याशयेनाह ।
बुभुक्षादिनेति ॥ यो हि दृष्टेन दोषेण तत्त्वज्ञानात्प्रवृत्त्युत्ति-
मापादितस्तस्य संस्कारवशाद्यमनियमानुष्ठानमुपपद्यते । तस्य दो-
षज्ञातत्त्वप्रवृत्तिप्रसूतानियतचेष्टानि वृत्त्यर्थत्वेनावशानुष्ठेयत्वात् ।
तथाच न यथेष्टचेष्टापत्तिरित्यर्थः ॥ इतश्च विदुषो वैध-
प्रवृत्त्यभावेऽपि यथेष्टचेष्टा नास्तीत्याह । न चेति ॥ अवि-
दुषोऽपि न यथेष्टचेष्टा विदुषस्तु सा कुतश्चेति दृष्टान्तं न
स्फुटयति । न हीति ॥ अन्येषां ब्रह्मसंख्यतासम्भवे षड्विंशतमुप-
संहरति । तस्मादिति ॥ परोक्तमनूयाङ्गीकरोति । यत्पुनरिति ॥
उक्तमर्थान्तरमनुवदति । यथेति ॥ किं परिव्राजकस्य ज्ञान-
चीनस्याश्रममात्रनिरुक्तस्य तपःशब्देनोपादानमाहोस्तिऽज्ञानवतो
ऽपीति विवक्ष्याद्यमङ्गीकृत्य द्विसौ दूषयति । तदसदिति ॥

ज्ञानवतोऽपि तपस्वित्वात्तपःशब्देनोपादानमुचितमिति श-
ब्दित्वा प्रत्याह । कस्मादित्यादिना ॥ तपःशब्देन नासौ गृहीत

भा० निवृत्तेषु । भेदबुद्धिमत एव हि तपःकर्माद्यता स्यात् । एतेन
 कर्मक्षिप्त्रे ब्रह्मसंख्यातासामर्थ्यं । अप्रतिषेधश्च प्रत्युक्तः । तथा-
 ज्ञानवानेव निवृत्तकर्मा परिब्राडिति ज्ञानवैयर्थ्यं प्रत्युक्तं ।
 यत्पुनरुक्तं यववराहादिशब्दवत्परिब्राजके न रूढो ब्रह्म-
 संख्यशब्द इति तत्परिहृतमेतत् । तस्यैव ब्रह्मसंख्याता-
 सम्भवान्मान्यस्येति । यत्पुनरुक्तं रूढशब्दानिमित्तं नोपाद-
 दत इति । तत्तद्गृहस्थतत्त्वपरिब्राजकादिशब्ददर्शनात्
 गृहस्थितिपारिव्राज्यतत्त्वणादिनिमित्तोपादाना अपि गृह-
 स्थपरिब्राजका वाश्रमविशेषे विभिन्नजातिमति च गृहस्थ
 इति परिब्राजक इति च तथेति रूढा दृश्यन्ते शब्दाः ।
 न यत्र यत्र तानि निमित्तानि तत्र तत्र वर्तन्ते ॥ सिद्धभा-

ष्या० इति शेषः ॥ तस्य च ज्ञानवतोऽविशिष्टत्वं प्रागेवोपदिष्ट-
 मित्याह । स एवेति ॥ इतश्च परमहंसपरिब्राजको न तपः-
 शब्देन परामृष्ट इत्याह । एकत्वेति ॥ तदेव स्फोरयति । भेदेति ॥
 यत्तु कर्मक्षिप्त्रे गृहस्थादपि ब्रह्मसंख्यातासामर्थ्यमिति तत्प्र-
 त्याह । एतेनेति ॥ अनिरुक्तभेदप्रत्ययस्य ब्रह्मसंख्यातासम्भवेनेति
 यावत् । सामर्थ्यं प्रत्युक्तमिति सम्बन्धः । यत्तु चतुर्णामपि ब्रह्मसंख्य-
 ताया अप्रतिषेध इति आह । अप्रतिषेधश्चेति । एकत्वोपदेशेन
 भेदप्रत्ययनिरासादनिरुक्तभेदप्रत्ययस्यार्थाद्ब्रह्मसंख्याता प्रति-
 सिद्धेत्यर्थः । पारिव्राज्यमात्रेणामृतत्वे ज्ञानवैयर्थ्यमुक्तं परि-
 हरति । तथेति । चोद्यान्तरमनूद्योक्तं परिहारं स्मारयति ।
 यत्पुनरुक्तमिति । तत्र रूढाऽयं शब्द इति शेषं पक्षस्या सूच-
 यति । चोद्यान्तरमनूद्य दृश्यति । यत्पुनरित्यादिना । आदि-
 पदेन यद्वादिशब्दा गृह्यन्ते । उक्तं प्रपञ्चयति । गृहस्थि-
 तोति । इहापीति प्रकृतवाक्योपादानं प्रकृते परमहंसे परि-
 ब्राजके ब्रह्मसंख्यपदमित्यत्र हेतुमाह । मुख्येति । इत्यत्र

भा० वात् । तथेहापि ब्रह्मसंख्यशब्दो निवृत्तसर्वकर्मतत्साधनप-
रिब्राडेकविषयेऽत्याश्रमिणि परमहंसाख्ये वृत्त इह भवितु-
मर्हति । मुख्यामृतत्वफलश्रवणात् । अतस्तेदमेवैकं वेदोक्तं
पारिव्राज्यं । न यज्ञोपवीतत्रिदण्डकमण्डल्वादिपरिग्रह-
वान्मुण्डोऽपरिग्रहोऽसङ्ग इति च । अतिरत्याश्रमिभ्यः परमं
पवित्रमित्यादि च श्रेताश्वतरीये । न स्मृतिर्न नमस्कार
इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । तस्मात्कर्मा न कुर्वन्ति यतयः पार-
दर्शिनः । तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञः अव्यक्तलिङ्ग इत्यादिस्मृ-
तिभ्यश्च । यत्तु साङ्ख्यैः कर्मत्यागोऽभ्युपगम्यते । क्रियाकारक-
फलभेदबुद्धेः सत्यत्वाभ्युपगमात् । तन्मूषा । यच्च बौद्धैः शून्य-

आ० परमहंसमेव आतमित्याह । अतस्तेति ॥ एवकारार्थं कथ-
यति ॥ न यज्ञोपवीतेति ॥ इतिशब्दः सत्यासप्रकरणतथा-
विधश्रुत्यभावप्रदर्शनार्थः ॥ ब्रह्मसंख्यशब्दस्य परमहंसविषयत्वे
श्रुत्यन्तरं संवादयति । अतिरिति ॥ अत्याश्रमिभ्यः पूर्वो-
त्तमत्रयमतोक्त्य सर्वकर्म त्यक्त्वा स्थितेभ्यः परमहंसपरिव्रा-
जकेभ्य इति यावत् । परमं पवित्रं निरतिशयपरिशुद्धिकारणं
परमपुरुषार्थसाधनं सम्यग्ज्ञानं प्रोवाचेत्यर्थः । स्मृतिभ्यश्च
यथोक्तपरिव्राज्यं सिद्ध्यतीति शेषः ॥ अनाश्रमनारम्भमित्यादि
वाक्यसङ्गहार्यमादिपदं । कर्मणो बन्धहेतुत्वं तच्छब्दार्थः ॥
लिङ्गस्य धर्मकारणत्वात्तद्विषयं तस्मादित्युक्तं । अलिङ्गो धर्मध्व-
जित्वरहितः । धर्मज्ञो यथावद्वर्मानुष्ठाता । अधर्मश्च इति
वा पाठः । धर्मविचारनिष्ठारहितस्तत्रासारत्वप्रत्ययवानित्यर्थः ।
अलिङ्ग इत्युक्तेऽनाश्रमित्वमाशङ्क्याह । अथस्तेति ॥ न यत्तं
दम्भेन गृहीतं लिङ्गमाश्रमित्वमस्यास्तीत्यर्थः । किन्तु-
दम्भेन श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण तदस्यास्तीत्यर्थः । आदिपदं तत्र धर्म-
मधर्मसंवेद्यादि गृहीतुं । अत्रापि पूर्वपदान्वयः । ननु कर्मनि-
र्हातमर्पदशता त्वया साङ्ख्यमतमेवास्मिन्ते । तेनापि शरीरादि

भा० ताभ्युपगमादकर्तृत्वमभ्युपगम्यते । तदप्यसत् । तदभ्युपगन्तुः
 सत्ताभ्युपगमात् । यच्चाश्चैरलसतया अकर्तृत्वाभ्युपगमः सोऽ
 यस्तत्कारकबुद्धेरनिवर्त्तितत्वात्प्रमाणेन । तस्माद्देवान्-
 प्रमाणजनितैकत्वप्रत्ययवत् एतत्कर्त्तृनिवृत्तिलक्षणं पारि-
 ब्राज्यं ब्रह्ममस्यत्वञ्चेति सिद्धं । एतेन गृहस्थस्यैकत्वविज्ञाने
 सति पारिब्राज्यमर्थसिद्धं । नन्वन्यत्वादनदोषभाक् स्या-
 त्परिब्रजन् । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुदासयत

आ० व्यापारोपरमद्वारा ध्याननिष्ठायाः स्वीकृतत्वात्तत्राह । यत्त्विति ॥
 न हि तन्मते कूटस्थ्यात्मधीबलेन नैष्कर्म्यं युक्तं । क्रियाकारकादिबु-
 द्धेरविवेकस्य च सत्यत्वेन ज्ञानमात्रापनोद्यत्वायोगात् । न च सर्व-
 व्यापारोपरमसम्भवे मनोबुद्ध्यादीनां तच्छीलत्वात् । न हि कश्चि-
 त्क्षणमपीत्यादि स्मृतेः । अतः साङ्ख्यवधा मिथ्यवेत्यर्थः । ननु बौद्धे-
 नापि नैरात्म्यमिच्छता नैष्कर्म्यमिष्टं तथाच कर्मत्यागमुपदिशता
 त्वयापि तन्मतमेवानुमेदितं नेत्याह । यच्चेति ॥ तदभ्युपगन्तु-
 रित्यत्राकर्तृत्वं तच्छब्दार्थः । दुःखमित्येव यत्कर्म कायज्ञेयभया-
 त्प्रेतजदिति स्मृतेः ॥ व्यासस्योपपत्तेरश्चैरकर्तृत्वमुपेयते ॥ भवतापि
 कर्म त्यजता तन्मतमादृतमित्याशङ्क्याह । यच्चाश्चरिति ॥ अकर्तृ-
 त्वाभ्युपगम इति शब्देः । ते हि मोहादेव कर्म त्यजन्तो न तत्फलं
 लभन्ते । स कृत्वा राजसन्त्यागं नैव त्यागफलं लभेदिति स्मृतेः ।
 वयं तु प्रमादवशादेव कर्म त्यजन्तो न त्यागेष्टमृष्टमात्रि-
 यामहे । तस्मान्नैष्कर्म्यं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमप्रत्याख्येयमिति भावः ॥
 पक्षान्तरे नैष्कर्म्याक्षरेरुक्तत्वे स्थिते फलितमुपसंहरति । तस्मा
 दिति ॥ यत्तु केचिदेकाग्रम्यमाश्रितं तत्प्रत्यादिशति । एतेनेति ॥
 एकत्वविज्ञानेन भेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वापपादनेनेति यावत् ।
 एकत्वविज्ञानं परोक्षं विवक्षितं । अपरोक्षस्य पारिब्राज्यम-
 न्तरेणायोगात्तस्योपरतिष्ठितस्य श्रमादिवत्त्वाधनत्वश्रुतेरिति
 ब्रूयथ ॥ गृहस्थस्य पारिब्राज्यश्रुतिविरोधं शङ्कते । नन्वेति ॥
 ऐकाग्र्यमेव सत्यं हैतमसत्यमिति विवेके जाते सत्यगत्यादेरवश्य-

उ. प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्य-
स्त्रयी विद्या सम्प्राप्तवन्तामभ्यतपत्तस्या अभित-
प्राया एतान्यक्षराणि सम्प्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरि-
ति ॥ ३ ॥ तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकारः

भा० इतिश्रुतेः । न देवेनैवोत्सादितत्वादुत्सन्न एव हि स एक-
त्वदर्शने जाते । अपागादग्नेरग्नित्वमिति श्रुतेः । श्रुते न
दोषभाग्गृह्यः परिब्रजन्निति ।

यत्संस्थोऽमृतमेति तन्निरूपणार्थमाह । प्रजापतिर्विराट्
कश्यपो वा लोकानुदिश्य तेषु सारजिघृक्षयाऽभ्यतपद-
भितापं कृतवान् ध्यानं तपः कृतवानित्यर्थः । तेभ्यो
ऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयी विद्या सम्प्राप्तवत् प्रजापतेर्म-
नसि प्रत्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् । पूर्ववत्तस्या
अभितप्राया एतान्यक्षराणि सम्प्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरिति

आ० त्वाथ्यवसायात्तदभिविवेकशैथिल्यात् तन्मागे दोषप्राप्तिरिति
दूषयति । न देवेति ॥ सम्यग्ज्ञाने सत्यग्न्यादेशत्सन्नत्वे मानमाह ।
अपामादिति ॥ गृह्यस्यस्यापि विवेकवतो वैराग्यद्वारा युक्तं
परित्राण्यमित्याह । अत इति ॥ इतिशब्दो ब्रह्मसंस्थवाक्य-
स्याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥

किन्तु ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायामाह । यत्संस्थ इति ॥ लोकानामभितो
दग्धतयाभितापप्रतिभासं श्ववच्छिन्नं । ध्यानमिति ॥ द्रवा-
त्माभावे कथं प्रकृत्यं त्रयाः स्यादित्याशङ्क्याह । पूर्व-
वदिति ॥ त्रयी विद्या सारजिघृक्षयाऽऽर्जितवानित्यर्थः ।
कथं तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य महत्तरत्वादित्याह ।
कीदृशमित्यादिना ॥ तत्र ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ हेत्वन्तरं दूष-

३० सम्प्राप्तवत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृषा-
न्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृषा ॐकार एवे-
दं सर्वमोङ्कार एवेदं सर्वं ॥ ४ ॥ २३ ॥

भा० व्याहृतयः । तान्तराष्ट्रभ्यतपन्तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूत
ॐकारः सम्प्राप्तवत्तद्वद्भा । कीदृशं किंरूपमित्याह ।
तद्यथा । शङ्कुना पर्षनास्त्रेण सर्वाणि पर्णानि पत्रावयवजा-
तानि संतृषानि निवद्धानि व्याप्तानीत्यर्थः । एवमोङ्कारेण
ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतीकभूतेन सर्वा वाक् शब्दजातं
सन्तृषा । अकारो वै सर्वा वागित्यादि श्रुतेः । परमात्म-
विकारस्य नामधेयमात्रमित्यत ॐकार एवेदं सर्वमिति
द्विरभ्यास आदरार्थः । लोकादिनिष्पादनकथनमयो-
कारस्तुत्यर्थमिति ॥ २३ ॥

आ० यति । परमात्मन इति ॥ ॐकारावयवस्याकारस्यापि सर्ववा-
ग्याप्तिरस्ति किमु वक्तव्यमोङ्कारस्येति मन्वानः श्रुत्यन्तरमुदाह-
रति । अकार इति ॥ अमितीदं सर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः ॥
ॐकारव्याप्तत्वेऽपि वागजातस्य न तस्य सर्वात्मत्वमाकाशादि-
परमात्मविकारस्य पृथगेव विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह । पर-
मात्मेति ॥ सकलमपि जगत्परमात्मविकारत्वात्तदतिरेकेण नास्ति ।
तच्च प्रकृतादीकारात्तातिरिच्यते । एतदं सकलाम परस्वापरा-
द्वद्भा यदीकार इति श्रुतेः । तस्माद्युक्तमोङ्कारस्य सर्वात्मत्वमित्यर्थः ।
ॐकारं सर्वात्मकं ब्रह्मरूपमुपासीतेति विधिसमाख्यमिति-
शब्दः । किमित्याङ्कारस्य लोकादिद्वारा निष्पत्तिरुच्यते तत्राह ।
लोकादीति । कृतिसोपाख्यर्था । यत्कृत्यते तद्विधीयत इति स्थितेः ।
तथा च सिद्धमोङ्कारोपासनममृतत्वफलमिति शब्दः ॥ २३ ॥

उ० ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनं
 रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनमादित्यानाञ्च विश्वे-
 षाञ्च देवानां तृतीयसवनं १ १ १ क्व तर्हि

भा० सामोपासनप्रसङ्गेन कर्मगुणभूतत्वात्त्रिवर्त्योद्धारं पर-
 मात्मप्रतीकत्वायामृतत्वहेतुत्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञ-
 स्थाङ्गभूतानि सामहोममन्त्रोत्थानान्युपदिदिच्छन्नाह ॥
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं तद्व-
 सूनां । तैश्च प्रातःसवनसम्बन्धो ऽयं लोको वशीकृतः सव-
 नेशानैः । तथा रुद्रर्माध्यन्दिनेशानैरन्तरिक्षलोकः ।
 आदित्यैश्च विश्वेर्देवैश्च तृतीयसवनेशानैः स्तृतीयो लोको
 वशीकृतः । इति यजमानस्य लोकोऽन्यः परिशिष्टो न
 विद्यते । अतः क्व तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते । न
 कचिच्छ्लोकोऽस्तीत्यभिप्रायः । लोकाय वै यजते यो यजत इति

व्या० प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसन्धत्ते । सामेति ॥ पञ्चविधं
 सप्तविधञ्च यज्ञाङ्गीभूतं साम तस्योपासनवचनादोद्धारस्य
 तद्गुणस्य सुतरामेव कर्मगुणत्वे प्राप्ते तत्तत्तं व्यावर्त्य ब्रह्मप्रतीक-
 त्वात्कैवल्यहेतुत्वेन तमेव महीकृत्य प्रकृतयज्ञाङ्गभूतसामादि-
 विज्ञानविधानार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥

सामहोममन्त्रोत्थानसामादिज्ञानविधित्वया तदपरिज्ञाने
 दोषमाह । ब्रह्मेत्यादिना । तेषां प्रातःसवनेशानत्वेऽपि यजमानस्य
 का हानिरित्याशङ्क्याह । तैश्चेति । यथा एधिवोलोको वसुभि-
 र्कथ्येति यावत् । अन्तरिक्षलोको वशीकृत इति पूर्वोक्त सम्बन्धः ।
 तृतीयो लोको द्युलोकाख्यः ॥ अस्तु तत्तद्देवानां तत्तत्तत्तवशी-
 कारस्तथापि यजमानस्य लोकिन्वे किमायातमित्याशङ्क्याह ।
 इति यजमानस्येति ॥ परिशिष्टलोकाभावोऽतःशब्दार्थः । तर्हि

उ० यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं
 कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥ पुरा प्रातरनु-
 वाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख
 उपविश्य स वासवः१ सामाभिगायति ॥ ३ ॥
 लोकद्वारमपावर्षी२३३ पश्येम त्वा वयः१ रा
 ३३३३ऽहुं ३ आ २३३ जा ३ यो ३ आ १२४५

भा० श्रुतेः । लोकाभावे च यो यजमानस्तं लोकस्वीकरणोपायं
 सामद्वारमन्त्रोक्त्या न लक्षणं न विजानीयात्तोऽजः कथं
 कुर्याद्यज्ञं न कथञ्चन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥
 सामादिविज्ञानस्तुतिपरत्वान्नाविदुषः कर्तृत्वं कर्माभावविदः
 प्रतिषिध्यते । स्तुतये च सामादिविज्ञानस्याविद्वत्कर्तृत्व-
 प्रतिषेधाय चेति चेद्भिद्येत वाक्यं । आद्ये चोपस्थे काण्डेऽ
 विदुषोऽपि कर्मास्तीति हेतुमवोचामः । अथैतद्वक्ष्यमाणं
 सामाद्युपायं विद्वान् कुर्यात् ॥

किन्तु देवमित्याह । पुरा पूर्व्यं प्रातरनुवाकस्य शस्त्रस्य

आ० देहपातादृद्धमित्येतत् ॥ लोकापेक्षां विनापि विधिवशाद्यागा
 भविष्यतीत्याशङ्क्याह । लोकायति ॥ लोकत्रयस्य वस्त्राद्यधीनतया
 यजमानानधीनत्वे तस्य तदधीनत्वायं यज्ञाद्यनष्टानमित्याश-
 ङ्क्याह । लोकाभावे चेति ॥ अथो यथा स्वर्गादिमाधनीभूतं कथं
 कुर्यादित्याक्षेपादविद्वत्कर्मानुष्ठाननिन्दापरं वाक्यमित्याशङ्क्याह ।
 सामादिति ॥ अथेदं वाक्यं स्तुत्यर्थनिधधार्थं च भविष्यति नेत्याह ।
 स्तुतये चेति । इतस्याविद्वत्कर्तृत्वं निरोद्धमशङ्क्यमित्याह । अथो

उ० इति ॥ ४ ॥ अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते
 लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यज-
 मानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥ अत्र यजमानः
 परस्तदायुषः स्वाहाऽपजहि परिधमित्युक्त्वा-
 तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनं संप्रयच्छति

भा० प्रारम्भाज्जघनेन गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुखः सन्नुपविश्य
 स वासवं वसुदेवतं सामाभिगायति ॥ लोकद्वारमस्य पृथि-
 वीलोकस्य प्राप्तये द्वारमपावृणु हे अग्ने तेन द्वारेण पश्येम
 त्वा त्वां राज्यायेति ॥ अथानन्तरं जुहोत्यनेन मन्त्रेण
 नमोऽग्नये प्रक्रीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवीक्षिते पृथिवीनिवा-
 साय लोकक्षिते लोकनिवासाय पृथिवीलोकनिवासाये-
 त्यर्थः । लोकं मे मद्यं यजमानाय विन्द लभस्व । एष वै
 मम यजमानस्य लोक एता गन्तास्मि ॥ अत्रास्मिन्
 लोके यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्ध्वं मृतः सन्नित्यर्थः ।

आ० चेति ॥ मटची हतेष्वित्यादौ विदुषः सन्निधाने तदनुष्ठानान्तरेणा-
 विदुषः कर्म कर्तुमयुक्तं । प्रत्यवायप्रसङ्गात् । तदसन्निधौ तु तेनापि
 क्रियमाणं कर्म न दुष्यतीत्युपपादितमित्यर्थः । अथशब्दे हेत्वर्थः ।
 सामाद्यविज्ञाने यस्माद्यज्ञाकरणमेव प्राप्तं तस्मादित्यर्थः । ज्ञातव्यं
 सामादि प्रश्नपूर्वकं विद्योति । किन्तदित्यादिना । अप्रगीत-
 म्भज्जातं शस्त्रं यत्प्रातःकाले शस्यते प्रातरनुवाकस्तस्येति यावत् ।
 उपाकरणादित्यस्यार्थमाह । प्रारम्भादिति । जघनेनेत्येतद्वाच्ये ।
 पश्चादिति ॥ स गार्हपत्यस्य एकत उदभागे स्थित्वा वसुदेवताकं
 सामगानं कृतवानित्यर्थः । स वासवमित्यत्र सशब्दे यजमान-
 विषयः । राज्याभ्य त्वद्दर्शनेन तदनुष्ठया पृथिवीप्रसुक्तभोगाये-

उ० ॥ ६ ॥ पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकारणाञ्ज-
घनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं
सामाभिगायति ॥ ७ ॥ लोकद्वारमपावर्षी २३३
पश्येम त्वा वयं वि रा ३३३३ हुं आ ३३ जा
यो आ ३३३४५ इति ॥ ८ ॥ अथ जुहोति नमो
वायवेऽक्षरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय
विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ९ ॥ अत्र
यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघ-
मित्युक्त्वा निष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनं सवनं
सम्प्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ पुरा तृतीयसवनस्योपा-

भा० स्नाहेति जुहोति । अपजह्यपनय परिघं लोकद्वारमल-
मित्येतं मन्त्रमुक्त्वा निष्ठति । एवमेतैर्वसुभ्यः प्रातःसवन-
सम्बन्धो लोको निष्क्रीतः स्नाततस्तौ प्रातःसवनं वसवो
यजमानाय सम्प्रयच्छन्ति ॥

तथाग्नीध्रीयस्य दक्षिणाग्नेर्जघनेनोदङ्मुख उपविश्य स
रौद्रं सामाभिगायति यजमानो रुद्रदेवतं वैराज्याय ॥

आ० अर्थः । एधिवां क्षयति वसतीति एधिबीक्षदप्रिक्तस्त्रैएधिबी-
क्षिते । एधिबीक्षोक्ते मया कन्वे किं म्यादिवाच्यम् । एष वै
मम यजमानस्येति । स्नाहाश्च मन्त्रसमाख्येणो होमद्योतकः ।
सर्वेषु मन्त्रेषु तैः सामहोममन्त्रोक्त्या नैरित्यर्थः ।

यथा एधिबीक्षोक्तेन योपायो दध्निं तस्यान्तरिक्षोक्तोक्त-
योपायोऽग्निं प्रदर्शयति इत्याह । तथेति । अन्तरिक्षे क्षयती-

उ० करणाञ्जघनेनाहवनीयस्योदद्मुख उपविश्य स
 आदित्यः स वैश्वदेवः सामाभिगायति ॥ ११ ॥
 लोकद्वारमपावार्णं २३३ पश्येम त्वा वयः स्व
 रा ३३३३ हुं आ २३३ जा ३ यो ३ आ ३४५
 इति ॥ १२ ॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारम-
 पावार्णं २३३ पश्येम त्वा वयः साम्रा ३३३३ हुं
 ३ आ २३३ जायो ३ आ ३१११ इति ॥ १३ ॥
 अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च
 देवेभ्यो दिविक्षिभ्यो लोकक्षिभ्यो लोकं मे यज-
 मानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः

भा० अन्तरिक्षक्षिते इत्यादि समानं ॥ तथाऽऽहवनीयस्योद-
 मुख उपविश्य स आदित्यदेवत्वं वैश्वदेवस्य सामाभिगा-
 यति क्रमेण स्वाराज्याय साम्राज्याय दिविक्षिभ्य इत्येवमा-
 दिसमानमन्यत् । विन्दताऽपहतेति बहुवचनमात्रं विशेषः ।
 याजमानन्येतत् । एतास्म्यत्र यजमान इत्यादि लिङ्गात् ।
 एष ह वै यजमान एवंवित् । यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्यज्ञस्य

आ० अन्तरिक्षक्षिदायुक्तस्यै वायवे । यथा पृथिव्यान्तरिक्षयोरास्यपाय-
 क्ताद्यधुलोज्ज्वालापायोऽप्युच्यत इत्याह । तथेति । स्वाराज्यमन्तरिक्षे
 स्वतन्त्रं आदिष्वागामिव स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितं ।
 किमिदं सामाद्यात्विष्यमाज्ञो याजमानिकमिति विवक्षया-
 माह । याजमानमिति । आदिपदेन लोकं मे यजमानायेति ।

उ० परस्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिधमित्युक्तेति-
 ष्टति ॥ १५ ॥ तस्मा आदित्याञ्च विश्वे च देवास्तृ-
 तीयसवनं सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां
 वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ २४ ॥
 इति द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

भा० मात्रां यज्ञयाथाक्यं वेद यथोक्तं । य एवं वेद य एवं
 वेदेति द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १४ ॥ इति श्रीगेविन्द-
 भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीम-
 न्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्यविवरणे द्वितीयः प्रपा-
 ठकः ॥ २ ॥

आ० निर्देशो गृह्यते ॥ सामादिज्ञानपत्रं कथयति । य एवं वेद ॥ य
 एवंविदित्यस्य व्याख्या । यथोक्तस्येति ॥ यथोक्तं सामादीत्येतदेव-
 मित्युक्तप्रकारोक्तिस्तस्य यज्ञयाथाक्यविदस्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलं
 सम्भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
 श्रीशुक्लानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्योप-
 निषद्वाच्यटीकायां द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ २ ॥

उ० तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः १

हरिः १ ॐ १ असौ वा आदित्यो देवमधु

भा० ॥ ॐ ॥ असौ वा आदित्य इत्याद्यध्याचारम्भे सम्बन्धो
ऽतीतानन्तराध्यायान्ते उक्तः । यज्ञस्य मात्रां वेदेति यज्ञ-
विषयाणि च सामहोममन्त्रोत्थानानि विशिष्टफलप्राप्तये
यज्ञाङ्गभूतानि उपदिष्टानि । सर्वयज्ञानाञ्च कार्यनिर्वृति-
रूपः सविता महत्या श्रिया दीयते । स एष सर्वप्राणि-
कर्मफलभूतप्रत्यक्षं सर्वैरुपजीव्यते । अतो यज्ञस्य व्यपदेशा-
नन्तरं तत्कार्यभूतसविहविषयमुपासनं सर्वपुरुषार्थेभ्यः
श्रेष्ठतमं फलं विधास्यामीत्येवमारभते अतिरसौ वा आ-
दित्यो देवमध्वित्यादि । देवानां मोदनाद्मध्विव मध्वसा-

भा० ॐ श्रीगणेशाय नमः । कर्माङ्गावबद्धं विज्ञानं परिस-
माप्य कर्मफलस्यादित्यस्य स्वतन्त्रोपाक्तिविध्यमध्यायान्तरमाह-
भमाद्यः सम्बन्धं प्रतिजानीते । असाविति ॥ पूर्वोक्तस्यैव
सम्बन्धं प्रतिज्ञातं प्रकटयितुं उक्तं कीर्तयति । अतीतिति ॥
विशिष्टफलं पृथिव्यादिलोकत्रयं समनन्तरसम्बन्धस्य तात्पर्यं
वक्तुं पातनिकां करोति । सर्वेति ॥ तस्य प्रेषितत्वं सूचयति ।
महत्वेति ॥ कथं पुनरादित्यस्य सर्वप्राणिकर्मफलभूतत्वमित्या-
शङ्क्य सर्वैरुपजीव्यतोपलम्भादित्याह । स एष इति । पात-
निकां ज्ञानोत्तरग्रन्थमुत्थापयति । अत इति । आदित्यस्य कर्म-
फलत्वादिति यावद् । तदुपदेशे हेतुनन्तरमाह । सर्वपुरुषार्थेभ्य
इति ॥ श्रेष्ठतमं फलं क्रमेण मुक्तिफलमस्यास्तीति तथोक्तं ।
आदित्ये कर्मफलस्य प्रकृतिनिमित्तमुक्तं व्यक्तीकर्तुमाह । वसा-
दीनाञ्चेति । अकारो विह्वलद्रुणार्थः । वक्ष्यत्वादित्यस्येति
सम्बन्धः । तस्य सर्वेषां वक्ष्यानां फलरूपत्वादिति हेतुः । वसा-

उ० तस्य द्यौरेव तिरस्त्रीनवशोऽन्तरिक्षमपूपो मरि-
चयः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता
एवास्य प्राचो मधुनायः ।

भा० वादित्यो वखादीनाञ्च मोदनहेतुत्वं वक्ष्यति सर्व्ययज्ञ-
फलरूपत्वादादित्यस्य । कथं मधुत्वमित्याह । तस्य मधुनो
द्यौरेव भ्रमरस्येव मधुनस्तिरस्त्रीनस्यासौ वंशश्चेति तिरस्त्री-
नवंशः । तिर्य्यगतेव हि द्यौर्लक्ष्यतेऽन्तरिक्षञ्च मध्वपूपो
द्युवंशे लग्नः सन् सम्भवत् इवातो मध्वपूपमामान्यादन्तरिक्षं
मध्वपूपो मधुनः सवितुराश्रयत्वात् । मरीचयो रश्मयो
रश्मिस्था आपो भौमाः सवित्राकृष्टाः । एता वा आपः
स्वराजो यन्मरीचय इति हि विज्ञायन्ते । ता अन्त-
रिक्षमध्वपूपस्वरश्म्यन्तर्गतत्वाद्भ्रमरबीजभूताः पुत्रा इव

आ० दयश्च कर्मफलभोक्तारस्तत्फलमादित्यं दृष्ट्वा दृष्यन्तीति युक्त-
मित्यर्थः ॥

आदित्यं मधुदृष्ट्वापासीतेत्युक्तं तत्र प्रसिद्धमधुसाम्यमादित्यस्य
श्रुत्युक्तमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना । दिवि तिर-
स्त्रीनवंशदृष्टौ निमित्तमाह । तिर्य्यगतेति । अन्तरिक्षनिवासिभि-
रपदि विचारितमयनैरिति शेषः । अन्तरिक्षे मध्वपूपदृष्टिं
कथयति । अन्तरिक्षमिति । मधुन इत्युभयत्र सम्बन्धः । मरी-
चयः पुत्रा इति वाक्यं व्याचष्टे । मरीचय इति । आपो भ्रमरा-
कृष्टा रश्मिस्थाः सन्तीत्यत्र प्रमादमाह । यता इति । स्वराजः
सतो भासमानस्य सवितुरिति यावत् । तासां पुत्रत्वं प्रकट-
यति । ता इति । जोके हि भ्रमरबीजभूताः पुत्रा मध्वपूपवि-
प्रस्था दृष्ट्यन्ते यता आपोऽन्तरिक्षत्वलक्षणा मध्वपुपान्तर्गतरश्मिस्था

उ० ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्पं ता
जमृता आपः

भा० हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा इव पुत्रा मध्वपूषणाद्यन्तर्गता
हि भ्रमरपुत्रास्तस्य सवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो ये प्राञ्चः
प्राच्यां दिशि गता रश्मयस्ता एवास्त्य प्राञ्चः प्रागञ्चनान्त-
धुनो नाड्यो मधुनाद्य इव मध्वाधारद्विद्राणीत्यर्थः ॥

तत्रर्च एव मधुकृतो लोहितरूपं सवित्राश्रयं मधु
कुर्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव यतो रसानादाय मधु
कुर्वन्ति तत्पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव । तत्र ऋग्वेदस्य
मुदायस्यर्वेदाख्यत्वाच्छब्दमात्राच्च भोग्यरूपरसनिस्त्रावा
सम्भवात् । ऋग्वेदशब्देनात्र ऋग्वेदविहितं कर्म । ततो हि
कर्मफलभूतमधुरसनिस्त्रावसम्भवात् । मधुकरैरिव पुष्प-

भा० भवन्ति ततश्चेतास्त्रिभु भ्रमरबीजदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । प्राची-
दिगन्तेष्वदिश्वरिषिषु प्राचीनमधुनाकीदृष्टिर्विधेयेत्याह ।
तस्येति ॥ मध्वाश्रयस्य लोहितादिरूपं मधु वक्ष्यमाद्यं तदा-
धारस्येत्यर्थः ॥ ऋच मन्त्ररूपासु भ्रमरदृष्टिमारोपयति ।
तत्रेति ॥ प्रकृतं मधु सप्तम्यर्थः । तासां मधुकर्तृत्वं साधयति ।
लोहितेति ॥ ऋग्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिं सम्पादयति ।
यत इति ॥ ऋचो मधुकृत इति मन्त्राणां पृथक्कृतत्वाद्ऋग्वेदः
पुष्पमित्युग्वेदशब्देन ब्राह्मणसमुदायस्य कक्ष्यत्वात्तद्युग्वेदवि-
हिते कर्मणि तच्छब्देन कक्षिते पुष्पदृष्ट्याभ्यासेऽपि कुतस्ततो
मधुनिष्पत्तिरित्याशङ्क्याह । ततो हीति । तदेवोपपादयति ।
मधुकरैरिति । लोको तावदपः पुष्पाश्रयाः समुदायमधु-
करैर्मधु निर्वर्त्यते तथेहापि मधुकरस्यानीयैर्ऋग्वेदविहि-
तात्पुष्पस्यानीयात्कर्मणः सकामादप्यो गृहीत्वा ननु निष्पाद्यते

उ० स्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥ एतमृग्वेदमभ्य-

भा० स्थानीयादृग्वेदविहितात्कर्षण आप आदाय ऋग्भिर्मधु
निर्वर्त्यते । वास्ता आप इत्याह ताः कर्मणि प्रयुक्ताः ।
सोमाज्यपयोरूपा अग्नौ प्रक्षिप्तास्तत्पाकाभिर्निर्वृताः ।
अमृतार्थत्वादत्यन्तरसवत्य आपो भवन्ति । तद्रसाना-
दाय ता वा एता ऋचः पुष्येभ्यो रसमाददाना इव
भ्रमरा ऋच एतमृग्वेदविहितं कर्म पुष्यस्थानीयमभ्यत-
पन्नाभितापञ्च कृतवत्य इव एता ऋचः कर्मणि प्रयुक्ताः ।
ऋग्भिर्हि मन्त्रैः शास्त्राद्यङ्गभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म
मधु निर्वर्त्तकं रसं मुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्पाणीव भ्रम-
रैराचोष्यमाणानि । तदेतदाह तस्यर्ग्वेदस्याभितप्तस्य ।
कोऽसौ रसो य ऋक्षधुकराभितापनिःसृत इत्युच्यते । यत्रो
विश्रुतत्वं तेजो देहगता दोषिर्गिन्द्रियं सामर्थ्यापत्तैरिन्द्रियै-
रवैककथं वीर्यं सामर्थ्यं बलमित्यर्थः । अत्राद्यमन्त्रश्च तदाद्यश्च

आ० तस्मात्कर्मणः स्वफलभूतमधुनिष्पन्नतपपत्तस्तस्मिन्पुष्यदृष्टिरि-
त्यर्थः । ता ऋचता आप इति वाक्यं प्रप्रपूर्वकं व्याचष्टे ।
वास्ता इत्यादिना ॥ कर्मणि प्रत्यक्तत्वं भिनयति । अत्राविति ॥
अग्निपाकादिभिर्निर्वृत्तत्वमपूर्वत्वात्त्वं परम्परया मूर्त्तार्थत्वममृ-
तार्थत्वं । यद्वा रोहितरूपामृतनिर्वर्त्तकत्वं तदर्थत्वं । उत्पद्यमान-
वस्त्वमत्यन्तरसवत्त्वं ॥

ता वा एता इत्यादि व्याचष्टे । तद्रसानिति ॥ यथा हि पुष्येभ्यो
भ्रमराः रसानाददानास्तान्भितपन्ति तर्ह्येतं मन्त्राणास्मिन्
कर्मणि स्थितान्मयानुसानादाय मधु निर्वर्त्तयन्तो यद्योक्तं
कर्मभिमतं समालोचयन्ति स्वेत्यर्थः । अथ पुनर्मन्त्राणां भ्रमर-

उ० तपःस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
मन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्वक्षरतदादित्य-
मभितोऽश्रयतद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितं
रूपं ॥ ४ ॥ १ ॥ अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता

भा० येनोपयुज्यमानेनाहन्वहनि देवानां स्थितिः स्यात्तदन्नाद्य-
मेध रसोऽजायत यागादिलक्षणात्कर्मणः । यश आद्यन्ना-
द्यपर्यन्तं तद्वक्षरदिशेषेणाक्षरदगमत् । गत्वा च तदादि-
त्यमभितः पार्श्वतः पूर्वभागं सवितुरश्रयदाश्रितवदित्यर्थः ॥
अमुष्मिन्नादित्ये सञ्चितं कर्मफलाख्यं मधु भोक्ष्यामहे
इत्येवं हि यश आदिलक्षणाप्राप्तये कर्माणि क्रियन्ते मनुष्यैः
केदारनिष्पादनमिव कर्षकैः । तत्प्रत्यक्षं प्रदर्शयते अद्वा-
हेतोः । किन्तद्यदेतदादित्यस्योद्यतो दृश्यते रोहितं रूपं ॥ १ ॥
अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानं । यजुंश्चेव

आ० स्थानीयानां पुष्पस्थानीयमृगवेदविहितं कर्माभितप्तवतां फल-
वत्त्वमित्याशङ्क्याह । एता ऋच इति ॥ तासां कर्मणि प्रयुक्तत्वेऽपि
किमायातं तदाह । ऋग्भिरिति ॥ अभितप्तस्य रसोऽजायतेति
सम्बन्धः ॥ तं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसाविति ॥ तच्छब्दार्थ-
माह । यश आदीति ॥ अथानुष्ठितकर्मजनितफलं कथमादित्य-
माश्रयतीत्याशङ्क्याह । अमुष्मिन्निति ॥ दृष्टान्ते भोक्ष्यामहे व्रीह्या-
दिजनितं फलमित्यभिप्रायेण व्रीह्यादिप्राप्त्यर्थमिति शेषः ।
किन्तत्कर्मफलं यदादित्यमाश्रित्य तिष्ठतीत्याशङ्क्याह । तत्प्रत्य-
क्षमिति । कर्मफले प्रत्यक्षे तत्प्राप्तये कर्मणि कर्मिणा अद्वा-
सिद्ध्यर्थमिति यावत् ॥ तदेव फलं प्रश्नपूर्वकं विशदयति ।
किमित्यादिना ॥ १ ॥

सम्बन्धारं दर्शयति । अथेति ॥ वक्तव्यविशेषं कथयति । यजुं-

ॐ एवास्य दक्षिणा मधुनाऽो यजूंश्चेव मधुकृतो
 यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
 तानि वा एतानि यजूंश्चेतं यजुर्वेदमभ्य-
 तपुस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यम-
 न्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्नदादित्य-
 मभितोऽथयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लं रूपं
 ॥ ३ ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता
 एवास्य प्रतीचो मधुनाऽयः सामान्येव मधुकृतः
 सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
 तानि वा एतानि सामान्येतं सामवेदमभ्य-
 तपुस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
 मन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्न-

मा० मधुकृतो यजुर्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानि । पूर्व्ववन्मधुकृत
 इव । यजुर्वेदविहितं कर्म पुष्पस्यानीयं पुष्पमित्युच्यते । ता
 एव सोमाद्या अमृता आपस्तानि वा एतानि यजूंश्चेतं यजु-
 र्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्व्वं समानं मधु । एतदादित्यस्य
 दृश्यते शुक्लं रूपं ॥ १ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मय

आ० धीति । कथं तेषां मधुकृत्त्वं तदाह । पूर्व्ववदिति । ऋग्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानां यथापूर्व्वं मधुकृतत्वमुक्तं । तथा
 यजुषामपीत्यर्थः । यजुर्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिमाचष्टे । यजु-
 र्वेदिति । ता अमृता आप इत्यस्य पूर्व्ववद्वाक्यानिमित्ताह । ता एवं-
 ति । यजुषामादित्यसम्बन्धि मधु प्रत्यक्षं दर्शयति । एतदिति ॥१॥

उ० दादित्यमभितोऽश्रयतद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य
कृष्णं रूपं ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीचो
मधुनाऽयोऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपु-
राणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा
एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपः
स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः

भा० इत्यादि समानं । तथा साम्नां मधु । एतदादित्यस्य कृष्णं
रूपं ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मय इत्यादि समानं । अथर्वाङ्गिर-
सोऽथर्वाङ्गिरसाश्च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः कर्माणि
प्रयुक्ता मधुकृतः । इतिहासपुराणं पुष्पं ॥ तयोस्तेतिहास-
पुराणयोरश्वमेधे पारिप्लावसु रात्रिषु कर्माङ्गत्वेन विनि-

ष्ठा० तृतीयं मधु कथयति । अथेति ॥ ऋचां यजुषाञ्च मधु यथा कथितं
तथेति यावत् । तस्य शास्त्रप्रत्यक्षत्वं दर्शयति । एतदिति ॥ ३ ॥
चतुर्थं मधु दर्शयति । अथेति ॥ किन्तु कर्म इत्याशङ्काह ।
इतिहासेति ॥ तद्ध्यायवर्णनानामाङ्गिरसस्य प्रसिद्धं ब्राह्मणं तद्वि-
हितं कर्म पुष्पं पुष्पस्थानोयमित्यर्थः ॥

यदा प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरुपादानं तदापि न दूषण-
मिच्छाह । तयोस्तेति ॥ अश्वमेधे कर्माणि जामितापरिहाराय
पारिप्लावो नागविधोपाख्यानसमुदायो यत्र तत्पारिप्लावमा-
चक्षतेति विधिवशाद्युच्यते । तासु रात्रिषु तस्यैव कर्मणोऽङ्गत्वेन
मनुर्वैवस्वतो राज्ञेयवस्मकारयोरितिहासपुराणयोर्विनियोगस्य
पूर्ववत्त्वे पारिप्लावार्धाधिकरणेनैव सिद्धत्वात्तत्सम्बन्धिकर्म

उ० रसोऽजायत ॥ २ ॥ तज्यक्षरतदादित्यमभितो
ज्यतद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपं
॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योद्धा रश्मयस्ता एवास्योद्धा मधु-
नाउयो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता
अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एते गुह्या आदेशा
एतद्ब्रह्माभ्यतपःस्तस्याभितप्तस्य यश इन्द्रियं

भा०योगः मिद्धो मध्येतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपमतिशयेन
कृष्णमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योद्धा इत्यादि पूर्ववत् । गुह्या गोप्या रहस्या
एवादेशा लोकद्वारीयादिविधयः । उपामनानि च कर्माङ्ग-
विषयाणि मधुकृतो ब्रह्मैव । शब्दाधिकारात् प्रणवाख्यं पुष्पं ॥

समानमन्यत् । मध्येतदादित्यस्य मध्ये सोभत इव समा-
हितदृष्टेर्दृश्यते मञ्जुलकीव । ते वा एते यद्योक्ता रोहि-
तादिरूपविशेषा रसानां रसाः । केषां रसानामित्याह ।

आ० पृथमित्यर्थः । अस्यापि मधुनः शास्त्रप्रत्यक्षतामाह । मध्येत-
दिति ॥ ४ ॥

पञ्चमं मधु दर्शयति । अथेति । लोकद्वारीयादिविधयो
लोकद्वारमपादय पश्येत् त्वं वयमित्यादयः ॥ ब्रह्मशब्दार्थमाह ।
शब्दाधिकारादिति । श्रमादिशब्दानां प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥

अस्यापि मधुनः शास्त्रवशात्प्रत्यक्षतामाह । मध्येतदिति ॥
समाहितदृष्टेः शास्त्रार्थं समाहितचित्तस्येत्यर्थः ॥ पञ्च मधूनि
खाण्या तेषां सर्वेषां ध्येयत्वसिद्ध्यर्थं कृतिं प्रकुर्वते । ते वा एते
इति । तस्मात्तेषामिति सम्बन्धः । कर्माणि विनियुक्त्वेन तदङ्गत्वा-

उ० वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदा-
दित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये
क्षोभत इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रसानां रसा
वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एता-
न्यमृतानाममृतानि वेदा लमृतास्तेषामेतान्यमृ-
तानि ॥ ४ ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना

भा० वेदा हि यस्मास्तेकनियन्दितात्सारा इति रसास्तेषां
रसानां कर्मभावापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा
अत्यन्तसारभूता इत्यर्थः । तथा अमृतानाममृतानि ।
वेदा अमृता नित्यत्वात्तेषामेतानि रोहितादीनि रूपाण्य-
मृतानि । रसानां रसा इत्यादिकर्मस्तुतिरेषा । यस्यैवं
विशिष्टानि अमृतानि फलमिति ॥ ५ ॥

तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसवः प्रातः-
सवनेशाना उपजीवन्त्यग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेना-
ग्निप्रधानाः सन्त उपजीवन्तीत्यर्थः । अन्नाद्यं रसोऽजायत

भा० कर्माभावापत्तिः । वेदानां कार्यत्वेऽपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावात्तत्त्व-
या मधुनि स्तुतिः सा कर्मस्तुतिरित्याह । रसानामिति ॥ कर्म-
स्तुतिमभिनयति । यस्यैवमिति ॥ रसानां रसाः । अमृतानाममृ-
तानोत्वेवं विशिष्टान्यमृतानि यस्य फलं कर्मणस्तस्य महाभाग्यं
किं वक्तव्यमिति स्तूयते कर्मत्वार्थः ॥ ५ ॥

अमृतानि ध्येयान्युक्ता तदुपजीविना देवतागन्धाननुचिन्त-
नीयानुपदिशति । तत्तत्रेति ॥ कवलयामाहं कवलयं गृहीत्वा यथा

उ० मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं
 दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥
 त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्मादूपादु-

भा० इति वचनात्कवलयाहमश्रन्तीति प्राप्तं तत्प्रतिषिध्यते । न
 वै देवा अश्नन्ति न पिबन्तीति कथं तर्ह्युपजीवन्तीत्युच्यते ।
 एतदेव हि यथोक्तममृतं रोहितरूपं दृष्ट्वापस्तभ्य सर्व-
 करणैरनुभूय तृप्यन्ति । दृष्ट्वाः सर्वकरणदारोपस्तभ्यर्थ-
 त्वान् । ननु रोहितं रूपं दृष्ट्वेत्युक्तं । कथमन्येन्द्रियविषयत्वं
 रूपस्येति । न । यद्य आदीनां श्रोत्रादिगम्यत्वात् श्रोत्राद्याहं
 यशः । तेजोरूपश्चाक्षुषमिन्द्रियं विषयग्रहणकार्यानुमेयं
 करणसामर्थ्यं । वीर्यं बलं देहगतं । उत्साहः प्राणवृत्ता ।
 अन्नाद्यं प्रत्यहमुपजीव्यमानं शरीरस्थितिकरं यद्ववति ।
 रसो ह्येवमात्मकः सर्वः । स दृष्ट्वा तृप्यन्ति सर्वे ।

देवा दृष्ट्वा तृप्यन्तीत्येतत्सर्वं स्वरूपैरनुभूय तृप्यन्ती-
 त्थर्थः । आदित्यमंत्रयाः सन्तो वैगन्धादिदेहकरणदे-

षा० लाकोऽत्रातीति तददित्येतत् ॥ ननु अश्ननपानाभावे न युक्तमुप-
 जीवनवचनमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥ चक्षुषेति
 वक्तव्ये कथं सर्वकरणैरित्यधिकमुच्यते तत्राह । दृष्ट्वेति ॥
 चक्षुषेव रूपग्रहणमिति नियममाश्रित्य शङ्कते । नत्विति ॥
 कर्मफलभूतस्य रसस्य शोचितामृतात्मकस्य नास्ति चक्षुर्मात्रया-
 द्वात्म्यमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ किमेतावता रसस्यायातं
 तदाह ॥ रसो हीति ॥ तस्यापि श्रोत्रादियाह्वतेति शेषः ॥

एतदेवेत्यादिवाक्यमुपसंहरति । देवा इति ॥ किं तेषां स्वत-
 न्नात्वां दर्शितव्याह । आदित्येति ॥ वैगन्ध्यं दौर्गन्ध्यं । आदिपदेन

उ० द्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको
भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स
य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति
॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता
वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्य्येता ॥

भा० षरहिताश्च । किन्ते निरुद्यमा अमृतमुपजीवन्ति न कथं ।
तर्ह्येतदेव रूपमभिलक्ष्याधुना भोगावसरो नास्माकमिति
बुद्ध्याभिसंविशन्त्युदासते । यदा वै तस्यामृतस्य भोगावसरो
भवेत्तदैतस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः । एतस्मा-
द्रूपादुद्यन्त्युत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः । न ह्यनुत्साहवताम-
ननुतिष्ठतामलसानां भोगप्राप्तिर्लोके दृष्टा ॥

स यः कश्चिदेतदेवं यथोदितमृद्भुङ्क्ते परमसङ्ग-
रणमृद्वेदविहितं कर्म पुण्यात्तस्य चादित्यसंश्रयणं रोहि-
तरूपलक्ष्णमृतस्य प्राचोदिगतरग्निमाडीसंन्यतां वसु-
देवभोग्यतां । तदिदं वसुभिः सहैकतां गत्वा अग्निना
मुखेनोपजीवनं दर्शनमात्रेण तृप्तिञ्च स्वभोगावसरमुद्यमनं
तत्कालापाये च संवेशनं वेद सोऽपि वसुवत्सर्वं तथैवा-

षा० सम्भाविताः सर्वेऽपि देहहरणदोषा गृह्यन्ते । एतस्माद्रूपा-
दिति ॥ व्याख्यातस्यानुवादमात्रं । उत्साहवतां देवानां यथोक्ता-
मृतोपजीवित्वमित्यत्र लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । न हीति ॥

पाठक्रमेणोक्तं ध्येयस्वरूपमनूय साधिकारे ध्यानविधिं दर्श-
यति । स य इति ॥ वसुदेवभोग्यता वसुभिर्देवैरुपजीवित्व-
मिति यावत् । एतदित्यस्मात् मधु निदर्शयति । एवं शब्दार्थं

उ० ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यद्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजी-
वन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अश्रुनि न पिबन्त्ये-
तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्येतस्माद्रूपपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेव-
ममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदे-
वामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंवि-
शत्येतस्माद्रूपपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः
पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत
उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं

भा० नुभवति । कियन्तं कालं विद्वांसदमृतमुपजीवतीत्युच्यते स
विद्वान् यावदादित्यः पुरस्तात्पश्चात् दिशुदेता पश्चा-
त्पतीत्यामस्तमेता तावदसृणां भोगकालस्तावन्तमेव कालं
वसुनामाधिपत्यं पर्येता पश्चिंता गन्ता भवतीत्यर्थः । न
यथा चन्द्रमण्डलस्यः केवलकर्षपरतन्दा देवानामस्मभृतः ।
किन्तु ह्ययमाधिपत्यं स्वाराज्यं स्वराज्ञावस्थाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अथ यद्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीत्यादि समानं ।
स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावन्तता

आ० विशदयति । यथोदितमिति ॥ तर्धैव श्रुत्युक्तमन्वेयेत्यर्थः ।
भोगकालपरिमाणं प्रत्युपवर्णनं निश्चययति । कियन्तमिति ॥
आधिपत्यं स्वाराज्यमिति विशेषणयोस्तात्पर्यमाह । न यथेति ॥ ६ ॥
प्रथमममृतमधिकृत्य चिन्तनीयमुक्ता द्वितीयममृतमाश्रित्य
तद्वर्णयति । अथेति ॥ विद्याफलं कथयति । स यावदिति । याव-
दसृणां भोगकालस्ततो दिगुक्तं रुद्राणां भोगकालः । यथा प्रथ-

उ० स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ७ ॥ अथ यज्ञती-
यममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन
न वै देवा अश्विनि न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्य-
तस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं
वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदे-
वामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसं-
विशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्या
दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादु-
देतापुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधि-
पत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ८ ॥ अथ
यज्ञतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन
न वै देवा अश्विनि न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा

भा० द्विगुणं कालं दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणां
तावद्भोगकालः ॥ ७ ॥

आ० नामृतध्यायिनां वसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीयामृतध्या-
यिनामपि यत्रैस्तुल्यो भोगकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इतरामृतध्यायिनां फलानि निर्दिशति । तथेति ॥ विपर्ययेण
पुरस्तादक्षिणतोऽपस्तम्बेति ॥ यथा पुरस्तादुदेता पश्चादस्त-
मेता ततो दक्षिणतो द्विगुणेन कालेनोदेता उत्तरतश्चास्तमेतेत्युक्तं ।
तथा ततो द्विगुणेन कालेन पश्चादुदेता पुरस्तादास्तमेता तावा-
नादित्यानां भोगकालः । द्वितीयामृतध्यायिनामपि तावानेव भोग-
कालः । ततो द्विगुणेन कालेन यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षि-
णतोऽस्तमेता तावान्मरुता भोगकालः । चतुर्थामृतध्यायिनामपि

उ० तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविश-
 न्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं
 वेद मरतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवा-
 मृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशन्त्ये-
 तस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पश्चा-
 दुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता
 दक्षिणतोऽस्तमेता मरतामेव तावदाधिपत्यं
 स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यत्पञ्च-
 मममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वे
 देवा अग्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति
 ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपा-
 दुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्याना-
 मेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
 तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्मा-
 द्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्य उत्तरत

भा० तथा पश्चादुत्तरत ऊर्ध्वमुदेता विपर्ययेणास्तमेता । पूर्वं-
 स्मात्पूर्वस्माद्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपराणं दर्शनं ।
 सवितुश्चतुर्दिगमिन्द्रयमव्रुणमोमपरीपूदयास्तमयकालस्य

आ० तावानेव भोगकालः । ततो दिग्भेदेन कालोऽर्द्धमुदेता स्वधत्तादस्त
 मेता तावाग्साध्यानां भोगकालः । पञ्चमास्तमिन्तकालामपि तावा-
 नेवेत्यर्थः । यत्पूर्वपूर्वोदयास्तमयकालांपञ्चया दिग्भेदेन कालेना
 उत्तरोत्तरोदयास्तमयावित्युक्तं । तत्पराशरिबिम्बमिति शङ्कते । पूर्वं-

उ० उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्व उदेता
 ऽवीगस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वा-
 राज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० तुल्यत्वं हि पौराणिकैरुक्तं ॥ मानसोत्तरस्य मूर्धनि मेरोः
 प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वादिति ॥

आ० स्मात्पूर्वस्मादिति ॥ कथं श्रुत्युक्तं स्यात् अथास्य पुराणविरुद्धते-
 त्याशङ्काश्च । सवितुर्मेति ॥

उक्तमेव सङ्क्षिपति । मानसोत्तरस्येति ॥ महागिरेर्मैरोः प्राका-
 रवत्परितः स्थितस्य मूर्धनि संलग्नस्य चक्राख्यस्य सवितुर्मैरोः प्रद-
 क्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वात् । कालाधिक्ये कारणाभावाच्च । चतसृष्वपि
 पुरीषु उदयास्तमयकालस्य तुल्यत्वं ॥ उक्तं हि विष्णुपुराणे । शक्रा-
 दीनां पुरे तिष्ठन्सृष्ट्येष पुरत्रयं । विकर्णौ द्वौ विकर्मस्थोन्को
 णान् द्वे पुरे तथेति ॥ लैङ्गे चोक्तं । मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां मेरोः
 स्थिता पुरी । दक्षिणे भानुपुत्रस्य वरुणस्य तु वारुणे । सौम्ये सोमस्य
 विष्णोः तासु दिग्देवताः स्थिताः । अमरावती संयमिनी सुखा चैव
 विभा क्रमात् । लोकपालोपरिष्ठात् सव्यतो दक्षिणायने । काष्ठां
 गतस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निबोधत । दक्षिणां प्रक्रमेद्भानुः क्षिप्तेषु-
 रिव धावति । पुरान्तर्गो यदा भानुः शक्रस्य भवति प्रभुः । सव्यः
 सांयामनैः सौरौ हृदयो दृश्यते द्विजाः । स एवं सुखवत्यान् निशा-
 न्तस्थः प्रदृश्यते । अस्तमेति तदा सूर्यो विभायां विश्वदृग्विभुः ॥
 मया प्रोक्तोऽमरावत्यां यथाऽसौ वारितस्करः । तथा संयमिनीं
 प्राप्य सुखाच्चैव विभां खगः ॥ यदा पराङ्मत्वाभेयां पूर्वोऽन्ते
 नैर्ऋते द्विजाः । तदा त्वपररात्रस्य वायुभागे सुदारुणः ॥ ऐशान्यां
 पूर्वोऽरात्रस्तु गतिरेषास्य सर्व्वत इति ॥ तथा चोपरिष्ठादमराव-
 त्यास्तिष्ठन्मध्याह्नं तत्रेशकोऽस्यानां तृतीययाममाधेयकोऽस्यानामा
 ययामं संयमिनीं उदयं चकारेति । सवित्ता एवं यदा याम्ये
 मध्याह्ने तिष्ठति तदैर्ऋते अस्तमयः । आधेये तृतीययामः । नैर्ऋति-
 कोऽग्रे प्रथमो यामः । वारुणे उदयः । यदा च वारुणे मध्याह्नस्तदा
 यामोऽस्तमयः । निर्ऋतिकोऽग्रे तृतीयो यामः । वायवे प्रथमयामः ।

भा० अत्रोक्तः परिहार आचार्यैरमरावत्यादीनां पुरीणां
द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोदायः स्यात् । उदयश्च नाम
सवितुस्तन्निवासिनां प्राणिनां चतुर्गोचरापत्तिस्तदत्यय-
स्यास्तमयं न परमार्थत उदयास्तमये स्तः । तन्निवासिनाञ्च
प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन् अपि नैवे-
देता नास्तमेति चतुर्गोचरापत्तेस्तदत्ययस्य चाभावात् ॥

आ० सौम्ये उदयः । यदा च सौम्ये मध्याह्नास्तदा वारुणेस्तमयः । वायव्ये
हृतीययामः । ईशानकाले प्रथमो यामः । ऐन्द्र उदयः । तथाप्येवं
काले वर्तमानस्तत्रस्थानां मध्यं दिनं । यमस्तु पूर्वोदाहृतोदययोः ।
नेष्टृतीशानकालयोस्तदयास्तमयो चकारेत्येवं सर्वान् दिक्षु भूति
पोराणि के दर्शने तद्विरुद्धमिदं श्रुत्योक्तमित्यर्थः ॥

यद्यपि श्रुतिविरुद्धे स्मृतिरप्रमाणं तथापि यथाकथञ्चिद्विरो-
धपरिहारं त्रिविधाचार्यास्तमुपपादयति । अत्रेति ॥ यदाऽमरा-
वती श्रुत्या स्यात्तदा हि तां प्रति पुरस्तादहंतीति प्रयोगश्रुत्यात्वा-
दस्तुनां भोगान्तः । एवमुत्तराणां पुरीणां विनाशं द्विगुणकालेन
रुद्रादीनां भोगश्रुतिः ॥ अत इमां वचनव्यक्तिमाश्रित्य तमेव परि-
हारमाह । अमरावत्यादीनामिति ॥ तथापि कथं विरोध
समाप्तिस्तत्राह । उदयश्चेति ॥ यैर्यत्र दृश्यते भास्वागम तेषामुदयः
स्मृतः । तिरोधानञ्च यच्चैति तदेवास्तमयं रवेः ॥ नैवास्तमयमर्कस्य
नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमये नाम दर्शनादर्शने रवेरिति ॥
अमरावत्यादिपुरीषः पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरोच्चादामकाले दैग-
ण्यमस्तु । आस्ताञ्च दर्शनं सवितुस्तदयास्तमयो । स वा गृह्य न
कदाचनान्तमेति नोदेतीति श्रुतेर्वस्तुतो नोदयास्तमयो स्तुतथा च
पुरीषः तुल्यत्वेन गच्छतः सवितुस्तदयास्तमयकालवधम्यस्युक्त
मित्याशङ्क्य । तन्निवासिनाञ्चेति ॥ भागकाले दैगण्यं सवितुस्त-
राधित्वापेक्षया न श्रुत्याच्यते येन पूर्वाभावाविरोधः किन्त्वमराव-
त्यादीनां पुरीणां देव्यापहतानां पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरपुरीणां
द्विगुणेन कालेनोदासात्तदपेक्षया उत्तरोत्तरम्यानं भागकाले
दैगण्यं श्रुत्याक्तमिति भावः ॥

भा० तथाऽमरावत्याः सकाशाद्विगुणकालं संयमिनी पुरी
वमत्यतस्तन्निवासिनः प्राणिनः प्रति दक्षिणत इवोदेत्युत्त-
रतोऽस्तमेतीत्युच्यतेऽस्मद्भुद्धिश्चापेक्ष्य तथोत्तराख्यपि पुरीषु
योजना । सर्वेषाञ्च मेरुत्तरो भवति । यदामरावत्यां
मध्याह्नगतः सविता तदा संयमिन्यामुद्यन्दृश्यते तत्र
मध्याह्नगोचरो वारुण्यामुद्यन्दृश्यते ॥

आ० अथोदासकालाधिकाद्भोगच्युतिकालाधिक्यं न भोगकाला-
धिक्यमत आह । तथेति ॥ यथोदासकालद्वैगुण्यमुक्तं तददिति
यावत् । अमरावतीनिवासिप्राणिवर्गापेक्षया संयमिनीनिवा-
सिनः प्राणिनः प्रति द्विगुणेन कालेन सवितुरुदयास्तमयाविति युक्तं
वक्तुं । दर्शनादर्शनयोर्द्विगुणकालभावित्वात् । न च तन्निवासिदृष्ट्य-
पेक्षया दक्षिणोत्तरयोरुदयास्तमयो । तत्तद्दृष्ट्या पूर्वपश्चिमयोरेव
तद्भावात् । अस्मद्भुद्धिमपेक्ष्य तु दक्षिणत उदति उत्तरतश्चास्तमेती-
त्युच्यते । इवशब्दस्तयोस्तन्निवासिजनापेक्षया दक्षिणोत्तरस्थयो-
रसत्त्वं द्योतयतीत्यर्थः ॥ यथाऽमरावत्यपेक्षया संयमिन्यामुदासका-
लाधिक्यमुक्तं तथा तदपेक्षया वारुण्यां तदपेक्षया विभायां तत्का-
लाधिक्यमवधेयमित्याह । तथेति ॥ संयमिनोश्चान्तर्भाव्य बहवचनं ॥
इतश्चास्मद्भुद्धिमपेक्ष्य दक्षिणगत्याऽऽदित्यास्तमयमित्याह । सर्वेषा-
ञ्चेति ॥ उद्यन्तमादित्यं पुरतोऽवलोकयतां वामभागे स्थितत्वा-
न्मेरुः सर्वेषामेवोत्तरतो भवति । तथाचोदयास्तमयाभ्यां पूर्वा-
परदिग्विभागान्न तत्परावासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणत इत्यादिवचनं ।
किन्वास्मद्दृष्ट्यपेक्षैवेत्यर्थः । उदासकालद्वैगुण्यापेक्षया भोग-
कालद्वैगुण्यमित्युक्तं ॥ सम्प्रति सविद्यगत्याधिकापेक्ष्यैव भोग-
कालाधिक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य पुराणविरोधसमाधानासम्भ-
वान्मेवमित्याह । यदेत्यादिना ॥

भा० तथोत्तरखां प्रदक्षिणावृत्तेस्तुत्यत्वात्। इत्यावृत्तवासिनां
सर्वतः पर्वतप्राकारनिवारितादित्यरग्नीनां सविताऽर्द्ध
देवेदेताऽर्वागस्तमेता वृश्यते। पर्वतोर्द्धश्चिद्रप्रवेशात्स-
वितप्रकाशस्य। तथर्गाद्यमृतोपजीविनाममृतानाञ्च दिगु-
णोत्तरोत्तरवीर्यवत्त्वमनुमीयते भोगकालदैगुण्यलिङ्गेन।

प्या० यथा संयमिन्यां मध्याह्नगो वारुण्यामुद्यन् भवति तथा तस्यां
मध्याह्नगो विभायामुच्यन्त्यत इत्याह। तथेति॥ उक्तञ्च वायु
प्राप्ते। मध्यगन्तमरावत्यां यावद्भवति भास्करः। वेबस्वते संयमन
उदयंस्तत्र दृश्यते॥ सुखायामर्द्धरात्रञ्च विभायामस्तमेति चेति।
कथं पुनः स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता
दिक्तावर्द्ध उदेताऽर्वागस्तमेतेत्युच्यते। न हि तत्रोद्वासकालस्य
बाधितत्वमस्ति येनोदयास्तमयकालाधिव्याह्वागकालाधिव्यं स्या
दत आह। इत्यावृत्तेति॥ मेरोऽनुदिशमिणावृतं नाम वधं
प्रसिद्धं। तन्निवासिनां प्राणिनामभयतः पर्वताभ्यां मानसोत्तरसु-
मेधभ्यां प्राकारस्थानीयभ्यामभयार्द्धस्थितमाहात्तयाविनिवारि-
तादित्यरग्नीनामर्द्धमदेताऽर्वागस्तमेता च सविता वृश्यते। इव
शब्दस्तुदयास्तमययोर्वस्तुतोऽसत्त्वद्यांतनार्थः॥ कथं सवितार्द्धः
समुदेत्यर्वागस्तमेति तत्राह। पर्वतेति॥ सर्वोदतप्रकाशस्य पर्वत-
योदपरितने चिद्रे प्रवेशादधोवर्तिनाम्याहिनामुपरि प्रसारित-
नेत्राणां सावित्रं प्रकाशं पश्यतां तत्रोद्यमेव सवितापलभ्यते
प्रदेशान्तरे च दृश्यमानोऽधस्तादित्यस्तमेति। यथापरिष्ठादत्र-
स्यैवपलभमानो मेघस्ततो दूराद्दृश्यो भूतलनपञ्चमेवावसीयते
तथेहापीत्यर्थः॥ भोगकालस्याविरोधेनाधिव्यमापद्य तमेव
जिज्ञेनातिशयवत्त्वममृतादेरपि कथयति। तथेति॥ भोगका-
लाधिव्ये सतीति यावत्। अनुमीयते कथ्यते। यत्तु भोगकाल-
माकलयोद्यमनानन्तरं तदभावं ज्ञातोपरममग्न्यादिमुखत्वं
दृष्टिमानेव दृष्टिमत्त्वं तत्त्वत्वं विदुषाऽपि कथ्यते देवैः सम

उ० अथ तत उर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल-
एव मध्यस्थाता तदेष श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र

भा० उद्यमनभंवेशनादि देवानां रुद्रादीनां विदुष्य समानं ॥
८ ॥ ९ ॥ १० ॥

कृत्वैवमुदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्मफलभागनिमि-
त्तमनुग्रहं तत्कर्मफलोपभोगचये तानि प्राणिजातान्या-
त्मनि संहत्याथ ततस्तस्मादनन्तरं प्राण्यनुग्रहकालादूर्ध्वः
सन्नात्मन्युदेत्योद्गम्य यान्प्रत्युदेति तेषां प्राणिनामभावा-
त्स्वात्मन्यो नैवोदेता नास्तमेतैकलोऽद्वितीयोऽनवयवो मध्ये
स्वात्मन्येव स्याता । तत्र कश्चिद्विद्वान् वस्वादिसमाचरणे
रोहिताद्यमृतभोगभागी यथोक्तक्रमेण स्वात्मानं सविता-
रमात्मत्वेनोपेत्य समाहितः सत्वेतं मन्त्रं दृष्ट्वात्यितोऽन्यस्मै
पृष्ठवते जगाद् यतस्त्वमागतो ब्रह्मलोकात्किन्तत्राप्यहो-

आ० मित्राह । उद्यमनेति ॥ पञ्चभिः पर्यायैर्मधुविद्या यथाव
दुक्ता ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

क्रमेण मुक्तिफलपर्यवसायित्वं तस्य दर्शयितुमनन्तरवाक्य-
मवश्याह । कृत्वेत्यादिना ॥ तस्मात्प्राण्यनुग्रहकालादनन्तरमिति
तच्छब्दार्थः । ऊर्ध्वः सन्नरक्षीभूतो वर्त्तमान इति यावत् । आ-
त्मन्युदेत्यस्य महिम्नि प्रकाशं लब्धेत्येतत् । स्यातेति प्रयोगात्कर्म-
मुक्तिरत्र विवक्षिता । तत्र विद्वदनुभवं प्रमादयति । तत्रेति ॥
क्रममुक्तिः सप्तम्यर्थः । यथोक्तक्रमेणासौ वा आदित्यो देवमधि-
त्यादिना पञ्चामृतत्वेन स्थितमित्यर्थः । स्वमात्मानं वेद्यतया विद्व-
दात्मसम्भूतमित्यर्थः । आत्मत्वेनोपेत्याहंयज्ञेयं गृहीत्वेत्येतत् ॥

उ० न निम्लोव नोदियाय कदाचन देवास्तेनाहं
 सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा
 अस्मा उदेति न निम्लोवति सकृद्विवा हैवास्मै
 भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

भा० रात्राभ्यां परिवर्त्तमानः सविता प्राणिनामायुः प्रपद्यति
 यथेहास्माकमित्येवं पृष्टः प्रत्याह ॥

तत्तत्र यथा पृष्टे यथोक्ते चार्थे एष श्लोको भवति
 तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्वचनमिदं । न वै तत्र यतोऽहं
 ब्रह्मलोकादागतस्तस्मिन् न वै तत्रैतदस्ति यत्पृच्छामि । न
 हि तत्र निष्प्रोचस्तमगमस्तविता न चोदीयायोद्गतः
 कुतश्चिददाचन कस्मिंश्चिदपि काले इति । उदयास्तम-
 यवर्जितो ब्रह्मलोक इत्युपपन्नमित्युक्तः प्रपद्यमिव प्रतिपेदे ।
 हे देवाः साक्षिणो यूयं शृणुत यथा मयोक्तं मत्वं वचसेन
 सत्येनाहं ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण मा विराधिषि मा विरुद्धे-
 यमप्राप्तिर्ब्रह्मणे माभूदित्यर्थः । मत्वं तेनोक्तमित्याह

आ० कथं प्रपद्य इत्याकाङ्क्षायामाह । यात इति ॥ लब्धब्रह्मोपदेशो
 ब्रह्मविद्वद्भ्यो वियुक्तावस्थायां केनचित्पृष्टः प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

कथं प्रत्यक्षिरिति तत्राह । तत्रैति । श्लोकमुपादाय व्याख-
 रेति । न वै तत्रैति ॥ न निष्प्रोचेति । निष्प्रोचत्वस्मिन्नर्थं ज्ञान्दसः
 प्रयोगः । इतिशब्दः पूर्वार्द्धव्याख्यासमाप्त्यर्थः । उत्तरार्द्धमव्या-
 प्रयति । उदयास्तमयवर्जित इत्युक्तो विद्वानुत्तरार्द्धेन प्रपद्यं
 कुर्वन्परिहरतीत्यर्थः । एवं मन्मदृक् प्रपद्यतारा निर्वर्तितेऽर्थे
 न हेत्वाद्या किमर्था श्रुतिरित्याशङ्क्याह । सन्नमिति । न हेत्वाद्यां

उ० तद्वैतद्रुसा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्भनवे
मनुः प्रजाभ्यस्तद्वैतदुहालकायारुणये ज्येष्ठाय
पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाच तज्ये-

भा० श्रुतिर्न ह वा असौ । यथोक्तब्रह्मविदे नोदेति न निश्चोचति
नास्तमेति किन्तु ब्रह्मविदेऽसौ सहादिवा हैव सदैवाहर्भवति
स्वयं ज्योतिष्ठाद्य एतां यथोक्तां ब्रह्मोपनिषदं वेदगुह्यं वेद ॥

एवं तन्त्रेण वंशादित्रयं प्रत्यमृतसम्बन्धं यच्चान्यद-
वोचाम एवं जानातीत्यर्थः । विद्वानुदयास्तमयकाला-
परिच्छेद्यं नित्यमजं ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ तद्वैतन्मधुज्ञानं
ब्रह्मा हिरण्यगर्भो विराजे प्रजापतये उवाच । सोऽपि
मनवे । मनुरिच्छाकादिभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विदांस्तौति
ब्रह्मादिविशिष्टक्रमागतेति । किञ्च । तद्वैतन्मधुज्ञानमुहाल-
कायारुणये पिता ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय प्रोवाच ।

आ० श्रुतिमादाय व्याचष्टे । यथोक्तेति ॥ ब्रह्मोपनिषदमित्यस्यार्थमाह ।
वेदगुह्यमिति ॥

एवंशब्दमादाय व्याकरोति । एवमित्यादिना ॥ वंशादित्रयं
तिरस्त्रीनवशो मध्वपूयो मधुनाशस्वेत्येवं रूपमित्यर्थः । प्रत्य-
मृतसम्बन्धं च लोहितायामृतेष्वेकैकवस्त्रादीनां सम्बन्धमित्यर्थः ।
अन्वदित्युद्यमनसंवेशनादि गृह्यते ॥ उक्तविद्याफलमुपसं-
हति । विद्वानिति ॥ ननु विद्या सफला चेदुक्ता तर्हि किमु-
त्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह । तद्वैतदिति ॥ स्तुतिमेवाभिनयति । ब्रह्मा-
दीति ॥ तद्वैतदुहालकायेत्यादिना विद्याया योग्यं पार्श्वं प्रदर्श्य
तद्याचष्टे । किञ्चेति ॥ इतस्तुत्यहमेतद्विज्ञानमित्यर्थः ॥ मधुवि-
ज्ञानं व्याकरोति । ब्रह्मविज्ञानमिति ॥ तस्य परोक्षत्वं आवर्त्त-

उ० शाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्याय वाक्ने-
वासिने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमा-
मद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव
ततोभूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥ ११ ॥

भा० इदं वाव तद्यथोक्तं । अन्योऽपि ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रिया-
र्थाय ब्रह्म प्रब्रूयात् ॥

प्राणाय्याय योग्यायान्नेवासिने शिष्याय । नान्यस्मै कस्मैच-
न प्रब्रूयात्तीर्थदयमनुज्ञातमनेकेषां प्राप्तानां तीर्थानामा-
चार्यादीनां । कस्मात्पुनस्तीर्थसङ्कोचनं विद्यायाः लतमि-
त्याह । यद्यप्यस्मै आचार्याय इमां कश्चित्पृथिवीमद्भिः
परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्मामपि दद्याद् अस्या
विद्याया निष्कयार्थमाचार्याय धनस्य पूर्णां सम्यक्
भागोपकरणैर्नामावस्य निष्कयो यस्मात्ततोऽपि दानादेत-
देव यन्मधुविद्यादानं भूयो बहुतरफलमित्यर्थः द्विरभ्यास
आदरार्थः ॥ ११ ॥

आ० यति । इदं वावेति ॥ अथ ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म वक्तव्यमिति
पूर्वेषामयं नियमो नैदानीन्तनानामित्यत आह । अन्योऽपीति ॥
प्राप्तान्तरमनुजानाति । प्राणाय्यायेति ॥ पुत्रशिष्याभ्यां प्राप्ता-
न्तरं प्रत्याचष्टे । नेति ॥ तीर्थदयं विद्याप्रदानेऽधिककारिद्वय-
मित्यर्थः । निर्द्धारणे षष्टौ । आचार्या विद्यादाता । आदि-
पदाङ्गनदायी आश्रितो मेधावी च गृह्यते । सर्वेषामर्थिना
मन्त्राधिकारमाश्रय इत्ययति । कस्मादित्यादिना ॥ आचार्यायेति
पुनरुपादानं क्रियापदेन सम्यान्वयद्योतनार्थं विद्यायामादरे
वा । मुख्यमधिकारकारिणं मन्यतेति भावः ॥ ११ ॥

भा० यत एवमतिशयफलैषा ब्रह्मविद्या श्रुतः सा प्रकारा-
न्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्याद्यारभ्यते । गायत्री-
द्वारेण चोच्यते ब्रह्म । सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्या-
दिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधत्वात् ॥

सत्त्वनिकेषु कृन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयो-

आ० गतेन यज्ञेनेत्तरयज्ञस्य गतार्थत्वं परिहरति । यत इति ॥
सविष्टहारकब्रह्मविद्यानन्तरं तदेवतागायत्रीद्वारेण तद्विद्याप-
दिश्यत इत्यर्थः ॥ ब्रह्मविद्याया विवक्षितत्वे ब्रह्मैवापदिश्यतां
न्ति गायत्र्यपदेशेनेत्याशङ्क्याह । गायत्रीति ॥

तथापि कृन्दोऽन्तराणि विद्याय किमिति गायत्रीद्वारैव
ब्रह्मैवापदिश्यते तत्राह । सत्त्विति ॥ ब्रह्मज्ञानद्वारतया तदुपाय-
तयेत्यर्थः ॥ प्राधान्ये हेतुमाह । सोमाहरणादिति ॥ सोम-
स्याहरणमानयनं । तत्र साधनत्वं गायत्रीच्छन्दस्त्वानामृचां याज-
कैरिष्यते । तद्युक्तं तस्या यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः । यद्वा देवैः
सोमहरणमिच्छद्भिश्चन्दसां गायत्रीत्रियुजगतोनां तादर्थ्येन
नियोगे जगतोत्रियुभौ मध्ये मार्गमशक्त्या निवृत्तौ । गायत्री सोमं
प्राप्य रक्षिणस्तस्य विजित्य तं देवेभ्यः समाहरदिति । ऐतरेयकब्रा-
ह्मणे सोमो वै राजाऽमुष्णिह्लोका आसीदित्यत्र प्रसिद्धमतस्तत्प्रा-
धान्यमित्यर्थः । तत्रैव हेतुन्तरमाह । इतरेति ॥ उष्णिगनुयुष्प-
भृतीनीतराणि कृन्दांसि तेषां पादश्रोऽक्षराणि सप्ताष्टादिसङ्ख्या-
कानि तेषामाहरणमुपादानं गायत्र्यक्षरैः पादशः षट्त्रिः क्रियते
ऽधिकसङ्ख्याया न्यूनसङ्ख्यामन्तरेणासम्भवात्तस्मादितरेषु च्छन्दःसु
गायत्र्या व्याप्तेऽत्र प्राधान्यमित्यर्थः । अथवा गायत्रीत्यतिरि-
क्तयोस्त्रियुजगतोच्छन्दसोः सोमाहरणे उद्यतयोरशक्तयोर्मार्ग-
मध्ये जगत्वा त्वक्त्वानि त्रीण्यक्षराणि त्रियुभौ चैकमक्षरं । ततश्चा-
ष्टाक्षत्वारिंशदक्षरा जगती पञ्चक्षत्वारिंशदक्षरा संवृता । चतु-
श्चत्वारिंशदक्षरा त्रियुप् त्रिचत्वारिंशदक्षरा संवृता । तत्र

उ० गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै

भा० पादानं प्राधान्यात् । सोमाहरणदितरच्छन्दोऽचरा-
हरणेन इतरच्छन्दो व्याप्या च सर्वसवनव्यापकत्वाच्च
यज्ञे प्राधान्यं गायत्र्याः । गायत्रीमारत्वाच्च ब्राह्मणस्य ।
मातरमिव हित्वा गुरुतरां गायत्रीं ततोऽन्यद्गुरुतरं
न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्रह्मापोति । तस्यामत्यन्तगौ-
रवस्य प्रसिद्धत्वात् । अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोप्यते
गायत्री वै इत्यवधारणार्थो वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं
प्राणिजातं यत्किञ्च स्यावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं गायत्र्येव ।

आ० गायत्री सोममाहरति त्यक्तानामक्षराणामाहरणेन पूर्वमतं
तथोदापद्यते । व्याप्य स्थिता तेन तत्प्राधान्यमित्यर्थः ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । सर्वसवनेति ॥ सर्वानि प्रातःसवनं
माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनमित्येतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्वं
मिश्रणं । गायत्रं प्रातःसवनं । चैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं । जागतं
तृतीयसवनमिति स्थितं त्रिष्टुभगत्यागां गायत्रीयाप्तेरुक्तत्वात्तस्यास्य
पदाभ्यां मुखेन च सोमाहरणद्वारेण सवनत्रयसम्बन्धादतश्च तस्या
अस्ति यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः ॥ कस्मिंश्चि तत्प्राधान्येऽपि कुतो ब्रह्मवि-
द्यायां तत्प्राधान्यमित्याशङ्क्याह । गायत्रीति ॥ ब्रह्मविद्यायाम्नात्प्रा-
धान्यमिति शेषः ॥ गायत्रीमेवाकम्बनत्वेन प्रतिपद्यते । ब्रह्मैवैव
लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । तस्यामिति ॥ गायत्र्या ब्रह्मज्ञानदादे-
गोपादानमुक्तं ह्यनुभूयः सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति ॥ तथा
चेतोऽर्पणनिगदादिति न्यायेन गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मापास्यमिति
प्रतिजानीते । गायत्रीति ॥ निपातमादाय आचष्टे । वै इति ॥
अवधारणरूपमेवार्थं स्पष्टयन्निदमित्यादि आकरोति । इद-
मिति ॥ तदिदं सर्वं गायत्र्येवेति याजना । गायत्र्याः सर्वान-

उ० गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते
च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्री यं वा ज्वसा येयं
पृथिव्यस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव

भा० तस्याच्छन्दोमात्रायाः सर्वभूतत्वमनुपपन्नमिति गायत्री-
कारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीं ॥

वाग्वै गायत्रीति । वाग्वा इदं सर्वं भूतं । तस्मात् वाक्
शब्दरूपा सती सर्वं भूतं गायति च शब्दयति अमौ
गौरसावश्च इति त्रायते च रचत्यमुष्मान्नाभैषीः किंते भय-
मुत्थितमित्यादि । सर्वतो भयान्नवर्त्यमानो वाचा त्रातः
स्यात् । यद्वाग्भूतं गायति त्रायते च गायत्र्येव तद्गायति
च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्र्या गानात्त्राणाञ्च गायत्र्या
गायत्रीत्वं । या वै सेवल्लक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री । इयं
वावसा येयं पृथिवी । कथं पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते ।
सर्वभूतसम्बन्धात् । कथं सर्वभूतसम्बन्धोऽस्यां पृथिव्यां हि ।

आ० त्वकत्वाद्भक्षदृष्टोपास्तिर्युक्त्यत्रानुपपत्तिमाशङ्कानन्तरवाक्येनेत-
रमाह । तस्या इति ॥

कथं वाचो गायत्रीत्वमित्याशङ्क्य तस्याः सर्वभूतसम्बन्धं दर्श-
यति । वागिति ॥ कुतो गायत्रीत्वं तत्राह । यस्मादिति ॥ भव-
त्वेवं वाचःस्वरूपं गायत्र्यास्तु किमायातं तदाह । यद्वागिति ॥
गायत्रीनामनिर्व्वचनादपि वाच्युक्तरूपं गायत्र्यामेवैष्टमित्याह ।
गानादिति ॥ अस्ति हि वाचः सर्वभूतात्मकत्वं तद्वाचकत्वाद्वाचस्य
च वाचकतिरेकेण निरूपणात्तथा च वाग्भूता गायत्री सर्वभूता-
त्मिकेत्युक्तं । इदानीं तस्या विधान्तरमाह । या वै सेति ॥ एवं लक्ष-
णत्वं व्याचष्टे । सर्वंति ॥ गायत्रीमनूय पृथिवीत्वं तस्या विहितं

उ० नातिशीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वाऽव
सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः
प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयते ॥ ३ ॥ यद्वैतत्पु-
रुषे शरीरमिदं वाऽव तद्यदिदमस्मिन्नक्षःपुरुषे
हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव

भा० यस्मात्सर्वं स्थावरजङ्गमञ्च भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव पृथिवीं
नातिशीयते नातिवर्त्तत इत्येतत् ॥

यथा गान्त्राणाभ्यां भूतसम्बन्धो गायत्र्या एवं भूत-
प्रतिष्ठानाद्भूतसम्बन्धाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी । या
वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सा इदमेव । तत्किं यदिद-
मस्मिन्पुरुषे कार्याकारणमङ्गाते जीवति शरीरं पार्थिव-
त्वाच्छरीरस्य । कथं शरीरस्य गायत्रीत्वमित्युच्यते । अस्मि-
न्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः । अन्तः पृथि-
वीवत् भूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानाच्छरीरं गायत्री ।
एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः । यद्वैतत्पुरुषं

आ० प्रप्रपूर्वकमुपपादयति । कथं पुनरिति ॥ गायत्र्याः सर्वभूत
सम्बन्धस्यास्तत्पृथिव्यास्तत्सम्बन्धश्चाद्यपूर्वकं व्युत्थापयति । कथ-
मिति ॥ सर्वस्य पृथिव्यां प्रतिष्ठितत्वं साधयति । एतामेवेति ॥
तथापि कथं पृथिव्या गायत्रीत्वं तदाह । यथेति ॥ सम्प्रति
गायत्र्याः शरीररूपत्वं निरूपयति । या वा इति ॥ गायत्र्यात्मिकां
पृथिवीमनूच्य तस्या गायत्रीशरीरयोरभेदं हेतुमाह । पार्थि-
वत्वादिति ॥ इदानीं गायत्रीशरीरयोरैकत्वं प्रप्रपूर्वकं कथ-
यति । कथमित्यादिना ॥ प्राणानां शरीरे प्रतिष्ठितत्वं प्रक-

उ० नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विधा
गायत्री तदेतद्वचाभ्यनूक्तं ॥ ५ ॥ तावानस्य
महिमा ततो ज्यायाः पुरुषः पादोऽस्य सर्वा

भा० शरीरं गायत्रीदं वाव तत् । यदिदमस्मिन्नन्तर्मध्ये पुरुषे
हृदयं पुण्डरीकाक्षमेतद्गायत्री । कथमित्याह अस्मिन्हीमे
प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः शरीरवद्गायत्री हृदयं ॥

एतदेव च नातिशीयन्ते प्राणाः । प्राणो हि पिता । प्राणो
माता । अहिंमन् सर्वभूतानीति श्रुतेः । भूतशब्दवाच्याः
प्राणाः । सैषा चतुष्पदा षडक्षरपादा छन्दोरूपा सती
भवति गायत्री षड्विधा । वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्रा-
णरूपा सती षड्विधा भवति । वाक्प्राणयोरन्यार्थनिर्दिष्ट-
योरपि गायत्रीप्रकारत्वं । अन्यथा षड्विधमज्ञापूरणानुप-

ष्या० टयति । एतदेवेति ॥ अथ गायत्र्या हृदयत्वमावेदयति ।
यद्वैतदिति ॥ हृदयस्य गायत्र्याऽस्मैकत्वं प्रप्रपूर्वकं विदुषोति ।
एतदित्यादिना ॥

हृदये प्राणानां प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति । तदेवेति ॥ प्राणानां
भूतशब्दवाच्यत्वे तत्सम्बन्धे सति भूतसम्बन्धाद्गायत्र्याः शरीरादि-
भावः सम्भवति ॥ तेषां भूतशब्दवाच्यत्वे तु किं मानमित्याशङ्काह ।
प्राणो हीति ॥ अहिंसावाक्येऽपि प्राणपरं मरणं प्रतिविध्यते
तथा भूतशब्दस्तत्र प्रतीतिगोचरो भवत्येवेत्याह । भूतेति ॥
आध्यात्मशेषत्वेन गायत्र्याऽस्तुष्यादत्वं दर्शयति । सैषेति ॥ कक्ष-
यित्वा तस्याः षड्विधत्वमनूद्य साधयति । षड्विधेति ॥ गायत्री-
हृदययोः सर्वभूतसम्बन्धसिद्ध्यर्थमुपदिष्टयोर्वाक्प्राणयोगाय-
त्रीप्रभेदत्वेन कथं व्याख्यानमित्याशङ्काह । वाक्प्राणयोरिति ॥
विधिपक्षे वाक्यशेषयोगात्तयोरपि गायत्रीभेदत्वमित्यर्थः ।

उ० भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥ तद्वै-
तद्भूतेतीदं वाव तद्योऽयं वहिर्द्धी पुरुषादाकाशो
यो वै स वहिर्द्धी पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयं

भा० पक्षेः। तदेतस्मिन्नर्थे एतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गाय-
त्रीमुखेनोक्तं। अत्रापि मन्त्रेणाभ्यनुक्तं प्रकाशितं। तावानस्य
गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तारः
यावांसुतुष्यात् पद्धिधस्य ब्रह्मणो विकारः पादो गाय-
त्रीति व्याख्यातः। अतस्तस्माद्विकारलक्षणात् गायत्रा-
ख्यादा चारम्भणमात्रात्ततो ज्यायान्महत्तरस्य परमार्थम-
त्यरूपोऽविकारः पुरुषः सर्वपूर्णतत्पुगीशयनाच्च। तस्यास्य
पादः सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोऽवन्नादीनि मस्यावरज-
ज्जमानि। त्रिपात्त्रयः पादा अस्य माऽयं त्रिपात्। त्रिपादमृतं
पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मनो दिवि द्यातनवति स्वात्म-
न्यवस्मितमित्यर्थ इति। यदेतत्त्रिपादमृतं गायत्रीमुखं
नोक्तं ब्रह्मेतीदं वाव तदिदमेव। तद्योऽयं प्रमिद्धो वहिर्द्धी
वहिः पुरुषादाकाशो भौतिको यो वै स वहिर्द्धी पुरुषा

आ० तस्मिन्नर्थे वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राग्भेदात्पञ्चिधां गायत्रीं
मनुचिन्त्याजहस्तक्षणाया तदवच्छिन्नब्रह्मत्वं तदनुचिन्त्येदिति
तच्छेषत्वेनैव पृष्ठांस्ते स्थितं सतीत्यर्थः। समस्तस्य पादविभाग-
विशिष्टस्येति यावत् ॥ विस्तरमेव विवृणोति। यावानिति ॥
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति वाक्छात्रमभिधाय विशि-
नष्टि। वाचारम्भणमात्रादिति ॥ परमार्थसत्त्वे हेतुमाह।
विकार इति ॥ तावानस्येत्यादि स्पष्टयति। तस्येति ॥ आदिपदेन

उ० वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः-
 पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥ अयं वाव स योऽयमन्तः-
 हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णं अप्रवर्ति पूर्णमप्र-

भा० आकाश उक्तः । अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुषे शरीरे
 आकाशः । यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः । अयं वाव स
 योऽयमन्तः हृदये पुण्डरीके आकाशः ॥ कथमेकस्य सत
 आकाशस्य त्रिधा भेद इति । उच्यते वाङ्मन्यविषये
 जागरितस्थाने नभसि दुःखबाहुल्यं दृश्यते । अतः शरीरे
 स्वप्नस्थानभूते मन्दतरं दुःखं भवति । स्वप्नान्धमभूते हृद-
 यस्थे पुनर्नभसि न कञ्चन कामयते न कञ्चन स्वप्नं
 पश्यति । अतः सर्वदुःखनिवृत्तिरूपमाकाशं सुषुप्तस्य
 स्थानं । अतो युक्तमेकस्यापि त्रिधा भेदानुव्याख्यानं ।
 वहिर्द्धा पुरुषादारभ्याकाशस्य हृदये सङ्कोचकरणं चेतः-
 समाधानस्थानस्तथे । यथा त्रयाणामपि लोकानां कुरु-

षा० वायुराकाशश्चेत्युभयमुक्तं ॥ ततो व्यायानित्यादि स्फुटयति ।
 त्रिधादिति ॥ समस्तस्य सर्वप्रपञ्चात्मकस्येत्यर्थः । श्रुताविति शब्दे
 मन्त्रसमाख्यार्थः ॥ यद्वाङ्मन्यविषयमुपास्यमुक्तं हृदयाकाशे तद्
 ध्येयमिति वक्तुं क्रमेण हृदयाकाशमवतारयति । यद्वैतदित्यादिना ॥
 एकस्याकाशास्य कथं त्रैविध्यमुक्तमिति शङ्कते । कथमिति ॥
 औपाधिकत्रैविध्यमविरुद्धमिति परिहरति । उच्यत इति ॥ वाङ्म-
 न्यविषयत्वं तद्विषयशब्दाद्याश्रयत्वं स्वप्नस्थानभूते नभसीति
 सम्बन्धः ॥ न कञ्चनेत्यादिना निषेधद्वयेन पूर्वप्रकारमवस्थाद्वयं
 निविध्यते । निषेधफलमाह । अत इति ॥ सर्वदुःखं शून्यं वास-
 नामयञ्च तन्निवृत्त्या निरूप्यमाणं हृदयाकाशमित्यर्थः ॥ औपाधि-

उ० वर्तिनीं५ त्रियं लभते य एवं वेद ॥ ६ ॥

१२ ॥

भा० ज्ञेयं विप्रियते । अर्द्धतस्तु कुरुचेत्रमर्द्धतस्तु पृथुदकमिति तद्वत् । तदेतद्वाद्वाकाशाख्यं ब्रह्म पूर्णं सर्वगतं न हृदय-
मात्रपरिच्छिन्नमिति गन्तव्यं । यद्यपि हृदयाकाशे चेतः
समाधीयते अप्रवर्त्तिं न कुतश्चिदप्रवर्त्तितुं शीलमस्येति
अप्रवर्त्तिं तदनुच्छिन्तिधर्मकं । ययान्यानि भूतानि परि-
च्छिन्नानुच्छिन्तिधर्मकाणि न तथा हार्दं नभः पूर्णम-
प्रवर्त्तिनीमनुच्छेदात्मिकां त्रियं विभूतिं गुणफलं लभते
दृष्टं । य एवं यथाक्तं पूर्णमप्रवर्त्तिगुणं ब्रह्म वेद जानातीहैव
जीवंस्तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

आ० कत्रैविध्यमुपसंहरति । अत इति ॥ तथापि किमित्यनेन क्रमेणा-
काशस्य सङ्कोचो हृदये क्रियते तत्राह । वर्द्धतेति ॥ स्थानान्तरा-
मुदाहरणेन स्फुटयति । यथेति ॥ अत्र कुरुचेत्रमर्द्धतं तदुच्छिन्नामीयं
पृथुदकमपि तथेति हृदययुगलमिव तदुभयं लोकत्रयापेक्षया-
विशिष्टतरमित्यर्थः ॥ हृदयाकाशे चेतः समाधीयते चेत्ततश्चात्र
परिच्छिन्नं ब्रह्म प्राप्तमित्याशङ्क्याह । तदेतदिति ॥ पूर्णत्वेन
जन्मनाशशून्यत्वं सिध्यतीत्याह । अप्रवर्त्तिंति ॥ प्रधानफलत्वं
व्यावर्त्तयति । गुणफलमिति । दृष्टफलं स्वगामिरिति दृष्टमित्युक्तं ॥
ज्ञानमेव विप्रियति । वर्द्धतेति । वर्त्तमानो देवः सप्तमर्थः । यो
विद्वानेव स यथाक्तं फलं लभत इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

उ० तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः
स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदि-

भा० तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपास-
नाङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविधानार्थमारभ्यते । यथा
श्लोके द्वारपाला राज्ञ उपासनेन वशीकृता राजप्राप्त्यर्था
भवन्ति तथेहापीति । तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः । एत-
स्यानन्तरनिर्दिष्टस्य पञ्च पञ्चमङ्गलाका देवानां सुषयो देव-
सुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः प्राणादित्यादि-
भीरक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्य स्वर्गलोकभवनस्य
हृदयस्यास्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभिमुखस्य प्रागतं यच्छिद्रं
द्वारं स प्राणस्तस्यस्तेन द्वारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स
प्रागनितीति प्राणः । तेनैव सम्बद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैव
स आदित्यः । आदित्यो ह वै वाङ्मप्राण इति श्रुतेः ।

आ० वक्ष्यमाणज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं परिहृत्य प्रकरणभेदं व्यावर्त्तयितु-
मुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह । तस्येति । द्वारपालादोद्यादिपदेन
तद्गतो विशेषो गृह्यते ॥ ब्रह्मण्युपासनेनाप्रसिद्धतो द्वारपालो-
पास्तिरयुक्तित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ इति तदुपास्तिरर्थवतीति
शेषः । स्वर्गलोकशब्दः परमात्मविषयः । स्वर्गलोकमित उर्द्धो
विमुक्ता वेति श्रुत्यन्तरात् ॥

देवसुषित्वं साधयति । देवैरिति ॥ स्वर्गलोकस्य परमात्मनो
भवनमायतनं तस्येति यावत् । प्राक्तेनावस्थामाशङ्क्योक्तं । पूर्वा-
भिमुखस्येति ॥ तस्यस्तेनेति ॥ तच्छब्दे हृदयविषयः । तेनैवेति
प्राणविषयस्तच्छब्दः । तदव्यतिरिक्तं स्वातन्त्र्येण चक्षुषो किञ्चित्क-
रत्वं । न हि चक्षुषा प्राणस्य सम्बन्धो न हि वाङ्मस्य तत्सम्बन्धो
निबन्धनमस्ति ज्ञाह । चक्षुरिति ॥ अधिष्ठातृत्वेनादित्य

उ० त्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो
भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

भा० चक्षुरूपप्रतिष्ठाक्रमेण इति स्थितः । स आदित्यः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि वाजमनेयके । प्राण-
वायुदेवतैव ह्येका चक्षुरादित्यस्य सहाश्रयेण । वक्ष्यति च ।
प्राणाय स्वाहेति ऊतं इविः सर्वमेतत्तर्पयतीति । तदेत-
त्प्राणाख्यं स्वर्गलोकद्वारत्वाद्वह्म ॥

स्वर्गलोकं प्रतिपितुस्तेजस्येतच्चक्षुरादित्यस्वरूपेणा-
न्नादत्वाच्च सवितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत ।
तत्तेजस्व्यन्नादस्यामयावित्तरहितो भवति य एवं वेद
तस्यैतद्गुणफलं । उपामनेन वशीकृता दारपः स्वर्गलोक-
प्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यञ्च फलं ॥

आ० चक्षुषि प्रतिष्ठितश्चक्षुश्च ग्राहकतया रूपे प्रतिष्ठितं रूपदर्शनं
करणीभवति । तद्येव प्राणस्य चक्षुष्मिथर्थः ॥ प्राणादित्यं
रैक्यं प्रमाणमाह । आदित्या इति ॥ कथं यथाङ्गस्यादित्यस्य
हृदयसुषुप्तिद्वारस्थानीयत्वं वासनात्मना हृदये प्रतिष्ठितानि तदा
ऽनेन क्रमेणादित्या हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ॥ तत्र अत्यन्तं प्रमा-
ण्यति । स आदित्य इति ॥ एकदेवताभिन्नत्वादपि प्राणाभेदेन
चक्षुरादित्ययोरारोधानं युक्तमित्याह । प्राणमिति ॥ आश्रयशब्देन
रूपाणि हृदयस्योच्यते युगांका वा आदित्यश्चक्षुर्धादेवस्तद-
धिष्ठितस्य सर्वस्य प्राणात्मने वाक्काशमनुकूलयति । वक्ष्यति
चेति । न हि प्राणे कृते सर्वस्य कृतिस्तदात्म्यमन्तरेण सम्भ-
वतीति भावः । तदेतत्प्राणस्यं ब्रह्म स्वर्गलोकं प्रतिपितुः प्रव-
यन्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः ॥

किमिति यथोक्ताधिकारी प्राणोपासने नियुज्यते तच्चाह ।
स्वर्गते ॥ तथापि कथं यथाङ्गमुह्ययवशिष्टं प्राणाख्यस्य ब्रह्मणः

उ० अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं
स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रोत्रं यश्चेत्युपासीत श्रीमा-
न्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

भा० अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तस्यो वायुविशेषः स वीर्य-
वत्कर्म्म कुर्वन्विष्टह्य वा प्राणापानौ नाना वाऽनितेति
व्यानस्तत्सम्बद्धमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः ॥

श्रोत्रेण दृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्चेति श्रुतेः । सहाश्रयौ पूर्व-
वत्तदेतच्छ्रोत्रं विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानान्न हेतुत्वमत-
स्ताभ्यां श्रोत्रं ज्ञानान्नवतश्च यशः ख्यातिर्भवतीति यशो-
हेतुत्वाद्यशस्त्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यादि समानं ॥

आ० सिध्यति ॥ तत्र तेजःशब्दं व्याकुर्वन्नाह । तेजस्वीति ॥ एतत्प्राणाख्यं
ब्रह्म । अमयरूपेण तेजस्वीतया च तेजोगुणविशिष्टतया तदुपास-
नामर्हति । सवितुस्त्राणादत्वं दृष्टिद्वारेणादित्याज्जायते दृष्टिरि-
त्यादौ दृष्टमतस्त्राणश्च तदाद्यश्चेति गुणान्तरविशिष्टत्वेनापि सवि-
त्वरूपं प्राणाख्यं ब्रह्म ध्यानार्हमित्यर्थः ॥ किन्तुर्हि मुख्यं फल-
मिति तदाह । उपासनेनेति ॥ हृदयस्य पूर्वदिगवस्थितच्छिद्र
सम्बन्धत्वेन प्राणमुक्त्वा व्यानः श्रोत्रं चन्द्रमाश्चेति त्रितयमितर-
सम्बद्धमुपास्यमित्याह । अथेति ॥ वीर्यवत्कर्म्म कुर्वन्व्यान इति
सम्बन्धः । प्राणापानौ विष्टह्य विरुध्य वा अयमनितेति पक्षा-
न्तरं नानास्तन्धसन्धिममंसं विविधमनिति चेष्टत इति विक-
ल्पान्तरं तेन सम्बन्धः श्रोत्रस्य श्रुत्युक्तत्वाद्यानार्थो मन्तव्यः । यथा
श्रोत्रस्य व्यानेन सम्बन्धत्वात्वा चन्द्रमसोऽपि तेन सम्बन्धस्य श्रुत्युक्त-
त्वादिव ध्यानार्थतया ग्राह्य इत्याह ॥ तथेति ॥

श्रोत्रचन्द्रमसोः सम्बन्धे श्रुत्यन्तरमनुकूलयति । श्रोत्रेणेति ।
यद्विराजः श्रोत्रं तदात्मना दिशश्चन्द्रमाश्चेत्येते दृष्टा इति श्रुते-

उ० अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक्
 सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मव-
 र्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ
 योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः

भा० अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः पश्चिमस्तस्यो वायुविशेषः स
 मूत्रपुरीषाद्यपनयन्नधोऽनितीत्यपानः सा तथा सा वाक् ॥
 तत्सम्बन्धात्तथाग्नितदेतद्ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनि-
 मिच्चं तेजो ब्रह्मवर्चसं। अग्निसम्बन्धाद् वृत्तस्वाध्यायस्य। अन्नय-

द्या० रित्यर्थः। मिथः सम्बन्धेऽपि कथमनयोर्थात्मात्मत्वं व्याने हृष्यती-
 त्यादिवाक्यशेषादवधेयमित्यर्थः। तदेतद्व्यानाख्यं ब्रह्म श्रीस्य यज्ञ-
 श्चेत्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीतिति सम्बन्धः॥ कथं तस्य गुणद्वयवतो
 ध्यानमित्याशङ्क्य श्रोत्रस्य ज्ञानहेतुत्वाच्चन्द्रमसोऽग्नेहेतुत्वात्तयोरा-
 न्यत्वे तदात्मनो ध्यानस्यापि तद्गुणोपपत्तिरित्याह। श्रोत्रेति ॥
 व्यानाख्यब्रह्मणि गुणान्तरं साधयति। ज्ञानेति॥ उक्तस्य ब्रह्मणो
 गुणद्वयसम्भवोऽतःशब्दार्थः। श्रीमानित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः।
 समानं तेजस्वीत्यादिवाक्येनेति शोधः॥ हृदयस्य पश्चिमदिगव-
 स्थितसुषिसम्बन्धत्वेनापानो वागगच्छेति त्रितयमन्योऽन्यसम्बन्धं
 धेयमित्याह। अथ योऽस्येति॥ सोऽपान इत्यस्यार्थमाह। तस्य
 इति॥ सोऽपान इति सम्बन्धः। अपानशब्दे वायुविशेषं व्युत्पा-
 दयति। मुचेति॥ आदिशब्देन मुक्तादि गृह्यते। यथा चक्षुषः
 श्रोत्रस्य प्राक्तत्वं ध्यानत्वश्चात्तं तथा वागपानो भवत्यपानं
 हृष्यतीत्यादिश्रुतेरित्याह। सा तथेति॥

यथा चक्षुरादिदारेणादित्यादः प्राक्षादिरूपत्वमुक्तं तथा
 वाचोऽभिष्ठादत्वेन सम्बन्धादभिष्ठादारेणापानो भवतीत्याह।
 तत्सम्बन्धादिति॥ तदेतदपानाख्यं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्याभ्यां

उ० तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्यु-
ष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

भा० मनहेतुत्वादपानस्यान्नाद्यत्वं । समानमन्यत् ॥ अथो योऽसौ-
दङ्सुषिरुदङ्गतः सुषिस्तस्यो वायुविशेषः सोऽश्रित-
पीते समं नयतीति समानः । तत्सम्बन्धं मनोऽन्तःकरणं
स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताद्याप इति ॥

मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चेति श्रुतेस्तदेतत्कीर्तिश्च ।
मनसो ज्ञानस्य कीर्तिर्हेतुत्वात् । आत्मपरोचं विश्रुतत्वं
कीर्तिर्धनः । स्वकरणसंवेद्यं विश्रुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देहगतं

आ० गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः ॥ ब्रह्मवर्चसं व्याचष्टे । वृत्तेति ॥
कथमपानाख्ये ब्रह्मणि यथोक्तो गुणः सिध्यतीत्याशङ्कामिदारे-
त्याह । अपिसम्बन्धादिति ॥ तथापि कथमन्नाद्यत्वमित्याशङ्कामो-
दारेणेत्याह । अनेति ॥ ब्रह्मवर्चसं व्यादिफलवाक्ये श्रीमानि-
त्यादित्यादिना तुल्यार्थत्वान्न व्याख्यानार्पेक्षमित्याह । समान
मिति ॥ हृदयस्योत्तरसुषिसम्बन्धत्वेन समानो मनः पर्जन्यश्चेति
त्रितयं परस्परसम्बद्धमुपास्यमित्याह । अथेति ॥ समानशब्दं
वायुविशेषे व्युत्पादयति । अश्रितेति ॥ मनसः समाने सम्बन्धः ॥
समाने दृष्यतीति श्रुतेर्ग्राह्य इत्याह । तत्सम्बन्धमिति ॥ मनसि
दृष्यति पर्जन्यस्तृप्यतीति ॥ तदेव वाक्यशंसमाश्रित्य तयोः सम्बन्ध-
माह । पर्जन्य इति ॥ श्रुत्यन्तरादपि तयोः सम्बन्धं वक्तुं पातनिका-
माह । पर्जन्येति ॥ शेषः प्रसिद्धपरामर्शार्थः ॥

तथापि कथं पर्जन्यमनसोः सम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य वायो-
रपि कारणत्वेनाङ्गिः सम्बन्धात्तद्द्वारा मियोऽपि तत्सिद्धिरित्याह ।
मनसेति ॥ तदेतत्समानाख्यं ब्रह्म कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्याभ्यां
गुणाभ्यामुपासीतेति सम्बन्धः ॥ तस्मिन्ब्रह्मणि कीर्तिरूपं गुणं

उ० अथ योऽस्योर्द्धः सुषिः स उदानः स वायुः
 स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीत ओजस्वी
 महस्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ ते वा एते
 पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स
 य एतानेव पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य
 द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते

भा० लावण्यं । ततश्च कीर्त्तिसम्भवात्कीर्त्तिस्येति । समानमन्यत् ॥
 अथ योऽस्योर्द्धः सुषिः स उदान अपादतलादारभ्योर्द्ध-
 मुत्क्रमणादुत्कर्षार्थं च कर्म कुर्वन्नित्युदानः स वायु-
 तलाधारश्चाकाशस्तदेतत् । वाय्वाकाशयोरोजोहेतुत्वा-
 दोजो बलं महत्त्वाच्च मह इति ॥

आ० साधयति । मनस इति ॥ व्युत्थेरघान्तरत्वं कीर्त्तिर्दर्शयति ।
 आत्मेति ॥ ततो व्युत्थीराचष्टे । स्वकारणेति ॥ तामेवानुभवन्-
 तथा कथयति । क्रान्तिरिति ॥ कथं पुनर्दृष्टतस्य लावण्यस्य
 कीर्त्तिता शक्यते तत्राह । ततश्चेति ॥ लावण्यं पञ्चमर्थः । इत्य-
 सङ्गीर्णगुणद्वयविशिष्टमुपासनं मित्रमित्यर्थः ॥ कीर्त्तिमानित्या-
 दिफलवाक्यस्य ब्रह्मवर्चसीत्यादिना तुल्यार्थत्वादव्याख्येयत्व-
 माह । समानमिति ॥ हृदयस्योर्द्धं हि हृदयैः शिष्येनोदानो वायु-
 राकाशश्चेति चित्तयमन्योन्यसम्बन्धमुपास्यमित्याह । अथ योऽ-
 स्मेति । उत्क्रमणादुदान इति सम्बन्धः । उदाने दृष्यति वायु-
 क्षुण्णतीति वाक्प्रशेषमाश्रित्याह । स वायुरिति । बाह्योराका-
 शत्वमाधाराधेयसम्बन्धादर्थो दृष्यत्याकाशस्तप्यतीति श्रुतेः
 त्याह । तदाधारश्चेति । तदेतदुदानाख्यं ब्रह्म पूर्ववदोजो
 महश्चेत्याभां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः । उक्तगुणद्वयं निर्दि-
 शति । वाय्वाकाशयोरिति ।

उ० स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥ अथ यदतः परो

भा० समानमन्यत् । ते वै एते यथोक्ताः पञ्च सुषिसम्बन्धा-
त्यञ्च ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषा राजपुरुषा इव द्वारस्थाः
स्वर्गस्य हार्दस्य लोकस्य द्वारपालाः । एतैर्हि चक्षुःश्रोत्र-
वाक्मनःप्राणैर्वर्हिर्भुक्प्रवृत्तैर्ब्रह्मणो हार्दस्य प्राप्तिद्वा-
राणि निरुद्धानि । प्रत्यक्षं ह्येतदजितकरणतया ब्राह्म-
विषयामन्त्रोऽमृतप्ररूढत्वान्न हार्दब्रह्मणि मनस्तिष्ठति ॥
तस्मात्सत्यमुक्तमेते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा-
इति । अतः स य एतानेवं यथोक्तगुणविशिष्टान्स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेदोपास्ते उपासनया वशीकरोति स
राजपालानिवोपासनेन वशीकृत्य तैरनिवारितः प्रतिपद्यते
स्वर्गं लोकं राजानमिव हार्दं ब्रह्म ॥

आ० योज्यस्त्वोपादिवाक्यस्य कीर्त्तिमानित्यादिना तुल्यार्थत्वमाह ।
समानमिति ॥ तस्य ह वा एतस्येत्यादिनोक्तमनुवदति । ते वा
इति ॥ कथं ब्रह्मपुरुषाक्तमाह । राजपुरुषा इति ॥ व्यपदि-
श्यन्त इत्यर्थः ॥ तेषां द्वारपाकत्वं प्रपञ्चयति । एतैरिति ॥ तत्र
स्वानुभवं प्रमाद्यति । प्रत्यक्षं ह्येति ॥ विवेकवैराग्याभ्यां
वशीकृतः आत्मादिकरुण्यमोपेतत्वाभावात्परोक्षशब्दादिविषये
आसङ्गरूपास्तत्क्रान्तात्वादित्यर्थः । एतैरेव विषयविमुखैर्ब्रह्म-
प्राप्तिद्वाराणि समाध्यादिना विवृत्तानि इत्यभिप्रेत्योपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ ब्रह्मपुरुषानुक्ताननूद्य सप्तममुपासनं दर्शयति ।
अत इति ॥ अनियतानां चक्षुरादीनां ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वं
नियतानां तु तत्प्राप्तिहेतुत्वमित्यतःशब्दार्थः । यथोक्तगुणविशि-
ष्टत्वं चक्षुरादीनामादित्याद्यात्मकत्वं ॥

उ० दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः
पृष्ठेषु अनुतमेष्टतमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदि-

भा० किञ्चास्य विदुषः कुले वीरः पुत्रो जायते वीरपुरुषमे-
वनात् । तस्य चर्खापाकरणेन ब्रह्मोपासनप्रवृत्तिहेतुत्वं ।
ततश्च स्वर्गलोकप्रतिपत्तये पारम्यर्थेण भवतीति स्वर्गलोक-
प्रतिपत्तिरेवैकं फलं ॥ अथ यदसौ विद्वान्स्वर्गे लोकं
वीरपुरुषमेवनात्प्रतिपद्यते यद्येकं त्रिपादस्त्रासृत्तं दिवोति
तदिदं लिङ्गेन चतुः श्रोत्रेन्द्रियगोचरमापादयितव्यं । यथा-
न्यादिर्धूमादिलिङ्गेन ॥ तथा ह्येवमेवेदमिति यथोक्तेऽर्थं

आ० अदृष्टं फलमुक्त्वा दृष्टफलमाह । किञ्चेति ॥ यथात्तपुत्रोत्पत्ति
विवक्षितब्रह्मप्राप्तावनुपयुक्तत्वाद्वाह । तस्य चेति ॥ पुत्रस्य
ध्यानानुसारित्वहेतुत्वं ततःशब्दार्थः । पारम्यर्थोपासनादहो
चेति यावत् । पुत्रस्य ध्यानद्वारा ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वे फलितमाह ।
इति स्वर्गति ॥ गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपास्यं तादर्थ्येन द्वात्रिंशो
पास्तिस्य कसंख्या ततश्चाङ्गेषु श्रुतानि फलानि समुच्चिन्वा प्रधा-
नापासनादेव ब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तं ॥ इदानीं विद्यान्तरं प्रकीर्ति ।
अथ यदिति ॥ परस्ताद्विदो दीप्यमानं ब्रह्म काष्ठेयं ज्योतिषि
प्रतीकेऽथस्य दृष्टत्वात्प्रत्यक्षाभ्यामुपामितव्यमिति आतमथे सिद्ध-
वत्त्वात्वाऽऽर्थिकमर्थमादाय तात्पर्यमाह । यदसौ विद्वानिति ॥
वीराणां वीर्यवतामादित्यादीनां पुरुषाणां सेवनादाध्यानादीति
यावत् । लिङ्गेन स्पर्शविशेषेण अवयवविशेषेण चेत्यर्थः । चतुः-
श्रोत्रेन्द्रियगोचरमिति महदृष्टं प्रति दृष्टं श्रुतञ्च मयेन्मापादयि-
तव्यं । अन्यथा दृष्टत्वश्रुताभ्यां ब्रह्मणि ध्यानासिद्धेरित्यर्थः । परस्य
प्रतिपत्तौ लिङ्गेन प्रत्यायने दृष्टान्तमाह । यथेति । विप्रतिपन्नं
प्रति धूमादिलिङ्गेनाग्न्यादि प्रत्याख्यते तथा मृगार्शादिलिङ्गेन दृष्ट-
त्वादिविशिष्टमिदं प्रत्येतव्यमित्यर्थः ॥ यथोक्तस्य अतिशयोक्तिर्लिङ्गेन

उ० दमस्मिन्नक्षः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः

॥ ७ ॥

भा० वृद्धा प्रतीतिः स्यात् । अनन्यत्वेन च निश्चय इति अत
आह । यदतोऽमुष्मादिवो द्युलोकात्परः परमिति लिङ्ग-
व्यत्ययेन ज्योतिर्दीप्यते । स्वयंप्रभं सदा प्रकाशत्वाद्दीप्यत
इव दीप्यत इत्युच्यते । अन्यादिवज्ज्वलनलक्षणाया
दीप्तेरसम्भवादिश्रुतः पृष्ठेऽप्येतस्य व्याख्यानं सर्व्वतः पृष्ठे-
ष्विति संसारादुपरीत्यर्थः । संसार एव हि सर्व्वः ॥

आ० प्रत्यायनं किमिति क्रियते तत्राह । तथा हीति । निष्कृद्धार्य
तस्य प्रत्यायने सति गुणद्वयविशिष्टमेवेदं ज्योतिर्नान्यथेत्येवं
यथोक्ते परस्मिन्मुपास्यज्योतिषि दृढा धीः स्यात् । तत्तद्गुणस्य
ज्योतिषो ध्यानादित्यर्थः । मा भूत्परस्य ज्योतिषो यथोक्तगुणस्या-
श्लेषोपासनमित्याशङ्क्याह । अनन्यत्वेनेति । कौक्षीयस्य ज्योतिषः
सन्निकर्षाज्जीवाभेदं परिकल्प्य जाठरं ज्योतिर्ब्रह्मेत्यनन्यत्वेन
ध्याने जीवब्रह्मजोरेकतया निश्चयश्चार्थात्सिद्धति । अतो यथो-
क्तोपास्तिरर्धवतीत्यर्थः ॥ अथशब्दस्य विद्यान्तरारम्भा-
र्थत्वमभ्युपेतानन्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमुक्त्वाऽवशिष्टाख्येष्टराख्यवतार्थ
व्याकरोति । अत आहत्यादिना ॥ यदित्युपक्रम्य ज्योतिरित्युप-
संहारात्पर इति पुंलिङ्गप्रयोगमाशङ्क्याह । परमिति ॥ कादा-
चित्प्रकाशत्वाभावात्कथं दीप्यत इति प्रयोगस्तत्राह । स्वयं
प्रभमिति ॥ कस्मादेवेति प्रयुज्यते मुख्यमेव दीप्यमानत्वं किं
न स्यादित्याशङ्क्याह । अन्यादीति ॥ हेतोरेवमयत्र सम्बन्धः ॥
सर्व्वशब्दस्यासङ्गुचितत्वादात्मनोऽपि तेन सङ्गुहीतत्वात्कथं तस्मा-
दूर्ध्वं ब्रह्मेत्युपपन्नमित्याशङ्क्याह । संसारादिति ॥ तस्यैव सर्व्व-
शब्दवाच्यत्वमुपपादयति । संसार एव हीति । तस्यानेकत्वेन
सर्व्वशब्दाहत्वादित्यर्थः ॥

उ० यत्रैतदस्मिच्छरीरे सःस्पर्शेनोष्णिमानं वि-

भा० असंसारिण एकत्वाभिर्भेदत्वाच्चानुत्तमेषु तत्पुरुषस-
मासाशङ्कानिवृत्तये आहोत्तमेषु लोकेष्विति सत्यलोका-
दिषु हिरण्यगर्भादिकार्यस्य परस्मैश्वरस्यामन्नत्वादुच्यते
उत्तमेषु लोकेष्विति । इदं वावेदमेव तद्यदिदमस्मि-
न्युरुषेऽन्तर्मध्ये ज्योतिः चक्षुःश्रोत्रयाद्येन लिङ्गेनोष्णिक्का-
शस्तेन वावगम्यते । यत्त्वचा स्पर्शरूपेण गृह्यते तच्चक्षुषेव ।
दृढप्रतीतिकरत्वात्त्वचोऽविनाभूतत्वाच्च रूपस्पर्शयोः ॥

आ० आत्मनि सर्वशब्दानुपपत्तिमाह । असंसारिण इति ॥ सर्व-
शब्दस्यानेकार्थवाचित्वादात्मनि चैकत्वात्प्रकारभेदस्य च नित्य-
त्वमुक्ते तस्मिन्नसम्भवाच्च तस्य सर्वशब्दात्प्रतीतिरित्यर्थः । उत्तमा
न भवन्तीत्यनुत्तमान्तेष्विति तत्पुरुषाशङ्कायां तन्निवृत्तिद्वारा
बहुव्रीहिसिद्ध्यर्थं विशेषणमित्याह । तत्पुरुषेति ॥ किमिति
तेषु परब्रह्म निर्दिश्यते तस्य सर्वगतत्वादित्याशङ्काह । हिरण्य-
गर्भादीति । तत्त्वायात्मना स्थितं परं ब्रह्मोत्तमेषु लोकेष्वित्य-
च्यते । तस्य सर्वत्र सतोऽपि सत्यनोक्तादिषु हिरण्यगर्भाद्यात्मना
ऽतिशयेन नित्याभिव्यक्तत्वादित्यर्थः । यादति सर्वगत्वात् प्रकृतं
ब्रह्म परामृश्यते । तस्योपास्यत्वायै संसारादपरिहृतादवस्थान-
मुक्तं ॥ इदानीं कौत्सेयज्योतिषि तदारेपयति । इदमिति ॥
कौत्सेयज्योतिषि प्रतीके प्रमाणं दर्शयति । चक्षुरिति ॥ चक्षुष्या
भवतीति फलवचनानुसारेण स्पर्शरूपमन्त्रमाध्यामिकमादाया
ष्णिक्का चाक्षुषत्वं द्रष्टव्यं । रूपस्पर्शयोरेकत्वाध्यासं स्पष्टयति ।
यत्त्वचेति । यद्वक्ष्यते तेजो द्रव्यात्मकं त्वगिन्द्रियं स्पर्शरूपेण
गृह्यते तच्चक्षुषेव गृह्यते तच्च हेतुमाह । दृढेति । त्वचा
दृढायां प्रतीता हेतुत्वाच्चक्षुषा तादात्म्यारोपादित्यर्थः । यद्रूपव-
द्भवति तत्स्पर्शवदतीति नियमाच्च रूपस्पर्शयोस्तादात्म्याध्यासा-
स्य चाक्षुषत्वमिद्विरित्याह । अविनाभूतत्वाच्चेति ।

उ० जानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कणीवपि गृह्य नि-

भा० कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दृष्टिगोचरत्वमाप-
द्यत इत्याह यत्र यस्मिन् काले एतदिति क्रियाविशेषणं
अस्मिन् शरीरे हस्तेनालभ्य संस्पर्शेनोष्णिमानं रूपसह-
भाविनमुन्नत्यर्शभावं विजानाति स ह्युष्णिमानमरूपव्याक-
रणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लिङ्गमव्यभि-
चारात् । न हि जीवन्तमात्मानमुष्णिमा व्यभिचरति ।
उष्ण एव जीवित्यन्शीतो मरिष्यन्निति हि विज्ञायते ।
मरणकाले च तेजः परस्यां देवतायामिति परेण विभा-
गत्वोपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्ण्यमग्नेरिव धूमः ॥

आ० शब्दो यस्य ज्योतिषो लिङ्गमौष्ण्यं तस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यस्य
चाक्षुषत्वमुपपादयितुं एच्छति । कथमिति ॥ तस्यैषा दृष्टिरि-
त्यादिवाक्येनोक्तं दर्शयन् यत्रेत्यादि व्याकरोति । आदेत्या-
दिना ॥ यद्येतद्विज्ञानं स्यात्तथेति विज्ञानक्रियायां विशेषण-
मेतदिति पदमित्यर्थः ॥ संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति चेत्कथं
तर्हि तस्य चाक्षुषत्वमित्याशङ्क्याह । रूपसहभाविनमिति ॥
भवत्यौपचारिकमौष्ण्यस्य चाक्षुषत्वं तथापि कथं तस्य लिङ्गत्व-
मित्याशङ्क्य जीवनप्रत्यायनद्वारा कौक्षेयज्योतिषि तस्य लिङ्गत्वं
साधयति । स होति ॥ जीवात्मना तस्याव्यभिचारं स्फोरयति ।
न होति ॥ तत्रैव श्रुतिं संवादयति । उष्ण एवेति ॥ यदा जीवस्य
लिङ्गमौष्ण्यं तदा परस्यापि ज्योतिषस्तत्तिङ्गं भवति । जीवपर-
योरेकत्वावगमादित्याह । मरणकाले चेति ॥ वागादि मनसि
मनः प्राज्ञे प्राज्ञस्तेजसि तदध्यक्षकक्षयं परस्यां देवतायां परमा-
त्मास्यायां सम्पद्यत इति श्रुत्या जीवस्य परेण तदर्धात्मना सहा-
भिन्नत्वस्योपगमाज्जीवस्य लिङ्गं तद्भवति परस्य लिङ्गमित्यर्थः ।
यदा हि जीवस्य परस्य च यथोक्तलिङ्गादवगतिस्तदा तत्र कौक्षे-
यज्योतिषस्तदधिकरणस्य सुतरामवगतिरस्तीत्याह । अत इति ॥

उ० नदमिध नदशुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति
तदेतद्दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत नस्युथः श्रुतोभवति य

भा० अतस्तस्य परस्मैषा दृष्टिः साक्षादिव दर्शनं दर्शनापाय
इत्यर्थः । तथा तस्य ज्योतिष एषा श्रुतिः श्रवणं श्रवणोपायो
ऽप्युच्यमानो यत्र यदा पुरुषो ज्योतिषो लिङ्गं शृणुषति
श्रुतमिच्छति तदैतत्कर्षावपिशृण्वैतच्छब्दः क्रियावि-
शेषणं । अपिशृङ्गापिधायेत्यर्थाऽङ्गुलिभ्यां प्रार्णुत्य निनद-
मिव रथस्येव घोषो निनादस्तमिव शृणोति नदशुरिव
क्षयभकूजितमिव शब्दो यथा चाग्नेर्वह्निर्ज्वलत एवंशब्द-
मन्तः शरीर उपशृणोति तदेतज्ज्योतिर्दृष्टश्रुतलिङ्गत्वाद्-
दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत । तथोपासनाच्चक्षुषो दर्शनीयः श्रुतो
विश्रुतश्च यत्स्यर्गगुणोपासननिमित्तं फलं तद्रूपे सम्पाद-
यति चक्षुष्य इति । रूपस्यर्गयोः सहभावितात् ॥ ३ ॥

आ० उष्णस्य जाठरे ज्योतिषि प्रतीके लिङ्गत्वे सति तस्मिन्माह ।
तस्येति । विष्णोरिव प्रतिमायां जाठरेण ज्योतिषा परस्य ज्यो-
तिषस्तादात्म्यादित्यर्थः ॥ प्रतीकद्वारा दृष्ट्युपायवत्तस्य अवशोपायं
लिङ्गान्तरं दर्शयति । तथेति ॥ अपिशृङ्गा शृणोतीति सम्बन्धः ।
यथा अवब्रमेतद्भवति तथा शृणोतीति अवगन्तव्याया विशेष-
बन्धेच्छब्द इति योजना ॥ प्रार्णुत्य पिधायेति यावत् । श्रूय-
माशब्दस्य बाधार्थं भावरूपटीकर्वाधर्मनेकदृष्टान्तोपादानं ।
कौटोयज्योतिषादोपितस्य ज्योतिषो ध्येयस्य ध्यानापायाङ्गत्वेन
गुणद्वयमुपदिशति । तदेतदिति । दृष्टमित्युपासने फलमाह ।
तथेति । श्रुतमित्युपासने फलमाचष्टे । श्रुत इति । कथं पुनः स्यर्ग-
गुणोपासने स्पर्शा भवतीति वक्तव्ये चक्षुषो भवतीत्युच्यते त-
त्राह । वरस्यर्गेति । सम्पादने निमित्तमाह । रूपस्यर्गयोरिति ॥

उ० एवं वेद य एवं वेद ॥१३॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म

भा० इष्टत्वाच्च दर्शनीयतायाः । एवञ्च विद्यायाः फलमुपपन्नं
स्यान्न तु मृदुत्वादित्यर्शवत्त्वे । य एव यथोक्तौ गुणौ वेद
स्वर्गलोकप्रतिपत्तिस्तुक्तमदृष्टं फलं । द्विरभ्यास आदरार्थः ॥
१३ ॥ पुनस्तस्यैव त्रिपादमृतस्य ब्रह्मणोऽनन्तगुणवतोऽन-
न्तशक्तेरनेकभेदोपास्यस्य विशिष्टगुणशक्तिमत्त्वेनोपासनं
विधित्सन्नाह । सर्वं समस्तं खल्विति वाक्यालङ्कारार्थो
निपातः । इदं जगन्नामरूपविकृतं प्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्म ॥

आ० इतश्चक्षुषो भवतीति फलवचनमुचितमित्याह । इष्टत्वाच्चेति
फलवचनमपि सम्पादयति ॥ न कल्पकमित्याह एवञ्चेति ॥ यदा
स्पर्शगुणोपासननिमित्तं फलं रूपे सम्पाद्यते तदा विद्यायाः
श्रुतं फलमुपपन्नमिति फलश्रुतिरनुकूलिता स्यात् । रूपविशेष-
वति शब्दशब्दप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । यदि पुनर्मृदुत्वादित्यर्श-
गुणस्योपासननिमित्तं फलं कल्प्यते तदा चक्षुषो भवतीति श्रुतं
फलं नैवोपपन्नं स्यात्ततश्च फलश्रुतिरुपवाधिता भवेदित्याह ।
न त्विति ॥ कस्येदं फलमित्यपेक्षायामाह । य एवमिति ॥ ननु
परस्य ज्योतिषो जाठरे ज्योतिष्यारोपितस्य यथोक्तगुणवतो
ध्यानात्कथमिदमत्यर्थं फलमननुरूपमुपदिश्यते तत्राह । स्वर्गलो-
केति ॥ फलवत्यां विद्यायामादरो विवक्षितः ॥ १३ ॥ प्रतीकद्वारा
ब्रह्मोपासनमुक्त्वा प्रतीकं हिला सगुणब्रह्मोपासनमुपन्यस्यति ।
पुनरित्यादिना ॥ तस्य निरुपाधित्वं व्यावर्त्तयति । अनन्तेति ॥
कथनेकस्यानेकगुणत्वं तत्राह । अनन्तशक्तेरिति ॥ ननु पूर्व-
मेवास्योपासनान्यतिष्ठानि तथाच ब्रह्मव्यपेक्षो नास्त्योपासकाह ।
अनेकेति ॥ अनेकेषु शास्त्रव्याध्याधिमूपास्यस्यापि ब्रह्मणो मनो-
मयत्वादिविशिष्टगुणत्वेन विशिष्टशक्तिमत्त्वेन उपासनान्तर-
विधानार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः । तस्येदमा परामर्शं हेतुमाह ।
प्रत्यक्षादीति ॥

ॐ स्वा० ब्रह्मशब्दस्य निरुपाधिकार्यविषयत्वं श्यावन्तं यति । कारकमिति ।
 कथं तस्य ब्रह्मत्वं तदाह । उद्धृतमत्वादिति । निरतिशयमह-
 त्वादित्यर्थः । सर्वमनूय तस्य ब्रह्मविधाने युक्तिं प्रत्यपूर्वकमाह ।
 कथमित्यादिना । तज्ज्ञं तल्लक्षं तदनञ्च तज्ज्ञानं क्षययबोधोप-
 स्थान्दसः । तत्र तज्ज्ञत्वं जगते व्युत्पादयति । तस्यादिति । तल्लक्ष-
 मुपपादयति । तथेति । विपर्ययेण नु कमोऽत इति न्यायात्मनि जो-
 मतया जननवृत्त्यामेव तस्मिन्नेव ब्रह्मणि जीयते जगदिति कृत्वा
 यथातच्छब्धं तथेति योजना । तत्र कथो नाम जगतः स्यूयतेति शङ्कां
 श्यावन्तं वति । तदात्मतयेति । तदनत्वं प्रतिपादयति । तथेति ।
 तथा तज्ज्ञं तल्लक्षं तथा तदनञ्च जगदित्यर्थः । इति तदनमिति
 द्वेषः । युक्तिसिद्धमर्थं निगमयति । एवमिति । ब्रह्मव्यतिरेकेण
 त्रिम्यपि कारणेषु जगतोऽप्यहकारात्तदात्मत्वेनाविशिष्टमिदं जगत्तदैव
 स्यादिति योजना । युक्तिसिद्धमपि जगतो ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षादि-
 विशिष्टं नास्तीकारमर्हति । न हि सद्वितीयमद्वितीयमिहा
 शङ्काह । यथा चेति । सर्वस्य ब्रह्मत्वे पतितमाह । यस्याचेति ।

उ० अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन्लोके
पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं
कुर्वीत ॥ १ ॥

भा० कथमुपासीत । स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यव-
सायस्य एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्वी-
तोपासी तेत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः । किं पुनः क्रतुकरणेन
कर्त्तव्यं प्रयोजनं । कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः । क्रतुकरणं
चाभिप्रेतार्थसाधनं कथं इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथे-
त्यादिग्रन्थः । अथ खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात्क्रतुमयः
क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः । यथा क्रतुर्या-
दृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्यथाध्यवसायो यादृ-

आ० किमर्थं कालं प्रत्ययमावर्त्तयेदित्याकाङ्क्षापूर्वकं तत्त्वनिश्चय-
पर्यन्तमिति दर्शयितुं व्यवहितं वाक्यमवतार्य व्याचष्टे । कथ-
मित्यादिना ॥ उपासीतेत्यस्य क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्ध-
इति योजना ॥ क्रतुमुष्ठानस्य फलं पृच्छति । किं पुनरिति ॥ तत्र
क्रतुकरणं च केन प्रकारेणेति प्रश्नान्तरं दर्शयति । कथं वेति ॥
ब्रह्मभावसाधनत्वात्क्रतुकरणस्य फलप्रश्नो नास्तीत्याशङ्क्याह । क्रतु-
करणहेति ॥ न हि जीवस्य स्थितस्य नष्टस्य वा सङ्कावः सम्भ-
वतीति भावः ॥ क्रतुकरणस्येदं प्रयोजनं स च क्रतुरेवं
क्रियते तत्करणं चानया रीत्या ब्रह्मसङ्कावं साधयतीत्यस्यार्थजा-
तस्य प्रतिपादनार्थमाखण्डसमाप्तेरप्येत्यादिबह्वरो ग्रन्थ इत्याह ।
इत्यस्यार्थस्येति ॥ अथ खल्वित्यत्र पूर्ववत् खलुशब्दोऽयशब्दस्तु
हेत्वर्थ इत्यत्र हेतुरूपमर्थं विवृणोति । यस्मादिति । यद्वा अर्थ-
त्वारब्ध पुरुष इत्यनो ग्रन्थो हेत्वर्थ इत्युक्त्वा तमेव हेतुरूपमर्थं
दर्शयति । यस्मादिति ॥ यथा क्रतुरित्यस्मादधस्तात्तस्माच्छब्दो

उ० मनोमयः प्राणशरीरो

भा० त्रिस्रयोऽस्मिन्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्दे-
हात्मेत्य मृत्वा भवति ॥

क्रतुनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः । एवं ह्येतच्छास्त्रतो
दृष्टं । यं यं वापि स्मरन्मावं त्यज्यत्यक्ते कलेवरमित्यादि
यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृष्टान्तः स एवं जानन् क्रतुं
कुर्वीति यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्मि । यत एवं शास्त्रप्रामाण्या-
दुपपद्यते क्रतुनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः । कथं
मनोमयो मनः प्रायः । मनुतेऽनेनेति मनसात्स्ववृत्त्या
विषयेषु प्रवृत्तं भवति तेन मनसा तन्मयः । तथा प्रवृत्त

आ० द्रष्टव्यः । अस्मिन्लोके इति श्रुतिमादाय याचष्टे । जीवन्निहेति ॥

इह वर्त्तमाने देहे जीवन्सन्निति यावत् । क्रतुकरणेन किं
कर्त्तव्यं फलमिति प्रश्नं याचष्टे । तथेति ॥ क्रतुनुरूपफलात्मकत्वे
पुरुषस्य स्मृतिं संवादयति । एवं ह्येति ॥ शास्त्रमेवोदाहरति ।
यं यमिति ॥ कथं वा क्रतुः कर्त्तव्य इति प्रश्नं प्रत्याह । यत
इति ॥ क्रतुनुरूपफलात्मकः पुरुषो भवतीत्येवंरूपा व्यवस्थिति
यावत् ॥ एवं जानन् क्रतुनुरूपं फलमिति शास्त्रतः पश्यन्नित्यर्थः ।
कोऽसौ क्रतुरित्याशङ्क्याह । यादृशमिति ॥ स क्रतुं कुर्वीतित्य
स्यार्थं निगमयति । यत यवमिति ॥ क्रतुकरणप्रकारमेव प्रश्न-
पूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ कथमिदं मनःप्रायमि-
त्यपेक्षायां मनः शब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं व्युत्पादयति । मनुत इति ॥
मनोद्वारा तदुपाधिः पुरुषो विषयप्रवर्त्ता भवतीत्यर्थः । तस्या-
यत्वमाह । तथेति ॥ पुरुषो हि तस्यायः सम्मनसि प्रवर्त्तमानं
स्वयमपि तददेव प्रवृत्त इव लक्ष्यते । तथा निवर्त्तमाने मनसि
निवृत्त इव चावगम्यते । वस्तुतस्तु पुरुषो न प्रवृत्तो निवृत्तो वा

उ०

भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा

भा० इव तत्प्रायो निवृत्त इव च । अत एव प्राणशरीरः
प्राणो लिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितः । यो
वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः ।
स शरीरं यस्य स प्राणशरीरः । मनोमयः प्राणशरीरं
नेतेति च श्रुत्यन्तरात् ।

भारूपः । भा दीप्तिश्चैतन्यलक्षणं रूपं यस्य स भारूपः ।
सत्यसङ्कल्पः । सत्या अवितथाः सङ्कल्पा यस्य सोऽयं
सत्यसङ्कल्पः । न यथा संसारिण इवानैकान्तिकफलः
सङ्कल्प ईश्वरस्येत्यर्थः । अनृतेन मिथ्याफलत्वहेतुना
प्रत्यूढत्वात्सङ्कल्पस्य मिथ्याफलत्वञ्च वक्ष्यत्यनृते न हि
प्रत्यूढा इति । आकाशात्मा । आकाश इवात्मा स्वरूपं

आ० ध्यायतीवेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ अत एव मनोमयत्वादेवेति
यावत् ॥ सम्मूर्च्छितत्वं सम्पिण्डितत्वं । विज्ञानशक्तेश्चैकस्मिन्नेव
लिङ्गात्मनि सम्पिण्डितत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । यो वा इति ॥
आद्यवर्णी श्रुतिं यथोक्ते विशेषणद्वये प्रमाणयति । मनोमयः
प्राणेति ॥ मनोवृत्तिभिर्विभाज्यमानत्वादात्मा मनोमयः प्राण
एव प्रत्यगात्मनः सूक्ष्मं शरीरं तस्य चासौ सूक्ष्माद्देहाद्देहान्तरं
प्रति नेतेत्याद्यवर्णश्रुतेरात्मनि विशेषणद्वयसिद्धिः । एतच्च विशेष-
णद्वयं जीवगतमपि तदभेदविवक्षया ब्रह्मणि द्रष्टव्यमित्यर्थः ।
सत्यसङ्कल्प इत्यत्र विशेषणो न ध्वनितमर्थं दर्शयति । न यथेति ॥
इवशब्दस्यार्थः । कथं संसारिसङ्कल्पस्यानैकान्तिकफलत्वं तत्राह ।
अनृतेति ॥ सङ्कल्पस्यानृतेन संसारिणि प्रत्यूढत्वे वाक्यशेषं प्रमा-
णयति । वक्ष्यतीति ॥ अडाअडयोराकाशेतरयोर्न तुज्जतेत्या-

उ० सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः

भा० यस्य स आकाशात्मा । सर्वगतत्वं सूक्ष्मत्वं रूपादिहीनत्वञ्चा-
काशतुल्यता ईश्वरस्य । सर्वकर्मा । सर्वं विश्वं तेनेश्वरेण
क्रियत इति जगत्सर्वं कर्मास्येति सर्वकर्मा । स हि सर्वस्य
कर्त्तृति श्रुतेः । सर्वकामः । सर्वं कामा दोषरहिता अस्येति
स सर्वकामो धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मीति स्मृतेः ।
न नु कामोऽस्मीति वचनादिह बज्रवीहिर्न सम्भवति ।
सर्वकाम इति । न कामस्य कर्त्तव्यत्वाच्छब्दादिवत्पारा-
र्थप्रसङ्गाच्च देवस्य । तस्माद्यथेह सर्वकाम इति बज्रवीहि-
स्तथा कामोऽस्मीति स्मृत्यर्था वाच्यः । सर्वे गन्धाः सुखकरा

भा० शब्दाह । सर्वगतत्वमिति ॥ सर्वकर्मेति सर्वक्रियाभ्यत्वमेश्वर-
स्योच्यते । तदयुक्तं ॥ निष्क्रियत्वश्रुतेरित्याशङ्क्य व्याचष्टे । सर्व
मिति ॥ संसारिभ्यो विश्वेवसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । दोषरहिता इति ॥
उदाहृतस्मृतिमाश्रित्योक्तमाक्षिपति । नन्वेति ॥ कामं कामा-
नाधिकरण्ये बाधकोपलम्भाद्बज्रवीहिरेवेति परिहरति । न
कामस्येति ॥ तस्य कार्यत्वात्तदेक्ये ब्रह्मणाऽनादित्वं बाधेत ।
चेतनशेषत्वाच्च कामस्य । तदेक्ये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यं हीयते । तथा च
कर्मधारयासम्भवाद्बज्रवीहिरेवेत्यर्थः । कथं तर्हि कामोऽस्मीति
तादात्म्यस्मृतिरित्याशङ्काह । तस्मादिति ॥ कामेश्वरयोः सामा-
नाधिकरण्यासम्भवात्प्रकृतश्रुतेः बज्रवीहियंयेष्टस्तथा स्मृतावपि
ब्रह्मपारतन्त्र्यमात्रं कामस्य विवक्षितं । श्रुत्यनुसारेण स्मृतेर्नैतत्त्व-
त्वादित्यर्थः । सर्वशब्दाद्गन्धानामपि ब्रह्मणि प्राप्तौ विशिनष्टि ।
सुखकरा इति । तत्रापि सर्वशब्दसङ्गोचं कारयमाह । पुण्य
इति । यथा सर्वगन्ध इत्यत्र सुखकरा गन्धा ब्रह्मणि दर्शिता-
स्तथा सर्वरस इत्यत्रापि सुखकरा रस रसान्तत्वन्यन्विनो यास्या
इत्याह । तथेति ॥ अत्रापि सर्वशब्दसङ्गोचं कारयमाह ।

उ० सर्वमिदमभ्यातोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥ एष म
आत्माऽनृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वी यवाद्वा सर्ष-
पाद्वा श्यामाकाद्वा

भा० अथ सोऽयं सर्वगन्धः । पुण्यो गन्धः पृथिव्यामिति सूतेः । तथा
रसा अपि विज्ञेयाः । अपुण्यगन्धरसगृहणस्य पाप्मसम्-
न्धनिमित्तत्वश्रवणात् । तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च
दुर्गन्धि च । पाप्मना ह्येष विद्व इति श्रुतेः । न च पाप्म-
मंगमर्ग ईश्वरस्य । अविद्यादिदोषस्यानुपपत्तेः ॥

सर्वमिदं जगदभ्यात्तोऽभिव्याप्तः । अततेर्याप्यर्थस्य
कर्त्तरि निष्ठा । तथा अवाक्यच्यतेऽनयेति वाग्वागेव वाकः ।
यद्वा वचेर्घञन्तस्य करणे वाकः । स यस्य विद्यते स वाकी
न वाक्यवाकी । वाक् प्रतिषेधस्यात्रोपलक्षणार्थः । गन्ध-
रसादिश्रवणात् । ईश्वरस्य प्राप्तानि घ्राणादीनि करणानि

आ० अपुण्येति ॥ न तद्गृह्यं परस्मिन्निति शेषः । तच्छब्दार्थमेवोप-
पादयति । पाप्मना हीति ॥ एष इति ब्राह्मप्राप्नोक्तिर्भवतु पाप्म-
संसर्गकृतमपुण्यगन्धादियद्गन्धं । तथापि कथं तदीश्वरे सर्वज्ञे
नास्तीत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ निमित्ताभावादीश्वरस्य न
स्वसम्बन्धित्वेनापुण्यगन्धादियद्गन्धमित्यर्थः ॥

तस्य पाप्मसंसर्गे हेतुमाह । अविद्यादीति ॥ आदिपदेना-
स्मितारागद्वेषाभिनिवेशादयो गृह्यन्ते । अभ्याप्त इति रूपं
तदर्थस्य दर्शयन् कर्मणि निष्ठां व्यावर्त्तयति । अततेरिति ॥
वाक्शब्दस्य निष्पत्तिप्रकारं रचयति । वचेरिति ॥ अत्रेति श्रुते-
रीश्वरस्य चेत्किं । उपलक्षणार्थः प्राज्ञादिप्रतिषेधस्येति शेषः ॥
अथेश्वरे ब्राह्मादिप्राप्तेरभावात्प्रतिषेधो नोपलक्ष्येतात् आह ।

उ० श्यामाकतण्डुलाद्वैष म आत्मानर्हृदये ज्यायान्
पृथिव्या ज्यायानन्नरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्या-
यानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥ सर्वकर्मणा सर्वकामः

भा० गन्धादियहणाय । अतो वाक् प्रतिषेधेन प्रतिषिध्यन्ते
तानि । अपाणिपादो जवनो यद्गीता पश्यत्यक्षुः स
शृणोत्यकर्ण इत्यादिमन्त्रवर्णादनादरोऽसम्भ्रमः । अप्राप्त-
प्राप्तौ हि सम्भ्रमः स्यादनाप्तकामस्य । न त्वाप्तकामत्वा-
न्नित्यदपत्तेश्वरस्य सम्भ्रमोऽस्ति कश्चित् । एष यथोक्तगुणो
मे ममात्माऽन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीकस्थान्तर्मध्येऽणीया-
नणुतरो ग्रीहेवा यवादेत्यादि । अत्यन्तसूक्ष्मप्रदर्शनार्थं
श्यामाकादा श्यामाकतण्डुलादेति । परिच्छिन्नपरिमाणा-
दणीयानित्युक्तेऽणुपरिमाणत्वं प्राप्तमाशङ्क्यातस्तत्प्रतिषे-
धायारभते । एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या
इत्यादिना । ज्यायःपरिमाणाच्च ज्यायस्त्वं दर्शयन्ननन्त-
परिमाणत्वं दर्शयति । मनोमय इत्यादिना । ज्याया-

व्या० गन्धेति ॥ आदिशब्देन कामादिरक्तः । युक्तज्ञानोपपन्नं
साक्षादेवान्मत्र प्रतिषेधश्रवणादित्याह । अपाणोति ॥ आदिप-
देन स वर्तते वेद्यमित्यादि शृङ्खले । ईश्वरस्य सम्भ्रमाभावं प्रति-
पादयति । अप्राप्तप्राप्तौ चोति ॥ यथोक्तस्य परस्य प्रत्यगात्माभेदं
दर्शयति । एष इति ॥ ब्रह्माद्यनेकोपादानस्योपयोगमाह ।
अत्यन्तेति ॥ अतोयत्स्वव्यायस्वव्यपदेशयार्थमिदो विरोधमाशङ्क्य
परिहरति । श्यामाकेति ॥ पृथिव्यान्तरिक्षादिवदीश्वरस्यातिशयं
महत्त्वं विवक्षितमिति शङ्कां वारयति । ज्यायःपरिमाणाचेति ॥

उ० सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातोऽवाक्यनादर
एष म आत्मानर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभि-
सम्भवितास्मीति

भा० नेभ्यो लोकेभ्य इत्यन्तेन यथोक्तगुणलक्षण ईश्वरो ध्येयो
न तु तत्तद्गुणविशिष्ट एव । यथोक्तराजपुरुषमानय
चित्रगुणेत्युक्तेन विशेषणस्थाप्यानयने व्याप्रीयते तद्वदि-
हापि प्राप्तमतस्तन्निवृत्त्यर्थं सर्वकर्मेत्यादिपुनर्वचनं ।
तस्मान्मनोमयत्वादिगुणविशिष्ट एव ईश्वरो ध्येयः । अत
एव षष्ठसप्तमधोरिव तत्त्वमस्यात्मैवेदं सर्वमिति । नेह स्वा-
राज्येऽभिषिञ्च्येत्येष म आत्मैतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भा-
वितोऽस्मीति लिङ्गात् । न त्वात्मशब्देन प्रत्यगात्मैवोच्यते ।
मम इति षष्ठ्याः सम्बन्धार्थप्रत्यायकत्वादेतमभिसम्भावितोऽ-
स्मीति च कर्मकर्तृत्वनिर्देशात् ॥

ननु षष्ठेऽप्ययं सम्पत्त्यत इति सत्सम्पत्तेः कालान्तरि-
तत्वं दर्शयति नारदसंस्कारशेषस्थित्यर्थपरत्वात् । न

आ० पुनरुक्त्यपयोगमाह । मनोमय इत्यादिनेति ॥ यस्तेनैक्यते स
एवेश्वरः केवल इति यावत् ॥ ईश्वरो यथोक्तगुणो ध्येय इत्युक्ते
गुणानामपि ध्यानकर्मत्वं दुर्निवारमित्याशङ्क्याह । यद्येति ॥
पुनरुक्तिफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ सगुणस्त्वेश्वरस्य ध्येयत्वे
ममकालान्तरमाह । अत एवेति ॥ स्वरूपवाचकस्यात्मनः श्रुत्यनुप-
पत्तेर्न तद्वत्त्वादवैतवाक्यार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥

निष्प्रभेदाच्चेदिह भेदो विवक्षितकर्हि षष्ठेऽपि तद्विष्णुदर्श-
नान्नाखण्डवाक्यार्थसिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति ॥ नात्र भेदो
विवक्षितः । आरब्धः संस्कारः सुखादिर्येन कर्मणा तच्छेषस्थितौ

उ० यस्य स्यादङ्गा न विचिकित्साऽस्तीति ह स्माह
शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥ १४ ॥

भा० कालान्तरितार्थता अन्यथा तत्त्वमस्याद्यर्थस्य बाधप्रसङ्गात् ।
यद्यप्यात्मशब्दस्य प्रत्यगर्थत्वं सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेति च प्रकृत-
मेष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मेत्युच्यते । तथाप्यन्तर्हृदयमी-
षदपरित्यज्यैवैतमात्मानमितिऽस्माच्छरीरात्प्रेत्याभिसम्भा-
वितास्मीत्युक्तं ॥

यथा क्रतुरूपस्यात्मनः प्रतिपत्तास्मीति यस्मैवैविदः
स्याद्भवेदङ्गा सत्यमेवं स्यामहं प्रेत्यैवं न स्यामिति । न च
विचिकित्सासि । इत्येतस्मिन्नर्थे क्रतुफलमन्वन्धे च तथैवे-

आ० तात्पर्यादिति परिहरति । नारब्धेति ॥ सत्यस्यसौ कालान्त-
रितत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । नेति ॥
कालान्तरभावित्वे सम्पत्तेरिष्टे तत्त्वमसीति ब्रह्मभावस्य वर्त्त-
मानोपदेशानुपपत्तेरिति हेतुमाह । अन्यथेति ॥ ननु प्रकर-
णानुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मशब्दाभ्यामत्रापि ब्रह्मात्मैक्यमेव विव-
क्षितमित्यत आह । यद्यपीति ॥ लिङ्गानुगृहीतवृत्तिवशा-
त्प्रकरणानुगृहीतश्रुती कथञ्चिन्नेतया । प्रकरणश्रुतिभ्यां लिङ्ग-
श्रुत्योर्वलवत्त्वादात्मश्रुतेस्तान्यथोपपत्तेरुक्तत्वादिति भावः ॥

सगुणब्रह्मापासकस्य सकृत्तत्त्वधीमान्नाद्वाट्यं फलं सिद्ध्यति ।
किन्तु देहपातकालेऽपि साक्षात्कारानुदया भवितव्यमित्यभि-
प्रेत्याह । यथा क्रतुरूपस्येति ॥ अथवसायानुरूपस्य सगुणस्य
परमात्मनेऽहं प्रतिपत्तास्मीत्येवैविदे यस्य स्यादङ्गा निश्चयः
प्रेत्याहमेव स्यामेव न तु न स्यामिति क्रतुफलमन्वन्धे संशयो
ऽस्ति । स क्रतुनसारेणैव परमात्मभावं प्राप्नोति तथा चाङ्गेति
वाच्याम्बरब्रह्मकालेऽपि साक्षात्कारेण भवितव्यमिति प्रतिभाती-

उ० अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुध्नो न जीर्यति
दिशो यस्य स्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलं स एष
कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदं श्रितं ॥ १ ॥

भा० अरभावं प्रतिपद्यते । विद्वानित्येतदाह स्मोक्तवान् किल
शाण्डिल्यो नामर्षिर्द्विरभ्यास आदरार्थः ॥ १४ ॥

अस्य कुले वीरो जायत इत्युक्तं । न वीरजन्ममात्रं पितु-
स्त्वाणाय । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकमाज्जरति श्रुत्यन्तरात् ।
अतस्तद्दीर्घायुष्टं कथं स्यादित्येवमर्थं कोशविज्ञानारम्भः ॥
अभ्यर्चितविज्ञानव्यासङ्गादनन्तरमेव नोक्तं तदिदानीमे-
वारभ्यते । अन्तरिक्षमुदरमन्तःसुषिरं यस्य सोऽयमन्त-
रिक्षोदरः कोशः कोश इवानेकधर्मसादृशात्कोशः स
च भूमिबुध्नो भूमिबुध्नो मूलं यस्य स भूमिबुध्नो न जीर्यति

आ० त्वर्थः । यथोक्तस्यार्थस्य साम्प्रदायिकत्वं कथयति । इत्येतदिति ॥
आदरः क्रतुफलसम्बन्धविषयः ॥ १४ ॥

शाण्डिल्यविद्यायाः समनन्तरग्रन्थस्य सम्बन्धो नास्तीत्याशङ्क्य
व्यवहितेन सम्बन्धं दर्शयितुमनुवदति । अस्येति ॥ सम्प्रत्यन्तर-
ग्रन्थस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति । न वीरेति ॥
तत्र दृष्टदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति । तस्मादिति ॥ पुत्रस्य
लोकत्वादिति यावत् । अनुशासनेन विषयोक्ततस्य पुत्रस्य
लोकप्राप्तिसार्धनत्वादननुशासितस्य वेदाध्ययनं पुत्रजन्मोत्पत्त्य-
न्तरमेव किमित्येतद्विज्ञानं नोपदिष्टमित्याशङ्क्याह ॥ अभ्य-
र्चितेति ॥ ग्राह्यप्राप्तिसाधनस्य कौत्से ज्योतिष्या-
देष्य परब्रह्मोपासनमभ्यर्चितं तस्य च मनोमयत्वादिगुणक-
ब्रह्मोपासनमन्तरङ्गं । तथा च तद्वचनेन वैद्याग्रादनन्तरमेव
कोशविज्ञानं बोद्धमिति निश्चिते तद्वासङ्गे तद्वृत्तिरिदानीं यथो-

उ० तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम
दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची
तासां वायुर्वत्सः स य एतमेव वायुं दिशां वत्सं

भा० न विनश्यति त्रैलोक्यात्मकत्वात् । सहस्रयुगकालावस्थायी
हि सः । दिशो ह्यस्य सर्वाः सक्तयः कोणा द्यौरस्य कोश-
स्योत्तरमूर्द्धं विलं स एष यथोक्तगुणकोशः । वसुधानो वसु-
धीयतेऽस्मिन्प्राणिनां कर्मफलाख्यमतो वसुधानः । तस्मि-
न्नन्तर्विश्वं समस्तं प्राणिकर्मफलं स ह तत्साधनैरिदं यदु-
द्घते प्रत्यक्षादिप्रमाणैः श्रितमाश्रितं स्थितमित्यर्थः ॥

तस्यास्य प्राचीदिक् प्राग्गतो भागो जुहूर्नाम । जुह-
त्यस्यां दिशि कर्माणः प्राप्नुयाः सन्त इति जुहूर्नाम ।
सहन्तेऽस्यां पापकर्मफलानि यमपूर्यां प्राणिन इति
सहमाना नाम दक्षिणा दिक् । तथा राज्ञी नाम प्रतीची

आ० क्तफलसिद्ध्यर्थमुच्यत इत्यर्थः । कोशशब्देन हिरण्यादिनिक्षेपा-
धारा मङ्गुषोच्यते ॥ कथं त्रैलोक्यात्मनः कोशत्वं तत्राह । कोश
इवेति ॥ अग्नेन धर्मसादृश्यं विशदयति । स चेति ॥ तथापि
कथमविनाशित्वं तत्राह । सहस्रं चेति ॥ त्रैलोक्यात्मनि कोशदृष्टि-
स्तत्रापि भूमौ बृहदृष्टिरित्युक्तं । कोशस्य च सापेक्षमविनाशित्वं
ध्येयत्वेन दर्शितं । सम्प्रति दिक्षु कोशकोणदृष्टिः कर्त्तव्येत्याह ।
दिशो हीति ॥ दिवि कोशस्योर्द्धविलंबुद्धिं दर्शयति । द्यौरिति ॥
यथोक्ते कोशे वसुधानत्वदृष्टिं दर्शयति । यथोक्तेति ॥ तदेव
समर्थयते । तस्मिन्निति ॥

कोशकोशत्वेनेत्याहुः दिक्ष्वान्तरविभागमाह ॥ तस्यैवा-
दिना ॥ दिशां विशिष्टनामवतीनामनु चिन्तनीयत्वमुक्त्वा तस्य

उ० वेद न पुत्ररोदं रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं
दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदं रुदं ॥ २ ॥
अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्ये
ऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः

भा० पश्चिमा दिक् राज्ञी । राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता सन्ध्या-
रागयोगादा । सुभ्रता नाम भूतिमङ्गिरीश्वरकुवेरादि-
भिरधिष्ठितत्वात्सुभ्रता नामोदीची । तासां दिशां वायु-
र्वेत्तो दिग्जत्वादायोः । पुरोवात इत्यादिदर्शनात् । स यः
कस्वित्पुत्रदीर्घजीवितार्थेवं यथोक्तगुणं वायुं दिशां वत्स-
ममृतं वेद स न पुत्ररोदं पुत्रनिमित्तं रोदनं न रोदिति
पुत्रो न चिद्यत इत्यर्थः । यत एवं विशिष्टं कोशं दिग्ब-
त्सविषयं विज्ञानं अतः सोऽहं पुत्रजीवितार्थेवमेतं वायुं
दिशां वत्सं वेद जानेऽतः पुत्ररोदं मा रुदं पुत्रमरणनि-
मित्तं पुत्ररोदो मम माभूदित्यर्थः ॥

अरिष्टमविनाशिनं कोशं यथोक्तं प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि
पुत्रायुषे । अमुनामुनेति चिर्नाम शृङ्गाति पुत्रस्य तथा

भा० अन्विनं वायुं तद्वत्सममरुतधर्माख्यं चिन्तयेदित्याह । तासा-
मित्यादिना ॥ पुरोवातादीत्यादिशब्दस्तथाविधनैकिकवैदि-
कप्रयोगसङ्ग्राहार्थः ॥ यथोक्तस्य विज्ञानस्य प्रकवत्त्वमिदानीं दर्श-
यति । स य इति ॥ यथोक्तगुणमित्यस्य प्रकटीकरणं विशिनष्टि ।
अमृतमिति ॥ सप्रकमुपासनमुपदिष्टमुपसंहरति । यत इति ॥
दीर्घायुः पुत्रस्य कामयमानस्त्रैलोक्यात्मानं कोशाकारं परि-
कल्प्य तस्य अतस्त्रै दिशो विशिष्टनामवतीस्तासां स्त्रीत्वं तत्स-

उ० प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वःप्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना॥

३ ॥ स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा
इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च तमेव तत्प्रापत्सि
॥ ४ ॥ अथ यदवोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं
प्रपद्येऽन्नरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तदवोचं
॥ ५ ॥ अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये
वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचं ॥ ६ ॥

भा० प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्ये
ऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुना सर्वत्र प्रपद्ये इति नाम
गृह्णाति पुनः पुनः । स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति व्याख्या-
नार्थमुपन्यासः । प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं जगत् ॥
यथा वा अरा नाभाविति वक्ष्यति । अतस्तमेव सर्वं
तत्त्वेन प्राणप्रतिपादनेन प्रापत्सि प्रपन्नोऽभूत् । तथा भूः
प्रपद्य इति चोक्तोक्तान् भूरादीन् प्रपद्य इति तदवोचं ।

आ० अन्वेन वायुं तद्वत्सममरुधर्माय चिन्तयेदिति प्रधानोपास्ति-
यक्ता । सम्पत्ति तदङ्गं जपं दर्शयति । अरिष्टमित्यादिना ॥
अमुनाऽनेन पुत्रेण निमित्तभूतेन दीर्घायुर्गं निमित्तोक्तत्वेत्यर्थः ।
सर्वत्र सर्वेषु प्रपद्य इति क्रियापदमुपायं दर्शयितुं पुनरुपासं
निमित्तवेदनार्थं पुनः पुनर्मन्त्रेषु पुत्रस्य चिन्तां गृह्णातीति
योजना ॥ अरिष्टमित्यादिमन्त्रस्य प्रागेव व्याख्यातत्वात्प्राप्ति-
त्यादिमन्त्रमादाय व्याचष्टे । स यदिति ॥ सप्तशब्दो बह्वविधयः ॥
प्राप्तस्य सर्व्वात्मत्वे वाक्शेषमनुगुह्यं दर्शयति । यद्येति ॥
तत्सर्व्वात्म्यमतःशब्दार्थः । कदा पुनरेषां मन्त्राणां जप इत्यपे-

उ० अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजु-
वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तदवोचं तद-
वोचं ॥ ७ ॥ १५ ॥

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति

भा० अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्याग्न्यादीन्प्रपद्य इति तद-
वोचं । अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदादीन्प्रपद्य इत्येव
तदवोचमिति । उपरिष्ठान्मन्त्राञ्चपेत्ततः पूर्वोक्तमजरं
कोशं सदिग्वत्सं यथावद्वात्वा दिर्वचनमादरार्थः ॥ १५ ॥
पुत्रायुषमुपासनमुक्तं अपञ्च अथेदानीमात्मनो दीर्घजी-
वनायेदमुपासनं अपञ्च विदधत्तदाह । जीवन् हि स्वयं
पुत्रादिफलेन युज्यते नाम्यथेति । अत आत्मानं यज्ञं
सम्पादयति पुरुषः । पुरुषो जीवनविशिष्टः कार्यकरण-
सङ्घातो यथा प्रसिद्ध एव । वावशब्दोऽवधारणार्थः ।
पुरुष एव यज्ञ इत्यर्थः ॥

तथा हि सामान्यैः सम्पादयति यज्ञत्वं । कथं तस्य

आ० ज्ञायां पूर्वोक्तप्रधानविद्यानन्तरमित्याह । उपरिष्ठादिति ॥
ध्यात्वापरिष्ठादिति सम्बन्धः यथोक्तविज्ञाने जपे वादरः ॥ १५ ॥
यत्तमनूय पुरुषो वावेत्यादिखण्डान्तरमवतारयति । पुत्रायुष
इति ॥ किमिवात्मनो दीर्घजीवनं समर्थंते तत्राह । जीवन्निति ॥
यथोक्तपक्षहेतुभूतां विद्यामुत्थापयति । अत आत्मानमिति ॥
कथं पुरुषस्यात्मनो यज्ञत्वं सम्पाद्यते तत्राह । पुरुष इति ॥

अवधारणार्थं समर्थयते । तथा जीवादिना ॥ यज्ञावयव-
सादृश्यात्युक्ते यज्ञदृष्टिः कर्त्तव्येत्युक्तं । कथं सादृश्याद्यञ्चसम्पा-

उ० वर्षाणि तत्प्रातः सवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री
गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायताः प्राणा
वाव वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥

भा० पुरुषस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाण्यायुषस्तत्प्रातःसवनं पुरु-
षाख्यस्य यज्ञस्य केन सामान्येनेत्याह । चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्रीकन्दो गायत्रीकन्दस्कं हि विधियज्ञस्य प्रातः-
सवनं । अतः प्रातःसवनसम्पन्नेन चतुर्विंशतिवर्षायुषा युक्तः
पुरुषः । अतो विधियज्ञसादृश्याद्यज्ञः । तथोत्तरयोरप्या-

व्या० दनमिति पृच्छति । कथमिति ॥ तत्रोच्यते । षोडशाधिकं वर्ष-
शतं पुरुषस्यायुः फलभूतं तल्लेधा विभज्य चतुर्विंशति वर्षायुधि
प्रातःसवनदृष्टिः कर्त्तव्येत्याह । तस्येति ॥ गायत्रीकन्दसम्पत्तु-
र्विंशत्यक्षरत्वेऽपि कथंशब्देऽक्ता प्रातःसवनदृष्टिरित्याशङ्क्याह ।
गायत्रीति ॥ विधितोऽनुष्ठेयमानस्य विधियज्ञस्य प्रातःकालो-
पलक्षितं कर्म प्रातःसवनं तत्र स्तोत्रादि गायत्र्यकन्दस्कं गायत्र्यं
प्रातःसवनमिति च अतिरित्यर्थः । यथाक्ते पुरुषायुधि प्रातः-
सवने चतुर्विंशत्यक्षराणि । फलितमाह । अत इति ॥ तथापि
कथं पुरुषायुषस्य यज्ञत्वं तदाह । अत इति ॥ अतःशब्दस्यै-
वार्थो विधियज्ञसादृश्यादिति विधिनानुष्ठेयमानो यज्ञो
विधियज्ञस्तेन सादृश्यं पुरुषस्य प्रातःसवनसम्बन्धं तस्मात्पुरुषो
यज्ञ इत्यर्थः । यथा यथाक्ते पुरुषायुधि प्रातःसवनसम्पत्ति-
स्तथा वक्ष्यमाणयोरपि पुरुषायुधोर्माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसव-
नमिति सवनद्वयसम्पत्तिर्द्रष्टव्येत्याह । तथेति ॥ चतुर्विंशति-
वर्षमिति पुरुषायुधि प्रातःसवनमतः सङ्ख्यासामान्यादव्य-
माजपुरुषायुधैः सवनद्वयसम्पत्तौ किं कारणमित्याशङ्क्याह ।
त्रियुविति ॥ चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रियुप् प्रसिद्धा । त्रियुभंश्च
माध्यन्दिनं सवनं । अथाचत्वारिंशदक्षरा अग्रती । जागतं च तृती-

उ० तत्रेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा
वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनु-
सन्नुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो

भा० युषोः सवनद्वयसम्पत्तिः । त्रिष्टुब्जगत्यक्षरसङ्ख्यासामान्यतो
वाच्या ॥

किञ्च तदस्य पुरुषयज्ञस्य प्रातःसवनं विधियज्ञस्यैव
वसवो देवा अन्वायन्ता अनुगताः । सवनदेवतात्वेन
स्वामिन इत्यर्थः । पुरुषयज्ञेऽपि विधियज्ञ इवाग्न्यादयो
वसवो देवाः प्राप्ता इत्यतो विशिनष्टि प्राणा वाव वसवो
वागादयो वायवश्च ते हि यस्मादिदं पुरुषादिप्राणि-
जातमेते वासयन्ति । प्राणेषु हि देहे वसन्तु सर्वमिदं
वसति नान्यथा इति । अतो वसनादासनाच्च वसवः । तच्चेद्य-
ज्ञसम्पादितमेतस्मिन्प्रातःसवनसम्पन्ने वयसि किञ्चिद्वा-
च्यादिमरणशङ्काकारणमुप तपेत् दुःखमुत्पादयेत् स तदा
यज्ञसम्पादौ पुरुष आत्मानं यज्ञं मन्यमानो ब्रूयाज्जपेदि-

आ० यसवनमतः सङ्ख्यासामान्यादुत्तरयोः पुरुषायुषोः सवनद्वयसम्प-
द्युक्त्यर्थः ॥

पुरुषस्य यज्ञत्वे विधियज्ञेन सह सादृश्यान्तरमाह ।
किञ्चित् ॥ प्रातःसवने वसूनां तद्देवतात्वेनाग्न्यायज्ञत्वेनैव सङ्गि-
यति । सवनदेवतात्वेन स्वामिन इत्यर्थः इति । वसूनां सवन-
स्वामित्वमुभयत्र तुल्यमित्युक्तं प्रसिद्धान्वसून् पुरुषयज्ञेऽपि
प्राप्तावप्युदस्यति । पुरुषयज्ञेऽपीति ॥ तेषु वसुशब्दप्रवृत्तिं
साधयति । ते हीति ॥ निमित्तान्तरमाह । प्राणेषु हीति ॥
प्राणानां वस्तुलमुपपादिऽमुपसंहरति । इत्यत इति ॥ सम्पत्ति

उ० विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥
 अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दि-
 नं सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं
 माध्यन्दिनं सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायताः
 प्राणा वाव रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ति
 ॥ ३ ॥ तत्रेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत् स
 ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनं सवनं तृती-
 यसवनमनुसक्तनुतेति मा ऽहं प्राणानां रुद्राणां

भा० त्वर्थ इमं मन्त्रं । हे प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं मम
 यज्ञस्य वर्तते तन्माध्यन्दिनं सवनमनुसक्तनुतेति माध्य-
 न्दिनेन सवनेनायुषा महितमेकीभूतं मततं कुरुतेत्यर्थः ।
 माऽहं यज्ञो युष्माकं प्राणानां वसूनां प्रातःसवनेशानां
 मध्ये विलोप्सीय विलुप्येयं विच्छिद्येमित्यर्थः । इति-
 शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः । स तेन जपेन ध्यानेन च तत-
 स्तस्मादुपतापादुदेत्युद्गच्छति उद्गम्य विमुक्तः सन्नगदो
 हानुपतापो भवत्येव अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणीति

आ० पुरुषयज्ञविद्याङ्गभूतमाशीर्वाद्प्रयोगं दर्शयति । तच्चेदिति ॥
 अनुसक्तनुतेत्यत्रानुपदमेकीभावे मन्त्रजपस्य सानुबन्धित्वं विधि-
 यज्ञेन समानं । तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणीत्यादिनेति शेषः ॥
 आग्नेषु रुद्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । रुद्रन्तीति ॥ यदुक्तं
 रोदयन्तीति रुद्रा इति तदुपपादयति । रुद्रा होति ॥ यथा
 प्राणा वसवो रुद्रास्तोस्तथेति यावत् ॥ तेष्वदिशब्दप्रवृत्तौ
 निमित्तमाह । ते होति ॥ तच्चेत्यादिना पूर्वेषु ग्रामेन तच्चेदे-

उ० मध्ये यंज्ञो विलोप्सीयेत्युज्जैव तत एत्यगदो ह
 भवति ॥ ४ ॥ अथ यान्यष्टावत्वारिंशद्वर्षाणि
 ततृतीयसवनमष्टावत्वारिंशदक्षरा जगती जा-
 गतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायताः प्राणा
 वावादित्या एते हीदं सर्वमाददते ॥ ५ ॥
 तत्रेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्
 प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्त-
 नुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यंज्ञो
 विलोप्सीयेत्युज्जैव तत एत्यगदो ह वै भवति ॥ ६ ॥
 एतद्ग स्म वै तद्विद्वानाह महिदास एतरेयः
 स त्रिं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेथामीति

भा० समानं । रुदन्ति रोदयन्तीति प्राणा रुद्रा हि क्रूरास्तौ
 मध्यमे वयस्यतो रुद्राः । तथादित्याः प्राणाः । ते हीदं-
 शब्दादिजातमाददतेऽत आदित्यास्तृतीयसवनमायुः षोड-
 शोत्तरवर्षशतं समापयतानुमन्तनुत यज्ञं समापयतेत्यर्थः ।
 समानमन्यत् ॥

निश्चिता हि विद्या फलायेत्येतद्दर्शयन्नुदाहरत्येतद्य-
 ज्ञदर्शनं ह स्म वै किल तद्विद्वानाह महिदामो नामतः ।

आ० तस्मिन्निद्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्य तुल्यार्थत्वात् आख्यानापेक्षेत्याह ।
 समानमन्यदिति ॥

महिदासोदाहरणस्य तात्पर्यमाह । निश्चिता हीति । तदे-
 तद्यज्ञदर्शनं विद्वानाह स्मेति सम्बन्धः । ह वा इति निपतयोः कि-

उ० स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्य ह षोडशं वर्षशतं
जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ १६ ॥

स यदग्निशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता
अस्य दीक्षा ॥ १ ॥ अथ यदग्नाति यत्पिबति यद्र-

भा० इतराया अपत्यमैतरेयः । किं कस्मान्मे ममैतदुपतपनमुप-
तपसि स त्वं हे रोग योऽहं यज्जोऽनेन त्वत्कृतेनोपतापेन
न प्रेक्षामि न मरिष्याम्यतो वृथा तव श्रम इत्यर्थः । इत्येव-
मास स्मेति पूर्वेण सम्बन्धः । स एवंनिश्चयः सन्षोडशवर्ष-
शतमजीवत् । अन्योऽप्येवंनिश्चयः षोडशं वर्षशतं प्रजीवति
य एवं यथोक्तं यज्जसत्यादनं वेद जानाति स इत्यर्थः ॥ १६ ॥

स यदग्निशिषतीत्यादिर्यज्जमामान्यनिर्देशः । पुरुषस्य
पूर्वैरेव सम्बध्यते । यदग्निशिषत्यग्नितुमिच्छति । तथा पिपा-
सति पातुमिच्छति । यन्न रमत इष्टाद्यप्राप्तिनिमित्तं यदेवं
जातीयकं दुःखमनुभवति ता अस्य दीक्षा । दुःखमामा-

क्षा० केत्यर्थः । उक्तस्य षोडाहरणप्रसिद्धिविषयः । हे रोग कस्मान्मां त्वं
उपतपसीति सम्बन्धः । कस्मादित्याक्षेपे हंतुमाह । योऽहमिति ॥
यो यज्ञः सोऽहमनेनेति योजना ॥ इतिशब्दस्यान्ययमाचष्टे ।
इत्येवमिति ॥ निश्चिताया विद्याया ध्यानं प्रति फलं कथयामि ।
स एवमिति ॥ यदापि मज्जिदासस्य यथोक्तनिश्चयवतो यथोक्तं
तथापीदानीन्तनस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । अन्योऽपीति ॥
प्रजीवतीति जीवनस्य प्रकर्षो रोगाद्युपतापराहित्यं प्रशब्देनो-
च्यते ॥ एवंनिश्चय इत्युक्तं पुरुषं विशदयति । य एवमिति ॥ १६ ॥

ननु पूर्वैर्वाग्नीर्वादप्रयोगेनोदाहरणेनैव समनन्तराग्र्यस्य
सम्बन्धो नापन्नम्यते तत्राह । स यदिति ॥ पूर्वैश्च तस्य याति

उ० मते तदुपसदैरेति ॥ २॥ अथ यद्भसति यज्जक्षति
यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति ॥ ३ ॥ अथ
यत्तपोदानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता
अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥

तस्मादाहुः सोऽथत्यसोऽष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य

भा० न्याद्विधियज्ञस्येव । अथ यदश्राति यत्पिबति यद्रमते
रतिश्चानुभवति इष्टादिसंयोगात्तदुपसदैः समानतामेति ॥
उपसदाञ्च पयोव्रतत्वनिमित्तं सुखमस्ति । अल्पभोजनी-
यानि चाहान्यासन्नानीति प्रश्नासोऽतोऽशनादीनामुपस-
दाञ्च सामान्यमथ यद्रमति यज्जक्षति भक्षयति यन्मैथुनं
चरति स्तुतशस्त्रैरेव तस्मान्यमेति । शब्दवत्त्वसामान्यात् ॥
अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य
दक्षिणाः । धर्मपुष्टिकरत्वसामान्यात् । यस्माच्च यज्ञः पुरुष-

आ० चतुर्विंशतिवर्षाणीत्यादिना सादृश्यनिर्देशनेत्यर्थः । एवंजातीयक-
मशनायादिकृतमिति यावत् ॥ अग्निशिखादिषु दीक्षादृष्टौ हेतु-
माह । दुःखेति ॥ दीक्षावचनसादृश्यात्पुरुषस्य यज्ञत्वमुक्तमि-
दानीमुपसदुपेतत्त्वसादृश्यादपि तस्य यज्ञत्वं विज्ञेयमित्याह ।
अथेति । अशनादिषु कथमुपसददृष्टित्वाह । उपसदाच्चेति ॥
पयोव्रतत्वं पयोभक्षययुक्तत्वं । यज्ञे यान्यहान्यभोजनीयानि
प्रसिद्धानि तानि चोपसत्सु क्रियमाणान्यासन्नानीति तासु
प्रश्नासः स्वास्थ्यविशेषः । अशनादिषु च सोऽस्तीति प्रसिद्ध-
मित्यर्थः । सुखनिमित्तत्वं श्लोचनवृत्तिहेतुत्वञ्च सामान्यं स्तुत-
शस्त्रवैशिष्ट्यासाध्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमित्याह । अथ यदिति ॥
हासादिषु स्तुतशस्त्रदृष्टौ हेतुमाह । शब्दवत्त्वेति ॥

दक्षिणावत्त्वसाध्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमवधेयमित्याह । अथे-

उ० तन्मरणमेवास्य तन्मरणमेवावभृथः ॥५॥ तद्धै
तद्देह आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायेत्क्षो-
वाचाऽपिपास एव स बभूव सोऽन्वेलायामेतत्त्रयं

भा० स्तस्मात्तं जनयिष्यति माता यदा तदाऽऽङ्गरन्ये सोऽयतीति
तस्य मातरं यदा च प्रसूता भवति तदाऽमोष्ट पूरिष्येति
विधियज्ञ इव सोऽयति सोमं देवदत्तोऽमोष्ट सोमं यज्ञदत्त
इत्यतः शब्दसामान्यादा पुरुषो यज्ञः पुनरुत्पादनमेवास्य
तत्पुरुषाख्यस्य यज्ञस्य यतोऽयतीत्यमोष्टेति शब्दसम्बन्धित्वं
विधियज्ञस्येव । किञ्च तन्मरणमेवास्य पुरुषयज्ञस्यावभृतः ।
समाप्तिरसामान्यात् । तद्धैतत् यज्ञदर्शनं घोरो नामत
आङ्गिरसो गोत्रतः कृष्णाय देवकीपुत्राय शिष्यायोक्तो-
वाच तदेतत्तयमित्यादिव्यवहितेन सम्बन्धः । स चैतद्दर्शनं
श्रुत्वाऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो बभूव ॥

आ० ति ॥ तपोदानादिषु दक्षिणादृष्टौ हेतुमाह । धर्मंति ॥ प्रकारा-
न्तरेण पुरुषस्य यज्ञत्वं साधयति । यस्माच्चेति ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे
षुङ् अभिषव इति धातुद्वयदर्शनात्प्रसवे कण्डने च साधारणः
सवनशब्दस्ततः सवनशब्दसामान्यादा पुरुषे यज्ञदृष्टिः कर्त्त-
व्येत्यर्थः ॥ पुरुषगतं शब्दसामान्यं विप्रदयति । पुनरिति ॥ यत्
पुनरस्य पुरुषाख्यस्य विधियज्ञस्येव सोऽयतीत्यादिशब्दसम्बन्धित्वं
तदुत्पादनमेव तदिति योजना ॥ अवभृतसम्बन्धित्वादपि पुरुषस्य
यज्ञत्वमस्तीत्याह । किञ्चेति ॥ पुरुषे यज्ञदृष्टिरुक्ता सम्बन्धि
विशिष्टपुरुषसम्बन्धेन विद्यां स्नातुं विद्याङ्गञ्च जपं विधातुमुप-
क्रमते । तद्धैतदिति ॥ देवकीपुत्रस्यैतद्दर्शनं अवगमनमाह ।
स चेति ॥

उ० प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंश्लिष्टम-
सीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः॥ ६ ॥

भा० इत्यञ्च विशिष्टेयं विद्या यत्कृष्णस्य देवकीपुत्रस्यान्यां
विद्यां प्रति तद्विच्छेदकरीति पुरुषयज्ञविद्यां स्तौति घोर
आङ्गिरसः कृष्णयोक्तेमां विद्यां किमुवाचेति तदाह ।
स एवं यथोक्तयज्ञविदन्तवेलायां मरणकाल एतन्मन्त्रत्रयं
प्रतिपद्येत जपेदित्यर्थः । किन्तदक्षितमचीणमक्षतं वासी-
त्येकं यजुः । सामर्थ्यादादित्यस्य प्राणं चैकीकृत्याह । तथा
तमेवाहीच्युतं स्वरूपादप्रच्युतमभीति द्वितीयं यजुः ।
प्राणसंश्लिष्टं प्राणस्य संश्लिष्टं सम्यक्तनूकृतञ्च सूक्ष्मं तत्त्वम-
सीति तृतीयं यजुः । तत्रैतस्मिन्नर्थे विद्यास्तुतिपरं दे ऋचौ
मन्त्रौ भवतो न जपार्थं त्रयं प्रतिपद्येतेति त्रित्वसङ्ख्याबाध-
नात् पञ्चसङ्ख्या हि तदा स्यात्॥

आ० किमर्थेयं गुरुशिष्याख्यायिकेत्याह । इत्यञ्चेति ॥ अक्षितमसीति
कीदृशीं देवतां प्रत्युच्यते तत्राह । सामर्थ्यादिति ॥ निकृष्टस्य
स्तुतिसम्बन्धायोगात्पुरुषयज्ञे सवनदेवतान्तरानुपपत्तेस्तु प्राणाना-
मेवाधिदैविकं रूपमादित्याख्यं जप्यमन्त्रार्थत्वेन सम्बन्ध्यत इत्यर्थः ॥
द्वितीयमन्त्रस्यार्थान्तरं वारयति । तथेति ॥ प्रथममन्त्रवदित्यर्थः ।
न च द्वयोरेकार्थत्वे सत्यनन्तरस्य वैयर्थ्यं द्वयोरपि जप्यत्वेनो-
पयुक्तत्वादिति त्रुष्टव्यं ॥ मन्त्रत्रयप्रतिपाद्यं सावित्रं तत्त्वमृगभा-
र्मपि प्रतिपादितमिति प्रत्ययदर्शयार्थमाह । तत्रेति ॥ किमिति
विद्यास्तुतिपरत्वमनयोरिच्छते जपार्थत्वमेव किं न स्यात्तत्राह ।
नेत्यादिना ॥ अर्थयोग्यार्थत्वेऽपि त्रित्वसङ्ख्यायाः सत्त्वात् सा
बाध्यताशङ्काह । पद्येति ॥ अनयोर्जप्यत्वे पञ्चकं प्रतिपद्येतेति
पञ्चसङ्ख्याया बलवत्त्वान्नित्यं बाधितं स्यादित्यर्थः ॥

भा० आत् इदित्यत्र आकारस्यानुबन्धः । तकारोऽनर्थक इच्छब्दश्च । प्रत्नस्य चिरन्तनस्य पुराणस्येत्यर्थो रेतसः कारणस्य बीजभूतस्य जगतः सदाख्यस्य ज्योतिः प्रकाशं पश्यन्ति । आशब्द उत्सृष्टानुबन्धः पश्यन्तीत्यनेन सम्बध्यते । किं ज्योतिः पश्यन्ति । वासरमहरहरिव तत्सर्वतो बाह्यं ब्रह्मणो ज्योतिः । निवृत्तचक्षुषो ब्रह्मविदो ब्रह्मचर्यादिनिवृत्ति-साधनेन शुद्धान्तःकरणा आ समन्तो ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः । परःपरमिति लिङ्गव्यत्ययेन । ज्योतिः परत्वात् ।

आ० आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरं परो यदिध्यते दिवोति मन्तस्य प्रतीकग्रहणमादित्प्रत्नस्य रेतस इति तत्पद-च्छेदपूर्वकं व्याचष्टे । आदित्यादिना । इच्छब्दस्यानर्थक इति पूर्व्येण सम्बन्धः ॥ किन्तुत्कारणमित्यपेक्षायां सदेव सौम्यदमिति श्रुतिसिद्धं ब्रह्मेत्याह । सदाख्यस्येति ॥ आनन्दब्रह्मणो विद्वानिति तत् प्रत्नस्य ज्योतिरिति सम्बन्धो द्रष्टव्यः । उत्सृष्टानुबन्धो भ्वस्तत्कारः स इति यावत् ॥ ननु ब्रह्मस्वरूपभृतमेतज्ज्योतिर्न च सर्वं पश्यन्ति तत्राह । निवृत्तचक्षुष इति ॥ निवृत्तानि विमुखीकृतानि विषयेभ्यस्तन्निषि करणानि येषां ते तथा अत एव ब्रह्मविदः कश्चिद्विदः प्रत्यगात्मानमेतत् आद्यत-चक्षुरभूतत्वमिच्छन्निति श्रुत्यन्तरं ॥ तत्रैवोपायान्तरं सूचयति । ब्रह्मचर्यादिति ॥ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गङ्गाभाषणं । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च । एतन्मैयुगमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोविदः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाद्यतन्त्रं ॥ ब्रह्मचर्यादिपदेनाहिंसास्तेनादयो गृह्यन्ते । एतेर्निर्द्वैतिप्रधानैः साधनैः शुद्धमुदीपितमन्तःकरणं येषां ते तथा ॥ व्यत्ययस्य हेतुमाह ।

उ० उदयन्तमसस्परि ज्योतिः पश्यन् उत्तरं स्वः
पश्यन् उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योति-
रुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥ १७ ॥

भा० यदिध्यते दीप्यते दिवि द्योतनवति परस्मिन्ब्रह्मणि
वर्त्तमानं ॥

येन ज्योतिषेद्भूः सविता तपति चन्द्रमा भाति विद्यु-
द्विद्योतते ग्रहतारागणा विभासन्ते । किञ्चान्योन्यो मन्त्र-
दृगाह । यथोक्तं ज्योतिः पश्यन् । उदयं तमसोऽज्ञानल-
क्षणात्परि परस्तादिति शेषः । तमसो वा अपनेह यज्ज्यो-
तिरुत्तरमादित्यस्थं परिपश्यन्तो वयमुदगन्तेति व्यवहितेन
सम्बन्धः । तज्ज्योतिः सा आत्मीयमस्मद्भूदि स्थितं । आदि-
त्यस्थञ्च तदेकं ज्योतिः । यदुत्तरमुत्कृष्टतरमूर्ध्वतरं वा
परं ज्योतिरपेक्ष्य पश्यन् उदगन्म वयं । कथमुदगन्ते-
त्याह । देवं द्योतनवन्तं देवत्रा देवेषु सर्वेषु सूर्यं रसनां
रश्मीनां प्राणानाञ्च जगत ईरणात्सूर्यस्तमुदगन्म गत-

आ० ज्योतिः परत्वादिति । यत् स्वमहिम्नि प्रतिलब्धीयते तत्परं ज्योति-
रिति सम्बन्धः ॥

दीप्यमानत्वं विदुर्ज्योतिः । येनेति ॥ मन्त्रान्तरमवतारयति ।
किञ्चेति ॥ इतश्च विद्यास्तुत्यर्थेति यावत् ॥ किमाहेत्यपेक्षायां
द्वितीयं मन्त्रमादत्ते । उदयमिति ॥ तं व्याकरोति । तमस
इत्यादिना ॥ तस्यैव ज्योतिषः प्रभागे ज्योतिर्गान्धस्तीत्यर्थः ॥
देवत्वेन प्रत्यगात्मत्वमाह । स इति ॥ तयोरेकत्वं स यश्चायमि-
त्यादिषु अत्यन्तरसिद्धं दर्शयति । आदित्यस्थमिति ॥ तत्पदार्थं
तदपदार्थोक्ता तयोरेकत्वमुक्तं इदानीमेकीभूतं ज्योतिर्विशि-

उ० मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमा-
काशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं

भा० वक्तो ज्योतिरुत्तमं सर्वज्योतिर्भ्य उक्तवृत्तमं । अहो प्राप्ता
वयमित्यर्थः । इदं तज्ज्योतिर्यदृग्भां स्तुतं यद्यजुस्त्वयेण
प्रकाशितं । दिग्भासो यज्ञकल्पनापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥

मनोमय ईश्वर उक्त आकाशात्मेति च ब्रह्मणो गुणैक-
देशत्वेन । अद्येदानीं मनश्चाकाशयोः समस्तब्रह्मदृष्टि-
विधानार्थं आरम्भो मनो ब्रह्मेत्यादि । मनो मनुते अने-
नेत्यन्तःकरणं तद्ब्रह्म परमित्युपासीतेति । एतदात्मविषयं
दर्शनमध्यात्मं । अथाधिदैवतं देवताविषयमिदं वक्ष्यामः ।
आकाशो ब्रह्मेत्युपासीत । एवमुभयमध्यात्ममधिदैवतस्यो-
भयं ब्रह्मदृष्टिविषयमादिष्टमुपदिष्टं भवति । आकाश-

आ० नष्टि । यदुत्तरमिति ॥ एकत्वधीफलं कथयति । पश्यन्त इति ॥
फलमेव प्रप्रपूर्वकं विदुष्योति । कथमित्यादिना ॥ फलविषयं
स्वानुभवं दर्शयति । अहो इति ॥ मन्त्राणां मन्त्रयोक्तेकवाक्य-
त्वमुपसंहरति । इदन्तदिति ॥ १७ ॥

ननु यद्यविज्ञानेन वक्ष्यमाख्यविज्ञानस्य न सङ्गतिरस्तीति
कथं पौर्वापर्यमित्याशङ्कानन्तरखण्डस्य व्यवहितेन सम्बन्धमाह ।
मनोमय इति । इति चेत्तत्र उक्त इति पूर्वेष्वेव सम्बन्धः । तत्र
ब्रह्मणो गुणयोरैकदेशत्वेन मनश्चाकाशस्योक्त इत्याह । ब्रह्मण्य
इति । यथोक्तगुणब्रह्मदृष्ट्यसमर्थस्य तयोरेव सम्पूर्णब्रह्मदृष्टि-
कथनार्थमुत्तरं ग्रन्थमवतारयति । अद्येति ॥ एवमुभयमुप-
दिष्टं भवतीति सम्बन्धः । तदेवोभयं विभजते । अध्यात्ममिति ॥
कथं मनोदृष्टिविषयत्वेनाध्यात्मं मनो ब्रह्मेत्युपासनं विधित्यने

उ० च ॥ १ ॥ तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक् पादः प्राणः पादः
 अक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवत-
 मग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः
 पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं

भा० मनसोः सूक्ष्मत्वात् । मनसोपलभ्यत्वाच्च ब्रह्मणो योग्यं मनो
 ब्रह्मदृष्टेः । आकाशस्य सर्वगतत्वात्सूक्ष्मत्वादुपाधिहीनत्वाच्च ।
 तदेतन्मान आत्वं चतुष्पाद्ब्रह्म । चत्वारः पादा असेति ।
 कथं चतुष्पात्त्वं मनसो ब्रह्मण इत्याह । वाक्प्राणश्चक्षुः
 श्रोत्रमित्येते पादा इत्यध्यात्मं ॥

अथाधिदैवतमाकाशस्य ब्रह्मणोऽग्निर्वीयुरादित्यो दिश
 इत्येते । एवमुभयमेव चतुष्पाद्ब्रह्मादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवा-
 धिदैवतञ्च । तत्र मनसो वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पाद इतर-
 पादत्रयापेक्षया । वाचा हि पादेनैव गवादिबद्धव्यविषयं
 प्रति तिष्ठति । अतो मनसः पाद इव वाक् । तथा प्राणो

आ० तच्चाह । मनसेति ॥ तथापि कथं ब्रह्मदृष्टेराकाशं विषयी-
 भवति न हि तेनोपलभ्यते ब्रह्मेत्याशङ्क्याह । आकाशसेति ॥
 ब्रह्मदृष्टेर्योग्यमिति पूर्वोक्तं सम्बन्धः ॥ अध्यात्ममधिदैवतं च
 विहितस्योपासनस्यानुचिन्तनं दर्शयति । तदेतदिति ॥ मनस-
 चतुष्पात्त्वं प्रत्यपूर्वकं श्रुत्यादयति । कथमित्यादिना ॥

आधिदैविकस्याकाशस्य चतुष्पात्त्वं प्रकटयति । अप्येत्वादिना ॥
 मनस्याकाशयोक्तत्वं चतुष्पात्त्वं निगमयति । एवमिति ॥ आध्या-
 त्मिकस्याग्नादान् प्रपञ्चयति । तत्रेति ॥ पादत्वं वाचो श्रुत्याद-
 यति । वाचा होति ॥ यथा गवादिर्गन्तव्यं पादेनैव प्राप्नोति
 देवदत्तोऽपि वाचैव पादेन वक्तव्यं विषयं प्रतिबभूते । तेन

उ० च ॥ २ ॥ वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना
ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च
कीर्त्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥
प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा

भा० ब्राह्मणः पादस्तेनापि गन्धविषयं प्रति च कामति । तथा
चतुः पादः श्रोत्रं पाद इत्येवमध्यात्मं चतुष्पात्वं मनसो
ब्रह्मणः । तथाधिदैवतमग्निवाय्वादित्यदिश आकाशस्थ
ब्रह्मण उदर इव गोः पादाविव लग्ना उपलभ्यन्ते । तेन
तस्याकाशस्थान्यादयः पादा उच्यन्ते । एवमुभयमध्यात्म-
सैवाधिदैवतं चतुष्पादादिष्टं भवति । तत्र वागेव मनसो
ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । सोऽग्निनाधिदैवतेन ज्योतिषा भाति
च दीप्यते तपति च सन्नापश्चौष्ण्यं करोति ॥

अथवा तैलघृताद्याग्नेयाशनेनेद्धा वाग् भाति च तपति
च वदनायोक्ताहवती स्यादित्यर्थो विदित्फलं भाति च

आ० तस्या युक्तं पादत्वमित्यर्थः ॥ प्राज्ञस्य वाच इव पादत्वं दर्शयति ।
तेनापीति ॥ आधिदैविकान्पादान्विष्टञ्चेति । तथेति ॥ यथा
गोखदरे पादा लग्ना लक्ष्यन्ते तथाकाशस्थोदर इवाग्न्यादयो
लग्ना दृश्यन्ते । तस्मात्तस्य ते पादा इव भवन्तीत्यर्थः ॥ त्रिविधपा-
दविवरक्षमुपसंहरति । एवमिति ॥ सम्बन्धाध्यात्मिकपादाना-
माधिदैविकपादैरधिष्ठेयतया सम्बन्धोऽनुचितनीय इति दर्श-
यितुमुपक्रमते । तत्रेति ॥ सोऽग्निमेवादेर्यान्तरमाह । अथ
वेति ॥ कीर्त्तियशसाः प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वाभ्यां भेदः सर्वत्रेत्युभ-
यतः सम्बध्यते ॥ १८ ॥ खण्डान्तरस्य सङ्गतिमाह । आदित्य

उ० भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या
 यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥ चक्षुरेव
 ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति
 च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा
 ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः
 पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च
 भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य
 एवं वेद ॥ ६ ॥ १८ ॥ आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्त-
 स्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र आसीत् ।

भा० तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं यथोक्तं वेद ।
 तथा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः ॥ स वायुना गन्धा-
 त्मना भाति च तपति च । तथा चक्षुरादित्येन
 रूपग्रहणाय श्रोत्रं दिग्भिः शब्दग्रहणाय विद्याफलं
 ममानं सर्व्वत्र ब्रह्ममप्यन्तिरदृष्टं फलं य एवं वेद ।
 द्विरुक्तिर्दर्शनसमाप्त्यर्थं ॥ १८ ॥ आदित्यो ब्रह्मणः पाद
 उक्त इति तस्मिन् सकलब्रह्मदृष्ट्यर्थमिदमारभ्यते । आदि-

आ० इति ॥ तस्येत्यादित्यो ऋद्धते ॥ अग्नियज्ञनामरूपत्वाभि-
 प्रायेण सङ्ख्ये गौत्रे व्याख्यातकानेवकारावच्छेदेन शङ्कते ।
 नन्विति ॥ कथमसतः सज्जायेतेति । असत्कारणत्वस्य वृत्ते
 निराकारिण्यमात्रत्वात्तत्र सत्कारणं भवतु प्रकृते तु सावधारणा-
 दसङ्ख्येयादसदेव कारणं चिद्वस्तितमित्युदितानुदितसोमवदि-

भा० त्यात्रोक्त्यादेश उपदेशस्तस्योपस्थापनं क्रियते स्तुत्य-
र्थमसद्व्याकृतनामरूपमिदं जगदशेषमग्रे प्रागवस्थायामु-
त्पत्तेरासीन्न तसदेव । कथमसतः सञ्जायेतेत्यसत्कार्यत्वस्य
प्रतिषेधात् । न त्विहासदेवेति विधानादिकल्पः स्थात् ।

न क्रियास्त्रिव वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेः कथं तर्हि-
दमसदेवेति । नन्वोचामाव्याकृतनामरूपत्वादसद्विवा-
सदिति । नन्वेवशब्दोऽवधारणार्थः सत्त्वमेव न तु सत्त्वाभाव-
मवधारयति । किं तर्हि नामरूपव्याकृतविषये सच्छब्द-
प्रयोगो दृष्टः । तच्च नामरूपव्याकरणमादित्याद्यत्तं
प्रायशो जगतस्तदभावे ह्यन्धं तम इदं न प्रज्ञायेत ।
किञ्च नेत्यतस्तत्स्तुतिपरे वाक्ये सदपीदं प्रागुत्पत्तेर्जगद-
सदेवेत्यादित्यं स्तौति ब्रह्मादृष्टार्थत्वाय । आदित्यनिमित्तो
हि लोके सदिति व्यवहारः । तथाऽसदेवेदं राज्ञः

आ० कल्प इत्यर्थः ॥ क्रियायाः कर्तृतन्त्रत्वात्तद्विच्छेदा तत्र विकल्पा-
दस्तुगस्तु सिद्धस्य तदिच्छाननुविधायित्वाच्च विकल्पः सम्भवति ।
न हि स्यात्तुरेव कस्यचिदपेक्षया पुरुषो भवतीति परिहरति ।
न क्रियास्त्रिवेति ॥ विकल्पासम्भवे वाक्यस्य गतिर्वक्तव्येति
एच्छति । कथमिति ॥ असच्छब्दस्य वा गतिरवधारणस्य वा
एच्छते तत्रार्थं प्रत्याह । नन्वेति ॥ द्वितीयं शङ्कते । नन्वेवशब्द
इति ॥ तस्य का गतिरिति शेषः ॥ पूर्वकाशीनसत्त्वाभिधाय-
कासीच्छब्दस्य वाक्यशेषे अवयवोपक्रमे च सत्त्वाभावावधारणं
विवक्षितं किन्त्वभिव्यक्त्यभावावधारणमादित्यस्तुत्यर्थमिति समा-
धत्ते । सत्त्वमेवमिति ॥ क पुनरियमादित्यस्तुतिरपयुज्यते
तत्राह । ब्रह्मादृष्टेति । जगतो नामरूपव्याकरणमादित्याद्यत्त
मिति तदुपपादयति । आदित्येति ॥ तथापि कथमादित्यस्तुतिरिति

उ० तत्सदासीतत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्सं-
वत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्ड-

भा० कुलं सर्वगुणसम्पन्ने पूर्ववर्षाणि राजन्यसतीति तद्वत् ।
न च सत्त्वमसत्त्वञ्चेह जगतः प्रतिपिपादयिषितमादित्यो
ब्रह्मेत्यादेशपरत्वात् ।

उपसंहरिष्यन्ते आदित्यं ब्रह्मेत्युपास्त इति तत्सदा-
सीतदसच्छब्दवाच्यं प्रागुत्पत्तेः । स्मितमनिस्यन्दमस-
दिव सत्कार्याभिमुखं ईषदुपजातप्रवृत्ति सदासीततो
ऽपि लब्धपरिस्यन्दं तत्समभवत् । अल्पतरनामरूपव्याक-
रणेनाङ्कुरीभूतमिव वीजं । ततोऽपि क्रमेण स्थूलीभवत्तदा
अङ्गोऽण्डं समवर्तत संवृत्तं । आण्डमिति दैर्घ्यं ह्रान्दसं ।
तदण्डं संवत्सरस्य कालस्य प्रसिद्धस्य मात्रां परिमाणम-
भिन्नस्वरूपमेवाशयत स्थितं बभूव । तत्ततः संवत्सरपरि-
माणात्कास्त्रादूर्ध्वं निरभिद्यत निरभिन्नं वयसामिवाण्डं ।

आ० त्वाशब्दो दृष्टान्तेन दर्शयति । तथेति ॥ किञ्चोपक्रमोपसंहारैक-
रूपेणादित्ये ब्रह्मदृष्टिविधिपरमिदं वाक्यं न तस्य कारणसत्त्वे
तात्पर्यं कल्पयितुं शक्यमनन्यथासिद्धकल्पकाभावादित्याह । न
चेति ॥

तत्परत्वं कथमवगतमित्याशङ्कोपसंहारस्योपक्रमानुसारि-
त्वादित्याह । उपसंहरिष्यतीति ॥ कथं तस्यासच्छब्दवाच्यत्वं
तदाह । स्मितमिति ॥ सत्त्वं तर्हि कथमिति तदाह ।
कार्येति ॥ बीजस्योष्णतावत्कारणस्य सिद्धत्वावस्थां दर्शयति ।
ईषदिति ॥ लब्धपरिस्यन्दं प्राप्तपरिणामं सम्भूतसृष्ट्याकारेणा-
भवदित्यर्थः ॥ सृष्ट्यभूतोत्पत्त्यनन्तरं स्थूलभूतोत्पत्तिमाह । ततो

ॐ कपाले रजतञ्च सुवर्षञ्चाभवतां ॥ १ ॥ तद्यद्र-
जतं मेयं पृथिवी यत्सुवर्षं सा द्यौर्यज्जरायु
ते पर्वता यदुल्बं स मेघो नीहारो या धमन-
यस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥ २ ॥
अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं
घोषा उलूलवोऽनुदतिष्ठन्तस्त्रीणि च भूतानि सर्वे

भा० तस्य निरभिन्नस्याण्डस्य कपाले द्वे रजतञ्च सुवर्षञ्चा-
भवतां संवृत्ते । तत्तयोः कपालयोर्यद्रजतं कपालमासीत्तेयं
पृथिवी । पृथिव्युपलक्षितमधोऽण्डकपालमित्यर्थः । यत्सु-
वर्षं कपालं सा द्यौर्युलोकोपलक्षितमूर्ध्वं कपालमित्यर्थः ॥
यज्जरायु गर्भवेष्टनं स्त्रूलमण्डस्य विश्वकलीभावकाले
आसीत्ते पर्वता बभूवुः । यदुल्बं यत्सूक्ष्मं गर्भपरिवेष्टनं तत्सह
मेघैः समेघो नीहारोऽवस्थायो बभूवेत्यर्थः । या गर्भस्य
जातस्य देहे धमनयः निरास्ता नद्यो बभूवुः । यत्तस्य
वक्षो भवं वास्तेयमुदकं समुद्रः । अथ यत्तदजायत गर्भरूपं
तस्मिन्मण्डे सोऽसावादित्यस्तमादित्यं जायमानं घोषाः
ब्रह्मा उलूलव उरुवो विश्वीर्णरवा उदतिष्ठन्त्युत्पन्नवः

आ० ऽपीति ॥ भूतस्यस्याकारप्राप्तेरनन्तरं पक्षीकरवप्रक्रिययाऽन्यो-
न्यावयवानुप्रवेष्टेन स्त्रूलभूतावस्थमाख्योदित्यर्थः । स्त्रूलेभ्यश्च
भूतेभ्योऽख्यनिर्वृतिं प्रतिजानीते । अत्र हति ॥ अख्यहितेभ्यो
भूतेभ्य इत्यर्थः ।

अवस्थावशब्देन हिममुच्यते । उलूलव इत्युत्पन्नवकाजोऽवस्था-

उ० च कामास्तस्मात्स्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति
घोषा उलूलवोऽनुतिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि
सर्वे चैव कामाः ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्या-
सो ह यदेनं साधवो घोषा आ च गच्छेयुरूप च

भा० ईश्वरस्त्वेह प्रथमपुत्रजन्मनि सर्वाणि च स्थावरजङ्गमानि
भूतानि सर्वे च तेषां भूतानां कामाः काम्यन्त इति
विषयाः स्त्रीवस्त्राश्चादयो यस्मादादित्यजन्मनिमिमीभूत-
कामोत्पत्तिस्तस्मादाद्यत्वेऽपि तस्यादित्यस्योदयं प्रति
प्रत्यायनं प्रत्यक्षगमनं च प्रत्यथवा पुनःपुनःप्रत्यागमनं
प्रत्यायनं तत्प्रति तन्निमिमीह्येत्यर्थः । सर्वाणि च
भूतानि सर्वे च कामा घोषा उलूलवोऽनुतिष्ठन्ति ॥

प्रसिद्धं हि एतदुदयादौ सवितुः । स यः कश्चिदेतमेवं
यथोक्तमहिमानं विद्वान् सस्मादित्यं ब्रह्मेत्युपास्य स तद्भावं
प्रतिपद्यत इत्यर्थः । किञ्च दृष्टं फलमभ्यासः क्षिप्रं तद्विदो
यदिति क्रियाविशेषणमेतमेवंविदं साधवः शोभना घोषाः ।
साधुत्वं घोषादीनां यदुपभोगे . पापानुबन्धाभावः ।

आ० विशेषे प्रसिद्धाः स्त्रीवस्त्राश्चादय उदतिकृतिरिति पूर्वोक्तसम्बन्धः ॥

किमत्र प्रमादमिच्छाश्चाह । प्रसिद्धं हीति । एतदिति
भूताद्युत्थानं । अदृष्टफलमाह लोका दृष्टफलमाचष्टे । किञ्चेति ॥
तद्विदो दृष्टफलमिति सम्बन्धः । क्रियाविशेषणमिति एवंविदं
साधवो घोषा आगच्छेयुरिति यत्तत्किमप्रतिबन्धेनैवेत्यर्थः ।

उ० निम्रेडेरनिम्रेडेरन् ॥ ४ ॥ १६ ॥ इति च्छान्दो-
ग्योपनिषदि तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥
॥ ॐ ॥ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो

भा० आ च गच्छेयुरागच्छेयुषोप च निम्रेडेरनिम्रेडेरन् केवल-
मागमनमात्रं घोषाणामुपसुखं येयुषोपसुखञ्च कुर्युरि-
त्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थं आदरार्थञ्च ॥ १८ ॥
इति श्रीमद्भोविन्दभवत्यूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-
ब्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ च्छान्दोग्यो-
पनिषद्विवरणे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ वायुप्राणयोर्ब्रह्मणः पादद्वयध्यासः पुरस्ता-
दर्क्षितः । अथेदानीं तयोः साक्षाद्ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वाद्योत्तर-
मारभ्यते । सुखावबोधार्था आख्यायिका विद्यादानग्रहण-
विधिप्रदर्शनार्था च । अद्वान्नदानानुद्धृतत्वादीनाञ्च विद्या-
प्राप्तिसाधनत्वं प्रदर्श्यते आख्यायिकया । जानश्रुतिर्जन-

आ० आदित्ये ब्रह्मदृष्टिरादरस्य विषयः ॥ १८ ॥ इति श्रीमत्परमहं-
सपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञान-
कृतायां च्छान्दोग्यभाष्यटीकायां तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ आदित्यस्य सूत्रावच्छेदभेदत्वात्तदुपासनानन्तरं सूत्रो-
पासनमुपन्यस्यते । नन्वध्यात्ममधिदेवतस्य वायुप्राणयोः सूत्रात्म-
भूतयोः उपासनं पूर्वाध्यायेऽपि व्याख्यातं ॥ तथा च कोऽत्र
विशेषो येन तदुपासनं पुनरारभ्यते अत आह । वायुप्राणयो-
रिति ॥ साक्षात्पादकल्पनं विनेति यावत् । ब्रह्मत्वेन ब्रह्म-
कार्यरूपेणेत्यर्थः । विद्येति । धर्मार्थो यच्च न स्यातां शुश्रूषावापि
तद्विधा । तच्च विद्या न वक्तव्या शुभं वीजमिवोषर इति

उ० बहुदायी बहुपाक्यआस स ह सर्वत आवसथान्मा-
पयाञ्चक्रे सर्वत एव मेऽस्त्यन्तीति ॥ १ ॥ अथ ह

भा० अतस्यापत्यं । ह णेतिह्यर्थः । पुत्रस्य पौत्रः पौत्रायणः स एव
अद्धादेयः अद्धापुरःसरमेव ब्राह्मणादिभ्यो देयमस्येति
अद्धादेयः । बज्रदायी प्रभूतं दातुं शीलमस्येति बज्रदायी ।
बज्रपाक्यो बज्रपक्तव्यमहन्यहनि गृहे यस्यामौ बज्रपाक्यः ।
भोजनार्थिभ्यो बज्रस्य गृहेऽन्नं पच्यत इत्यर्थः । एवं गुण-
सम्यग्नेऽप्यौ जानश्रुतिः पौत्रायणो विशिष्टे देशे काले च
कस्मिंश्चित् आस ह बभूव । स ह सर्वतः सर्व्वासु दिक्षु ग्रामेषु
नगरेषु चावसथान । एतय वमन्ति येऽस्वित्यावसथास्तान्माप-
याञ्चक्रे कारितवानित्यर्थः । सर्वत एव मे ममान्नं तेष्वा-
वसथेषु वसन्तोऽस्त्यन्ति भोक्ष्यन्ति इत्येवमभिप्रायः । तत्रैवं

आ० स्मृतिमनुसन्धाय पुष्कलधनमादाय रैको राज्ञे विद्यां प्रादाज्जा-
नश्रुतिश्च शास्त्रार्थं ज्ञात्वा पुष्कलधनं दत्त्वेव अद्धादिसम्पन्न-
स्ततो विद्यामाददौ । तथान्योऽपि विद्याया दाता यज्ञीता वा
स्यादिति तद्दानयज्ञयोर्विधिप्रदर्शनार्था चाख्यायिकेत्यर्थः ॥
ननु षट् शतानि गवामित्यादिदर्शनाद्धनदानमेव विद्यायज्ञे
साधनमिह प्रतीयते न तु अद्धादीत्याशङ्काह । अत्रेति ॥
आदिपदेन तात्पर्यप्रणिपातादयो गृह्यन्ते । आख्यायिका तदु-
ह पुनरेवेत्यादि कक्ष्ययेति यावत् ॥ जनश्रुतस्य पुत्रो यस्तस्य
पौत्रः पौत्रायणः स च प्रकृतो जानश्रुतिरेवेत्याह । पुत्रस्येति ॥
अद्धया देयस्याल्पत्वशङ्कां वारयति । बज्रदायीति ॥

बज्रपाक्यस्य फलत्वमाह । भोजनेति । उक्तराज्ञो वर्तमान-
त्वाभावादसत्त्वमाशङ्कोक्तमेवमिति स्वसमीपं प्राप्तेऽथ एवा-

उ० हंसा निशायामतिपेतुस्तद्वैव हंसा हंसासम-
भ्युवाद हो होयि भस्माक्ष भस्माक्ष जानश्रुतेः पौत्रा-
यणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसांक्षी-

भा० सति राजनि तस्मिन् घर्माकाले हर्म्यतल्लस्येऽथ ह
हंसा निशायां रात्रावतिपेतुः । चषयो देवता वा राजो
ऽन्नदानगुणैस्त्रोषिताः सन्तो हंसरूपा भूत्वा राजो
दर्शनगोचरेऽतिपेतुः पतितवन्तः । तत्तस्मिन्काले तेषां
पततां हंसानामेकः पृष्ठतः पतन्नयतः पतन्तं तं हंस-
मभ्युवादाभ्युक्तवान् हो होयीति भो भो इति सम्बोध्य
भस्माक्ष भस्माक्ष इति आदरं दर्शयन् यथा पशु पश्या-
स्यर्यमिति तदत् । भस्माक्ष इति मन्ददृष्टित्वं सूचयन्नाह ।

अथवा सम्यग्ब्रह्मदर्शनाभिमानवत्त्वान्तस्यामरुदुपाल-
क्षेन पीड्यमानोऽमर्षितया तत्सूचयति भस्माक्ष इति ।
जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं तुल्यं दिवा द्युलोकेन
ज्योतिः प्रभास्वरमन्नदानादिजनितप्रभावजमाततं व्याप्तं

भा० शिंभोऽसावन्नं ददातीत्याशङ्क्याह । स हति ॥ विशिष्टान्नदानफलं
दर्शयितुमारभते । तत्रेति ॥ बाह्यायं दर्शयति । ऋषय इति ॥
सम्बोधनाभ्यासस्य विषयमाह । आदरं दर्शयन्निति ॥ तदेव
दृष्टान्ते स्पष्टयति । यथेति ॥ भस्माक्षशब्दार्थमाह । भस्मेति ॥
भस्माक्षशब्दे भस्माक्षविषयः सन् विशदतत्ततया मन्ददृष्टित्व-
सूचकः ॥

भस्माक्षशब्दस्य विषयान्तरमाह । अथवेति ॥ तस्य एतन्मा-
मिने हंसस्य महात्मा नातिक्रमणीयो विजानतेति सम्यग्दर्श-
नाभिमानशालित्वात्तेनायमासी हंसा जानश्रुतिमति विचक्रि-

उ० स्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥ तमु ह परःप्रत्यु-
वाच कम्बर एनमेतत्सक्तं सयुग्वानमिव रैक-
मात्येति यो नु कथं स युग्वा रैक इति ॥ ३ ॥

भा० द्युलोकस्युगित्यर्थः । दिवाक्ता वा समं ज्योतिरित्येतन्मा
प्रसाक्षीः सञ्जनं सक्तिं तेन ज्योतिषा सम्बन्धं मा कार्षी-
रित्यर्थः । तत्प्रसञ्जनेन तज्ज्योतिस्त्वा त्वां मा प्रधाक्षी-
र्मादहत्वित्यर्थः पुरुषव्यत्ययेन मा प्रधाक्षीरिति । तमेव-
मुक्तवन्तं पर इतरोऽयगामी प्रत्युवाच । अरे निष्ठेयोऽयं
राजा वराकस्तं कं उ एनं सन्तं केन माहात्म्येनोक्तं सन्त-
मिति कुत्सयत्येनमेवं सबहुमानमेतदचनमात्य ॥

रैकमिव सयुग्वानं सहयुग्ययागव्यावर्तत इति सयुग्वा
रैकः । तमिवात्यैनं । अननुरूपमस्मिन्नयुक्तमीदृशं वक्तु रैक

भा० मिपुरमर्षितया पीड्यमानः सन् न त्वं घर्मं जानासि ज्ञानाभि-
मानन्तु बहसीत्युपलब्धस्तत्र भङ्गाक्षेत्युपाकम्बस्व रूपं सूचयती-
त्यर्थः ॥ एषुगामी हंसो निन्दापूर्वकमयगामिनं हंसं सम्बोध्य
किमुक्तवानित्यपेक्षायामाह । जानश्रुतेरिति ॥ मा प्रधाक्षी-
रिति पाठे कथं मा प्रधाक्षीरित्युच्यते तत्राह । पुरुषव्यत्यये-
नेति । मध्यमपुरुषं प्रथमपुरुषं कृत्वा व्याख्यानमित्यर्थः । सन्तमेनं
प्राणिमात्रं राजानमधिकृत्य सबहुमानमेतदचनमात्येति कुत्स-
यतीति सम्बन्धः ॥

तत्र वैधर्म्यं दृष्टान्तमाह । रैकमिवेति ॥ युगं बहतीति
युग्यो बलीवर्दोऽथो वास्यामस्तीति युग्याश्चकटी तथा सह वर्तत
इति युग्वा रैकः वकारो मत्वर्थीयः । त्वं रैकज्ञानमाहात्म्ययुक्तम-
धिकृत्य यथा प्रशंसावचनं तथा कर्मिणमेवं राजानमधिकृत्य

उ० यथा कृताय विजिताया धरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं
तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद

भा० इवेत्यभिप्रायः । इतरश्चाह । यो नु कथं त्वयोच्यते सद्युग्वा
रैक इत्युक्तवन्तं भस्माच्च आह शृणु यथा स रैकः । यथा
लोके कृतायः कृतो नाम यो द्यूतसमये प्रसिद्धश्चतुरङ्गः
स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां तस्मै विजिताय तदर्थमितरे
त्रिङ्गिकांका अधरेयाः ॥

चेतादापरकलिनामानः संयन्ति सङ्गच्छन्त्यन्तर्भ-
वन्ति । चतुरङ्गे कृता ये त्रिङ्गिकाङ्कानां विद्यमानत्वादन्त-
र्भवन्तीत्यर्थः । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेनं रैकं कृताय स्थानीयं

आ० कथमेवमाख्येत्यर्थः ॥ उक्तं वाक्यार्थं सङ्गलयति । अननुरूपमिति ॥
अस्मिन्वराके राजनि धर्ममात्रनिष्ठे नेदमनुरूपं वचनं रैके
पुनर्विज्ञानवति यथोक्तं वचो युक्तमेवेति इतरः पृष्ठगामी
हं सो यः सद्युग्वा रैकत्वयोच्यते स कथं नु स्यादित्यन्वयः ॥ स
रैको येन प्रकारेण स्यात्तं प्रकारं प्रदक्षति प्रतिज्ञाय प्रकार-
प्रदिदर्शयिषया दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ द्यूतस्य समयः सङ्केत-
स्तदनुष्ठानकालो येन द्यूतविद्यायामेजति सोऽक्षोऽस्य कश्चिद्वा-
गोऽयशब्दवाच्यस्तत्र चतुरङ्गो भागश्चत्वारोऽङ्गाश्चिद्भान्यस्मि-
न्निति व्युत्पत्तिः तस्मै सकृत्तनामथ्यवद्भूतेन यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये
स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामवते विजितायाधरेयाः
संयन्तीति सम्बन्धः ॥ तदर्थं व्याचष्टे । तदर्थमिति ॥ अधरेया-
न्याकरोति । अधरेया इति ॥

तानेव विशिनष्टि । चेतेति ॥ अक्षस्य यस्मिन्भागे त्रयोऽङ्गा
स चेता नामाद्यो भवति । यत्र तु दावङ्गौ स दापरनामकः । यत्रै-
कोऽङ्गः स कलिसङ्घ इति विभागः ॥ तादर्थ्येनेतराङ्गानामन्त-
र्भावमुक्तं व्यक्तीकरोति । चतुरङ्ग इति ॥ तदन्तर्भवन्ति तस्मि-

उ० यत् स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥ यदु ह

भा० त्रेतादिस्थानीयं सर्व्वं तदभिसमेति अन्तर्भवति रैको ।
किन्तद्यत्किञ्च लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभनं धर्मजातं
कुर्वन्ति तत्सर्व्वं रैकस्य धर्मोऽन्तर्भवति तस्य च फले
सर्व्वप्राणिधर्मफलमन्तर्भवतीत्यर्थः ॥

तथाऽन्योऽपि कश्चिद्यस्यदेद्यं वेद । किन्तद्यदेद्यं स रैको
वेद । तदेद्यमन्योऽपि यो वेद तमपि सर्व्वप्राणिधर्म-
जातं तत्फलञ्च रैकमिवाभिसमेतीत्यनुवर्त्तते । स एवम्भूतो
रैकोऽपि मया विद्वानेतदुक्तः । एवमुक्तो रैकवत्स एव कृता-
यस्थानीयो भवतीत्यभिप्रायः । तदु ह तदेतदीदृशं हंस-
वाक्यं आत्मनः कुत्सारूपमन्यस्य विदुषो रैकादेः प्रशं-
सारूपमुपशुश्राव श्रुतवान् हर्म्यतलस्यो राजा जान-
श्रुतिः पौत्रायणः । तच्च हंसवाक्यं स्मरन्नेव पौनःपु-
न्येन रात्रिशेषमतिवाहयामास । ततः स वन्दिभीराजा

भा० नृकृते त्रेतादयस्तेऽन्तर्भवन्तीति यावत् । महासङ्ख्यायामवान्त-
रसङ्ख्यानर्भावः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः ॥ दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिक-
माह । यथेति ॥ रैकमभियाप्य सर्व्वं समेतीत्यस्यार्थं सङ्क्रि-
पन्त्यन्तर्भवन्तीति ॥ रैको सर्व्वस्यान्तर्भावं प्रश्रुपूर्व्वकं प्रकटयति ।
किन्तदित्यादिना ॥ तद्वर्त्मस्य महत्त्वादन्वेषां च धर्मजातस्याल्प-
त्वात्तस्यैतदस्मिन्नन्तर्भावः सम्भवतीत्यर्थः । किञ्च सर्व्वेषां प्राणिनां
धर्मफलमलपीयत्वात्तदे रैकस्य धर्मफलोऽन्तर्भवन्तीत्याह । तस्य
चेति ॥ न केवलं रैकस्यैतन्माहात्म्यं किन्वन्यापि ज्ञानवत्तास्तीति
जानश्रुतेरनुग्रहार्थमाह । तथेति ॥ प्रतिपन्नहंसवचनखेदित
इतरो राजा रात्रिशेषमतिवाह्य श्रयणं जहृदात्मनः समीपस्थं

उ० जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह सञ्जिहान
 एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह स युग्वानमिव रैक्-
 मात्येति यो नु कथं सयुग्वा रैक् इति ॥ ५ ॥
 यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं-
 सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति

भा० स्तुतियुक्ताभिर्वाग्भिः प्रतिबोध्यमान उवाच क्षत्तारं ।
 सञ्जिहान एव शयनं निद्रां वा परित्यजन्नेव हे अङ्ग
 वत्सारे ह सयुग्वानमिव रैक्मात्य किं मां स एव स्तुत्यर्हो
 नाहमित्यभिप्रायः । अथवा सयुग्वानं रैक्मात्य गत्वा
 मम तद्दिदृक्षा तदैव इवशब्देऽवधारणार्थेऽनर्थको वा
 वाच्यः । स च क्षत्ता प्रत्युवाच रैकानयनकामो राज्ञो
 ऽभिप्रायगो यो नु कथं सयुग्वा रैक् इति राज्ञी-
 वञ्चोक्त आनेतुं तच्चिह्नं ज्ञातुमिच्छन् यो नु कथं
 सयुग्वा रैक् इत्यवोचत् । स च भञ्जावचनमेवावोचत् ।
 तस्य स्मरन्म ह क्षत्ता नगरं ग्रामं वा गत्वाऽन्विष्य रैकं
 नाविदं न व्यञ्जाशिषमिति प्रत्ययाय प्रत्यागतवान् तं
 होवाच क्षत्तारमरे यत्र ब्राह्मणस्य हृच्छविद एकान्तेऽरण्ये
 नदीपुलिनादौ विविक्ते देशेऽन्वेषणानुमार्गणं भवति
 तत्तत्रैनं रैकमर्कं गच्छ तत्र मार्गणं कुर्वित्यर्थः । इत्युक्तः

आ० स्तुतिक्षत्तारं क्षत्तारमङ्गारे हेत्यादिवाक्यमुक्तवान् ॥ तस्याभिप्राय-
 माह । स एवेति ॥ कथमिवशब्दो द्वितीयो घटते तत्राह । तदेति ॥
 अवधारणस्यापि नोपयोगोऽस्तीति चेत्तत्राह । अनर्थको वेति ॥

उ० यस्तद्वेद यत्स वेद समयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥ स ह
क्षत्राऽन्विथ नाविदमिति प्रत्येयाय तः होवा-
च यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्हति ॥ ७ ॥
सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश
तः हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक् इत्य-
हः अराऽ इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्राऽविद-
मिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥ १ ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां
निष्क्रमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रामे तः हा-

भा० क्षत्राऽन्विथ तं विजने देशेऽधस्ताच्छकटस्य गव्याः पामानं
कर्षमाणं कण्डूयमानं दृष्ट्वाऽयं नूनं सयुग्वा रैक् इति
समीपे उपोपविवेश विनयेनोपविष्टवान् । तच्च रैकं
हाभ्युवादोक्तवान् । त्वमसि हे भगवो भगवन् सयुग्वा रैक्
इत्येवं पृष्टोऽहमस्मि हि । अरा अरे इति हानादर एव
प्रतिजज्ञेऽभ्युपगतवान् । स तं विज्ञायाविदं विज्ञातवान-
स्मीति प्रत्येयाय प्रत्यागत इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्तत्र ऋषेर्गार्हस्थ्यं प्रत्यभिप्रायं बुद्ध्वा धनार्थितास्त
उ ह एव जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्क्रमं

आ० प्रत्रवाक्यं व्यञ्जये । राज्ञेति । यो नु कथमित्यादि पूर्ववद्वा-
ख्यं । तस्येति कर्मणि षष्ठी । १ ।

मया हि गार्हस्थ्यं चिकीर्ष्यते तदर्घ्यं धनमर्थ्यते न चायं
तादर्थ्येन किञ्चिदुपकर्तुमिच्छाशयेनानादरं विज्ञातवानस्मि

उ० भ्युवाद ॥ १ ॥ रैक्वेमानि षट् शतानि गवामयं
निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म एतां भगवो देव-
तां शाधि यां देवतामुपास्ते इति ॥ २ ॥ तमु ह
परः प्रत्युवाचाह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिर-

भा० कण्टहारमश्वतरीरथमश्वतरीभ्यां युक्तं तदा धनं गृहीत्वा
प्रतिचक्रमे रैक्वं प्रति गतवान् । तच्च गत्वाऽभ्युवाद
हाभ्युक्तवान् । हे रैक्वं गवां षट् शतानि इमानि तुभ्यं मया
नीतानि । अयं निष्कोऽश्वतरीरथश्चायमेतद्धनमादत्स्व ।
भगवोऽनुशाधि च मे मां यास्तु देवतां त्वमुपास्ते तद्देवतो-
पदेशेन मामनुशाधीत्यर्थः । तमेवमुक्तवन्तं राजानं प्रत्यु-
वाच परो रैक्वः । अहेत्ययं निपातो विनियहार्थी यो
ऽन्यचेह त्वनर्थकः । एवञ्चब्दस्य पृथक् प्रयोगात् । हारेत्वा
हारेण युक्ता इत्वा गन्त्री मेयं हारेत्वा गोभिः सह तवैवास्तु
तवैव तिष्ठतु न ममापर्याप्तेन कर्षार्थमनेन प्रयोजनमि-
त्यभिप्रायो हे शूद्र इति ॥

आ० यदुक्तमस्त्यं रैक्वं तस्य च गार्हपत्याभिप्रायं धनार्थित्वेति
शेषः । क्षत्रवचने श्रुते सतीति सप्तम्यर्थः । धनार्थितां बुद्धेति
पूर्वैक सम्बन्धः । उ ह्यशब्दस्य पूर्ववदप्येवकारोऽर्थोऽत्रापि विनि-
यहार्थत्वसम्भवे किमित्त्वानर्थत्वमित्याशङ्क्य तवैवेत्येवकारादेव
विनियहसिद्धिरित्याह । एवञ्चब्दस्येति । गार्हपत्यार्थित्वस्तव
कर्मानुष्ठानार्थमिदं धनं तिष्ठतामिति चेन्नेत्याह । न समेति ।

उ० स्त्विति तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः

भा० ननु राजाऽसौ चतुसम्बन्धात्स ह चतारमुवाचेत्युक्तं ।
विद्याग्रहणाय च ब्राह्मणसमीपोपगमात् । शूद्रस्य चान-
धिकारात् । कथमिदमननुरूपं रैक्कोणेच्यते हे शूद्रेति ।
तत्राङ्गराचार्याः । हंसवचनश्रवणात् शूत्रेणमाविवेश ।
तेनासौ शूचा श्रुत्वा रैक्कस्य महिमानं वा द्रवतीति ।
अधिरात्मनः परोचक्षतां दर्शयन् शूद्र इत्याहेति ।
शूद्रवद्वाधनेनैवेनं विद्याग्रहणायोपजगामन च शूद्रश्रूषया ।
न तु जात्यैव शूद्र इति । अपरे पुनराङ्गरत्नं धनमाहत-
मिति रूषैवेनमुक्तवाञ्छूद्र इति ।

आ० शूद्रशब्देन जानश्रुतेः सम्बोधनमनुचितमिति चोदयति ।
नन्विति ॥ तस्याशूद्रत्वे हेतुन्तरमाह । विद्याग्रहणायेति ॥
तस्य श्रुतिद्वारा विद्याधिकारो नास्तीत्ययं शूद्राधिकारो निरु-
द्धमिति व्याशयेनाह । शूद्रस्य चेति ॥ जानश्रुतेः सति क्षत्रियत्वे
शूद्रसम्बोधनमयोग्यमित्युपसंहरति । कथमिति ॥ न जाति-
शूद्रो जानश्रुतिः किन्तु क्षत्रियोऽस्मिन् गौणः शूद्रशब्द इत्येकीय-
मतोपन्यासेन परिहरति । तत्रेति ॥ तेन शुभाविश्रुत्वेनासौ
जानश्रुतिः शुचा हेतुना रैक्कमाद्रवतीति शूद्रः श्रुत्वा वा हंस-
वाक्यं रैक्कमाद्रवतीति नैमित्तिकं तत्र शूद्रपदमित्यर्थः । तथापि
किमिति शूद्रपदेन राजानम्वधिः सम्बोधयतीत्याशङ्क्याह । अवि-
रिति ॥ उक्तप्रकारद्वयसमीक्षावितिशब्दः ॥ प्रकारान्तरेण जान-
श्रुतेः शूद्रत्वं गौणं व्युत्पादयति । शूद्रवदेति ॥ न च शूद्रश्रूषया
तेन शूद्र इति शेषः । मुख्यशूद्रत्वं क्षत्रसम्बन्धेन व्यावर्त्तयति ।
न त्विति ॥ क्षत्रिये जानश्रुतौ शूद्रशब्दप्रसक्तौ निमित्तान्तरमाह ।
अपरे पुनरिति ॥

उ० सहस्रं गवां निष्क्रमश्वतरीरथं दुहितरं तदा-
 दाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥ तथैवाभ्युवाद रैक्वेदं
 सहस्रं गवामयं निष्क्रोऽथमश्वतरीरथ इयं जा-
 याऽयं यामो यस्मिन्नास्तेऽन्वेव मा भगवः शाधीति
 ॥ ४ ॥ तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णुवाचाजहारेमाः

भा० लिङ्गश्च ब्रह्माक्षरणे उपादानं धृगुच्चेति । तदु हर्षमंतं
 ज्ञात्वा पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणो गवां सहस्रमधिकं
 जायाश्चर्षेरभिमतौ दुहितरमात्मनस्तदादाय प्रतिचक्रमे
 क्रान्तवान् । रैक्वेदं गवां सहस्रमयं निष्क्रोऽथमश्वतरीरथ
 इयं जायार्थं मम दुहिता नीताऽयश्च यामो यस्मिन्नास्ते
 तिष्ठसि स च त्वदर्थं मया कल्पितः । तदेतत्सर्वमादायानु-
 शाध्येव मा मां हे भगव इत्युक्तः । तस्या जायार्थमानिताया
 राज्ञो दुहितुर्ह एव मुखं द्वारं विद्याया दाने तीर्थमुपो-
 द्गृह्णुञ्जानन्नित्यर्थः । ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः
 प्रियो विद्याया विद्यां यः प्राह तानि तीर्थानि षण्ममेति
 विद्याया वचनं विज्ञायते । एवं जानन्मुपोद्गृह्णुवाचोक्तवान् ।
 आजहार आहूतवान् । भगवान् यदीमा गावो यथा-

था० तत्र गमकं दर्शयति । लिङ्गश्चेति ॥ यद्वर्षमंतमधिकधनार्थि-
 त्वमिति यावत् । आधिक्यं षट्शतेभ्यः सक्ताशादिति शेषः ।
 विद्यादानेन तस्या द्वारत्वं तद्वातुश्च बरश्चानदानतीर्थतां जान-
 न्नुवाचेति सम्बन्धः । धनदातुर्विद्यादानतीर्थत्वे प्रमेयमाह ।
 ब्रह्मचारीति ॥ तस्या द्वारतां विद्यादाने, तद्वातुस्तीर्थतां च

उ० शूद्र अनेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति ते हैते
रैकपर्षा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास स तस्मै
हेवाच ॥ ५ ॥ २ ॥

भा० न्यङ्कनं तत्साध्विति वाक्यशेषः । शूद्रेति पूर्वोक्तानुवृत्ति-
मात्रं न तु कारणान्तरापेक्षया ।

पूर्ववदनेनैव मुखेन विद्याग्रहणतीर्थेनालापयिष्यथ
आलापयसीति मां भाषयसीत्यर्थः । ते हैते ग्रामा
रैकपर्षा नाम विख्याता महावृषेषु देशेषु यत्र येषु ग्रामेषु-
वासोषितवान् रैकस्तानमौ ग्रामानदादस्मै रैकाय राजा
तस्मै राज्ञे धनं दत्तवते इति किलोवाच विद्यां स रैकः ॥
२ ॥ वायुर्व्याव संवर्गो वायुर्वाङ्मो वावेत्यवधारणार्थः । संवर्गः
संवर्जनात्सङ्गुहणात्सङ्गुसनादा संवर्गः । वक्ष्यमाणा अन्याद्या
देवता आत्मभावमापादयतीत्यतः संवर्गः । संवर्जनाख्यो
गुणो ध्येयो वायुवत् । कृतायान्तर्भावदृष्टान्तात् कथं संवर्गत्वं

आ० जानमुवाचेत्तुक्तमनुवदति । एवं जानन्निति ॥ किमुक्तमित्यपे-
क्षायामाह । आजहारेति ॥

तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । पूर्ववदिति ॥ अल्पधनहरणा-
निष्कार्या कारणापेक्षायां शूद्रेति सम्बोधनवदित्यर्थः । रैकेषु
ग्रामादिर्कं गृहीत्वा विद्या जानन्नुतये दत्तोत्पन्नान् प्रति श्रुति-
र्चापयति । ते हैत इति ॥ महावृषेषु महापुण्येभ्य इति यावत् ॥ २ ॥
कथं विद्यामुक्तवानिच्छाशङ्काधिदैवतं तदुक्तिप्रकारं दर्शयति ।
वाचुरित्यादिना ॥ प्रायो वाच संवर्ग इति वक्ष्यमाणेनापुनरुक्त-
तायैवायं क्लृप्तः । वायुर्वाङ्म इति ॥ संवर्जनादित्यस्य व्याख्यासङ्ग-

उ० वायुवीव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायु-
मेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति
यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥

यदाप उच्छुथन्ति वायुमेवापि यन्ति वायुर्देवै-
तान्सर्वान्संवृद्धं इत्यधिदैवतं ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं
प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव

भा० वायोरित्याह । यदा चक्षुष्काले वै अग्निरुद्वायत्युदासनं
प्राप्नोतीत्युपशान्तिं तदामावग्निर्वायुमेवाप्येति । वायुः
स्वाभाव्यमपि गच्छति । तथा यदा सूर्योऽस्तमेति वायु-
मेवाप्येति । यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥

ननु कथं सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपावस्थितयोर्वायावपि
गमनं । नैष दोषः । अस्तमनेऽदर्शनप्राप्तेर्वायुनिमित्तत्वात् ।
वायुना ह्यसं नीयते सूर्यः । चलनस्य वायुकार्यत्वात् । अथ
वा प्रलये सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपभ्रंशे तेजोरूपयोर्वाया-
वेवापि गमनं स्यात् । तथा यदा आप उच्छुथन्त्युच्छेष-

आ० जलादिति सङ्ग्रहपक्षं समर्थयते । वक्ष्यमाणा इति ॥ किमिति
संवर्गतं वायोऽपदिश्यते तत्र दृष्टान्तश्रुतिं प्रमादयति । ज्ञाता
इति ॥ सङ्ग्रहबाधेत्युक्तं पक्षमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पादयति ।
कथमित्यादिना ।

सूर्याचन्द्रमसोर्वायावपि गमनमाक्षिपति ॥ नन्विति ॥ आप-
जयात्तयोरधिकारपदे स्थित्वाङ्गीकारात्स्वरूपावस्थितत्वं व्युत्पाद-
यति । वायुना हीति । सूर्यग्रहणं चन्द्रमसोऽप्युपलक्षणं गान-
कर्हि वायावप्ययः सूर्यादेरित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह । अथ-

उ० वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः
प्राणो ह्येवैतान्सर्वान् संवृङ्क्त इति ॥ ३ ॥ तौ वा
एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥

अथ ह शैलकञ्चु कापेयमभिप्रतारिणं च काक्ष-
सेनिं परिविथ्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे तस्मा

भा० माप्नुवन्ति तदा वायुमेवापि यन्ति । वायुर्हि यस्मादेव
एतान्मन्याद्यान्महाबलान्संवृङ्क्ते अतो वायुः संवर्गगुण उपास्य
इत्यर्थः । इत्यधिदैवतं दैवतासु संवर्गदर्शनमुक्तं । अथान्तर-
मध्यात्ममात्मनि संवर्गदर्शनमिदमुच्यते । प्राणो मुख्यो वाव-
संवर्गः । स पुरुषो यदा यस्मिन्काले स्त्रपिति प्राणमेव वाग-
प्येति वायुमिवाग्निः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः ।
प्राणो हि यस्मादेवैतान्वागादीन्सर्वान्संवृङ्क्त इति । तौ वा
एतौ द्वौ संवर्गौ संवर्जनगुणौ वायुरेव देवेषु संवर्गः प्राणः
प्राणेषु वागादिषु मुख्यः ॥

अथैतयोः स्तुत्यर्थमियमाख्यायिका आरभ्यते । हेत्यै-
तिज्ञार्थः । शैलकञ्चु शूनकस्यापत्यं शैलकं कापेयं कपि-

आ० वेति ॥ सङ्कतिसमये हि संहरतीवेत्यर्थः । कथं प्राणस्य संव-
र्गत्वमन्याशङ्काह । स पुरुष इति ॥ तस्मात्संवर्ग इत्यध्यात्म-
मिति शेषः । वायुप्राणावधिदैवताध्यात्मभेदेन संवर्गगुणावुक्ता-
वुपसंहरति । ताविति ॥

अथ हेत्वाद्यनन्तरवाक्यं व्याचष्टे । अथैतयोरिति ॥ ब्रह्म-
विष्णोश्चैव ब्रह्मविदां मध्ये शूरमात्मानं मन्त्रमान इति यावत् ।
बुद्धा लिङ्गविशेषेणेति शेषः ॥ जिज्ञासमानावित्युक्तमेव अयन्ति ।

उ० उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥ स होवाच महात्मन-
श्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपा-
स्तं कापेयं नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारि-
न्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एत-

भा० गोत्रमभिप्रतारिणं च नामतः कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनि ।

भोजनायोपविष्टौ परिविध्यमाणौ सृपकारैर्ब्रह्मचारी ब्रह्म-
विष्णौ विभिन्ने भिक्षितवान् । ब्रह्मचारिणो ब्रह्मवि-
द्यानितां बुद्ध्वा तं विजिज्ञासमानौ तस्मा उ ह भिक्षां न
ददतुर्न दत्तवन्तौ ह । किमयं वक्ष्यतीति । स होवाच
ब्रह्मचारी महात्मनश्चतुर इति द्वितीया बज्रवचनं ।
देव एकोऽग्न्यादीन् वायुर्वागादीन् प्राणः । कः स
प्रजापतिर्जगार यसितवान् । कः स जगारेति प्रश्नमेके
मन्यन्ते । भुवनस्य भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भुवनं भूरादिः
सर्वे लोकस्तस्य गोपा गोपायिता रक्षिता गोपेत्यर्थः ।

व्या० किमयमिति ॥ चतुर इति द्वितीया बज्रवचनदर्शनान्महात्मन
इति तादृगेवेत्याह । द्वितीयेति ॥ यदा महात्मन इत्यस्य पञ्च-
म्यादौ चतुर इत्यस्य च समीचीने प्रयोगदर्शनात् ॥ इह तथा
माभूदिति मत्वाह । महात्मन इति ॥ अतो हि जगारेति
सम्यक् । कः शब्दः प्रजापतिविवयो व्याख्यातः ॥ सम्यति पञ्चान्त-
रमाह । कः स इति ॥ यस्तज्जगार स कः स्यादिति प्रश्नमेके
वदन्तीत्यर्थः ॥

उ० नू दत्तमिति ॥ ६ ॥ तदु ह शौनकः कापेयः
 प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जनिता
 प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रे बभसोऽनसूरिर्महान्-

भा० तं कं प्रजापतिं हे कापेय नाभिपश्यन्ति न जानन्ति मर्त्या
 मरणधर्माणोऽविवेकिनो वा । हेऽभिप्रतारिन्बहुधा
 ऽध्यात्माधिदैवताधिभूतप्रकारैर्वसन्तं । यस्मै वा एतदहन्य-
 हन्यस्मदनायाद्विद्यते संस्क्रियते तस्मै प्रजापतये एतदक्षं
 न दत्तमिति । तदु ह ब्रह्मचारिणो वचनं शौनकः कापेयः
 प्रतिमन्वानो मनसालोचयन् ब्रह्मचारिणं प्रत्येयाय आजं-
 गाम । गत्वाऽऽह यं त्वमवोचो न पश्यन्ति मर्त्या इति तं वयं
 पश्यामः कथमात्मा सर्वस्य स्थावरजङ्गमस्य । किञ्च देवा-
 नामग्न्यादीनामात्मनि संहृत्य ग्रसित्वा पुनर्जनितोत्पाद-
 यिता वायुरूपेणाधिदैवतमग्न्यादीनां । अध्यात्मञ्च प्राण-
 रूपेण वागादीनां प्रजानाञ्च जनिता ।

आ० अक्षारं प्राक्मात्मानं चैकत्वेन पश्यन् ब्रह्मचारी मर्त्या भिक्षां
 यन्न ददतुर्भवन्तौ तत्तस्मै देवायैव न ददतुरित्यक्षत्वमेव तयो-
 र्दर्शयन्नाह । यस्मा इति ॥ दर्शनमेव प्रश्नद्वारा विशदयति ।
 कथमित्यादिना ॥ अधिदैवतमग्न्यादीनां वायुरूपेण जनितेति
 सम्बन्धः । तस्याः प्राथमिकं कृत्वा दर्शयति । आत्मनोति ॥
 अग्न्यादीन् प्रलयकाले देवः स्वात्मनि वायुरूपेण ग्रसित्वा पुनरु-
 त्पन्नवस्थायां मुत्पादयितेति योजना ॥ अध्यात्मं वागादीनपि
 स्थापयित्वा स्वात्मनि प्राक् रूपे संहृत्य पुनः प्रबोधावस्थायां
 तेषामुत्पादयिता देवः प्राक् रूपेणैवाह । अध्यात्मचेति ॥

उ० मस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदननुमतीति वै
 वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति
 ॥ ७ ॥

भा० अथ वा आत्मा देवानामग्निर्वागादीनां । जनिता
 प्रजानां स्थावरजङ्गमादीनां । हिरण्यदंष्ट्रोऽमृतदंष्ट्रोऽभयदंष्ट्र
 इति यावत् । बभसो भक्षणशीलोऽनसुरिः । सुरिर्मंधावी
 न सुरिरसुरिस्तत्प्रतिषेधेऽनसुरिः सुरिरेवेत्यर्थो महान्तम-
 तिप्रमाणमप्रमेयमस्य प्रजापतेर्महिमानं विभूतिमाहुर्ब्रह्म-
 विदः । यस्मात्स्यमन्यैरनद्यमानोऽभक्ष्यमाणो यदननु-
 मग्निवागादिदेवतारूपमस्ति भक्षयतीति । वै इति निर-
 र्थकः । वयं हे ब्रह्मचारिन् आ इदमेवं यथोक्तलक्षणं ब्रह्म
 वयं आ उपास्महे । वयमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । अन्ये
 न वयमिदमुपास्महे किन्तर्हि परमेव ब्रह्मोपास्महे इति
 वर्णयन्ति ॥

आ० देवानामग्न्यादीनां प्रजानां वागादीनाञ्च जनितेत्युक्तं ॥
 सम्प्रति व्याख्यानतरमाह । अथ वेति ॥ अभयदंष्ट्रः सर्वसंहर्तृ-
 रपि न काचन ग्लानिर्भवतीत्यर्थः ॥ प्रजापतेर्महिमेति प्रमाणं
 प्रकटयति । यस्मादिति ॥ इतिशब्दात्परस्ताद्यच्छब्दस्य सम्बन्धः ।
 तदर्थञ्च यस्मादित्युक्तस्तस्मात्प्रजापतेर्महिमानमतिप्रमाणमाहु-
 रिति पूर्वञ्च सम्बन्धः । वै वयमित्यादि भागं प्रदच्छेदपूर्वक-
 मादाय व्याचष्टे । वयमित्यादिना ॥ क्रियापदेन वयमित्यस्य
 सम्बन्धमुक्तमुपपादयति । वयमिति ॥ ब्रह्मचारिन्निदं वय-
 मासमन्तादुपास्महे । ब्रह्मेत्युक्ता प्रकारान्तरेण प्रदच्छेदपूर्वकं
 व्याख्यानतरमाह । अन्येनेति ॥

उ० तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये
दश सक्तस्तत्कृतं तस्मात्सर्वीसु दिक्ष्वनुमेव दशकु-

भा० दत्ताऽसौ भिचामित्यवोचद् मृत्यांस्तस्मा उ ह ददु-
स्ते हि भिचां । ते वै ये यस्यन्तेऽग्न्यादयो सप्त
तेषां यसिता वायुः पञ्चान्ये वागादिभ्यः । तथाऽन्ये
तेभ्यः पञ्चाध्यात्मं वागादयः प्राणश्च ते सर्वे दश
भवन्ति सङ्ख्याया दश सन्तस्तत्कृतं भवति ते चतुरङ्ग
एकायः । एवं चत्वारस्त्यङ्काय एवं त्रयोऽपरे द्व्यङ्कायः ।
एवं द्वावन्यावेकाङ्कायः । एवमेकोऽन्य इति । एवं दश

भा० श्रौतकस्याभिप्रतारिणश्च ज्ञानातिशयं दर्शयित्वा यतिश्च
ब्रह्मचारी चेत्यादिस्मृतिमनुष्टयाह । दत्तेति ॥ आख्यायिका-
द्वारा प्रकृतायां संवर्गविद्यायामात्मा देवानामित्यादि गुणजा-
तमुपदिश्य गुणान्तरमुपदेष्टुमनन्तरवाक्यमवतारयति । ते वा
इति ॥ तद्वाच्ये । ये यस्यन्त इति ॥ त एते वागादिभ्यः सका-
शादन्ये पञ्चेति सम्बन्धः ॥ अधिदैवतमग्न्यादीन् वायुसहितान्य-
ष्टोक्ता तेनैव प्रकारेणाध्यात्ममपि तेभ्यः सकाशादन्ये प्राणसहिता
वागादयः पञ्च सन्तीत्याह । तथेति ॥ अवान्तरसङ्ख्याविनि-
वेशमुक्त्वा तत्रैव महासङ्ख्यानिवेशं दर्शयति । ते सर्वे इति ॥
दशसङ्ख्यासम्बन्धात्तेषां सङ्ख्येति कृतायोपपत्तिं द्यूतं कृतमि-
त्युच्यते । तत्र दशसङ्ख्यावत्त्वस्य वक्तव्यत्वादिति द्रष्टव्यं ॥

यदुक्तमग्न्यादयो वागादयश्च दश सन्तस्तत्कृतं भवतीति तदुप-
पादयति । चतुरङ्ग इत्यादिना ॥ एकस्तावदयो द्यूते चतुरङ्गे दृश्यते
तद्वदग्न्यादयो वागादयश्च यस्यमानास्तत्कारो भवन्ति । यथा द्यूते
जेता नामको यस्यङ्गे दृश्यते तथाग्न्यादयो वागादयश्चैकैक्य-
नास्त्यस्तथा च तत्र हापरनामा यो ह्यङ्गे जायते तद्वद्वागादि-
भ्यग्न्यादिषु च द्वौ द्वौ वर्जयित्वा द्वौ द्वौ भवतः । तथा च तत्र
कनिसञ्ज्ञायो भवत्तेकाङ्गो योऽग्न्यादीनां यसिता वायुर्वागा-

उ० तं सैषा विराड्नादी तयेदं सर्वं दृष्टं सर्व-

भा० सन्तस्तुतं भवति । यत एवं सर्वासु दिक्षु दशस्यग्याद्या

वागाद्याश्च दश सङ्ख्यासामान्यादन्नमेव । दशाक्षरा विरा-

द्विराडन्नमिति हि श्रुतिः । अतोऽन्नमेव दशसङ्ख्यात्वात् ।

तत एव दशकृतेऽन्तर्भावाच्च चतुरायत्वेनेत्येवोचाम ॥

सैषा विराड्दशसङ्ख्या सत्यन्नञ्चादिनी च कृत-

त्वेन । कृते हि दशसङ्ख्यान्तर्भूताऽतोऽन्नमन्नादिनी च सा ।

आ० दीनां प्रसिता प्राणस्यैकस्तेभ्यो यस्यमानेभ्योऽन्य इत्येवं प्रसिद्ध-
त्वेन च दश सन्तस्ते पूर्वोक्तं कृतं भवतीत्यर्थः । द्युतस्य सर्वा-
न्नात्तत्त्वप्रसिद्धा दशसङ्ख्यावतां देवानां कृतत्वसम्पादनेनात्तत्वं
सम्पादितं ॥ इदानीं दशसङ्ख्यावत्त्वेनैव विराट्त्वसम्पादनेन तेषा-
मन्नत्वं सम्पादयति । यत इति ॥ अग्न्यादिषु वागादिषु च
मिलितेषु दशसङ्ख्यावत्त्वेऽपि कथमनेन तदत्वं तथा च कथं
सङ्ख्यासामान्यं तेषामन्नसङ्ख्यासामान्यसम्पादनमित्याशङ्काह ।
दशाक्षरेति ॥ विराड्दशसङ्ख्यावती प्रसिद्धा सा चाग्नमिति
श्रूयते तथा च यथोक्तं अग्न्यादिषु वागादिषु च समुदितेषु
सङ्ख्यासामान्याद्विराट्त्वं सम्पाद्यान्नत्वसम्पादनं सुशकमित्याह ।
अत इति ॥ तेषु कृतत्वेनान्नत्वं सम्पादितमुपसंहरति । तत
एवेति ॥ द्युतस्यायचतुष्टयविशिष्टत्वेन कृतत्वेन कृतोपपन्नत्वेन
तत्र दशसङ्ख्यायाः सत्त्वात्तत एवं सङ्ख्यासामान्यादग्न्यादयश्च
कृतं भवति ततश्च तेषामत्तत्वमुक्तमित्यर्थः ॥

सम्पाति कृतत्वाग्न्यादिषु विराट्त्वमन्नत्वमत्तत्वमिति त्रयमुपसं-
हरति । सैषेति ॥ विराजो विधेयत्वात्तस्याश्च स्त्रीलिङ्गतया सैषेति
विधेयलिङ्गभाजनं । त एते प्रकृता देवा विराडित्यग्न्यादयः । सा
च दशदेवतात्मिका दशसङ्ख्यावती भवत्यन्नमिति देवतानामन्नत्व-
सिद्धिः । अग्न्यादीत्यस्य विराजा सम्बन्धादग्न्यादिनीति व्याख्यातं ।
ततश्च देवतात्मिका विराट् कृतत्वेनाग्न्यादीनीति तदात्मकानाम

उ० मस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य
एवं वेद ॥ ८ ॥ ३ ॥ सत्यकामो ह जाबालो जबालां

भा० तथा विद्वान्देवतात्मभूतः सन् विराट्त्वेन दशसङ्ख्यायां
कृतसङ्ख्यायान्नादी तयान्नादित्येदं सर्वं जगत् दश-
दिक्स्थं दृष्टं कृतसङ्ख्याभूतयोपलब्धं । एवंविदोऽस्य सर्वं
कृतसङ्ख्याभूतस्य दशदिक्स्थं दृष्टमुपलब्धं भवति ।
किञ्चान्नादस्य भवति य एवं यथोक्तदर्शी । विरभ्यास
उपासनसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्वं वागाद्यान्यादि चान्नादत्वं संस्तुतं जगदेकीकृत्य
षोडशधा प्रविभज्य तस्मिन् ब्रह्मदृष्टिर्विधातव्येत्यारभ्यते ।
अङ्गातपसोर्ब्रह्मोपासनाङ्गत्वप्रदर्शनायाख्यायिका । सत्य-

आ० ग्यादीनामप्युत्तृत्वसिद्धिरित्यर्थः । विराट्त्वेनाग्नत्वं कृतत्वेनात्तृत्व-
चेति सम्पत्तिद्वयमग्न्यादौ दर्शितमुपसंहरति । कृते चेति ॥
कृतोपलक्षिते द्यूते दशसङ्ख्यान्तर्भूताप्रसिद्धा । सा चाग्न्यादौ
दर्शिता । तथा च सङ्ख्यासामान्याद् द्यूतगतमत्तृत्वमग्न्यादिषु
सम्पाद्यते । तेनेदं दशकमग्न्यादीत्युच्यते विराड्वेदे दशसङ्ख्यावती-
त्युक्तं । सा चान्नं विराडग्नमित्युक्तत्वात् । ततश्च विराट् सम्पत्त्या
भवति प्रकृतं दशकमग्नमित्यर्थः ॥ सगुणं संवर्गदर्शनमुक्त्वा
तत्फलं ब्रह्मं विदित्वरूपं सङ्गिरते । तथेति ॥ यथाग्न्यादीनां
विराट्त्वेनाग्नत्वं कृतत्वेन चान्नादत्वं तथा वायुमग्न्याद्यात्मकं
प्राणश्च वागाद्यात्मकमेकीकृत्यात्मत्वेन विद्वान्दश देवताः स्वयम्भूतः
सन् दशसङ्ख्याया विराट्त्वेनान्नं कृतशब्दितयुगं तद्गतदशस-
ङ्ख्यावच्छिन्नतया कृतत्वेनान्नादी भवतीत्यर्थः । फलोक्तुपयोगि-
त्वेनार्थान्तरमाह । तथेति ॥ कृतोपलक्षितद्यूतस्य सङ्ख्यावच्छि-
न्नत्वेनावस्थितयान्नत्वेनान्नादित्वेन व्यवस्थितया सर्वमिदं जगद्-
शसु दिक्षु संस्थितं दृष्टमुपलब्धं भवति न हि देवतादशकं हित्वा

उ० मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्यं भवति विव-
त्स्यामि किं गोत्रोऽन्वहमस्मीति ॥ १ ॥ सा
हैनमुवाच नाहमेतद्देद तात यद्गोत्रस्त्वमसि

भा० कामो ह नामतो ह शब्द ऐति ह्यार्थो जबालाया अपत्यं
जाबालो जबालां स्त्रां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे आमन्त्रित-
वान् । ब्रह्मचर्यं स्वाध्यायग्रहणाय हे भवति विवत्स्याम्याचा-
र्यकुले । किं गोत्रोऽहं किमस्य मम गोत्रं सोऽहं किंगोत्रो
ऽहमस्मीति । एवं पृष्ट्वा जबाला सा हैनं पुत्रमुवाच नाह-
मेतत्तव गोत्रं वेद हे तात यद्गोत्रस्त्वमसि कस्मान्न वेत्सी-
त्युक्ताह । बह्वर्हं गृहे परिचर्याजातमतिथ्यभ्यागतादि

आ० जगन्नाम किञ्चिदस्ति तथा च दृष्टे देवतादशके दृष्टमेव सर्वं
जगद्भवेदित्यर्थः ॥ भूमिकामेवं कृत्वा विद्याफलं दर्शयति । एवं-
विद इति ॥ वार्थं प्राणमत्तारमात्मत्वेन पश्यतः कृतसङ्ख्यावच्छि-
न्नतया स्थिरस्य दशदेवताभूतस्य सर्वं जगद्दृष्टं भवति । दृष्टदे-
वतातिरिक्तस्य जगतोऽभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥ यो यथोक्तदर्शो
प्राणो भूत्वा सर्वत्रान्नादश्च भवतीति फलान्तरं पृथगेण सम्बन्धं
दर्शयितुमुत्तरस्य तात्पर्यमाह । सर्वमिति ॥ एकीकृत्य कारण-
रूपेणैकमादायेत्यर्थः ॥ तर्हि तस्मिन् ब्रह्मदृष्टिरेव विधीयतां
किमित्याख्यायिका प्रणीयते तत्राह । अद्वातपसेरिति ॥
ब्रह्मचर्यवासस्योद्देशं फलं दर्शयति । स्वाध्यायेति ॥ आचार्यो
हि माणवकमुपनयते विज्ञातकुलगोत्रमेवेति मन्वानः पृच्छति ।
किंगोत्रोऽहमिति ॥ अतिथ्यभ्यागताद्यधिकृत्य परिचर्याजातं
बह्वर्हं भक्त्यगृहे यतोऽहं स्थिता तेन परिचरन्तो
सती परिचरयन्ति तया गोत्रादीन्नापृच्छं । तथा च तस्मिन्ने
मनो मम नासीदिति गोत्रादिप्रपञ्चाभावे हेत्वन्तरमाह ।
यौवनेति । यद्यपि तस्यामवस्थायां लज्जया गोत्रादिना-

उ० बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे
साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जवाला तु नामा-
हमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम
एव जाबालो ब्रवीथा इति ॥ २ ॥

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं

भा० चरन्त्याहं परिचारिणी परिचरन्तीति परिचरणशीलैवाहं
परिचरणचित्ततया गोत्रादिस्मरणे मम मनो नाभूत् ।
यौवने च तत्काले त्वामलभे लभ्यवत्यस्मि । तदेव ते
पितोपरतः । अनाथाऽहं साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि ।
जवाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स त्वं
सत्यकाम एवाहं जाबालोऽस्मीत्याचार्याय ब्रवीथाः ।
यद्याचार्येण पृष्ट इत्यभिप्रायः ।

स ह सत्यकामो हारिद्रुमतं हारिद्रुमतोऽपत्यं हारि-
द्रुमतं गौतमं गोत्रत एत्य गतोवाच ब्रह्मचर्यं भगवति

आ० प्राचीनस्थापि कालान्तरे किमिति पितरं न पृष्ठवतीत्याशङ्काह ।
तदैवेति ॥ तथापि किमित्यन्यमभिष्टं नाप्राचीरित्याशङ्काह ।
अत इति ॥ प्रथमं लज्जया पितरं प्रति न प्रश्नः पुनश्च तस्यो-
परतत्वात्प्रश्नान्न दुःखबाजल्यादन्यं प्रति प्रश्न इति स्थिते प्रश्ना-
भावफलमाह । साहमिति ॥ किं तर्हि तव ज्ञानमस्ति तदाह ।
जवाला त्विति ॥ एवं स्थिते किमाचार्यं प्रति मया वक्तव्यमि-
त्याशङ्काह । स त्वमिति ॥ नापृष्टः कस्यचिद्रूपादिति न्यायं
सूचयति । यदिति ॥

मातृवचनश्रवणानन्तरं किं कृतवानित्यपेक्षायामाह । स हेति ॥
आचार्यसमीपे ब्रह्मचर्यवासः शिष्यभावादृते न सिध्यति इत्यभि-

३० भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्नमिति ॥ ३ ॥ त॥
 होवाच किं गोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाह-
 मेतद्देव भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातर॥ सा मा
 प्रत्यब्रवीद्बृहं चरन्ती परिचारिणी यैवने त्वा-
 मलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु
 नामाऽहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽह॥
 सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥ त॥
 होवाच नैतद्ब्राह्मणा विवक्तुमर्हति

भा० पूजावति त्वयि वत्स्याम्यत उपेयामुपगच्छेयं शिष्यतया
 भगवन्नमित्युक्तवन्तं तमुवाच गौतमः । किं गोत्रो नु सोम्या-
 सीति विज्ञातकुलगोत्रशिष्य उपनेतव्य इति पृष्टः
 प्रत्याह सत्यकामः । स होवाच नाऽहमेतद्देव भो यद्गोत्रो
 ऽहमस्मि । किन्त्वपृष्टं पृष्टवानस्मि मातरं । सा मया पृष्टा
 मां प्रत्यब्रवीत् माता । बृहं चरन्तीत्यादि पूर्ववत् ।
 तस्मा अहं वचः स्मरामि सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि
 भो इति । तं होवाच गौतमो नैतद्देवोऽब्राह्मणा विशेषेण
 वक्तुमर्हत्याजवार्थमयुक्तं । अजवो हि ब्राह्मणाः ॥

आ० मन्वानयोक्तं । अत इति ॥ किमनया काकदन्तपरीक्षया भवता
 त्वहमुपनेतव्योऽस्मीत्याशङ्काह । विज्ञातेति ॥ मातरं पृष्टा विज्ञा-
 यामम्यतामित्याशङ्काह । तं हेत्यादिना ॥ ब्राह्मणस्य वा अनृतं
 विना कथमार्जवसंयुक्तवचनमित्याशङ्काह । अजवो हीति ।

उ० समिधं सोम्याहरोप त्वा नेथे न सत्यादगा
इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता
गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता
अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तेयेति स ह
वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रं संपेदुः ॥ ४ ॥

भा० नेतरे स्वभावतो यस्मान्न सत्याद्वाङ्मणजातिधर्मा-
दगाः नापेतवानमि । अतो ब्राह्मणं त्वामुपनेष्येति
संस्कारार्थं होमाय समिधं सोम्याहरेत्युक्त्वा तमुपनीय
कृशानामबलानां यूथान्निराकृत्यापकृत्य चतुःशता तत्वारि
शतानि गवामुवाचेमा गा इमाः सोम्य अनुसंव्रज अनु-
गच्छ । इत्युक्तत्वा अरण्यं प्रत्यभिप्रस्थापयन्नुवाच नासह-
स्रेणापूर्वेनावर्तेय न प्रत्यागच्छेय । स एव मुक्त्वा गा अरण्यं
तपोदकवज्रं दन्धरहितं प्रवेश्य सह वर्षगणं दीर्घं
प्रोवास प्रेषितवान् । ताः सम्यग्गावो रक्षिता यदा
यस्मिन् काले सहस्रं संपेदुः सम्यग्ना बभूवुः ॥ ४ ॥

आ० क्षत्रियादीनामपि केषाञ्चिदार्जवमस्तीत्याशङ्काह । नेतरेति ॥
ऋजुवचनत्वेन ब्राह्मणत्वं प्रतिजानीते । यस्मादिति ॥ उपनीया-
ध्याय्य चेति शिषः । तस्यानुग्रहार्थं शुश्रूषामादिष्टवानित्याह ।
कृशानामिति ॥ आचार्यनियोगश्च शिष्येण सफलकर्तव्य इत्या-
शयेनाह । इत्युक्त इति ॥ सम्यग्ना बभूवुस्तदपि तद्व्यभोऽभ्युक्त-
वानिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

उ० अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव
इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रं५ स्मः
प्रापय न आचार्यकुलं ॥ १ ॥ ब्रह्मणश्च ते पादं
ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच
प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्क-
लोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो

भा० तमेतं अद्भुतपोभ्यां सिद्धं वायुदेवता दिक्कलन्विनी
तुष्टा सत्यममनुप्रविश्वर्षभापन्नानुग्रहायाय हैनमृषभो
ऽभ्युवादाऽभ्युक्तवान् । सत्यकाम३ इति सम्बोध्य तमसौ सत्य-
कामो भगव इति प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ प्राप्ताः
सोम्य सहस्रं स्म पूर्णा तव प्रतिज्ञाऽतः प्रापय नोऽस्माना-
चार्यकुलं । किञ्चाहं ब्रह्मणश्चरस्य ते तुभ्यं पादं ब्रवाणि
कथयानि । इत्युक्तः प्रत्युवाच ब्रवीतु कथयतु मे मङ्गलं भग-
वान् । इत्युक्तः ऋषभस्तस्मै सत्यकामाय होवाच ।

प्राची दिक्कला ब्रह्मणः पादस्य चतुर्थो भागः । तथा
प्रतीची दिक्कला तथा दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै

आ० कथमृषभः सत्यकामं प्रतिवक्तुमर्हं । न हि लोके बभूव ईस्य मनुष्य-
प्रतिवचनं दृष्टमत आह । तमेतमिति । सत्यकामं अद्भुतसम्पन्न-
मेनमथ तस्यामवस्थायां ऋषभोऽनुग्रहायाभ्युवादति सम्बन्धः । ऋ-
षभस्य स्वरूपमाह । वायुदेवतति । अरस्ये तत्र तत्र मासारयतः
अद्भुतपूर्वकं तपस्वरतो वायुदेवता कथं तुष्टेत्याशङ्क्याह । दिक्-
कलन्विनीति । वाक्कलान्तरस्य मदीयं श्रूयतामित्याह । किञ्चेति ।
वायुदेवता दिक्कलन्विनीत्युक्तत्वादिभ्योऽपरमेव दर्शनमुवाचे-
त्याह । प्राचीति । ब्रह्मणः पादस्य अधिकरणे, यथा एकपाद एव

उ० ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥ स य एतमेवं विद्वा-
 ऽश्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते
 प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोका-
 न्नयति य एतमेवं विद्वाऽश्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणः
 प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥

अग्निष्टे पादं वक्तृतेति स ह श्वो भूते गा अभि-
 प्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्रा-

भा० सोम्य ब्रह्मणः पादश्चतुष्कलस्तत्तलः कला अवयवा यस्य
 सोऽयं चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम । प्रकाश-
 वानित्येव नामाभिधानं यस्य । तथोत्तरेऽपि पादास्तय-
 श्चतुष्कला ब्रह्मणः । स यः कश्चिदेवं यथोक्तमेतं ब्रह्मण-
 श्चतुष्कलं पादं विद्वान् प्रकाशवानित्यनेन गुणेन विशिष्ट-
 मुपास्ते तस्येदं फलं । प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रस्थातो
 भवतीत्यर्थः । तथा दृष्टं फलं प्रकाशवतो ह लोकान्
 देवादिसम्बन्धिनोऽमृतः स जयति प्राप्नोति । य एतमेवं
 विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ५ ॥

सोऽग्निष्टे पादं वक्तृत्युपररामर्षभः सत्यकामो ह श्वो
 भूते परेषुर्नैत्यिकं नित्यं कर्मा कृत्वा गा अभिप्रस्थापया-

या० ब्रह्मेति विभक्तं बुद्धयति । तथेति ॥ प्रथमपादोपासकस्य दृष्टम-
 दृष्टस्य फलमाह । स य इत्यादिना ॥ कस्येदं फलमित्युक्ते
 पूर्वोक्तमेवोपासकमनुवदति । य एतमिति ॥ ५ ॥

अवशिष्टं पादत्रयं कथं द्रष्टव्यमिति बुभुक्षमानं सत्यकामं
 प्रत्याह । सोऽग्निरिति ॥ अविदुषो विद्याभिमाननिमित्तकर्म-

५० ग्निमुपसमाधाय गा उपरूध्य समिधमाधाय पश्चा-
दग्नेः प्रादुःपोपविवेश ॥ २ ॥ तमग्निरभ्युवाद
सत्यकामः इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥
ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भग-
वानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं
कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

भा० श्रृङ्गार आचार्यकुलं प्रति । ताः श्रुत्वा श्रुत्वा आचार्यः
कुलाभिमुख्यः प्रस्थिताः । यत्र यस्मिन्काले देशेऽभि मायं
निशायामभिवभूवुरेकत्राभिमुख्यः सम्भूताः । तत्राग्निमुप
समाधाय गा उपरूध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्रादुःपु
उपविवेश । अथभवचे ध्यायंस्त्वमग्निरभ्युवाद सत्यकामः
इति सम्बोध्य तमस्मै सत्यकामो भगव इति ह प्रतिशुश्राव
प्रतिवचनं ददौ । ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु
मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला
द्यौः कला समुद्रः कलैषात्मगोचरमेव दर्शनमग्निरब्रवीत् ।
एष वै सोम्य चतुःकलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥

आ० आगो न युक्त इति मत्वाह । सत्यकाम इति ॥ अभिसारं बभूवुः
सायङ्कालं प्राप्ता इति यावत् । तस्य ब्रह्मण्यर्थमथावृत्तमिति
सूचयति । तत्रेति ॥ उपोपविवेश । तत्रोपोपशब्दाभ्यां गवा-
मग्रेषु सामीप्यनिवेशनमस्योच्यते ॥ अर्थिने विद्या वक्तव्येति
सूचयति । अथभेति ॥ आत्मगोचरमग्रेष्वस्य विद्यमानमित्यर्थः ।
यदा पृथिव्यादिरूपेणाग्रे वस्थानादग्निविषयमित्यर्थः ॥ यथोक्त-
पादे गुरुविशेषं निर्दिशति । एष वा इति ॥

उ० स य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो
 जननवानित्युपास्ते जननवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्त-
 वतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाँश्चतु-
 ष्कलं पादं ब्रह्मणो जननवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ६ ॥
 हँसस्ते पादं वक्तेति स ह श्वो भूते गा अभिप्र-
 स्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्नि-
 मुपसमाधाय गा उपरूध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
 प्राद्गुपोपविवेश ॥ १ ॥ तँ हँस उपनिपत्याभ्यु-
 वाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव
 ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु
 मे भगवानिति तस्मै हेवाचाग्निः कला सूर्यः
 कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः

भा० स यः कस्मिँद्यथोक्तं पादमनन्तत्वेन गुणेनोपास्ते स
 तथैव तद्गुणो भवत्यस्मिँल्लोकेऽमृतस्थानन्तवतो ह लोकान्
 स जयति य एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥ सोऽग्नि-
 रँसस्ते पादं वक्तेत्युक्तोपरराम रँस आदित्यः । शैल्यो-
 त्पतनसामान्याश्च । स ह श्वो भूत इत्यादि समानं । अग्निः

आ० द्वितीयपारोपासकस्य द्विविधं पक्षं दर्शयति । स य इति ॥
 यथोक्तं चतुष्कलमिति यावत् तथैवोपास्य मुबानुरोधेनेत्यर्थः ।
 तद्गुणत्वेन गुणेन मुबवाननन्तवानविच्छिन्नसन्तानो भवतीत्यर्थः
 । ६ ॥ अनन्तवतो लोकानश्चयानित्येतत् । अथश्चिदुपादद्वयं
 कथं ज्ञातमिति जिज्ञासमानं प्रत्याह । सोऽग्निरिति ॥ पक्षि-

उ० पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं
विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्यु-
पास्ते ज्योतिष्मानस्मिंस्लोके भवति ज्योतिष्मतो
ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं
पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपासे ॥ ४ ॥ ७ ॥

महुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वो भूते गा अभिप्र-
स्थापयाश्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्नि-
मुपसमाधाय गा उपरूध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥ तं महुरूप निपत्याभ्युवाद

भा० कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कला एष वै मोक्षेति
ज्योतिर्विषयमेव च दर्शनं प्रोवाचतो हंसस्यादित्यत्वं प्रती-
यते विद्वत्कलं ज्योतिष्मान्दीप्तिर्युक्तोऽस्मिंस्लोके भवति ।
चन्द्रादित्यानां ज्योतिष्मत एव मृत्वा लोकाञ्जयति
समानमुत्तरं ॥ ७ ॥

हंसोऽपि महुष्टे पादं वक्तेत्युपरराम । महुष्टदकचरः
पक्षी स चासु सम्बन्धात्प्राणः । स ह श्वो भूत इत्यादि पूर्व-

भा० विशेषविषयत्वं हंसशब्दस्य आदर्शयति । आदित्य इति । कथं
तत्र हंसशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह । श्रौत्यादिति । आदि-
त्वोऽपि स्वविषयमेव दर्शनमुक्तवानित्याह । अपिरिति । तृतीये
पादेऽपि मुञ्चविषयमुपदिशति । एष वा इति । यतो हेतो-
र्ज्योतिर्विषयमेव दर्शनमुक्तवानत एव तस्यादित्यत्वे हंसस्य गम-
कान्तरमाह । ज्योतिर्विषयमेवेति ॥ ७ ॥ य एतमेवं विद्वा-

उ० सत्यंकाम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥२॥
 ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भग-
 वानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला
 श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो
 ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वा-
 णश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयनमवानित्युपास्त
 आयतनवानस्मिँल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोका-
 ज्जयति य एतमेवं विद्वाणश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण
 आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ८ ॥

भा० वत् । स च मद्गुः प्राणः स्वविषयमेव च दर्शनमुवाच प्राणः
 कलेत्याद्यायतनवानित्येव नाम । आयतनं नाम मनःसर्व-
 करणेपङ्क्तानां भोगानां तद्यस्मिन्पादे विद्यत इत्यायत-
 नवान्नाम पादः । तं पादं तथैवोपास्ते यः स आयतनवाना-
 श्रयवानस्मिँल्लोके भवति । तथायतनवत एव सावकाशा-
 ल्लोकान्मुतो जयति य एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

आ० नित्याद्युत्तरमवशिष्टं पादान्तरं तर्हि कथं ज्ञायतामित्याशङ्काह ।
 हंसोऽपीति ॥ मद्गुशब्दस्य वाच्यमर्थमन्वाचष्टे । मद्गुरिति ॥ तस्य
 कथं सत्यकामं प्रत्युपदेष्टव्यत्वमत आह । स चेति ॥ तं मद्गु-
 पनिपत्येत्यत्र मद्गुशब्दार्थं पूर्वोक्तमेव स्मारयति । मद्गुः प्राण
 इति ॥ प्राणः कलेत्यादि ज्ञायतनवानित्येवमिति यथोक्तगुणं
 समर्थयते । ज्ञायतनमित्यादिना ॥ तद्यस्मिन्पादे वर्त्तते सोऽय-
 मायतनवान्नाम पाद इति प्रष्टव्यमिति योजना । द्विविधं विद्या-
 यजमभिधत्ते । तं पादमिति ॥ तथैवायतनत्वगुणाक्रान्तत्वेनैव-
 त्वर्थः ॥ ८ ॥

उ० प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्य
काम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥
ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वानुशशासे-
त्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवाँस्त्वे-
वमेका मे ब्रूयात् ॥ २ ॥

भा० स एवं ब्रह्मवित्प्राप ह प्राप्तवानाचार्यकुलं । तमा-
चार्योऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति । भगव इति ह प्रति-
शुश्राव । ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि । प्रसन्नेन्द्रियः प्रहसित-
वदनश्च निश्चिन्तः कृतार्थो ब्रह्मविद्भवति । अत आचार्यो
ब्रह्मविदिव भासोति । को नु इति वितर्कयन्नुवाच ।
कस्वामनुशशासेति स चाह सत्यकामोऽन्ये मनुष्येभ्यः ।
देवता मामनुशिष्टवत्यः । कोऽन्यो भवच्छिष्यं मां मनुष्यः
ममनुशसितुमुत्सहत इत्यभिप्रायः । अतोऽन्ये मनुष्येभ्य इति
प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । भगवाँस्त्वेव मे कामे ममेच्छायां
ब्रूयात् किमन्यैदृक्तेन नाहं तद्गणयामीत्यभिप्रायः ॥

आ० ब्रह्मविदिव भासोत्युक्ते कीदृशो ब्रह्मविदित्वपेक्षायामाह ।
प्रसन्नेन्द्रिय इति ॥ सत्यकामस्यापि तत्तत्क्षयवत्त्वमतःशब्दार्थः ।
मानवदाचार्यमवच्छाय मच्छिष्यां त्वां कोऽन्यो मनुष्यो मच्छापा-
दभीतः शिष्यत्वेनादायानुशासनं कृतवान् यदनुशासनात् ते
ब्रह्मविद्या जातेति साक्षेपं एवञ्चि । कस्वामिति ॥ मनुष्येभ्यः
सक्षाप्रादान्ये अनुशिष्टवन्त इति सामान्यप्रतिज्ञां विभजते ।
देवता इति ॥ देवतानामेवोपदेष्टृत्वं व्यतिरेकद्वारा विशदयति ।
कोऽन्य इति ॥ प्रतिज्ञां निगमयति । अत इति ॥ मया तर्हीदानीं
न किञ्चिदस्ति तव कर्त्तव्यमित्याशङ्कां वारयति । भगवानिति ॥

उ० श्रुतं स्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याञ्चैव विद्या
विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै हैतदेवोवा-
चात्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥ ३॥ ६॥
उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे

भा० किञ्च श्रुतं हि यस्मान्मम विद्यत एवास्मिन्नर्थे भगवद्-
श्रेयो भगवत्समेभ्य ऋषिभ्यः । आचार्याञ्चैव विद्या विदिता
साधिष्ठं साधुतमत्वं प्रापदिति प्राप्नोतीत्यतो भगवानेव
ब्रूयादित्यक्त आचार्योऽब्रवीत्तस्मै तामेव दैवतैरुक्तां विद्यां ।
अत्र ह न किञ्चन षोडश कला विद्यायाः किञ्चिदेकदेश-
मात्रमपि न वीयाय न विगतमित्यर्थः । द्विरभ्यासो
विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनर्ब्रह्मविद्यां प्रकारान्तरेण वक्ष्यामीत्यारभते गतिञ्च
तद्विदोऽग्निविद्याञ्चाख्यायिका । पूर्ववच्छ्रद्धातपसोर्ब्रह्म-

आ० इतश्च भगवानेव ब्रवीतु मे विद्यामित्याह । किञ्चेति । तदेव
कारणं दर्शयति । श्रुतमिति । अस्मिन्नर्थे आचार्यादेव विद्या
श्रोतव्येत्वेर्वक्तव्ये श्रुतमेव विशदयति । आचार्यादिति ।
विदिता प्राप्तेति यावत् । आचार्याधीना धीरेव फलतीत्यतः-
शब्दार्थः । विद्यान्तरमाचार्यैर्योक्तमिति शब्दामेवकारेण वार-
यति । दैवतैराचार्यैरेव सत्यकामाद्योक्तां विद्यामस्मान्प्रति-
श्रुतिर्प्रापयति । अनेति । न विगतं किन्तु पूर्वैव विद्या वाय्वा-
दिभिराचार्यैश्च श्रोतव्येति श्रेयः । तत्रापि पादचतुष्टयानु-
ष्ठानसमुचितमेकमेव विद्यानं तत्पक्षश्च संहृत्यैकविद्यामफलत्वेन
परिचयेयमेकैकपादोपासनस्य कृतार्थत्वाद्देतुत्वादित्याचार्योपदेश-
स्यैव सार्थकत्वमिति प्रत्यक्षं ॥ ८ ॥

सप्रपञ्चत्रयोपासनमुक्ता कार्यत्रयोपासनसमुचितं कारण-

उ० जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादशवर्षाण्य-
ग्नीन् परिचचार स ह स्मान्यानशेवासिनः
समावर्तयत्स्तु ह स्मैव न समावर्तयति ॥ १ ॥
तं जायोवाच तप्ते ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिच-
चारीन्मा त्वाग्नयः परिप्रवोचन् प्रब्रूयस्मा इति

भा० विद्यासाधनत्वप्रदर्शनार्था । उपकोसलो ह वै नामतः
कमलस्थापत्य कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्य-
मुवास तस्य ह ऐतिह्यार्थः । तस्याचार्यस्य द्वादशवर्षाण्यग्नीन्
परिचचाराग्नीनां परिचरणं कृतवान् । स ह स्माचार्यो
ऽग्न्यान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं याचयित्वा समावर्तयंस्तमे-
वोपकोसलमेकं न समावर्तयति स्म ह । तमाचार्यजायो-
वाच तप्ते ब्रह्मचारी कुशलं सम्यग्ग्नीन् परिचचारीत् परि-
चरितवान् । भगवांश्चाग्निपु भक्तं न समावर्तयति । अतोऽ-
स्मद्भक्तं न समावर्तयतीति ज्ञात्वा त्वामग्नये मा परिप्रवोचन्
गर्हं तव माकुर्युः । अतः प्रब्रूयस्मै विद्यामिष्टामुपकोसला

भा० ब्रह्मोपासनं वक्तुं खग्डान्तरमवतारयति । पुनरिति ॥ न केवलं
ब्रह्मविद्याशेषत्वादित्यर्थः । पूर्व्ववदिति । यथा पूर्व्वस्मिन् खग्डे
अज्ञातपक्षो ब्रह्मोपासनाकृत्यप्रदर्शनायाव्यापिकेत्युक्तं तद्वदित्यर्थः ॥
तत्र इति भवदपेक्षितां शुश्रूषां विदधानो ब्रह्मकायकेशं कृत-
वानित्यर्थः । विवक्षितशुश्रूषाकरत्नमेव विशदयति । कुशलमिति ॥
किमिति भवत्वा मां ब्रूहीतीदमिदानीमुच्यते । न हि मत्तोऽग्न्य-
च तदनुरागे युक्तिमानित्याशङ्क्य भगवति खेदादित्याह । भग-
वानिति । अग्नीन् परिचर्यमाब्रह्मचारियोऽसमावर्तनमतः-
शब्दार्थः । गर्हापरिहारो द्वितीयेनातःशब्देन परामृश्यते ॥

उ० तस्मै हाप्रोचैव प्रवासाश्रुके ॥ २ ॥ स ह व्याधि-
नाऽनशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचा-
रिन्नशान किं नु नाश्यासीति स होवाच बहव
इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः
प्रतिपूर्णाऽस्मि नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥ अथ हाग्नयः
समूदिरे तपो ब्रह्मचारो कुशलं नः पर्यचारीत्

भा० चेति । तस्मा एवं जाययोक्तोऽपि हाप्रोचैवानुक्तैव
किञ्चित्प्रवासाश्रुके प्रवसितवान् । स होपकोसलो व्याधिना
मानसेन दुःखेनानशितुमनशनं कर्तुं दध्रे धृतवान् मनः । तं
तूष्णीमग्न्यागारेऽवस्थितमाचार्यजायोवाच हे ब्रह्मचारिन्
अशान भुङ्क्ष्व । किं नु कस्मान्न कारणात्नाश्यासीति । स
होवाच बहवो ऽनेके ऽस्मिन् पुरुषे ऽकृतार्थे प्राकृते कामा
इच्छाः कर्त्तव्यं प्रति । नानात्ययोऽतिगमनं येषां व्याधीनां
कर्त्तव्यचिन्तानां ते नानात्यया व्याधयः कर्त्तव्यतया
अप्राप्तिनिमित्तानि चित्तदुःखानीत्यर्थस्तैः प्रतिपूर्णाऽस्मि ।
अतो नाशिष्यामीत्युक्त्वा तूष्णींभूते ब्रह्मचारिण्यथ हाग्नयः

आ० आचार्यमुखापरं शिष्यं देवतैवानुगृह्णातीति आपयितु-
मारभते । तस्मा इति ॥ आचार्याभिप्रायमजानतः शिष्यस्य
दुःखप्राप्तिं दर्शयति । स हेति ॥ अतिगमनं बलुत्स्वरूपमतीत्य
विषयेषु प्रवेश इति यावत् । नानात्यया इति कामानां
विशेषणं । कथं तेन व्याधयो विशिष्यन्ते तत्राह । कर्त्तव्यतयेति ॥
कामा एव व्याधय इत्यर्थः ॥ आचार्यप्रवासात्तप्त्वायाया ब्रह्म-

उ० हन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः ॥ ४ ॥ प्राणो
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं
यत्प्राणो ब्रह्म कश्च तु त्वश्च न विजानामीति

भा० शुश्रूषया वर्जिताः कारुण्याविष्टाः सन्तस्तयोऽपि समूहरे
सम्भूयोक्तवन्तः । हन्तेदानीमस्मै ब्रह्मचारिणे ऽस्मिन्नकाय
दुःखिताय तपस्विने अद्धानाय सर्वेऽनुशास्योऽनुप्रब्रवाम
ब्रह्मविद्यामित्येवं सम्प्रधार्य तस्मै होचुरुक्तवन्तः ॥ प्राणो
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच ब्रह्मचारी विजा-
नाम्यहं यद्भवद्भिन्नं प्रसिद्धपदार्थकत्वात् प्राणो ब्रह्मेति ।
स यस्मिन् सति जीवनं यदपगमे च न भवतीति तस्मिन्
वायुविशेषे लोके कूटोऽतो युक्तं ब्रह्मत्वं तस्य । तेन
प्रसिद्धपदार्थकत्वाद्विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्मेति । कश्च

आ० चारित्यनुग्रहात्तस्य चानशनाध्यवसायादनन्तरमित्यथशब्दार्थः ।

हन्तेति यद्यर्थोऽस्मिन्नक्तं ब्रह्मचारिणमुपेक्ष्य देशान्तरं गत-
स्तर्हीति यावत् ॥ अथ पुनरेतावार्था ब्रह्मविद्यामस्मै विवक्षि-
ताश्च वक्ष्यति किं त्वरयेद्याशङ्काह । दुःखितायेति ॥ ब्रह्मविद्या-
साधनसम्पत्तिमस्य दर्शयति । तपस्विन इति ॥ प्राणो ब्रह्मेति
भवद्भिन्नं तदहं विजानामीति सम्बन्धः । तत्र हेतुमाह ।
प्रसिद्धेति ॥ प्राणपदस्य प्रसिद्धार्थमेव समर्पयते । यस्मिन्निति ।
एवम्भूतः प्राणशब्द इति श्रवः । प्राणशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वेऽपि
कुतो ब्रह्मत्वं तस्मिन्प्रसिद्धमित्याशङ्काह । अत इति । कार्य-
करकसङ्घाते नष्टेऽग्रहणादित्यतःशब्दार्थः । खत्रीयज्ञानसमुच्च-
यार्थश्चकारः । विजानाम्यहमित्युक्तमुपसंहरति । तेनेति ।

उ० ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति

भा० तु खञ्च न विजानामीति । ननु कं खंशब्दयोरपि सुखा-
काशविषयत्वेन प्रसिद्धपदार्थकत्वमेव कस्मात् ब्रह्मचारि-
णोऽज्ञानं । नूनं सुखस्य कंशब्दवाच्यस्य क्षणप्रध्वंसित्वात्
खंशब्दवाच्यस्याकाशस्याचेतनस्य कथं ब्रह्मत्वमिति मन्यते ।

कथञ्च भगवतां वाक्यमप्रमाणं स्यादिति । अतो न
विजानामीत्याह । तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते ह्यग्नय
ऊचुः । यद्वाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव खमाकाशं इत्येवं
खेन विशेष्यमाणं कं विषयंन्द्रियमंशे गजात् सुखान्निवर्त्तितं
स्याद्वीलेनेव विशेष्यमाणमुत्पन्नं रक्तादिभ्यः । यदेव खमा-
काशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि । एवञ्च
सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात्त्वान्निवर्त्तितं स्या-

आ० खेनाज्ञातं ब्रह्मचारो दर्शयति । कश्चेति ॥ तस्याज्ञानमाक्षि-
पति । नन्विति ॥ प्रागशब्दस्य वायुविषयत्वेन प्रसिद्धार्थत्वविद-
त्यपरार्थः । ब्रह्मचारिणोऽभिप्रायं दर्शयितुमर्हाह । नूनमिति ॥

ननु विरुद्धार्थसादृश्यानां वाक्यं भवत्वप्रमाणमित्याशङ्क्याह ।
कथञ्चेति ॥ विरुद्धार्थत्वप्रतीतेराप्तवाक्यस्य चाप्रामाण्यायोगाद्युक्तं
ब्रह्मचारिणोऽज्ञानमिति निगमयति । अत इति ॥ खस्य विशेष-
णत्वं कस्य च विशेष्यत्वमित्यङ्गीकारे फलं कथयति । इत्येवमिति ॥
कस्य विशेषणत्वं खस्य विशेष्यत्वमित्येवमपि विशेषणविशे-
ष्यत्वमवगन्तव्यमिहाह । यदेवेति ॥ यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे
फलमाह । एवञ्चेति ॥ यद्वावेत्यादिवाक्यार्थमुक्तमेव प्रतिपत्ति-
सौकर्यार्थं सङ्गृह्णति । सुखमिति ॥ इतरेतरविशेषणविशे-
ष्यत्वमाक्षिपति । नन्विति ॥ अन्यतरदेवेत्यत्र यदेव खमित्येत-

भा० श्रीलोत्पलवदेव । सुखमाकाशस्य नेतरलौकिकमाकाशश्च
 सुखाश्रयं नेतरत् भौतिकमित्यर्थः । नन्वाकाशश्चेत्सुखेन
 विशेषयितुमिष्टमस्त्वन्यतरदेव विशेषणं । यदाव कं तदेव
 खमतिरिक्तमितरत् । यदेव खं तदेव कमिति पूर्वविशेषणं
 वा । ननु सुखाकाशयोरुभयोरपि लौकिकसुखाकाशाभ्यां
 व्यावृत्तिरिष्टेत्येवाचाम । सुखेनाकाशे विशेषिते व्यावृत्तिरु-
 भयोरर्थप्राप्तिरिति चेत् सत्यमेव । किन्तु सुखेन विशेषितस्यै-
 वाकाशस्य ध्येयत्वं विहितं न त्वाकाशगुणस्य विशेषणस्य
 सुखस्य ध्येयत्वं विहितं स्यात् । विशेषणोपादानस्य विशेषे-

ष्या० दुच्यते यदाव कं तदेव खमित्यत्र यदाव कं इतीतरदिशेषण-
 मतिरिक्तमधिकमक्षिप्तत्वरमिति योजना । यदि तु यदेव खं
 तदेव कमिति खेन कं विशेष्यते । तदा यदेव खमित्येतदेव
 विशेषणमस्तु ॥ यदाव कमिति पूर्वविशेषणमक्षिप्तत्वरमि-
 त्याह । यदेवेति ॥ वाशब्देऽतिरिक्तमित्येतदनुक्तत्वात् ॥ विशे-
 षण्योरर्थवत्त्वं पूर्वोक्तसिद्धान्तां स्मारयति । नन्वेति ॥ तथा
 च सुखस्य लौकिकसुखाद्यावृत्त्यर्थं यदेव खमिति विशेषणमा-
 काशस्य च लौकिकाकाशाद्यावृत्त्यर्थं । यदाव कमिति विशे-
 षण्यमर्थवदिति शेषः ॥ अन्यतरविशेषणवशादपि यथोक्तव्यावृ-
 त्तिसिद्धेरक्षिप्तत्वं विशेषणमदयमिति शङ्कते । सुतेनेति ॥
 यदा सुखेनाकाशं विशेष्यते तदा भूतादाकाशादाकाशं व्यावर्तितं
 भवति । सुखस्य तद्विशेषणत्वायोगात्सुखमपि लौकिकसुखाद्याव-
 र्च्छियते । लौकिकसुखस्याकाशविशेषणत्वानुपपत्तेः । अतः सुखेना-
 काशस्याकाशेन सुखस्य चाविशेषितत्वसामर्थ्यात्सामर्थ्यं सुखाका-
 शयोर्लौकिकसुखाकाशाभ्यां व्यावृत्तिरित्यन्यतरदेव विशेषणमर्थव-
 दित्यर्थः । किमन्यतरस्यैव विशेषणस्य व्यावर्तकत्वमिच्छापाद्यते
 किं वा तस्यैवार्थवत्त्वमिति तत्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमेवेति ॥
 द्वितीयं दृषयति । नत्वित्यादिना । विशिष्टस्यैव ध्येयत्वे विशेषण-

उ० प्राणञ्च हास्मै तदाकाशञ्चोचुः ॥ ५ ॥ १० ॥

भा० धनियन्तृत्वेनैवोपचयात् । अतः खेन सुखमपि विशेष्यते
ध्येयत्वाय । कुतश्चैवन्निश्चीयते । कंशब्दस्यापि ब्रह्मशब्द-
सम्बन्धात् कं ब्रह्मेति । यदि हि सुखगुणविशिष्टस्य खस्य
ध्येयत्वं विवक्षितं स्यात् कं खं ब्रह्मेति ब्रूयुरग्रयः प्रथमं ।
न चैवमुक्तवन्तः । किं तर्हि कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । अतो
ब्रह्मचारिणो मोहापनयनाय कंखंशब्दयोरितरविशेष-
विशेष्यत्वनिर्देशो युक्त एव यद्वाव कमित्यादिः । तदे-
तदग्निभिर्लुक्तं वाक्यार्थमस्मदोधाय श्रुतिराह । प्राणञ्च
हास्मै ब्रह्मचारिणे । तस्याकाशस्तदाकाशः । प्राणस्य
सम्बन्धाश्रयत्वेन हार्द् आकाश इत्यर्थः । सुखगुणवत्त्व-

आ० स्यापि ध्येयत्वं सिध्यतीति चेन्नैवं दण्डी प्रैधानन्वाहेति वदिविशेषण-
स्यान्यथासिद्धत्वादित्याह । विशेष्येति ॥ द्वयोरपि विशेष्ययो-
रर्थवत्त्वं निगमयति । अत इति ॥ विधान्तरेण ध्येयत्वासम्भवा-
दित्यतःशब्दार्थः । खमिव सुखेनेत्यपेरर्थः ॥ इतश्च सुखाकाश-
योरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वमेधितव्यमित्याह । कुतश्चेति ॥
कुतःशब्दोपात्तमितःशब्दार्थं स्फुटयति । कं शब्दस्येति ॥ खं
ब्रह्मेति खंशब्दस्य ब्रह्मशब्दसम्बन्धवदित्यपेरर्थः ॥ गुणगुणिनोद-
भयोरपि ध्येयत्वसिद्धार्थमितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं कंशब्दस्य
च प्रत्येकब्रह्मशब्दसम्बन्धादपि लोकोक्तव्यमित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा
साधयति । यदि हीति ॥ उक्तरीत्या द्वयोरपि ध्येयत्वमतः-
शब्दार्थः । ब्रह्मचारिणो मोहो नामान्योन्याविशेषणविशेष्यत्वा-
ग्रहणादाकाशस्यैव गुणिनो ध्येयत्वं न तु सुखस्य गुणस्येति
विभक्तम् । प्राणश्चेत्यादि वाक्यं नास्तीति न ब्रह्मचारिणः । तथा च
कथमुपाख्यायिकामिदं निर्वहतीत्याशङ्क्याह । तदेतदिति ॥

उ० अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरनुमा-
दित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽह-
मस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

भा० निर्देशात् । तच्चाकाशं सुखगुणविशिष्टं ब्रह्म तत्स्यञ्च प्राणं
ब्रह्मसम्पर्कादेव ब्रह्म इत्युभयं प्राणश्चाकाशश्च समुचित्य
ब्रह्मणी ऊचुरग्नय इति ॥ १० ॥

सम्भूयाग्रयो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मोक्तवन्तः । अथानन्तरं
प्रत्येकं स्वस्वविषयां विद्यां वक्तुमारेभिरे । तत्रादावेनं ब्रह्म-
चारिणं गार्हपत्योऽग्निरनुशशास । पृथिव्याग्निरनुमादित्य
इति ममैतास्यतस्त्वन्वः । तत्र य आदित्ये एष पुरुषो
दृश्यते सोऽहमस्मि गार्हपत्योऽग्निर्यश्च गार्हपत्योऽग्निः स
एवाहमादित्ये पुरुषोऽस्मीति । पुनः परावृत्य स एवाह-
मस्मीति वचनं पृथिव्यग्नयोरिव भोज्यत्वलक्षणयोः सम्बन्धो

आ० आकाशस्य प्राणसम्बन्धित्वं कया विधयेत्यपेक्षायामाह । आश्रय-
त्वेनिति ॥ कार्यब्रह्मोपासनसमुचितं कारणब्रह्मोपासनमुपसंहरतु-
मिति शब्दः ॥ १० ॥

प्रधानविद्यामुपदिश्याङ्गविद्याविधानाद्योपक्रमते । सम्भूयेति ॥
अनन्तरं प्रधानविद्योपदेशादिति शेषः । अग्निविद्यां वक्तुमार-
ब्धानामग्नीनां मध्ये प्रथममिति श्रुतावयवशब्दार्थः ॥ पृथिव्यादि-
चतुष्टयमनृद्यान्यादित्ययोरवान्तरभेदं दर्शयति । तत्रेति ॥ एव-
मग्न्यादित्ययोक्तादाव्यमितीतिशब्दार्थः । य एष आदित्ये पुरुषो
दृश्यते सोऽहमस्मीत्येतावतैव तयोक्तादाव्यसिद्धेः स एवाहम-
स्मीति पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह । पुनरिति । भोज्यत्वलक्षणं
स्वभावो ययोक्तयोर्गार्हपत्येन यथा सम्बन्धस्तथा गार्हपत्यादित्य-

उ० स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां
लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्या-
वरपुरुषाः क्षीयन् उप वयंतं भुञ्जामोऽस्मिँश्च लो-
केऽमुष्मिँश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ ११ ॥

भा० न गार्हपत्यादित्यथोः । अत्तृत्वपत्तृत्वप्रकाशनधर्मा अवि-
शिष्टा इत्यत एकत्वमेवानयोरत्यन्तं । पृथिव्यन्नयोस्तु भोज्य-
त्वेनाभ्यां सम्बन्धः । स यः कश्चिदेवं यथोक्तं गार्हपत्य-
मग्निमन्त्रान्नादत्त्वेन चतुर्धा प्रविभक्तमुपास्ते भोऽपहते
विनाशयति पापकृत्यां पापं कर्म । लोकी लोकवांस
मदीयेन लोकेनाग्नेयेन तद्वान् भवति यथा वयमिह च
लोके । सर्वे वर्षशतमायुरेति प्राप्नोति । ज्योग्ज्ज्वलं जीवति
नाप्रस्थात इत्येतत् । न चास्याविरास्य ते पुरुषाश्चास्य विदुषः
सन्ततिजा इत्यर्थः । न लीयन्ते सन्तत्युच्छेदो न भवतीत्यर्थः ।
किञ्च तं वयमुपभुञ्जामः पालयामोऽस्मिँश्च लोके जीवन्त-
ममुष्मिँश्च लोके । य एतमेवं विद्वानुपास्ते यथोक्तं तस्यै-
तत्फलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

आ० योर्न सम्बन्धः किन्तु तादात्म्यलक्षण एवेत्यत्र हेतुमाह । अत्तृत्वेति ॥
पृथिव्यादावपि तादात्म्यं किं न स्यादित्याशङ्काह । पृथिवीति ॥
आभ्यामग्न्यादित्वाभ्यामिति यावत् । स एवाहमस्मीति परा-
वृत्त्यापुनर्वचनं यथोक्तार्थविशेषसिद्ध्यर्थमिति भावः ॥ उक्ताया
विद्याया गार्हपत्यविषयाया द्विविधं फलं दर्शयति । स यः
कश्चिदित्यादिना ॥ कस्यैतत्फलमित्यपेक्षायामुक्तमेव सङ्गिपति ।
य एतमेवमिति ॥ ११ ॥

उ० अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो
नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो
दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य
एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योऽजीवति नास्यावरपु-
रुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मि ॥ लोकोऽ-
मुष्मि ॥ य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १२ ॥

भा० अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशास दक्षिणाग्निरापो
दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इत्येता मे मम चतसस्तनव-
स्तुर्धा अहमन्वाहार्यपचन आत्मानं प्रविभज्यावस्थितः ।
तत्र य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति पूर्व-
वत् । अन्नमन्वाज्योतिषमामान्याहान्वाहार्यपचनचन्द्र-
मसोरेकत्वञ्च दक्षिणादिकमन्वाच । अपां नक्षत्राणाञ्च

आ० गार्हपत्योपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । अत्रादिचतुष्टयमनूय
दक्षिणाग्नौ चन्द्रे च विशेषं दर्शयति । तत्रेति ॥ अन्वाहार्यप-
चनचन्द्रमसोस्तादात्म्येनापन्ने नक्षत्राणाञ्च ताभ्यां भाज्यत्वेन सम्बन्ध-
इति वक्तुं पुनर्वचनमित्याह । स एवेति ॥ कथं पुनरन्वाहार्य-
पचनचन्द्रमसोस्तादात्म्यं तत्राह । अन्नसम्बन्धादिति ॥ प्रसिद्धं हि
दर्शपुस्तंभासयोरन्वाहार्यपचने हविः उपयन्ति । चन्द्रं प्राप्यान्नं
भवतीत्यादौ चन्द्रमसि प्रसिद्धोऽन्नसम्बन्धः । तस्मात्तयोस्तादात्म्य-
मित्यर्थः । तयोरेकत्वे हेत्वन्तरमाह । ज्योतिषेति ॥ तत्रैव हेत्व-
न्तरमाह । दक्षिणेति ॥ अन्वाहार्यपचनो हि दक्षिणाग्निर-
द्यते । चन्द्रमाश्च दक्षिणेन पथा प्राप्यमाणो दक्षिणस्यां दिशि
भवतीति गम्यते । उत्तरदिगधिक्षातुरपि तस्य तत्सम्बन्धाद्विवा-

उ० अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो
 द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते
 सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं
 विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति
 सर्वमायुरेति ज्योऽजीवति नास्यावरपुरुषाः
 क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमु-
 स्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १३ ॥

भा० पूर्ववदन्नत्वेनैव सम्बन्धः । नक्षत्राणां चन्द्रमसो भोग्यत्व-
 प्रसिद्धेः । अपामन्त्रोत्पादकत्वादन्नत्वं दक्षिणाग्नेः पृथिवी-
 वद्गार्हपत्यस्य । समानमन्यत् ॥ १२ ॥

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्वि-
 द्युत् इति ममायेताश्चतस्रस्तनवो य एष विद्युति पुरुषो
 दृश्यते सोऽहमस्मीत्यादि पूर्ववत् । सामान्यात् । दिवाका-

षा० रक्षातद्युक्तं तयोरैक्यमित्यर्थः ॥ अथां नक्षत्राणाञ्च चन्द्रवदन्वा-
 हार्यपचनेन तादात्म्यमाशङ्क्याह । अपामिति ॥ पूर्ववत्पृथि-
 यन्नयोस्तयोर्गार्हपत्यादित्वाभ्यामन्नत्वेन सम्बन्धवदिति यावत् ।
 सम्बन्धोऽन्वाहार्यपचनचन्द्रमोभ्यामिति शेषः । कथं नक्षत्राणा-
 मन्नत्वं तत्राह । नक्षत्राणामिति ॥ कथं पुनरपामन्नत्वं तदाह ।
 अपामिति ॥ दक्षिणाग्नेर्दक्षिणाग्निं प्रसीति यावत् । पृथिव्या
 गार्हपत्याग्निं प्रत्यन्नत्ववदितुदाहरणार्थः ॥ १२ ॥

स य एतमेवं विद्यावानित्याद्यन्यदित्युक्तं गार्हपत्यस्य दक्षि-
 ञाग्नेर्लोपासनानन्तर्यमयम्वदार्थः । तत्रावात्तरभेदं दर्शयति ।
 य एष इति । सोऽहमस्मीत्याद्यन्यत्समानमिति सम्बन्धः । यथा
 पूर्वे ज्योतिषाविशेषाद्गार्हपत्यादित्वाद्योरन्वाहार्यपचनचन्द्रम-

उ० ते होचुरूपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्म-
विद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्या-
चार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल३ इति ॥ १ ॥
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य
ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु
मानुशिष्याद्गे इतीहापेव निहुते इमे नूनमीदृशा

भा० श्रयोस्त्राश्रयत्वाद्विद्युदाहवनीययोर्भोग्यत्वेनैव सम्बन्धः ।
समानमन्यत् ॥ १३ ॥

ते पुनः सम्भूयोचुर्ह उपकोसल एषा सोम्य ते तवास्त-
द्विद्याग्निविद्येत्यर्थः । आत्मविद्या पूर्वोक्ता प्राणा ब्रह्म कं
ब्रह्म खं ब्रह्मेति च । आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता विद्याफल-
प्राप्तय इति उक्तोपरेमुरग्नयः । आजगाम हास्याचार्यः
कालेन । तच्च शिष्यमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल३ इति
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं प्रमथं

आ० सोऽस्य साम्यमङ्गं तथा ज्योतिःसास्याद्विद्युदाहवनीययोस्तादात्म्य-
मेवमित्याह । पृथ्वदिति ॥ कथं तर्हि ताभ्यां दिवाकाशयोः
सम्बन्धस्तत्राह । दिवाकाशयोस्त्विति । आहवनीयस्य फलत्वा-
द्विवो विषयत्वं तच्च ज्ञेयमादिद्वारा निष्पन्नापृथ्वस्य दृशीकफल-
त्वाभ्युपगमाद्विद्युतत्वाकाशाश्रयत्वं प्रसिद्धमतो विद्युदाहवनी-
ययोर्भोग्यत्वेनैव दिवाकाशयोः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ वदतमेवमित्याद्यन्यदित्युक्तमग्नीनां मिथो विसंबादं
व्यावर्तयति । ते पुनरिति ॥ तथाप्यात्मविद्या ज्योतिष्येत्याशङ्क्याह ।
आत्मविद्येति ॥ कथमाचार्योपदेशमकारेण, भगवदुपदेशवशा-

उ० अन्यादृशा इति हाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य
 किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥ इदमिति ह प्रति
 जज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहन्तु ते
 तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिथन्त

भा० भाति को नु त्वानुशशासेत्युक्तः प्रत्याह । को नु माऽनु-
 शिष्यादनशसनं कुर्यात् भो भगवंस्त्वयि प्रेषित इती-
 हापेव निरुतेऽपनिरुत इवेति व्यवहितेन सम्बन्धे न चापः
 निरुते न च यथावदग्निभिरुक्तं ब्रवीतीत्यभिप्रायः ॥

कथमिमे अग्नयो मया परिचरिता उक्तवन्तो नूनं
 यतस्त्वां दृष्ट्वा वेपमाना इवेदृशा दृश्यन्ते पूर्वमन्यादृशाः
 सन्त इतीहाग्नीनभ्यूदेऽभ्युक्तवान् काकाऽग्नीन् दर्शयन् ।
 किं नु सोम्य किल ते तुभ्यमवोचन्नग्नय इति पृष्टः
 इत्यवमिदमुक्तवन्तः इत्येवं ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान्
 प्रतीकमात्रं किञ्चिन्न सर्वं यथोक्तमग्निभिरुक्तमवोचत् ।
 यत आह । आचार्य्यो लोकान् वाव पृथिव्यादीन् हे

आ० देवमविद्या फलवती आचार्य्यादेव विद्या विदिता साधिरुमि-
 त्यादि हि प्रागुक्तमत आह । आचार्य्यस्त्विति ॥ अपनिरुत इवे-
 त्यत्र इवशब्दतात्पर्य्यं दर्शयति । न चेति ॥

उक्तमभिप्रायमाकाङ्क्षापूर्वकं विदुष्येति । कथमित्यादिना ।
 काका अरभङ्गेन भीतः समुक्तवान् अरुपुटमिति यावत् । भीतिं
 शिष्यस्यापनयन्नाचार्य्यो ब्रूते । किमु सोम्येति ॥ आचार्य्यवाक्य-
 मिति शब्दमनूय व्याचष्टे । इत्येवमिति । पृष्टः समिति पूर्व्वेव
 सम्बन्धः । यस्मादभिरुक्तमाचार्य्याय प्रतीकद्वारा शिष्यो निवे-

उ० एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिथत इति ब्रवीतु
मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥
य एषोऽक्षिणि परुषो दृश्यत एष आत्मेति

भा० सोम्य किल तेऽवोचन् न ब्रह्म साकल्येन । अहन्तु ते तुभ्यं
तद्ब्रह्म यदिच्छसि तं श्रोतुं वक्ष्यामि शृणु । तस्य मयो-
च्यमानस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाहात्म्यं यथा पुष्करपलाशे
पद्मपत्र आपो न स्निध्यन्त एवं यथा वक्ष्यामि ब्रह्मैवं-
विदि पापं कर्म नास्त्रियते न सम्बध्यत इत्येवमुक्तवत्याचार्य
आरोपकोसलो ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचा-
चार्यः ॥ १४ ॥

य एषोऽक्षिणि परुषो दृश्यते निवृत्तचतुर्भिर्ब्रह्म-
चार्यादिमाधनसम्पत्तैः शान्तिर्विवेकिभिर्दृष्टेर्द्रष्टा चतु-
षश्चक्षुरित्यादिश्रुत्यन्तरात् । मन्वग्निरभिरक्तं वितथं यत

आ० दितवान् तस्मादाचार्यः प्राप्तः सावकाशमिति आह । यत
इति ॥ कं खं ब्रह्मेत्यादिना ॥ ब्रह्मापि तैरुक्तमित्याशङ्काह । न
ब्रह्मेति ॥ कथं तर्हि साकल्येन ब्रह्म ज्ञातव्यमित्याह । अहन्त्यति ॥
ब्रह्मज्ञाने किं स्यादित्याशङ्काह । शृणुवति ॥ १४ ॥

अथमुपसङ्गाचार्या ब्रह्मचारियो ब्रह्मविद्यामुक्तवानित्यत आह ।
य एष इति ॥ अक्षिस्थाने तदुपलक्षितो ब्रह्म य एष परुषो
दृश्यत इति सम्बन्धः ॥ नासौ सर्वेषां ज्ञायात्मातिरिक्तो दृष्टि-
गोचरतामाचरतोऽप्यशङ्काधिकारियो विशिनष्टि । निवृत्तेति ॥
निवृत्तानि विषयेभ्यो विमुखानि चक्षुषि बाह्यानि यदयानि
येषां तेतिरिति यावत् । बाह्यकारणानां स्ववशात्पाधीनं विशेष-
ज्ञानरमाधत्ते । ब्रह्मचर्यादीति ॥ मनसो विषयपारवश्यता-

उ० होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यस्मिन् स-
र्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति ॥ १ ॥

भा० आचार्यसु ते गतिं वक्तुं गतिमात्रस्य वक्तव्यवोचन् भवि-
ष्यद्विषयापरिज्ञानाग्नीनां । नैष दोषः । सुखाकाश-
स्यैवाक्षिणि दृश्यत इति द्रष्टुरनुवादात् । एष आत्मा
प्राणिनामिति होवाच एवमुक्तवानेतद्यदेवात्मतत्त्वमवो-
चाम । एतदमृतममरणधर्म्यविनाश्यत एवाभयं यस्य हि
विनाशाशङ्का तस्य भयोपपत्तिस्तदभावादभयमत एवै-
तद्ब्रह्म दृष्टदन्तमिति । किञ्चास्य ब्रह्मणोऽक्षिपुरुषस्य
माहात्म्यं तत्तत्र पुरुषस्य स्थानेऽक्षिणि यद्यपि अस्मिन्
सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति पक्षावेव

आ० हित्वे विशेषणान्तरमाह । शान्तेरिति ॥ तेषां निवृत्तचक्षुः
हेतुमाह । विवेकिभिरिति ॥ पुरुषोऽक्षिणि द्रष्टेत्यत्र दृष्टदा-
रण्यकश्रुतिं प्रमाणयति । प्रक्षुष इति ॥ आचार्येणापूर्वविद्योप-
देशादग्नीनामुक्तिर्मिथ्या प्राप्तेति शङ्कते । गन्वति ॥ अभिवचनस्य
गत्यन्तरमाह । भविष्यदिति ॥ नाग्नीनामुक्तिर्नृणां नापि तेषां
भविष्यद्विषयाज्ञानमिति दूषयति । नैष दोष इति ॥ यस्सुख-
गुणकमाकाशमुपास्यस्मिभिरुपदिष्टं तस्यैव कारणब्रह्मणो द्रष्टा
रूपस्याक्षिणि दृश्यते इत्यनुवादे गतिव्याख्यानायाचार्येण क्रियते
तन्नास्ति दोषइत्यमित्यर्थः ॥ अक्षिणि दृश्यत इति प्रयोगादाचा-
र्येण ह्यात्मा विवक्षित इत्याशङ्काह । एष इति ॥

इतश्च नायं पुरुषश्चायात्मेत्यन्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति ।
इतिशब्देना । इतिशब्दे यद्योक्तमुपगम्यैवपास्यः पुरुषो
न ह्यात्मा भवितुमर्हतीत्यर्थः । असङ्गत्वाच्च नायं ह्यायात्मे-

उ० एतच्छं संयदाम इत्याचक्षत एतच्छं हि सर्वाणि
वामान्यभि संयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभि संयन्ति
य एवं वेद ॥ २ ॥

एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि
नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

भा० गच्छति न चक्षुषा सम्बध्यते पद्मपत्रेणेवोदकं । स्थान-
स्थाप्येतस्माद्वाक्यं किं पुनः स्थानिनोऽक्षिपुरुषस्य निर-
ञ्जनत्वं वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ एतं यद्योक्तं पुरुषं संयदाम
इत्याचक्षते । कस्मात् । यस्मादेवं सर्वाणि वामानि वन-
नीयानि सम्मजनीयानि शोभनानि अभिसंयन्त्यभिसंग-
च्छन्तीत्यतः संयदामः । तथैवंविदमेनं सर्वाणि वामान्य-
भिसंयन्ति य एवं वेद ॥

एष उ एव वामनीर्यस्मात् एष हि सर्वाणि वामानि
पुण्यकर्माफलानि पुण्यानुरूपं प्राणिभ्यो नयति प्रापयति

आ० त्वाह । किञ्चेति । माहात्म्यं स्थानद्वारेणोच्यत इति शेषः ॥ किमे-
तावता पुरुषस्यायातमित्वाह । स्थानस्थापीति ॥ तस्यैवापा-
स्तत्वार्यं गुह्यान्तरं दर्शयति । एतमिति ॥ पुरुषस्य संयदामत्वं
ब्रह्मविदुष्या सिद्धमपि मात्सर्यमन्तरेण व्यक्तीभवतीति शङ्कते ।
कस्मादिति । अवयवार्थोपन्यासेन परिहरति । यस्मादिति ।
गुह्योपास्तियत्नमाह । तथेति । उपास्त्यगुह्यान्सारेणेत्यर्थः ॥

एवं विदं संयदामगुह्यान्परिहृत्पुरुषोऽस्मीति वेदितारमित्ये-
तद्गुह्यान्तरमुपास्त्याय दर्शयति । एष इति । तद्गुह्यादयति ।
एष इति । गुह्यान्तरं ध्यानोक्ता कृत्यादयति । एष इत्यादि-
ना । आदित्यादिरूपेणास्मैव दीप्यमानत्वे गुह्यान्तरमनुकूलयति ।

उ० एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति
 सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ
 यदु चेवास्मिञ्छयं कुर्वन्ति यदि च नार्द्धिषमेवां-
 भिसम्भवन्त्यर्द्धिषोऽहरद्वा आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्य

भा० वहति चात्मधर्मत्वेन विदुषः फलं सर्वाणि वामानि नयति
 य एवं वेद ॥ एष उ एव भामनीरेष हि यस्मात्सर्वेषु
 लोकेष्वदित्यचन्द्रान्यादिरूपैर्भाति दीयते । तस्य भामा
 सर्वमिदं भातीति युतेरतो भामानि नयतीति भामनीः ।
 य एवं वेदामावपि सर्वेषु लोकेषु भाति ॥ अथेदानीं
 यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यद्यदि उ च एवास्मान्नेवं-
 विदि श्रव्यं श्रवकर्म मृते कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति
 अत्विजः सर्वथाप्येवंविक्तेन श्रवकर्मणा अकृतेनापि प्रति-
 वद्धो न ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन श्रवकर्मणाऽस्य कश्च-
 नाभ्यधिको लोकः न कर्मणा वर्द्धत नो कनीयानिति
 श्रुत्यन्तरात् । श्रवकर्मणादरं दर्शयन् विद्यां क्षीति न
 पुनः श्रवकर्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति ॥

भा० तस्येति ॥ गुणोपास्तिकफलमाह । य एवमिति ॥ गतिं वस्तुं पूर्वोक्त-
 ब्रह्मविद्यायामधिकगुणानेवाचार्य्याऽन्ववादोदिदानीं तामेव गति-
 मवतारयति । अथेति ॥ तां वस्तुं प्राप्तिकां करोति । यद्य-
 दीति ॥ करणाकरणाभ्यो विदुषो न ब्रह्मिणापि ज्ञानिरित्यत्र
 श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । न कर्मणेति ॥ अथ यदु चेवेत्यादिवाक्यस्य
 तात्पर्यं दर्शयति । श्रवकर्मणेति ॥ तात्पर्यान्तरं दर्शयति । न
 पुनरिति ॥

उ० माणपक्षाद्यान्षडुदङ्गेति मासांस्तान्मासेभ्यः
संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं
चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः ॥ ५ ॥

भा० अक्रियमाणे हि श्रवकर्माणि कर्माणां फलारम्भे
प्रतिबन्धः कश्चिदनुमीयते अन्यत्र । यत इह विद्याफलार्-
म्भकाले श्रवकर्मा स्यादा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन
फलारम्भं दर्शयति । ये सुखाकाशमचिदं संयदामनी-
र्भामनीरित्येवङ्गुणमुपासते प्राणमहितामग्निविद्यां तेषा-
मन्यत्कर्मा भवतु मा वा भूत् सर्वथापि तेऽर्चिषमेवाभि-
सम्भवन्त्यर्चिरभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्त
इत्यर्थः । अर्चिषोऽर्चिर्देवताया अहरहरभिमानिनीं
देवतामङ्ग आपूर्यमाणपञ्चं शुक्लपञ्चदेवतामापूर्यमाणप-
क्षाद्यान् षण्मासानुदङ्गुत्तरां दिशमेति मविता तास्मा-
सानुत्तरायणदेवतां तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सर-
देवतां ततः संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो

आ० यदि विदुषोऽपि श्रवकर्मा कर्तव्यं कर्तुर्हि तस्य विशेषज्ञाह ।
अक्रियमाणे चेति । अन्यत्रेत्यविद्यावानुश्रुते । इहेति प्रत्युत-
वाक्यस्य विद्यावतो वाक्तिरिति श्रवकर्माण्यानादरपूर्वकमिति
शेषः । विद्यावतः श्रवकर्माभावाभावयोरप्रतिबन्धः यत्र संश्रुतिः ।
अविद्यावतस्तु श्रवकर्मा करणे कर्माणि न यजदानीति विद्या-
कृतिरिहाभिप्रेतेति भावः । तेऽर्चिषमेवेत्यत्र तच्छब्दार्थं व्याचष्टे ।
ये सुखाकाशमिति । सत्यजोक्तमिति देशकवच्छेदेन किमिति
व्याख्यायते मुख्यमेव ब्रह्मशब्दाद्यन्तर्निमित्तं नोच्यते तत्राह । गन्त-

उ० स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ
एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते
नावर्तन्ते ॥ ६ ॥ १५ ॥

भा० विद्युतं तत्तत्रस्थांस्तान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादेत्य श्रमा-
नवो मानव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवो अमानवः
स पुरुष एतान् ब्रह्म सत्यलोकस्थं गमयति गन्तुगन्तव्य-
गमयितृत्वव्यपदेशेभ्यः । सन्मात्रं ब्रह्मप्राप्तौ तदनुपपत्तेः ।
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति हि तत्र वक्तुं न्यायं । सर्वभेद-
निरासेन सन्मात्रप्रतिपत्तिं वक्ष्यति । न चादृष्टो मार्गो
गमनाद्योपपिष्ठते । स एनमविदितो न भुनक्तीति श्रुत्यन्त-
रात् । एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्गमयितृत्वेनाधिकृतै-
रुपलक्षितः पन्था देवपथ उच्यते । ब्रह्म गन्तव्यं तेन चोप-
लक्षित इति ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो ब्रह्म

आ० गन्तव्येति ॥ एतेभ्यो हेतुभ्यः सत्यलोकस्थं ब्रह्म न मुख्यमिति सम्बन्धः ॥
मुख्यब्रह्मप्राप्तावपि यद्येकव्यपदेशा भविष्यन्तीत्याशङ्काह ।
सन्मात्रेति ॥ तदनुपपत्तेर्न तादृग्ब्रह्मशब्दमिति शेषः ॥ अनुप-
पत्तिमेव ह्युपादयति । ब्रह्मैवेति ॥ तत्रेति मुख्यप्राप्तिरुच्यते । कस्य-
चिदपि सन्मात्रब्रह्मप्राप्तिरत्र नास्तीत्याशङ्काह । सर्वभेदेति ॥
वक्ष्यति षष्ठेऽध्याये श्रुतिरिति शेषः ॥ जीवस्य सन्मात्रब्रह्म पार-
मार्थिकं रूपचेदुपासकस्यापि न गतिरुचिता तस्यापि ब्रह्माति-
रिक्तस्वरूपाभावादित्याशङ्काह । न चेति ॥ एकत्वलक्षणे मार्गो
न दृष्टचेदवगमनाय नोपपिष्ठते । न हि ध्याननिष्ठस्यादृष्टमेकत्व-
गमनं वारयितुं पारयत्यज्ञानप्रतिबन्धात् । तस्य गमनभ्रान्तिस-
म्भवादिकारणः । यदा एकत्वलक्षणे मार्गो नावगतो न गमनाय

भा० इमं मानवं मनुसम्बन्धिनं मनोः सृष्टिलक्षणमावर्त्तं नाव-
 र्त्तन्ते। आवर्त्तन्तेऽस्मिन् जननमरणप्रबन्धचक्राकूटा घटीय-
 न्तवत् पुनः पुनरित्यावर्त्तसं न प्रतिपद्यन्ते। नावर्त्तन्त इति
 द्विरुक्तिः सफलाया विद्यायाः परिसमाप्तिप्रदर्शनार्था॥१५॥

रहस्यप्रकरणे प्रसङ्गत्वादारण्यकत्वसामान्याच्च यज्ञे चते
 उत्पन्ने व्याहृतयः प्रायश्चित्तार्था विधातव्याः । तद-
 भिन्नस्य चर्त्विजो ब्रह्मणो मौनमित्यत इदमारभ्यते ।

आ० मोक्षायोपस्थितो भवतीत्यर्थः ॥ तत्र प्रमाणमाह । स एनमिति ॥
 स परमात्मा प्रत्यक्षेणाज्ञातः सन्नेनमधिकारिणं मुक्तिप्रदानेन न
 पालयतीत्यर्थः । प्रकृतां गतिमुपसंहरति । एव इति ॥ गतिफलं
 निगमयति । एतेनेति ॥ इममिति विशेषणादनादृत्तिरस्मि-
 न्कल्पे । कल्पान्तरे त्वादृत्तिरिति सूच्यते ॥ आवर्त्तशब्दं व्याक-
 रोति । आवर्त्तन्त इति ॥ सफलाया यथोक्तगतिपूर्वकेन फलेन
 सहिताया इति यावत् । कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चिता कारणब्र-
 ह्मोपासना यथोक्ता न विद्यासहिता विद्याच विवक्षिता तस्या
 इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पूर्वोक्तग्रन्थयोरसङ्गतिमाशङ्क्य प्रासङ्गिकीं सङ्गतिमाह ।
 रहस्यप्रकरण इति ॥ रहस्यमुपासनं तत्प्रकरणे विदुषां फलप्राप्तय
 मार्गोपदेशप्रसङ्गेन यज्ञस्य समाप्तिं गमनायानन्तरग्रन्थेन मार्गो-
 पदेशादस्ति सङ्गतिरित्यर्थः ॥ किञ्च पूर्वोक्तग्रन्थयोरारण्यकत्वेन
 न समानत्वादपि सङ्गतिरुक्त्याह । आरण्यकत्वेति ॥ किञ्चाग्नि-
 विषया विद्या प्रकृते यज्ञे वा सिद्धेऽग्निसम्बन्धे यदि किमपि क्षत-
 म्पद्यते तदा प्रायश्चित्तार्था व्याहृतयो विधातव्या इत्यनन्तरं ग्रन्थ-
 प्रवृत्तिरिति सङ्गत्वन्तरमाह । यज्ञ इति ॥ प्रकृतायामुपासनायां
 मौनमङ्गीक्रियते वागव्यापारे विक्षिप्तचित्ततया ध्यानानुष्ठाना-
 सिद्धेः । ऋत्विग्निषेवस्य च प्रायश्चित्ताभिन्नस्य मौनमत्र विधीयते
 तेनास्ति मिथः सङ्गतिरित्याह । तदभिज्ञस्येति ॥

उ० एष ह वै यज्ञो येऽयं पवत एष ह यन्नि-
दं सर्वं पुनाति यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति

भा० एष ह वै एष वायुर्योऽयं पवतेऽयं यज्ञः । ह वै
इति प्रसिद्धार्थवद्योतकौ निपातौ । वायुप्रतिष्ठो हि
यज्ञः प्रसिद्धो अतिष्ठु । स्वाहा वातेधाः । अयं वै यज्ञो
योऽयं पवत इत्यादिश्रुतिभ्यः । वात एव हि चलनात्म-
कत्वात्क्रियासमवायी । वात एव यज्ञस्थारम्भकः । वातः
प्रतिष्ठेति च श्रवणात् । एष ह यन् गच्छन् चलन्निदं
सर्वं जगत् पुनाति पावयति शोधयति । न ह्यचलतः

आ० यज्ञस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकत्वात्क्रियायाश्च क्षणभङ्गिन्या
गतिसत्त्वायोगान्मार्गोपदेशासम्भवात्कथमाद्या सङ्गतिरित्या-
शङ्क्य गतिमत्त्वं सम्पादयितुं यज्ञस्य वायुरूपत्वमाह । एष
इत्यादिना ॥ यज्ञो वाय्वाश्रयो वाय्वात्मक इति श्रौती प्रसिद्धि-
स्तामेव प्रकटयति । वायुप्रतिष्ठ इति ॥ श्रुतीरुदाहरति ।
स्वाहेति ॥ स्वाहाकारमुच्चार्य वाते वायौ धीयते क्षिप्यते इति
वातेधा यज्ञः ॥ श्रुत्यन्तरमाह । अयमिति ॥ आदिशब्देन वाता-
यज्ञः प्रयुज्यतामिति श्रुतिर्गृह्यते ॥ आदर्शितश्रुतीनामर्थं सङ्गु-
ह्नाति । वात इति ॥ यो यज्ञः क्रियासमवायी तत्समुदायात्मकः
स वायुरेव । इयोश्चलनात्मकत्वाविशेषात् । तस्माद्वायुप्रतिष्ठस्त-
दात्मको यज्ञ इत्यर्थः ॥ वायुप्रतिष्ठो यज्ञ इत्यन्तरमाह ।
वात एवेति ॥ पवनत्वश्रुत्याऽपि वायुयज्ञयोरेकत्वमाह ॥ एष ह
यन्निति । बिनाऽपि वायुं शुद्धिः सिद्धतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥
अचलतो विहितक्रियामनुसिद्धत इति यावत् । शुद्धिर्नाम दोष-
निरासः । स च निषिद्धं प्रत्यक्षं यतमानस्य सिद्धतिः । न तु
निषिद्धक्रियात्यागोदासीनस्य दोषनिरासात्मिका शुद्धिः सम्भ-

उ० तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्त्तनी
॥ १ ॥ तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा
वाचा होताध्वर्युरूहात्तान्यतरां स यत्रोपा-
कृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा

भा० शुद्धिरस्ति । दोषनिरसनं चलतो हि दृष्टं न स्थिरस्य ।
यद्यस्माच्च यन् एष इदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञो
यत्पुनातीति । तस्यास्यैवं विशिष्टस्य यज्ञस्य वाक् च मनो-
च्चारणे व्यावृता । मनस्य यथाभूतार्थज्ञाने व्यावृत्तं । ते
एते वाङ्मनसे वर्त्तनी मार्गा याभ्यां यज्ञस्तथायमानः प्रव-
र्त्तते ते वर्त्तनी । प्राणापानपरिचलनवत्या हि वाच-
श्चित्तस्य चोत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञ इति हि श्रुत्यन्तरं ।
अतो वाङ्मनसाभ्यां यज्ञो वर्त्तनीभ्यां वर्त्तत इति वाङ्मनसे
वर्त्तनी उच्येते यज्ञस्य । तयोर्वर्त्तन्योरन्यतरां वर्त्तनीं
मनसा विवेकज्ञानवता संस्करोति ब्रह्मा त्विवाचा वर्त्तन्या ।

आ० वति । चलनं वायुः । तस्माद्वायुरेव चलनद्वारा सर्वं जगत्पुना-
तीत्याह । दोषेति ॥

वायोरक्तु पावनत्वं प्रकृते किमाशतमित्याशङ्क्याह । यद्य-
स्मादिति ॥ वाय्वात्मना गतिविशिष्टस्य यज्ञस्य मार्गद्वयमुप-
दिशति । तस्येति ॥ एवं विशिष्टस्य पावनस्य वायुरूपस्येति
यावत् । यज्ञस्योक्तमार्गद्वयवैशिष्ट्ये सोपस्कारमैतरेयवाक्य-
मुदाहरति । प्राप्तेति ॥ प्राणापानाभ्यामुच्छासनिश्वासाभ्यां परि-
चलनं विद्यते यस्याक्तस्या वाचश्चित्तस्य पूर्वोपरभावक्रमेण
यज्ञः सम्पाद्यते । मनसा हि ध्यायन् वाचमभिवाह्यन् पूर्वोप-
दीयभावेन यज्ञं सम्पादयतीत्यर्थः । यज्ञस्य मार्गद्वयविशिष्ट-

उ० व्यववदति ॥ २ ॥ अन्यतरामेव वर्तनीं सः-
 स्करोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्ब्रजन्थो वै
 केन चक्रेण वर्तमानो रिथत्येवमस्य यज्ञो रिथति
 यज्ञं रिथन् यजमानोऽनुरिथति स इष्ट्वा पापी-
 यान् भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रोपाकृते प्रातरनु-

भा० होताऽध्वर्युरुद्गातेत्येते त्रयोऽष्टुलिजोऽन्यतरां वाग्लक्षणां
 वर्त्तनीं वाचैव संस्कुर्वन्ति । तत्रैवं सति ते वाङ्मनसे वर्त्तनी
 संस्कार्ये यज्ञे ॥

अथ स यत्र यस्मिन् काले उपाकृते प्रारब्धे प्रातरनु-
 वाके शस्ते पुरा पूर्वं परिधानीयाया च्छेचो ब्रह्मैतस्मि-
 न्नन्तरे काले व्यववदति मौनं परित्यजति यदि तदान्य-
 तरामेव वाग्वर्त्तनीं संस्करोति । ब्रह्मणा संस्क्रियमाणा
 मनोवर्त्तनी हीयते विनश्यति क्षिद्रीभवत्यन्यतरा । स
 यज्ञो वाग्वर्त्तन्यैवान्यतरया वर्त्तितुमशक्नुवद्विष्यति । कथ-
 मिवेत्याह । स यथैकपात्पुरुषो ब्रजन् गच्छन् ध्यानं

भा० मुपसंहरति । अत इति ॥ तयोरन्योन्यमुपकारार्थोपकारकभावं
 दर्शयति । तयोरिति ॥ वाचा सम्यक्प्रयुक्तयेति शेषः । संस्का-
 तायां वाग्वर्त्तन्यान्तयैव यज्ञो निष्पन्नो भवतीत्याह । वाचैवेति ॥
 किन्तुर्हि मनोवर्त्तन्या संस्क्रियत इत्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ यज्ञस्य
 बाष्पां मार्गाभ्यां नीयमानत्वे पूर्वोक्तादीत्या स्थिते सतीति यावत् ॥

मनोवर्त्तन्याः संस्काराभावे प्रत्यवायं दर्शयति । अथेत्या-
 दिना ॥ मनो वर्त्तनी ब्रह्मणा वाग्वर्त्तनी च होतृप्रभृतिभिः संस्का-
 र्येति अथस्यान्तरमित्यर्थः । स ब्रह्मेत्यन्वयं सूचयति । ब्रह्मेति ।
 पुनर्वर्त्तितस्य क्रियापदेन सम्बन्धोत्तरायां । एतस्मिन्नन्तरे

उ० वांके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यवदत्युभे
 एव वर्त्तनी संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा
 ॥ ४ ॥ स यथोभयपाद्भुजनुथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां
 वर्त्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति
 यज्ञं प्रतितिष्ठन् यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति स
 इष्टा श्रेयान् भवति ॥ ५ ॥ १६ ॥

भा० रिच्यति । रथो वैकेन चक्रेण वर्त्तमानो गच्छन्निष्ठत्येव-
 मस्य यजमानस्य ब्रह्मणा यज्ञो रिच्यति विनश्यति । यज्ञं
 रिच्यन्तं यजमानोऽनुरिच्यति । यज्ञप्राणो हि यजमानः ।
 अतो युक्तो यज्ञरेषे रेषस्तस्य । स तं यज्ञमिष्टा तादृशं
 पापीयान्पापतरो भवति ॥ अथ पुनर्यत्र ब्रह्मा विदा-
 न्मौनं परिगृह्य वाग्विमर्गमकुर्वन्वर्त्तते यावत्परिधानी-
 याया न व्यवदति । तथैव ते सर्व्वर्त्विज उभे एव
 वर्त्तनी संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरापि ॥ किमेवेत्याह ।
 पूर्व्वोक्तविपरीतौ दृष्टान्तौ । एवमस्य यजमानस्य यज्ञः

आ० काले प्रातरनुवाकः शस्त्रमारभ्य तत्परिसमाप्तेरन्तरावस्थायामि-
 त्थार्थः । वाचो होत्रादिभिः संस्कार्यत्वमन्तु । मनसश्च ब्रह्मसं-
 स्कार्यत्वं माभूदेतावता यज्ञस्य क्रियायातमित्याशङ्क्याह । स
 यज्ञ इति । यज्ञ भंशमेवाकाङ्क्षादारा व्युत्पादयति । कथमि-
 त्थादिना ।

नाशेऽपि यज्ञस्य यजमानस्य क्रियायातमित्याशङ्क्याह । यज्ञ-
 प्राणो हीति । वाग्वर्त्तनी संस्काराभावेऽपि तुल्यो दोषः । मौनगुणं
 दर्शयति । अथ पुनरिति । तथैव सम्यग्गुणुष्ठातार इति यावत् ।

उ० प्रजापतिर्लोकानभ्यतपतेषां तप्यमानानां
रसान् प्राबृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं
दिवः ॥ १ ॥ स एतास्तिस्त्रो देवता अभ्यतप-
त्तासां तप्यमानानां रसान् प्राबृहदग्नेर्ऋचो वा-
योर्यजूंषि सामादित्यात् ॥ २ ॥ स एतां त्रयीं

भा० स्ववर्त्तनीभ्यां वर्त्तमानः प्रतितिष्ठति स्वेनात्मनाऽविनश्यन्
वर्त्तत इत्यर्थः । यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानो ऽनु प्रतितिष्ठति
एवं मैत्रो विज्ञानवद्ब्रह्मोपेतं यज्ञमिष्टा श्रेयान् भवति
श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ १.६ ॥

अत्र ब्रह्मणो मैत्रं विहितं । तद्वेषे ब्रह्मत्वकर्माणि चा-
थान्यस्मिंश्च रौत्रादिकर्मारेषे व्याहृतिर्होमः प्रायश्चित्त-
मिति । तदर्थं व्याहृतयो विधातव्या इत्याह । प्रजापति-
र्लोकानभ्यतपस्योक्तानुद्दिश्य तत्र सारजिघृक्षया ध्यानल-
क्षणं तपश्चचार । तेषां तप्यमानानां लोकानां रसान्सार-
रूपान् प्राबृहदुद्धृतवान् जगद्देत्यर्थः । कान् । अग्निं रसं
पृथिव्याः । वायुमन्तरिक्षात् । आदित्यं दिवः । पुनरप्येव-

आ० तथा सति ब्रह्मा चान्ये चर्त्विजोऽपि वर्त्तन्त्यौ संस्तुर्वन्त्येवेत्याह ।
नेति॥ वर्त्तनीदयसंस्तारे किं स्यादित्यपेक्षायामाह । एवंमिति॥ १.६॥
नित्यानुष्ठानमुक्त्वा नैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानार्थमुपक्रमते ।
अचेति॥ तद्वर्त्तने ब्रह्मणो मैत्रं भ्रंशे सतीति यावत् । रसान्
विश्लेषतो ज्ञातुं पृच्छति । कानिति॥ एवं यथा लोकानभ्यतपत
तथेति यावत् । जगद्देति सम्बन्धः । तदेव विदधेति

उ० विद्यामभ्यतपतस्यास्तप्यमानाया रसान्प्राबृहद्भू-
 रित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः
 ॥ ३ ॥ तद्यद्यत्तो रिथेद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहु-
 याद्वचामेव तद्रसेनर्चीं वीर्येणर्चीं यज्ञस्य विरि-
 ष्ठं सन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिथे-
 द्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव
 तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं

भा० मेवमन्याद्याः । स एतास्त्रिस्रो देवता उद्दिष्टाभ्यतपत् ।
 ततोऽपि सारं रसं चयोविद्यां जघाह तां पुनरभ्यतपन्नर्चीं
 विद्यां । तस्यास्तप्यमानाया रसं भूरिति व्याहृतिमृग्भ्यो
 जघाह । भुवरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः । स्वरिति व्याहृतिं
 सामभ्यः । अत एव लोकदेवदेदरसा महाव्याहृतयः ॥
 अतस्तत्तत्र यज्ञे यद्युक्तः अक्षमन्त्रादुक्तिमिदं रिथेष्टं
 यत्तं प्राप्नुयाद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । सा तत्र
 प्रायश्चित्तिः ॥

कथमृचामेव तदिति क्रियाविशेषणं रसेनर्चीं वीर्ये-
 णैजसा अर्चां यज्ञस्य अक्षमन्त्रिनो यज्ञस्य विरिष्टं

पा० भूरिति । व्याहृतिमित्यादिना प्रथमोऽतःशब्दो यत् इत्यस्मि-
 न्नर्थे यद्युक्त इति अक्षमन्त्रस्तस्मिन्नुक्तः ॥

प्रायश्चित्तमेवाकाङ्क्षापूर्वकं विद्वेति । कथमित्यादिना ।
 क्रियाविशेषणमिति यज्ञस्य यत्तं सन्दधातीति यत्तद्वचामेव
 रसेन सन्दधातीत्यर्थः । षोडश्या सन्दधातीति सन्मन्त्रः । तथा
 च सति यद्योक्ते साधने सतीत्यर्थः । यथा पूर्वमस्मिन् प्रायश्चित्ते

उ० सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिथेत्स्वः
 स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्सामामेव तद्रसेन सामां
 वीर्येण सामां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ॥ ६ ॥
 तद्यथा लवणेन सुवर्षं सन्दध्यात्सुवर्षेण रज-
 तं रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं
 लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥ एवमेषां लोका-

भा० विच्छिन्नं चतरूपमुत्पन्नं सन्दधाति प्रतियन्ते ॥ अथ
 यदि यजुष्टो यजुर्निर्घृतं रिथेद्भुवः स्वाहेतिदक्षिणाग्नौ
 जुहुयात् ॥ तथा सामनिमित्ते रिथेत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये
 जुहुयात् ॥ तथा पूर्ववद्यज्ञं सन्दधाति ब्रह्मनिमित्ते तु रेपे
 चिच्छिन्निषु तिसृभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥

अथ हि विद्यायाः स रेपः । अथ केन ब्रह्मत्वमित्यन-
 येव अथ्या विद्ययेति श्रुतेः । न्यायान्तरं वा मृग्यं ब्रह्मत्व-
 निमित्ते रेपे ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्षं सन्दध्यात् । चारेण
 टङ्कणादिना खरेषु मृदुत्वकरं हि तत् । सुवर्षेण रज-

भा० यज्ञस्य क्षतमिव रसेन सन्दधाति ॥ तथा द्वितीयतृतीयप्राय-
 क्षितयोरपि यजुषां सामाच्च रसेनाध्यर्च्युत्तदाता च तत्क्षतं
 सन्धत् इत्याह । पूर्ववदिति ॥ होत्राद्यपराधाधीनयज्ञध्वंसे
 प्रायश्चित्तमुक्त्वा ब्रह्मापराधक्षते यज्ञमात्रे किं प्रायश्चित्तमित्या-
 ह ॥ ब्रह्मेति ॥

अथ यथाहोत्रप्रायश्चित्ते निष्कं दर्शयति । अथ्यापीति । ब्रह्म-
 ब्रह्मणीयत्वेः प्रमादमाह । अथ केनेति ॥ साधारणकार्यस्य
 साधारणसामग्रीजन्यत्वमित्यमाहोदयसाधारणे ब्रह्मत्वे वेदज-
 यसाधारणमेव प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तको न्यायो दर्शितः । सव्य-

उ० नामासां देवतानामस्यास्त्यया विद्याया वीर्येण
यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति भेषजकृतो ह वा
एष यज्ञो यत्रैवंविद्भूता भवति ॥ ८॥ एष ह वा

भा० तमश्चक्षुषन्मानं सन्दधात् रजतेन तथा त्रुपु त्रुपुणा सीसं
सीसेन सोहं सोहेन दाह दाह चर्मणा चर्मवन्धनेन ॥
एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्यया विद्याया
वीर्येण रसाख्येनौजसा यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति । भेष-
जकृतो ह वा एष यज्ञः । रोगार्त्त इव पुमांसिकित्स-
केन सुश्रितेनैष यज्ञो भवति । कोऽसौ यच्च यस्मिन्यज्ञे
एवंविद्यथोक्तव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तविद्वद्भार्लिगभवति स
यज्ञ इत्यर्थः ॥ किञ्चैष ह वा उदक्प्रवण उदङ्गिणो

आ० त्वत्स्यैव वेदैकत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः सर्ववेदार्थाभिन्नस्य ज्ञानमाहा-
त्म्येनैव दोषनिरासाम्नायस्यायश्चित्तं विधेयमिति न्यायान्तरमाह ।
न्यायान्तरं वेति ॥ वस्तुसम्भाववैषिन्यादुत्पन्नस्यापि क्षतस्य केन-
चित्सन्धानं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । तद्यथेत्यादिना ॥ किन्तु
साधनमिति तद्दर्शयति । क्षारेत्येति ॥ क्षरे सुवर्से वज्रिसंयुक्ते
त्रयोभृते क्षारप्रक्षेपेण टङ्गादिना मृदुकरणं मिथोऽवयवसंयोग-
जनं सन्धानं प्रसिद्धमित्यर्थः । रजतं सुवर्सेन खरसतस्तावद-
शक्यं सन्धानं तथापि वज्रिसंयोगपूर्वकं पूर्ववदेव तथापि
प्रसिद्धं सन्धानमित्याह । सुवर्सेति ॥ रजतेनेत्यादावपि यथोक्तं
ब्रूयम् । सन्दधाति ब्रूयति ब्रूयः । भेषजेनेव कृतः संस्कृत इति
वाच्यम् ॥

तदेव कपुटयति । रोगार्त्तं इति ॥ भवति संस्कृत इति शेषः ।
इतश्चैवंविदा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह चिन्तेति ॥ गाथा-
शब्देन ग्राह्यादिब्रह्मोक्त्यतिरिक्तब्रह्मोक्तिविवहः । यज्ञो बतः प्रदे-

उ० उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं
ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्तते
ततद्गच्छति ॥ ६ ॥ मानवो ब्रह्मैवैकं ऋत्विक्कुरु-
न्वाग्भिरक्षत्येवंविद् वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
सर्वं ऋत्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव

भा० दक्षिणोऽङ्गायो यज्ञो भवति । उत्तरमार्गं प्रति हेतुरि-
त्यर्थः । यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं ह वै ब्रह्माणमृत्विजं
प्रत्येषानुगाथा ब्रह्मणः स्तुतिपरा । यतो यत आवर्तते
कर्म्म प्रदेशात् । ऋत्विजां यज्ञः क्षतीभवंस्तत्तद्यज्ञस्य
क्षतरूपं प्रतिसन्दधत्वा यज्ञिन्नेन गच्छति परिपालयती-
त्येतन्मानवो ब्रह्मा । मौनाचरणान्मननादा ज्ञानवत्त्वा-
त्ततो ब्रह्मैवैकं ऋत्विक्कुरुन् कर्तुम् ॥

योद्धुनारूढान्मा वडवा यथाऽभिरक्षत्येवंविदु ह
वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वं ऋत्विजोऽभिरक्षति तत्कृतदा-
वापनयनात् । यत एवं विप्रिष्टो ब्रह्मा विदांस्तस्मादेवं-

आ० शात्कर्म्म आवर्तत इत्युक्तं विवक्ष्यते । ऋत्विजामिति ॥ यत्र
यज्ञ प्रदेशे यज्ञस्य क्षतिरप्युपभृतीनामभवत्तत्र तत्र यज्ञस्य
क्षतरूपं प्रायश्चित्तेन प्रतिसन्धानात् ब्रह्मा कर्तुम् परिपालयतीति
सम्बन्धः । ऋत्विजि ब्रह्मणि मानवशब्दप्रकृता निमित्तद्वयमाह ।
मौनेति । ज्ञानातिश्रुत्यस्तद्व्यर्थः । कर्तुमभिरक्षयतीति सम्बन्धः ॥
उक्तमर्थं दृष्टान्तेन प्रकटयति । योद्धुनित्यादिना । प्रकटय-
त्तमुपसंहरति । एवमिति ॥ १० ॥ इति श्रीमत्परमहंस-

उ० ब्रह्माणं कुर्वीति नानेवंविदं नानेवंविदं ॥ १० ॥
 ॥ १७ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपा-
 ठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

भा० विदमेव यथोक्तव्याख्यादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीति ।
 नानेवंविदं कदाचनेति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥
 १७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतादशोऽध्यायपरमहंस-
 परिब्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्यो-
 पनिषदिवरणे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

आ० परिब्राजकाचार्य ओशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञान-
 . कृतायां छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः
 ॥ ४ ॥

उ० ॥ ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद ज्येष्ठश्च ह
वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

भा० ॥ ॐ ॥ सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता । अथेदानीं
पञ्चमेऽध्याये पञ्चाभिविदो गृहस्थस्य ऊर्द्धरेतसाश्च अङ्गा-
लूनां विद्यान्तरशीलिनां तामेव गतिमनूयान्या दक्षिण-
दिक्कर्मन्विनी केवलकर्षिणां धूमादिसङ्घा पुनरावृत्ति-
रूपा तृतीया च । ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्य-
हेतोर्वक्तव्येत्यारभ्यते । प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्यः प्राणो
वाव संवर्ग इत्यादि च ब्रह्मशोऽतीते ग्रन्थे प्राणग्रहणं कृतं
च कथं श्रेष्ठो वागादिषु सर्वैः संहत्यकारित्वाविशेषे

आ० ॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ कृत्तमनूय वर्त्तिव्यमाणाध्यायस्य
सङ्गतिं सङ्गिरते । सगुणेति ॥ विद्यान्तरं पञ्चाभिविद्यातिरिक्ता
सगुणविद्या । तन्शीलिनां तन्निष्ठानामिति यावत् । तामेव
गतिमर्चिरादिजज्ञानामित्यर्थः ॥ तती गतिद्वयानुत्तीया विद्या-
कर्मरहितानामिति शेषः ॥ अथ क्रमेण मुक्तिसम्भवादुत्तरा
गतिरुच्यतां किमिति दक्षिणा तृतीया च संसाररूपा गतिरिति
निज्ज्ञाया अपदिश्यते तत्राह । कष्टतरेति ॥ सगुणब्रह्मविद्या-
वतामर्चिरायां गतिमुक्ता समुचितानामसमुचितानां कर्मणां
संसारगतिप्रभेदरूपं पञ्च वस्तुमयमारम्भ इत्यर्थः । कर्मवि-
धिश्च धनसम्पत्तौ सत्यां भवति । तत्सम्पत्तिश्च ब्राह्मणस्य श्रेष्ठे
सत्त्वेव सम्भवतीति श्रेष्ठसिद्धये प्राणोपासनं पूर्वजानुक्तं वक्त-
व्यमित्यनन्तरप्रत्यसङ्गतिं वदन् प्रसङ्गं करोति । प्राणः श्रेष्ठ
इत्यादिना । प्राणो ब्रह्मेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । उदाहृता-
नुदाहृतश्रुत्यनारसमुच्चयार्थश्चकारः । प्राणस्य वागादिभ्यः श्रेष्ठ-
मुक्तमर्थमिति । कथमिति । सर्वैर्वागादिभिः संहत्य प्राणस्य

उ० यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां
भंवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां

भा० कथञ्च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधितया
इदमनन्तरमारभ्यते ॥

यो ह वै कश्चिज्येष्ठश्च प्रथमं वयसा श्रेष्ठश्च गुणै-
रभ्यधिकं वेद स ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । फलेन
पुरुषं प्रलोभ्याभिमुखीकृत्याह । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च
वयसा वागादिभ्यः । गर्भस्थे हि पुरुषे प्राणस्य दृष्टिर्वागा-
दिभ्यः पूर्वं लब्धात्मिका भवति । यथा गर्भो विवर्द्धते
चक्षुरादिस्नानावयवनिष्पन्नौ सत्यां पश्चाद्वागादीनां
दृष्टिलोभ इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति । श्रेष्ठत्वन्तु

आ० कार्यकरत्वे सम्यतिपक्षे स एव कथं श्रेष्ठो निर्द्धार्यते तेषाम-
न्यतमस्यैव श्रेष्ठं किं न स्यादित्यर्थः ॥

तस्यैवोपास्यतया श्रेष्ठमाशङ्क्य वागादीनामन्यतमस्योपास्य-
त्वमपास्य प्राणस्यैव नोपास्यत्वं हेत्वभावादित्याक्षेपात्तरमाह ।
कथञ्चेति । प्राणस्य श्रेष्ठत्वं श्रेष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेव
तावत् प्रथममारभ्यते । यो ह वै ज्येष्ठश्चेत्याद्युच्यते परिहरति ।
प्रथममिति ॥ प्राणस्यैवोपासनं न वागादीनामित्येतदनन्तर-
मारभ्यते । अथ ह प्राण उच्चक्रमिष्यन् इत्यादिनेति ॥ द्वितीयं
चोद्यमुद्धरति ॥ इदमनन्तरमिति ॥ कोऽसौ श्रेष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणो
वेदितव्य इत्याह । फलेनेति ॥ कुतो वागादिभ्यो ज्यैष्ठ्यं प्राणस्य
प्रतीतं । सर्वे हि वागादयः सप्राणाः सदैव गर्भस्थे स्मृतौ दृष्टि-
भागिनो भवन्ति तत्राह । गर्भस्थे हीति । तत्र गर्भविद्वद्भि-
दर्शनं प्रमादयति । वचेति ॥ कदा तर्हि वागादीनां दृष्टिभा-
गशून्याह । चक्षुरादीति । प्राणस्य श्रेष्ठं प्रतिपादितं निग-

वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च
 उ० वसुवीव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद
 संहारस्मैकामाः पश्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं
 वाव सम्पत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनं

भा० प्रतिपादयिष्यति सुहय इत्यादिनिदर्शनेन । अतः प्राण
 एव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चास्मिन् कार्यकारणसङ्घाते ॥

यो ह वै वसिष्ठं वसिष्ठतममाध्यादयिष्ठतमं वसु-
 मन्तमं वायोर्वेद स तथैव वसिष्ठो ह भवति स्वानां
 ज्ञातीनां । कस्तर्हि वसिष्ठ इत्याह । वाग्वाव वसिष्ठो वाग्मि-
 नो हि पुरुषा वसन्ति अभिभवन्त्यन्यान् वसुमन्तमांसातो
 वाग्वसिष्ठः । यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स चास्मिन् लोकेऽमु-
 ष्मिंश्च परे प्रति तिष्ठति ह । तर्हि का प्रतिष्ठेत्याह । चक्षु-
 र्वाव प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि पश्यन् समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति
 यस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः । यो ह वै सम्पदं वेद तस्मा
 अस्मै देवाश्च मानुषाश्च कामाः सम्पद्यन्ते तर्हि का सम्प-

आ० मयति । इति प्राण इति ॥ गुणद्वयमुपास्यत्वाय दर्शितं निगमयति ।
 अत इति ॥

तदर्थत्वेनैव गुणान्तरं दर्शयति । यो ह वा इति ॥ वसुमन्तमं
 भगवत्त्वादन्वेषां निवासकारणमित्यर्थः । तथैवेत्युपासनानुसा-
 रेणेति यावत् । वसिष्ठो ह भवतीति वासयिता चेत्त्वर्थः ।
 वापो वसिष्ठत्वं समर्थयते । वाग्मिनो हीति ॥ वसुमन्तमाद्य
 तेनाग्निसिवासयतीति शेषः ॥ गुणान्तरमाध्यानायोपदिशति ।
 यो ज्ञेयः । प्रतिष्ठालं चक्षुषो विप्रदवति । चक्षुषा हीति ॥

उ० ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनं ॥ ४ ॥

अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरेऽहं
श्रेयानस्यहं श्रेयानस्मीति ते ह प्राणाः प्रजा-
पतिं पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति

भा० दित्याह । ओचं वाव सम्पत् । यस्माच्छ्रोत्रेण वेदं गृह्णन्ते
तदर्थविज्ञानञ्च ततः कर्माणि क्रियन्ते ततः कामं सम्पदि-
त्येवं कामसम्पद्धेतुत्वात् । ओचं वाव सम्पत् । यो ह वा आय-
तनं वेदायतनं स्वानां भवति । मनो ह वा आयतनं ॥
इन्द्रियोपहतानां विषयाणां भोक्तृर्थानां प्रत्ययरू-
पाणां मन आयतनमाश्रयः । अतो मनो ह वा आय-
तनमित्युक्तं । अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहं
श्रेयस्यहं श्रेयानस्यहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने
व्यूदिरे नाना विरुद्धादरे उक्तवन्तस्ते ह ते ह वै
विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापतिं पितरं
जनयितारं कश्चिदेत्योचुर्भगवन्तो हे भगवन् को नोऽस्माकं
मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिको गुणैरित्येवं पृष्ठवन्तः । तान् पितोवाच
ह यस्मिन् वो युष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठ-

गुहान्तरमाह । यो ह वा इति । देवाः कामाः स्वर्गादयो वा
मानुषाः पञ्चादयः । ओचस्य सम्पत्त्वं साधयति । यस्मादिति ॥
इत्येवं यस्मात्तस्मादिति योजना ॥ सम्पति गुहान्तरमाह । यो
हेति ॥ कथं पुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह । इन्द्रि-
योपहतानामिति ॥ यथोक्ता गुहा मुख्यप्राज्ञगामिनः प्रत्येकं

उ० तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापि-
 ष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥
 सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोथ पर्य्ये-
 त्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश
 ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोथ
 पर्य्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 ऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश

भा० निवातिशयेन जीवितोऽपि समुत्क्रान्तप्राणं ततोऽपि पापि-
 ष्ठतरमेवातिशयेन दृश्येत । कुणपमसृष्टमशुचि दृश्येत स
 वो युष्माकं श्रेष्ठ इत्यवोचत् काका तद्दुःखं परिजिहीर्षुः ।
 तथोक्तेषु पिचा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती ।
 सा चोत्क्रम्य संवत्सरमात्रं प्रोथ स्वव्यापारान्निवृत्ता सती
 पुनः पर्य्येत्येतान् प्राणानुवाच कथं केन प्रकारेण अशक्त
 शक्तवन्तो यूयं मदृते मां विना जीवितुं धारयितुमात्मान-

षा० बाह्यादिषु भवन्तीति वक्तव्यायायिकां प्रथयति । अथेति ॥
 अक्षिद्विराजं चक्षुषादीनामन्यतमं वेत्त्यर्थः । शरीरस्य पापि-
 ष्ठत्वं पापकार्यप्रधानत्वं । हवशब्दोऽवधारणार्थः । उत्तमेवार्थे
 सङ्गिष्याच्च । कुपयमिति । तत्तत्प्राणं शब्दरूपमिति यावत् ॥
 ननु प्रजापतिः सर्वज्ञो मुख्यमेव प्राणं किमिति श्रेष्ठं नाभि-

उ० ह वक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं
 पर्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह
 श्रोत्रं ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोथ
 पर्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह
 मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रामिष्यन्त्स यथा
 सुहयः पद्मीशशङ्खान् सङ्घिदेदेवमितरान् प्राणान्
 समखिदत्तं हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वन्नः श्रेष्ठो

भा० मिति ते होचुर्यथा कला इत्यादि । कला मूला यथा लोकेऽ
 वदन्तो वाचा जीवन्ति । कथं । प्राणान्तः प्राणेन पश्यन्त-
 चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसा सर्वकरणचेष्टां
 कुर्वन्त इत्यर्थः । एवं वयमजीविष्येत्यर्थः । आत्मनोऽश्रेष्ठतां
 प्राणेषु बुद्ध्या प्रविवेश ह वाक् पुनः स्वव्यापारे प्रवृत्ता कम्भ-
 वेत्यर्थः । समानमन्यत् । चक्षुर्ह उच्चक्राम श्रोत्रं होच्चक्राम
 मनो होच्चक्रामेत्यादि । यथा बालाऽमनसः अप्रकृतमनस

भा० वदति तत्राह । काक्तेति । अथ अह इत्युक्ते एतेषां वागादीनां
 दुःखं तत्परिहर्तुमिच्छन् प्रजापतिः अरभङ्गोपायविशेषेण अह-
 त्मन्तं वाग्नं रुन्धति इत्यर्थः । अन्यदित्यस्य विषयमाह । चक्षुरिति ।

उ० ऽसि भोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागु-
वाच दहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं
चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति
॥ १३ ॥ अथ हैनं१ श्रोत्रमुवाच यदहं१ सम्प-

भा० इत्यर्थः ॥ एवं परीक्षितेषु वागादिष्वथानन्तरं ह स मुख्यः
प्राण उच्चक्रमिष्यन्नृत्क्रान्तुमिच्छन्किमकरोदित्युच्यते ।
यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः पञ्चीशश्चङ्गून् पाद-
बन्धनकीलान् परीक्षणाचारूढेन कशया हतः सन्
सङ्घिदेत् समुत्खनेत् समुत्पाटयेत् एवमितरान् वागा-
दीन्समुत्खिदत् समुद्धृतवान् । ते प्राणाः सञ्चालिताः
सन्तः स्वस्थाने स्थातुमनुत्सहमाना अभिसमेत्य मुख्यं प्राणं
तमूचुर्हे भगवन् एधि भवनः स्वामी यस्मात्त्वं नोऽस्माकं
श्रेष्ठोऽसि मा चास्मद्देहादुत्क्रमीरिति । अथ हैनं वागादयः
प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्येणापादयन्त आऊर्बस्त्रिमिव हरन्तो
राज्ञो विश्वः । कथं वाक् तावदुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि
यदिति क्रियाविशेषणं । यद्वसिष्ठत्वगुणास्मीत्यर्थः । त्वं त्वद-
सिष्ठत्वेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसि तद्गुणस्त्वमित्यर्थः ॥

आ० बाणानामपि वहिरन्तरिन्द्रियत्वाविशेषात्कथममनस इति विशे-
षणमस आह । अप्रकृतेति । परीक्षितेषु श्रेष्ठतारहितेषु निरूप्यो-
पनिश्चितेभिरित्यदनशीलाः पादास्तेषां संवृतिः पङ्क्तिस्था
ईशा नियामका शङ्खो वर्षाविकारश्चान्दसः । तान्यथोक्तान्यथो
युगपदुत्पाटयेत् । अथेति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । एवमि-
ति ॥ मयि श्रेयत्वधीर्युष्माकमस्मीति कथं ज्ञातुं शक्यमित्याशङ्क्याह ।

उ० दस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यद-
हमायतनमस्मि त्वं तदायनमसीति ॥१४॥ न वै
वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनांसी-

भा० अथवा तच्छब्दोऽपि क्रियाविशेषण एव । तत्कृतस्त्वदी-
योऽसौ वसिष्ठत्वगुणोऽज्ञानान्धमेति मयाभिमत इत्येतत् ।
तथोत्तरेषु योज्यं चक्षुःश्रोत्रमनःसु श्रुतेरिदं वचो युक्तमिदं
वागादिभिर्मुख्यं प्राणं प्रत्यभिहितं यस्मान्न वै लोके वाचो
न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनांसीति वागादीनि कर-
णान्याचक्षते लौकिका आगमज्ञा वा किन्तर्हि प्राणा
इत्येवाचक्षते कथयन्ति यस्मात्प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
वागादीनि करणजातानि भवत्यतो मुख्यं प्राणं प्रत्यगु-
रूपमेव वागादिभिरुक्तमिति प्रकरणार्थमुपसंक्षिप्तीर्षति ॥

आ० अथेति ॥ वचनं प्रत्यपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥
क्रियाविशेषणत्वमेव विशदयति । यदसिष्ठत्वेति ॥ वसिष्ठत्वेन
गुणेनाहं गुणवानस्मि यत्तत्त्वमेवेति योजना । अनन्तरं वाक्य-
मादाय आचष्टे । त्वमित्यादिना तदसिष्ठ इति समस्तपदमिति-
ग्रहीत्वा व्याख्याय पदान्तरमाह । अथ वेति ॥ यच्छब्दवक्षित्यपे-
रथः । अहं वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीति यत्तत्त्वमेव वसिष्ठत्वगुणोऽसीति
कथमिदानीमुच्यते । अन्यथा हि पूर्वमभिधानस्तवासीदित्याश-
ङ्काह । त्वस्तुत इति ॥ वाचि दर्शितं न्यायं चक्षुरादावति-
दिशति । तथेति ॥ वागादिवचनादुक्त्याय प्राणाधीनतां वागादेः
श्रुतेरेव कथयन्तीत्युक्तस्य । न वै वाच इत्यादेस्तत्पर्यमाह ।
श्रुतेरिति ॥ तदेव च सोपस्कारं आचरोति । युक्तमित्यादिना ॥
यदि सर्वोत्थेव करणानि वाक्कल्याणि स्युर्कार्हि वाचमित्येव तानि

उ० त्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि
सर्वाणि भवन्ति ॥ १५ ॥ १ ॥

भा० ननु कथमिदं युक्तं चेतनावन्त इव पुरुषा अहं श्रेष्ठतायै
विवदन्तोऽन्योन्यं स्पृह्येयुरिति । न हि चक्षुरादीनां
वाचं प्रत्याख्याय प्रत्येकं वदनं सम्भवति । तथापगमो देहा-
त्पुनः प्रवेशो ब्रह्मगमनं प्राणस्तुर्विपपद्यते । तत्रान्यादि-
चेतनावद्देवताधिष्ठितत्वाद्वागादीनां चेतनावत्त्वं तावत्सिद्ध-

भा० ब्रूयुः । यदि चक्षुस्तत्त्वाणि स्युस्तदा सर्व्वाण्येव चक्षन्धीति वदेयुः ।
न चेवं वदन्ति प्राणा इति तु तानि कथयन्ति । तस्मात्प्राण-
पारतन्त्र्यं करणानां सिद्धमित्यर्थः । वागादिभिरुक्तत्वं त्वदसि-
क्तोऽसीत्यादि प्राणस्यैव यथोक्तगुणवतो ध्येयत्वं प्रकरणादर्थः ॥
साक्षादुपसंहारादर्शनादुपसङ्गिहीर्षतीत्युक्तं । आख्यायिकाया
यथा श्रुतमर्थमाक्षिपति । नन्विति ॥ यथा पुरुषाश्चेतना-
वन्तो विवदमानाः स्पृहन्ते तथा वागादयोऽचेतनाः स्वकी-
यश्रेष्ठत्वसिद्ध्यर्थं विप्रतिपन्ना मिथः स्पृह्येरन्निति नैव युक्तम-
चेतनेषु स्पृह्यादेरदर्शनादित्यर्थः । किञ्च वाग्यतिरिक्तानाम-
न्योन्यं वचनमेवानुचितं वचनस्य वाग्यापारत्वादित्याह । न
हीति ॥ किञ्च वागादीनां देहेत्सर्पणाद्ययुक्तमचेतनत्वादित्याह ।
तथेति ॥ वागब्दे न हीत्यस्यानुकर्षणार्थः । अग्न्यादयश्चेतना-
वन्यो देवतास्ताभिरधिष्ठितत्वात्सादात्म्याभिप्रायेण वागादीनां
चेतनावत्त्वसम्भवाद्देवतादिश्वहारः सम्भवतीति ॥ अपिर्वाग्भूत्वा
मुखं प्राविशदिति श्रुतिमनुष्ठत्योत्तरमाह । तत्रेति ॥ एकस्मिन्देशे
अनेकचेतनावतां विरज्जानेकाभिप्रायानुविधायित्वेन देह-
स्योक्तमथनप्रसङ्गादक्रियत्वप्रसङ्गाद्वा बानेकचेतनाधिष्ठितत्वमेकस्य
देहस्य सम्भवतीति शङ्कते । तार्किकेति ॥ किमेकशरीरमनेक-
मनेकचेतनाधिष्ठितं न भवति किं वा तैर्निर्जीतकर्तृभोक्ताधि-
ष्ठितमिति विवक्ष्याद्यं दूषयति । नेतीति ॥ अस्ति हि परमते

भा० मागमतः । तार्किकसमयविरोध इति चेत् । देहे एकस्मि-
न्नेकचेतनावत्त्वेनेश्वरस्य निमित्तकारणवत्त्वाभ्युपगमात् ।

ये तावदीश्वरमभ्युपगच्छन्ति तार्किकास्ते मनश्चादि-
कार्यकारणानामाध्यात्मिकानां वाङ्मानाञ्च पृथिव्यादीनां
ईश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिच्छन्ति रथादि-
वत् । न चास्माभिरन्याद्यासेतनावत्यो देवता अध्यात्म-
कर्तृभोक्तृयोग्या अभ्युपगम्यन्ते किं तर्हि कार्यकरणवतीनां
हि तासां प्राणैकदेवताभेदानां अध्यात्माधिभूताधिदैव-
भेदकोटिविकल्पानां । अथ्यक्षतामात्रेण नियन्त्रेश्वरोऽभ्युप-
गम्यते । स ह्यकरणः । अपाणिपादो जवनो गृहीता

आ० शरीरस्य जीवाधिक्षितस्यैवेश्वराधिक्षितत्वं तथाचैकशरीरमे-
कचेतनाधिक्षितं न भवतीति नास्ति क्षेत्ररवादिनां शङ्केत्यर्थः ॥

सङ्ग्रहवाक्यं विदधेति । ये तावदिति ॥ अचेतनानां चेतना-
धिक्षितानामेव प्रवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । रथादिवदिति ॥
द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ कार्यकारणानामधिक्षात् देवतानां
तर्हि तत्कार्यकारणानां किमधिक्षात् देवतान्तरमिति पृच्छति ।
किन्तुर्हीति ॥ देवताकार्यकारणानामधिक्षात् देवतान्तरमिष्टं
चेदनवस्था स्यादिति मन्वानं प्रत्याह । कार्यकारणवतीनामिति ॥
शाकल्यब्राह्मणमनुकृत्याह । प्राणेति ॥ ननु भूयस्यो देवताः
कथं तासां प्राज्ञान्तर्यैकदेवताप्रभेदत्वमत आह । अध्यात्मैति ॥
अध्यात्माधिभूताधिदेवानां भेदकोटिभिर्विकल्पो यासामिति वि-
ग्रहः । नियन्त्रत्वप्रयुक्त्यापारबन्धं वारयितुं विशिनष्टि । अथ्य-
क्षतामात्रेणेति ॥ अथेश्वरस्यापि नियन्त्रत्वात्कार्यकारणवत्त्वं देव-
तानामिव स्यादिति चेन्नेत्याह । स हीति ॥ अकारणत्वमकार्य-
त्वस्योपकक्षयः । तत्र श्रुतिं प्रमादधति । अपाणीति । आदित्यप-
देन च न तस्य कार्यकारणवत्त्वं विद्यत इत्यादि मन्त्रवर्णो गृहीतः ।

भा० पञ्चत्यक्षुः स षट्शोत्यकर्ण इत्यादिमन्त्रवर्णार् । हिरण्य-
गर्भं पश्यति जायमानं । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमि-
त्यादि च श्वेताश्वतरीयाः पठन्ति ॥

भोक्ता कर्माफलसम्बन्धी देहे तद्विलक्षणे जीव इति
वक्ष्यामः । वागादीनाञ्चेह संवादः कल्पितो विदुषोऽन्य-
वतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठतानिर्द्धारणार्थं । यथा लोके
पुरुषा अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विवदमानाः कश्चिदुण-
विशेषाभिज्ञं पृच्छन्ति को नः श्रेष्ठो गुणैरिति । तेनोक्त
एकैकश्रेणादः कार्यं साधयितुमुद्यच्छन्तु । येनादः कार्यं
साध्यते स वः श्रेष्ठ इत्युक्तास्तथा एवाद्यच्छन्त आत्मनो
ऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्द्धारयन्ति । तथेमं मन्व्यवहारं वागा-
दिषु कल्पितवती श्रुतिः । कथं नाम विद्वान् वागा-
दीनामेकैकस्याभावेऽपि जीवनं दृष्टं न तु प्राणस्येति
प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्यत इति । तथाच श्रुतिः कौषीत-
कीनां । जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो जीवति

आ० सूत्रात्मा हिरण्यगर्भो सा चैका समष्टिरूपा देवता तदवस्थाभे-
दानां देवतानामीश्वरो नियन्तेत्युक्तं तत्र प्रमाणमाह । हिरण्य-
गर्भमिति ॥ आदिपदेन हिरण्यगर्भः समवर्त्ततेत्यादि श्रुत्येते ॥

देवानामीश्वरस्य चास्मिन्देहे भोक्तृत्वाभावे कस्य भोक्तृत्वमित्यत
आह । भोक्तेति ॥ तद्विलक्षणे देवतेश्वराभ्यां व्यावृत्त इति
यावत् । वागादिशब्दवाच्यास्वेतनावयो देवता इति श्लो-
काख्यायिकायाश्चार्थनित्यर्थमुक्तमिदानीं तस्यास्तात्यर्थमाह ।
वागादीनाञ्चेहि ॥ कल्पनाप्रयोजनमाह । विदुष इति । यथोक्तां
कल्पनां दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ तेनोक्ता इत्युक्तमेव
अनङ्गि । एकैकश्रेणेति ॥ विदुष इत्यादिनोक्तं प्रयोजनं प्रकटयति ।

उ० स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चि-
दिदमाशुभ्य आशकुनिभ्य इति होवुस्तद्वा एत-
दनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवं-

भा० चक्षुरपेतोऽन्धान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान्
हि पश्यामो जीवति मनोऽपेतो बालान् हि पश्यामो
जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूर्ध्वच्छिन्न इत्याद्या ॥ १ ॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यतीति । मुख्य-
प्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन् प्रति वक्तृनिव
कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं प्रसिद्धमाशुभ्य
आशुभिः सहाऽऽशकुनिभ्यः सह शकुनिभिः सर्वप्राणिनां
यदन्नं तत्तवान्नमिति होवुर्वागादय इति । प्राणस्य
सर्वमन्नं प्राणोऽन्ना सर्वस्यान्नस्येत्येवंप्रतिपत्तये कल्प-

ष्या० कथं नामेति ॥ विद्वान् प्राणश्रेष्ठतां कथं नाम प्रतिपद्येतेति
सम्बन्धः ॥ प्रतिपत्तिप्रकारं सङ्क्षिपति । वागादीनामिति ॥ फल-
वती कल्पनेति शेषः ॥ दृष्टेऽप्यर्थे श्रुतिमनुग्राहकत्वेन दर्शयति ।
तथा चेति ॥ १ ॥

वागादीनां स्वामी श्रैष्ठादिगणः प्राणोऽस्मीति विद्यादिति प्रधा-
नविद्यामुपदिश्य तद्दर्शनाद्भुतान्नवासोदृष्टिविधानार्थे प्रक्रमे
प्रथममन्नदृष्टिं विधानुं प्रसङ्गं प्रकुर्वते । स होवाचेति ॥ मुख्यस्य
प्राणस्य प्रभुत्वं वागादीनां प्रति वक्तृत्वं काल्पनिकमिच्छाह । मुख्य-
मिति ॥ यदिदमित्युक्तमेव च यत्तदं वाक्यार्थकल्पनार्थं यदन्न-
मित्यन्नानूद्यते । तद्वा एतदित्यादि ॥ उत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्या-
दर्शभेदाभावमाशङ्क्याह । प्राणस्येति ॥ प्राणशब्दं विहायाऽन्न-
शब्दप्रयोक्ते तात्पर्यमाह । सर्वप्रकारेति ॥ अन्न चेष्टायामिति
धातुगत्यानशब्दस्योपादानं सर्वप्रकारचेष्टया प्राणस्य प्राप्ति

उ० विदि किञ्च नानुं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच
किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होवुस्तस्माद्वा

भा० ताख्यायिकारूपाद्वावृत्य स्वेन श्रुतिरूपेणाह । तद्वै एत-
द्यत्किञ्चिन्नोके प्राणिभिरन्नमद्यते अन्नस्य प्राणस्य
तदन्नं प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । सर्वप्रकारचेष्टा-
व्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम ।
प्राद्युपसर्गपूर्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात् । तथाच सर्व्या-
न्नानामन्तुर्नामग्रहणमितीदं प्रत्यक्षं नाम अन्न इति ।
सर्व्यान्नानामन्तुः साक्षादभिधानं । न ह वै एवंविदि
यथोक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्यः सर्व्यान्नाना-
मन्तेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै किञ्चन किञ्चिदपि प्राणि-
भिराद्यं सर्वैरन्नमनद्यं न भवति सर्वमेवंविद्यन्नं भव-
तीत्यर्थः । प्राणभूतत्वाद्विदुषः । प्राणाद्वा एष उदेति

आ० गुणप्रदर्शनार्थं । तथा यः कोऽपि दहति शोषयति ज्ञावयति वा
सर्वोऽपि प्राण एवेति युक्तं । प्राणस्यान इति नामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं
पूर्वोक्तधातुजन्मनामेति यावत् ॥

उक्तमेवार्थं समर्थयते । प्रादीति ॥ अन्नशब्दस्येति शेषः । न
प्राणस्य सर्वचेष्टातिरिक्तत्वकारार्थः । तथाच प्राणादिशब्दोपा-
दाने विशेषव्याप्तिरेवेति स्थिते सतीत्यर्थः । अन्न इति प्रत्यक्षमिदं
नाम । सर्व्यान्नानामन्तुर्नामग्रहणमिति सम्बन्धः ॥ तदेव व्याचष्टे ।
सर्व्यान्नानामिति ॥ ततश्च प्राणशब्दस्य प्राणविदः सर्वमन्नं चेत्तद्वि-
दुषो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धौ तद्विषयं शाखं विरुध्येतेत्याशङ्क्या-
ध्यात्मिकं रूपं हित्वाऽधिदैविकेन रूपेण तस्य सर्व्यान्नत्वे विभा-
गशास्त्रमाध्यात्मिकपरिच्छेदविषयत्वेनाविरुद्धमित्याह । प्राणभू-
तत्वादिति ॥ प्राणभूता विद्वानित्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति । प्राणा

उ० एतदशिष्यतः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिद-
धति लम्बुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥

भा० प्राणोऽस्तमेतीत्युपक्रमैवंविदो ह वा उदेति सूर्य एवंविद्य-
स्तमेतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

स होवाच पुनः प्राणः । पूर्ववदेव कल्पना । किं मे वामो
भविष्यतीत्यर्थं इति होचुर्वागादयः । यस्मात्प्राणस्य वास
आपस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्त्वन्तश्च
ब्राह्मणा विदांस एतत्कुर्वन्ति । किं अङ्गिर्वासस्यानीयाभिः
पुरस्ताद्भोजनात्पूर्वमुपरिष्ठाच्च भोजनादूर्ध्वं परिदधति
परिधानं कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्बुको लम्बनशीलो
वासो भवति । वाससो लम्बैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति ।
वाससो लम्बुकत्वेनार्धमिद्धैवानग्रता इत्यनग्नो ह भवतीत्यु-
त्तरीयवान् भवतीत्येतत् । भोक्ष्यमाणस्य भुक्त्वन्तश्च यदा-
चमनं शुद्ध्यर्थं विज्ञातं तस्मिन् प्राणस्य वास इति दर्शनमा-
त्रमिह विधीयते । अङ्गिः परिदधतीति नाचमनान्तरं ।
यथा लौकिकैः प्राणिभिरद्यमानमन्नं प्राणस्येति दर्शन-

भा० हेति ॥ प्राणविद्याङ्गत्वेनाग्नदृष्टिरपदिष्टा ॥ सम्यति तदङ्गत्वेन
वासोदृष्टिं प्रक्षेति । स होवाचेति ॥ अत्रापि प्राणस्य प्रकृतं
वागादीनां प्रति वक्तव्यं कल्पितमेवेत्याह । पूर्ववदिति ॥
अथां प्राणं प्रति वासोरूपत्वे गमकमाह । यस्मादिति ॥ वासो-
दृष्टिफलमाचष्टे । लम्बुक इति ॥ अनग्नो ह भवतीत्यस्य पौनःपुन्य-
माशङ्कार्थविशेषमाह । वास इति ॥ नाचमनान्तरं प्राणविदो
विधीयते एवंविदशिष्यज्ञाचामेदिति श्रुतिविद्याशङ्काह । भोक्ष्य-

भा० माचं । तदत्किं मे वास इत्यादि प्रश्नप्रतिवचनयोस्तुल्य-
त्वात् । यद्याचमनमपूर्वं तादर्थ्येन क्रियेत तदा कृत्याद्य-
न्नमपि प्राणस्येति भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात् ।

तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणस्य
विज्ञानार्थत्वादूर्द्ध्वजरतीयो न्यायो न युक्तः कल्पयितुं ।
यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रायत्यार्थं प्राणस्थानप्रतार्थञ्च न
भवतीत्युच्यते न तथा वयमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः ।
किन्तर्हि प्रायत्यार्थाचमनसाधनभूता आपः प्राणस्य वास
इति दर्शनञ्चोद्यत इति ब्रूमः । तत्राचमनस्योभ-
यार्थत्वप्रसङ्गदोषचोदनानुपपन्ना । वासोऽर्थ एवाचमने
तद्दर्शनं स्यादिति चेत् । न । वासोज्ञानार्थवाक्ये वासोऽर्थो

आ० माणस्येति ॥ आदिप्रदेन प्रश्नप्रतिवचने गृह्येते । सर्व्वप्राणि-
भोग्येऽन्ने तस्यान्नमिति दृष्टिवदाचमनीयास्वप्नु तस्य विधीयते ॥
वासोदृष्टिरित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा विवक्ष्येति । यदीति ॥ तादर्थ्य-
नानप्रतार्थ्येनेति यावत् ॥

अथ पूर्व्वमग्नदृष्टिरेव विधीयते । सर्व्वान्नभक्षणस्य प्रमाणवि-
रुद्धत्वादिव । त्वपूर्व्वमाचमनमविरोधादिधीयतामित्याशङ्क्याह ।
तुल्ययोरिति ॥ एकस्याचमनस्य शुद्ध्यर्थत्वमनप्रतार्थत्वञ्च वक्तुम-
शक्यं विरोधादित्याशङ्क्याह । यत्त्विति ॥ विरोधो यथा स्यात्तथेति
यावत् । तर्हि कीदृगाचमनं विवक्षितमित्याह । किन्तर्हीति ॥
प्रयत्नस्य भावः प्रायत्वं तदार्थो या आचमनक्रिया तत्साधनभूता-
स्वप्नु वासासङ्गत्वनं क्रियान्तरमत्र विधित्वितमित्याह । प्राय-
त्येति ॥ क्रियाभेदे फलितमाह । तत्रेति ॥ अन्यार्थास्वप्नु अन्यार्थ-
त्वचिन्तने प्रमाणविरोधादिधियोगेन वासोऽर्थमाचमनान्तरमेव
विधेयं । तत्र चानप्रतार्थत्वचिन्तनमुचितमिति शङ्कार्थः । वासो
ऽर्थपूर्व्वमाचमनविधाने तत्रानप्रतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभे-

उ० तद्वैतस्त्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रप-
द्यायोक्तोवाच यद्यप्येनचक्षुष्काय स्थाणवे ब्रूया-
ज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति
॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां
दीक्षित्वा पौष्णिमास्यां रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं

भा० पूर्वाचमनविधाने तत्रानग्रतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्य-
भेदः । आचमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वञ्चेति प्रमाणाभावात् ।

तदेतत्प्राणदर्शनं स्तूयते । कथं तद्वैतप्राणदर्शनं । सत्य-
कामो जाबालो गोश्रुतये नाम्ना वैयाघ्रपद्याय व्याघ्र-
पदेऽपत्यं वैयाघ्रपद्यस्तस्मै गोश्रुत्याख्यायोक्तोवाचाऽन्य-
दपि वक्ष्यमाणं वचः । किन्तुवाचेत्याह । यद्यपि शुष्काय
स्थाणवे एतद्दर्शनं ब्रूयात् प्राणविज्जायेरन्नुत्पद्येरन्ने-
वास्मिन् स्थाणौ शाखाः प्ररोहेयुस्त पलाशानि च पत्राणि ।
किमु जीवते पुरुषाय ब्रूयादिति । यथोक्तप्राणदर्शनविद
इदं मन्याख्यं कर्मारभ्यते । अथानन्तरं यदि महम्महत्त्वं

आ० दप्रसङ्गात्प्रसिद्धाचमनसाधनभूतास्त्र्युवा सोऽदृष्टिपरमेव च वाक्य-
मित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ वासोऽर्थत्वमन्यार्थत्वं दृष्ट्यर्थत्वमित्युक्ते
प्रमाणस्यैकस्य वाक्यस्याप्रमात्यत्वप्रसङ्गादिति यावत् ॥

तद्वैतदित्यादि वाक्यं विधानार्थं नापि फलवचनं तथाच व्यर्थ-
मित्याशङ्क्याह । तदेतदिति ॥ स्तुतिमेव प्रश्रमुर्वकं विष्टयोति ।
कथमिति ॥ जीवते पुरुषाय प्राणविद्यावन्वददर्शनं ब्रूयात्त-
दास्मिन्माहात्म्यं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना ।
गोदोहनवदधिकृताधिकारमिदं कर्म प्राणविदोऽस्मिन्न-

उ० दधिमधुनोरूपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्य-
 ग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥
 वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये
 सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य
 हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावा-
 ज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेदायतनाय
 स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत्
 ॥ ५ ॥ अथ प्रतिसृप्याञ्जुलौ मन्यमाधाय जप-

भा० जिगमिषेत् गन्तुमिच्छेन्नहत्त्वं प्राप्तुं यदि कामयेद-
 त्थर्थः । तस्मिन् कर्मा विधीयते । महत्त्वे सति श्रीरूपन-
 मते । श्रीमते ह्यर्थं प्राप्तधनं ततः कर्मानुष्ठानं ततश्च
 देवयानं पितृयानं वा पन्थानं प्रतिपत्स्यत इत्येतत्प्रयो-
 जनमुररीकृत्य महत्त्वप्रेषोरिदं कर्मा न विषयोपभोग-
 कामस्य । तस्यायं कालादिविधिरुच्यते । अमावस्यायां
 दीक्षिता दीक्षित इव भूमिशयनादिनिश्चयं कृत्वा तपो-

आ० धिक्कारोऽस्तीत्याह । यथोक्तं ॥ अतन्तरं प्राणविद्यानिष्पत्ति-
 रिति शेषः ॥ वाक्यशेषं पूरयति । तस्येति ॥ महत्त्वद्वारा
 विषयोपभोगकामुकस्य कर्मविधायि शास्त्रं श्रेणादिशास्त्रव-
 दनर्थफलमेवेत्याशङ्क्याह । महत्त्वे हीति ॥ तस्येति प्रकृतम-
 त्प्राण्यकर्मोक्तिः । कालादीत्यादिशब्दे द्रव्यादिसङ्गुद्धार्यः ।
 दैव्यं दीक्षायां भवं मौज्यभ्यङ्गनादि न सर्वमेवायमनुतिष्ठति ।
 प्रकृतिधर्मा हि विज्ञेयानुवर्तन्ते । प्रकृतिवद्विज्ञेयः कर्त्तव्येति

उ० त्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः
 श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्येष्ठां श्रेष्ठां
 राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानीति

भा० रूपं सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादिधर्मवान् भूत्वा इत्यर्थो
 न पुनर्देह्यमेव कर्मजातं सर्वमुपादत्ते । अतदिकारत्वात्
 न्याय्यस्य कर्मणः । उपसद्गतीति श्रुत्यन्तरात् । पयोमात्र-
 भक्षणं च शुद्धिकारणं तप उपादत्ते । पौर्णमास्यां रात्रौ
 कर्मारभते सर्वोषधस्य ग्रामारणानामौषधीनां यावच्छ-
 त्वात्पमत्पमुपादाय तद्वितुषीकृत्याममेव पिष्टं दधिमधुनो-
 रौदुम्बरे कंसाकारे चमसाकारे वा पात्रे श्रुत्यन्तरात्प्रति-
 षोपमयाऽद्यतः स्थापयित्वा ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्ना-
 वावसथ्ये आज्यस्य आवापस्थाने ऊत्वा सुवभंलघ्नं मन्थे
 सम्पातमवनयेत्कंसवमधः पातयेत् । समानमन्यत् । वसि-

ष्ठा० न्यायात् । न चेदं कर्म कस्य चिद्विहितिरितो यथोक्तधर्मवत्त्वमे-
 वात्र विवक्षितमित्यर्थः ॥ दीक्षितेत्यनेन विवक्षितं धर्मान्तरमाह ।
 उपसदिति ॥ उपसदो नामेष्टयः प्रवर्ग्याहस्तु प्रसिद्धाः । तासु व्रतं
 पयोमात्रभक्षणं तदुपेतो भूत्वा मय्यं सम्पाद्य जुहोतीति वाजस-
 नेयको समानप्रकरणे श्रवणादिति यावत् । पिष्टं कृत्वा तदा-
 ममपक्वमेव दधिमधुनोः सम्बन्धं पात्रे प्रक्षिप्येति सम्बन्धः । रौदु-
 म्बरे नियमः । पात्रस्याकारे तु विकल्पः । कथमश्रुतं पात्रमत्र
 कथ्यते तत्राह । श्रुत्यन्तरादिति ॥ रौदुम्बरे कंसाकारे कंसं चमसे
 वेति वाजसनेये श्रवणात्सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनापेक्षितं पात्रमत्र
 गृह्येतमित्यर्थः । आवास्यसम्बन्धो कौत्तिकोऽग्निः । आवास्यो
 विवक्षितो यस्मिन्नापासनात्सं कर्म क्रियते । आज्यस्य ऊत्वेति

उ० ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयच्ची पच्छ आचामति
तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य

भा० ष्ठाथ प्रतिष्ठायै सम्यदे आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं
तथैव सम्यातमवनयेत् । ऊत्वाऽथ प्रतिसृष्याग्नेरीषदपसृ-
त्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपतीमं मन्त्रं । अमो नामा-
स्यमा हि ते । अम इति प्राणस्य नाम । अग्नेन हि
प्राणः प्राणिति देहे इत्यतो मन्थद्रव्यं प्राणस्यान्-
त्वात्प्राणत्वेन स्तूयते अमो नामासीति ॥ कुतः । यत्तो
ऽमा सह हि यस्मात्ते तव प्राणभूतस्य सर्व्वं समस्तं जग-
दिदं अतोऽमो नामासीत्यर्थः । स हि प्राणभूतो मन्थो
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । अत एव च राजा दीप्तिमानधिपतिश्चाधि-
ष्ठाय पालयिता सर्व्वस्य । स मा मामपि मन्थः प्राणो
ज्यैष्ठ्यादिगुणपूगमात्मनो गमयत्वहमेवेदं सर्व्वं जगदसानि
भवानि प्राणवत् । इतिशब्दे मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ अथानन्तरं

आ० सम्बन्धः । आवपस्यागमाहुतिप्रक्षेपप्रदेशः ॥ गृह्योक्तं वसिष्ठाय
स्वाहेत्यादिवाक्यं पूर्व्ववाक्येन तुल्यार्थमित्याह । समानमिति ॥
तुल्यत्वमेव स्पष्टयति । वसिष्ठायेति ॥ स्वाहेति मन्त्रं समुच्चार्य्य
ऊत्वेति सम्बन्धः । तथैव प्रथमहेमानन्तरमित्यर्थः । आहुतय-
न्तरमथशब्दार्थः ॥

भवतु प्राणस्येदं नाम मन्थनस्य तु कथं मन्त्रार्थमिच्छायाह ।
अग्नेन हीति ॥ प्रतिष्ठातेऽयं प्रश्नपूर्व्वकं हेतुमाह । कुत इति ॥
अतश्चामो नामासीति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ हेतुं व्याचष्टे । यस्मा-
दिति ॥ अनन्तरं जपकर्मणः सकाशादिति शेषः ॥ तदेव
स्पष्टयति । मन्त्रस्येति । मन्त्रस्यैकैकेन पादेन मन्त्रस्यैकैकं प्रांसं

उ० भोजनमित्याचामति श्रेष्ठं सर्वधातममित्याचा-
मति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ॥ ७ ॥

भा० खल्वेतया वक्ष्यमाणयक्षा पच्छः पादश्च आचामति भक्ष-
यति । मन्त्रस्यैकैकेन पादेनैकैकयासं भक्षयति । तद्भो-
जनं सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः प्राणमादित्यस्यैकीकृत्यो-
च्यते । आदित्यस्य वृणीमहे प्रार्थयेमहि मन्त्ररूपं ।
येनान्नेन सावित्रेण भोजनेनोपभुक्तेन वयं सविदस्वरू-
पापन्ना भवेमेत्यभिप्रायः । अथवा देवस्य सवितुरिति
पूर्वेण सम्बन्धः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं सर्वान्नेभ्यः सर्वधातमं
सर्वस्य जगतो धारयित्तमं अतिशयेन विधाततममिति
वा । सर्वथा भोजनविशेषणं तुरं त्वरं तूर्णं शीघ्रमित्ये-
तद्भगस्य देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेषः । धीमहि
चिन्तयेमहि विशिष्टभोजनेन संकृताः शुद्धात्मानः सन्त
इत्यभिप्रायः । अथवा भगस्य श्रियः कारणं महत्त्वं प्राप्तं
कर्म कृतवन्तो वयं तद्धीमहि चिन्तयेमहि । सर्वं च मन्त्र-

आ० भक्षयतीति योजना । भोजनं मन्त्ररूपमिति सम्बन्धः । तत्कथं
सवितुः स्यात् प्राणस्य हि मन्त्रमथमन्नमित्युक्तं तत्राह । प्राण-
मिति ॥ उच्यते सवितुर्भोजनमिति शेषः ॥ प्राणादित्योरेकत्वे
फलितं वाक्यार्थमाह । आदित्यस्येति ॥ मन्त्ररूपं तद्भोजनमिति
पूर्वेण सम्बन्धः ॥

प्रार्थनाविषयं भोजनमेव विशिनष्टि । येनेति ॥ तस्यैव
विश्लेषणान्तरं श्रेष्ठमित्यादि स्थितिकारणत्वमुक्त्वा जनकत्वं पक्षा-
न्तरमाह । अतिशयेनेति ॥ जगद्भ्यामिति फलदानेति जगद्भ्यामिति
फलदाने च ध्यातुः श्रेष्ठं किमिति भोजने कथ्यमाने ध्यानमुच्यते

उ० निर्णिज्य कश्चं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति
 चर्मणि वा स्थण्डिल्ये वा वाचंयमोऽप्रसाहः स
 यदि त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥
 तदेष श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु त्रियं स्वप्नेषु
 पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने
 तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ९ ॥ २ ॥

भा० लेपं पिबति निर्णिज्य प्रक्षाल्य कंसं कंसाकारं चमसश्च-
 मसाकारं वैदुम्बरं पात्रं । पीत्वा आचम्य पश्चादग्नेः
 प्राक्शिराः संविशति चर्मणि वाऽजिने स्थण्डिल्ये केवलायां
 भूमौ । वाचंयमो वाग्यतः सन्नित्यर्थः । अप्रसाहो न प्रसङ्गते
 नाभिभूयते स्थायनिष्ठस्वप्नदर्शनेन यथा तथा संयत-
 चित्तः सन्नित्यर्थः । स एवम्भूतो यदि त्रियं पश्येत् स्वप्नेषु
 तदा विद्यात्समृद्धं ममेदं कर्मेति ॥

तदेतस्मिन्नर्थ एव श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । यदा

आ० तत्राह । विशिष्टेति ॥ शुद्धचित्तं ध्यानकारणमुक्त्वा प्रकृतकर्म-
 प्रेक्षितमहत्त्वे हेतुत्वादपि ध्यानमनुष्ठेयमित्याह । अथवेति ॥
 सावित्रं रूपमुक्तं नियमेनौदुम्बरं वैकल्पिताकारे विशेषः । पात्रं
 प्रक्षाल्य पिबतीति सङ्गमः । मन्त्रलेपपात्रं प्रक्षाल्य पीत्वा-
 चमनपूर्वकमग्नेः पश्चिमभागे कृष्णाजिनव्यवाहतायां केव-
 लायां वा भूमौ प्राक्शिरा भूत्वा शयीतेत्याह । पीत्वेति ॥
 शयनस्य कर्तव्यं दर्शयति । वाचंयम इति । तस्य स्वप्ने कथ-
 चिदुत्तमस्तीदृशे शुभागमः सूच्यत इत्याह । स एवम्भूत
 * इति । २ । प्राग्विद्यया तदङ्गकर्म चेत्तुभयमुक्तमिदानीमपि वि-
 द्यात्सातुक्तामसावृत्त्या विद्यायात्सातुक्त्वात् ॥ तत्रादीति ॥

उ० श्वेतकेतुहीरुणेयः पञ्चालानां११ समितिमेयाय
तं११ ह प्रवाहणो जैबलिर्वाव कुमारानु त्वा-
शिषत्पिता इत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ
यदितोऽधिप्रजाः प्रयत्नीति न भगव इति वेत्थ
यथा पुनरावर्तना ३ इति न भगव इति वेत्थ
पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च यावर्तना ३ इति

भा० कर्मसु काम्येषु कामार्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु
स्वप्नकालेषु वा पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात् । कर्मणां
फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः ॥ तस्मिन्
स्थ्यादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने सति इत्यभिप्रायः । द्विरुक्तिः
कर्मसमाप्त्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्ताः संसार-
गतयो वक्तव्या वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यत आख्या-
यिका आरभ्यते । श्वेतकेतुर्नामतो ह इत्येतिद्व्यर्थः ।
अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुणेयः पञ्चालानां जन-
पदानां समितिं सभामेयाय आजगाम । तमागतवक्तं ह
प्रवाहणो नामतो जीबल्यापत्यं जैबलिर्वाचोक्तवान् । हे
कुमारानु त्वा त्वामशिषदन्वशिषत्पिता । किमनुशिष्टस्त्वं
पित्रेत्यर्थः । इत्युक्तः स आह्वाऽनु श्वागुशिष्टोऽस्मि
भगव इति सूचयन्नाह । तं होवाच यद्यनुशिष्टोऽस्मि

आ० तासाञ्च वक्तव्यत्वे हेतुर्वाचः । वैराग्यहेतोरेति । राजा कुमा-
रेति सम्बोधयन्नभिमानं श्वेतकेतुर्वाचोक्तवानिति ।

उ० न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्य यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यता ३ इति न भगव इति वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥ ३ ॥ अथ नु किमनुशिष्टोऽवोच्यथा यो हीमानि न विद्यात् कथं सोऽनुशिष्टो ब्रवी-

भा० वेत्य यदि तोऽस्माहोकादध्यधृद्धं यत्प्रजाः प्रयन्ति यद्गच्छन्ति तत्किं जानीष इत्यर्थः । न भगव इत्याह इतरो न जानेऽहं तद्यत्पृच्छसि । एवं तर्हि वेत्य जानीषे यथा येन प्रकारेण पुनरावर्त्तन्ता इति न भगव इति प्रत्याह । वेत्य पयोर्मार्गयोः सह प्रयाणयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्तना व्यावर्त्तनं इतरेतरविद्योगस्थानं सह गच्छतामित्यर्थः । न भगव इति वेत्य यथासौ लोकः पितृसम्बन्धी । यं प्राप्य पुनरावर्त्तन्ते बज्रभिः प्रयद्भिरपि येन कारणेन न सम्पूर्यता ३ इति । न भगव इति प्रत्याह । वेत्य यथा येन क्रमेण पञ्चम्यां पञ्चसङ्ख्याकायां आहुतौ ऊतायामाहुतिनिर्वृत्ता आहुतिसाधनाश्चापः पुरुषवचसः

आ० यथेति ॥ अथार्थमाह । येनेति ॥ विददविदुषोऽस्तुत्यमार्गयोः सतोर्दो मार्गौ तयोर्मध्ये देवयानस्येत्यादि योऽव्यमुक्तं वाक्यार्थं सङ्गृह्णति । इतरेतरेति ॥ विदुषाश्च कर्मिणाश्च मार्गद्वयमधिष्ठत्य सह प्रस्थितानां यत्र मिथो विद्योगो भवति तत्किं वेत्येत्यर्थः । पितृलोकसम्बन्धिनं लोकमेव व्याकरोति । यं प्राप्येति ॥ आहुतिनिर्वृत्त इत्यस्य व्याख्या आहुतिसाधनाच्चेति अपूर्व-रूपावामयां भूतानां अनुवर्त्येति व्याख्या । अथवा पयोऽहतादि-

उ० तेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय तः होवाचा
 ऽननुशिथ्य वाक् किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशि-
 षमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्रा-
 क्षीतेषां नैकञ्च नाशवं विवक्तुमिति स होवाच

भा० पुरुष इत्येवंवचोऽभिधानं यासां ह्यमानानां क्रमेण
 षष्ठाङ्गतिभूतानां ताः पुरुषवचसः पुरुषवाच्या भवन्ति
 पुरुषाख्यां सुभन्त इत्यर्थः । इत्युक्तो नैव भगव इत्याह ।
 नैवाहमत्र किञ्च न जानामीत्यर्थः । अथैवमज्ञः सन् किम-
 नुशिष्टोऽस्मीत्येवाचथा उक्तवानसि । यो हीमानि मया
 पृष्टान्यर्थजातानि न विद्यान् विजानीयात्कथं स विद्वत्स-
 नुशिष्टोऽस्मीति ब्रवीत । एवं स श्वेतकेतुराज्ञाऽऽयस आया-
 सितः सन् पितुरर्द्धं स्थानमेयाय गतवांसाञ्च पितरमुवा-
 चाऽननुशिष्याऽनुशासनमस्तुलैव मा मां किल भगवान्समा-
 वर्त्तनकालेऽब्रवीदुक्तवान् अनु त्वाशिषमन्वशिषं त्वामिति ॥

यतः पञ्च पञ्चसङ्ख्याकान् प्रश्नान् राजन्यबन्धूरा-
 जन्याः बन्धवोऽस्येति राजन्यबन्धुः स्वयं दुर्वृत्त इत्यर्थः

आ० रूपेणाङ्गतिं साधयन्तीति चाङ्गत्या पुनरपृज्वात्मना निष्पन्ना
 इत्यर्थः । क्रमेणेति अङ्गासोमहश्चामरेतसां हवनद्वारेण्येति
 यावत् । षष्ठाङ्गतिभूतानामन्येष्टिविधानेन शरीराङ्गतिद्वारा
 सूक्ष्मत्वां गतानामित्यर्थः ॥ तत्पृष्टार्थजातातिरिक्तविषयमनु-
 शासनं ममास्मीत्यनुशिष्टेऽस्मीत्युक्तमित्याशङ्काह । यो हीति ॥
 अननुशिष्य त्वामन्वशिष्यमिति अथमुक्तवानस्मीत्याशङ्काह ।
 यत इति । नैकञ्चनेत्युक्तमेव नष्टप्रदं नाशमिति सम्बन्धं

उ० यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमेषां नैकञ्चन
वेद यद्यहमिमानवदिष्यं कथं तेनावश्यमिति ॥
५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽर्द्धमेयाय तस्मै ह प्राप्ता-

भा० ऽप्राचीत्पृष्टवांस्तेषां प्रश्नानां नैकञ्च नैकमपि नाशकं न
शक्तवानहं विवक्तुं विशेषेणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः । स
होवाच पिता यथा मा मां वत्स त्वं त्वदागममात्रमेव
एतान्प्रश्नानवद उक्तवानसि तेषां नैकञ्च नाशकं विवक्तु-
मिति । तथा मां जानीहि त्वदीयाज्ञानेन लिङ्गेन मम
तद्विषयमज्ञानं जानीहीत्यर्थः । कथं यथाऽहमेषां प्रश्ना-
नामेकञ्च नैकमपि न वेद न जाने इति । यथा त्वमे-
वाङ्ग एतान्प्रश्नान् जानीषे तथाऽहमप्येतान् जान इत्यर्थः ।
अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्यः ॥

कुत एतदेवं यतो यद्यहमिमान् प्रश्नानवदिष्यं विदि-
तवानस्मि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्त्तनकाले
पुरा नावच्छं नोक्तवानस्मीति उक्त्वा स ह गौतमो गोत्रतो

॥ भा० दर्शयितुं पुनरुपात्तं । अतो मां प्रति तव मिथ्यावादित्वा सिद्धेति
शेषः । पिता स्वकीयमिथ्यावादित्वशङ्कां परिहरति । स होवा-
चेति ॥ यथा मा त्वमित्यादिवाक्यं पुरयित्वा व्याख्यायानन्तर-
वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । कथमित्यादिना ॥ तद्वाच्ये ।
यथेति । अज्ञानविशेषोऽतःशब्दार्थः । अन्यथाभावो ज्ञातेऽपि
विषये तवानुक्तिरिति यावत् ॥

त्वदीयमज्ञानं कुतो ज्ञेयमिति ज्ञातव्यमित्याशङ्कामुद्गाढ्या-
नन्तरवाक्येनोत्तरमाह । कुत इत्यादिना ॥ अतस्तव पात्रभूतस्या
ऽनुपदेशान्नदीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः । अहंवा योग्या

उ० याहीश्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तं
 होवाच मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं
 वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन् मानुषं
 वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव
 मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥

भा० राश्रो जैबलेरङ्गं स्नानमेयाय गतवान् । तस्मै ह गौतमाय
 प्राप्तार्थाहमर्हणाश्चकार हतवान् । स च गौतमः कृता-
 तिथ्य उषित्वा परेद्युः प्रातःकाले सभागे सभां गते राशि
 उदेयाय । भजनं भागः पूजा, सेवा सह भागेन वर्त्त-
 मानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय
 राजानमुद्गतवान् । तं होवाच गौतम राजा मानुषस्य
 भगवन् गौतम मनुष्यसम्बन्धिनो वित्तस्य यामादेर्वरं वर-
 णीयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः । स होवाच गौतमस्तवैव
 तिष्ठतु राजन्मानुषं वित्तं । यामेव कुमारस्य मम पुत्र-
 स्थान्ते समीपे वाचं पञ्चप्रेमलक्षणमभाषथा उक्तवानसि
 तामेव वाचं मे मद्भ्यं ब्रूहि कथयेत्युक्तो गौतमेन राजा,
 सह हृच्छी दुःखी बभूव ॥

आ० पूजामित्यर्थः । सभागपदं सप्तम्यन्तं राजविषयं । प्रथमान्तं
 गौतमविषयमिति भेदः ॥ गौतममागतं यागक्षेमार्थिनं बुद्ध्वा
 राजा प्रसन्नः सङ्गृह्यवानित्याह । तं होवाचेति ॥ तर्हि कृत-
 कृतस्य तव किमागमनमित्याह ॥ यामेवेति ।

उ० सह कृच्छ्री बभूव तः ह चिरं वसेत्याज्ञापया-
ञ्चकार तः हेवाच यथा मा त्वं गौतमाऽवदो
यथेयन् प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति
तस्माद् सर्वेषु लोकेषु सत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति

भा० कथन्विदमिति । स ह कृच्छ्रीभूतोऽप्रत्याख्येयं ब्राह्मणं
मन्वानो ह न्यायेन विद्या वक्तव्येति मत्वा तं ह गौतमं चिरं
दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयाञ्चकार आज्ञप्तवान् । यत्पूर्वं
प्रख्यातवान् राजा विद्यां यच्च पश्चाच्चिरं वसेत्याज्ञप्तवान्
तन्निमित्तं ब्राह्मणं ज्ञापयति हेतुवचनोक्त्या । तं हेवाच
राजा सर्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि मन् यथा येन प्रका-
रेण मा मां हे गौतमावदस्त्वं तामेव विद्यालक्षणां वाचं
मे ब्रूहीत्यज्ञानात् तेन त्वं जानीहि । तत्रास्ति वक्तव्यं
यथा येन प्रकारेण विद्या प्राक् त्वत्तो न ब्राह्मणान्
गच्छति न गतवती । न च ब्राह्मणा अनया विद्यया ऽनु-
शासितवन्तः । तथैतद्विदुः लोके यतो यस्माद् पुरा पूर्वं

ल० शा० कृच्छ्रीभावमभिनयति । कथमिति ॥ गौतमस्य वचनं राज्ञो
- दुःखीभावकारणं तर्हि प्रत्याख्यायतामित्याशङ्क्य । सहेहि ॥
किमिति तर्हि चिरं वसेत्युक्तवानित्याह । न्यायेनेति ॥ संवत्सरं
वसेदिति यावत् । वक्तव्यविधेति शेषः ॥ कथं राज्ञो ब्राह्मणं प्रत्याज्ञां
कुर्वतो न प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्य । यत्पूर्वमिति ॥ प्रत्याख्या-
नादिविषयहेतुवचनं न केवलं विद्यावशादेव श्रेष्ठं किन्तु
जातिताऽपीत्यपेक्षः ॥ तर्हि ब्रूहि तां वाचमित्याशङ्क्य ।
तच्चेति ॥ विद्याप्रवचने प्रकृते सतीति यावत् । यथेत्यस्यापेक्षितं

उ० तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ ३ ॥

भा० सर्वेषु लोकेषु चक्षुरैव चक्षुःशक्तिरेवानया विद्यया प्रशा-
सनं प्रशास्तृत्वं शिष्याणामभूद्भूव । चक्षुःपरम्परयैवेयं
विद्यैतावन्तं कालमागता । तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि
तत्त्वमुदानादूर्द्ध्वं ब्राह्मणान् गमिष्यति । अतो मया यदुक्तं
तत्त्वन्तुमर्हसीत्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा ॥ १ ॥
पञ्चम्यामाहुतावाप इत्यर्थे प्रश्नः प्राथम्येनापाक्रियते ।
तदपाकरणमन्वितरेषामपाकरणमनुकूलं भवेदिति । अग्नि-
होत्राहुतयोः कार्यारम्भो यः स उक्तो वाजसनेयके । तं

आ० पूरयति । तथेति ॥ प्रसिद्धमेव स्फोरयति । तस्मादिति ॥
ब्राह्मणानामनया विद्यया प्रशास्तृत्वं प्रागभावादिति यावत् ॥
इतिशब्देऽपात्तमर्थं कथयति । चक्षुरियेति ॥ उक्तप्रत्याख्या-
नादिकारणमतःशब्दार्थः ॥ १ ॥ ननु यथा प्रश्नमेव प्रतिवचनमु-
चितं पञ्चमन्तु प्रश्नं प्राथम्येन प्रतिवदता कर्त्तव्यं निराहुतस्तत्र
किं कारणमत आह । पञ्चम्यर्त्तव्येति ॥ अर्थक्रममनुवृत्त्य पाठक्रमो
ऽभिधातव्य इत्यर्थः ॥ ननु वाजसनेयके ऽग्निहोत्रप्रकरणे ऽग्नि-
होत्राहुतपूर्वपरिणामं जगदित्युक्तं तदेवेष्टापि विवक्षितमिति
चेत् किमनेन पितृपेषणन्यायेनेत्याशङ्क्यार्थभेदं वक्तुमभिहोत्र-
प्रकरणस्थितमर्थमनुवदति । अग्निहोत्राहुतोरिति ॥ उक्तप्रका-
रमेव प्रदर्शयन् प्रथमं याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति घट् प्रश्नानुत्थाप-
यति । तं प्रतीति ॥ कार्यारम्भकस्तत्त्वार्थः । अग्निहोत्राहुत-
पूर्वपरिणामो जगदित्युक्ते । तत्राग्निहोत्रे सायं प्रातश्चाहुतयोरा-
हुतोरस्माद्धोकादुत्पत्तिः । उत्पन्नयोः परलोकां प्रति गतयोस्तत्र
प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठितयोः स्थावरे सम्याद्यमाना दृष्टिः । दृष्टिमापाद्या-
वस्थितयोः पुनरिमं लोकं प्रत्यावृत्तिः । आहुतयोराश्रयः पुमान्

भा० प्रति प्रश्नाः । उत्क्रान्तिराहुत्योर्गतिः प्रतिष्ठा हस्तिः पुन-
रावृत्तिर्लोकं प्रत्युत्पाद्यीति तेषाञ्चापाकरणमुक्तं तत्रैव ॥

ते एते आहुताः, हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत-
स्तेऽन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरी-
चिरेव शुक्लामाहुतिं तेऽन्तरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रा-
मत इत्यादि । एवमेव पूर्ववद्विवं तर्पयतस्ते तत
आवर्त्तन्ते । इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतः । ततः

आ० कथममुं लोकं प्रत्युत्पानशीलो भवतीति कार्यारम्भमधिकृत्य
षट् प्रश्नाः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ तत्रैव वाजसनेयके याज्ञवल्क्यं प्रति
जनकस्य प्रतिवचनं दर्शयति । तेषाञ्चेति ॥

अपूर्वरूपे खत्वाहुती यजमानमुत्क्रामन्तं परिवेष्ट्योत्क्रामतः ।
ते च धूमादिना यजमानेऽन्तरिक्षमाविशति तदाश्रितत्वात्त-
दाविशतः । ते पुनरन्तरिक्षस्थयजमानानुकूलतया स्थिते स्वय-
मन्तरिक्षाधिकरणे तदाहवनीयमिव कुर्वाते । आहुत्यधिक-
रणाहवनीयत्वात् । तत्र वायुं समिधमिव कुरुतः । वायु-
नाऽन्तरिक्षस्य समिध्यमानत्वात् । शुक्लां शुद्धामाहुतिमिव
मरीचिरेवाधत्ते । मरीचीनामन्तरिक्षे व्याप्तत्वात् । ते चान्त-
रिक्षस्थे तन्निष्ठं यजमानं फलेष्मुखमादधाते । ते पुनरन्तरिक्षा-
दुत्क्रामति यजमाने सहात्क्रामतः । यजमाने च द्युलोकमावि-
शति सहाविशतः । तमाविश्य तमेवाहवनीयं कुर्वाते आदित्यं
समिधमित्याद्यन्तर्हि च यदेवेतां । यथावाहुती पूर्वमन्तरिक्षं
तर्पयत इत्युक्तं तथैव द्युलोकस्थयजमानं फलदानेन सुखिनन्ना-
सन्धाते । ते चारब्धक्षये ततो द्युलोकाद्यजमाने एधिवीद्वान्विशति
अभूते सहावर्त्तन्ते । एधिवीक्षाविश्य व्रीह्यादिनां स्वाश्रयं स्नेष-
यित्वा रेतस्सिचं पुरुषमाश्रयद्वारेणाविशतः । पुरुषाश्च रेतो-
द्वारा द्वितीयां प्रकृतिमाविश्य गर्भाभूतं स्वाश्रयं कर्म्मनुष्ठान-
योग्यं देहभागिनमापादयतः । ततोऽसौ पारलौकिकं कर्म्मनुष्ठा-
यान्ते लोकं प्रत्युत्पानशीलो भवति । इति सर्व्वं जनकोनोक्तमित्यर्थः ।

भा० स्त्रियमाविश्य लोकं प्रत्युत्पायी भवतीति । तच्चाग्नि-
होत्राहुत्योः कार्यारम्भमात्रमेवंप्रकारं भवतीत्युक्तं ॥

इह तु तं कार्यारम्भमग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षणं
पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसा-
धनं विधित्सन्नाहोऽसौ वाव लोकोऽग्निरित्यादि । इह
सायम्प्रातरग्निहोत्राहुती हुते पयआदिमाधने अद्वा-
पुरःसरे आहवनीयाग्निसमिद्धमार्चिरङ्गारविस्फुल्लिङ्गभा-
विते कर्त्रादिकारकभाविते चान्तरिचं क्रमेणोत्क्रम्य
द्युलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूतेऽसमवायित्वादपशब्दवाच्ये
अद्वाहेतुत्वाच्च अद्वाशब्दवाच्ये तयोरधिकरणोऽग्निः ।
अन्यच्च तत्सम्बन्धं समिदादीत्युच्यते ॥

आ० तथापि कथमर्थभेदसिद्धिरित्याशङ्कोक्तमेव सङ्गिष्याह । तत्रेति ॥
वाजसनेयिकं सप्तमर्थः ॥

प्रकृतश्रुतेरर्थविशेषं दर्शयति । इह त्विति ॥ पञ्चधा द्युपजन्य-
पृथिवीपुरुषयोषित्वकारैरिति यावत् ॥ पञ्चाग्निसम्बन्धमवत-
प्रथमपर्यायस्य तात्पर्यमाह । इहेति ॥ अयं लोको भूलोकास्त-
स्मिन्नित्यर्थः । आहुत्योरसमवायित्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । पय-
आदीति ॥ तयोः अद्वात्वसिद्ध्यर्थं अद्वापुरःसरे इत्युक्तं । तयो-
रधिकरणोऽग्निरित्यादिकल्पनोपयोगित्वेन विशेषणान्तरमा-
दत्ते । आहवनीयेति ॥ तयोः स्वातन्त्र्यं परिहरति । कर्त्रादीति ॥
अधिकरणशब्दे भावप्रधाने धर्मिपरः । कान्यनिको द्युलो-
काद्याख्योऽग्निस्तत्सम्बन्धमिति तच्छब्देऽग्निविषयः ॥ अन्येषेत्यु-
क्त्ययति । समिदादीति ॥ आदिशब्दे धूमार्चिरङ्गारादि-
विषयः ॥

उ० असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव
समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्ष-
त्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्गौ

भा० असावग्यादिभावनाङ्गत्योः सापि तथैव निर्दिश्यते ।
असौ वाव लोकोऽग्निर्हे गौतम यथाऽग्निर्होत्राधिकरणं
आहवनीयं । इह तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्यादित्य एव समित्
तेन हीद्वेऽसौ लोको दीयते । अतः समित्यनात् समि-
दादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् । समिधो हि धूम
उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् । आदित्यकार्य-
त्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः । अङ्गः प्रशमेऽभिव्यक्तेः । अर्चिषो
हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्र-
मसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्य-
योक्तृत्वचक्षेऽग्नौ देवाः । यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः ।
अधिदैवतं अङ्गां अग्निर्होत्राङ्गतिपरिणामावस्थारूपाः ।
सूक्ष्मा आपः अङ्गाभाविताः अङ्गा उच्यन्ते । पञ्चम्यामाङ्गता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यपां हैम्यंतया प्रश्ने श्रुतत्वाद् ॥

आ० पर्यायतात्पर्यमुक्त्वाऽङ्गाराणि व्याकरोति । असावित्यादिना ॥
इहेत्येतत्त्वानिर्देशः पूर्वार्थे सम्बध्यते । तदुत्थानादित्यत्र तच्छब्दे-
नादित्यो गृहीतः ॥ अथात्माधिदैवविभागेन देवान् विशदयति ।
यजमानेति ॥ प्रत्ययविशेष्यत्वेन अङ्गाया हैम्यत्वानुपपत्तिरित्या-
शङ्क्य अङ्गा व्याकरोति । अग्निर्होत्रेति ॥ किञ्च प्रश्नप्रतिवचनयोरे-
कार्थत्वात् प्रश्ने चापां हैम्यंतया श्रुतत्वात्प्रतिवचनेऽपि ताः अङ्गा-
शब्दिता हैम्यंतया विवक्षिता इत्याह । पञ्चम्यामिति ॥

उ० देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा
सम्भवति ॥ २ ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिद्धं

भा० अद्वा वा आपः अद्वामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति
च विज्ञायते । तां अद्वामन्नूपां जुह्वति । तस्या आहुतेः
सोमो राजा । अपां अद्वाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ
हुतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । यथा च्छ्वे-
दादिपुष्परसा च्छगादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये यश्च
आदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारम्भन्त इत्युक्तं । तथेमा
अग्निश्चेत्त्राहुतिसमवायिन्यः सूक्ष्माः अद्वाशब्दवाच्या आपो
द्युलोकमनुप्रविश्य चान्द्रं कार्यमारम्भन्ते फलरूपमग्निश्चे-
त्त्राहुतयोः । यजमानाश्च तत्कर्त्तार आहुतिमया आहुति-
भावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्मणा ऽऽकृष्टाः अद्वाप-

भा० अप्सु अद्वाशब्दस्य लङ्प्रत्ययवहारप्रयोगाभावान्नैवमित्याशङ्काह ।
अद्वेति ॥ कथमापः अद्वाशब्देन प्रसिद्धवदुच्यन्ते तत्राह । अद्वा
इति ॥ अद्वापूर्वकहोममुद्दिश्य पयः सोमाव्याहुतिसाधनं
सम्याद्य जुहोतीति तैत्तिरीयकाः पठन्ति । तथा चाप्सु अद्वाशब्दः
सम्भवतीत्यर्थः ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यद्येत्यादिना ॥
उक्तं मधुविद्यायामिति शेषः । चान्द्रं कार्यं चन्द्रसमीपस्थं
तत्त्वदर्शं शरीरमित्यर्थः ॥ तथापि यजमानानां कार्यं फलित-
त्वमत आह । यजमानाश्चेति ॥ आहुती तच्छब्देन गृह्येते ।
प्राधान्यं मयदित्यर्थः ॥ तदेव स्पष्टयति । आहुतिभावना-
भाविता इति । तत्संस्तुतास्तदनुसारिणस्तदाभ्या इत्यर्थः ॥
तद्भावितत्वफलमाह । आहुतिरूपेणेति ॥ तेनाकृतत्वं वशी-
कृतत्वं ॥ आहुतिभाविता इत्युक्तं स्पष्टयति । अद्वेति ॥ तत्पूर्वकं

उ० धूमो विद्युदर्विरशनिरङ्गारा. ह्रादुनयो विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
सोमश्च राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षश्च
सम्भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

भा० मवायिनो द्युलोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि
तैरग्निहोत्रं कृतं । अत्र त्वाहुतिपरिणाम एव पञ्चाग्नि-
सम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थं । न यजमा-
नानां गतिं । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति
विदुषाश्चोत्तरां विद्याकृतां ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमपर्यायार्थ-
माह । पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम
दृष्ट्युपकरणाभिमानिनीदेवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित् ।
वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते । पुरोवातादिप्राबल्ये
दृष्टिदर्शनात् ॥

आ० पयः सोमादिसाध्यं यत्कर्म तदाश्रया इत्यर्थः । सोमभूता-
स्तत्समीपस्थं शरीरं प्राप्य तत्स्वरूपा इत्यर्थः ॥ कथं सोमसारूप्यं
धर्मिणं फलमित्याशङ्क्याह । तदर्थमिति ॥ यजमानानां सोम-
भावो गतिमन्तरेण न सिध्यति । तथाच वक्तव्या गतिरित्याश-
ङ्क्याह । अत्रेति । आहवनीयोऽग्निः सप्तम्यर्थः । सा तर्हि कुत्रो-
च्यते । न हि तदुक्तिमन्तरेण यद्योक्तं फलं सिध्यत्यत आह ।
तान्त्विति ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमसम्बन्धी द्वितीयः पर्यायस्तस्यार्थं
निर्द्धारतुं तमेव पर्यायमादत्ते श्रुतिरित्यर्थः । पुरोवातादीत्यादि-
शब्देन वर्षहेतुर्वायुभेदो ऽदृश्यते ॥

उ० पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर
एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा
अवातरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुहुति तस्या आहुतेरन्नं
सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० अग्नें धूमो धूमकार्यत्वाद्भूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात् । विद्यु-
दर्चिः । प्रकाशसामान्यात् । अग्निरङ्गाराः । काठिन्यात्
विद्युत्सम्बन्धाद्वा । द्वादुनयो विस्फुलिङ्गाः । द्वादुनयो
गर्जितशब्दाः । मेघानां विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्ने-
तस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्व्वत्सोमं राजानं जुहुति । तस्या
आहुतेर्वर्षं सम्भवति । अद्वाख्या आपः सोमाकारपरिणता
द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य दृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्व्ववत् । तस्याः पृथि-
व्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि कालेन
समिद्धा पृथिवी ब्रीह्यादिनिष्पत्तये भवति । आकाशो
धूमः पृथिव्या द्वात्येत आकाशो दृश्यते । यथाऽग्नेर्धूमो
रात्रिरर्चिः पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः ।
तमोरूपत्वात् । अग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गारा उपशा-

आ० उक्तवाक्यानां धूमकार्यत्वं पौराणिकैः । यच्च धूमोद्भवं त्वत्वं द्वि-
जानां च हितं सदा । दावाग्निधूमसम्भृतमन्नं वनहितं स्मृतं ॥
मृतधूमोद्भवत्वमन्नमाय भविष्यति । अभिचाराग्निधूमोत्थं
भूतनाशाय वै दिजा इति ॥ अथ्यात्मं यजमानस्य प्राजाः । इन्द्रा-

उ० पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समि-
 त्प्राणो धूमो जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फु-
 लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अनं
 जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ ७ ॥
 येषां वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव

भा० न्तत्वसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । बुद्धत्व-
 सामान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानं । तस्या आहुतेरनं
 ओह्यवादि सम्भवति ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । वाचा हि
 मुखेन समिध्यते पुरुषो न मूकः । प्राणो धूमो धूम इव मुखा-
 न्निर्गमनात् । जिह्वार्चिलोहितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भास
 आश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । विप्रकीर्णत्वसामान्यात् ।
 समानमन्यत् । अनं जुह्वति ग्रीह्यादिसंस्कृतं । तस्या
 आहुते रेतः सम्भवति ॥ ७ ॥

येषां वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् ।
 तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते । यदुपमन्वयते स
 आ० दयत्वाधिदैवतं देवा इत्याह । पूर्ववदिति ॥ सोमं राजानमि-
 त्यादि व्याचष्टे । अङ्गाख्या इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति इत्युक्तं यत्कीकरोति । एव-
 मिति ॥ यद्येतादृशा अङ्गादीनां रेतोऽन्तानां यानि युक्ताका-
 दिषु येषां दन्तेष्वग्निषु हवगानि तेषामेकैकमस्मिन् पथ्याये यः
 क्रमो व्याख्यातस्तेनेति यावत् ॥

कथं पुनरापो गर्भीभवन्ति भूतान्तराद्यामपि तुल्यो गर्भीभा-
 वस्तस्य यावद्भौतिकत्वादत आह । तत्रेति ॥ भूतानां मध्ये किमि-

उ० समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदक्षः
 करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥
 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या
 आहुतेर्गर्भः सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० धूमः । स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य । योनिरर्चिर्लोहितत्वात् ।
 यदक्षः करोति तेऽङ्गारा अग्निसम्भवात् । अभिनन्दाः
 सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात् ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
 देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति । एवं
 अङ्गारोमवर्षान्नरेतो हवनपर्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूता-
 स्ताः । तत्रापामाहुतिममवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा अपः
 पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । न त्वाप एव केवलाः
 सोमादिकार्यमारभन्ते । न चापोऽचिद्वृत्ताः सन्तीति ।
 चिद्वृत्ततत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा
 आपोऽयमग्निरित्यन्यतमबाहुत्यनिमित्तः । तस्मात्समुदिता-

आ० त्वया प्राधान्यविवक्षयेष निर्दिष्टः ॥ तासामेव केवलानां कार्यारम्भ-
 कत्वविवक्षा किं न स्यात्तत्राह । न त्विति ॥ भूतान्तरासहकृतानां
 केवलानामपामारम्भकत्वे यदारब्धं कार्यं न तद्भोगायतनं तस्य
 जलबुद्बुदवदत्यन्तचक्षुजत्वादित्यर्थः ॥ केवलानामपामपेयोक्तमि-
 दानो तदेव नास्तीत्याह । न चेति ॥ इतिशब्दस्तासां चिद्वृत्तं ।
 चिद्वृत्तमेकैकामकरोदिति श्रुतेरिति हेत्यर्थः ॥ सर्वस्य चिद्वृत्तत्वे
 कथं दृष्टो विशेषव्यपदेशो युक्त्येत्याशङ्क्याह । चिद्वृत्ततत्वेऽपीति ॥
 अपां प्राधान्यविवक्षया प्रत्यप्रतिवचनयोरप्यशब्द इत्युपसंहरति ।
 तस्मादिति ॥ केवलानामपामसत्त्वादिति यावत् । कथमारम्भकेषु
 भूतेष्वपां बाहुल्यमवगतमित्याशङ्क्य कार्यद्वारा तदधिगतिरि-

उ० इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानक्तः
शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥

भा० वष्टतानि बाहुल्यात्कर्म्मसमवायीनि सोमादिकार्या-
न्मकाण्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमवृश्च-
रेतोदेहेषु । बज्रद्रवञ्च शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्या-
बाहुतौ ऊतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः ॥ ८ ॥

इति त्वेवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः । यत्तु द्युलोकादिमां
प्रत्यावृतयोरुक्तयोः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य
लोकं प्रत्युत्पायी भवतीति वाजसनेयक उक्तं तत्प्रासङ्गि-
कमिहोच्यते । इह च प्रथमे प्रश्ने उक्तं वेत्य यदितोऽधि
प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायमुपक्रमः । स गर्भोऽपां पञ्चमः

आ० त्याह । दृश्यते चेति ॥ सोमादीनामम्बाहुल्येऽपि कथं पार्थिवश-
रीरस्य तद्बाहुल्यमित्याशङ्काह । बज्रद्रवञ्चेति ॥ पञ्चमप्रश्ननिर्ण-
यमुपसङ्गुं पातनिकां करोति । तत्रेति ॥ योषामाविति
यावत् । गर्भीभूताः पुरुषवचसो भवन्तीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ ८ ॥

उक्तार्थं वाक्यं योजयति । इति त्विति ॥ अपां गर्भीभावोक्ति-
मात्रेण पुरुषवचस्त्वस्य निर्णीतत्वादणमुत्तरग्रन्थेन्याशङ्क्य तस्य
तात्पर्यमाह । यत्त्विति ॥ आहुतयोः सम्बन्धीति शेषः । प्रासङ्गिकं
गर्भीभावोक्तिप्रसङ्गादागतमिति यावत् । इहेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः ॥
प्रासङ्गिकीं सङ्गतिं त्यक्त्वा साक्षादेव पूर्वोत्तरग्रन्थयोरस्ति सङ्ग-
तिरिति तात्पर्यान्तरमाह । इह चेति ॥ प्रजानामूर्द्धगमनमु-
त्तरत्र निरूपयिष्यते । तादर्थ्येन तासामुत्तरादावुच्यत इत्यर्थः ॥

उ० स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्ट-

भा० परिणामविशेषः । आहुतिकर्ममवायिनीनां अद्भुतशब्दवा-
च्यानां उल्बावृत उल्बेन जरायुणाऽऽवृतो वेष्टितो दश
वा नव वा मासानन्तर्मातुः कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन
न्यूनेनातिरिक्तेनानन्तरं जायते ॥

उल्बावृत इत्यादिवैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कथं हि
मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्वेषु तदनुलिप्तस्य
गर्भस्थोल्बाऽऽशुचिपूयावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिवीजस्य
मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्ति-
बलवीर्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनं । ततो योनिद्वारेण पीड-

या० द्विविधां सङ्गतिमुक्त्वा वाक्यात्तराणि योजयति । स गर्भं इति ॥
सोमदृष्ट्यग्नरेतांस्यपेक्ष्य पञ्चमत्वं गर्भाख्यस्य परिणामस्य द्रष्टव्यं ।
अप्यां प्रकृतत्वद्योतनार्थमाहुतीत्यादि विशेषणद्वयं । अथवा पूर्वो-
क्तात्कालान्तरानाधिकेन वा कालेन यावता जन्तुः समग्राङ्गो जायते
तावता कालेन कुक्षौ शयित्वेति सम्बन्धः । अनन्तरं योनितो निर्ग-
मनकारणीभूतकर्म्मभिर्व्यक्तेरिति शेषः ॥

उल्बावृतत्वं कुक्षौ चिरं शयनं योनितो निष्सरणमित्येत-
द्विशेषमिति प्रसिद्धं किमिति श्रुत्वा व्यपदिश्यते तत्राह । उल्बावृत
इत्यादीति ॥ वैराग्यार्थत्वमस्य द्रष्टव्यमिति । कथं हीति ॥ श्लेष्मा-
दीत्यादिशब्देनाष्टकपूयस्त्रायुमज्जादीनि गृह्यन्ते । तदनुलिप्तस्येति
तच्छब्दे मूत्रपुरीषादिविषयः । शक्तिर्बुद्धिसामर्थ्यं । बलं देह-
सामर्थ्यं । तेजः शरीरगता कान्तिः । प्रज्ञा चेतना जीवधर्मः ।
चेष्टा प्राबधर्मः । ता निबद्धा यस्य तस्येति विग्रहः । मातु-
दरे शयनस्य कष्टत्वेऽपि तदुदराद्योनिद्वारा निःसरणं सख-
करमिति चेन्नेत्याह । तत इति ॥ तद्वाह्यत्वप्रकारमेवाभिनयति ।

उ० मितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः
सम्भूतो भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० मानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं यादयति ।
मुहूर्त्तमथसह्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयि-
त्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्ववद्गमनागम-
नाय कर्म कुर्वन् कुलालचक्रवदा तिर्यग्भ्रमणाय
यावत्कर्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेवं क्षीणायुषं
प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि
चेज्जीवन् वैदिके कर्मणि ज्ञाने बाधितस्तमेनं मृत-
मितोऽस्माद्गामादग्नयेऽग्न्यर्थमृत्विजो हरन्ति पुत्रा वान्य-
कर्मणे । यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धा-
द्याहुतिक्रमेण । यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो

व्या० मुहूर्त्तमपीति ॥ यस्मातुरन्तः शयनं मुहूर्त्तमपि दुःसहं
तत्कथं दीर्घकालं शयितुं शक्यं । कथञ्च दश वा नव वा
मासानन्तः शयित्वा पुनर्यानिद्वारा दुष्करं निस्सरणं दुःसह्यं
स्यादिति वैराग्यं यादयति श्रुतिरित्यर्थः ॥ जातस्य पुन-
रनर्थो नास्तीत्याशङ्काह । स एवमिति ॥ यावदायुषमित्ये-
तद्व्याचष्टे । पुनरिति ॥ घटीयन्त्ववद्वद्गमनार्थं वा निषिद्धं
कर्म पौनःपुन्येनाश्रयन् यावत्कर्मणार्जितमायुस्तावदक्षिन्देहे
जीवति ततो भ्रियते । तथा च जातस्य मृत्युभ्रोषाभ्राप्ति
सम्यग्ज्ञानं विना स्वस्तिप्राप्तिरित्यर्थः ॥ अस्तु तर्हि मृतस्य
कृतकृत्यतेत्याशङ्काह । तमेवमिति ॥ सर्वस्य तर्हि मृतस्य
पारजैविकत्वं स्यादिति चेन्नेत्याह । यदीति ॥ तदा परलोकं

तद्य इत्थं विदुः

भा० भवति तस्मा एवाग्नये हरन्ति स्वामेवयोनिमग्निमापाद-
यन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेत्य यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीत्ययं प्रश्नः प्रत्युपस्थितोऽ
पाकर्तव्यतया । तत्रै लोकं प्रत्युत्थितानामधिक्षतानां गृह-
मेधिनां य इत्यमेवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनं द्युलोकाद्य-
ग्निभ्यो वयं क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः पञ्चान्यात्मान
इत्येवं विदुर्जानीयुः । कथमवगम्यते इत्थं विदुरिति । गृहस्था
एव उच्यन्ते नान्य इति । गृहस्थानां ये त्वनित्यं विदुः
केवलेष्टापूर्तदत्तपरास्ते धूमादिना चन्द्रं गच्छन्तीति
वक्ष्यति । ये चारण्योपलक्षिता वैखानसाः परित्राजकाश्च
अद्भुताप इत्युपासते तेषाञ्चेत्यविद्भिः सहार्चिरादिना

आ० प्रति कर्मणा निर्दिष्टमिति पृथ्व्या सम्बन्धः । युक्तश्च तन्मृतस्या-
ग्न्यर्थं नयनमित्याह । यत इति ॥ ८ ॥

स उषवाहृत इत्यादिनेक्तमनुवदति । वेत्येति ॥ प्रत्युपस्थितः
प्रजोत्पत्तिदर्शनेन प्रसङ्गत इति यावत् । तद्य इत्थं विदुरित्येत-
द्याचष्टे । तत्रेत्यादिना । समस्यर्थमेव स्फुटयति । लोकमिति ॥
निर्धारणार्था षष्ठी ॥ वेदनप्रकारमनुवदति । द्युलोकादीति ॥
तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीत्युत्तरञ्च सम्बन्धः ॥ साधारणोक्तिर्विशेषे
सङ्गोचो हेतुं विना न सिध्यतीति शङ्कते । कथमिति ॥ पारिश्रेष्ठ्यं
सङ्गोचकमिति परिहरति । गृहस्थानामिति ॥ षष्ठी निर्धारणे ।
अतश्च केवलकर्मिणो गृहस्था न विदुरिति गृहस्थमर्थन्तीति
शेषः ॥ पारित्राजका वानप्रस्थाश्च गृह्यन्तामिति चेन्नेत्याह ।
ये चेति ॥ केषां तर्हि गृह्यन्त इत्याह । पारिश्रेष्ठ्यादिति ॥
गृहस्था एव । हेतुन्तरमाह । अग्निहोत्रेति ॥ तदाहृत्यपूर्व-
परिब्रामात्मकं जगद्वत् पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेन दर्शनमुत्तर-

भा० गमनं वक्ष्यति । पारिशेष्यात् अग्निहोत्राहुतिसम्बन्धाच्च
गृहस्था एव गृह्यन्त इत्थं विदुरिति ॥

ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यगृहीता ग्रामश्रुत्यारण्यश्रुत्या
चानुपलक्षिताश्च विद्यन्ते कथं पारिशेष्यमिद्धिः । नैष दोषः ।
पुराणस्मृतिप्रामाण्यात् । ऊर्द्धरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणामु-
त्तरेणार्थम्भः पन्थाः प्रसिद्धः । अतस्तेऽप्यरण्यवासिभिः सह
गमिष्यन्ति । उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न
विशेषनिर्देशार्हाः । नगूर्द्धरेतस्त्वं चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्ति-
कारणं पुराणस्मृतिप्रामाण्यादिष्यते इत्थं वित्त्वमनर्थकं प्राप्तं ॥

आ० मार्गप्राप्तिसाधनं चेद्विधिः । अतो विद्यायान्तत्सम्बन्धाद्गृहस्थाना-
मपि तत्सम्बन्धस्य प्राप्तत्वात् तेषामेवेह गृह्यणमुचितमित्यर्थः ॥

पारिशेष्यमाक्षिपति । नन्विति ॥ ग्रामे सपत्नीको वासः ।

न च ब्रह्मचारिणां पत्नीसम्बन्धः । तत्र ग्रामश्रुत्या ब्रह्मचारिणो
गृहीताः । गुरुकुलवासित्वाच्च नारण्यश्रुतयोपलक्षिताः । ततस्तेषा-
मिह ग्रहणसम्भवाद्ग पारिशेष्यमित्यर्थः ॥ किं नैष्ठिकब्रह्मचारि-
णोऽत्रेत्यं विदुरिति गृह्येन किं वोपकुर्वाणा इति विकल्पाद्यं
दूषयति । नैष दोष इति ॥ अष्टाशीति सहस्राणि यतीनामूर्द्ध-
रेतसां । स्मृतं स्थानं तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनामित्यादिपुराण-
स्मृतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणामूर्द्धरेतसामा-
दित्यसम्बन्धेनोक्तप्रायशेनोपलक्षितो देवयानाख्यो मार्गो यावता
प्रसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्यवासिभिः सहखण्डितब्रह्मचर्येणैवा-
र्चिरादिगतिलाभान्न पञ्चमिवित्त्वेन प्रयोजनमिति पारिशेष्य-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । उपकुर्वाणकास्त्विति ॥ ते
हि स्वाध्यायग्रहणार्थास्तस्मिन् गृहीते स्वेच्छावशादश्रमान्तरं
गृह्यन्तस्तत्पक्षेनैव यत्नवन्तो भवन्तीति न गृहस्थादिभ्यो विभ-
ज्येत्यं विदुरिति निर्देशमर्हतीत्यर्थः । किं नैष्ठिकानां ब्रह्मचा-
रिणामुत्तरमार्गप्राप्तिसम्भवादनर्थकं इत्थं वित्त्वं प्राप्तमिति श्रुति
विरोधात् । द्वितीये तु पारिशेष्यसिद्धिर्नादवस्थमिति शङ्काः ॥

भा० न गृहस्थान् प्रत्यर्थवत्त्वात् । ये गृहस्था अनित्यं विदु-
 स्तेषां स्वभावतो दक्षिणो धूमादिः पन्थाः प्रसिद्धस्तेषां ये
 इत्थं विदुः सगुणं वाऽन्यद्ब्रह्म विदुः । अथ यदु चेवास्मिन् श्रव्यं
 कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवेति सिद्धादुत्तरेण ते गच्छन्ति ।
 ननूर्द्धरेतसां गृहस्थानाञ्च समाने आश्रमिवे ऊर्द्धरे-
 तसामेवोत्तरेण पथा गमनं न गृहस्थानामिति न युक्तं ।
 अग्निहोत्रादिवैदिककर्मबाहुल्ये च सति नैष दोषः ।
 अप्रुता हि ते ॥ शत्रुमित्रसंयोगनिमित्तौ हि तेषां

आ० किमित्यं वित्त्वं नैष्ठिकान् प्रत्यनर्थकमित्युच्यते किं वा सर्वानेव
 प्रतीति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दृषयति । न गृहस्थानिति ॥
 तान् प्रत्यर्थवत्त्वमेवेत्यं वित्त्वस्य विभज्य समर्थयते । ये गृहस्था
 इति ॥ स्वभावतस्तदनुष्ठितेष्टापूर्तबलादित्यर्थः । तेषामेव
 गृहस्थानां मध्ये ये केचिदुक्तेन प्रकारेणेत्यं पश्चाद्विदर्शनं विदुर-
 मिभ्योऽन्यद्वा सगुणं ब्रह्म विदुस्ते देवयानोत्तरेण पथा गच्छन्ती-
 ति सम्बन्धः । न केवलं गृहस्थानां पश्चाद्वित्त्वमेव किन्तु सगुण-
 ब्रह्मवित्त्वमपि तेषामस्तीति प्रमाणमाह । अथेति ॥ अन्येष्टि-
 करणाकरणयोरविशेषेण ब्रह्मविदामर्चिरादिगतिश्रवणादस्ति
 गृहस्थानामपि ब्रह्मवित्त्वमिति गम्यते । पारिव्राजकादिष्वन्ये-
 ष्ट्यसम्भवेन विद्यास्तुतेरपि दुर्लभचनत्वादित्यर्थः ॥ विहितत्वावि-
 शेषादाश्रमाणां तुल्यत्वमाश्रित्य शङ्कते । नन्वेति ॥ साम्यमुक्त्वा
 गृहस्थेषु विशेषं दर्शयति । अग्निहोत्रादीति ॥ वैदिकानि
 कर्माणि भूयांसि सन्ति । तेषाञ्च बाहुल्ये सत्यविदुषामूर्द्धरेत-
 सामेव देवयानेन पथा गमनं न गृहस्थानामित्युक्तं । साधन-
 भूयस्त्वे फलभूयस्त्वन्यायविरोधादित्यर्थः ॥ आश्रमत्वाविशेषे
 ऽपि धर्मविशेषादियुद्धितारतम्यसम्भवान्नैकव्यमिति परि-
 हरति । नैष दोष इति ॥

भा० रागद्वेषौ । तथा धर्माधर्मौ हिंसानुग्रहनिमित्तौ ।
 हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादि च बह्वंशुद्धिकारणमप्यपरि-
 हार्यं तेषां । अतोऽपूताः । अपूतत्वान्नोत्तरेण पथा
 गमनं । हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादिपरिहाराच्च ।
 शुद्धात्मनो हीतरे शत्रुमित्ररागद्वेषादिपरिहाराच्च
 विरजसस्तेषां युक्त उत्तरः पन्थाः । तथाच पौराणिकाः ।
 ये प्रजामीषिरेऽधीरास्ते यशानानि भेजिरे । ये प्रजां
 नेषिरे धीरास्तेऽमृतत्वं हि भेजिर इत्याहुः । इत्थं-
 विदां गृहस्थानामरण्यवासिनाञ्च समानमार्गत्वेऽमृतत्वे
 फले च सत्यरण्यवासिनां विद्यानर्थक्यं प्राप्तं । तथाच
 अतिविरोधः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविदांसप्तपस्विन
 इति । स एनमविदितो न भुनक्तीति च विरुद्धं । न ।
 आभूतसंज्ञवस्थानस्यामृतत्वेन विवक्षितत्वात् ॥

आ० कथं गृहस्थानामग्निहोत्रादिभूयोधर्मवतां विद्याहीनानाम-
 प्यपूतत्वं तच्चाह । शत्रुमित्रेति ॥ अब्रह्मचर्यादीत्यादिपदेन
 परिगृहीतादि गृह्यते । अशुद्धिबाहुल्यकारणमतःशब्दार्थः ।
 तुल्यमूर्द्धरेतसामप्यशुद्धिहेतुबाहुल्यादपूतत्वमित्याशङ्क्याह । हिं-
 सेति ॥ ऊर्द्धरेतसां पूतत्वे सिद्धे फलितमाह । तेषामिति ॥
 ऊर्द्धरेतसां देवयाने पथ्यनुप्रवेशे प्रमाणमाह । तथा चेति ॥
 पौराणिका आहु रिति सम्बन्धः । आश्रमधर्ममात्रमार्गद्वारेणा-
 मृतत्वमूर्द्धरेतसामुक्तमाक्षिपति । इत्थं विदामिति ॥ तेषां विद्या-
 नर्थक्यमिष्टमेवेत्याशङ्क्याह । तथा चेति ॥ स परमात्मा स्वयम-
 ज्ञातः सन्नेनमधिकारिणमपवर्गप्रदानेन न पाणयतीति च वाक्यं
 विद्यामन्तरेणामृतत्वं ब्रुवतो विरुद्धमित्यर्थः ॥ ऊर्द्धरेतसाममृत-
 त्वस्यापेक्षिकत्वात्तत्र विद्यानर्थक्यमेवेति परिहरति । नाभूतेति ॥

भा० तत्रैवोक्तं पौराणिकैः । आभूतसंज्ञं स्थानममृतत्वं
हि भाष्यत इति । यच्चात्यन्तिकममृतत्वं तदपेक्षया न तच्च
दक्षिणा यन्ति स एनमविदितो न भुनक्तीत्याद्याः श्रुतय
इत्यतो न विरोधः । न च पुनरावर्त्तन्त इतीमं मानव-
मावर्त्तं न वर्तन्त इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । न । इमं
मानवमिति विशेषणान्तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति च ।
यदि ह्येकान्तेनैव नावर्त्तरन्निमं मानवमिहेति च विशेष-
णमनर्थकं स्यात् । इममिहेत्याकृतिमात्रमुच्यत इति चेत् ।
न । अनावृत्तिशब्देनैव नित्यानावृत्त्यर्थस्य प्रतीतत्वादा-
वृत्तिकल्पनाऽनर्थिका । अत इममिहेति च विशेषणार्थव-
त्त्वाय अन्यत्रावृत्तिः कल्पनीया । न च मदेकमेवाद्वितीय-
मित्येवं प्रत्ययवतां मूर्द्धन्या नाद्याऽर्चिरादिमार्गेण गमनं ॥

आ० आपेक्षिकममृतत्वमित्यत्र प्रमाणमाह । तत्रैवेति ॥ यत्र प्रजाः का-
मयमाना मुक्तिभाजो न भवन्तीत्युक्तं तत्रैव तत्प्रतिधाविति यावत् ॥
कथं तर्हि यथोक्तश्रुतिविरोधसमाधिरित्याशङ्क्याह । यचेति ॥
आदिशब्दस्तेषां विधानमृत इह भवतोत्यादिश्रुतिसङ्गर्हाः ॥
आपेक्षिकममृतत्वे श्रुतिविरोधा न शक्यते परिहर्तुमिति शङ्कते ।
न चेति ॥ आदिशब्दस्तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यादिवाक्यसङ्ग-
र्हाः ॥ इममिहेति विशेषणवच्छब्देन निराचष्टे ॥ नेत्यादिना ॥
तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति । यदीति ॥ सर्वकल्पेषु श्रुतेरेता-
दृशत्वादिममिहेति पदद्वयसामान्येन सर्वकल्पविषये विशेषणा-
नर्थक्यं दुर्वारमित्युक्तमाह । नानावृत्तीति ॥ विधान्तरेण विशे-
षणार्थसम्भवै फलितमाह । अत इति ॥ यस्मिन् कल्पे ब्रह्मलोक-
प्राप्तिश्चात्मव्याप्त्यन्तरमन्यत्रेत्युक्तं । ऊर्द्धरेतसामाश्रमधर्ममात्रनि-
ष्ठानाममृतत्वमपेक्षिकमुपक्षिप्तं । सम्यति तेषामेव साक्षात्कृतब्रह्म-
तत्त्वानामात्मनिकममृतत्वं गतिनिरपेक्षं सिध्यतीत्याह । न चेति ॥

भा० ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेति । तस्मात्तत्सर्वमभवत् । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवलीयन्त इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । न तस्माज्जीवादुच्चिक्रमिषोः प्राणा नोत्क्रामन्ति सद्यैव गच्छन्तीत्ययमर्थः कल्प्यत इति चेत् । न । अत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणानर्थक्यात् । सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात् । तस्मादुत्क्रामन्तीत्यनाशङ्कैवैषा । यदापि मोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्यात्प्राणानां जीवेन सहागमनमाशङ्क्य तस्मान्नोत्क्रामन्तीत्युच्यते तदाप्यत्रैव समवलीयन् इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न च प्राणैर्विद्युक्तस्य गतिरूपपद्यते ॥ जीवत्वं वा । सर्वगतत्वात्सदात्मनो निरवयवत्वात् प्राण सम्बन्धमात्रमेव ह्यग्निविस्फुलिङ्गवज्जीवत्वं भेदकारणमिति ॥

आ० तेषां गत्यादिनिरपेक्षमात्यन्तिकममृतत्वं भवतीत्यत्र प्रमाणाभाह । ब्रह्मैवेति ॥ न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति माध्यन्दिनश्रुतिमनुसृत्य न तस्येत्यादिक्ता नवश्रुतिरपि नेतव्येति शङ्कते । न तस्मादिति ॥ वाक्यशेषविरोधान्नैवमिति दूषयति । नात्रेति ॥ श्रुत्यन्तरालोचनायामपि न स्वयूच्यकल्पनेत्याह । सर्वे प्राणा इति ॥ प्राणैः सह जीवस्येति शेषः । संसारदशायां प्राणैः सह विज्ञानात्मनो गमनेऽपि मोक्षे नास्ति प्राणानां जीवेन सह गमनमित्याशङ्कायां न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशङ्काह । यदापीति ॥ भवतु प्राणानामत्रैव समवलीयन्तथापि जीवस्य गमनायत्तममृतत्वमित्याशङ्काह । न चेति । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति । स प्राणमहजतेति श्रुतेरिति शेषः । किञ्च प्राणैर्विद्युक्तस्य चिदात्मनो जीवत्वं नोपपद्यते प्राणोपाधिकस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यादिताह । जीवत्वं वेति ॥

भा० अतस्तद्वियोगे जीवलं गतिर्वा न शक्या परिकल्पयितुं। श्रुत-
यस्त्रेत्प्रमाणं। न च सतोऽणुरवयवः स्फुटितो जीवाख्यः सद्रूप
क्षिद्रीकुर्वन् गच्छतीति शक्यं कल्पयितुं। तस्मान्नयोर्द्ध-
मायन्नमृतत्वमेतीति सगुणब्रह्मोपासकस्य प्राणैः सह नाद्या
गमनं सापेक्षमेव चामृतत्वं। न साक्षान्मोक्ष इति गम्यते।
तदपराजितापूस्तदैरं मदीयं सर इत्याद्युक्ता तेषामेवैष
ब्रह्मलोक इति विशेषणात्। अतः पञ्चाग्निविदे गृहस्था
ये चेमेऽरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्च सह नैष्ठिकब्रह्म-
चारिभिः श्रद्धातप इत्येवमाद्युपासते। श्रद्धाधानास्तप-
स्विनश्चेत्यर्थः। उपासनशब्दतात्पर्यार्थः। दृष्टापूर्त्तदत्त-

आ० उक्तमर्थं समर्थयते। सर्वगतत्वादिति ॥ चिदात्मा हि कल्प-
नायामधिष्ठाने सति ह्यतो निर्भागं सर्वस्यात्मा। तस्मादग्नेर्विष्णु-
शिवोऽप्यजीवत्वाख्यभेदसम्पादनं तस्य प्राणशब्दमात्रमेवेति वेदि-
कानां प्रसिद्धं। तथा च प्राणवियोगे चिदात्मनो जीवलं गतिर्वा
न शक्यते कल्पयितुं। तस्मात्पूर्वत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनां प्रमा-
णत्वादित्यर्थः। सदात्मनः सर्वगतस्य जीवाख्यभेदकरणं न
प्राणोपाधिजन्यं। किन्तु स्वत एव तस्याग्नेः जीवस्तथा चाग्निवि-
ष्णुशिववत्तस्य गत्यर्थत्वाप्यपत्तेरित्याशङ्काह। न चेति ॥ निष्कलं
निष्क्रियं शान्तमित्यादिश्रुतेरिति शेषः। प्रकरणार्थमुपसंहरति।
तस्मादिति ॥ निर्गुणब्रह्मविदामात्मन्तिकात्मतत्त्वस्य गमनादि-
निरपेक्षत्वादिति यावत् ॥

सगुणब्रह्मोपासकस्य सापेक्षममृतत्वमित्यत्र विशेषणश्रुति-
मनुकूलयति। तदपराजितेति ॥ आदिपदेन तदश्वत्थः सोम-
सवन इत्यादि गृह्यते। तेषामेव ब्रह्मविदामेष पूर्वोक्तविशेषण
गुणो ब्रह्मणः सत्त्वाख्यस्य जोषो नान्येषामक्षतात्मनामिति विशे-
षदर्शनादमृतत्वं तेषां तत्त्वोक्तनिवासिभिः समं सापेक्षमेवेति
निर्धारितमित्यर्थः। ऊर्द्धरेतसामाश्रममात्रनिष्ठानामपि ब्रह्म-

उ० ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभि-
सम्भवत्यर्चिषोऽहरद्वा आपूर्य्यमाण पक्षमापूर्य्य-
माणपक्षाद्यान् षडुदङ्गेति मासाःस्तान् ॥ १ ॥
मासेभ्यः सम्बत्सरः सम्बत्सरादादित्यमादि-

भा० मित्युपासत इति यद्वत् ॥ अत्यन्तराद्ये च सत्यं ब्रह्म हि-
रण्यगर्भाख्यमुपासते ते सर्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानिनीन्देवता-
मभिसंविशन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

समानमन्यच्च चतुर्थगतिव्याख्यानेन । एष देवयानः
पन्था व्याख्यातः सत्यलोकावसानो नाण्डादहिः । यद-
न्तरा पितरं मातरश्चेति मन्त्रवर्णात् । अथेत्यर्थान्तर-

षा० लोको लभ्यते । गृहस्थानां पुनर्विदुषामेवेत्युपपाद्य प्रकृतिश्रुति-
व्याख्यानमनुवर्त्तयति । अत इति ॥ पूर्वोक्तपारिशेष्यादिति
यावत् । पारिव्राजकाश्चेत्यमृत्यु सन्नासिन स्त्रिदशिनो गृह्यन्ते
मुख्यसन्नासिनां ब्रह्मसंख्योऽमृतत्वमेतीति पृथक्कृतत्वात् । अङ्गां
सत्यमुपासत इति अत्यन्तरं । पञ्चाभि विदो गृहस्थाः स्वाश्रममा-
त्रप्रवणादृद्धरेतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोभयं सर्वशब्देनोच्यन्ते ॥

चतुर्थे यदुपकोशविद्यायां गतिं व्याख्यानमतिवृत्तं तेन समान
मर्चिषोऽहिरित्यादि वाक्यव्याख्यानं । तथाच तत्र पृथक्कर्त्तव्यमि-
त्याह । समानमिति ॥ समानमित्युत्तरमार्गव्याख्यानमुपसं-
हरति । एष इति ॥ देवयानेन पन्था वच्चिरण्डाद्यवस्थितं ब्रह्म
गन्तव्यमित्येके तावन्त्याह । नाण्डादिति ॥ तत्र हेतुमाह । यदन्त-
रेति ॥ पितरं द्युलोकां मातरश्च पृथिवीं मध्ये देवलोको अष्टदिव्यं
ताभ्यामिदं विश्वं कर्म्म ज्ञानाधिष्ठितं गच्छति । नचाण्डादहिरिति
गतिश्चयमित्यर्थः । वेत्ये यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीत्यस्य प्रत्यस्य प्रति-
वचनं देवयानोपदेशेन व्याख्यातं । सम्प्रति पिष्टयानोपदेशेना-

उ० त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः
 स एनां ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति
 ॥ २ ॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते
 ते धूममभिः सम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेर-
 परपक्षमपरपक्षाद्यान्घट्टक्षिणैति मासांस्तान्नैते

भा० प्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्थाः । ग्राम इति गृहस्था-
 नामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थं ।

यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो
 व्यावृत्त्यर्थं तद्वत् । इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोत्रादिवैदिकं कर्म ।
 पूर्त्तं वापीकूपतडागारामादिकरणं । दत्तं च वह्निर्वेदि
 यथा शक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसम्भागो दत्तं । इत्येवंविधं परिचरण-
 परिचाणाद्युपासते इति शब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते
 दर्शनवर्जितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनो देवतामभिमुख्येन
 सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रि-
 देवतां रात्रेरपरपक्षदेवतां एवमेव कृष्णपक्षाभिमानि-
 नीमपरपक्षाद्यान् घण्टासान् दक्षिणा दक्षिणां दिक्षमेति

आ० ऽपि ग्रामनिवासित्वाविशेषादित्याशङ्काह । ग्राम इतीति ॥ सप-
 लोको हि वासो ग्राम इत्युच्यते । न च सपलोकत्वमूर्द्धरेतसां युक्तं
 तथाच गृहस्थानामेव ग्रामविशेषणमसाधारणं न च तदर्थकमूर्द्ध-
 रेतेभ्यस्तेषां व्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति ।
 यथेति ॥ वेद्यन्तभावव्यासंसादृष्टिर्नैतीति विशेषणमादी-
 दत्तमिति प्रतीकोपादानं पुनर्यास्याऽस्यानुवाद इत्यपुनर्वक्तिः ।
 इतिशब्दार्थमाह । इत्येवंविधमिति ॥ परिचरणं गुण्यंदिशु

उ० सम्बत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृ-
लोकां पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष
सोमो राजा तद्देवानामनु तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

भा० सविता । तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानि-
नीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्गचारिणो हि षण्मासदे-
वता इति मासानिति सङ्गवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिणः
प्रकृताः सम्बत्सरं सम्बत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नु-
वन्ति । कुतः पुनः सम्बत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते ।
अस्ति हि सम्बत्सरस्य प्रसङ्गो ह्येकस्यावयवभूते दक्षि-
णोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्यो
ऽवयविनः सम्बत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयव-
भूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः
सम्बत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिं प्रतिषिध्यते
नैते सम्बत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकां

भा० श्रूया परित्रायं रक्षयं । आदिपदं नित्यस्याध्यायादिसङ्ग्राहार्थं ।
उपासते तात्पर्येणानुतिष्ठन्तीति यावत् । कथमिति शब्दस्य
यथोक्तार्थत्वमिति हस्मोपाध्यायः कथयतीति वस्तुतस्तमात्रगामि-
त्वादित्याशङ्क्याह । शब्दस्येति ॥ देवयानाधिकृतेश्चः सकाशात्
पितृयागाधिकृतेषु विशेषान्तरमाह । नैत इति ॥ अप्राप्तप्रति-
षधो ऽयमिति शङ्कते । कुत इति ॥

प्राप्तिं दर्शयन्नुत्तरमाह । अस्ति हीति ॥ पूर्ववद्यथापूर्वं देव-
यानेन यथा ऽवयवेष्वर्थाऽवयविनः सम्बत्सरस्य प्राप्तिरुच्येति यावत् ।
अत्रशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति । नन्विति ॥ औप-

भा० पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसं । कोऽसौ यस्मैः प्राप्ये
चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां
तदस्त्रं देवानां तं चन्द्रमसमस्त्रं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष
दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते
कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां
भवन्ति । ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टस्त्राशब्द उप-
करणेषु स्त्रियोऽस्त्रं पशवोऽस्त्रं विशोऽस्त्रं राज्ञामित्यादि ॥

न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो
नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्यापि सन्तः सुखिनो
देवैः क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चन्द्र-
मण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो
द्युलोकाग्नौ जुताः सोमो राजा सम्भवतीति । ता आपः
कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्र-
त्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका दृष्टाद्युपासकानां भवन्ति ।

आ० चारिकमर्थं गृहीत्वा परिहरति । नैष दोष इति ॥ दृष्टप्रयोगमन्त्र-
रेण कथमुपकरणविषयोऽन्नशब्दो व्याख्यायते तथाच । दृष्टञ्चेति ॥

भवतु कर्मिणां देवान्प्रत्युपकरणत्वं तथापि स्वयमुपभोगा-
भावादनर्थकमिष्टादिकरणमित्याशङ्क्याच । न चेति ॥ अन्योपभो-
ग्यानामपि स्वयंभोगमत्त्वं तस्मादित्युच्यते । तथापि तेषां भूताना-
मशरीरिणां कथं मुख्योपभोगः सम्भवतीत्याशङ्क्याच । शरीर-
चेति ॥ कथमयां चन्द्रलोके तद्देहारम्भकत्वं तदाच । तदुक्तमिति ॥
अथापां सोमत्वमेवास्त्रत्वंप्रतीयते ननु कर्मिणो देवारम्भकत्वमित्या-

उ० तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमध्वानं पुन- निवर्तसे

भा० अन्यायाच्च शरीराज्जतावग्नौ ज्ञतायामग्निना दह्यमाने
शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोर्द्धं यजमानमावेक्ष्य चन्द्र-
मण्डलं प्राप्य कुशमृत्तिकास्थानीया वाङ्मशरीरारम्भिका
भवन्ति । तदारब्धेन च शरीरेणोष्ठादिफलमुपभुञ्जाना
आसते यावत्तद्रूपभोगनिमित्तस्य क्षयः कर्मणः । सम्पत्ति-
येनेति सम्पातः कर्मणः क्षयो यावत्सम्पातं यावत्कर्मणः
क्षय इत्यर्थः । तावत्तस्मिंश्चन्द्रमण्डले उषित्वा अथाऽन-
न्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं । पुनर्निवर्त्तन्त इति
प्रयोगात्पूर्वमयसकृच्चन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चावस्यति
गम्यते । तस्मादिह लोके दृष्टादिकर्मोपचित्य चन्द्रं
गच्छन्ति । तत्क्षये चावर्त्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न

आ० शङ्काह । ता आप इति ॥ कर्मसमवायिनीनामपां कर्मापूर्व-
द्वारा यजमानदेहे प्रतिष्ठानां कथं युक्तोक्तप्रवेशादि सम्भवती-
त्याशङ्काह । अन्यायाच्चेति ॥ अद्विरारब्धस्य शरीरस्य भोगाय-
तनत्वं दर्शयति । तदारब्धेनेति ॥

तद्देवानांमग्नमित्यादि व्याख्याय तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे ।
यावदिति ॥ चन्द्रलोकास्तच्छब्दार्थः । यावत्सम्पातमुषित्वेति श्रूयते ।
कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राह । सम्पत्तन्तीति ॥ पुनः शब्दप्रयो-
गस्य तात्पर्यमाह । पुनरिति ॥ अथेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ तच्छब्दपरान्तरहेतुं स्पष्टयति । स्मितीति ॥ यथा
दीपस्य क्षेपक्षये स्थितिनिमित्ताभावादस्थितिरुपपन्नया चन्द्रलोके
स्थितिनिमित्तस्तेषां देवैर्भोगेन क्षयात्तत्र स्थित्यसम्भवादुत्तिरे-
वेत्यर्थः । तस्मिन्नावत् सम्पातमुषित्वेत्तत्र विचारयति । किन्त-

भा० लभ्यते । स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् । स्नेहक्षयादिव प्रदी-
पस्य । किं तत्र येन कर्माणा चन्द्रमण्डलमाकूटस्तस्य सर्वस्य
क्षये तस्मादवरोहणं किं वा सावशेष इति । किन्ततः ॥
यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्माणश्चन्द्रमण्डलस्यैव मोक्षः प्राप्नो-
तीति । तिष्ठतु तावत्तत्रैव मोक्षः स्यान्नवेति । तत आगत-
स्नेह शरीरोपभोगादि न सम्भवति । ततः शेषेणेत्यादि-
स्मृतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टापूर्वदत्तव्यतिरेकेणापि
मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि
सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोगः । अतः

आ० त्रिति ॥ तस्य चन्द्रमण्डलप्रापकस्यातिरिक्तस्य च सर्वस्य कर्मणः
क्षये सतीति यावत् । सावशेषोद्भूतात्कर्मणः सकाशादतिरि-
क्तेन केनचित्कर्मणा सहितः सन्नित्यर्थः ॥ पक्षद्वयेऽपि फलं
पृच्छति । किन्तत इति ॥

तत्राद्यं पक्षं पूर्वपक्षमुखेन प्रतिचिद्विमुक्तफलमाह । यदीति ॥
तत्रैव दृषयान्तरमाह । तिष्ठत्विति ॥ चन्द्रमण्डलं सप्तम्यर्थः ।
ततश्चन्द्रमण्डलादित्येतत् । इहेत्येतत्कोक्तिः । आदिपदं शुभा-
शुभकर्मानुसारिसर्वथापारसंग्रहायं । न केवलं सर्वकर्म-
क्षयपक्षे मूर्तिरेव विरुध्यते किन्तु स्मृतिश्चेत्याह । तत इति ॥
चन्द्रलोके भोक्तव्यस्य कर्मणो भोगेन क्षयादूर्ध्वं शेषेणानुपभुक्तेन
कर्मणा जन्म प्रतिपद्यन्त इत्याद्या स्मृतिः सर्वकर्मक्षयपक्षे विरु-
ध्यत इत्यर्थः । सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वपक्षिणा ऽन्यथावादिना प्रति-
क्षिप्ते सावशेषपक्षमन्तरवादो प्रतिपद्यते । नन्विति ॥ तान्यपि
चन्द्रमण्डले भूतान्धवेति नावशेषोऽन्तीत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ न
हि सर्वकर्मवशाच्चन्द्रमण्डलप्राप्तिरिति भावः । तर्हि चन्द्रमण्डले
कर्मफलोपभोगाभावादङ्गं तदारोहेणेत्याशङ्क्याह । यन्निमित्त-
मिति ॥ अविरोधश्चन्द्रमण्डले भोगस्य शेषकर्मसङ्गावस्य चेति
शेषः ॥ वस्तु ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोध इति तत्राह ।

भा० क्षीणानि तानि । यन्निमित्तं चन्द्रमण्डलमारुहसान्येव
क्षीणानीत्यविरोधः । शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मात्मसामान्याद-
विरुद्धः ॥

अत एव च तत्रैव मोक्षः स्यादिति दोषाभावः । विरु-
द्धानेकयोऽन्युपभोगफलानाञ्च कर्माणामेकैकस्य जन्तोरा-
रम्भकत्वसम्भवात् । न चैकस्मिञ्जन्मनि सर्वकर्माणां चय
उपपद्यते । ब्रह्महत्यादेश्यैकैकस्य कर्माणोऽनेकजन्मारम्भक-
त्वस्मरणात् । स्यावरादिप्राप्तानाञ्चात्यन्तमूढानामुत्कर्ष-
हेतोः कर्माण् आरम्भकत्वासम्भवात् । गर्भभूतानाञ्च
स्वसमानानां कर्मासम्भवे संसारानुपपत्तिः । तस्मान्नैकस्मि-

आ० शेषशब्दश्चेति ॥ निःशेषेष्वपि भूतपु कर्मस्वभूतकर्मसु शेष-
शब्दो न विरुध्यतेऽभूतानां कर्मणां कर्मत्वस्य तुल्यत्वान्नात्र
सावशेषपक्षे स्मृतिविरोधाऽस्तीत्यर्थः ॥

यच्चन्द्रमण्डलस्यैव मोक्षः स्यादिति तत्राह । अत एवेति ॥
शेषकर्मसद्भावादेवेति यावत् । इतश्च कर्मशेषसिद्धिरित्याह ।
विरुद्धेति ॥ आरम्भकत्वसम्भवादेकजातुपभोग्यकर्मक्षयेऽपि
कर्मशेषः सम्भवतीति ॥ अथेकस्मिन्जन्मनि सर्वाणि क्षीयन्ते
कर्माश्रयस्यैकभविकत्वादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ एकभविकन्या-
यस्योपरिष्ठाग्निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ इतश्च शेषकर्म-
सिद्धिरित्याह । ब्रह्महत्यादेशेति ॥ अस्मृत्करखरोष्ट्राणामित्यादि-
स्मरणं दृढभाण्डस्तेऽशेषवत् भूतस्यैव कर्मणाः शेषात्पुनरावृत्ति-
र्भवत्यतीत्यत आह । स्यावरादिति ॥ शेषकर्मसिद्धौ हेत्वन्तर-
माह । गर्भभूतानामिति । कर्मशेषसद्भावमुपसंहरति । तस्मा-
दिति । एकस्यापि कर्मणोऽनेकजन्महेतुत्वं तच्छब्दार्थः । मता-
न्तरमुत्थापयति । यत्त्विति । यावत्प्रवृत्तफलं कर्म न क्षीयते
तावत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धादन्यानि कर्माणि स्वफलं नारभन्ते । मरु-

भा० ज्ञानानि सर्वेषां कर्माणामुपभोगः । यत्तु कैश्चिदुच्यते
सर्वकर्माश्रयोपमर्देन प्रायेण कर्माणां जन्मारम्भकत्वं ॥

तत्र कानिचित्कर्माण्यनारम्भकत्वेनैव तिष्ठन्ति कानि-
चिज्जन्मान्तरमारभन्त इति नोपपद्यते । मरणस्य सर्वकर्मा-
भिव्यञ्जकत्वात् स्वगोचराभिव्यञ्जकप्रदीपवदिति । तदसत् ।
सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । न हि सर्वस्य सर्वात्मकत्वे
देशकालनिमित्ताविरुद्धत्वात् सर्वात्मनोपमर्दः । कस्यचि-
त्कचिदभिव्यक्तिर्वा सर्वात्मनोपपद्यते । तथा कर्माणामपि
साश्रयाणामुपमर्दो भवेत् । यथा च पूर्वानुभूतमनु-
मयूरमर्कटादिजन्माभिसंस्कृताविरुद्धानेकवासना मर्कटत्व-

ख्या० काले तु प्रतिबन्धकाभावात्सर्वकर्माश्रयसङ्घातोपमर्देन तेषामु-
त्तरशरीरारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥

तथापि कथं शेषकर्मसङ्घावासिद्धिरित्यत आह । तत्रेति ॥
अनारब्धकर्मणां सर्वेषामुत्तरशरीरारम्भकत्वं सतीति यावत् ॥
प्रयाणकाले यानि कर्माण्यभिव्यक्तानि तान्येवोत्तरशरीरा-
रम्भकाणि इतरेषान्तु न शरीरारम्भकत्वमिति द्रष्टव्यम् । तदस-
दिति । मधुब्राह्मणोक्तेन न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वाङ्गीकारादे-
स्यापि तथात्वान्न सर्वात्मनोपमर्दोपपत्तिरित्यर्थः ॥ उक्तमर्थ-
मुपपादयितुं सामान्यन्यायमाह । न हीति ॥ सर्वं सर्वस्य कार-
णं कार्यक्षेति न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वे स्थिते सति कस्यचित् कचि-
त्सर्वात्मनोपमर्दः । तथाभिव्यक्तिर्व्यानोपपद्यते । प्रतीयमानोपम-
र्दादेर्देवविशेषादिकृतत्वादित्यर्थः ॥ उक्तन्यायं प्रकृतं योजयति ।
तथेति ॥ इतश्च कर्मशेषः सम्भवतीति क्रमवत्तायां दृष्टान्तमाह ।
यथा चेति ॥ पृथ्वीं कर्मणानुभूतानि यानि मनुष्यादिजन्मानि
तैरभिसंस्कृताः सम्पादिता विरुद्धा या भूयस्या वासनात्मना-

भा० प्रापकेन कर्माणा मर्कटजन्मारब्धमात्रेण नोपमृद्यन्ते तथा
कर्माण्यन्यजन्मप्राप्तिनिमित्तानि नोपमृद्यन्त इति युक्तं ॥

यदि हि सर्व्याः पूर्वजन्मानुभूतवासना उपमृद्येरन् मर्क-
टादिजन्मनिमित्तेन कर्माणा मर्कटजन्मन्यारब्धे मर्कटस्य
जातमात्रस्य मातुः शाखायाः शाखान्तरगमने मातुरुद-
रमंलग्नत्वादिकौशलं न प्राप्नोति । इह जन्मन्यनभ्यस्तत्वात् ।
न चातीतानन्तरजन्मनि मर्कटत्वमेवासीत्तस्येति शक्यं
वक्तुं । तं विद्याकर्माणो समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेः ।
तस्मादासनावन्नाशेषकर्मापमर्द इति शेषकर्मासम्भवः ।
यत एव तस्माच्छेषेणोपयुक्तात्कर्माणः संसार उपपद्यत
इति न कश्चिद्विरोधः । कोऽसावध्वा यं प्रति निवर्तन्त
इत्युच्यते । यथेतं यथागतं निवर्तन्ते । ननु मासेभ्यः पितृ-
लोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चान्द्रमममिति गमन-

भा० तिविशेषप्रापकेन कर्मणा तस्मिन्नारम्भमात्रेण निरुद्ध्यन्त इत्यर्थः ।
दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥

दृष्टान्तं विदुषोति । यदि ह्येति ॥ यववृक्षतवासनोच्छेदेऽपि
माथववृक्षतदेश उच्छिद्यते । तथाचानन्तरजन्मोत्पत्त्यवासनासाम-
र्थ्यान्मर्कटप्रशेर्यथोक्तकौशलमविरुद्धमित्याशङ्काह । न चेति ॥
क्षिप्तं पूर्वप्रज्ञा चेत्यविशेषेण पूर्वजन्मार्जितवासना जीवमनु-
गच्छतीति श्रवणादयववृक्षतपूर्वजन्मवासनैव तमन्वेतीति न शक्यं
विशेषतो वक्तुमित्याह । तं विद्येति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टा-
न्तिकं निगमयति । तस्मादिति ॥ शेषकर्म्मरुद्धाव फलितमाह ।
यत इति ॥ उपयुक्तात्कर्म्मणः शेषेणेति सम्बन्धः । कश्चिदिति श्रौतो
वा स्मार्त्तो वा याज्ञिको वा जाकिओ वेत्यर्थः ॥ यतमेवाध्वानमिति
प्रकृतमध्वानं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसावित्यादिना ॥ यथे-

उ० यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा
मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह ब्रोहि

भा० क्रम उक्तो न तथा निवृत्तिः । किन्तु ह्याकाशाद्वायुमि-
त्यादि कथं यथेतमित्युच्यते । नैष दोषः । आकाश-
प्राप्तेस्तत्त्वत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च ॥

न चात्र यथेतमेवेति नियमोऽनैवंविधमपि निवर्त्तन्ते
पुनर्निवर्त्तन्त इति तु नियमः । अत उपलक्षणार्थमे-
तद्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाशं तावत्प्रतिपद्यन्ते ।
यास्तेषां चन्द्रमण्डले शरीरारम्भका आप आमंस्तास्तेषां
तत्रोपभोगनिमित्तानां कर्मणां च ये विलीयन्ते । घृत-

आ० तमित्युक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ किं यथेतमित्येतदेव न सम्भ-
वति ॥ किंवा यथेतमेवेति नियमो नोपपद्यते ॥ तत्राद्यं दृषयति ।
नैष दोष इति ॥

द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ अत्रेति निवृत्तिरुक्ता । अनैवंवि-
धमपिेति यथागतिक्रमो दर्शितो न तथा निवृत्तिर्नियता । किन्तु
विधान्तरेणापि सम्भवतीत्यर्थः । निवृत्तेः क्रमनियमाभावे
कीदृशो नियमो विवक्षित इत्याशङ्काह । पुनरिति ॥ केनाभि-
प्रायेण तर्हि यथेतमित्युक्तमत आह । अत इति ॥ गतिक्रमवन्निवृ-
त्तिक्रमे नियमाभावोऽतःशब्दार्थः । उक्तञ्च यथेतमनैवंविधस्येति ।
निवृत्तिनियमे फलितमाह । अत इति ॥ परमात्मानं श्रवत्तयियुं
भौतिकमित्युक्तं । कथं पूर्वसिद्धाकाशतादात्म्यःपत्तिरवरोहतां
सिध्यतीत्याशङ्क्य तत्त्वान्यगमनमेव तद्भावापत्तिरित्युपचक्ष्यते । स्वा-
भावापत्तिरिति न्यायादिष्वह । यास्तेषामिति ॥ घृतस्य संख्यां
काठिन्वतास्वाकाशभूतास्तत्परिवेष्टिताः कर्मबोऽध्वरोहन्त

उ० यवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते
 स्तो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यनुमति यो

भा० संस्थानमिवाग्निसंयोगे ता विलीना अन्तरिक्षस्था आकाश-
 भूता इव सूक्ष्मा भवन्ति । ता अन्तरिक्षाद्वायुर्भवन्ति । वायु-
 प्रतिष्ठा वायुभूता इतश्चामुतश्चोद्धमानास्ताभिः सह क्षीण-
 कर्मा वायुभूता भवति । वायुर्भूत्वा ताभिः सहैव धूमो
 भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रं अन्नारणमात्ररूपो भवति । अभ्रं
 भूत्वा ततः सेचनसमर्थो मेघो भूत्वा उन्नतेषु प्रदेशेष्वथ-
 प्रवर्षति । वर्षधारारूपेण शेषकर्मा पततीत्यर्थः । त इह
 ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इत्येवम्प्रकारा
 क्षीणकर्माणां जायन्ते । क्षीणकर्माणामनेकत्वाद्बहुवचन-
 निर्देशः । मेघादिषु पूर्व्वेकैकरूपत्वादेकवचननिर्देशः ।
 यस्माद्गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादिमन्त्रिवेशसह-

आ० सङ्कृता इव भवन्तीत्यर्थः ॥ आकाशाद्वायुमित्यस्यार्थं साधयति । ता
 अन्तरिक्षादिति ॥ उन्नतेषु समुद्रादिव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्विति
 यावत् ॥ त इत्यनुशायिनो निर्देशन्ते । इहेति पृथिवी कथ्यते ।
 कथमस्मिन् वाक्ये बहुवचनेनानुशायिनां बहुवचनं निर्देशस्तत्राह ।
 क्षीणकर्माणामिति ॥ कथं मेघा भूत्वा प्रवर्षतीत्यादावेकवचन-
 निर्देशस्तत्राह । मेघादिव्यति ॥ ये पूर्व्वे मेघादयो नभोऽन्तास्तेषु
 प्रत्येकमभिमानिदेवतानामेकरूपत्वात्तदुपसृष्टानामनुशायिना-
 मप्येकवचनेन निर्देशो युक्त इत्यर्थः ॥ अतो वै खल्वित्यादिवाक्यं
 व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ अनुशायिनां दुःशङ्कानिःसरणमित्युक्तं
 प्रपञ्चयति । यत इत्यादिना ॥ मकरादिभिर्भक्षितानामनुशायिनां
 तेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेन समुद्भवो भविष्यतीति चेन्नेत्याह ।

उ० रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥

भा० स्त्राणि वर्षधाराभिः पतितानां । अतस्त्रास्त्राद्धेतोर्वै खलु
दुर्निष्पपतरं दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरणं । यतो गिरितटा-
दुदकस्रोतसोद्धमाना नदीः प्राप्नुवन्ती ततः समुद्रं ।
ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते । तेऽप्यन्येन । तत्रैव च सह
मकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्रास्त्रोभिर्जलधरैराकृष्टाः
पुनर्वर्षधाराभिर्भक्ष्यन्ते शिलातटे वाऽगम्ये पतितास्तिष्ठन्ति ।
कदाचिद्भालमृगादिपीता भक्षिताश्चान्यैः ॥

तेऽप्यन्यैरित्येवमकाराः परिवर्त्तेरन् । कदाचिद-
भक्ष्येषु स्थावरेषु जातास्तत्रैव शृण्वेरन् । भक्ष्येष्वपि
स्थावरेषु प्रजातानां रेतःसिग्देहसम्बन्धो दुर्लभ एव । वृज-
त्वात् स्थावराणामिति । अतो दुर्निष्क्रमणत्वं । अथवाऽतो
ऽस्त्राद्ग्रीह्यवादिभावादुर्निष्पपतरं दुर्निगमनतरं ।
दुर्निष्पपतरमिति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः । ग्रीह्य-

षा० तेऽपीति ॥ मकरादयोऽपि जलचारिभिर्भक्ष्यन्ते तथा च
समुद्रे पतितानामनुशायिनां तत्रैव लयः स्यादित्यर्थः । नन्वेव-
मनुशायिनः समुद्रे लीना न ततः पुनरुद्भूतुं शक्यन्ते ॥ तथा च
कृतविनाशः स्यादित्याशङ्क्याह । जलधरैरिति ॥ समुद्रोऽस्त्रो-
भिरिति तृतीया सङ्घर्षः ॥ तर्हि सर्पाद्यान्नेपभुक्तानामनुशायिनां
तत्समानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेन्नत्याह । भक्षितास्ति ॥

यैस्तर्हि सर्पादयो भक्ष्यन्ते तेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेनानुशायि-
नामुद्भवः स्यादिति चेन्नेत्याह । तेऽपीति ॥ तथापि यथोक्तरीत्या
परिवर्त्तनान्ते रेतःसिग्देहमपि यदा कदाचित्प्रपद्येरन्निति चेन्ने-

भा० वादिभावो दुर्निष्पत्ततरस्मादपि दुर्निष्पत्तराद्रेतः-
 भिगदेहसम्बन्धो दुर्निष्पत्ततर इत्यर्थः । यस्मादूर्द्ध्वरेतोभि-
 बालैः पुंस्वरहितैः स्यविरैर्वा भजिता अन्तराले शीर्यन्ते ।
 अनेकत्वादन्नादानां । कदाचित्काकतालीयन्यायेन रेतः-
 मिग्भिर्भक्ष्यन्ते यदा तदा रेतःसिग्भावं गतानां कर्मणो
 वृत्तिलाभः । कथं यो यो ह्यन्नमन्ति अनुश्रयिभिः संक्षिप्तं
 रेतःसिक् यश्च रेतः मिञ्चत्युत्तुकाले योषिति तद्भूय एव
 तदाकृतिरेव भवति । रेतोरूपेण तदवयव आकृति-
 भूयस्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोरूपेण योषिति ॥

रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितत्वात् । सर्व्वेभ्योऽङ्गेभ्य-
 स्तेजः सम्भूतमिति हि श्रुत्यन्तरात् । अतो रेतःसिगा-
 कृतिरेव भवतीत्यर्थः । तथा हि पुरुषात्पुरुषो जायते

आ० त्वाह । कदाचिदिति ॥ तथापि भस्त्रेषु जातानां रेतः सिग्योग्यः
 सलभः स्यादिति चेन्नेत्याह । भक्ष्येष्वपीति ॥ इतिशब्दो यच्छब्देन
 पूव्वण सम्बध्यते । पूव्वमतःशब्दो हेतुपरतया व्याख्यातः । सम्प्रति
 त्रीह्याद्यवधिवाचकत्वेन तं व्याचष्टे । अथवेति ॥ दुर्निष्पत्ततरमिति
 तकारसहिते पाठे सति विवक्षितमर्थमाह । त्रीह्यादीति ॥ तत्र
 हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तर्हि तेषामन्तराले विशीर्णानां देहभा-
 गित्वाभावादननुश्रयवैयर्थ्यामित्याशङ्क्याह । कदाचिदिति ॥ काकता-
 लीयया कृत्या यादृक्कन्यायेनेति यावत् ॥ अनुश्रयास्थस्य कर्मणो
 भाविदेहारम्भाद्यं मुख्यं प्रप्रपूर्व्वकं विवक्षोति । कथमित्यादिना ॥

अनुश्रयिनो रेतःसिगाकारभालो हेतुमाह । रेतस इति ॥
 तस्य रेतःसिगाकृत्या तदङ्गेन भावितत्वात्स्मृतत्वात्तदङ्गसम्भूत-
 त्वात्तद्रूपेण गर्भाश्रयमनुप्रविष्टोऽनुश्रयी रेतःसिगाकृतिर्भवती-
 त्यर्थः । रेतसो रेतःसिगाङ्गसमुत्थत्वे प्रमाद्यमेतरेष्वकमुतिरित्याह ।
 सर्व्वेभ्य इति । रेतोरूपेण गर्भाश्रयं प्रविष्टस्य रेतःसिगाकार-

भा० गीर्गवाक्यतिरेव न जात्यन्तराकृतिस्तस्याद्युक्तं तद्वृथ एव भवतीति । ये त्वन्येऽनुशयिभ्यश्चन्द्रमण्डलमनारुह्यैव पापकर्म्मभिर्घोरैर्ब्रीहियवादिभावं प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं गतास्तेषां नानुशयिनामिव दुर्निष्प्रपतरं । कस्मात् कर्म्मणा हि तैर्ब्रीहियवादिदेह उपपत्त इति । तदुपभोगनिमित्तत्वे ब्रीह्यादिस्त्वन्मदेहविनाशे यथा कर्म्मार्जितं देहान्तरं नवं नवं जलूकावत्सङ्क्रमन्ते सविज्ञाना एव । सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

यद्यप्युपसंहृतकरणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति तथापि स्वप्नवद्देहान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्म्मोद्भावितासना-

ष्या० त्वमुक्तं निगमयति । अत इति ॥ अनुशयिनो रेतःसिगाकारत्वे लौकिकानुभवमनुकूलयति । तथेति ॥ चन्द्रस्थानस्थलितानामवरोहतां ब्रीह्यादिदेहसंश्लिष्टानां प्राचीयसा कालेन देहान्तराभावेत्तर्हि ब्रीह्यादिदेहाभिमानिनामपि दुःशकं निष्क्रमणं ॥ ब्रीह्यादिदेहसम्बन्धाविशेषादित्यत आह । ये त्विति ॥ ब्रीह्यादिदेहसम्बन्धाविशेषे कुतस्तद्देहभाजां ततो निःसरणमशक्यं न भवतीत्याशङ्क्य विशेषमाह । कस्मादित्यादिना ॥ शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नर इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्विधां कर्म्मनिमित्तं स्थावरं जन्म तेषां कर्म्मक्षय एवावधिः । अवरोहतास्तु कर्म्मासङ्गीर्तनाद्वैषम्यमित्यर्थः । यथा जलूका ट्याक्तुगान्तरं दीर्घभूता सङ्क्रमन्ते न तथाऽनुशयिनो ब्रीह्यादिदेहभाजाऽपि तस्यागेन देहान्तरं गच्छन्तस्तद्विषयविज्ञानवन्त एव गच्छन्तीत्यत्र दृष्टदार्ष्ट्यकश्रुतिं प्रमाणयति । सविज्ञान इति ॥

अथोपसंहृतकरणाणां विज्ञानं कारणासम्भवात्कथं सविज्ञानत्वं तत्राह । यद्यपीति ॥ दृष्टकारणाभावेऽप्यदृष्टमेवैकं वासनात्मकं ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छन्ति देहान्तरमित्यत्र हेतुमाह । श्रुतिप्रामाण्यादिति ॥ श्रुतिरत्र दृष्ट-

भा० ज्ञानेन सविज्ञाना एव देहान्तरं गच्छन्ति । श्रुतिप्रामा-
ण्यात् । तथार्चिरादिना धूमादिना च गमनं । खग्न इवो-
द्भूतविज्ञानेन लब्धवृत्तिकर्मानिमित्तत्वाद्गमनस्य । न तथा
ऽनुशयिनां ब्रीह्यादिभावेन जातानां च सविज्ञानमेव
रेतःसिग्योषिद्देहसम्बन्ध उपपद्यते । न हि ब्रीह्यादि-
लवनकण्डनपेषणादौ च सविज्ञानानां स्थितिरस्ति । ननु
चन्द्रमण्डलादप्यवरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वाज्ज-
लूकावत्सविज्ञानतैव युक्ता । तथा सति घोरो नरकानुभवः॥

इष्टापूर्त्तादिकारिणं चन्द्रमण्डलत्वादारभ्य प्राप्तो
यावत् ब्राह्मणादिजन्म । तथा च सत्यनर्यायैवेष्टापूर्त्ता-
द्युपासनं विहितं स्यात् । श्रुतेश्चाप्रामाण्यं प्राप्तं वैदि-

आ० दारण्यकश्रुतिः । यथा सविज्ञानानामेव ब्रीह्यादिदेहान्तरगमनं
तथा ज्ञानिनामर्चिरादिना कर्मिण्यां धूमादिना च गमनं खप्रव-
दुद्भूतवासनात्मकविज्ञानानामेवेत्याह । तथेति ॥ तेषां सवि-
ज्ञानत्वे हेतुमाह । लब्धवृत्तीति ॥ अनुशयिनामपि तर्हि ब्रीह्या-
दिषु संस्लिष्टानां रेतःसिगादिदेहसम्बन्धः सविज्ञानानामेवेति
चेन्नेत्याह । न तथेति ॥ अनुपपत्तौ हेतुमाह । न हीति ॥ ब्रीह्या-
दिसंस्लिष्टानामनुशयिनां सविज्ञानत्वे तल्लवनादौ तल्लीववत्तेषा-
मपि प्रवासप्रसङ्गात् रेतःसिगदेहसम्बन्धः सिध्येदित्यर्थः । ब्रीह्या-
दिषु देहान्तरं गच्छत्यु विज्ञानत्वेपलम्भादननुशयिष्वपि देहा-
न्तरप्राप्तेरविशेषाद्युक्तं सविज्ञानत्वमिति शङ्कते । नन्विति ॥ दृष्ट्या-
नृणां प्रति जलूकागमनवदवरोहतामपि देहादेहान्तरं
प्रति गमनस्य तुल्यत्वाद्ब्रीह्यादिवद्युक्ता सविज्ञानतेति योजना ।
अस्तु तेषां विज्ञानत्वं का हानिरित्यत आह । तथा सतीति ॥
इष्टापूर्त्तादिकारिणामन्तराले नरकानुभवः । तथा च सति तद-
नुष्ठानस्यानर्थार्थं विहितत्वे श्रेयःसाधनविषयककर्मकाण्डं विव-

भा० कातां कर्माणामनर्थानुबन्धित्वात् । न वृत्तारोहणपतनवत्
विशेषसम्भवात् । देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्तोः कर्माणां
लब्धवृत्तित्वात् । कर्माणोद्भाविनेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं
युक्तं । वृत्ताग्रमारोहत इव फलं जिघृक्षोः । तथार्चि-
रादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत् । धूमादिना च
चन्द्रमण्डलमारुरुचतां न तथा चन्द्रमण्डलादवरुरुचतां
वृत्ताग्रदिव पततां सचेतनत्वं । यथा च मुद्गराद्य-
भिहतानां तदभिघातवेदनानिमित्तधंसमूर्च्छितप्रतिबन्ध-
करणानां स्वदेहेनैव देशाद्देशान्तरं नीयमानानां
विज्ञानशून्यता दृष्टा तथा चन्द्रमण्डलान्मानुषादि-
देहान्तरं प्रत्यवरुरुचतां स्वर्गभोगनिमित्तकर्मक्षया-

आ० ध्येतेत्याह । श्रुतेऽस्मिन् ॥ यथा बुद्धिपूर्वं वृत्तमारोहतो सविज्ञा-
नत्वेऽपि तस्मादबुद्धिपूर्वं पततां न सविज्ञानत्वं विज्ञायते ।
तथा चन्द्रमण्डलमारोहतां सविज्ञानत्वेऽपि ततोऽवरोहतां नैव
तदस्ति । उद्गतकर्माभावात् । इत्यारोह्यारोहयोर्ज्ञानविशेष-
सम्भवान्नैवमिति परिहरति । न वृत्तेति ॥ सङ्गहवाक्यं विवृ-
णोति । देहादित्यादिना ॥ चकारात् गच्छतां सविज्ञानत्वं
भवेदिति सम्बन्धः । अवरोहतां जीवानां सर्वथा विज्ञान-
शून्यत्वमयुक्तं तेषां चैतन्यस्वाभावाद्बुद्ध्यात्यततामपि विज्ञान-
मानवस्यैवेत्याशङ्कोदाहरणान्तरमाह । यथा चेति ॥ तेन
मुद्गरादिना योऽभिघातस्तेन हेतुना यद्वेदनाख्य निमित्तं तेन
सम्मूर्च्छितानि प्रतिबद्धानि वा करणानि येषान्तेषामिति
यावत् । नृदितोऽभिनयो देहोऽभयः स्थणो देहो येषां
तेषामन्त एव प्रतिबद्धकरणानां युक्ता विज्ञानशून्यतति सम्बन्धः ।
यथोक्तदृष्टान्तवशाच्चन्द्रमण्डलादवरोहन्तो विज्ञानशून्याः सिद्ध्य-
न्तीति निगमयति ! अत इति ॥ तथापि मूर्च्छितानां

भा० मृदिताब्देहानां प्रतिबद्धकरणानां । अतस्तेऽपरिव्यक्तदेह-
बीजभूताभिरङ्गिर्मूर्च्छिता इवाकाशादिक्रमेणमामवर्ह्य
कर्मानिमित्तजातिस्यावरदेहैः संश्लिष्यन्ते । प्रतिबद्धकरण-
तयाऽनुद्भूतविज्ञाना एव ॥

तथा लवनकण्डनपेषणसंस्कारभक्षणरसादिपरिणा-
मरेतःमेककालेषु मूर्च्छितवदेव । देहान्तरारम्भकस्य

आ० खूणदेहसद्भावाद्देशान्तरगमनं न युक्तं । अवरोहतान्तु तद-
भावे कथं ब्रह्मादिभावः सम्भवतीत्यत आह । अपरित्यक्तेति ॥
न परित्यक्तं देहभावस्य बीजं कर्मापूर्वं याभिरङ्गिस्ताभिर-
ग्रहिता जीवा मूर्च्छितवद्विज्ञानशून्यगगनादिक्रमेण पृथिवीं
प्राप्य कर्मफलभूतजातिस्यावरशरीरैः संश्लिष्यन्त इति सम्बन्धः ।
स्यावरदेहसम्बन्धित्वात्तद्भूतजीववत्तदा सविज्ञानत्वं सम्भवती-
त्याशङ्काह । प्रतिबद्धेति ॥ ब्रह्मादिसंश्लेषावस्थायामनुशयिनां
कर्म्मणोऽनुद्भूतवृत्तित्वात् करणानां च तत्र वृत्तिलाभाभावादन-
ुद्भूतविज्ञानत्वं युक्तमित्यर्थः ।

न केवलं ब्रह्मादिसंश्लेषकालेऽनुद्भूतविज्ञानत्वं किन्तु ब्रह्मा-
देकवनादिकालेऽपीत्याह । तथेति ॥ पाकसंस्कारे रसादीत्या-
दिप्रव्येन शोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जारेतान्स्युच्यन्ते । तस्मिन्
काले मूर्च्छितवदनुद्भूतविज्ञानत्वे देहाद्विनिर्गतानां प्राग्देहा-
न्तरप्राप्तेस्तदस्थेवेति हेतुमाह । देहेति ॥ अलम्बवृत्तित्वादिति
हेदः कथं पुनरनुशयिनां विज्ञानशून्यत्वे ॥ तद्यथा दृश्यजला-
युक्ता दृश्यस्थान्तं गत्याऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरतीत्यादौ
सचेतना जलूका दृष्टान्तत्वेनोपादीयते तत्राह । देहबीजभू-
तेति ॥ सर्वस्ववस्थसु तासु ब्रह्मादिसंश्लेषतस्तवनदिवशादिति
यावत् । न चेतनावत्त्वं जलूकादृष्टान्ते विवक्षितं । किन्तु सातत्य-
मात्रमिति भावः । जलूकावत्त्वं जलूकासादृश्यमनुशयिनामि-
त्यर्थः । आरोहतां सविज्ञानत्वमवरोहतां विज्ञानराहित्य-
मित्युपपाद्यारोहतामपि यावत्सावस्थानेभ्यः करणान्युपसंहृत्य

भा० कर्मणोऽलम्ब्यवृत्तित्वात् । देहबीजभृतासम्बन्धापरित्यागे-
 नैव सर्वस्ववस्थासु वर्त्तन्त इति जलूकावचेतनावत्त्वं न
 विरुध्यते । अन्तराले त्वविज्ञानं मूर्च्छितवदेवेत्यदोषः ।
 न च वैदिकानां कर्मणां हिंसायुक्तत्वेनोभयहेतुत्वं शक्य-
 मनुमातुं । हिंसायाः शास्त्रचोदितत्वात् । अहिंसन् सर्वभू-
 तान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतेः । शास्त्रचोर्दितत्वात् हिंसाया
 नाधर्म्यहेतुत्वमभ्युपगम्यते । अभ्युपगतेऽप्यधर्म्यहेतुत्वे मन्त्रै-
 र्विषादिवत्तदपनयोपपत्तेर्न दुःखकार्यारम्भकलोपपत्ति-
 र्वैदिकानां कर्मणां मन्त्रेणैव विषमचरणस्येति ॥

भा० हृदयेऽवस्थानं तावदेव सविज्ञानत्वं । न देहादहिर्निर्गतां प्रा-
 ग्देहान्तरप्राप्तेः । तदस्यनुशयिनां तु चन्द्रमण्डलादनवरक्षतामपि
 न भाविदेहपर्यन्तावासना दीर्घा भवति प्रमाणाभावादित्याह ।
 अन्तराले त्विति ॥ चन्द्रमण्डलादवरोहतां देहान्तरगमनस्य
 तुल्यत्वेऽपि विज्ञानशून्यत्वमदुष्टमित्युपसंहरति । इत्यदोष इति ॥
 यत्तु हिंसानुग्रहात्मकत्वादिकादिकर्मणां स्यावरत्वमपि तत्-
 कालमेव । तथाच वैदिकानां कर्मणामनर्थानुबन्धित्वादप्रामाण्यं
 श्रुतेरिति तत्राह । न चेति ॥ उभयहेतुत्वमनर्थहेतुत्वमिति
 यावत् ॥ अहिंसन्नित्यादिश्रुतेः शास्त्रचोदितवैदिकेषु कर्मसु
 हिंसा नानर्थहेतुरित्याह । अभ्युपगतेऽपीति ॥ यद्यपि स्वरूपेण
 हिंसानर्थहेतुरभ्युपगम्यते । तथापि तद्युक्तानां वैदिककर्मणां
 नानर्थारम्भकत्वं । यथा स्वरूपेण विषदध्यादेर्मरणज्वरादिहेतुत्वं
 ऽपि मन्त्रशर्करादिभिः सहोपयुक्तं सन्न तत्कार्यारम्भकत्वं । तथा
 हिंसायाः स्वतोऽधर्म्यहेतुत्वेऽपि वैदिककर्मनिष्ठाया न तद्वन्तुत्वं ।
 वैदिकैरेव कर्मभिस्तत्कृतदोषापनयनसिद्धिरित्यर्थः । पूर्वोक्तमेव
 दृष्टान्तं स्पष्टयति । मन्त्रेणेत्येतत् । तेन सहोपभुक्तस्य विषस्या-
 नर्थहेतुत्वेन पुष्टिहेतुत्ववैदिककर्मणानुप्रविष्टाया हिंसायाः
 पुष्ट्यर्थमेव युद्धमिति चेन्न शब्दादिति न्यायादित्यर्थः ॥

उ० तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ने रम-
णीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिय-
योनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयच-
रणा अभ्याशो ह यत्ने कपूयां योनिमापद्येरन्

भा० तत्तत्र तेऽध्वनुश्रयिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं
चरणं शीलं येषां ते रमणीयचरणा रमणीयचरणे-
नोपलक्षितः शोभनोऽनुश्रयः पुण्यं कर्म येषां ते रमणीय-
चरणा उच्यन्ते । कौर्यानुतमायावर्जितानां हि शक्य उप-
लक्षयितुं शुभानुश्रयसङ्गावः । तेनानुश्रयेन पुण्येन कर्मणा
चन्द्रमण्डले भुक्तशेषेणाभ्याशो ह क्षिप्रमेव यदिति क्रिया-
विशेषणं । ते रमणीयां कौर्यादिवर्जितां योनिमापद्येरन्
प्राप्नुयुः । ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा
स्वस्वकर्मानुरूपेण ॥

अथ पुनर्ये तद्विपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्मा-

आ० तद्भूय एव भवति इत्येतत्सङ्गागतं परिसमाप्य प्रकृतं श्रुति-
व्याख्यानमनुवर्त्तयति । तत्तत्रेति ॥ अन्याधिकृतिः पूर्ववदभि-
जापादिति न्यायेन तेषु ग्रीक्षादिषु संस्मृता येऽनुश्रयिनस्तेषां
मध्ये ये केचिदस्मिन्लोके चन्द्रमण्डलप्राप्तः प्रागवस्थायामनुष्ठिता-
भुक्तारमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिं प्रापद्येरन्निति सम्बन्धः ॥
उक्तमेव स्पष्टयति । शोभनमिति ॥ कथं रमणीयचरणानुरोधेन
शोभनोऽनुश्रयो लक्ष्यते तथाह । कौर्येति ॥ ते खल्वनुश्रयिना
इतःसिंघयोगानन्तरं तेन कर्मणा रमणीयां योनिमापद्येरन्निति
वक्तृत्वप्रमेवेति योजना । तथापि हेतुमाह । स्वकर्मेति ॥

अथेति प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे । पुनरिति ॥ तद्विपरीता-

उ० श्वयेनिं वा शूकरयेनिं वा चण्डालयेनिं
वा ॥ ७ ॥ अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानी-
मानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति
जायस्व प्रियस्वेत्येतत्तृतीयः स्थानं तेनासौ
लोको न सम्पूर्यते

भा० णोऽशुभानुशया अभ्याशो ह यज्ञे कपूयां यथा कर्मयोगि-
मापद्येरन् कपूयामेव । धर्ममन्वन्वर्जितां जुगुप्सितां योनि-
मापद्येरन् । श्वयेनिं वा शूकरयेनिं वा चाण्डालयेनिं वा
स्वकर्मनुरूपेणैव । ये तु रमणीयचरणादिजातयस्ते स्वकर्म-
स्वाद्येदिष्टापूर्त्तादिकारिणस्ते धूमादिना गच्छन्त्या गच्छन्ति ।
च पुनः पुनर्घटीयन्त्ववदिद्यां चेत्प्राप्नुयुस्तदार्चिरादिना
गच्छन्ति । यदा तु न विद्यासेविना नापीष्टापूर्त्तादिकर्म
सेवन्ते तदाऽथैतयोः पथोर्यथोक्तयोरर्चिर्धूमादिलक्षणयोर्न
कतरेणान्यतरेण च नापि यन्ति । तानीमानि भूतानि

आ० स्तेभ्यो विलक्षणा इति यावत् । ते कपूयां योनिमशुभानुश-
यवशाज्ज्ञेयः सिद्ध्योगानन्तरमापद्येरन्निति यत्तदपि क्षिप्रमेवेति
योजना ॥ तत्रापि विकल्पे कारणमाह । स्वकर्मिति । योनि-
विकल्पे तृतीयं पश्चान्नमवतारयितुं पूर्वोक्तौ पश्चान्नौ सङ्गिष्या-
मुवदति । ये त्विति ॥ शुभानुशयवशाद्ये केषिद्भ्रातृणादियोगि-
मापन्नास्ते स्वकर्माश्रमविहितकर्मनिष्ठाः सन्तो यदीष्टादिकर्म
ज्ञातवन्तस्तदा दक्षिणेन पथा चन्द्रं गच्छन्ति । तत्र च भोक्तव्ये
कर्मणि भोगेन क्षीणे पुनरवशिष्टेन कर्मणा पृथिवीमागच्छन्ति ।
एवं घटीयन्त्ववत्पुनः पुनरारोहन्तोऽबरोहन्तश्च क्षेत्रकर्मिणो
दृश्यन्ते । यदि चेद्दिजातयः स्वकर्मिण्यः सन्तो ज्ञानं कमेरमुत्तरेण

भा० जुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसृष्टदावर्त्तीनि भवन्त्यत
उभयमार्गपरिभ्रष्टा ह्यसृष्टज्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ॥

तेषां जननमरणमन्तरेण नुकरणमिदमुच्यते । जायस्व
म्रियस्वेति ईश्वरनिमित्तचेष्टेयते । जननमरणक्षणेनैव
कालयापनं भवति । न तु क्रियासु शोभनेषु भोगेषु वा
कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत्सुद्रजन्तुलक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ
पन्थानावपेक्ष्य स्थावं संसरतां । येनैवं दक्षिणमार्गगा
अपि पुनरागच्छन्ति । अनधिकृतानां ज्ञानकर्म्मणोरगमन-
मेव दक्षिणेन पथेति । तेनासौ लोको न सम्पूर्यते । पञ्च-
मस्तु प्रश्नः पञ्चान्निविद्यायां व्याख्यातः । प्रथमो दक्षिणैत-
रमार्गभ्यामपाकृतो दक्षिणैतरयोः पथोर्व्यावर्त्तनापि
मृतानामग्नौ प्रचेपः समानः । ततो व्यावर्त्तनान्यर्चिरादिना
यन्त्यन्ते धूमादिना । पुनरुत्तरदक्षिणायने षण्मासान् प्राप्नु-
वन्तः संयुज्य पुनर्व्यावर्त्तन्ते । अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ्यः

आ० यानेनेतो ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ इदानीं तृतीयस्थानमुपदि-
शति । यदा त्विति ॥

पौनःपुन्येन लोकांमध्यमैकवचनान्तयोः सर्वाख्यातेषु विधानात्
पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्स्मिन्नर्थे जायस्व म्रियस्वेति प्रयोग
इत्याह । तेषामिति ॥ यदा सर्वेश्वरो मार्गद्वयभ्रष्टं दृष्ट्वा तं
जायस्व म्रियस्वेति प्रेरयत्येतदिहोच्यत इति द्रष्टव्यं ॥ तेनासा-
वित्यादिवाक्यं आचष्टे । येनैवमिति ॥ उक्तया रीत्या निर्णीतान्
प्रश्नान् विविच्य प्रतिपत्तिस्तौक्यार्थं कथयति । पञ्चमत्विति ॥
व्यावर्त्तनापि व्याख्यातेत्युत्तरत्र सम्बन्धः । मृतानामविदुषाश्चे-
त्यर्थः । अन्येऽप्यनन्तरं विदुषां कर्म्मिणाश्च संवत्सरमिति ज्ञानिनो
गृह्यन्ते । अन्ये पितृलोकमिति केवलकर्म्मिण इति विभागः ।

उ० तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥ ६ ॥ स्तेनो हिरण्यस्य
सुरां पिबेत् गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा चैते
पतन्ति चत्वारः पञ्चमाश्चावरं स्तेरिति ॥ ६ ॥

भा० पितृलोकमिति व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुश-
यानां चन्द्रमण्डलादाकाशादिक्रमेणोक्ता । अमुष्य लोक-
स्यापूरणं स्वशब्देनैवोक्तं । तेनासौ लोको न सम्युच्यते इति ॥
यस्मादेवं कष्टा संसारगतिस्तस्माज्जुगुप्सेत । यस्माच्च
जन्ममरणजनितवेदमानुभवकृतचणाः क्षुद्रजन्तवो ध्वान्ते
घोरे दुस्तरे प्रवेशिताः सागर इवागाधे अग्नौ निराशा-
श्चोत्तरणं प्रति तस्माच्चैवविधां संसारगतिं जुगुप्सेत
बीभक्षेत घृणीभवेत् । माभूदेवंविधे संसारे महोद्धौ घोरे
पात इति । तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पञ्चाग्निविद्यास्तुतये ॥
स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता । सुरां पिबन् ब्राह्मणः
सन् । गुरोश्च तल्पं दारानावसन् । ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता
चेत्येते पतन्ति चत्वारः । पञ्चमस्य पतितैः महाचरन्ति ॥

पा० क्षीणानुशयानां चन्द्रलोके भोक्तव्यं कर्म भोगेन क्षयितवतामिति
यावत् । स्वशब्देनैवानुवदति । तेनेति ॥ किमर्थमेवं महायास-
वती तीव्रा संसारगतिरुक्तेत्याशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ तृतीयस्या
नस्य कष्टत्वं स्पष्टयति । यस्माच्चेति ॥ जन्मादिना जनितः या
वेदना तदनुभवे कृतः क्षोऽवसरो नान्यत्र येषां । तथाऽस्रव इति
शब्दः । तृतीयस्यानुवदितरयोरावृत्तिमन्वानुत्था कष्टतेत्यभिप्रे-
त्याह । तस्माच्चेति ॥ संसारगत्युपवर्त्तनसा तात्पर्यमुक्त्वा पञ्चा-
ग्निविद्यायामनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तस्य स्तावकं श्लोकमुदाहृत्य व्याचष्टे ।
तदेतस्मिन्निवादिना ॥ पञ्चाग्निविद्यामाहात्म्यं सप्तम्यर्थः ॥

उ० अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह ।
तैरथाचरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्य-
लोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ १० ॥
प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरि-

भा० अथ ह पुनर्यो यथोक्तान् पञ्चाग्नीन् वेद स तैरथाचर-
न्महापातकिभिः सह न पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव । तेन
पञ्चाग्निदर्शनेन पावितो यस्मात्पूतः पुण्यलोकः प्राजाप-
त्यादियस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति य एवं वेद यथोक्तं
समस्तं पञ्चभिः प्रश्नैः पृष्टमर्थजातं वेद । द्विरुक्तिः समस्त-
प्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था ॥ १० ॥ दक्षिणेन पथा गच्छता-
मन्नभाव उक्तस्तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति शुद्रज-
न्मुलक्षणा च कष्टा संसारगतिरुक्ता । तदुभयदोषपरि-
जिहीर्षया वैश्वानरात्तभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो ग्रन्थ आर-
भ्यते । अत्यन्तं पश्यसि प्रियमित्यादिलिङ्गादाख्यायिका
सुखावबोधार्था विद्यासम्प्रदानन्यायप्रदर्शनार्था च ॥

प्राचीनशाल इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः ।

आ० पञ्चमहापातकिभिः श्लोके निर्दिश्यन्ते न तु पञ्चाग्निविद्यास्तुति-
रिह भातीत्याशङ्क्याह । अथेति ॥ शुद्धत्वे हेतुमाह । तेनेति ॥
कस्येदं पञ्चमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तविद्यावन्तमनुवदति । य एवं-
मिति ॥ १० ॥ पूर्वोत्तरयोः सन्दर्भयोः सम्बन्धं दर्शयन्नुत्तरसन्दर्भ-
मवतारयति । दक्षिणेनेत्यादिना ॥ उत्तरग्रन्थस्य वैश्वानरा-
त्तभावप्रतिपत्त्यर्थमेव गमकमाह । अत्येति ॥

विद्यायाः सम्प्रदानं शिष्यस्तस्य न्याये विनयादिसम्पत्तिस्त-

. ३० न्द्रद्युमो भास्त्रवेयो जनः शार्कीराश्यो बुडिल आश्व-
तराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य
मीमांसाश्वक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ ११ ॥

भा० सत्ययज्ञो नामतः पुलुषस्यापत्यं पौलुषिः । तथेन्द्रद्युमो नामतो
भस्त्रवेरपत्यं भास्त्रविस्त्रस्यापत्यं भास्त्रवेयः । जन इति नामतः
शर्कराद्यस्यापत्यं शार्कराद्यः । बुडिलो नामतोऽश्वतराश्व-
स्यापत्यमाश्वतराश्विः । पञ्चापि ते हैते महाशाला महाश्र-
वस्या विस्त्रोर्णाभिः शालाभिर्युक्ताः सम्यक्काः । महाश्रोत्रियाः
श्रुताध्ययनवृत्तसम्यक्ता इत्यर्थः । त एवभूताः सन्तः समेत्य
सम्भूय कचिन्मीमांसां विचारणाश्वक्रुः कृतवन्त इत्यर्थः ।
कथं । को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्मेत्यात्मब्रह्मशब्दयोरित-
रेतरविशेषणविशेष्यत्वं ब्रह्मेत्यात्मापरिच्छिन्नमात्मानं
निर्वर्त्तयत्यात्मेति च आत्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण
उपास्यत्वं निवर्त्तयति । अभेदेनात्मेव ब्रह्म ब्रह्मेवात्मेत्येवं
सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतत्सिद्धं भवति ॥

आ० तददर्शनार्थां चाख्यायिका ॥ दृश्यते चात्र प्राचीनशालप्रभृतीनां
तत्सम्पत्तिरित्याह । विद्येति ॥ कथमात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतर
विशेषणविशेष्यत्वं व्यावर्त्ताभावादित्याशङ्काह । ब्रह्मेति ॥
उक्तरीत्या मिथो विशेषणविशेष्यत्वे फलितमाह । अभेदेति ॥

उ० ते ह सम्पादयाञ्चक्रुद्दालको वै भगवन्तोऽय-
 मारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं
 हन्ताभ्यागच्छामेति तं हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स
 ह सम्पादयाञ्चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला
 महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये
 हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान् होवा-
 चाञ्चपतिर्वै भगवन्तो ऽयं कैकेयः सम्प्रतीममा-

भा० मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदन्तोऽभविष्यदित्यादिसिद्धान्तः । ते
 ह मोमांसन्तोऽपि निश्चयमलभमानाः सम्पादयाञ्चक्रुः
 सम्पादितवन्त आत्मान उपदेष्टारं । उद्दालको वै प्रसिद्धो
 नामतः । हे भगवन्तः पूजावन्तो ऽयमारुणिः अरुणस्या-
 पत्यं सम्प्रति सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमस्मादभिप्रेतमध्येति
 स्मरति । तं हन्तेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य तं
 हाभ्याजग्मुस्तं गतवन्तः । आरुणिः स ह तान् वृष्ट्वैव तेषा-
 मागमनप्रयोजनं बुध्वा सम्पादयाञ्चकार । कथं । प्रक्ष्यन्ति
 मां वैश्वानरं इमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न
 सर्वमिव पृष्टं प्रतिपत्स्ये वक्तुं नोत्सहे । अतो हन्ताहमिदा-
 नोमन्यमेवामभ्यनुशासनि वक्ष्याम्युपदेष्टारमित्येवं सम्पाद्य
 तान् होवाच । अञ्चपतिर्वै नामतो भगवन्तोऽयं कैकेय-

भा० इतश्चोपास्यस्य सर्वमात्मनं गम्यते । परिच्छिन्नोपासनस्य निर्दि-
 तत्वाद्भूषः क्रतुवज्ज्यायस्वमिति न्यायादित्वाह । मूर्द्धेति ॥ भम-

उ० त्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामेति
 तं हन्ताभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः
 पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह प्रातः सञ्जिहान
 उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो
 नानाहिताग्निनीविद्वान् स्वैरो स्वैरिणी कुतो
 यक्ष्यमाणो वै भगवन्नोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा
 ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि

भा० स्यापत्यं कैकेयः सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमध्येतीत्यादि
 समानं । तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्यः पृथक् पृथगर्हाण्य-
 र्हणानि पुरोहितैर्मर्त्यैश्च कारयाञ्चकार कारितवान् ॥
 स हान्येद्युराजा प्रातः सञ्जिहान उवाच विनयेनाप-
 गम्येतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तैः प्रत्याख्याता मयि
 दोषं पश्यन्ति नूनं यतो न प्रतिगृह्णन्ति मत्तो धनमिति
 मन्वान आत्मनः सदृत्ततां प्रतिपिपादयिष्यन्नाह । न मे
 मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्त्ता विद्यते । न कदर्योऽदाता
 सति विभवे । न मद्यपो द्विजोत्तमः सन् । नानाहिताग्निः
 ब्रतगुः । नाविद्वानधिकारानुरूपं । न स्वैरो परदारेषु गन्ता ।
 अत एव स्वैरिणी कुतो दुष्टचारिणी न सम्भवतीत्यर्थः । तैश्च
 न वयं धनार्थिन इत्युक्त आह्वानं मलैते धनं न गृह्णन्तीति ।

आ० वन्तः सन्तः सम्यादयाश्चक्रुरिति पूर्वजं सम्बन्धः । अश्वपति-
 रित्यादौ भगवन्त इति प्राचीनशास्त्रप्रभृतयः सम्बोध्यन्ते ॥
 सहेत्यादि सोपस्कारं व्याचष्टे । स हान्येद्युरित्यादिना ॥

उ० वसन्तु भगवन् इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हैवा-
 र्येन पुरुषश्चरेत् ॥ हैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वान-
 रं ॥ सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥
 तान् होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह

भा० यच्छ्रमाणो वै कतिभिरहोभिरहं हे भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं
 क्लृप्तं धनं मा यावदेकेकस्मै यथोक्तमृत्विजे धनं दास्यामि
 तावत्प्रत्येकं भगवद्भ्योऽपि दास्यामि । वसन्तु भगवन्तः पश्यन्तु
 च मम यागमित्युक्तास्ते होचुः । येन हैवार्थेन प्रयोजनेन यं
 प्रति चरेद्भक्षेत्पुरुषं तं हैवार्थं वदेत् । इदमेव प्रयोजनमाग-
 मनस्येत्ययं न्यायः सतां । वयञ्च वैश्वानरज्ञानार्थिनः ॥
 आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि सम्यग्जानासि
 अतस्त्वमेव नोऽस्मभ्यं ब्रूहीत्युक्तान् होवाच । प्रातर्वो युष्मभं
 प्रतिवक्तास्मि प्रतिवाक्यं दातास्मीत्युक्तास्ते ह राज्ञोऽभि-
 प्राथज्ञाः समित्पाणयः समिद्भारहस्ता अपरेद्यः पूर्वोक्ते
 राजानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः । यत एवं महाशाला
 महाश्रोत्रिया ब्राह्मणाः सन्तो महाशालत्वाद्यभिमानं
 हित्वा समिद्भारहस्ता जातितो हीनं राजानं विद्यार्थिनेो
 विनयेनोपजग्मुः । तथाऽन्यैर्विद्योपादित्सुभिर्भवितव्यं ।

आ० यथोक्तं शास्त्रप्रसिद्धमिति यावत् । किन्तु हिं भगवदागमनप्रयो-
 जनं तदाह । वयञ्चेति ॥

तन्ममापि नास्तीति शङ्कां निरस्यति । आत्मानमिति । शिष्य-
 भावेनोपसन्नेभ्यो विद्या दातव्या न यथा कथञ्चिदिति राज्ञोऽभि-

उ० समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान् हानुप-
नीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ ११ ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्म इति दिवमेव
भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा
वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्मे तस्मात्तव सुतं
प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अस्त्यन्नं पश्यसि

भा० तेभ्यश्चादादिद्यां विवक्षुरनुपनीयैवोपनयनमकृत्वैव तान्
यथायोग्येभ्यो विद्यामदात् तथाऽन्येनापि विद्या दात-
व्येत्याख्याधिकार्यः । एतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाचेति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः ॥ ११ ॥

स कथमुवाचेत्याह । औपमन्यव हे कमात्मानं वैश्वानरं
त्वमुपास्म इति पप्रच्छ । नन्वयमन्याय आचार्यः सन् त्रिष्वं
पृच्छतीति । नैष दोषः । यदेत्ये तेन भोपसीद ततस्त-
ज्जुं वक्ष्यामीति न्यायदर्शनात् । अन्यचाप्यप्रतिभानवति
त्रिष्वे प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्नो दृष्टोऽजातशत्रोः । केष-
तदाऽभूत् कुत एतदागादिति । दिवमेव द्युलोकमेव वैश्वा-

भा० प्रायः । ते हेत्वादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । यत इति ॥ योगक्षेमार्थं
राजानं प्रत्युपगमनमिष्टमेवेति मन्वानो विश्विनश्चि । विद्यार्थिन-
इति । तथेत्यजातशत्रो इत्यर्थः । उपनयनं पादयोर्निपतनं
वक्ष्यमाणवैश्वानरविज्ञानं । तेनैतदित्यस्य सम्बन्ध इति यावत् ।
आख्यायिकातात्पर्यमुपसंहरति । यथेति ॥ ११ ॥

त्रिष्वे हि प्रष्टारः । आचार्यस्तु प्रतिबल्लेति न्यायेन प्रश्नते ।
नन्विति । वाक्याशेषावच्छेदेन दूषयति । नैष दोष इति ।

उ० प्रियमत्यन्त्रं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं
कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा
त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्द्धा ते विपत्तिथ-
द्यन्मां नागमिथ्य इति ॥ २ ॥ १२ ॥ अथ होवाच
सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमु-

भा० नरमुपास्ते भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजाः
शोभनं तेजो यस्य सोऽयं सुतेजा इति प्रसिद्धो वैश्वानर
आत्मा । अथमात्मनोऽवयवभूतत्वाद्यं त्वमात्मानमात्मैकदेश-
मुपास्ते तस्मात्सुतेजसो वैश्वानरस्योपासनात्तव सुतमभिषुतं
सोमरूपं कर्माणि प्रसुतं प्रकर्षेण च सुतमासुतश्चाहर्गणा-
दिषु तव कुले दृश्यते अतीव कर्माणस्त्वत्कुलीना इत्यर्थः ।
अत्यन्तं दीप्ताग्निः सन् पश्यसि च पुत्रपौत्रादिप्रियमिष्टं ॥

अन्योऽप्यन्नमन्ति पश्यति च प्रियं भवत्यस्य सुतं प्रसुतमा-
सुतमित्यादिकर्म्मिलं ब्रह्मवर्चसं कुले यः कश्चिदेतं यथोक्त-
मेवं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा तु वैश्वानरस्यैष न समस्तो वैश्वा-
नरः । अतः समस्तबुद्ध्या वैश्वानरस्योपासनाच्छिरो मूर्द्धा ते

भा० एहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि नैतदन्याय्यमित्याह । अन्यत्रा-
पीति ॥ आचार्यस्याजातप्रचौरिति सम्बन्धः । तस्यात्मवेहेतुमाह ।
आत्मन इति । एकाहदिरूपो ज्योतिष्टोमादिरहर्गणस्तत्र सुतं
सोमरूपं जताग्र्यं अग्निने प्रसुतं सत्त्वं त्वासुतमिति भेदः । तवेति
पुनर्वचनसम्बन्धदर्शनार्थं ॥

न केवलं प्राचीनप्राकृतिमिदं फलं किन्वन्यस्यापि भवती-
त्याह । अन्योऽपीति ॥ तर्हि यथोक्तवैश्वानरदक्षानादेव जतजत-

उ० पास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवा-
 चैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मान-
 मुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते
 ॥ १ ॥ प्रवृत्तोऽश्वतररीरथो दासीनिष्कोऽस्त्यन्नं
 पश्यसि प्रियमन्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
 ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
 चक्षुष्टेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविश्वन्मां

भा० विपरीतग्राहिणो व्यपतिष्यद्विपतितमभविष्यत् । यद्यदिमां
 नागतोऽभविष्यत् साध्वकार्षीर्यन्मामागतोऽभीत्यभिप्रायः
 ॥ १२ ॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं हि प्राचीनयोग्यं कं
 त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच ।
 शुक्लनीलादिरूपलाद्विश्वरूपत्वमादित्यस्य सर्वरूपत्वाद्वा ॥
 सर्वाणि रूपाणि हि त्वाङ्गाणि यतोऽतो वा विश्वरूप
 आदित्यस्तदुपासनात्तव ब्रह्म विश्वरूपमिहामुचार्थमुप-
 करणं दृश्यते कुले । किञ्च त्वामनुप्रवृत्तोऽश्वतररीरथो युक्तो
 रथोऽश्वतररीरथो दासीनिष्को दासीभिर्युक्तो निष्को
 हारो दासीनिष्कोऽस्त्यन्नमित्यादि समानं । चक्षुर्वैश्वानरस्य

आ० तेत्याशङ्काह । मूर्द्धा त्विति ॥ अलरार्थमुक्ता विवक्षितार्थमाह ।
 साध्विति ॥ १२ ॥ अथ प्राचीनशाले तृणोन्मृते जिज्ञासमाने
 सत्यनन्तरमित्यर्थः । आदित्यस्य शुक्लत्वादिरूपत्वमष्टमे स्पष्टी
 भविष्यति ॥ तस्य सर्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वमुपपादयति । सव्या-
 कीति ॥ अस्त्यन्नमित्यादि ॥ चक्षुष्टेतदित्यतः प्राक्तनमिति शेषः ।
 चक्षुष्टेतदित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । चक्षुरित्यादिना ॥ तत्रापि तात्पर्यं

उ० नागमिथ इति ॥ २ ॥ १३ ॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं
 भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्ते इति
 वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्व-
 र्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वां
 पृथग्वलय आययन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त

भा० तु सविता । तस्य समस्तबुद्धोपासनादन्धो भविष्यच्चतुर्हीनो
 भविष्यो यन्मां नागमिथ इति पूर्ववत् ॥ १३ ॥ अथ
 होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्ते
 इत्यादि समानं । पृथग्वर्त्माऽऽत्मा नाना वर्त्मानि यस्य
 वायोरावहोदहादिभिर्भेदैर्वर्त्तमानस्य सोऽयं पृथग्वर्त्मात्मा
 वायुः । तस्मात्पृथग्वर्त्मात्मनो वैश्वानरस्योपासनात् पृथङ्ना-
 नादिक्लास्त्वां प्रति बल्यो वस्तान्नादिलक्षणा बल्य आय-
 यन्ति आगच्छन्ति । पृथग्रथश्रेणयो रथपङ्क्तयोऽपि त्वामनु-
 यन्ति । अत्यन्नमित्यादि समानं । प्राणस्त्वेष आत्मन इति

आ० यथा पूर्वं द्रष्टव्यमित्याह । पूर्ववदिति ॥ १३ ॥ सत्ययज्ञोपरमान-
 न्तरमित्यथशब्दार्थः । पृथगित्यतः प्राक्तनमादिपदेन गृहीतं ।
 पृथग्रथर्मेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । नानेति ॥ आभिमुख्येनाग-
 च्छन्नावहः । ऊर्द्धेन बहतीत्युदहः ॥ तस्मात्तामित्यादि व्याचष्टे ।
 तस्मादिति ॥ नानादिक्ला नानाविधासु दिक्षुभवा इत्येतत् ।
 अस्त्रमिति आदि समानमित्यन्नादिपदमुपास्ते इत्यन्नावाक्यसङ्ग-

उ० उदक्रमिथ्यद्यन्मां नागमिथ्य इति ॥ २ ॥ १४ ॥
 अथ होवाच जन० शाकीराश्य कं त्वमात्मानमु-
 पास्ते इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष
 वै बहुल आत्मा वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्ते
 तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमन्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्दे-

भा० होवाच प्राणस्ते तव उदक्रमिथ्यदत्कान्तो ऽभविष्यद्यन्मां
 नागमिथ्य इति ॥ १४ ॥ अथ होवाच जनमित्यादि समानं ।
 एष वै बज्रल आत्मा वैश्वानरः । बज्रलत्वमाकाशस्य सर्वग-
 तत्वाद्बज्रलगुणोपासनाच्च । त्वं बज्रलोऽसि प्रजया पुत्रपौत्रा-
 दिक्षेत्राणां धनेन च हिरण्यादिना । सन्देहस्त्वेषः सन्देहो
 मध्यमशरीरं वैश्वानरस्य । दिहतेर्धातोरुपचर्यार्थत्वान्मां-
 ब्रह्मधिरास्यादिभिश्च बज्रलं शरीरं । तत्सन्देहस्ते तव
 शरीरं व्यशीर्यत शीर्लमभविष्यद्यन्मां नागमिथ्य इति ॥ १५ ॥

आ० ह्यर्थमुत्तरवाक्येऽप्यभिप्रायसाध्यं मत्वाह । प्राणत्विति ॥ १४ ॥
 इन्द्रद्युम्नोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । अन्नादिपदमेव इत्यास्मात्पा-
 त्तनवाक्यसंग्रहार्थः । कथमाकाशस्य बज्रलत्वमत आह । बज्रलत्व-
 मिति । कथं शरीरस्य मध्यमे भागे संशयवाचो सन्देहशब्दे
 वर्तते तत्राह । दिहतेरिति ॥ आकाशस्य सर्वगतत्वेन बज्रलत्वा-
 देहस्य च परिष्कृतत्वेन तदभावात् । कथमाकाशं वैश्वानरस्य
 शरीरं स्यादित्याशङ्क्याह । मांसेति । तच्छरीरमिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥

उ० हस्ते यशीर्यद्यन्मां नागमिथ इति ॥ २॥ १५ ॥ अथ
 होवाच बुडिलमाशूतराश्विं वै याघ्रपद्य कं त्व-
 मात्मानमुपास्ते इत्यप एव भगवो राजन्निति
 होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो ऽय त्वमात्मान-
 मुपास्ते तस्मात्त्वष्ट्ररयिमान् पुष्टिमानसि ॥ १॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमन्यन्नं पश्यति प्रियं
 भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच
 वस्तिस्ते यभेत्यद्यन्मां नागमिथ इति ॥ २॥ १६ ॥

भा० अथ होवाच बुडिलं आश्वतराश्विमित्यादि समानं । एष
 वै रयिरात्मा वैश्वानरो धनरूपः । अङ्गोऽन्नं ततो धन-
 मिति । तस्माद्रयिमान् धनवांस्त्वं पुष्टिमांश्च शरीरेण
 पुष्टेस्मान्नमित्तत्वात् । वस्तिस्त्वेष आत्मनो वैश्वानरस्य
 वस्तिर्मूत्रमङ्गहस्थानं वस्तिस्ते यभेत्यङ्गिन्नो ऽभिविद्यद्यन्मां
 नागमिथ इति ॥ १६ ॥

आ० जनस्योपरमानन्तरमथशब्दार्थः । कथमवात्मनो वैश्वानरो रयि-
 रिति धनेन निर्दिश्यते तत्राह । अङ्ग इति ॥ आयुर्वैष्टमि-
 तिवत्कार्यवाचकेन कारणं लक्ष्यत इत्यर्थः । तस्माद्यथोक्तवैश्वान-
 रोपासनादित्येतद्धनरूपवैश्वानरोपासनाद्धनवानित्येव वक्तव्ये
 कथं पुष्टिमानित्यधिका वाऽऽपन्नताह । पुष्टिश्चेति । मूत्राश्रयो
 धनुर्वन्नो वस्तिरित्यभिधीयत इत्याशयेनाह । वस्तिरिति ॥ १६ ॥

उ० अथ होवाचौद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमा-
 त्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निनि
 होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरोऽय त्वमात्मान-
 मुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशु-
 भिश्च ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमन्त्यन्नं पश्यति
 प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच
 पादौ ते व्यम्नास्येतां यन्मां नागमिथ इति ॥ २ ॥
 १७ ॥ तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं

भा० अथ होवाचौद्दालकमित्यादि समानं । पृथिवीमेव
 भगवो राजन्निनि होवाच । एष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वान-
 रस्य । पादौ ते व्यम्नास्येतां विज्ञानावभविष्येतां शिथि-
 लीभृतां यन्मां नागमिथ इति ॥ १७ ॥ तान् यथोक्तवैश्वा-
 नरदर्शनवतो ह उवाच । एते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं

आ० प्राचीनशालग्रभृतिषु पञ्चसु मौनमातिष्ठमानेष्वनन्तरमित्य-
 थशब्दार्थः । उद्दालकान्तमुपासन्नेषु सामन्त्येन वैश्वानरविद्यां
 वक्तुं कामस्तेषां मिथ्याज्ञानमनुवदति । तानित्यादिना ॥ अन-
 र्थकाविवानर्थकौ निपातौ न त्वनर्थकावेव । तेषां मिथ्याज्ञान-
 त्सिद्धिस्मारकत्वाद्युपमित्यन्वयार्थः । प्रागुक्तमपि पाठक्रमेण पुन-
 रनुद्य एषमिव विद्वांस इति सम्बन्धः । यथा ज्ञातव्या इति-
 दर्शने भिन्नदृष्टयो भवन्ति तथा यूयं वैश्वानरमात्मानमेकमपि
 सर्वमात्मकं सन्तं भिन्नमिव विद्वांसः परिच्छिन्नातृरूपेणात्मानं
 बुद्धवन्तः । तथा च मिथ्यादर्शिना यूयं प्रागेव प्रत्यवायान्मामाग-
 तवन्तः साधु हतवन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रधानविद्यां वक्तुं पातनिकां

उ० वैश्वानरं विद्वाँसोऽनुमत्य यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वाम्स्वनुमति ॥१॥

भा० पृथग्विवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वाँसोऽनु-
मत्य परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्वृत्तिदर्शन इव जात्यन्धाः ॥
यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेकं प्रादेश-
मात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयते
ज्ञायत इति प्रादेशमात्रं । मुखादिषु वा करणेष्वकर्तृत्वेन
मीयत इति प्रादेशमात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरि-
माणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणादिष्यन्त इति
प्रादेशा द्युलोकादय एव तावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः ।
शाखान्तरे तु मूर्द्धादिस्त्विकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं
कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्या-
त्मन इत्याद्युपसंहारात् ॥ प्रत्यगात्मतया ऽभिविमीयतेऽह-

आ० कृत्वा तामिदानीमुपदिशति । यस्त्वित्यादिना ॥ एतमेवम्भूतं
यस्तुपास्ते स सर्वेष्वममत्तीति सम्बन्धः ॥ एवं शब्दार्थमाह ।
यथोक्तेति ॥ एवं समस्तं त्रैलोक्यात्मकमिति यावत् । प्रादेशमात्र-
मित्येतद्विभजते । प्रादेशैरिति । यथोक्तैराधिदैविकावयवैरध्यात्मं
प्रत्यगात्मन्येवायं मीयत इति व्युत्पत्त्या प्रादेशमात्रमिति यावत् ॥
प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । मुखादिषु वेति ॥ तेषु हि प्रदेशेष्वयम-
कर्तृत्वेन साक्षितया मीयत इति व्युत्पत्त्या तथोच्यत इत्यर्थः । विधा-
नतरेण व्याचष्टे । द्युलोकादिति ॥ अर्थान्तरमाह । प्रकर्षेणेति ॥
आमनन्ति चेन्नमस्मिन्निति न्यायेन पक्षान्तरमाह । शाखान्तरे
त्विति ॥ अस्तु तर्हि जावात्तन्मनुसारेण मूर्द्धान्तमारब्धादप्यन-

उ० तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव
सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो
बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ उर

भा० मिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं
विश्वान्नराक्षयति पुण्यपापानुरूपं गतिं । सर्व्वात्मैष ईश्वरो
वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्व्वात्मत्वात् । विश्वैर्वा नरैः
प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरः । तमेव-
मुपास्ते यः सोऽदन्नन्नादौ सर्व्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु
सर्व्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्व्वेष्व्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनो-
बुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाद्यपदेशः प्राणिनामन्नमन्ति ।
वैश्वानरवित्सर्व्वात्मा मन्नन्नमन्ति । न यथाज्ञः पिण्डमात्रा-
भिमानः मन्नित्यर्थः । कस्मादेवं । यस्मात्तस्य ह वै प्रकृतस्यै-
वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः
पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ

आ० पर्य्यन्ते देहावयवे सम्पादितो वैश्वानरः प्रादेशमात्र इति
नेत्याह । इह त्विति ॥ सर्व्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपसंहारदर्शनात्त्रात्र
जाबालश्चुतिरनुसर्त्तव्येत्यर्थः ॥ विशेषणान्तरं व्याचष्टे । प्रत्यगात्म-
तयेति ॥ सर्व्वेश्वरत्वं सर्व्वात्मत्वं सर्व्वप्रत्यक्षत्वं वा हतुं कृत्य वैश्वान-
रशब्दमनेकधा व्याकरोति । विश्वानित्यादिना ॥ ईश्वरो वैश्वानर
इत्यत्र वैश्वानरपदमभयत्र सम्बध्यते । स वैश्वानरविदन्नमदन्
सर्व्वेषु लोकादिषु स्थित्वाऽन्नमत्तीति सम्बन्धः । कथमात्मशब्देन
शरीरादयो गृह्यन्ते तत्राह । तेषु ह्येति ॥ सर्व्वेषु लोकेष्वित्या-
दिवाक्यस्य तात्पर्य्यार्थं दर्शयति । वैश्वानरविदिति ॥ वैश्वानरो-
पासकः सर्व्वात्मा सन्नन्नमत्तीत्येवं कस्माद्धेतोर्निश्चितमिवाग्रा-

उ० एव वेदिलीमानि वहिर्हृदयं गार्हपत्ये मनो
 ऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ १८ ॥
 तद्यद्भुतं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमा-
 माहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति
 प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति

भा० अथ वा विध्यर्थमेतद्वचनमेव उपास्य इति । अथेदानीं
 वैश्वानरविदो भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादयिषन्नाह एतस्य
 वैश्वानरस्य भोक्तुर एव वेदिराकारसामान्यात् । सोमानि
 वहिर्वेद्यामिवारसि सोमान्यास्तीर्णानि दृश्यन्ते । हृदयं
 गार्हपत्यो हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवानन्तरीभवति । अतो
 ऽन्वाहार्यपचनोऽग्निर्मनः । आस्यं मुखमाहवनीयः ।
 आहवनीयो ह्वयतेऽस्मिन्नन्नमिति ॥ १८ ॥ तत्रैवं सति यद्भुक्तं
 भोजनकाले आंगच्छेद्भोजनार्थं तद्धोमार्थं तद्धोमीयं

आ० मनूय हेतुप्रदर्शनपरत्वेनोत्तरं वाक्यमुपादत्ते । कस्मादित्या-
 दिना ॥ वैश्वानरस्य सर्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापि तदात्मतया
 सर्वात्मत्वादसौ सर्वात्मभूताः सर्वत्रान्नमतीति युक्तमित्यर्थः ॥
 तस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथ वेति ॥ प्रधान-
 विद्यामुक्त्वा तदङ्गप्राणाग्निहोत्रं दर्शयितुकामो भूमिकां करोति ।
 अथेति ॥ सम्पादयितुमिच्छन्नादौ तदङ्गान्यश्नपतिराहेत्यर्थः ।
 वेदिरिति स्पष्टिक्रमाच्चं गृह्यते । अग्निहोत्रे तावन्मात्रस्योपयुक्त-
 त्वादितरस्य दर्शपूर्वमासाद्यं गत्वा वेद्यामास्त्येते ये दर्भा
 वहिर्ऽग्नेर्नोच्यन्ते । हृदयस्य गार्हपत्यत्वं मनः प्रथयनहेतुत्वा-
 त्प्रणीतमुत्पन्नमिवेत्यर्थः । आहवनीयसादृश्यं च मुखस्य दर्शयति ।
 आहवनीय इति ॥ १८ ॥ एवं सतीत्युक्त्यायेनाग्निहोत्रे सम्पा-

उ० चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति
 द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यत्यां यत्किञ्च द्यौश्चा-
 दित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति
 प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति
 ॥ २ ॥ १६ ॥ अथ यां द्वितीयां जुहुयातां
 जुहुयाद्भानाय स्वाहेति ब्रान्तृप्यति ॥ १ ॥
 ब्रान्ते तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्र-
 मास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति
 दिक्षु तृप्यतीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधि-
 तिष्ठन्ति तत्र तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया
 पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥
 २० ॥ अथ यां तृतीयां जुहुयातां जुहुयादपा-
 नाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने

भा० तद्भातव्यं अग्निहोत्रसम्यक्त्वास्य विवक्षितत्वान्नाग्निहोत्राङ्गेति
 कर्त्तव्यताप्राप्तिः । इह स भोक्ता यां प्रथमामाहुतिं
 जुहुयातां कथं जुहुयादित्याह । प्राणाय स्वाहेत्यनेन
 मन्त्रेणाहुतिशब्दादवदानप्रमाणमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थः । तेन

आ० दिते सतीत्यर्थः । सम्यादितस्याग्निहोत्रत्वस्य सामान्यादग्न्यङ्गरक्षा-
 दीनि तदङ्गान्यत्र भवेयुरित्याशङ्क्य तद्गृहिमात्रस्य विवक्षितत्वान्ने-
 वमित्याह । अग्निहोत्रेति । इहेति वैश्वानरविदो भोजनमुच्यते ।
 प्रक्षतहोमान्नावान्तरविभागमाह । स भोक्षेति । कथमिति
 मन्त्रो वा प्रत्यपरिमाणं वा पञ्च वा पृच्छते तत्र प्रथमं प्रत्याह ।

उ० तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यत्यामग्निस्तृप्य-
 त्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यत्यां
 यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति
 तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन
 तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २१ ॥ अथ यां
 चतुर्थी जुहुयातां जुहुयात् समानाय स्वाहेति
 समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृ-
 प्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये
 तृप्यति विश्वस्तृप्यति विश्वे तृप्यत्यां यत्किञ्च
 विश्वं पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानु-
 तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा
 ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीं जुहु-
 यातां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥
 उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्यां वायु-
 श्चा-

भा० द्यौश्चेत्यादि ढ्यति प्राणस्तृप्यति प्राणे ढ्यति चक्षुस्तृप्यति
 चक्षुरादित्यो यच्चान्यद्व्यौश्चादित्यस्य स्वामित्वेनाधितिष्ठत-
 स्तच्च ढ्यति तस्य ढ्यन्तिमनु स्वयं भुञ्जानस्तृप्यत्येवं प्रत्यक्षं ।
 किञ्च प्रजादिभिश्च । तेजः शरीरस्या दीप्तिरुज्ज्वलत्वं प्रागल्भ्यं

आ० प्राबाधेति ॥ यदि द्वितीयस्तत्राह । आऊतीति ॥ अवदानस्य
 प्रमाणं परिमाणं कर्मिणां परिमाणं प्रसिद्धं तेन परिमितमिति
 यावत् । तृतीयश्चेतत्राह । तेनेति ॥ भुञ्जानस्य द्विती प्रत्यक्षं
 प्रमाणं प्राबाधेस्तृतीया शस्त्रमिति विभागमभिप्रेत्याह । प्रत्यक्ष-

उ० स्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चा-
 धितिष्ठतस्तनृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया
 पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २१ ॥ २३ ॥
 स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारा-
 नपोथ भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् ॥ ११ ॥ अथ

भा० वा ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजः ॥ १८ ॥ अथ
 यां द्वितीयां ॥ २० ॥ अथ यां तृतीयां ॥ २१ ॥ अथ यां
 चतुर्थीं ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीमिति समानं ॥ २३ ॥
 स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वान्सग्नि-
 होत्रं प्रसिद्धं जुहोति यथाङ्गारानाहुतियोग्यानपोद्घ्वा-
 नाहुतिस्थाने भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्तुल्यं तस्य
 तदग्निहोत्रघवनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्येति
 प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दया वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रं स्तूयते ।
 अतश्च तद्विशिष्टमग्निहोत्रं कथं अथ य एतदेवं विद्वान-

व्या० मिति ॥ प्रजादिभिश्च भोक्ता दृष्यतीति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दादारेण वैश्वानरविदो यथोक्तमग्निहो-
 त्रमवश्यकर्तव्यतायै स्तौति । स यः कश्चिदित्यादिना ॥ प्राणा-
 ग्निहोत्रस्य वैशिष्ट्ये हेतुनन्तरमतःशब्दापात्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकट-
 यति । कथमित्यादिना ॥ नैयमिकाग्निहोत्रनिन्दादारा प्राणा-
 ग्निहोत्रस्तुत्यन्तरं विधान्तरेण तस्यैव निरवद्यता आर्क्यत इत्यथ-
 शब्दार्थः । एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तं । एवमिति ॥ वैश्वा-
 नरस्योक्तसर्वात्मत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । अग्निहोत्रमिति साम्या-
 दिक्कमग्निहोत्रं गृह्यते । कथमिदमुक्तायै सर्वेषु लोकेष्वन्नमतीति

उ० य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वामसु हुतं भवति ॥२॥
तद्यथेषीका तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव ११ हास्य
सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्नि-

भा० अग्निहोत्रं जुहोति तस्य यथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतः सर्वेषु
लोकेष्वित्याद्युक्तार्थं । ऊतमन्नमत्तीत्यनयोरेकार्थत्वात् ॥

किञ्च तद्यथा इषीकायास्तूलमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं
प्रदूयेत प्रदह्येत क्षिप्रमेवं ह्यस्य विदुषः सर्व्वात्मभूतस्य
सर्व्वाङ्गानामन्तः सर्वे निरवशिष्टाः पाप्मानो धर्माधर्माख्या
अनेकजन्मसंक्षिता इह च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानसहभा-
विनस्य प्रदूयन्ते प्रदह्येरन् । वर्त्तमानशरीरात्मकपापवर्जं
लक्ष्यं प्रतिमुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात्तस्य न दाहः ।

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुङ्क्ते । यद्यपि
चण्डालाद्योष्कृष्टानर्हायोष्कृष्टं प्रयच्छेदुष्कृष्टं दद्यात्
प्रतिषिद्धमुष्कृष्टदानं यद्यपि कुर्यादात्मनि हैवास्य चण्डा-

ष्या० वाक्यं व्याख्यातं । तस्य सर्वेषु लोकादिषु ऊतं भवति इत्यन्या-
दृशमिदं वाक्यं तत्राह । ऊतमिति ॥

इतश्च वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति वक्तुं वैश्वान-
रविद्यां लोकात् । कश्चेति ॥ तत्र वैश्वानरविद्यामाहात्म्ये दृष्टान्त
इति यावत् । इति तत्रा मुञ्जामध्यवर्तिन्यस्येति । सर्वशब्दा-
न्तरव्यवस्थेऽपि दाहमाशङ्क्याह । वर्त्तमानेति ।

वैश्वानरविद्याया महाप्रकृत्यै सिद्धे तद्वतोऽग्निहोत्रं विशि-
ष्टमिति तत्कर्तुः सर्वदेवासासृग्विनिर्माश्रयेनाह । य एतदिति ।

उ० होत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्मादु हैवविद्यपि
चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वै-
श्वानरेऽहुतः स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह
क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासत एव सर्व्वाणि
भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत
इति ॥ ५ ॥ २४ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु
पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० लदेहस्यै वैश्वानरे तद्धुतं स्यान्नाधर्मानिमित्तमिति विद्या-
मेव सौति । तदेतस्मिन्स्तुत्यर्थे श्लोको मन्त्रोऽप्येष भवति ।
यथेह लोके क्षुधिता बुभुक्षिता बाला मातरं पर्युपासते
कदा नो मातान् प्रयच्छतीत्येवं सर्व्वाणि भूतान्यस्मादान्वे-
विदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते कदा त्वमो भोक्ष्यत इति
जगत्सर्व्वं विद्वद्भोजनेन तृप्तं भवतीत्यर्थः । दिङ्किरध्याय-
परिसमाप्त्यर्था ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतापूज्यपाद-
शिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः
कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

आ० विद्यामेव विद्यास्तुतिद्वाराऽग्निहोत्रमिति यावत् स्तुत्यर्थेऽग्नि-
होत्रस्य स्तुतिरूपो वाऽर्थस्तस्मिन्नित्येतन्मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं दर्श-
यति । जगदिति । विदुषो वैश्वानरात्मनः सर्व्वात्मत्वादित्यर्थः ॥
॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमुक्तानन्द-
पूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां
पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

ॐ तत्सत् ।

उ० हरिः ॐ ॥ श्वेतकेतुहीरुणेय आस तं ह
पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मवर्य्यं न वै सोम्या
ऽस्मत्कुलीनो ऽननूच ब्रह्मबन्धुरिव भ्रवतीति ॥

भा० ॐ श्वेतकेतुर्हीरुणेय आसेत्याद्यध्यायसम्बन्धः । सर्वं
खल्विदं ब्रह्म तज्जलानित्युक्तं कथं तस्माज्जगदिदं जायते
तस्मिन्नेव च लीयतेऽनिति च तेनैवेत्येतद्वक्तव्यं । अनन्तरञ्चै-
कस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्वं जगत्तृप्तं भवतीत्युक्तं तदेकत्वे स-
दात्मनः सर्वभूतस्थस्योपपद्यते नात्मभेदे कथञ्च तदेक-
त्वमिति तदर्थाऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । पितापुत्रा-
ख्यायिका विद्यायाः सारिष्ठत्वप्रदर्शनार्था । श्वेतकेतुरिति
नामतो ह इत्येतिह्यर्थः । आरुणेयोऽस्य पौत्र आस बभूव ।
तं पुत्रं ह्यारुणिः पिता योग्यं विद्याभाजनं मन्वानस्यस्यो-
पनयनकालात्ययञ्च पश्यन्नुवाच हे श्वेतकेतोऽनुरूपं गुणं
कुलस्य नो गत्वा वस ब्रह्मचर्य्यं । न चैतद्युक्तं यदस्मत्कुलीनो

भा० ॐ वृत्तिर्ध्यायमाणाध्यायस्याऽतीतेन सन्दर्भेण सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकं
गृहीत्वा तं प्रतिजानीते । श्वेतकेतुरिति ॥ तमेव प्रकटयन्पुत्रमं
दृष्टीयेनाध्यायेनास्य सम्बन्धं कथयति । सर्वमिति ॥ एतद्वक्तव्यं
तदर्थाऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यत इति सम्बन्धः । यवहितसम्बन्धमु-
क्ताऽव्यवहितं समादर्शयति । अनन्तरञ्चैति ॥ अध्यायतात्पर्य्यमुक्ता-
ऽऽख्यायिकातात्पर्य्यमाह । पितेति ॥ पिता प्रतिवक्ता पुत्रश्च पृष्ठे-
त्वेन विधेयमाख्यायिका । सा च विद्यायाः सारिष्ठत्वद्योतनार्था ।
पिता हि पुत्राय सारतममेवोपदिशतीत्यर्थः । कुलस्यानुरूपमि-
त्यादिवचनान्न कुलाधमस्य गुणत्वमिति गम्यते ब्रह्मचर्य्यमध्ययना-
र्थमिति शेषः । गत्वेत्यादिवचनान्मात्रवक्त्राधोऽनमध्ययनमिति

उ० स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः
सर्वान् वेदानधीत्य महामनाऽनूचानमानी स्तब्ध-
एयायुः तं हि पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सौम्येदं
महामनाऽनूचानमानी स्तब्धोऽभ्युत तमादेशम-

भा० हे सोम्याननूचानधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ब्राह्म-
णान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणं वृत्त इति ॥

तस्यातः प्रवासोऽनुमीयते पितुः । श्वेन स्वयं गुणवान्
सम्पुत्रं नोपनेष्यति स पित्रोक्तः श्वेतकेतुर्द्वादशवर्षः सन्नुपे-
त्याचार्यं यावच्चतुर्विंशतिवर्षो बभूव तावत्सर्वान् वेदान् चतु-
रोऽप्यधीत्य तदर्थं च बुद्ध्वा महामना महद्गुह्यं मनो
यस्य स ममात्मानमन्यैर्मन्यमानं मनो यस्य सोऽयं महा-
मना अनूचानमान्यनूचात्मानं मन्यत इत्येवं शीलो यः सोऽ-
नूचानमानी स्तब्धोऽप्रणतस्वभाव एयायुः गृष्टं । तमेवभूतं
हात्मनोऽनुरूपं शीलं स्तब्धं मानिनं पुत्रं दृष्ट्वा पितोवाच
सद्गुह्यावतारचिकीर्षया श्वेतकेतो यन्निवदं महामना अनू-
चानमानी स्तब्धस्वामि कस्तेऽतिशयः प्राप्त उपाध्यायादु-
तापि तमादेशमादिशत इत्यादेशः । केवलशास्त्राचार्या-
पदेशगम्यमित्येतद्येन वा परं ब्रह्मादिश्रुते ऽमावादेशस्तम-
प्राप्त्यः पृष्टवानस्याचार्यं तमादेशं विप्रिनष्टि येनादेशेन श्रुते-

भा० स्तब्धत्वं । माभूदुपनयनमध्ययतश्चेत्याशङ्काह । न चेतद्युक्तमिति ॥

विमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्यापयति तथाह ।
तस्येति ॥ अतःशब्दः स्वगृहचिवयः । अनुमानं कथ्यमानं तत्र

उ० प्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति
यथा सोम्यैवेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्प्रमथं विज्ञातं ।

भा० नाश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतं भवत्यमतं मतमतर्कितं तर्कितं भवत्यवि-
ज्ञातं विज्ञातमनिश्चितं निश्चितं भवतीति ॥ सर्वानपि वेदा-
नधीत्य सर्वं चान्यद्देहमधिगम्याप्यकृतार्थ एव भवति याव-
दात्मतत्त्वं न जानात्याख्यायिकाऽतोऽवगम्यते । तदेतदद्भुतं
श्रुत्वा ह कथञ्चेत्तदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातं भवतीत्येवं
मन्वानः पृच्छति कथं नु केन प्रकारेण हे भगवः स आदेशो
भवतीति । यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य । यथा
लोके एकेन मृत्पिण्डेन सूचककुम्भादिकारणभूतेन
विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विकारजातं मृत्प्रमथं मृद्विकार-
जातं विज्ञातं स्यात् । कथं मृत्पिण्डे कारणे विज्ञाते कार्य-
मन्यद्विज्ञातं स्यात् । नैष दोषः । कारणेनानन्यत्वात् कार्यस्य

आ० कल्पकमाह । येनेति ॥ अगूचानोऽनुवचनसमर्थः । कर्मव्युत्पत्त्या
कारणव्युत्पत्त्या आदेशशब्दो व्याख्यातः । किमित्यधीत्य सर्व-
वेदमधिगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्यामधिकृत्य पिता पृच्छति
तस्य सर्ववेदाध्ययनादिनैव कृतार्थत्वादित्याशङ्क्याह । सर्व-
नपीति ॥ तदेतदद्भुतं श्रुत्वा हेत्युक्तं विवृणोति । कथं न्विति ॥
मन्त्रप्रवृत्तिस्य व्याख्या मृद्विकारजातमिति । तद्यथा मृत्पिण्डेन
विज्ञातेन विज्ञातं स्यात्तथाऽन्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन
तद्विकारजातं विज्ञातं भवतीति योजना । अन्यविज्ञानाद-
न्यविज्ञानमदृष्टत्वादस्त्विति शङ्कते । कथमिति ॥ कार्य-

उ० स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
 सत्यं ॥ ४ ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं
 लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो
 नामधेयं लोहमित्येव सत्यं ॥ ५ ॥ यथा सोम्यैकेन
 नखनिकृत्तनेन सर्वं कार्पायसं विज्ञातं स्याद्वा-

भा० यन्मनसेऽन्यस्मिन् विज्ञातेऽन्यत्र ज्ञायत इति । सत्यमेव
 स्यात् । यद्यन्यत्कारणात्कार्यं स्यान्न त्वेवमन्यत्कारणात्कार्यं ॥
 कथं तर्हीदं लोके इदं कारणमयमस्य विकार इति । इदं
 वाचारम्भणं वागारम्भणं वागालम्भनमित्येत । कोऽसौ ।
 विकारो नामधेयं । नामैव नामधेयं स्वार्थं धेयत्प्रत्ययः ।
 वागालम्भनमात्रं नामैव केवलं विकारो नामवस्त्वसि पर-
 मार्थतो मृत्तिकेत्येव भित्तिकैव सत्यं वस्त्विति ॥ यथा च
 सोम्यैकेन लोहमणिना सुवर्षपिण्डेन सर्वमन्यद्विकारजातं
 कटकमुकुटकेयूरादिविज्ञातं स्यात् । वाचारम्भणमित्यादि
 समानं । यथा सोम्यैकेन नखनिकृत्तनेनोपलक्षितेन कृष्णा-
 यस्पिण्डेनेत्यर्थः । सर्वं कार्पायसं कृष्णायसो विकारजातं
 विज्ञातं स्यात् । समानमन्यत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं दार्ष्ट-

भा० कारवधोरन्यात्वासिद्धिर्भवमिति परिहरति । नैव दोष इति ।
 तदेव स्पष्टयति । यन्मन्यस इत्यादिना । अन्यात्वाभावे लोका-
 प्रसिद्धिविरोधं शङ्कते । कथं तर्हीति । वाचारम्भणमित्यत्र
 वाचेति द्वयोवा वक्ष्यर्थे प्रत्यया । नामधेयमित्यस्यार्थं कथयति ।
 नामैवेति । विकारस्य मिथ्यात्वे किं परमार्थतोऽस्तीत्याशङ्क्यह ।

उ० चारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव
सत्यं एव^१ सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ न
वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्येतदवेदिथन्

भा० न्तिकानेकभेदानुगमार्थं दृढप्रतीत्यर्थश्चैव सोम्य स आदेशो
यो मयोक्तो भवतीत्युक्तवति पितर्याहेतरो न वै नूनं भग-
वन्तः पूजावन्तो गुरवो मम ये ते एतद्भगवदुक्तवस्तुनाऽ-
वेदिषुर्न विज्ञातवन्तो नूनं ॥ यद्यदि ह्यवेदिष्यन् विदित-
वन्त एतद्वस्तु कथं मे गुणवते भक्तायानुगताय नावक्ष्य-
स्योक्तवन्तस्तेनाहं मन्ये न विदितवन्त इति । अवाच्यमपि
गुरोर्न्यग्भावमवादीत्यनुगुरुकुलं प्रति प्रेषणभयात् । अतो
भगवांस्तेव मे मद्यं तद्वस्तु येन सर्वज्ञत्वं ज्ञातेन मे
स्यात्तद्वीतु कथयत्वित्युक्तः पितोवाच तथास्तु सोम्येति ॥
१ ॥ सदेव । सदित्यस्तितामानं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं
सर्वगतं । एकं निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते

आ० मृत्तिकेत्येवेति ॥ एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किम-
नेकदृष्टान्ताभावादानेनेत्याशङ्क्याह । अनेकेति ॥ न वा इत्यादि
क्षतीकमादाय व्याचष्टे । भगवन्त इति ॥ तेषामज्ञाने हेतुमाह ।
यदित्यादिना ॥ ननु श्वेतकेतुर्गुरुग्रामज्ञानमात्रमात्रो गुरुभोही
प्रत्यवायी स्यादित्याशङ्क्याह । अवाच्यमपीति । गुरुग्रामज्ञानमतः-
शब्दार्थः ॥ १ ॥ यद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानं लभ्यते तद्विज्ञानं
प्रतिष्ठातं प्रकटोक्तुं सर्वस्य सम्प्राप्तत्वं प्रतिजानीते । सदेवेति ॥
सर्वस्य सामान्यविषयत्वं व्युदस्यति । सदित्येति ॥ तस्य
व्युदस्यत्वादिभ्यो विशेषं दर्शयति । सूक्ष्ममिति । आकाशादिभ्यो
विशेषमाह । निर्विशेषमिति । अन्यविशेषव्यावृत्त्यर्थं विशेष-

उ० कथं मे नावश्यन्निति भगवांस्त्वेवमेतद्गवी-
त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥७॥ १॥ सदेव
सोम्येदमय आसीदेकमेवाऽद्वितीयं ॥

भा० सर्ववेदान्तेभ्यः । एवमब्दोऽवधारणार्थः । किन्तदवधियत
इत्याह । इदं जगन्नामरूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यते यत्त-
त्सदेवासीदित्यासीच्छब्देन सम्बध्यते । कदा सदेवेदमासी-
दित्युच्यते अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः ॥

किं नेदानीमिदं सद्येनायऽआसीदिति विश्लेष्यते न
कथं तर्हि विशेषणं इदानीमपीदं सदेव किन्तु नामरू-
पविशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं चेतीदञ्च भवति । प्रागु-
त्पत्तेस्त्वग्रे केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेद-

आ० माह । सर्वगतमिति ॥ तस्य ताटस्थं व्यावर्त्तयति । एकमिति ॥
प्रत्यगभिन्नस्य तस्य संसारित्वं वारयति । निरञ्जनमिति ॥
निष्क्रियत्वेन तत्कूटस्थत्वमाह । निरवयवमिति ॥ यथोक्ते वस्तुनि
प्रमाणमाह । यदवगम्यत इति ॥

विश्लेषकानुसारेण शङ्कते । किं नेदानीमिति ॥ वर्त्तमानदशा-
यामसत्त्वं जगतो नास्तीत्याह । नेति ॥ मदा सत्त्वाविशेषे विशेष-
णं न निर्वहतीति शङ्कते । कथमिति ॥ किं विशेषणसामर्थ्यादि-
दानीमसत्त्वं जगतश्चोद्यते किंवा विशेषणस्यार्थवत्त्वं पृच्छते तत्रार्थं
दूषयति । इदानीमपीति ॥ प्रत्यक्त्विरोधात् वर्त्तमानावस्थायां
जगदसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । किन्त्विति ॥ यच्चेदं
वर्त्तमानं अगन्नामरूपविश्लेषकवदालस्यते तदिदंशब्दस्य तद्बुद्धेः
विषयभावेन स्थितं भवतीति ह्येतदेदानीमिति यच्चक्रियते
तदेव त्वग्रे प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दस्तद्बुद्धिश्चेत्येतावन्मात्रगम्यमेव न
त्वदिदंशब्दस्य तद्बुद्धेः विषयः भवतीत्यग्रे सदेवेदमय आसीदि-

भा० मय आसीदित्यवधार्यते । न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपव-
द्देदमिति गहीतुं शक्यं वस्तु । सुषुप्तकाल इव । यथा सुषु-
प्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सम्मात्रमेव केवलं
वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः ॥

यद्येदमुच्यते लोके । पूर्वार्धे घटादिसिद्धेण
कुसालेन मृत्पिण्डं प्रसारितमुपलभ्य ग्रामान्तरं गत्वा
प्रत्यागतोऽपराधे तत्रैव घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्य-
मुपलभ्य मृदेवेदं घटशरावादि केवलं पूर्वार्धे आसी-
दिति तद्येहोच्यते मृदेवेदमय आसीदिति ॥ एकमे-
वेति । स्वकार्यपतिरन्यन्नास्तीत्येकमेवेत्युच्यते । अद्विती-
यमिति ॥ मृद्वतिरेकेण मृदे यथाऽन्यद्वटाद्याकारेण

आ० त्ववधार्यते तस्मादिशेषमिदं शब्दबुद्धिवाक्यपेक्षं प्राज्ञापीने
जगत्त्वविवक्षितमर्थः ॥ अथावर्त्तमानावस्थायामपि जगतः सत्त्वे
किमिति तत्रेदं शब्दबुद्धिर्न क्रमतेऽत आह । न हीति ॥ यथा सुषुप्ते
काले सदपि वस्तु नेदं शब्दबुद्धेर्गोचरं तथा प्रागुत्पत्तेः सदपि
जगन्नामवत्त्वेन रूपवत्त्वेन चेदमिति न व्यवहर्तुं शक्यं करणोप-
संहारस्येभ्यश्च तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ सुषुप्तेऽपि वस्तुनो न सत्त्वं
मानाभावादित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ तत्र वस्तुनोऽसत्त्वमित्यतस्तस्य
शरामर्शान्मुभूतस्यानुभवितुश्चाभावे तदयोगात् । न च तत्र
विभक्तं वस्तु दृश्यते सुषुप्तभावप्रसङ्गादतस्तत्र केवलसम्भावं
वस्त्विति यथावगमस्तथा प्रागुत्पत्तेरपि सर्व्वं सम्मात्रमुक्तमेवेत्यर्थः ।
उक्तमेवायं सम्प्रतिपक्षेनोदाहरणान्तरेण समर्थयते । यद्येता-
दिना । किमिदं सदित्यपेक्षायां तत्तत्तत्तमाह । एकमिति । अव-
धारिते कक्षवाक्ये प्रथमं विशेषणयोरर्थमाह । स्वकार्येति ।
अजातीयजगत्तभेदहीनमित्यर्थः । विशेषणान्तरमादाय आक-
रोति । अद्वितीयमिति । विजातीयभेदशून्यमित्यर्थः । यदुक्तं

उ० तत्रैक आहुरसदेवेदमयऽआसीदेकमेवादि-
तीयं तस्मादसतः सज्जायेत ॥ १ ॥

भा० परिणमसिद्धिर्गुणादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्वा-
तिरेकैव सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वक्ष्यन्तरं प्राप्तं
प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वक्ष्यन्तरं
विद्यत इत्यद्वितीयं । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्सामानाधि-
करणं सर्वस्योपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्ध्यनुष्ठाने ।
सद्रव्यं सन् गुणः सत् कर्मत्यादिदर्शनात् । सत्यमेवं स्यादि-
दानां प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते ।
वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैक-
मेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्वैशेषिकपरि-
कल्पितस्तु सतोऽन्यत्कारणमिदं सदुच्यते ॥

(सदेवादिकृष्टान्तेभ्यस्तत्तत्र चैतस्मान् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनि-
रूपणे एके वैनाशिका आहुर्वस्तु निरूपयन्तोऽसदभावमात्रं
प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवायेऽद्वितीयमासीदिति । सद-

भा० सत्सामानाधिकरण्यात्सदेव सर्वमिति तत्रादम्भवादी चक्षते ।
नन्विति । किं कार्यस्य सत्सामानाधिकरण्यं वर्तमानदशायां पर-
पक्षेऽपि सम्भवतीत्युच्यते किं वा प्रागवस्थायामपीति विकल्प्याय-
मङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दृश्यति । प्रागुत्पत्तेरिति ।
नान्यथावाक्यं परपक्षे दुर्बलमित्याह । न चेति । नास्त्यय-
मर्थोच्यते परपक्षासम्भवमुपसंहरति । तस्मादिति ।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेककृत्यादृष्टान्तानां कार्यकारणभावेद-
निरुक्ता च वैशेषिकपक्षासिद्धिरित्याह । सदेवासीति । वैशे-

भा० भावमात्रं हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कल्पयन्ति बौद्धाः । न तु
 सप्रतिदन्दिवस्त्वन्तरमिच्छन्ति । यथा सञ्चासदिति शृङ्ग-
 माणं यथा भूतं तद्विपरीतं तत्त्वं भवतीति नैयायिकाः ॥
 ननु सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेस्तेदभिप्रेतं वैनाशिकैः । कथं
 प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयञ्चेति कास्त्वसम्बन्धः
 सञ्चासम्बन्धोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैः ॥

वाढं । न युक्तं तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छतां ।
 असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुप-
 पत्तेः । इदानीमभ्युपगन्ताभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति

आ० धिकपक्षासम्भवेऽपि वैनाशिकपक्षो भविष्यतीति शङ्कते । तत्त-
 नेति ॥ असच्छब्दस्य तुच्छव्यावृत्तिविधयत्वं वारयति । अभाव-
 मात्रमिति ॥ सत्ताऽन्यदसदिति स्थितेरसत्तादिनाऽपि प्रतियो-
 गिभूतं सूदा स्थितमित्याशङ्काह । सदभावमात्रमिति ॥ तदेव
 बौध्दम्यदृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति ॥ सदिति यथाभूतमसदिति
 चेत्ततो विपरीतं गृह्यमाणं सञ्चासत्तेति द्विविधं तत्त्वं भवतीति
 यथा नैयायिका वदन्ति हे तत्त्वे सदसतो भावाभावाविति तैर-
 भ्युपगमात् तथा बौद्धैर्द्विविधं तत्त्वमिदं सदत्यन्ताभावोऽसदि-
 त्यभ्युपगमात् । अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्यात्यन्ताभावतया शश-
 विषाणं नास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ तमिमं वैनाशिकपक्षं
 शिष्यमुखेन दूषयति । नन्वित्यादिना ॥

शिष्याक्तमङ्गीकरोति । वाढमिति ॥ भावस्य योऽभावस्तन्मात्र-
 मसदित्यभ्युपगच्छतां तेषां पक्षे न युक्तं कालसम्बन्धाद्यसत इति
 युक्तमेव त्वयोक्तमित्यर्थः । किञ्च तन्मते यस्य कस्य चिदसत्त्वमिदं ॥
 सर्वस्य वेति विकल्पाद्यमपेक्ष्य द्वितीयं दूषयति । असत्तेति ॥
 किमभ्युपगन्ता यदा कदाचिदभ्युपगन्तव्यः किं वा प्रागवस्थायाम-
 धीति विकल्पाद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयन्नाशङ्कते । इदानीमिति ॥
 स किं तदानीमसत्त्वात्त्राभ्युपगम्यते तथा प्रागवस्थायामभ्युपगन्ता

भा० चेत् । न । प्रागुत्पत्तेः सद्भावस्य प्रामाणाभावात् ।
 प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनानुपपत्तिः । ननु कथं वस्वाकृते
 शब्दार्थत्वे ऽसदेवमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्ति-
 स्तदनुपपत्तौ चेदं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् । नैष
 दोषः । सद्गुणनिवृत्तिपरत्वादाक्यस्य ॥

सदित्ययं तावच्छब्दः सदाकृतिवाचकः । एकमेवाद्विती-
 यमित्येतौ च सच्छब्देन च समानाधिकरणौ । तथेदमासी-
 दिति च । तत्र नञ् सदाक्ये प्रयुक्तः सदाक्यमेवावलम्ब्य
 सदाक्यार्थविषयान् बुद्धिं सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येवं

आ० सन्नित्यस्याप्यभ्युपगन्तुरिदानीमभ्युपगमसम्भवाद् हि प्रागुत्पत्तेस्त-
 त्सत्त्वे मानाभावः । विमतः कालो ज्ञातसत्तावान् कालत्वात्सम्मत-
 वदित्वनुमानादित्याह । प्रागुत्पत्तेरिति ॥ परपक्षं दूषयित्वा
 वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुं चेदयति । नन्विति ॥ अन्वयापोहस्य
 शब्दार्थत्वे सत्यपोह्य वस्तुनस्तदर्थत्वे कथमसदिति शब्दस्या-
 र्थसिद्धिराकृतेश्च मीमांसकप्रक्रियया शब्दार्थत्वे सत्येकमद्वि-
 तीयमिति पदयोराकृतिवाचकत्वायोगादर्थानुपपत्तिस्तदभावे च
 पदार्थसंसर्गाद्यात्मना वाक्यार्थस्यानुपपत्तिः । वाक्यार्थस्यानुप-
 पत्तौ च निर्विषयमिदं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । सदभिनि-
 वेशनिवृत्त्यर्थमिदं वाक्यं न तु श्रूयमेव साक्षादभिधत्ते । तत्र
 वाक्याप्रामाण्यमिति परिहरति । नैष दोष इति ॥

तथापि कथमसदादिशब्दानामऽऽहोतशक्तित्वे वाक्यार्थोपपत्ति-
 रित्याशङ्काह । सदित्ययमिति ॥ एकमद्वितीयमिति शब्दद्वयव-
 द्दिदमासीदिति च शब्दो सच्छब्देन समानाधिकरणावेवेत्याह ।
 तथेति ॥ सदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविधयार्थवत्त्वेऽपि कथमसदेवे-
 त्यादिवाक्यमर्थवदित्याशङ्काह । तत्रेति ॥ इवशब्दो यददस्मिन्नर्थे
 तद्वदिति पृथक्प्रयोगादित्यर्थः । किमिति वाक्यस्य सदभिनिवेश-
 निवृत्तिपरत्वं सद्भावपरत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्काह । न

उ० कुतस्तु खलु सोम्यैव ११ स्यादिति होवाच
कथमसतः सज्जायेतेति ॥

भा० लक्षणं ततः सदाकार्यं निवर्त्तयति । अस्माकं इवास्माल-
म्बनोऽयं तदभिमुखविषयान्विवर्त्तयति तद्वत् । न तु पुनः
सदभावमेवाभिधत्तेऽतः पुद्गलस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थ-
परमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विप-
रीतग्रहणं ततो निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यर्थवत्ताऽसदादि-
वाक्यस्य औतलं प्रामाण्यञ्च सिद्धमित्यदोषः । तस्माद-
सतः सर्व्वाभावरूपास्तद्विद्यमानमजायत समुत्पन्नं । अडा-
भावश्चान्दसः । तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षं
दर्शयित्वा प्रतिषेधति । कुतस्तु प्रमाणात् खलु हे सोम्य
एवं स्यादसतः सज्जायेत इत्येवं कुतो भवेन्न कुतश्चिप्रमा-

आ० त्विति ॥ सदभावस्यात्यन्ताभावलक्षणस्य तुच्छत्वाच्छब्दशक्तिगोच-
रत्वासम्भवादित्यर्थः ॥ अन्यपरत्वासम्भवे सदभिनिवेशनिवृत्तिप-
रत्वं वाक्यस्य सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति ॥ प्रकृतौ पुद्गलस्य
सदभिनिवेशनिवृत्तिरत्र विवक्षिता चेत्तर्हि नञ्पदमेव प्रयोक्तव्यं
किमित्यसदेवेदमय आसीदिति प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । दर्शयित्वा
हीति । अथवा सदेवेत्यादिना स्वपक्षमुक्त्वा तद्गोचरकार्यत्वे-
नासदेवेत्यादिना नवादोऽयमिति तात्पर्यान्तरमाह । दर्शयित्वा
हीति । प्रथमे पक्षे तस्मादित्यादिवाक्यस्यार्थाभावाद्द्वितीयः पक्षो
गृहीतः । तत्र कारकस्यासत्त्वमुक्तिमिदानीं कार्यस्यापि तद्दर्श-
यति । तस्मादिति । अजायतेति वक्तव्ये कथं श्रुत्वा जायतेति
प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । अडाभाव इति । कुतस्तु खल्वित्यादिवा-
क्यानाञ्चनायामपि द्वितीयः पक्षो ग्राह्य इत्यभिप्रेत्याह । तदेत-

भा० आदेवं सम्भवतीत्यर्थः । यदपि वीजोपमर्द्दोऽङ्कुरो जाय-
मानो दृष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषां । कथं
ये तावद्बीजावयवा बीजसंस्थानविशिष्टास्तेऽङ्कुरेऽप्यनुवर्तन्त-
एव न तेषामुपमर्द्दोऽङ्कुरजन्मनि । यत्पुनर्बीजाकारसं-
स्थानं तद्बीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युप-
गम्यते यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येताथ तदस्यवयवव्यतिरिक्तं
वस्तुभूतं तथाच सत्यभ्युपगमविरोधः । अथ संवृत्त्याभ्युप-
गतं बीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत् । केयं संवृत्तिर्नाम
किमसावभाव उत भाव इति । यद्यभावाद्दृष्टान्ताभावः ॥

अथ भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः । बीजावयवभे-
दाङ्कुरोत्पत्तिः । अवयवा अप्युपमृद्यन्त इति चेत् । न । तद-
वयवेषु तुल्यत्वात् । यथा वैनाशिकानां बीजसंस्थानरूपोऽ-

भा० दिति ॥ विमतमभावपुरस्सरं कार्यत्वादङ्कुरवदिति शङ्कते । यद-
पीति ॥ अप्रमिद्धविशेषणत्वं मत्वा परिहरति । तदपीति ॥
बीजोपमर्द्दनाङ्कुरोत्पत्तेरित्युक्तत्वात्कथमप्रमिद्धविशेषणतेति शङ्कते ।
कथमिति ॥ किमङ्कुरोत्पत्तौ बीजावयवा उपमृद्यन्ते किं वा
बीजाकारसंस्थानमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । ये तावदिति ॥
दितोयं दूषयति । यत्पुनरिति ॥ तत्किं परमार्थवस्तु किं वा संवृ-
त्तिसिद्धं । नाद्योऽभ्युपगमविरोधादित्युक्तं द्वितीयमुक्त्यापयति ।
अथ संवृत्तेति ॥ संवृत्तिं विकल्पयति । केयमिति ॥ आद्ये भाव-
स्याभावादुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावः संवृत्तेरवस्तुत्वेन च बीजसंस्था-
साधकत्वादित्याह । यदीति ॥

द्वितीयमनूय दूषयति । अथेति ॥ तत्त्वं यथा संनियते आस्था-
द्यते सा संवृत्तिर्जाकिनी वृद्धिः सा चेद्भावरूपेण तर्हि तथा
बीजावयवानामङ्कुराकारपरिणामसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः ॥
कांकिणवृद्धिमनास्मिन् परमतमेवादाय शङ्कते । अवयवा इति ॥

उ० सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्

भा० वयवी नास्ति । तथावयवा अपीति । तेषामप्युपमर्दानुप-
पत्तिः । बीजावयवानामभि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामप्यन्ये
सूक्ष्मास्तदवयवा इत्येवं प्रसङ्गस्याऽनिवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दानु-
पपत्तिः । बहुलानुवृत्तेः सत्त्वानिवृत्तिरिति सदादिनां
यत एव सदुत्पत्तिः सेत्स्यति । न त्वसदादिनां कृष्टान्तो-
ऽस्त्यसतः सदुत्पत्तेः । मृत्पिण्डाद्दण्डोत्पत्तिर्दृश्यते सदा-
दिनां तद्भावे च भावात्तदभावे चाभावात् ॥ यद्यभावा-
देव घट उत्पद्येत घटार्थिना मृत्पिण्डेनोपादीयेत ॥

अभावशब्दबहुलानुवृत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत न त्वेतद-

आ० असत्त्ववयविन्युपमर्दायोगवदवयवेऽपि तदयोगस्य तुल्यत्वाच्चेदं
चोद्यमित्युत्तरमाह । न तदवयवेऽस्त्विति ॥ तदेव स्फुटयति ।
यथेति ॥ नन्वस्त्यप्ये परमावयवो नास्त्यवयवास्तु सन्त्येवेति
तत्राह । बीजावयवानामपीति ॥ तर्हि तेषामङ्गुरजन्मन्युपमर्दः
स्यादिति चेत्तत्राह । तदवयवानामपीति ॥ न चाङ्गुरजन्मन्य-
वयवपरम्पराविश्रान्तिभूमिश्चपद्यते तस्याः शून्यत्वे तदुपमर्दं
सत्कारणवादापातात् । अशून्यत्वेऽपि कार्यत्वे कादाचित्कद्रव्यस्य
सावयवत्वेनोक्तदोषतादवस्थादकार्यत्वे भावश्चेदुपमर्दासिद्धि-
रभावश्चेत्तदुपमर्दं सत्कारणवादापत्तिरेवेति भावः ॥ असदा-
दस्याप्रामाणिकत्वमुक्त्वा सदादस्य प्रामाणिकत्वमाह । सद्बुद्धीति ॥
परमते दृष्टान्ताभावमुक्तमनूद्य स्वमते तत्सत्त्वं च समुच्चिनोति ।
न त्विति । घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तेरित्युक्त्वा दृष्टान्तासम्बन्धिपत्ति-
रित्याशङ्क्याह । यदीति ॥

किञ्च यद्यस्योपादानं दृष्टं तच्छब्दप्रत्ययौ तत्रानुवर्तन्ते यथा
तथा भावश्चेद्दण्डादेवपादानं तच्छब्दविधौ तत्रानुवर्तन्ते स्यातां ।

भा० ख्यतो नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्याहुर्मृदुद्विघटबुद्धेर्निमि-
त्तमिति मृदुद्विघटबुद्धेः कारणमुच्यते न तु परमार्थत
एव मृदुद्वे वास्योति तदपि मृदुद्विर्विद्यमानाविद्यमानाया
एव घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सदुत्पत्तिः । मृदुद्वि-
घटबुद्धोर्निमित्तनैमित्तिकतयानन्तर्यमात्रं न तु कार्यका-
रणत्वमिति चेत् । न । बुद्धीनां नैरन्तर्यं गम्यमाने वैन-
शिकानां वहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुतस्तु खलु सोम्यैवं
स्यादिति होवाच कथं केन प्रकारेणासतः सम्प्रायेतेति ।
असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभि-
प्रायः । एवममदादिपक्षमुन्मथ्योपसंहरति सत्त्वेव सोम्येदमप्य
आसीदिति स्वपक्षसिद्धिः ॥

आ० न चानुवर्तते तस्मादसतः सदुत्पत्तिरयत्नेत्याह । अभावेति ॥
भावस्य सतो मृत्पिण्डस्य घटादिकारणत्वमन्यथयतिरेकाभ्यामुक्तं
तत्रान्वययतिरेकयोरन्यथासिद्धिमुद्गावयति । यदपीति ॥ तस्मि-
न्नपि पक्षे न मत्वत्तत्त्वतिरित्युत्तरमाह । तदपीति ॥ यदुक्तं
सद्रूपाया बुद्धेः सद्रूपां बुद्धिं प्रति कारणत्वमिति तदसिद्धमिति
शङ्कते । मृदुद्विघटबुद्धोरिति ॥ सत्त्वमिद्धौ हि पूर्वभावि-
कारणत्वं कार्यत्वोत्तरभावि- युक्तं बुद्धीनां सासत्त्वादानन्तर्य-
मात्रेण व्यवह्रियते निमित्तनैमित्तिकत्वमित्यर्थः । असतीनामपि
बुद्धीनामानन्तर्येण निमित्तनैमित्तिकत्वमित्येतन्न शङ्कं सम्भावयितुं
दृष्टान्ताभावादित्युत्तरमाह । न बुद्धीनामिति ॥ कुतस्तु खल्वि-
त्यादि वाक्यं व्याख्यातमुपसंहरति । अत इति । पूर्वमसतः सदु-
त्पत्तौ दृष्टान्ताभाव उक्त इदानीमन्यदुपसंहरति शङ्कां वार-
यति । असत इति ॥ स्वपक्षसिद्धिमप्युपसंहरतीति सम्बन्धः ॥

भा० ननु सद्वादिनोऽपि सतः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तो
 ऽस्ति । घटाद्घटान्तरोत्पत्त्यदर्शनात् । सत्यमेवं न सतः सद-
 न्तरमुत्पद्यते किं तर्हि सदेव संस्थानान्तरेणावतिष्ठते । यथा
 सर्पः कुण्डली भवति । यथा च मृच्चूर्णं पिण्डघटकपालादि
 प्रभेदैः । यद्येवं सदेव सर्वप्रकारावस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरि-
 दमासीदित्युच्यते । ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारण-
 मिदं शब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवा-
 सीन्नेदं शब्दवाच्यमिदानीमिदं जातमिति । न सत एवेदं-
 शब्दबुद्धिविषयतयावस्थानाद्यथा मृदेव पिण्डघटादिश-
 ब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत् ॥

आ० सिद्धान्तेऽपि दृष्टान्तसिद्धिस्तुल्येति शङ्कते । नन्विति ॥ यद्यपि
 मृदो घटोत्पत्तिर्दृष्टा तथापि न मृदो मृदन्तरं घटाद्घटान्तरमुत्प-
 द्यमानमुपलभ्यते तस्मान्न सतः सदन्तरोत्पत्तिरित्यर्थः । किं सद-
 न्तरस्य सतः सकाशादुत्पत्तिरेव वार्यते किंवा कारणत्वं सतो
 निराक्रियते तत्रायमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं निराक-
 रोति । किं तर्हीति ॥ तत्रापि दृष्टान्ताभावमाशङ्क्याह । यथेति ॥
 कुण्डलीभावे कार्यत्वप्रसिद्धिर्नास्तीत्याशङ्कोदाहरणान्तरमाह ।
 यथा चेति ॥ प्रभेदैरवतिष्ठत इति सम्बन्धः । सत एव सर्वप्रकारे-
 षावस्थाने प्रकाशकं कार्यस्य सत्त्ववचनमयुक्तं तस्य सर्वदा सत्त्वा-
 विशेषादिति शङ्कते । यद्येवमिति ॥ प्रागवस्थं हि कारणं सम्भा-
 वत्वं च कार्यस्यावधार्यते तथाच कारणस्यैव सतस्तेन तेनाकारे-
 षावस्थानमित्यङ्गीकारेऽपि कार्यस्य प्राकाशकं सत्त्वावधारणम-
 विरुद्धमित्युत्तरमाह । नन्विति ॥ कार्यस्य कारणमात्रत्वस्येदव-
 धृतं तर्हि कारणमेवासीन्न कार्यं तदसदेवेदानीं जातमित्यसत्का-
 र्यवादितन्मायातमिति शङ्कते । प्राप्तमिति ॥ कारणस्यैव कार्य-
 रूपेणावस्थानाद्वासत्कार्यवादापत्तिरिति दृष्टान्तेन परिहरति ।
 नेत्यादिना ॥

भा० ननु यथा मृदस्त्वेवं पिण्डघटाद्यपि तद्वत्सदुद्धेरन्य-
 बुद्धिविषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्यदस्त्वनन्तरं स्यात्कार्यजातं
 यथाऽश्वाङ्गैर्न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि ।
 मृत्ताव्यभिचारात् । यद्यपि घटः पिण्डं व्यभिचरति पिण्डश्च
 घटं तथापि पिण्डघटौ मृत्त्वं न व्यभिचरतस्मान्मृत्मात्रं
 पिण्डघटौ व्यभिचरत्यश्वं गौरश्वे वा गां । तस्मान्मृदादि
 संस्थानमात्रं घटादयः । एवं संसंस्थानमात्रमिदं सर्वमिति
 युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति । वाचारम्भणमात्रत्वादिकारमं-
 स्थानमात्रस्य । ननु निरवयवं सन्निष्कलं निष्क्रियं ज्ञानं
 निरवयवं निरञ्जनं दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो
 ह्यज्ञ इत्यादिश्रुतिभ्यो निरवयवस्य सतः कथं विकारमं-
 स्थानमुपपद्यते ॥

आ० विमतमुपादानाद्विद्यते तद्विलक्षणबुद्धिविषयत्वाद्यथाश्व-
 बुद्धिविलक्षणो विषयो महिषस्ततो भिद्यते । तथाच कथं सत
 एवेदंधीविषयता निर्व्याघ्रावस्थाङ्गीकारेण सत्कार्यवादापत्ति-
 समाधिरिति चोदयति । नन्विति ॥ विलक्षणबुद्धिविषयत्वस्य
 भेदमात्रसाधकत्वे सिद्धसाधनं तात्त्विकभेदे साधकत्वे दृष्टान्ता-
 सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । नेति ॥ किञ्च कार्यस्य व्यभिचारित्वेन
 रज्जुसर्पादिवन्निष्ठात्मानुमानादनिर्व्याघ्रसंस्थानादेव कार्यबु-
 द्धालम्बनत्वं सतोऽङ्गीकर्तव्यमित्याह । पिण्डेति ॥ तदेव स्फुट-
 यति । यद्यपीति ॥ मृदन्तरेण पिण्डघटयोः स्वरूपाभावादिति-
 तच्छब्दार्थः । व्यभिचारेण गोत्वमित्यादिदृष्टान्तः । व्यभि-
 चारदण्डमाह । तस्मादिति । दृष्टान्तगतमर्थं दाहान्ते समर्थ-
 यति । एवमिति । एतदेव प्रथमानस्य कार्यस्य कथं सम्मात्र-
 त्वमित्याशङ्क्याह । वाचारम्भेति ॥ कार्यनिष्ठात्वं स्फुटीकर्तुं
 चोदयति । नन्विति ॥

उ० एकमेवाद्वितीयं ॥ २ ॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति

भा० नैष दोषो रज्जाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानबुद्धि-
परिकल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः ।
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव
सत्यमिति श्रुतेः । एकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदंबुद्धि-
कालेऽपि तत्सत् ऐतरेयां दर्शनं कृतवान् । अतश्च न प्रधानं
साङ्ख्यपरिकल्पितं जगत्कारणं । प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपग-
मात् । इदन्तु सचेतनमीचित्त्वान्तत्कथमैतरेयाह ब्रह्म
प्रभृतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रकर्षणोत्पद्येय । यथा मृदुटा-
द्याकारेण यथा वा रज्जादिसर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पि-
तेन । असदेव तर्हि सर्वं यद्गृह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याका-

आ० यथा खल्वज्ञातेभ्यो रज्जाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानमनिर्वाच्य-
मिष्टं तथा श्रुतिजनितजगत्कारणत्वबुद्ध्यनुपपत्त्या कल्पितेभ्यः
सतो मायोपाधिकस्यावयवेभ्यो विकारसंस्थानमुपपद्यते । तस्मा-
दयं द्वैतप्रपञ्चो ब्रह्मविवर्त्तः सम्भवतीति परिहरति । नैष दोष
इति ॥ ब्रह्मविवर्त्तो जगदित्यत्र श्रुतिमनुकूलयति । वाचारम्भ-
णमिति ॥ प्रपञ्चमित्यात्वे फलितमुपसंहरति । एकमेवेति ॥
अद्वितीयत्वसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य आचष्टे । तत्सदिति ॥
सङ्ख्यवाच्यं जगत्कारणं प्रधानमिति केचित्तदप्येतेन निरस्त-
मित्याह । अतस्तेति ॥ ईक्षापूर्वकारित्वादिति यावत् । अचेतनत्वा-
भ्युपगमात् तस्येक्षापूर्वकं स्रष्टृत्वमिति शेषः । परिग्रामविवर्त्त-
वादावाप्तिर्योदाहरणद्वयं । ब्रह्म स्थितिमादि श्रुतितात्पर्यं
वक्तुं निरस्तमेव चोद्यमुद्भावयति । असदेवेति । ब्रह्म सां
प्रजायेयेत्यनेनेक्षितुरेव कार्यकारापत्तिवचनेन वैशेषिकादिम-

भा० रेण । न सत एव द्वैतभेदेनान्यथा गृह्यमाणत्वान्नासत्यं
कश्चित्कचिदिति ब्रूमः ॥

यथा सतोऽन्यदस्त्वन्तरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागु-
त्पत्तेः प्रध्वंसाद्योर्द्धमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः
कदाचित्कचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु
परिकल्प्यते सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्य-
बुद्ध्या यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा
वा पिण्डघटादिर्दोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभि-
धीयते लोके रज्जुविवेकदर्शिना तु सर्पाभिधानबुद्धी
निवर्त्तते यथा च मृद्विवेकदर्शिना घटादिशब्दबुद्धी तद्व-
त्सद्विवेकदर्शिनामन्यविकारशब्दबुद्धी निवर्त्तते । यतो वाचो
निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सद्येति अनिरुक्तेऽनिलयन इत्या-
दिश्रुतिभ्यः । एवमीच्छिला तत्तेजोऽसृजत तेजः सृष्टवत् ।

आ० तमेतन्निरुक्तमिति श्रुतितात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह । नेत्यादिना ॥

तदेव प्रपञ्चयति । यथेत्यादिना ॥ प्रतिज्ञातमर्थं मतद्वया-
नुसारेण दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति । यथा रज्जुरिति ॥ अज्ञा-
नान्वयव्यतिरेकाभ्यां रज्जुसर्पादेरज्ञानमयत्वं च द्वैताभिनिवेशस्य
सम्भावाविवेके सत्येवात्यक्तेर्विवादेऽपि तद्विवेके चानुत्पत्तेरतमप्य-
ज्ञानमयमेव तस्य तु तत्त्वं सम्भावाभिधानं वाङ्मनसातीतमि-
त्यर्थः ॥ तस्य वाङ्मनसातीतत्वे प्रमाद्यमाह । यत इति ॥ अन्यदेव
तद्विदितादित्यादिवाक्यामादिपदार्थः । तैत्तिरीयकश्रुतिविरोध-
माश्रयते । नञिति । तथापि कथं विरोधधीरित्याशङ्क्याह । इति
विवक्ष्यमिति । अस्यां श्रुतौ सतः सकाशादेव प्राचक्ष्येन तेजः सृष्ट-

उ० तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपो-
ऽसृजत ॥

भा० ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुत्य-
न्तरः । आकाशादायुस्तत्तृतीयं तेजः श्रुतमिह कथं प्राथ-
म्येन तस्मादेव तेजः सृज्यते तत एव चाकाशमिति विरुद्धं ॥

नैष दोषः । आकाशवायुसर्गानन्तरं तत्सत्तेजोऽसृजतेति
कल्पनोपपत्तेः । अथ वाऽविवक्षित इह सृष्टिक्रमः सत्का-
र्यमिदं सर्वमतः सदेकमेवाद्वितीयमित्येतद्विवक्षितं ।
मृदादिदृष्टान्तात् । अथ वा त्रिवित्करणस्य विवक्षित-
त्वात् । तेजोबन्धानामेव सृष्टिमाचष्टे । तेज इति प्रसिद्धं

आ० मानुष्यते श्रुत्यन्तरे तु तस्मादेव सतः सत्काशादाकाशं प्राथम्येन
सृष्टमित्युपदिष्टं तथा च कथमिदं मिथो विरुद्धं सिध्यतीत्यर्थः ॥
तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण क्वान्दोग्यश्रुतेर्याख्यानसम्भवात् विरो-
धोऽस्तीति परिहरति । नैष दोष इति ॥ सृष्टिक्रमस्य विवक्षित-
त्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्त्यद्वितीयत्वं तु सतो विवक्षितमिति
पक्षान्तरमाश्रित्वाह । अथ वेति ॥ तत्र गमकं दर्शयति । मृदा-
दीति ॥ मृदादिकार्यं घटादि तद्व्यतिरेकेण नास्ति मृदाद्येव तु
सत्यमिति दृष्टान्तोपादानाद्ब्रह्मणः सतस्येजोबन्नादिकार्यं तदति-
रेकेण नास्ति सन्मात्रमेव सत्यमिति दार्ढान्तिकेऽपि विवक्षितं
प्रतिभातीत्यर्थः ॥ तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यान्तरमाह ।
अथवा त्रिवित्करणस्येति । तासां त्रिवितं त्रिवितमेकैकां
करवाण्योत्यादौ त्रिवित्करणस्येष्टत्वात्तयाणामेव भूतानामिह
सृष्टिरुच्यते । न चैवं पक्षोकरणमविवक्षितमिति वाच्यं भूतत्रय-
सृष्टिश्रुतौ श्रुत्यन्तरसिद्धाकाशादिसृष्टेरपक्षस्तद्वत् त्रिवित्कर-
णश्रुत्या पक्षोकरणोपपत्त्यर्थं तथाच श्रुत्यन्तरसिद्धयोराकाश-

उ० तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायते ॥३॥ ता आप ऐक्षन् बह्वः
स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन् तस्माद्यत्र

भा० लोके दग्धपक्वप्रकाशकं रोहितश्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत् ।
तेजोरूपसंस्थितं सदैवतेत्यर्थः । बह्वः स्यां प्रजायेवेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत् । आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः
ऽऽक्ताश्चेति प्रसिद्धं लोके ॥

यस्मात्तेजसः कार्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्व च देशे काले
वा शोचति वन्यते स्वेदते प्रसिद्धते वा पुरुषस्तेजस
एव तदपोऽधिजायन्ते । ता आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव वाका-
रसंस्थितं सदैवतेत्यर्थः । बह्वः प्रभूताः स्याम भवेम प्रजा-
येम स्रुत्पद्येमहीति । ता अन्नमसृजन् पृथिवीलक्षणं । पार्थिवं
ज्ञानं यस्मादपकार्यमन्नं । तस्माद्यत्र क्व च वर्षति देशे
तत्तत्रैव भूयिष्ठं वज्रतरमन्नं भवति । अतोऽह्य एव तदस्मा-
द्यमधिजायत इति । ता अन्नमसृजन्तेति पृथिव्युक्ता पूर्वमिह

आ० बाह्योस्तेजःप्रभृतिव्यक्तभावमभिप्रेत्य जघृपायेन सर्वस्य सम्मा
न्नत्वं मन्तव्यमिति मन्त्राणां श्रुतिस्तिवित्परायमेवाचक्षात्वा तद-
नुरोधेन जयाजामेव वृद्धिमाहेत्यर्थः । तेजसोऽचेतनस्य जघमी-
च्छिदलमिच्छाशब्दं वाक्यार्थमाह । तेजोरूपेति ।

अप्यां तेजःकार्यत्वे लोकानुभवमनुकूलयति । यस्मादिति ।
पृथिव्यामन्नशब्दप्रयोगे हेतुमाह । पार्थिवं हीति । अप्यां कार्यम-
न्नमित्यत्रापि लोकप्रसिद्धिं दर्शयति । यस्मादिति । ता अन्नमसृ-
जन्तेत्यत्राहोऽन्नवृद्धिरपदिष्टा । वृद्धानोऽपि ताभ्यस्तद्वृद्धिरपदि-
ष्टते । तद्याच यौगवत्यमिच्छाशब्दार्थविशेषं दर्शयति । अन्नमिति ॥

उ० क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्वा एव
तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥ २ ॥

भा० दृष्टान्तेऽन्नञ्च तदद्यच्चेति विशेषणाद्ग्रीहियवाद्या उच्यन्ते
ऽन्नञ्च गुरु स्थिरञ्च धारणं कृष्णञ्च रूपतः प्रसिद्धं । ननु
तेजःप्रभृतिष्वीक्षणं न गम्यते हिंसादिप्रतिषेधाभावाच्चा-
सादिकार्यानुसम्भाच्च तच्च कथं तत्तेज ऐक्षतेत्यादि । नैव
दोषः । ईक्षितकारणपरिणामत्वात्तेजःप्रभृतीनां सत एवे-
क्षितुर्नियतक्रमविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्च तेजःप्रभृतीञ्चत
इवेक्षित इत्युच्यते भूतं ॥

ननु सतोऽप्युपचरितमेवेक्षितत्वं । न सदीक्षणस्य केवल-
शब्दगम्यत्वाच्च शक्यमुपचरितं कल्पयितुं । तेजःप्रभृतीनां
त्वन्मीयते मुख्य ईक्षणाभाव इति युक्तमुपचरितं कल्पयितुं ।
ननु सतोऽपि मृदत्कारणत्वादचेतनत्वं शक्यमनुमातुं ।

आ० तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ यथास्मृतमर्थं गृहीत्वा चोदयति । नन्विति ।
प्राक्पि हिंसाप्रतिषेधवदनुग्रहविधानाच्च तेजःप्रभृतिषु तद-
भावात्तेजोऽन्नञ्चकार्यदृष्टिः तदेतेषु तद्विषयभावाच्च नैतेजोऽन्नञ्चं
प्राप्ताविति । तथा च प्रकृतं वाक्यं प्रमत्तगीतमित्यर्थः । तेषां
नैवमीक्षितत्वमुपेत्य परिहरति । नैव दोष इति ।

संतोऽपि गौडमीक्षन्मुपचारप्राये पाठादिति शङ्कते ।
नन्विति । सन्निधेः शब्दस्य वकीयत्वमुपेत्य परिहरति । न
सदीक्षणस्येति । तुल्यं तेजःप्रभृतिष्वपि शब्दगम्यत्वमीक्षन्स्येति
चेन्नेत्याह । तेजःप्रभृतीनान्विति । विमतमीक्षित न भव-
त्येक्षितत्वात्तुल्यवदित्यनुमानात्तेजोमुख्ये अजतीक्षन्सम्भावनात्तच्च
संतं सदीयचारित्यनुमितमित्यर्थः । साहोऽनुमानावच्छब्देन

भा० अतः प्रधानस्यैवाचेतनस्य सतचेतनार्थत्वाच्चित्तकाल-
क्रमविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्चेतन इवेत्यत इति ब्रह्मम-
नुमातुमुपचरितमेवेक्षणं । दृष्टस्य लोकेऽचेतने चेतनवदु-
पचारः । यथा कूलं पिपतिषतीति । तदसतोऽपि स्यात् । न
तत्सत्यं । स आत्मैति तस्मिन्नात्मोपदेष्टात् । आत्मोपदेष्टोऽप्यु-
पचरित इति चेत् । यथा ममात्मा भद्रसेन इति सर्वार्थ-
कारिण्यनात्मन्यात्मोपचारं तद्वत् । न सदस्मीति सत्यस्या-
भिसन्धस्य तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेष्टात् ॥

मोक्षोऽप्युपचार इति चेत् । प्रधानात्माभिसन्धस्य मोक्ष-
सामीप्यं वर्त्तत इति मोक्षोपदेष्टोऽप्युपचरित एव । यथा
लोके ग्रामं गन्तुं प्रस्थितः प्राप्तवानहं ग्राममिति ब्रूयाददू-
रापेक्षया तद्वत् । नयेन विज्ञानेनाविज्ञातं विज्ञातं भव-

आ० शङ्कते । नन्विति । अचेतनस्य कथमोक्षमिति या शङ्का । अत
इति । अनुमातुं कल्पयितुमिति यावत् । कथमचेतने चेतनव-
दुपचारकत्वाच्च । दृष्ट्येति । आत्मशब्दावच्छिन्नेन परिहरति ।
नेत्यादिना । आत्मोपदेष्टोऽपि प्रधाने गौबो भविष्यतीति
शङ्कते । आत्मोपदेष्टोऽपीति । तामेव शङ्कां दृष्टान्तद्वारा विह-
जोति । यथेति । इदं परिहरन्नस्मिन्नात्मोपदेष्टो गौबो न
भवति तन्निवृत्त्य मोक्षोपदेष्टादित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ।

मोक्षोपदेष्टोऽप्युपचरितो भविष्यतीति शङ्कते । सोऽपीति ।
शङ्कामेव विहजोति । प्रधानात्मेति । एकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानोपदेशमभिन्नं परिहरति । न येनेति । उक्तमेव विह-
जोति । सत्त्वैकस्मिन्निति । सतोऽन्वस्य ज्ञातव्यस्याप्रामाणिक-
त्वाच्च सतो ज्ञाने सर्वज्ञानोपदेष्टो बुद्धिमानित्याह । न चेति ।
सत्यमि हि प्रधानज्ञाने तद्विचारस्य तदभिन्नस्य ज्ञानं तस्य
च पुरुषार्थत्वात्तज्ज्ञाने पुरुषाद्यामपि ज्ञानमुपचर्यते । तस्मादेक-

उ० तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भव-
न्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

भा० तीत्युपक्रमात् । सत्येकस्मिन्विज्ञाने सर्व्वं विज्ञातं भवति तद-
न्यत्वाच्च सर्व्वस्याद्वितीयवचनाच्च । न चान्यद्विज्ञातव्यमव-
शिष्टं आवितं श्रुत्या ऽनुमेयं वाचिङ्गतोऽस्ति येन मोक्षोपदेश
उपचरितः स्यात् । सर्व्वस्य च प्रपाठकस्योपचरितत्वपरि-
कल्पनायां वृथा श्रमः परिकल्पयितुः स्यात् पुरुषार्थसा-
धनविज्ञानस्य तर्कैर्नैवाधिगतत्वान्नस्य । तस्मादेदप्रामा-
ण्याच्च युक्तः श्रुतार्थपरित्यागः । अतश्चेतनावत्कारणं जगत
इति सिद्धं ॥ २ ॥

तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामे-
षामिति प्रत्यचनिर्देशाच्चतु तेजःप्रभृतीनां तेषां चिद्व-

षा० विज्ञानेन सर्व्वविज्ञानोपदेशाच्च मोक्षोपदेशमुख्यत्वसिद्धिरि-
त्याशङ्क्याह । सर्व्वस्य चेति ॥ कथमुपनिषदारम्भो वक्ष्येत्पुन्यते ।
पुरुषार्थसाधनज्ञानार्थत्वादित्याशङ्क्याह । पुरुषार्थेति ॥ तस्यानु-
मानवादिनः साङ्ख्यस्य मते मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य जडानडयोदैक्या-
नुपपत्तिरित्यादिना तर्कैर्नैव सिद्धत्वादुपनिषदारम्भो स्वर्थो वे-
त्तव्यः । श्रुतेर्मुख्यार्थत्वे बाधकाभावात्तत्परित्यागायोगादीन्ना-
धिकरणव्यायेन प्रधानवादासिद्धिरिति परमतनिरसनमुपसं-
हरति । तस्मादिति ॥ प्रधानवादाभावे परिश्रैवापातं स्वमतं
निगमयति । अत इति ॥ २ ॥

नञ्चाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्यतोक्ता सत्यति जीवा-
विष्टानां भौतिकानामपि परम्परया ब्रह्मकार्यतेवेति वक्तुं
वाच्यमुच्यते । तेषामिति ॥ पूर्व्वोप्यावे येषां गत्याग्राही दर्शिते
कतीयस्य ज्ञानमुक्तं तानि तच्छब्देन परान्वदन्ति । तेषां प्रसि-

भा० त्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादिति चिह्नत्करणे प्रत्यक्षनिर्द्धानु-
पपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमांसिहो-
देवता इति । तस्मात्तेषां सत्त्वेषां भूतानां पञ्चपक्षित्वा-
वरादीनां शीघ्रैव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि
भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । आण्डजमण्डाज्जातं अण्ड-
जमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पा-
दयो जायमाना वृक्षम्ने । तेन पक्षी पक्षिणां बीजं । सर्पः
सर्पाणां बीजं । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीज-
मित्यर्थः ॥

नन्यण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं
कथमण्डजं बीजमुच्यते । सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातस्मा
श्रुतिः स्यात्सतस्मा श्रुतिर्यत आहण्डजाद्येव बीजं नाण्डा-

भा० इत्यद्योतनार्थं खल्वित्युक्तं । भूतानां शीघ्रैव बीजानि भवन्ती-
त्युक्तञ्च सम्बन्धः । भूतशब्दस्य तेजःप्रभृतिषु रूढत्वात्तेषामिह
ग्रहणं किं न स्यादित्याशङ्काह । एवमिति । भूतानां प्रत्य-
क्षत्वमेवामिति निर्दिश्यते । सम्भवति च पक्ष्यादीनां प्रत्यक्षतेति ।
ताद्येवाच भूतानि विवक्षितानि न तु तेजःप्रभृतीनि । तेषां
प्रत्यक्षत्वायोगादित्यर्थः । तेजःप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगादेवा-
मिति निर्द्धानुपपत्तिं समर्थयति । तेषामिति । तेषां प्रत्य-
क्षतया निर्द्धानुपपत्तिरित्येवम् । देवताशब्देति । देव-
तानां परोक्षत्वप्रसिद्धेरेतेषु च देवताप्रयोगात्तेषां प्रत्यक्षत्वो-
पपत्तिरित्यर्थः । तस्मात्तस्माद्भूतानामच भूतशब्देनोपादाना-
योगादित्यर्थः । अण्डजं पक्ष्यादीन्तेतन्मन्त्रोपायपादयति । पक्षि-
सर्पादिभ्यो ऋति । अण्डदपीति मोक्षायुच्यते ।

अण्डाज्जातमिति कृत्यत्वमुपादेयाण्डमेव बीजं न त्वण्डजमिति
ब्रूते । नन्विति । पौष्टवेदी कृत्यतिः श्रुत्या वाच्येति परिह-

उ० सेयं देवतेक्षत हस्माहमिमास्तित्तो देवता

भा० दीति । दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्नत्यभावे
नाण्डजाद्यभावे । अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनां ।
तथा जीवाज्जातं जीवजं जराद्युजमित्येतत्पुरुषपञ्चादि ।
उद्भिज्जं उद्भिज्जस्यावरं ततो जातमुद्भिज्जं धाना वोद्भिज्ज-
तो जायत इत्युद्भिज्जं स्यावरबीजं स्यावराणां बीजमित्यर्थः ।
खेदजसंश्लोकजयोरण्डजोद्भिज्जयोरिव यथा सम्भवमन्त-
र्भावः । एवं स्यावधारणं त्रीण्येव बीजानीत्युपपन्नं भवति ॥

सेयं प्रकृता मदाख्या तेजोवन्मयोनिर्देवतोक्ता ईक्षते-
क्षितवती यथा पूर्वं वज्रं स्यामिति । तदेव वज्रं भवनं

भा० रति । सत्यमित्यादिना ॥ न केवलं श्रुतेरेषा व्यवस्था किन्तुप-
पत्तेर्भावाद् दृश्यते चेति । सत्त्वैक्यज्जादे तज्जातीयमण्डजादि
सन्नत्वा जायते । तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामण्ड-
जाद्येवाण्डजादिकारणं । यद्यप्यण्डजाद्यभावेनाण्डादि जायते तथा-
प्यण्डजाद्यभावेऽण्डजाद्यभावेऽपि तद्भवतीति नान्वयः । तस्मादण्ड-
जादीनामण्डजान्येव बीजानि नाण्डादीनीत्यर्थः । धानाशब्दो
बीजविषयः । ननु खेदजं संश्लोकजमिति बीजद्वयमवशिष्यते
तत्त्वमिति न श्रुत्याद्यते तत्राह । खेदजेति । खेदमुद्भिज्जं जाय-
मानं दंष्ट्रमण्डजादि तदुद्भिज्जेऽन्तर्भवति । संश्लोकादौष्ण्याज्जाव-
मानं यूकादि तदण्डजेऽन्तर्भवति । यदा खेदजं यूकादि तदण्डजे
ऽन्तर्भूतं संश्लोकादौष्ण्याज्जुमिमुद्भिज्जं जातं मण्डजादि तस्योद्भिज्जे
ऽन्तर्भावः । तथा च न तयोरेकं पृथग्भूत्यादनायेकीत्यर्थः । खेद-
जादेरेण्डजादावन्तर्भावस्य प्रापकमाह । एवमिति ।

जीवाविकृतानां भूतानां सत्त्वार्थत्वं प्रकटवप्रामाण्यादुक्तं ।
रक्षणीं जीवानां विशिष्टरूपत्वेन ब्रह्मकार्थत्वेऽपि न सत्त्वमेव
तत्त्वार्थत्वं ब्रह्मैवाधिप्यधिकं । जीवस्य वराहस्यदमित्यङ्गीका-

उ० अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणीति ॥ २ ॥

भा० प्रयोजनं नाद्यापि निवृत्तमित्यत ईर्ष्या पुनः कृतवती
बहुभवनमेव प्रयोजनमुररीकृत्य। कथं ह मोदानोमहमिमा
द्यथोक्तास्तेजश्चाद्यासिद्धो देवता अनेन जीवेनेति स्व-
द्विष्टं पूर्वसृष्ट्यनुभूतं प्राणधारणमात्मानमेव स्मरन्त्याहा-
नेन जीवेनात्मनेति। प्राणधारणकर्त्तात्मनेति वचनात्।
स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपतया अविशिष्टेनेत्ये-
तद्वर्त्तयति ॥

अनुप्रविश्य तेजोबन्धूतमाचासंभर्गेण स्वविशेषविज्ञाना
यती नाम च रूपञ्च नामरूपे व्याकरवाणि विस्मृ-
माकरवाणि असौ नामायमिदंरूपमिति व्याकुर्व्यामी-
त्यर्थः। ननु न युक्तमिदमसंवारिण्याः सर्वज्ञाया देवताया

आ० रात्। तथा च ब्रह्मवि विज्ञाते जीवविज्ञानं सेत्स्यति। जीवानाञ्च
भोगायतनानि भौतिकानि कार्याणि। तेषां नामरूपञ्च निर्मोक्षं
बन्धव्यमित्यभिप्रेत्योत्तरपक्षमादाय व्याकरोति। सेयमित्यादिना।
वथा वैज्ज स्यामिति पूर्वमीक्षितवती तथा किमिति पुनरेक्षत
प्रयोजनाभावादित्याशङ्काह। तदेवेति। इदानीं महाभूतक-
हेरनन्तरमिति यावत्। ब्रह्मज्ञो मायोपाधिबन्धु कारकत्वा-
न्मायोपाधिवशात्पुण्यबन्धुवन्भूतत्वं तत्संस्कारस्य बुद्धिबन्ध-
स्मरवशेत्वादि न विवक्ष्यमिति श्रुत्यं। आत्मनेति विशेषवक्ष्य
तात्पर्यमाह। प्राप्तेति।

निर्बिम्बव्यभिचाराख्या देवता मायावशात्माहभूतानि कदा
तेषु यदा प्रविष्टा तदारब्धेषु सुखविराटप्रसूतिषु समदिव्यव्या-
त्मस्य देवेषु प्रविश्य तत्तद्देहाभिमानवती देवदत्तादिनाम्ना रूपेण

भा० बुद्धिपूर्वकमनेकव्रतसहस्रानर्थाश्रयं देहमनुप्रविश्य दुःख-
मनुभविव्यामीति सङ्कल्पनं । अनुप्रवेशश्च स्वातन्त्र्येति ।
सत्यमेवं न युक्तं स्याद्यदि स्वेनैवाविक्रान्तेन रूपेणानुप्रवि-
शेयं दुःखमनुभवेयमिति च सङ्कल्पितवती नत्वेवं । कथं
तर्जनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति वचनात् । जीवो हि
नामदेवताया आभासमात्रं ॥

बुद्ध्यादिभूतमात्रासंसर्गजनित आदर्श इव प्रविष्टः
पुरुषप्रतिबिम्बो जलादिष्विव च सूर्यादीनां । अचिन्त्यान-
न्तर्गतमित्या देवताया बुद्ध्यादिसम्बन्धः । चैतन्यावभासो
देवतास्वरूपविवेकाग्रहणनिमित्तः । सुखी दुःखी मूढ

आ० च श्रौत्यादिना संयोग्यं पिण्डं व्याकरोतीत्याह । अनुप्रविश्येति ॥
देवतायाः सर्वज्ञत्वादसंसारित्वात्स्वातन्त्र्याच्च संकल्पप्रवेशावयु-
क्ताविति शङ्कते । नन्विति ॥ किं साक्षादनुप्रवेशादि विवक्ष्यते
किंवा जीवद्वारापीति विवक्ष्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥
साक्षादनुप्रवेशादि नास्ति चेत्तर्हि कथं तदित्याकाङ्क्षापूर्वकं
द्वितीयं दूषयति । कथमिति । देवताया जीवद्वारेणानुप्रवेशाद्य
विवक्ष्यमिति शेषः । अविरोधमेव साधयितुं जीवस्वरूपमाह ।
जीवो हीति । आभिमुख्येनाहमित्यापरोक्षेयाभासत इत्या-
भासः । अतोऽपरोक्षचित्तविवेकसम्भाषं जीवो नामेत्यर्थः ॥

तस्य स्वरूपेणानादित्वेऽपि विभिन्नरूपेण सादित्वं दर्शयति ।
बुद्ध्यादीति ॥ बुद्ध्यादिभिः भूतमात्रादिभिश्चिदात्मनः संसर्ग-
स्तेन अविरक्तचित्तमेति यावत् । वयु चिदात्मा कूटस्थोऽसङ्गो-
ऽद्वितीयश्चेत्येते च कथं बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्च संकल्प्यते
तत्राह । अचिन्त्येति । सत्त्वादिप्रकारैर्दृश्यव्यक्तिलक्षणायाऽनादि-
रनिर्माणा सत्यप्रज्ञावमन्तरेण वाङ्मयूखा इच्छावमाना वा
माहात्म्यलक्षणा विषयत्वेनात्मवत्त्वेन च यदा देवता वर्तिष्यते ।
तदात्म्यं अनिष्टमात्राप्रवृत्तिवद्बुद्ध्यादिभिरात्मनः सम्बन्धः सिध्य-

भा० इत्याद्यनेकविकल्पप्रत्ययहेतुः । ज्ञायामात्रेण जीवरूपे-
णानुप्रविष्टत्वात् देवता न दैहिकैः स्वतः सुखदुःखादिभिः
सम्बध्यते । यथा पुरुषादित्यादय आदर्शोदकादिषु
ज्ञायामात्रेणानुप्रविष्टा आदर्शोदकादिदोषैर्न सम्बध्यन्ते
तद्वद्देवतापि ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाङ्मा-
देषैरेकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन
वाङ्मात्राकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति हि काठके । ध्याय-
तीव लेलायतीवेति च वाजसनेयके । ननु वाचारम्भणमा-
त्रश्चेज्जीवो मृषैव प्राप्तः तथा परलोकेहलोकादि च कथं
तस्य । नैष दोषः । सदात्मना सत्यत्वाभ्युपगमात् । सर्वश्च

आ० तोत्तर्यः ॥ बुद्धादिसम्बन्धफलमाह । चैतन्येति ॥ तदाभासो जीव-
शब्दवाच्यः सिध्यतीति शेषः ॥ बुद्धादिभिरात्मनः सम्बन्धे
मायाशक्तिरूपादानमित्युक्तं तत्रैव निमित्तकारणमाह । देव-
तेति ॥ आवरणविक्षेपशक्तिसम्पन्ना हि मायाशक्तित्ततोऽविद्योत्थ-
देशकालाद्यनवच्छिन्नदेवतास्वरूपोऽहमित्येव शेषाद्यहणमावरणं
निमित्तं कृत्वा बुद्धाद्यध्यासः सिध्यतीत्यर्थः ॥ बुद्धाद्यध्यासस्य
कार्यान्तरं दर्शयति । सुखीति ॥ परैव तर्हि देवता संसारिणी
स्यादिति चेत्सत्यं । अज्ञानद्वारा बुद्धादिसम्बन्धमनुभूय जीवत्वं
प्राप्य सैव संसरतीत्याह । ज्ञायामात्रेणेति ॥ परस्या देवतायाः
स्वतः संसाराभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ।

तस्याः स्वतो दुःखाद्यसम्बन्धे श्रुतिं प्रमाणयति । सूर्य इति ॥
उपाधिद्वारा तस्याः संसारित्वे च श्रुतिरक्तोक्त्याह । ध्यायतीति ॥
प्रतिबिम्बे ज्ञायाशब्दप्रयोगान्मिथ्यात्वमिष्टमिति मन्वानः शङ्कते ।
नन्वेति ॥ तन्मृषालमिष्टमेवेत्याशङ्क्याह । तर्धेति ॥ जीवस्य
मृषाले स्वीकृते सति तस्यैव लोकपरलोकौ तद्वेतुर्माद्यतद्वेतुर्भवेति
सर्वं मृषा स्यादित्यर्थः । विशिष्टरूपेण मिथ्यात्वेऽपि स्वरूपेण

उ० तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं

भा० नामरूपादि सदात्मनैव सत्यं विकारजातं स्वतस्त्वनृतमेव॥

वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्युक्तत्वात् । तथा जीवोऽपीति । यच्चानुरूपो हि बलिरिति न्यायप्रसिद्धिः ॥

अतः शब्दात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणाञ्च सत्यत्वं सतोऽन्यत्वे चानृतत्वमिति न कश्चिद्दोषस्तार्किकैरिद्वानुवक्तुं शक्यः । यथेतरेतरविरुद्धैतवादाः स्वमुद्धिवि-
कल्पनामात्रा अतत्त्वनिष्ठा इति शक्यं वक्तुं । सैवं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूतेऽव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतोचित्वा तासाञ्च तिमृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिवित्करणे एकै-

या० सत्यत्वाच्चीवस्य ब्रह्मास्मीतिज्ञानाप्नोतिः सम्भवतीति समाधत्ते । नैव दोष इति । यत्तु परलोकोद्देशादि मृषा स्यादिति तथाह । सर्वमेति ॥ कथं तर्हि तस्य मिथ्यात्वोक्तिरित्याशङ्काह । स्वत इति । यथा प्रपञ्चो ब्रह्मात्मना सत्योऽपि स्वरूपेण मिथ्येतत्तं तथा जीवशब्दवाच्योऽपि ब्रह्मात्मना सत्यस्वरूपेण मिथ्येति स्वीकर्तव्यमित्याह । तथेति ॥ अयं भोक्ता स्वरूपेणापि सत्योऽस्तु भोग्य-
प्रपञ्चस्यैव मिथ्यात्वमिथ्यतामित्याशङ्काह । यच्चानुरूपो ज्ञातिः । लौकिकन्यायानुसारेण भोग्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे भोक्तुरपि विभक्त-
स्वरूपेण तत्प्रसिद्धिरतो जीवशब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वेऽपि तद्व्यस्य सम्भावसत्यत्वमिति व्यवस्थेयार्थः ।

यच्च तार्किकैरुच्यते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं सौगतमतानुमतिः । सत्य-
त्वे चाद्वैतस्याहतिरिति तदप्युक्तन्यायेन निरस्तमित्याह । अत इति । अद्वैतवादे दोषाभावं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । व्याकरवाणीत्येतदन्तं वाक्यं व्याख्याय तदनूय तासामित्यादि आचष्टे । सैवमित्यादिना । व्याकरवाणीत्येतेति सम्बन्धः । कथं

उ० देवतेमास्तिस्त्रो देवता अनेनेव जीवेनात्मना-
नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥ तासां

भा० कस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्जा इवे-
कमेव त्रिवित्करणं स्यात् । न तु तिसृणां पृथक् त्रिवित्क-
रणमिति । एवं हि तेजोबलानां पृथक्कामप्रत्ययलाभः
स्यात्तेज इदमिमा अपोऽन्नमिदमिति च । प्रथक्कामप्रत्य-
यलाभे देवतानां सम्यगवधारणस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् ।

एवमीच्छित्वा सेयं देवतेमास्तिस्त्रो देवता अनेनैव सयो-
क्तेनैव जीवेन सूर्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं
प्रथमं देवतादीनां च पिण्डाननुप्रविश्य यथा सङ्कल्पमेव
नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासाञ्च
देवतानां गुणप्रधानभावेन चित्तुतं चित्तुतमेकैकामक-
रोत्तत्त्ववती देवता । तिष्ठतु तावद्देवतादिपिण्डानां नाम-
रूपाभ्यां व्याकृतानां तेजोबलमयत्वेन विधातुं यथा तु

आ० पुनरिदं त्रिवित्करणमित्याशङ्क्य प्रथममेकैकां देवतां द्विधा द्विधा
विभज्य पुनरेकैकं भागं द्विधा द्विधा कृत्वा तदितरभागयोर्नि-
क्षिप्य त्रिवित्करणं विवक्षितमित्याह । एकेकस्या इति । गुण-
प्रधानभावानङ्गीकारे समानपरिमाणसूत्रत्रयनिर्मितरज्जुबल-
वत्त्वरज्जमेकमेव स्यादित्याह । अन्यथेति । एवकारार्थं दर्शयति ।
न त्विति । गुणप्रधानभावेन त्रिवित्करणमुपसंहरन्तुमिति शब्दः ।
इत्यञ्च गुणप्रधानभावेन त्रिवित्करणमेकमित्याह । एवं चेति ।
एथक्कामप्रत्ययलाभेनापि किं स्यादित्याशङ्क्याह । एथमिति ।

सेयमित्यादि व्याचष्टे । एवमित्यादिना । सङ्क्षेपेन चित्त्वरज्जु-
प्रतिष्ठापनादौदाहरणतः सङ्क्षेपेन चित्त्वरज्जु-
प्रतिष्ठापनादौदाहरणतः सङ्क्षेपेन चित्त्वरज्जु-
प्रतिष्ठापनादौदाहरणतः सङ्क्षेपेन चित्त्वरज्जु-

उ० त्रिवितं त्रिवितमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्ये-
मास्तित्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे
विजानीहीति ॥ ४ ॥ ३ ॥

यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वावा-

भा० खलु वह्निरिमाः पिण्डेभ्यस्त्रिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका
भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि त्रिवृत्क्रमवधार-
योदाहरणतः ॥ ३ ॥ यत्तदेवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं
तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेष-
प्रसिद्धयर्थमुदाह्रियत इति ॥

तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं
लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा च
यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानां यत्कृष्णं तस्यै-
वाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धि ।
तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्मन्यसे त्वं
तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतं । प्रायूपत्रयविवेक-

आ० स्याद्ये स्फुटीकर्तव्यत्वाद्देहातिरिक्तेषु प्रथमं तदुदाहरणमुपक्रमते ।
तिष्ठतु तावदिति ॥ ३ ॥ कथमुदाहरणतोऽवधारणमित्याशङ्क्या-
नन्तरवाक्यमवतारयति । यत्तदिति ॥ उदाहरणशब्दं व्युत्पाद-
यति । उदाहरणं नामेति ॥

तत्रैव अतिमवतार्य व्याचष्टे । तदेतदित्यादिना ॥ अत्रिवृ-
त्कृतानां रूपमिति विद्धीति सम्बन्धः । तत्राग्नौ रूपत्रये पूर्वोक्त-
योत्वा पृथक्कृते सतीति यावत् । इदानीं विवेकदशायामिति धः ।

उ० रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यं ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजस-
स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदनुस्यापागादा-
दित्यादित्यस्यादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेय त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो

भा० विज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासीत्तेजसाग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दे-
त्यर्थः । यथा दृश्यमानरक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको
युज्यमाणः पद्मरागोऽयमिति शब्दबुद्ध्याः प्रयोजको भवति
प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानात्तद्विवेकविज्ञाने तु
पद्मरागशब्दबुद्धी निवर्त्तते तद्विवेकविज्ञातुस्तद्वत् । ननु
किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्रागुपचयविवेकर-
णादग्निरेवासीत्तदग्निरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेकरणा-
दपागादिति युक्तं । यथा तन्त्वपकर्षणे पटाभावः ।
नैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्निर्यत आह वाचारम्भण-
मग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्नि-
बुद्धिरपि स्पष्टैव । तर्हि किं तत्र सत्यं त्रीणि रूपाणीत्येव

भा० अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यमाह । प्रागिति ॥ रूपत्रयविवेकात्प्रागव-
स्थायामग्निशब्दबुद्धिस्तद्विवेकाद्भेदं तद्विवेकविरहितमर्थं दृष्टान्तेन
समर्थयते । यद्येतादिना ॥ अग्निविषयं श्रुतं हित्वाधिककल्पनायां
नास्ति निबन्धनमिति शङ्कते । नन्विति ॥ रोहितादिरूपत्रयं
विवेके सत्यमेवमित्यमपगच्छतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति ॥
शब्दबुद्धिप्रसंगेऽपि न श्रुतत्वागोऽस्तीति परिहरति । नैव-
मिति ॥ तत्र प्रमादत्वेनानन्तरवाक्यमादाय व्याचष्टे । यत इति ॥

उ० रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो
रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं वि-
कारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ४ ॥

भा० सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधा-
रणार्थः । तथा यदादित्यस्य यच्चन्द्रमसो यद्विद्युत इत्या-
दि समानं । ननु यथा न खलु सोम्येमांसि सौ देवता-
स्तिवृत्तिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीत्युक्त्वा तेजस
एव चतुर्भिरणुदाहरणैरग्न्यादिभिस्तिवृत्करणं दर्शितं
नावन्नयोरुदाहरणं दर्शितं त्रिवृत्करणे ॥

नैष दोषः । अब्रह्मविषयाण्युदाहरणान्वेमेव च
द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थं ।
रूपवत्त्वात्स्पष्टार्थलोपपत्तेश्च । गन्धरमयोरनुदाहरणं

आ० यद्येनाममात्रमतःशब्दार्थः ॥ प्रक्रमयथालोचनायामुदाहरणे
न्यूनत्वमस्तीति शङ्कते । नन्विति ।

यद्यपीकृपादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
यत्कृष्णं तदन्नस्य यच्च ब्रीहियवादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं
यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येत्युदाहरणसम्भवाद् न्यूनतेति परि-
हरति । नैष दोष इति ॥ तर्हि तेजोविषयमणुदाहरणमुहनीयं
किमित्युदाहृतमित्याशङ्क्याह । तेजस इति ॥ यदि कचिदपि ज्ञे-
यादहरणमस्यते नोपलक्षणमेव सिद्धेदतस्तथाहा रूपवत्त्वेन यथा-
ह रूपविभागस्य तेषु स्फुटत्वसम्भवात्तेजसो दृष्टान्तप्रदर्शनम-

भा० चयाणामसम्भवात् न हि गन्धरसौ तेजसि स्तः । स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्तमित्यग्न्यादिवत्त्रिणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वं । तथाऽन्नस्यापि अप्सुऽङ्गत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमन्नं । तथापामपि तेजःऽङ्गत्वादाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यं । तेजसोऽपि सच्छुऽङ्गत्वादाचारम्भणत्वं मदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितः । ननु वाय्वन्तर्गिचे त्वत्रिवृत्तते तेजः-

आ० आदिविधयोदाहरणोपलक्षणार्थं तेनोपेक्षितमित्यर्थः । अत्र अग्नयोरपि त्रिवृत्कारणमुपलक्षितं चेत्तर्हि तत्र रसगन्धयोस्त्रिवृत्कारणमुदाहृत्यमित्याशङ्काह । गन्धरसगौरिति ॥ यथा यदब्रह्मयोर्भास्वरं लोहितं रूपं तेजसस्तद्भूयं यच्छक्नो तदपां यत्कृष्णं तदग्नयेति शक्यत्वं रूपं विवेक्षितं न तथा ऽमुको रसो गन्धो वा तेजसोऽपामभेद्यास्तांति ज्ञातुं शक्यमित्यनुदाहरणं तयोरित्यर्थः । ननु त्रिवृत्कारणयोस्त्रिवृत्तिरूपवदन्त्यसौ सम्भावितो तत्त्वार्थं तयोस्तयाणामसम्भवात्तिस्तत्राह । न हीति सम्भावितानपि तौ त्रिषु विवेक्षितमशक्यवित्यनुदाहरणोपलक्षणार्थः । तर्हि सर्वेषु भूतेषु सम्भावितयोः स्पर्शशब्दयोः उदाहरणं किं न स्यादित्याशङ्काह । स्पर्शशब्दयोरिति ॥ यथा लोहितोदिरूपत्रयं अयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न तथा शब्दत्रयं स्पर्शत्रयं च अयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न खल्वेकत्रयाणां गतानुयागीतत्वं दृश्यते नापि उरमधुरमध्यमशब्दत्रयमेकत्रयाणामव्यमित्यर्थः ॥

सर्वस्य त्रिवृत्ततत्वं फलितमाह । यदीति ॥ यथाऽग्न्यादि त्रिवृत्तत्वं तथासर्वमेव जगद्यदि त्रिवृत्तमित्यङ्गीकृतं तदाद्येदमित्यवज्जगतो जगत्त्वमपगतं त्रीणि रूपाण्येव सत्यमिति योजना । तथापि कथं सम्भावपरिच्छेदः स्यादित्याशङ्काह । तथेति । रूपत्रयव्यतिरेकेण जगतोऽभाववत्पृथगपि रूपस्य दृष्टिवीक्षणमित्यस्य मुख्यरूपमात्रजनककार्यत्वात्तदविवेकेवासत्वं

भा० प्रभृतिष्वनन्तर्भूतत्वादविशिष्येते । एवं गन्धरसशब्दस्पर्शा-
श्चावशिष्टा इति । कथं सतो विज्ञानेन सर्वमन्यदविज्ञातं
भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यं । नैष दोषो रूप-
वद्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात् ।

कथं तेजसि तावद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलब्धाद्य-
न्तरिचयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सद्भावोऽनुमीयते । तथा
बल्लयो रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति । रूपवतां त्रयाणां
तेजोऽबल्लानां त्रिवृत्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्दि-
कारत्वात्क्षीण्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि
मर्त्तं रूपवत् द्रव्यं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोस्तद्गुणयो-

आ० पृथिवीवदपामपि शुक्लरूपमात्राणां लोहितरूपमात्रतेजोविका-
रत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावस्तस्यापि सत्कार्यत्वात्ततो भेदेनासत्त्वं
सम्मात्रमेव परिशिष्टमित्येतत्त्रिवृत्करणप्रकरणे विवक्षितमि-
त्यर्थः । त्रिवृत्करणपक्षे नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिद्धति ॥ परि-
शिष्टविज्ञेयसद्भावादिति शङ्कते । नन्विति ॥ इतिपदं कथमि-
त्यादिना सम्बध्यते । गन्धादयश्च शब्दान्ता गुणा गुणिव्यनन्तभूताः
सन्तीति न सद्द्विज्ञानेन तद्विज्ञानोपपत्तिरित्याह । गन्धेति ॥
तद्विज्ञानं सद्द्विज्ञानेन वाय्वादिविज्ञानं तत्र प्रकारान्तरं
तत्कार्यत्वादतिरिक्तमिति यावत् ॥ आकाशादेस्त्रिव्येवान्तर्भाव-
सम्भवान्न परिशिष्टविज्ञेयमस्तीति परिहरति । नैष दोष इति ॥
कथं तेजोऽबल्लेषु सर्वस्याकाशादेर्दर्शनमित्याह । कथमिति ॥

तत्र शब्दस्पर्शयोरकाशवाय्वोश्च भूतत्रये प्रत्यक्षानुमानाभ्या-
मुपलब्धिं दर्शयति । तेजसीति ॥ तेजोयद्द्रव्यमबल्लयोऽप्युपलक्ष्यं
तत्रापि स्पर्शाद्युपलब्धेरविशेषाद्यत्तु गन्धादि ज्ञेयान्तरमिति
तत्राह । तथेति ॥ भूतत्रये स्पर्शाद्यन्तर्भाववदिति यावत् ॥
त्रिव्येवान्तर्भावे फलितमाह । रूपवतामिति ॥ भूतत्रये रूपव-
त्वाकाशादेरन्तर्भावं व्यतिरेकद्वारा समर्थयते । न हीति ॥ अन्त-

उ० एतदस्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वे महाशाला
महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञात-

भा० गर्भरसयोर्वा ग्रहणमस्ति । अथवा रूपवतामपि त्रिवृत्क-
रणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः । यथा तु त्रिवृत्कते
त्रीष्टेव रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो
न्याय इत्यतः सर्वस्य सद्दिकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं
विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति ॥

तदेकस्मिन् सति ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवतीति सूक्तं ।
एतद्विद्वांभो विदितवन्तः पूर्वैऽतिक्रान्ता महाशाला महा-
श्रोत्रिया आहुः स्म वै किल । किमुक्तवन्त इत्याह । न
नोऽस्माकं कुलेऽद्येदानीं यथोक्तविज्ञानवतां कश्चन कश्चि-
दप्यश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति नोदाहरिष्यति सर्वं

आ० भावोक्तिप्रयासं परिहर्तुं पक्षान्तरमाह । यथवेति ॥ प्रदर्शनार्थं
पञ्चीकरणस्येति शेषः ॥ कथं पञ्चीकरणे सन्मात्रपरिशिष्टः सिद्ध-
तीत्याशङ्काह । यथेति ॥ यदा पञ्चापि भूतानि प्रत्येकं द्वेधा
विभज्य पुनरेकैकं भागं चतुर्धा कृत्वा स्वभागातिरिक्तेषु पूर्वेषु
भागेष्वेकैकशो निक्षिप्यन्ते तदा पञ्चीकरणं श्रुत्यपलाजितं लभ्यते
तत्रापि पञ्चानां भागानां पृथक्करणं पञ्चैव तन्मात्राण्यवशिष्यन्ते
तान्यपि पृथिव्यादीन्यबादकार्यत्वात्तत्कारण्यतिरिक्तेषु न सिद्ध-
न्तीति त्रिवृत्करणवत्पञ्चीकरणेऽपि न्यायसाम्यात्सर्वस्य सद्दिकार-
त्वात्तद्व्यतिरिक्तेणाभावात्तेन विज्ञातेन तदापि विज्ञातमेव
स्यात्सन्मात्रं तु परमार्थसत्य परिशिष्टं भवतीत्यर्थः ॥

उक्तन्यायेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपसं-
हरति । तदेकस्मिन्निति । त्रिवृत्करणपक्षेऽप्येकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपपाद्य त्रिवृत्करणमुदाहरणान्तरेण दर्शयितु-

उ० मुदाहरिष्यतीति हेभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥ यदु
रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्वि-
दाञ्चक्रुः यदु शुक्लमिवाभूदित्यपां रूपमिति
तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यनुस्य रूपमिति

भा० विज्ञातमेवास्मत्कुलीनानां सद्भिज्ञानत्वादित्यभिप्रायः । ते
पुनः कथं सर्वं विज्ञातवन्त इत्याह । एभ्यस्त्रिभ्यो रोहि-
तादिरूपेभ्यस्त्रितृत्वातेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमप्यन्यच्छिष्ट-
मेवमेवेति विदाञ्चक्रुर्विज्ञातवन्तो यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञा
एव सद्भिज्ञानात्त आह्वरित्यर्थः । अथैवैभ्यो विदाञ्चक्रु-
रित्यग्न्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमन्यद्भिदा-
ञ्चक्रुरित्येतत्कथं यदन्यद्रूपेण सन्दिह्यमाने कपोतादिरूपे
रोहितमेव यद्गृह्यमाणमभूत्तेषां पूर्वेषां ब्रह्मविदां तत्ते-
जसो रूपमिति विदाञ्चक्रुः ॥

तथा यच्छुक्रमिवाभूद्गृह्यमाणं तदपां यत्कृष्णमिव
गृह्यमाणं तदनुस्येति विदाञ्चक्रुरेवमेवात्यन्तदुर्लक्ष्यं यत्
उ अथविज्ञातमिव विशेषतो गृह्यमाणमभूत्तदप्येतामा-

आ० मारभते । एतदिति ॥ त्रितृत्वादिनामिति यावत् । ते पुनरिति
त्रिवृत्त्वरूपविज्ञानवन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ वेदनप्रकारमेवाकाङ्क्षापूर्वकं
प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ अन्यदग्न्यादिभ्यः सकाशादिति
शेषः । यदनेकरूपत्वात्कपोतादिरूपेण सन्दिह्यमानमेतद्दृश्यते
तस्मिन्कपोतादिरूपे यत्किञ्चिद्देहितमिव रूपं गृह्यमाणं
पूर्वेषामासीत्तत्तेजसो रूपमिति ते विदितवन्त इति योजना ॥

अत्यन्तदुर्लक्ष्यं नामरूपाभ्यां दुर्ज्ञानं दीपान्तरादागतं पश्यादी-
त्यर्थः । अगृह्यमाणमिति शब्दः । यथा मुखेण इत्यादिवाक्यं वृत्तान्त-

उ० तद्विदाश्चक्रुः ॥ ६ ॥ यद्विज्ञातमेवाभूदित्येता-
षामेव देवतानां समास इति तद्विदाश्चक्रुर्यथा
नु खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य
त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति
॥ ७ ॥ ४ ॥ अनुमशितं त्रेधा विधीयते
तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो
मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ ९ ॥

भा० मेव तिसृणां देवतानां समासः समुदाय इति विदा-
श्चक्रुः । एवं तावद्वाह्यं वस्त्वग्न्यादिवद्विज्ञातं तथेदानीं
यथा नु खलु सोम्येमा यथोक्तास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं शिरः-
पापाण्यादिलक्षणं कार्यकारणमहातं प्राप्य पुरुषेणोपयु-
ज्यमानास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहि निग-
दत इत्युक्त्वा आह ॥ ४ ॥ अनुमशितं भुक्तं त्रेधा
विधीयते जाठरेणाग्निना पच्यमानं त्रिधा विभजते ।
कथं तस्मान्नस्य त्रेधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः
स्थूलतमो धातुः स्थूलतमं वस्तु विभक्तस्य स्थूलोऽणस्तत्पु-
रीषं भवति । यो मध्यमोऽग्नौ धातुरग्नस्य तद्रसादिकमेण

आ० वादपूर्वकमवतारयति । एवं तावदिति ॥ यथा खन्वैकैका देवता
पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृद्भवति तथेदानीं तदाध्यात्मिकं त्रिवृत्त्वर-
णमेवेति जानीहीति सम्बन्धः । अध्यात्मं त्रिवृत्त्वरणमिति शेषः ॥ ४ ॥
कथं त्रेधा विभज्यमानत्वं कथं वा तस्य विविधोऽग्न इति
प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । कथमित्यादिना ॥ रसादीत्यादिशब्देन
वधिरादि शृङ्गते । तस्य कर्मफलस्य नाडीचरो भोक्तेति ह्येता

उ० आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तत्त्वोहितं यो-

भा० परिणम्य मांसं भवति योऽणिष्ठोऽणुतमो धातुः स ऊर्द्धं
हृदयं प्राप्य सृज्मासु हिताख्यासु नाडीष्वनुप्रविश्य वागा-
दिकरणसङ्घातस्य स्थितिमुत्पादयन्मनोभवति । मनो-
रूपेण त्वपरिणमन्मनस उपचयं करोति । ततश्चान्नोप-
चितत्वान्नान्नभो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतत्त्वोक्तं लक्षणं
नित्यं निरवयवश्चेति गृह्यते । यदपि मनोऽस्य दैवञ्चक्षुरिति
वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया किं तर्हि सृज्मव्यवहित-
विप्रकृष्टादिमूर्खेन्द्रियविषयव्यापकत्वापेक्षया । यच्चान्येन्द्रिय-
विषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति वक्ष्यामः ।
सदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः । तथापः पीतास्त्रेधा-
विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति । यो
मध्यमस्तत्त्वोहितं भवति । योऽणिष्ठः स प्राणो भवति ।

आ० ख्या नाद्यस्तास्त्रिति यावत् ॥ कथमन्नेपयोगात्प्रागेव मनसः सिद्ध-
त्वात्तन्मनो भवतीत्युच्यते तच्चाह । मनोऽप्युपगतेति ॥ मनसोऽ-
न्नोपचितत्वनचनाद्वैशेषिकपरिभाषापि दूषिता वेदितव्येत्याह ।
ततश्चेति ॥ मनसो दैवत्वविशेषणान्नित्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह ।
यदपीति ॥ केनाभिप्रायणं तर्हि विशेषणमित्याशङ्क्याह । किं
तर्हीति ॥ तर्हि चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यादस्ति तदपेक्षया नित्य-
त्वमित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥ यदा चक्षुरादिष्वसत्त्वमपि मनसः सत्त्वा-
पलम्भात्तदपेक्षया तस्य नित्यत्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥

आत्मवन्मनसो किं न स्यादित्याशङ्क्याह । सदिति ॥ भुक्तस्या-
न्नस्य अविध्यमुक्त्वा पीतानामपामपि त्रैविध्यमाह । तथेति ॥

उ० ऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥ तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते
तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो
मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

भा० वक्ष्यति ह्यापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेद्यत इति ।
तथा तेजोऽशितं तैलघृतादि भक्षितं त्रेधा विधीयते तस्य
यः स्थविष्ठो धातुस्तत् अस्थि भवति । यो मध्यमः स मज्जा
ऽस्थ्यन्तर्गतस्नेहः । योऽणिष्ठः सा वाक् । तैलघृतादिभक्ष-
णाद्धि वाग्विषदाभाषणे समर्था भवतीति प्रसिद्धं लोके ।
यत एवमन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी
वाक् । ननु केवलान्नभक्षिण आसुप्रसृतयो वाग्मिनः प्राण-
वन्तश्च । तथाऽन्नान्नभक्ष्याः मामुद्रा मीनमकरप्रसृतयो
मनस्विनो वाग्मिनस्तथा स्नेहपानानामपि प्राणवत्त्वं मन-
स्वित्वं चानुमेयं यदि मन्ति तत्र कथमन्नमयं हि सोम्य
मन इत्याद्युच्यते ॥

नैव दोषः । सर्वस्य त्रिवृत्करणत्वात्सर्वत्र सर्व्यापपत्तः ।
न ह्यत्रिवृत्कृतमन्नमग्राति कस्यिदापि वा अत्रिवृत्कृताः

आ० कथं तेजसोऽग्न्यादेरुपनिष्ठाशङ्का विगिनष्टि । तर्लति ॥
मज्जाशब्दार्थमाह । अस्थीति ॥ योऽणिष्ठः सा वाग्विषदाभाष-
णेति । तैलघृतादीति ॥ भुक्तस्यान्नस्य पीतानामप्यपामशितस्य
तैलादेश्च योऽणिष्ठो धातुस्तन्मनोवाक्प्राणा इत्येवं यतः मिद्धम-
तन्तेषामन्नादिमयत्वं युक्तमित्याह । यत इति ॥ तेषामन्नादिम-
यत्वं व्यतिरेकसिद्धिमाश्रित्याह्वयति । नन्विति ॥

आसुप्रमुखानां स्फुटोदपानाद्यनुपलम्भेपि यत्तेषां भक्ष्यं तत्रै-
वादकाद्यन्तर्भावसम्भवाद्याद्यादेरुपनिष्ठाशङ्कापपन्नमित्युत्तरमाह ।

उ० अनुमयः हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
मयी वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० पीयन्ते तेजो वा अत्रिवृत्तमन्नाति कश्चिदित्यन्नादा-
नामाखुप्रसृतीनां वाग्मिन्त्वं प्राणवत्त्वञ्चेत्याद्यविरुद्धं । इत्येवं
प्रत्यायितः श्वेतकेतुराह भूय एव पुनरेव मा मा भग-
वान्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि विज्ञापयतु दृष्टान्ते-
नावगमयतु नाद्यापि ममास्मिन्नर्थे सम्यङ्निश्चयो जातः ।
यस्मात्तेजोऽबन्ममयत्वेनाविशिष्टे देहे एकस्मिन्नुपयुज्यमाना-
न्यबन्मस्तेहभक्त्याणि जातान्यणिष्टधातुरूपेण मनःप्राण-
वाचमुपचिन्वन्ति स्वजात्यनतिक्रमेणेति दुर्विज्ञेयमित्यभि-
प्रायोऽतो भूय एवेत्याद्याह । तमेवमुक्तवन्तं तथास्तु

आ० न ध दोष इति ॥ सर्व्वस्यान्नादेस्त्रिवृत्तरणस्याक्तत्वात्तस्य सर्व्वस्यैव
भक्ष्यस्य भूतत्रयात्मत्वसम्भवादकैकं भक्षयतोऽपि सर्व्वभक्षकत्वा-
पपत्तेर्मनश्चादेरन्नादिमयत्वमविरुद्धमित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्ती-
करोति । न ह्यीत्यादिना ॥ उक्तीत्या मनश्चादेरन्नादिमयत्व-
प्रत्यायनद्वारा प्रनाद्या सन्मात्रपरिग्रहे प्रत्यायिते सति श्वेतकेतु-
श्चादयतीत्याह । इत्येवमिति ॥ सर्व्वेषां सन्निधानाविश्लेषेऽन्नस्य
सूक्ष्मांशे मन एवोपचिनाति । न प्राणमिति ॥ निश्चयासिद्धि-
रित्याह । नाद्यापीति ॥ पार्थिवमेवोपचिनातीति विशेषमा-
शङ्काह । यस्मादिति ॥ एकस्मिन्नुदरे प्रविष्टानामन्नादीनां
मिथ्यैभूतत्वान्नमनसश्च सर्व्वभूतगुणव्यञ्जकत्वेन सर्व्वभूतारब्ध-
त्वात्पार्थिवत्वासिद्धिर्नाक्तो विशेषः सम्भवतीत्यर्थः । यस्मादेव-
मभिप्रायः श्वेतकेतोरत इति योजना ॥ मनश्चादेरन्नादिमयत्व-
मुपपादयितुमुत्तरग्रन्थमवतारयति । तमेवमिति ॥ यत्त्वं मन-

उ० दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्धः
समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु
सोम्यान्नुस्याश्रयमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्धः समु-
दीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपां सोम्य
पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्द्धः समुदीषति स

भा० सोम्येति होवाच पिता शृणु एव यत्र दृष्टान्तं यथैतद-
पपद्यते यत्पृच्छसि ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमाणुभागः स ऊर्द्धः
समुदीषति मन्मथोर्द्धं नवनीतभावेन गच्छति तत्सर्पिर्भ-
वति । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव खलु सोम्यान्नसौदनादे-
रस्य भुज्यमानस्यौदर्येणाग्निना वायुमर्दनेन खजेनैव
मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्धः समुदीषति तन्मनो भवति ।
मनोऽवयवैः सह मन्मथ मन उपचिनोति इत्येतत् । तथापि
सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्द्धः समुदीषति स
प्राणो भवत्येवमेव खलु सोम्य तोजमाऽप्यमानस्य योऽ-
णिमा स ऊर्द्धः समुदीषति सा वाग्भवत्यन्नमयं हि
सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयो वागिति युक्तमित्य-

आ० आदेरन्नादिमयत्वं कथमिति पृच्छति तदिदं यथापपाद्य तथा ते
तन्नान्नादिमयत्वे तस्य दृष्टान्तमुच्यमानं शृण्विति याजना ॥ ५ ॥

मिथ्याभावेऽपि सूक्ष्मभागस्य एतदेव कार्यकारणत्वे दृष्टान्त-
माह । दध्न इति ॥ दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह ।
यथेति ॥ खजो मथ्यास्तन मथ्यमानस्य दध्ना यथाहिमा तथा

उ० प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्रयमा-
 नस्य योऽणिमा स उद्भिः समुदीषति सा वाग्भ-
 वति ॥ ४ ॥ अन्नमयः हि सोम्य मन आपो-
 मयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा
 भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच
 ॥ ५ ॥ ६ ॥

घोऽशक्नः सोम्य पुंषः पञ्चदशाहानि
 माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो

भा० भिप्रायोऽतोऽन्नेजमोरस्तु एतत्सर्वमेवं । मनस्त्वन्नमय-
 मित्वा नैकान्तेन मम निश्चयो जातो भूय एव मा भग-
 वाग्मनसोऽन्नमयत्वं दृष्टान्तेन विज्ञापयत्विति । तथा
 सोम्येति होवाच पिता ॥ ६ ॥

अन्नस्य भुक्तस्य योऽणिष्ठो धातुः स मनसि शक्तिम-
 धात्वाऽन्नोपचिता मनसः शक्तिः घोऽन्नधा प्रविभज्य पुरु-
 षस्य कलात्वेन निर्दिदीचिता । तथा मनस्यन्नोपचितया

आ० यथोक्तस्यान्नस्य योऽणिमेति योज्यं ॥ कथं तन्मनो भवतीत्युच्यते
 प्रागपि मनसः सिद्धत्वादित्याशङ्क्याह । मनोऽवयवैरिति ॥
 मनसादेरन्नादिमयत्वमुपसंहरति । अन्नमयं हीति ॥ अतो
 भवदभिप्रायादिति यावत् ॥ एतत्सर्वमिति प्राणस्यान्नमयत्वं
 वाचस्तेजोमयत्वोच्यते । हृदयप्रदेशे प्राणादिसन्निधानाविशेषे
 कथं मनस एवान्नरसेनोपचय इत्येतन्नाद्यापि समाहितमि-
 त्याह । मनस्त्विति ॥ मनसो विशेषतोऽन्नमयत्वमुपपादयितुमु-
 च्यतेत्युक्त्यापयति । तथेति ६ ॥

अथयथ्यतिरेकाभ्यां मनसोऽन्नरसोपचितत्वं दर्शयितुमन्नर-

उ० विच्छेत्स्यत इति ॥ ११ ॥ सह पञ्चदशाहानि नाशाथ
हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजु-

भा० श्रद्धा षोडशधा प्रविभक्तया संयुक्तस्तद्वान् कार्यकार-
णसङ्घातलक्षणे जीवविशिष्टः षोडशकल उच्यते । यस्यां
सत्यां द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञाता सर्वक्रि-
यासमर्थः पुरुषो भवति हीयमानायां च तस्यां सामर्थ्य-
हानिः । वक्ष्यति चान्नस्यापि द्रष्टेत्यादि । सर्वस्य कार्य-
कारणसङ्घातस्य सामर्थ्यं मनःकृतमेव । मानसेन हि
बलेन सम्पन्ना बलिना दृश्यन्ते लाके । धानाहाराद्य
केचिदन्नस्य सर्वात्मकत्वात् । अतोऽन्नकृतं मानसं वीर्यं ।
षोडशकला यस्य पुरुषस्य सोऽयं षोडशकलः पुरुष एत-
च्चेत्प्रत्यचीकर्त्तुमिच्छमि पञ्चदशमङ्गाकान्यहानि माशीर-
शनं माकार्षीः काममिच्छातोऽपः पिव यस्मान्न पिवरेऽ-
पस्ते प्राणे विच्छेदमापत्यते तस्मादापामयोऽब्विकारः
प्राण इत्यवोचाम । न हि कार्यं स्वकारणोपष्टम्भमन्तरेणा-
विभ्रंशमानं स्थातुमुत्सहते न ह एवं श्रुत्वा मनसोऽन्नमयत्वं
प्रत्यचीकर्त्तुमिच्छन्पञ्चदशाहानि नाशाशनं न कृतवान् ।

आ० सज्जनितं शक्तिं कलात्वेन कल्पयति । अन्नस्येत्यादिना ॥ षोडश-
दिनावच्छेदेन षोडशधा कल्पनं द्रष्टव्यं तथापि पुरुषस्य कथं
षोडशकलवत्त्वमत आह । तथेति । तामेव प्रकृतामन्नरसकृतां
शक्तिं विशिनष्टि । यस्यामिति ॥ तथा संयुक्तपुरुषः षोडशकल
इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः । अन्नरसजनितं मानसशक्तिप्रयुक्तं सङ्घातस्य
सामर्थ्यमित्येष वाक्यशेषं प्रमादयति । वक्ष्यति चेति । आपो-

उ० ॐषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति
भो इति ॥ २ ॥

तॐ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यै-
कोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततो
ऽपि न बहु दहेदेवॐ सोम्य ते षोडशानां कला-
नामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयेतर्हि वेदान्नानु-

भा० अथ षोडशेऽहनि हैनं पितरमुपममादोपगतवानुपगम्य
चोवाच किं ब्रवीमि भो इति इतर आह च्चः सोम्य यजूंषि
सामान्यधीष्वेत्येवमुक्तः पित्राह । न वै मा मातृगादीनि
प्रतिभान्ति मम मनसि न दृश्यन्त इत्यर्थो हे भो भग-
वन्धित्येवमुक्तवन्नं पित्राह शृणु ॥ तत्र कारणं येन ते
तान्यृगादीनि न प्रतिभान्तीति तं होवाच यथा लोके
हे सोम्य महतो महत्परिमाणस्याभ्याहितस्योपचितस्ये-
न्धनैरग्रेरेकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः
शान्तस्य परिशिष्टोऽवशिष्टः स्याद्भवेत्तेनाङ्गारेण ततोऽपि
तत्परिमाणादोषदपि न बलं दहेदेवमेव खलु सोम्य ते
तवाग्नौपचितानां षोडशानामेका कलावयवोऽतिशिष्टाऽ-

आ० ऽलाभोऽस्यास्तीत्यपि यावदन्नं प्राप्यते भवति तावदेवास्म्य
ब्रह्मेत्यादित्यवहारः सम्भवतीत्यर्थः ॥ उक्तेऽर्थं लोकानुभवमनु-
कूलयति । सर्व्वस्येति ॥ तदेव स्पष्टयति । मानसेति ॥ किञ्च
केचिन्मानसेनैव बलेन ध्यानाद्वारा दृश्यन्ते तच्च ध्यानमग्नपर-
म्परापरिनिष्पन्नमग्नस्यैव देहादिरूपेण परिणतत्वादित्याह ।
ध्यानेति ॥ एवं पातनिकां कृत्वा षोडशकलशब्दार्थमाह ।

उ० भवस्यशान ॥ ३ ॥ अथ मे विज्ञास्यसीति सहा-
 शाय हैनमुपससाद तं ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्वं
 ह प्रतिपेदे तं होवाच ॥ ४ ॥ यथा सोम्य महतो-
 ऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं
 तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत् । तेन ततोऽपि

भा० वशिष्टा स्यात्तया त्वं खद्योतमात्राङ्गारतुल्यतथैतर्हीदानीं
 वेदान्नानुभवसि न प्रतिपद्यसे श्रुत्वा च मे मम वाचम-
 याश्लेषं विज्ञास्यस्यशान भुङ्क्ष्व तावत्स ह तथैवाश भुक्तवान-
 यानन्तरं हैनं पितरं शृश्रूपुरुषमसाद तं होपागतं पुत्रं
 यत्किञ्चर्गादिषु पप्रच्छ यन्यरूपमर्थजातं वा पिता स श्वेत-
 केतुः सर्वं हैतत्प्रतिपेदे ऋगाद्यर्थतो यन्यतश्च तं होवाच
 पुनः पिता यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादिसमानभे-
 कमङ्गारं शान्तस्याग्नेः खद्योतमात्रं परिशिष्टं तत् तृणैरु-
 पसमाधाय प्राज्वलयेदुद्धयेत् । तेनेदं नाङ्गारं
 ततोऽपि पूर्वपरिमाणाद्बहु दहेदेवं सोम्य ते षोडशा-
 नामन्नकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कलातिश्रिताऽभ-

व्या० अत इति ॥ यतोऽन्नकृतं मानमं बोध्यं अतस्तदेव षोडशधा
 विभज्य कला यस्येति योजना । एतच्छब्देनान्नकृतं मानसं
 बोध्यं पराम्यश्रुते विच्छेदमापत्स्यते यस्मात्तस्मादपः
 पिबेति पूर्वेषां सम्बन्धः ॥ अथां पानपरित्यागं प्राणविच्छेदे
 कारणमाह । यस्मादिति ॥ प्राणस्यात्मयत्वेऽपि क्रिमित्वापां
 परित्यागे तस्योच्छेकस्तत्राह । नहीति ॥ ऋगाद्यप्रतिभावं
 तत्तत्कृत्यते ईषदपि न दहेत्कृतो बज्र दहेदिति योजना । आहति-

उ० बहु दहेत् ॥ ५ ॥ एवम् सोम्य ते षोडशानां
 कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्साऽनेनोपसमा-
 हिता प्राज्वालीतयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्-
 मयम् हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
 मयी वागिति तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञा-
 विति ॥ ६ ॥ ७ ॥

भा० दतिशिष्टासीत्यञ्चदशाहान्यभूवन् एकैकेनानैका कला
 चन्द्रमस इवापरपक्षे चीणातिशिष्टा कला तवाग्नेन
 भुक्तेनोपसमाहिता वर्द्धितोपचिता प्राज्वालीत् । दैर्घ्यं
 हान्दसं । प्रज्वलिता वर्द्धितेत्यर्थः । प्राज्वलीदिति
 पाठान्तरं । तदा तेनोपसमाहिता सुप्रज्वलितवतीत्यर्थः ॥
 तथा वर्द्धितयैतर्हीदानीं वेदाननुभवस्युपलभमे । एवं
 व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमित्युपमं ह-
 रत्यन्नमयं हि सौम्य मन इत्यादि । यथैतन्मनसोऽन्नमयत्वं
 तव सिद्धं तथापोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतदपि
 सिद्धमेवेत्यभिप्रायस्तदेतद्वास्य पितृभ्यो मन आदीना-
 मन्नादिमयत्वं विजज्ञौ विज्ञातवान् श्वेतकेतुः । द्वा-
 भ्यास्तत्त्वित्करणप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

आ० अतिरेकोऽन्नापयोगाभावे मनसः सामर्थ्याभावः । अनुवृत्ति-
 रन्वयोऽन्नापयोगे मनसः सामर्थ्यमिति भेदः । मनसोऽन्नमय-
 त्वमुपपादयितुमुपक्रान्तमापोमयः प्राण इत्यादि कथमिहाच्यते
 तच्चाह । यथैतदिति । विद्यासमाप्तिमन्तरेण कथं दिव्यचन-
 मिच्छाश्चाह । द्विरभ्यास इति ॥ ७ ॥

उ० उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्

भा० यस्मिन्मनसि जीवेनात्मनानुप्रविष्टा परा देवतादर्श इव पुरुषः प्रतिबिम्बेन जलादिखिव सूर्यादयः प्रतिबिम्बैः । तन्मनोऽन्धमयं तेजोऽङ्गायाभ्यां वाक्प्राणाभ्यां सङ्गतमधिगतं । यन्मयो यत्स्थश्च जीवो मननदर्शनश्रवणादिव्यवहाराय कल्पते तदुपरमे चखं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते । तदुक्तं श्रुत्यन्तरे । ध्यायतीव स्नेहायतीव सधीः सप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति स वा श्रयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय इत्यादिस्वप्नेन शरीरमित्यादि प्राणैव प्राणे नाम भवतीत्यादि । तस्यास्य मनस्यस्य मनश्चाख्यां गतस्य मनोपशमद्वारेणैन्द्रियविषयेभ्यो निवृत्तस्य यस्यां देवतायां स्वात्मभूतायां यदवस्थानं तत्पुत्रायाचिख्यासुहृद्दालको ह किलारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचाकृतवान् । स्वप्नान्तं स्वप्नमधं स्वप्न इति दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्याख्यातस्य मध्यं स्वप्नान्तं सुषुप्तिर्निवृत्त । अथवा स्वप्नान्तं स्वप्नसत्त्वमित्यर्थः ॥

पा० त्रिवल्लोचनस्य मन्वान्तरप्रकरणं परिसमाप्य महाप्रकरणं संहियमानं तत्रैवमनसो लये सुषुप्ता जीवस्य सत्त्वमपत्तिं वक्तुं मनोपशमकत्वमुक्तमनुयदति । यस्मिन्मिति ॥ उपाधेः स्वरूपमुक्तं सूचयति । तन्मन इति उपाध्यायहितकार्यकरत्वं दर्शयति । यन्मय इति । मनसो भावे जायत्वप्रत्यवहारसिद्धिरित्युक्ता तदभावे सुषुप्तिमवतारयति । तदुपरमे चेति ॥ आत्मनि मनोवशादेव दर्शनादिव्यवहारो न स्वास्थेनेत्यत्र ब्रह्मदारण्यकश्रुतिं प्रमादयति । तदुक्तमिति ॥

उ० मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति

भा० तत्रापि अर्थात्सुषुप्तमेव भवति । स्वमपीतो भवतीति वचनात् । न ह्यन्यत्र सुषुप्तात्स्वमपीति जीवस्येच्छन्ति ब्रह्म-
विदः । तत्र ह्यादर्शापनयने पुरुषप्रतिबिम्ब आदर्शगते
यथा स्वमेव पुरुषमपीतो भवत्येवं मनश्चाद्युपरमे चैत-
न्यप्रतिबिम्बरूपेण जीवेनात्मना मनसि प्रविष्टा नामरूप-
व्याकरणाय परा देवता सा स्वमेवात्मानं प्रतिपद्यते जीव-
रूपतां मन आख्यां हित्वा । अतः सुषुप्त एव स्वप्नान्तशब्द-
वाच्य इत्यवगम्यते । यत्र तु सुप्तः स्वप्नान् पश्यति तत्स्वाप्नं
दर्शनं सुखदुःखसंयुक्तमिति पुण्यापुण्यकार्यं । पुण्यापुण्ययो-
र्हि सुखदुःखारम्भकत्वं प्रसिद्धं । पुण्यापुण्ययोश्चाविद्या-
कामोपष्टम्भेनैव सुखदुःखतद्दर्शनकार्यारम्भकलमुपपद्यते

आ० द्वितीये वाक्ये संधारित्येतदुपयुज्यते । तृतीयेतु विज्ञानमयो
मनोमय इति च पदद्वयमुपजीयते ॥ एवं भूमिकां कृत्वा समन-
न्तरवाक्यमादत्ते । तस्येति ॥ तत्पुत्रायेत्यत्र तस्यां देवतायां
तदवस्थानमिति तच्छब्दार्थः ॥ तत्रेति द्वितीयपक्षोक्तिः ।
अर्थादिति स्वप्नस्य हि कार्यस्य सतत्त्वं कारणं तच्च सुषुप्तमेव
सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोरित्युभयापगम-
नात् । द्वितीयव्याख्याने सुषुप्तमेवार्थवशात्फलजतीत्यर्थः । इतश्च
स्वप्नान्तशब्देन साक्षादर्थादा सुषुप्तमेवाक्तमित्याह । स्वमिति ॥
नन्ववस्थान्तरेऽपि स्वमपीतो भवतीतिवचनमविरुद्धमिति
चेन्नेत्याह । नहीति ॥ तत्रापि कथं स्वापः स्यादित्याशङ्क्याह ।
तत्रेति ॥ स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यसिद्धमर्थं निगमयति ।
अत इति ॥ ननु स्वप्नान्तशब्दे बुद्धान्तशब्दवद्यदा स्वप्नमेवा-
न्याचष्टे । तदापि स्वमपीतो भवतीत्यविरुद्धं सर्वदा जीवस्य

उ० नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो

भा० नान्यथेत्यविद्याकामकर्माभिः संसारहेतुभिः संयुक्त एव स्वप्न इति न स्वमपीतो भवति ॥ अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णं हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति तद्वाऽस्मैतदतिच्छन्दा एष परम आनन्द इत्यादिश्रुतिभ्यः सुपुत्र एव स्वं देवतारूपं जीवत्वविनिर्मुक्तं दर्शयिष्यामीत्याह । स्वप्नान्तं मे मम निगदतो हे सोम्य विजानीहि विस्पष्टमवधारयेत्यर्थः । कदा स्वप्नान्तो भवतीत्युच्यते । यत्र यस्मिन्काले एतन्नाम भवति पुरुषस्य स्वस्थतः प्रसिद्धं हि लोके स्वपितीति गौणश्चेदं नामेत्याह । यदा स्वपितोत्युच्यते पुरुषस्तदा तस्मिन्काले सता सच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया सम्पन्नो भवति सङ्गत एकोभूतो भवति मनसि प्रविष्टं मन आदि-संसर्गकृतं जीवरूपं परित्यज्य स्वं मद्रूपं चत्परमार्थमत्य-

०

आ० सद्रूपवन्नप्राप्तेस्तत्त्वत्वादत आह । यत्र त्विति ॥ स्वप्रदर्शनस्य पुण्यापुण्यकार्यत्वं प्रकटयति । पुण्यापुण्ययोर्हर्षिति ॥ न केवलं पुण्यापुण्याभ्यामेव स्वप्ने संयुज्यते किन्त्वपिद्यादिभिश्चेति न तत्र स्वाप्ययः सम्भवतीत्याह । पुण्यापुण्ययोश्चेति ॥ तर्हि स्वप्नवन्न सुपुत्रेऽपि स्वाप्ययः स्यात्तत्रापि कामकर्मादिसम्बन्धसम्भवादि-त्याशङ्काह । अनन्वागतमिति ॥ सति जीवरूपे कथं देवता-भावः सम्भवतीत्याशङ्काह । मनसीति ॥ तस्मादिदमस्यातः-शब्दो व्याख्यातस्तेन परामृष्टं हेतुमेव स्पष्टयति । स्वमात्मानमिति ॥ स्वपितिनामनिर्वचनफलं दर्शयति । गुणेति ॥ सुपुत्रे

उ० भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वपिती-
पीतो भवति ॥ १ ॥

भा० मपीतोऽपि गतो भवति अतस्तस्मात्स्वपितीत्येनमाचक्षते
लौकिकाः । स्वमात्मानं हि यस्मादपीतो भवति । गुण-
नामप्रसिद्धतोऽपि स्वात्मप्राप्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायः । कथं
पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा स्वात्मसम्पत्तिः ॥ जायच्छ्रम-
निमित्तोद्भवत्वात्स्वापस्येत्याहुः । जागरिते हि पुण्या-
पुण्यनिमित्तसुखदुःखाद्यनेकायामानुभवाच्छ्रान्तो भवति
ततश्चायत्नानां करणानामनेकव्यापारनिमित्तश्लानानां
स्वव्यापारेभ्य उपरमो भवति । श्रुतेश्च आत्मत्वेन वाक्
आम्यति चक्षुरित्येवमादि । तथा च गृहीता वाक् गृही-
तश्चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इत्येवमादीनि करणानि
प्राणयत्नानि प्राण एकोऽश्रान्तो देहे कुलाये यो जागर्ति
तदा जीवः श्रमापनुत्तये स्वं देवतारूपमात्मानं प्रतिप-
द्यते । नान्यत्र स्वरूपावस्थानाच्छ्रमापनोदः स्यादिति

आ० स्वरूपावस्थानस्य मुख्यस्यासम्भवान्मुक्तत्वेनानुत्थानप्रसङ्गात्स्वरू-
पावस्थानप्रसिद्धेर्निमित्तं वक्तव्यमिति पृच्छति । कथं पुनरिति ॥
ध्वरादिरोगयस्तस्य स्वभावस्थितौ प्रसिद्धः श्रमाभावः । सुषुप्तश्च
श्रमापनोदावस्थानं । तथाच तत्र स्वरूपस्थितिप्रसिद्धिरविरुद्धे-
त्याह । जायदिति ॥ सङ्गृहीतं समाधानं विवृणोति । जाग-
रिते हीति ॥ करणानामनेकव्यापारनिमित्ता या श्लानिर्भव-
तीत्यत्र मानमाह । श्रुतेश्चेति ॥ अनुभवसमुच्चयार्थश्चकारः ।
सुषुप्त्यवस्थायां करणानामुपरतौ प्रमाणमाह । तथाचेति ॥ सुषुप्तेः
प्राग्वस्यापि नागादिवदुपसंहृतत्वमाशङ्क्याह । करणानीति ॥

उ० स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं
पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत
एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽ

भा० युक्ता प्रसिद्धिलौकिकानां खं क्षपोतो भवतीति ।
दृश्यते हि लोके ज्वरादिरोगग्रस्तानां तदिनिर्मेके
स्वात्मस्थानां विश्रमणं तद्वदिहापि स्यादिति युक्तं ॥
तद्यथा ज्ञेनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य आन्त इत्यादि-
श्रुतेस्तु । तत्रायं दृष्टान्तो यद्योक्तेऽर्थे स यथा शकुनिः पक्षी
शकुनिघातकस्य हस्तगतेन सूत्रेण प्रबद्धः पाशितो दिशं
दिशं बन्धनमोक्षार्थं सन् प्रतिदिशं पतित्वान्यत्र बन्ध-
नादायतनमाश्रयं विश्रमणायालब्ध्वाऽप्राप्य बन्धनमेवोप-
श्रयते । एवमेव यथाऽयं दृष्टान्तः खलु हे सोम्य तन्मनस्त-
त्प्रकृतं षोडशकलमन्त्रोपचितं मनोनिर्द्धारितं तत्प्रविष्टस्त-
त्स्थसदुपलक्षितो जीवस्तन्मन इति निर्दिश्यते । मन्त्राक्रोश-

भा० अन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यादिति भावः । जीवस्यापि बहिर्ध्यापारः
स्यादिति चेन्नैवं करणाभावादित्याह । तदेति ॥ ननु सुषुप्ते अमा-
पनोदमात्रं न स्वरूपावस्थानं तत्कृते लौकिको प्रसिद्धिरित्या-
शङ्क्याह । नान्यत्रेति ॥ उक्तमर्थं लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
दृश्यते चेति ॥

दृष्टद्वारस्थकम्बुत्वालोचनायामपि सुषुप्त्यवस्थायामवस्थाद्वय-
जनितश्रमापोहार्थं ब्रह्मनीडप्राप्तिर्गम्यत इत्याह । तद्यथेति ॥
तत्रेति सुषुप्त्यवस्थोच्यते । यद्योक्तेऽर्थो हि जीवस्य ब्रह्मण्यवस्थानं
तस्मिन्निति यावत् । सशब्दे दृष्टान्तविषयः शकुनिर्बिषयो वा
अप्राप्येति शब्दः । यथा मन्त्राक्रोशनं मन्त्रं देवदत्तो लक्ष्यते

उ० न्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्ध-
नं हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥ अशनापिपासे
मे सोम्य विजानीहोति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशि-

भा० नवत्स मन आख्यापाधिर्जीवोऽविद्याकामकर्मापदिष्टो दिशं
दिशं सुखदुःखादिलक्षणां जायत्सप्रयोः पतित्वा गत्वानु-
भूयेत्यर्थः । अन्नात्र सदाख्यात्वात्मन आयतनं विश्रमणस्या-
नमलब्ध्वा प्राणमेव प्राणेन सर्वकार्यकारणाश्रयेणोपल-
क्षिता प्राण इत्युच्यते सदाख्या परा देवता । प्राणस्य प्राणं
प्राणशरीरेण भारूप इत्यादिश्रुतेः । अतस्त्वां देवतां प्राणं
प्राणाख्यामेवोपश्रयते । प्राणो बन्धनं यस्य मनसस्तत्
प्राणबन्धनं हि यस्मात्सोम्य मनः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयं
मन इति तदुपलक्षितो जीव इति ॥ एवं स्वपितिना-
मप्रसिद्धिदारेण यज्जीवस्य सत्यं स्वरूपं जगतो मूलं
पुत्रस्य दर्शयित्वाह । अस्मादिकार्यकारणपरं परयापि
जगतो मूलं सद्दिदर्शयिष्यपुरश्चरणापिपासे अशितुमिच्छा-
शना सन् यत्लोपेन । पातुमिच्छा पिपासा ते अशनापि-

आ० तथा तन्मनसि स्थितो जीवो लक्ष्यो भवतीत्याह । मन्त्राक्रोश-
नवदिति ॥ न केवलं प्रकरणात्प्राणशब्देन परा देवता लक्ष्यते
ऽन्यत्र प्रयोगदर्शनाच्चेत्याह । प्राणस्येति ॥ प्राणशब्देन परदेवता-
लक्षणायां क्लृप्तमाह । अत इति ॥

प्राणमेवोपश्रयति । विज्ञानात्मेति ॥ अत्र हेतुमाह । प्राणबन्धन-
मिति ॥ दत्तमनूद्यानन्तरवाक्यमुत्थापयति ॥ यवमिति ॥ आहारा-
नापिपासे सोम्येत्यादीति शेषः । किमभिप्रायः सन् पिता पुत्रं

उ० घति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोमा-
योऽशूनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षते
ऽशनायेति तत्रैतच्छुद्धमुत्पतितः सोम्य विजा-

भा० पासेऽशनापिपासयोः सतत्त्वं विजानीहीत्येतत् । यच्च
यस्मिन् काले एतन्नामपुरुषो भवति । किं तदग्निशिष्यश-
तुमिच्छतीति । तदा तस्य पुरुषस्य किं निमित्तं नाम
भवतीत्याह । यत्तत्पुरुषेणाशितमन्नं कठिनं पीता आपो
नयन्ते द्रवीकृत्य रमादिभावेन विपरिणामयन्ते तदा
भुक्तमन्नं जीर्यते । अथच भवत्यस्य नामाग्निशिष्यतीति
गौणं । जीर्णे ह्यन्नेऽशितुमिच्छति सर्वो हि जन्तुः ।
तत्रापामशितनेहत्वाद्दशनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येत-
स्मिन्नर्थे । यथा गोनाथो गां नयतीति गोनाथो गोपाल

आ० प्रत्येवमाहेत्याकाङ्क्षायामाह । अन्नादीति ॥ अन्नादीनि कार्याणि
कारणान्यादीनि तेषां या परम्परा तद्यापि जगतो यत्प्रकृत्यं
मूलं तद्दर्शयितुमिच्छन् पिता पुत्रं प्रत्यग्रनेत्यादिकं वाक्यमाहे-
त्यर्थः । अशनेत्यस्य सन्नन्तत्वाभावेऽपि कथं तदर्था व्याख्यायते
तत्राह । अशनेति ॥ यकारस्य लोपेनास्मिन्पदयोगं सम्प्रत्ययः
प्रत्यक्षस्तथाच तदर्थाक्तिरविशदेत्यर्थः । तत्राशनापिपासयोः
सतत्त्वं विज्ञापयति ॥ यत्रेति ॥ सामान्येनाक्तं नाम विशेषतां
ज्ञातुं एच्छति । किन्तदिति ॥ यत्कठिनमन्नं पुरुषेणाशितं
तत्पीता आपोनयन्त इति सम्बन्धः । तदेति परिणामावस्थाक्तिः ।
अथेत्यन्नस्य भुक्तस्य जीर्णत्वानन्तर्यमव्ययम् ॥ कथं तदा नास्ति
गोपालं तदाह । अस्मिन् इति ॥

तद्यथेत्यत्र तच्छब्दार्थमाह । तत्रेति ॥ एतस्मिन्नर्थं दृष्टान्त
उच्यत इति शेषः । अशनायेति कथमपामाख्यानमशनाया इति

उ० नीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्य क्व मूलं
स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुद्धे-

भा० इत्युच्यते । तथाश्चान्नयतीत्यश्नायोऽश्नापल इत्युच्यते । पुरु-
षनायः पुरुषान्नयतीति राजा मेनापतिर्वा । एवं तत्तदाप
आचक्षन्ते लौकिका अश्नायायेति विमर्जनीयलोपेन ।
तत्रैवं सत्यङ्गीरसादिभावेन नीतेनाशितेनान्नेन निष्पादित-
मिदं शरीरं वटकणिकायामिव शुक्लेऽङ्कुरोत्पत्तित
उद्गतस्तमिमं शुक्लं कार्यं शरीराख्यं वटादिशुक्लवदुत्प-
तितं हे सोम्य विजानीहि । किं तत्र विज्ञेयमित्युच्यते ।
शृण्वदं शुक्लवत्कार्यत्वाच्छरीरं नामूलं मूलरहितं
भविष्यतीत्युक्तं आह श्वेतकेतुः । यद्येवं समूलमिदं शरीरं
वटादिशुक्लवत्तस्यास्य शरीरस्य क्व मूलं स्याद्वेदित्येवं
प्रष्टु आह पिता । तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नादन्नं मूलमि-
त्यभिप्रायः । कथं । अशितं ह्यन्नमद्भिर्द्रवीकृतं जाठरेणा-
ग्निना पच्यमानं रसादिभावेन परिणमते । रसाच्छोणि-
तान्मांसं मांसान्मेदो मेदमोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जा-
तः शुक्रं । तथा योषिद्भुक्तश्चान्नं रसादिक्रमेणैवं परिणतं
लोहितं भवति । ताभ्यां शुक्रशोणिताभ्यामन्नकार्याभ्यां
संयुक्ताभ्यामन्नेनैवं प्रत्यक्षं भुज्यमानेनापूर्यमाणभ्यां कुक्ष-

भा० हि वक्तव्यं तत्राह । विसर्जनीयेति ॥ तत्रेतत्तस्य व्याख्यानं । एवं
सतीत्यपामाशतनेदत्वे सतीत्यर्थः । अङ्गिः पीताभिरिति शेषः ।
तत्रेति शरीरनिर्देशः ॥ अन्नस्य दहमूलत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पा-

उ० नापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति

भा० मिव मृत्पिण्डैः प्रत्यहमुपचीयमानोऽन्नमूलो देहशुद्धः
परिनिष्पन्न इत्यर्थः ॥ यत्तु देहशुद्धस्य मूलमन्नं निर्दिष्टं
तदपि देहवद्विनाशोत्पत्तिमत्त्वात्कस्माच्चिन्मूलादुत्पन्नं तं
शुद्धमेवेति कृत्वा आह । यथा देहशुद्धोऽन्नमूलः एवमेव खलु
सोम्यान्नेन शुद्धेन कार्यभूतेनापो मूलमन्नस्य शुद्धस्यान्विच्छ
प्रतिपद्यते । अपामपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुद्धमेवेति ।
अद्भिः सोम्य शुद्धेन कार्येण कारणं तेजोमूलमन्विच्छ ।
तेजोऽपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुद्धमेवेति । तेजसा सोम्य
शुद्धेन सन्मूलं एकमेवाद्वितीयं परमार्थमयं । यस्मिन्सर्वं
मिदं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतं रज्ज्वा मिव मर्पा-
द्विविकल्पजातमध्यस्तं । अविद्यया तदस्य जगतो मूलं अतः
सन्मूलाः सत्कारणा हे सोम्येमाः न्यावरजङ्गमलक्षणाः

आ० दयति । कथमित्यादिना ॥ तथा पुरुषमुक्तान्नवदिति यावत् ॥
तथापि कथं सतो मूलस्य सिद्धिरत आह । यत्त्विति ॥ सतो
मूलस्य वास्तवं रूपं दर्शयति । एकमिति ॥ तस्य सर्व्वकल्पना-
भिधानत्वेन परिणामवादं व्युदस्यति । यस्मिन्निति ॥ अथासे
मूलकारणमाह । अविद्ययेति ॥ प्रजाः सर्वाः सन्मूलाः सदायत-
नास्तेत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते । न हीति ॥ सत्प्रतिष्ठाः
सदायतनास्तेत्यनयोदर्थभेदभावमाशङ्क्याह । अन्ते चेति ॥ प्रति-

उ० नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽम्बु-
नायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति
तत्रैतदेव शुद्धमुत्पत्तितः१ सोम्य विजानीहि
नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्य क्व मूलः१

भा० सर्वाः प्रजा न केवलं सम्मूला एव। इदानीमपि स्थितिकाले
सदायतनाः सदाश्रया एव। नहि मृदमनाश्रित्य घटादेः
सत्त्वं स्थितिर्वाऽस्ति। अतो मृदत्सदायतनं यासां प्रजानां
तन्मूलत्वात्सदायतनाः प्रजाः। अन्ते च सत्प्रतिष्ठाः
सदेव प्रतिष्ठा लयः समाप्तिरवमानं परिशेषे यासान्ताः
सत्प्रतिष्ठाः। अथेदानीमपशुङ्गद्वारेण सतो मूलस्थानुगमः
कार्यं इत्याह। यत्र यस्मिन् काल एतस्मात् पिपामति
पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति। अशिशिषतीति विदिदमपि
गौणमेव नाम भवति। द्रवीकृतस्याश्रितस्यास्रस्य नेत्र्य
आपोऽस्रशुङ्गं देहं क्लेदयन्त्यः शिथिलीकुर्युरब्बाङ्गत्वाद्यदि
तेजसा न शोध्यते। नितरां च तेजसा शोध्यमाणास्त्रपु
देहभावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य

आ० क्लृप्ताशब्दस्य लयवाचित्वादायतनशब्दस्य चाश्रयविषयत्वात् पौन-
रत्यमित्यर्थः॥ लयशब्दस्य सुषुप्तादिविषयत्वं वारयति। समा-
प्तिरिति॥ सम्यगाप्तिः समाप्तिरिति प्राप्तिरत्र विवक्षितेति शङ्कां
वारयति। अवसानमिति॥

तस्याभावत्वेन तुच्छरूपत्वं निरस्यति। परिशेष इति॥ अस्मा-
त्समुद्भूतद्वारा सतो मूलस्याधिगतेरनन्तरमित्यशब्दार्थः। पिपा-
सतीत्येतन्नामा पुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना। अथं पिपा

उ० स्यादन्यत्राह्योऽङ्घ्रिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः

भा० जायते तदा पुरुषः पिपामति नाम तदेतदाह । तेज-
एव तत्तदा पीतमवादि शेषयेद्देहगतलोहितप्राणभावेन
नयते परिणमयति । तद्यथा गोनाय इत्यादि समान-
मेव । तत्तेज आचष्टे लोकः । उदन्येति उदकं नय-
तीत्युदनं उदन्येतीति कान्दसं । तत्रापि पूर्ववत् अपाम-
येतदेव शरीराख्यं शुद्धं नान्यदित्येवमादि । समानमन्यत् ।
सामर्थ्यात्तेजसोऽयेतदेव शरीराख्यं शुद्धं । अतोऽप्युद्धेन
देहेनापो मूलं गम्यते । अङ्घ्रिः शुद्धेन तेजो मूलं गम्यते ।

आ० सतीत्येतन्नाम पुरुषस्य गौणमित्याशङ्काह । इवांक्षतेति ॥ भव-
त्तपां तेजसा शोष्यमाणत्वं किं तावतेत्याशङ्काह । नितराक्षेति ॥
तदा पानेच्छावस्थायामित्यर्थः ॥ तेजसा यदुदकमेतत्पुनस्तत्र
श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे । तदेतदाहति ॥ उदकमिति वक्तव्यं कथ-
मुदन्येतीत्युक्तं तत्राह । कान्दसमिति ॥ तत्रापि तेजस्यपीत्येतत् ॥
यथाऽश्नायेति कान्दसं तथा तेजस्युदन्येतीत्यपि कान्दसमेव-
त्याह । पूर्ववदिति ॥ अन्नद्वारा सतो मूलस्याधिगमवदन्मुद्वारापि
तस्याधिगतिरस्तीत्याह । अपामपीति ॥

तेजः शुद्धद्वारापि सतो मूलस्य प्रतिपत्तिरस्तीत्याह । सामर्थ्या-
दिति ॥ निवृत्त्यवस्थादिति यावत् । शरीरस्य भूतत्रयकार्यत्व-
मतःशब्दार्थः ॥ यथा पूर्वमन्नशुद्धेन देहेनाग्राख्यं मूलं गम्यते
इत्यादि व्याख्यातं तथा तेजःशुद्धेन देहेन तेजो मूलं गम्यते
इत्यादि व्याख्येयमित्याह । पूर्ववदिति ॥ इत्यादिवाद्पूर्वकं यद्ये-
त्यादिवाक्यमादत्ते । एवं हीति ॥ उक्त्या रीत्या नामद्वयप्रति-

उ० सत्प्रतिष्ठा यथा तु खलु सोम्येमास्तिचो देवताः
पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुर-

भा० शुक्लेन सन्मूलं गम्यते पूर्ववत् । एवं हि तेजोबन्धनमयस्य
देहशुक्लस्य वाचारम्भणमात्रस्यान्नादिपरम्परया परमार्थ-
सत्यं सन्मूलमभयमसन्नासं निरायासं सन्मूलमन्विच्छेति
पुत्रं गमयित्वाऽग्निशिषिपति पिपासतीति नामप्रसिद्धिदा-
रेण । यदन्यदिहास्मिन् प्रकरणे तेजोबन्धानां पुरुषेणोप-
युज्यमानानां कार्यकरणसङ्घातस्य देहशुक्लस्य स्वजात्या
माङ्गर्थेणोपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं तदिहोक्तमेवेष्टव्य-
मिति पूर्वाक्तं व्यपदिशति । यथा तु खलु । येन प्रकारेण-
मास्तेजोबन्धाख्यास्तिस्रोदेवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदे-
कैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव । भवत्यन्नमशितं चेधा-
विधीयत इत्यादि । तत्रैवोक्तं अन्नादीनामशितानां ये

आ० द्विदारेण यथोक्तदेहाख्यशुक्लस्यान्नादिकारणपरम्परया सदाख्यं
मूलमुक्तविशेषणं सन्मूलमन्विच्छेत्युपदेशेन श्वेतकेतुं ज्ञापयित्वा
अवस्थया शरीरमेकैकभूतारब्धमित्याक्षेपे प्राप्ते यदास्मिन्प्रकरणे
तेजःप्रभृतीनामुपयुज्यमानानां स्वस्वभावानुसारेण सङ्घातस्यो-
पचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं । तदा हि सर्वशरीरेषु सर्वभूतकार्या-
पक्षमाद्यवस्थायां प्रमाणाभावाद्दृश्यमाने सङ्घाते कस्य भूतस्य
क्रियत्वार्थमित्यपेक्षायामन्नमशितमित्यादावुक्तमेव द्रष्टव्यमिति
पूर्वाक्तं व्यपदिशतीति योजना ॥ सतो मूलस्य व्यवहारसत्यत्वं
वारयति । परमायति ॥ वस्तुतो नाविद्यासम्बन्धस्तस्यास्तीत्याह ।
अभयमिति ॥ अविद्याकार्यसम्बन्धोऽपि परमार्थतो न तस्यास्ती-
त्याह । असन्नासमिति ॥ उभयसम्बन्धाभावे समुत्थातनिश्चि-
दुत्थत्वेन परमानन्दत्वं तस्य सिद्धतीत्याह । निरायासमिति ।

उ० स्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि
सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां

भा० मध्यमा धातवस्ते सप्तधातुकं शरीरमुपचिन्वन्तीत्युक्तं ।
मांसं भवति लोहितं भवति मज्जा भवत्यस्थि भवति
ये त्वनिष्ठा धातवो मनः प्राणं वाचं देहस्यान्तःकरण
सङ्घातमुपचिन्वन्तीति चोक्तं तन्मनो भवति स प्राणो
भवति सा वाग्भवति । सोऽयं प्राणः करणसङ्घातो देहे
विशीर्णं देहान्तरं जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रच्यु-
तो गच्छति तदा हास्य हे सोम्य पुरुषस्य प्रयतो म्रिय-
माणस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनस्युपसंद्ध्यते । अथ तदा ज्ञा-
तातयो न वदतीति । मनःपूर्वको हि वाग्व्यापारः ।
यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रुतेः । वाच्युप-
संहृतायां मनसि मननव्यापारेण केवलेन वर्तते ।
मनोऽपि यदोपसंद्ध्यते तदा मनः प्राणे सम्पन्नं भवति
सुषुप्तकाल इव । तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानाती-
त्याहुः । प्राणश्च तदोर्द्धोच्छामी स्वात्मन्युपसंहृतवाङ्म-

भा० पूर्वोक्तमेव व्यक्तीकरोति । तत्रैवेति ॥ क्षिप्तदम्भमश्रितमित्यादावुक्तं
तत्राह । अत्रादीनामिति ॥ सप्तधातुकं त्वगृह्णासमेदोमज्जास्थि-
शुक्राख्याः सप्तधातवस्तथां संहतिरूपमित्यर्थः । तंजोबलका-
र्यभूतदेहशुद्धिद्वारा सतत्त्वं निरूपितं इदानीं मरणादरेणापि
तन्निरूपयितुमारभते । सोऽयमिति । तदाहृत्यच क्रमवद्गमनं
तदित्युक्तं ॥ वाग्व्यापारस्य मनसि कथं हेतुमाह । मनःपूर्व-
कोऽसीति ॥ प्राणसम्पत्तिर्मनसस्तदधीनत्वं मनोव्यापारनिवृत्त्य-
वस्था तदेत्युच्यते । प्राणश्च तदेतद्विज्ञानावस्था कथ्यते । कथं

उ० देवताया स य एषोऽणिमा ॥ ६ ॥ एतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्रुत-

भा० करणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्भुक्तपादादीन् विचिपन्म-
र्मास्थानानि निवृन्तत इवोत्सृजन् क्रमेणोपसंहृतकरण-
स्तेजमि मम्ययते । तदाऽऽर्ज्यातयो न चलतीति । मृतो
नेति वा विचिकित्सन्तो देहमानभमाना उष्णश्चेपलभ-
माना देह उष्णो जीवतीति यदा तदाप्यौष्ण्यलिङ्गं तेज
उपसंह्रियते । तदा तत्तेजः परस्यां देवतायां प्रशाम्यति ।
तदेवं क्रमेणोपसंह्रियते । स्वमूलं प्राप्ते च मनसि तत्स्थो-
जीवोऽपि सुषुप्तकालवन्निमित्तोपसंहारादुपसंह्रियमाणः
सन् सत्याभिमन्त्रिपूर्वकं चेदुपसंह्रियते स देव सम्ययते न
पुनर्देहान्तराय सुषुप्तादिवोत्तिष्ठति ॥

यथा लोके सभये देशे वर्त्तमानः कथञ्चिदेवाभयं देशं
प्राप्तस्तद्वत् । इतरस्वनात्मजस्तस्मादेव मूलात्सुषुप्तादिवो-

ष्णा० प्राणस्य स्वात्मन्युपसंहृतवाह्यकरणत्वं तदाह । संवर्गविद्याया-
मिति ॥ तत्र हि प्राणः संबद्धे वागादीनोति दृष्टं अतो युक्तं
तस्य स्वात्मन्युपसंहृतकरणत्वमित्यर्थः । तेजसीति भौतिकमा-
ध्यात्मिकं तेजा गृह्यते । जीवतीत्याहुरिति सम्बन्धः । सक-
रणसप्राणस्य च भूतसर्गस्य परस्यां देवतायामुक्तक्रमेणोपसं-
हारेऽपि जीवस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । तदेवमिति ॥ तस्यां
परस्यां देवतायामुक्तेन क्रमेण तेजस्युपसंहृते सतीति यावत् ।
समूहं मनसो मूलं भूतपञ्चकं । निमित्तोपसंहारादित्यत्र निमित्तं
मनो विवर्जितं ॥

सत्यम्पन्नस्य सत्याभिसन्धेनापुनरुत्थानमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति । यथेति ॥ अभयं देशं प्राप्तो न पुनः सभयं देशं गन्तुमि-

उ० केतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ ६ ॥

भा० त्याय मृत्वा पुनर्देहजालमाविशति । यस्मान्मूलादुत्थाय देह-
माविशति जीवः ॥ स यः सदाख्य एष उक्तोऽणिमाऽणु-
भावो जगतो मूलमैतदाख्यमेतत्सदात्मा यस्य सर्वस्य तदे-
तदात्मा तस्य भाव ऐतदाख्यं । एतेन सदाख्येनात्मनात्मव-
त्त्वमिदं जगत् । नान्योऽस्यास्यात्मा संसारी नान्यदतोऽस्ति
द्रष्टु नान्यदतोऽस्ति श्रोत्रित्यादिश्रुत्यन्तरात् । येन चात्म-
नात्मवत्त्वमिदं जगत्तदेव सदाख्यं कारणं सत्यं परमार्थ-
मत् । अतः स एवात्मा जगतः प्रत्यक्स्वरूपं मतत्वं याथाख्यं ।
आत्मशब्दस्य निरूपपदस्य प्रत्यगात्मनि गवादिशब्दवन्नि-
रुद्धत्वात् । अतस्तत्त्वत्त्वममीति हे श्वेतकेतो इत्येवं प्रत्या-
यितः पुन आह भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु यद्भव-
दुक्तं तत्सन्दिग्धं मम । अहन्यहनि मर्वाः प्रजाः सुपुत्रो
मत्सम्यद्यन्ते इत्येतत् । ये न मत्सम्यद्य न विदुः मत्सम्यग्ना

आ० श्रुतीति शेषः । यस्त्वृताभिसन्धो यथोक्तया रीत्या न मत्सम्य-
ग्वस्तत्राह । इतरन्त्विति ॥ अस्येति यथा सर्वं जगदुक्तमसंगसंगो
वेतिच्छेदः । मृलादेर्विशेषं दर्शयति । परमार्थेति ॥ कल्पितस्य
जगतः स्वरूपं प्रत्यग्भूतमतार्त्तिकमिति शङ्का वारयति । मतत्त्व-
मिति ॥ तत्त्वेन सहितमपि सतत्त्वमित्याशङ्काह । याथाख्य-
मिति ॥ कथमेवमर्थवत्त्वमात्मशब्दस्य लभ्यते तत्राह । आत्मशब्द-
स्येति ॥ सतो भवत्वात्मत्वं मम किं स्यादित्याशङ्काह । अत इति ॥
सन्देहस्येदमेव विशिनष्टि । अहन्यहनीति ॥ सन्देहे हेतुमाह ।
येनेति ॥ तेन सन्दिग्धमेतदिति पूर्वज्ञ सम्बन्धः ॥ सन्देहश्चावृत्ति-

उ० यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्य-
यानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं
गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमु-

भा० वयमिति । अतो दृष्टान्तेन मां प्रत्याचयत्वित्यर्थः । एवमु-
क्तस्तथाऽस्तु सोम्येति होवाच पिता ॥ ८ ॥

यत्पृच्छस्यहन्त्यहनि सत्सम्पद्य न विदुः सत्सम्पन्नाः स्म
इति तत्कस्मादित्यत्र शृणु दृष्टान्तं । यथा लोके सोम्य मधु-
कृतो मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो मधुकरमक्षिका मधु निस्ति-
ष्ठन्ति मधु निष्पादयन्ति तत्पराः सन्तः । कथं नानात्ययानां
नानागतीनां नानादिक्काख्यानां वृक्षाणां रसान् समवहारं
समादृत्यैकतामेकभावं मधुत्वेन रसान् गमयन्ति मधुत्व-
मापादयन्ति । ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र
मधूनि विवेकं न लभन्ते । कथममुष्याहमाप्स्य पनसस्य
वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति च । यथा हि लोके बहूनां चेत-
नावतां समेतानां प्राणिनां विवेकलाभो भवत्यमुष्याहं
पुत्रो नप्तास्मीति । ते च लब्धविवेकाः सन्तो न मङ्गीर्यन्ते न

प्या० स्तर्हि कथमित्यत आह । अत इति ॥ पुत्रस्य प्राप्तसन्देहायो हा-
र्यमुत्तरयत्यमुष्यापयति । एवमिति ॥ ८ ॥

यथेत्यादिदृष्टान्तमवतारयति । यत्पृच्छसीति ॥ प्रत्यहं सुषुप्ते
सर्वाः प्रजाः सत्सम्पद्य सत्सम्पन्नाः स्मो वयमिति यन्न विदुस्तद-
ज्ञानं कस्मात्कारणादिति यन्मां पृच्छसि तत्र सुषुप्तादावज्ञाने
कारणभूतं दृष्टान्तमुच्यमानं युगं त्वमिति योजना ॥ यथा दृष्टान्तः
स्यष्टो भवति तथोच्यत इत्याह । यद्येति ॥ पुनर्मधुपदं क्रियापदेन

उ० थाहं वृक्षस्य रसोऽस्मोत्येवमेव खलु सोम्येमाः
 सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह
 इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको
 वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गे वा दंशो वा

भा० तथेहानेकप्रकारवृक्षरसानामपि मधुरास्त्रितिककटुका-
 दीनां मधुत्वेनैकतां गतानां मधुरादिभावेन विवेको
 गृह्यत इत्यभिप्रायः । यथाऽयं दृष्टान्त इत्येवमेव खलु
 सोम्येमाः सर्वाः प्रजा अहन्यहनि सति सम्पद्य सुषुप्तकाले
 मरणप्रलययोश्च न विदुर्न विजानोयुः सति सम्पद्यामह
 इति सम्पन्ना इति वा । यस्माच्चैवमात्मनः मद्रूपतामज्ञा-
 त्वैव सत्सम्पद्यन्ते । अतस्त इह लोके यत्कर्मनिमित्ताः यां
 यां जातिं प्रतिपन्ना आसुर्याघ्रादीनां व्याघ्रोऽहं सिंहोऽह-
 मित्येवं । ते तत्कर्मज्ञानवासनाङ्किताः सन्तः सत्प्रविष्टा
 अपि तद्भावेनैव पुनराभवन्ति । पुनः सत आगत्य व्याघ्रो
 वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गे वा

आ० सम्बन्धप्रदर्शनार्थं मधुलतां मधुनिष्यादकत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्श-
 यति । कथमित्यादिना ॥ नानागतीनां नानाफलानामित्येतद्-
 ह्वनां रसानां कथमेकतेत्याशङ्काह । मधुत्वेनेति ॥ तदेव स्पष्ट-
 यति ॥ मधुत्वमिति ॥ ते यथेत्यादि आचष्टे । ते रसा इति ॥
 उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथा ह्येत्यादिना ॥
 इहेति प्रष्टव्यदृष्टान्तेति ॥ दृष्टान्तमनूय दाष्टान्तिकमाह ।
 यथेति ॥ रसानामचेतनत्वेन विवेकानर्हत्वात्कथं चेतनावतामिव
 दृष्टान्तः स्यादित्याशङ्काह । यस्माच्चिति ॥ एवं यथोक्तं रसदृष्टा-
 न्तवशेन यावच्चेतनानामपि सुषुप्तादौ जात्यास्त्रितितया रस-

उ० मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥ ३ ॥ स य एषो
ऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ६ ॥

भा० दंशो वा मशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके भवन्ति सम्बभूवु-
रित्यर्थः । तदेव पुनरागत्य भवन्ति । युगसहस्रकोऽव्यन्तरि-
ताऽपि संसारिणो जन्तोर्था पुरा भाविता वासना सा न
नश्यतीत्यर्थः । यथाप्रज्ञं हि सम्भवा इति श्रुत्यन्तरात् ।
ताः प्रजा यस्मिन् प्रविश्य पुनराविर्भवन्ति । ये त्वितोऽन्ते
सत्सत्यात्माभिसन्धा यमणुभावं सदात्मानं प्रविश्य नाव-
र्त्तन्ते । स य एषोऽणिमेत्यादि व्याख्यातं । यथा लोके
स्वकीये गृहे सुप्त उत्थाय ग्रामान्तरं गतो जानाति
स्वगृहादागतोऽस्मीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च जन्तूनां
कस्माद्विज्ञानं न भवतीति भूय एव मा भगवान् विज्ञाप-
यत्वित्युक्तस्तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ६ ॥

भा० तुल्यत्वात्तेषां विवेकानर्हावस्थापत्तिमात्रे प्रकृतमुदाहरणमविश-
द्भमिति भावः । सता सम्यग्ज्ञानामपि तत्त्यादित्वाशङ्काह ।
संसारिण इति ॥ स य एषोऽणिमेत्याद्यवतारयति । ताः प्रजा
इति ॥ इतः सविज्ञानरहितेभ्यः सक्ताश्चादिति यावत् । यमणुभा-
वमिति यच्छब्दोऽप्याहर्त्तयः । प्रअन्तरं दृष्टान्तबलादुत्थाप-
यति । यथेति ॥ सतोऽहमागतोऽस्मीत्युक्तितस्य ज्ञानाभावं दृष्टा-
न्तेनोपपादयितुमुत्तरयत्यमुत्थापयति । इत्युक्त इति ॥ ६ ॥

उ० इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चा-
त्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापि यन्ति समुद्र
एव भवन्ति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मी-
यमहमस्मीति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः
प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह
इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो
वा कीटो वा पतङ्गे वा दंशो वा मशको वा
सम्पद्य भवन्ति तदा भवन्ति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमे-

भा० शृणु तत्र दृष्टान्तं यथा सोम्येमा नद्यो गङ्गाद्याः पुरस्ता-
त्पूर्वां दिशं प्रति प्राच्यः प्रागञ्चनाः स्यन्दन्ते स्रवन्ति । पश्चा-
त्प्रतीचीं दिशं प्रति मिन्ध्वाद्याः प्रतीचीमञ्चन्ति गच्छ-
न्तीति प्रतीच्यस्ताः समुद्रादम्भोनिधेर्जलधरेराचिन्ताः
पुनर्वृष्टिरूपेण पतिता गङ्गादिनदीरूपिण्यः पुनः समुद्र-
मम्भोनिधिमेवापि यन्ति समुद्रा एव भवन्ति ता नद्यो
यथा तत्र समुद्रे समुद्रात्मनैकताङ्गता न विदुर्न जानन्तीयं
गङ्गाहमस्मीयं यमुनाहमस्मीतीयमहमस्मीति चैवमेव खलु
सोम्येमाः सर्वाः प्रजा यस्मात्सति सम्पद्य न विदुस्तस्मात्सत
आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे आगता इति वा । त
इह व्याघ्र इत्यादि समानमन्यत् । दृष्टं लोके जले वीची-

आ० आगमनावध्यपरिच्छानं तत्रेत्युक्तं ॥ प्रप्रान्तरं व्याचष्टे । दृष्ट-
मिति ॥ विनष्टा इति लोके दृष्टमिति सम्बन्धः । जीवास्तु
प्रत्यहं क्षुण्णवस्थायां मरणप्रलययोश्च कारणभावं गच्छन्तोऽपि

उ० तदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
 श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापय-
 त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १० ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्या-
 ज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्योऽग्रे-
 ऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्र-
 भूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥ यस्य

भा० तरङ्गफेनबुद्बुदादय उत्थिताः पुनस्तद्भावङ्गता विनष्टा
 इति । जीवास्तु तत्कारणभावं प्रत्यहं गच्छन्तोऽपि सुषुप्ते
 मरणप्रसययोश्च न विनश्यन्तीत्येतत् । भूय एव मा भगवान्
 विज्ञापयतु दृष्टान्तेन । तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १० ॥

इदं दृष्टान्तमस्य हे सोम्य महतोऽनेकशाखादियुक्तस्या-
 स्तेत्यतः स्मितं वृक्षं दर्शयन्नाह । यदि कश्चिदस्य मूले-
 ऽभ्याहन्यात्पर्यादिना सकृद्घातमात्रेण न श्लिष्यतीति
 जीवन्नेव भवति तदा तस्य रसः स्रवेत् । तथा यो मध्येऽभ्या-
 हन्याज्जीवं स्रवेत्तथा योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवं स्रवेत्स एष

आ० न विनश्यन्तीति यदेतत्तदिति योजना । जीवविनाशं शङ्कमा-
 नस्य प्रतिबोधनार्थमुत्तरं वाक्यमुत्थापयति । तथेति ॥ १० ॥

जीवस्य नाशाभावं वक्तुमादौ दृष्टान्तमाह । इतिवृत्तिः ॥ ननु
 दीगयस्तायां वातोपहृतायां वा शाखायां प्रायोपसंहारेऽपि कुतो
 जीवोपसंहारः सम्भवति तत्राह । वागिति ॥ ननु वृक्षो जीवस्य
 सङ्काशे तत्रोपसंहारानुपसंहारौ वक्तव्यौ । तत्र तस्य सत्त्वं कुत-
 स्थमत आह । जीवेन चेति ॥ रसरूपेण वर्ज्यमिति सम्बन्धः ॥

उ० यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुथति
द्वितीयां जहात्यथ सा शुथति तृतीयां जहात्यथ
सा शुथति सर्वं जहाति सर्वः शुथत्येवमेव खलु
सोम्य विद्मीति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाव

भा० वृक्ष इदानीं जीविनात्मनानुप्रभूतोऽनुव्याप्तः पेपोयमानो
ऽत्यर्थं पिबन्नुदकं, भौमांश्च रसान्मूलैर्गृह्णन्मोदमानो हर्षं
प्राप्नुवंस्तिष्ठति । तस्यास्य यदेकां शाखां रोगग्रस्तामाहतां
वा जीवो जहात्युपमंहरति शाखायां विप्रसृतमात्मांशं ।
अथ सा शुथति । वाङ्मनः प्राणकरणयामानुप्रविष्टो हि जीव
इति तदुपसंहारे उपमंङ्घ्रियते । जीवेन च प्राणयुक्तेनाशितं
पीतञ्च रसतां गतं जीववच्छरीरं वृक्षस्य वर्द्धयद्रसरूपेण
जीवस्य सद्भावे लिङ्गं भवति ॥ अशितपीताभ्यां हि
देहे जीवस्तिष्ठति ते चाशितपीते जीवकर्मानुसारिणीति ।
तस्यैकाङ्गवैकल्यनिमित्तं कर्म यदोपस्थितं भवति तदा
जीव एकां शाखां जहाति शाखाया आत्मानमुपमंहरति ।
अथ तदा सा शाखा शुथति । जीवस्यतिनिमित्ता रभा
जीवकर्माक्षिप्ते जीवोपमंहरति न तिष्ठति । रमापगमं च

भा० वृक्षशरीरे जीवस्य सत्त्वेऽपि किमित्येतां कदाचित्तदायामेका
शाखां जहातीत्याशङ्क्याह । अशितेति ॥ जीवोपमंहरति किमिति
शाखा शुथति तत्राह । जीवस्यति ॥ जीवस्य स्थितिनिमित्तं
तस्येति विग्रहस्तथा शाखायामङ्गप्रकारेणेति यावत् ॥ यत् वेष्टे-
विकर्वनाशिकाभ्यां स्थावराणां निर्जीवत्वमचेतनत्वमुक्तं तदेव-
मिदमिति ॥ अदिस्येति ॥ आदिशब्दो वृद्धिमोदादिसङ्ग-

उ० किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषो
ऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

भा० शाखागोषमुपैति । तथा सर्व्वं वृत्तमेव यदायं जहाति तदा
सर्व्वोऽपि वृत्तः शुष्यति । वृत्तस्वरमस्त्वणगोषणादिलि-
ङ्गाज्जीवत्वं । दृष्टान्तश्रुतेष्व चेतनावन्तः स्थावरा इति ।
बौद्धकाणादमतमचेतनाः स्थावरा इत्येतदासारमिति
दर्शितं भवति । यथाऽस्मिन्वृत्तदृष्टान्ते दर्शितं जीवेन युक्तो
वृत्तोऽणुको रमपानादियुक्तो जीवतीत्युच्यते यदपेतञ्च
म्रियत इत्युच्यते । एवमेव खलु भोम्य विद्धीति द्रोवाच ।
जीवापेतं जीववियुक्तं वाव किलेदं शरीरं म्रियते न जीवो
म्रियत इति । कार्य्यशेषे च सुप्तास्थितस्य ममेदं कार्य्यशेष-
मपरिममाप्तमिति स्मृत्वा समापनदर्शनात् । जातमाचा-
णाञ्च जन्तूनां स्तन्याभिलाषभयादिदर्शनाच्चातीतजन्मा-
न्तरानुभूतस्तनपानदुःखानुभवस्मृतिर्गम्यते । अग्निहोत्रा-
दीनां च कर्मणामर्थवत्त्वान्न जीवो म्रियत इति । स

आ० शार्धः । स एव वृत्तो जीविनात्मनानुप्रभूत इति दृष्टान्तश्रुतिः ।
श्रुतिदृष्टान्तेन विवक्षितमंशमनूय दार्ष्टान्तिकमाह । यथेत्या-
दिना ॥ जीवस्य सुषुप्ते नाशाभावे हेतुन्तरमाह । कार्य्यशेषे
चेति ॥ तस्मिन् सति सुषुप्तो भूत्वा पुनरुत्थितस्य कार्य्यस्य शेषो
ऽस्ति यस्मिन्कर्मणि तदिदं ममासंज्ञाप्तमिति स्मृत्वा तस्य समाप-
नदर्शनात्त स्थापे जीवो नश्यतीत्यर्थः ॥ मरणकाले तन्नाशाभावे
हेतुन्तरमाह । जातमात्राणामिति ॥ आद्यस्वकारः समुच्चये
द्वितीयोऽवधारणे । जीवस्य प्रलयादावविनाशे कारणान्तर-

उ० तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्वितितथा सोम्येति होवाच ॥ ३॥ ११ ॥
न्ययोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भि-
न्धीति भिन्नं भगव इति विमत्र पश्यमीत्यण्य

भा० य एषोऽणिमेत्यादि समानं । कथं पुनरिदं पृथिव्या-
दिनामरूपवज्जगदत्यन्तसूक्ष्मात्सद्रूपान्नामरूपपरिचितास्ततो
जायते इत्येतद्दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञापय-
त्विति । तथास्तु सोम्येति होवाच पिता ॥ ११ ॥

यद्येतत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि अतोऽस्मान्महतो न्ययोधा-
त्फलमेकमाहरेत्युक्तस्तथा चकार । स इदं भगव उपाहृतं
फलमिति दर्शितवन्तं प्रत्याह फलं भिन्धीति । भिन्नमित्याहे-
तरः । तमाह पिता किमत्र पश्यमीत्युक्त आहाण्याऽणुतरा
इवेमा धाना बीजानि पश्यामि भगव इति । आमां धाना-
नामेकां धानामङ्ग हे वत्स भिन्धीत्युक्त आह भिन्ना भगव
इति ॥ यदि भिन्ना धाना तस्यां भिन्नायां किं पश्यमीत्युक्त

आ० माह । अप्रिज्ञोत्रादीनामिति ॥ इतिशब्दे जीवस्य नित्यत्वोप-
संहारार्थः ॥ यदुक्तं सत्कृताः सोम्येत्यादि तत्र चादयति । कथं
पुनरिति ॥ विलक्षणयोगेन कार्यकारणत्वमिति शङ्कमानं प्रति
बोधयितुमुत्तरवाक्यमुपादत्ते । तथेति ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्य कार्यस्य सूक्ष्मं मुख्यकारणत्वमतदित्युच्यते ॥ अस्य सोम्य
महतो वृक्षस्येति प्रकृतं वृक्षं परामृशति । अत इति ॥ यमेत-
मभिमानं न पश्यस्येतस्याभिज्ञो बीजस्येति सम्बन्धः । तथापीति
अव्यक्ताव्यक्ताददर्शनेऽपीत्यर्थः । अव्यक्तं सूक्ष्मादीनादव्यक्तस्थानस्य

उ० इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गेकां भिन्धीति
भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति किञ्चन न
भगव इति ॥ १ ॥ तं होवाच यं वै सोम्यैतमणि-
मानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं
महान्यग्रेोधस्तिष्ठति ॥ २ ॥ श्रद्धत्स्व सोम्येति स य
एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

भा० आह न किञ्चन पश्यामि भगव इति । तं पुत्रं होवाच वट-
धानायां भिन्नायां यं वटवीजाणिमानं हे सोम्य एतं न
निभालयसे न पश्यसि । तथाप्येतस्य वै किल सोम्य एष
महान्यग्रेोधो वीजस्याणिन्नः सृक्षस्यादृग्गमानस्य कार्य-
भूतः स्थूलशाखास्कन्धफलपलाशवांस्तिष्ठत्युत्पन्नमिति
तीति वोच्छब्दोऽध्याहार्योऽतः श्रद्धत्स्व सोम्य सत एवा-
णिन्नः स्थूलं नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्पन्नमिति । यद्यपि
न्यायागमाभ्यां निर्द्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते तथाप्यत्य-
न्तसूक्ष्मेष्वर्थेषु बाह्यविषयासक्तमनसः स्वभावप्रवृत्तस्यासत्यां
गुरुतरायां श्रद्धायां दुरवगमत्वं स्यादित्याह श्रद्धत्सेति ।
श्रद्धायान्तु सत्यां मनसः समाधानं बुभुक्षितेऽर्थे भवेत्ततश्च

आ० वृक्षस्योत्पत्त्यपलम्भोऽतः शब्दार्थः । सन्मूलाः सोम्येत्यादिश्रुत्या
दृश्यते त्विति न्यायेन च जगतः सत्कार्यत्वे सिद्धे श्रद्धामन्तराणां पि
तन्निर्णयसम्भवात्किमिति श्रद्धेतुः श्रद्धत्सेति पित्रानुयुज्यते
तत्राह ॥ यद्यपीति ॥ सत्यामपि श्रद्धायां कथं बाह्यविषयासक्तम-
नसोऽत्यन्तसूक्ष्मेष्वर्थेष्ववगमः स्यादित्याह श्रद्धाह । श्रद्धायान्त्विति ॥
मनःसमाधानवशाद्बुभुक्षितस्यार्थस्यावगतिरित्यत्र बह्वदारण्य-

उ० तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३१ १२ ॥
लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरपसीदथा
इति स ह तथा चकार तः होवाच यद्दोषा
लवणमुदकेऽवाधा अङ्गः तदाहरेति तद्भावमृश्य

भा० तदर्थवगतिः । अन्यत्रमना अभूवमित्यादिश्रुतेः । स य
इत्याद्युक्तार्थः । यदि तत्सज्जगता मूलं कस्मान्नोपलभ्यत
इत्येतद्वृष्टान्तेन मामां भगवान् भूय एव विज्ञापयत्विति ।
तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १२ ॥

विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेण तूपलभ्यत
इति शृण्वत्र दृष्टान्तः । यदि चेममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छामि
पिण्डरूपं लवणमेतत् घटादावुदकेऽवधाय प्रक्षिप्याथ
मा मां श्वः प्रातरपसीदथा उपगच्छंथा इति स ह पित्रा-
क्रमर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छन् तथा चकार । तं होवाच
परेद्युः प्रातो यत्नवणं दोषा रात्रौ उदकेऽवधा निक्षि-

ष्या० कश्रुतिः संवादयति । अन्यत्रेति ॥ प्रथमतोऽनुपलभ्यमा-
नत्वाद्वास्तीति मन्वानः शङ्कते । यदीति ॥ अनुपलभ्यमानस्यापि
सत्त्वमाशङ्क्याह । इत्येतदिति ॥ अप्रत्यक्षस्यापि जगन्मूलस्या
स्त्विदं प्रतिपादयितुमुत्तरग्रन्थमवतारयति । तथेति ॥ १२ ॥
नोपलभ्यते स्वेन प्रकारेणिति श्वः । इतीममर्थं प्रत्यक्षां कर्तुं
यदीच्छसि तर्हि दृष्टान्तमत्र प्रहण्यति योजना । रात्रेरवधान-
न्यर्थमथशब्दार्थः । जगन्मूलं स्वतोऽप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षमप्या-
न्तरेणेति पित्रोक्तोऽर्थस्तं प्रत्यक्षांश्चिद्विधं घटादावुदके पिण्डरूपं

उ० न विवेद यथा विलीनमेवाङ्ग ॥ १ ॥ अस्यान्ता-
दाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति
कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति
लवणमित्यभिप्राश्यैनदथ मोपसीदथा इति तद्

भा० प्रवानमि अङ्ग हे वत्स तदाहरेत्युक्तस्तत्त्ववर्णमाजिहोर्षुर्हं
किलावमृश्यादके न विवेद न विज्ञातवान् । यथा तत्त्ववर्णं
विद्यमानमपि सत् अप्सु लीनं संश्लिष्टमभूत् यथा विलीनं
लवणं न वेत्ति तथापि तच्चक्षुषा स्पर्शनेन च पिण्डरूपं
लवणमगृह्यमाणं विद्यत एवाप्सु लभ्यते चापायान्तरेणे-
त्येतत्पुत्रं प्रत्याययितुमिच्छन्नाहङ्गास्त्रोदकान्तादुपरि
गृहीत्वाऽऽचामेत्युक्त्वा पुत्रं तथाकृतवन्तमुवाच कथमितीतर
आह लवणं स्नादुत इति । तथा मध्यादुदकस्य गृहीत्वाऽऽ-
चामेति कथमिति लवणमिति । तथान्तादधोदेशाद्गृहीत्वा-
ऽऽचामेति कथमिति लवणमिति । यद्येवमभिप्रायस्य
परित्यज्यैतदुदकमाचम्याथ मोपसीदथा इति तद् तथा

आ० लवणं रात्रौ प्रक्षिप्य तदव्ययानन्तरं प्रातःकाले पितृसमीपे श्वेत-
केतुर्गतवानित्याह ॥ स हेति ॥ यथा तत्पिण्डरूपं लवणं प्रक्षेपात्
प्रागभूत्तथा न विज्ञातवानिति सम्बन्धः ॥ उदके प्रक्षिप्तं लवणं
विमृश्यापि न ज्ञायते चेदसदेव तर्हि तदित्याशङ्क्याह । विद्य-
मानमेवेति ॥ किमिति चक्षुषा स्पर्शेन वा नोपलभ्यते तत्राह ।
अस्त्विति ॥ कथं तर्हि विद्यमानत्वमवगतं तत्राह । यथेति ॥
यद्यपि पिण्डरूपं लवणमुदके क्षिप्तमवमृश्यापि चक्षुःस्पर्शनाभ्यां
न त्वं वेत्स्य तथापि तत्तत्र विद्यत एव । यतस्तत्ताभ्यामगृह्यमाणमिति

उ० तथा चकार तच्छ्रुत्संवर्तते तः होवाचात्र वाव
 किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥२॥
 स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
 स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा

भा० चकार लवणं परित्यज्य पितृममीष आजगामेत्यर्थः । इदं
 वचनं ब्रुवणं तस्मिन्नेवोदके यन्मया रात्रौ क्षिप्तं
 शयन्नित्यं संवर्तते विद्यमानमेव तस्मिन्संवर्तत इत्येवमुक्त-
 वन्तं ह उवाच पिता । यद्येदं लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वग्र-
 हीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्यामगृह्यमाणमपि विद्यत एवो-
 पायान्तरेण जिह्वोपलभ्यमानत्वात् । एवमेवात्रैवास्मिन्नेव
 तेजोबन्नादिकार्यं शुक्ले दहे । वाव किलंत्याचार्यापदेशस्म-
 रणप्रदर्शनार्था । मत्तेजोबन्नादिशुक्लकारणं वटवीजाणि-
 मवद्विद्यमानमेवेन्द्रियेर्नापलभ्यमानं न निभालयसे । यथात्रे-
 वोदके दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव
 जिह्वोपलभ्यमानमि एवमेवात्रैव किल विद्यमानं मज्ज-
 गन्मूलमुपायान्तरेण लवणमिव तदुपलभ्यमानं इति वाक्य-

आ० तत्रोपायान्तरेणापलभ्यत इत्येतमर्थं पुत्रं प्रत्याययितुमुक्तं वाक्य-
 मित्यर्थः ॥ यथाशब्दे यद्यपीत्यर्थः ॥ तद्वत्त्वादि व्याचष्ट । लवण-
 मिति ॥ संवर्तत इतीदं वचनं ब्रुवन्नन्वाजगामेति सम्बन्धः ॥ दृष्टा-
 न्तमनूद्य दार्यान्तिकमाह । इत्येवमुक्तवन्तमित्यादिना ॥ सतो जग-
 न्मूलस्यास्मिन्देहे सत्त्वं त्वया कथमवगतमित्यत आह । उवाचेति ॥
 अत्र वावेत्यादिनाऽत्रैव किलेत्यस्य पानसत्त्वमाशङ्क्यार्थविशेषं दर्श-
 यति । यथात्रेत्यादिना ॥ उपायान्तरजिज्ञासया पृच्छति । यद्ये-

उ० भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच

॥ ३ ॥ १३ ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमा-
नीय तं ततोऽतिजने विमृजेत्स यथा तत्र प्राङ्गा

भा० शेषः । स य' इत्यादि समानं । यद्येवं लवणमिव तदि-
न्द्रियैरनुपलभ्यमानमपि जगन्मूलं सदुपायान्तरेणोपलभ्युं
शक्यते यदुपलभ्यात्कृतार्थः स्यामनुपलभ्याच्चाकृतार्थः स्या-
महं तस्योपलभ्यौ क उपाय इत्येतद्भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयतु दृष्टान्तेन तथा सोम्येति होवाच ॥ १३ ॥

यथा लोके हे सोम्य पुरुषं यं कच्चिद्गन्धारेभ्यो जन-
पदेभ्योऽभिनद्धाचं वद्धचक्षुषमानीय द्रव्यहर्त्ता तस्कर-
स्तमभिनद्धाचमेव वद्धहस्तमरण्ये ततोऽप्यतिजनेऽतिगत-
जनेऽत्यन्तविगतजने देशे विमृजेत् स तत्र दिग्भ्रमोपेतो
यथा प्राङ्गा प्रागञ्चनः प्राङ्मुखो वेत्यर्थः । तथोदङ्गा-
ऽधराङ्गा प्रत्यङ्गा प्रभायितशब्दं कुर्यादिक्रोशेत् । अभि-

षा० वमिति ॥ तर्हि तदेतदध्याहृतस्य तस्येवादिना सम्बन्धः । सतो
मूलस्योपलभ्येऽनुपलभ्ये वा किं स्यादित्याशङ्काह । यदुप-
लभ्यादिति ॥ बुभुक्षितमुपायमुपदर्शयितुमुत्तरयत्यमुपादत्ते ।
तथेति ॥ १३ ॥

यथायमुपायः शक्यो ज्ञातुं तथा लोके प्रदृश्यते दृष्टान्त इत्याह ।
यथेति ॥ तमेव दृष्टान्तं व्याचष्टे । हे सोम्येति ॥ यथा दिग्भ्रमो-
पेतो यत्किञ्चिद्दिग्भ्रममुखो विक्रोशति तथा स तत्र विजने देशे
शब्दं कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ प्राडित्यस्यार्थमाह । प्रागञ्चन इति ॥

उ० उदङ्गाधराङ्गा प्रधमायीताभिनङ्गाक्ष आनीतो
ऽभिनङ्गाक्षो विमृष्टः ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनहनं

भा० नङ्गाक्षोऽहं गन्धारेभ्यस्तस्करेणानीतोऽभिनङ्गाक्ष एव
विमृष्ट इत्येवं विक्रोशतस्तस्य यथाभिनहनं यथा बन्धनं
प्रमुच्य मुक्ता कारुणिकः कश्चिदेतां दिशमुत्तरतो
गन्धारा एतां दिशं व्रजेति प्रमूयात् स एवं कारुणिकेन
बन्धनान्मोक्षितो ग्रामाद्वामान्तरं पृच्छन्पण्डित उपदे-
शवान्मोधावो परोपदिष्टग्रामप्रवेशमार्गावधारणममर्थः
मन् गन्धारानेवोपमस्येत नेतरो मूढमतिर्देशान्तरद-
र्शनदृष्ट्वा । यथाऽयं दृष्टान्तो वर्णितः स्वविषयेभ्यो गन्धा-
रेभ्यः पुरुषस्तस्करैरभिनङ्गाक्षोऽविवेको दिङ्मूढोऽग्नया-
पिपामादिमान् व्याघ्रतस्कराद्यनेकभयानर्थव्रातयुतमरण्यं
प्रविशतो दुःखार्त्ता विक्रोशन् बन्धनंभ्यो मुमुक्षुस्मिष्टति
स कथञ्चिदिव कारुणिकेन केनचिन्मोक्षितः स्वदेशान्

आ० तस्यैव विवक्षितमर्थं कथयति । प्राङ्मुख इति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारं
विकल्पार्थो वाशब्दः । यथा बन्धनं बन्धनमनूयत्यति यावत् ॥
पण्डितो मोधावोति विशिष्टगद्यस्य व्यवच्छेदं दर्शयति । नेतर-
इति ॥ व्याख्यातं दृष्टान्तं मोपस्कारगमनवदति । यथेत्यादिना ॥
दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे । यवमिति ॥ आदिशब्देन बाधकाणां
गृह्यते । मयट्त्विकारार्थः ॥ देहारण्यस्य नेकानर्थमगृह्यत्वं कथ-
यति । वातंति ॥ शीताण्यादात्यादिपदेन रागद्वयादि दन्दगृह्यतं ।
तेनानेकेन दन्देन जातं सुखं च तदुपेतमदं देहारण्यमित्ये-
तत् । बन्धादीत्यादिशब्दो मित्रहन्त्रादिविषयः । पण्ड्यापुण्यादी-
त्यादिपदं अविद्याकामवासनासङ्गहार्यं । देहारण्यं प्रविष्टस्य

प्रमूच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं
व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी

भा० गान्धारानेवापन्नो निर्वृतः सुखभूतथा । एवमेव मतो
जगदात्मनः खरूपात्तेजोबन्नादिमयं देहारण्यं वा-
तपित्तकफरूधिरमेदोमांसास्थिमज्जाशुक्रकृमिमूत्रपुरीषव-
च्छीतोष्णाद्यनेकद्वन्दुःखवच्चेदं मोहपटाभिनद्धाक्षो भा-
र्यापुत्रपशुबन्ध्यादिदृष्टादृष्टानेकविषये तृष्णापाशितः
पुण्यापुण्यादिकर्मतत्करैः प्रवेशितोऽहममुष्य पुत्रो ममैते
बान्धवाः सुखहं दुःखी मूढः पण्डितो धार्मिको बन्धुमान्
जातो मृतो जीर्णः पापी पुत्रो मे मृतो धनं मे नष्टं
ह्यहमेतोऽस्मि कथं जीविष्यामि का मे गतिः किं मे
त्राणमित्येवमनेकशतसहस्रानर्थजालवानिव क्रोशन् कथञ्चि-
दिव पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कञ्चित्सद्ब्रह्मात्मविदं
विमुक्तबन्धनं ब्रह्मिष्ठं यदाऽऽसादयति तेन च ब्रह्मविदा

आ० जन्तोर्विक्रोशनप्रकारं सकारणं सूचयति । अहमित्यादिना ॥
तस्य सदा दुःखित्वशङ्कां वारयति । कथञ्चिदिवेति ॥ आपाततो
ब्रह्मवित्त्वमात्रेण मुक्तबन्धनत्वासिद्धेर्विशिनष्टि । ब्रह्मिष्ठमिति ॥
यदाऽऽसादयति तदा सुखो स्यादित्युत्तरत्र सम्बन्धः । संसार-
विषयं दोषदर्शनं तस्य क्षयिष्णुत्वादिज्ञानं तस्य मार्गो विवेकः
स यस्याचार्येण दर्शितविद्यातः सदृशितसंसारविषयदोष-
दर्शनमार्गः ॥ आचार्येण साधनचतुष्टयसम्पन्नस्याधिकारिणः
संसारान्मोक्षितत्वप्रकारं दर्शयति । नासीति । यद्यपि वाक्यार्थ-
ज्ञाने वाक्यमेवोपायस्तथाप्याचार्योपदेशजनितानतिशयदर्श-
नात्तदुपदेशोऽवगत्यन्तवाक्यार्थज्ञाने प्रथमो हेतुवपदेशमात्रा-

उ० गन्धारानेवोपसम्पद्येतेवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो

भा० कारुण्याद्दर्शितसंसारविषयदोषदर्शनमार्गे विरक्तः संसार-
विषयेभ्यः । नामि त्वं संसार्यमुय पुत्रत्वादिधर्मावान्
किन्तर्हि सद्यत्तत्त्वमसीत्यविद्यामोहपटाभिनहनान्मोक्षितो
गन्धारपुरुषवच्च स्वं मदात्मानमुपसम्पद्य सुखी निर्द्वतः
स्यादित्येतमेवार्थमाहाचार्यवान् पुरुषो वेदेति तस्या-
स्यैवमाचार्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावा-
नेव कालश्चिरं चेपः मदात्मस्वरूपसम्पत्तेरिति वाक्यशेषः ।
कियान् कालश्चिरमित्युच्यते यावन्न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्य-
ते इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन । सामर्थ्यात् । येन कक्षीणा प्ररीर-
मारब्धं तस्योपभोगेन जयाद्देहपातो यावदित्यर्थः । अथ
तदैव सत्सम्पत्त्यत इति पूर्ववत् । न हि देहमोक्षस्य सत्त-

आ० यस्या नावगम्यन्तवाक्यार्थधातुस्य प्रमाणाद्यसम्भावनानिरसन-
समर्था विचारो मेधाविशब्देन विहितस्तस्य प्रज्ञातिशयवति
प्रयोगादिति भावः ॥ पुरुषव्यत्यये हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ॥
असद्युपपदेऽसत्युत्तमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेर्देहादिस्थित्यनुपपत्तेर्दे-
त्यर्थः ॥ यावदित्यादिवाक्यार्थं स्पष्टयति । येनेति ॥ पूर्व्ववदिति
सामर्थ्यात्पुरुषव्यत्यये लक्षयति । अथ शब्दस्य सत्सम्पत्तेर्देहमा-
च्छादानन्तर्यमर्थो भविष्यतीत्याशङ्काह । न हीति । अथ सम्पत्त्य-
इति विदेहमुक्तिमत्तामाक्षिपति । नन्विति ॥ अप्रवृत्तफलानांति-
च्छेदः । उत्पन्ने चेति चकारोऽप्यर्थः । विमतां कर्माणि ब्रह्मज्ञा-
नेन न क्षीयन्ते कर्मात्प्राप्तफलकर्मवदित्यर्थः ॥ क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादि श्रुतिस्मृतिविरं धात्वाणा-
व्यथापदिष्टतेति शङ्कते । अथेति ॥ अतिप्रमत्ताश्च श्रुतिस्मृत्योर्वा-
श्रुतार्थतेति परिहरति । तदेति ॥ ज्ञानस्यानर्थक्यमुक्त्वा प्रक्षान्त-

उ० वेद तस्य तावदेव विरं यावन् विमोक्ष्येऽथ

भा० अन्तेऽस्य कालभेदोऽस्ति येनाथशब्द आनन्तर्यार्थः स्यात् ।
ननु यथा मद्भिज्ज्ञानानन्तरमेव देहपातः सत्सम्पत्तिश्च न
भवति कर्मशेषवशात्तथाऽप्रवृत्तफलानि प्राग्ज्ञानोत्पत्ते-
र्जन्मान्तरमुच्चितान्यपि कर्माणि मन्तीति तत्फलोपभो-
गार्थं पतितेऽस्मिन् शरीरान्तरमारब्धव्यं । उत्पन्ने च ज्ञाने
यावज्जीवं विहितानि प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि करो-
त्येवेति तत्फलोपभोगार्थञ्चावश्यं शरीरान्तरमारब्धव्यं
ततश्च कर्माणि ततः शरीरान्तरमिति ज्ञानानर्थक्यं ।
कर्माणां फलवत्त्वात् । अप्रवृत्तफलानि कर्माणि न ब्रह्म-
ज्ञानेन चीयन्ते कर्मात्प्रवृत्तफलकर्मवदित्युक्तं तत्र
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति स्मृतिविरोधः । अथ ज्ञानव्रतः
चीयन्ते कर्माणि । तदा ज्ञानप्राप्तिममकालमेव ज्ञानस्य

आ० माह । देशान्तरेति ॥ यथा ग्रामप्राप्त्युपायोऽश्वो रथा वेति ज्ञाने
सत्यसत्यन्तराये कस्यचिदेव ग्रामप्राप्तिर्भवति न त्वन्तरायवतस्त-
ज्ज्ञानेऽपि तत्प्राप्तिर्यथा तथा समुत्पन्नज्ञानस्यापि कस्यचिदेव भो-
गेन क्षीयकर्मवशात्तस्य मोक्षो न ज्ञानमात्रादित्यनियतफलत्वमि-
त्यर्थः ॥ कर्मत्वहेतोरप्रयोजकत्वं वदन्नन्तरमाह । न कर्मणामिति ॥
सङ्गृह्णवाक्यमेव प्रपञ्चयन्नादौ नञर्थं स्फुटयति । यदुक्तमिति ॥
तत्र हेतुमाह । विदुष इति ॥ प्रामाण्याद्देहान्तरारम्भे तद्विरो-
धप्रसङ्गादिति शेषः ॥ श्रुत्यन्तरमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ तथा-
ज्ञानारब्धकर्मवशाद्विदुषोऽपि देहान्तरमारब्धमिति शेषः ।
तस्मान्मायामङ्गीकरोति । सत्यमेवमिति ॥ तर्हि विदुषोऽपि
देहान्तरमनारब्धकर्मवशादारब्धव्यं नेत्याह । तथापीति ॥ विशे-
षमेवाकाङ्क्षाद्वारा विशदयति । कथमित्यादिना ॥ प्रवृत्तफलत्व-

उ० सम्पत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-

भा० सत्यस्य चित्ते तु त्वान्मोक्षः स्यादिति शरीरपातः स्यात् । तथा
चाचार्याभाव इत्याचार्यवान् पुरुषो वेदेति अनुपपत्तिज्ञा-
नान्मोक्षाभावप्रसङ्गश्च । देशान्तरप्राप्त्युपायज्ञानवदनै-
कान्तिकफलत्वं वा ज्ञानस्य । न कर्मणां प्रवृत्ताप्रवृत्त-
फलवत्त्वविशेषोत्पत्तेः । यदुक्तमप्रवृत्तफलानां कर्मणां
भुवफलवत्त्वाद्भ्रूविदः शरीरे पतिते शरीरान्तरमारभ्य-
त्यमप्रवृत्तकर्मफलोपभोगार्थमित्येतदमत् । विदुषस्तस्य
तावदेव चिरमिति श्रुतेः प्रामाण्यात् । ननु पुण्ये वै पुण्येन
कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव । सत्यमेवं तथापि
प्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानाञ्च कर्मणां विशेषोऽस्ति कथं
यानि प्रवृत्तफलानि कर्माणि । यैर्विदुश्च शरीरमारभ्यन्ते-
षामुपभोगेनैव ज्ञयः । यथारभ्यवेगस्य लक्षमुक्त्वा दर्शय-
-

भा० मेव स्फुटयति । यैरिति ॥ उक्तमर्थं दृष्टन्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥
लक्ष्यस्य वेद्यो भेदनं तत्त्वमकालमवेष्ट्यादेरुद्धं गतिप्रयाननं
नास्तीति न स्थितिलक्ष्यमिदं मूक्तस्य तस्यारभ्यवेगस्याप्रतिबन्धेन
तेन वेगेनासादितस्य मूक्तस्य वेगक्षयादेव स्थितिर्दृष्टान्तवदि-
द्यार्थो दंष्ट्रे विद्यालाभानन्तरं फलं नास्तीति न कर्माणि निवर्तन्ते
किन्तु भोगक्षयादेव तस्य लब्धवृत्तित्वादित्यर्थः ॥ प्रवृत्तफलानां
प्रवृत्तफलानां कर्मणां विशेषमाह । अन्यानि त्विति ॥ न चाप्रवृ-
त्तफलानां कर्मणां प्रवृत्तयोऽप्रसिद्धस्तथाविधस्यैव पापस्य प्रायश्चि-
त्तेनेव प्रवृत्तयोपयोगादित्याह । प्रायश्चित्तेनेवेति ॥ आरब्धफला-
तिरिक्तानां कर्मणां ज्ञानान्निरुक्ता श्रुतिस्मृता दर्शयति । ज्ञाना-

उ० केतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

भा० क्षयादेव स्थितिर्न तु लक्ष्यवेधसमकालमेव प्रयोजनं
नास्तीति तदत् । अन्यानि त्वप्रवृत्तफलानीह प्राग्ज्ञानोत्प-
त्तेरुद्धं च कृतानि वा क्रियमाणानि वाऽतीतजन्मान्तर-
कृतानि वाऽप्रवृत्तफलानि ज्ञानेन दह्यन्ते । प्रायश्चित्ते-
नेव । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति स्मृतेश्च ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति चाथर्वणे । अतो ब्रह्मविदो
जीवनादिप्रयोजनाभावेऽपि प्रवृत्तफलानां कर्मणामवश्य-
मेव पलोपभागः स्यादिति मुक्तेषुवत्तस्य तावदेव चिरं
इति युक्तमेव चेत्तं यथोक्तदोषचोदनानुपपत्तिः । ज्ञानो-
त्पत्तेरुद्धं च ब्रह्मविदः कर्माभावमवोचाम । ब्रह्मसंस्थो-
ऽमृतत्वमेतीत्यत्र तच्च स्मर्त्तुमर्हसि स य इत्याद्युक्तार्थं ।

आ० प्रिरित्यादिना ॥ प्रवृत्ताप्रवृत्तफलेषु कर्मसु सिद्धे विशेषे फलि-
तमाह । अत इति ॥ जीवनादित्यादिशब्देन पुत्रकलत्रादि
गृह्यते । मुक्तस्याप्रतिबन्धेऽप्येवमेव देवदेवदेव गतिर्धैर्यव्यवहारव-
दारब्धकर्मणां फलभोगोऽवश्यमेव स्यादिति सम्बन्धः । यतश्चारब्ध-
कर्मणां भोगादेव क्षयस्तस्येत्यादिना यच्चिरत्वं सत्सम्पत्तेरुक्तं
तदुक्तमेवेति कृत्वा यथोक्तस्य दोषस्य सद्यः शरीरपातादिनक्ष-
यस्याशङ्कानुपपत्तिरित्युपसंहरति । इतीति ॥ आद्यस्येतिशब्दस्य
तस्येत्यनेन सम्बन्धः ॥ यत्तत्त्वमेऽपि ज्ञाने यावज्जीवविविहितानि
करोत्येवेति तत्राह । ज्ञानोत्पत्तेरिति ॥ ज्ञानस्य नानर्थक्यमवि-
द्यातत्त्वार्थनिवर्त्तनेन सत्सम्पत्तिहेतुत्वान्नाप्यनैकान्तिकफलत्वमन्त-
रायाभावादित्युक्तमिदानीमर्चिरादिमार्गप्राप्त्या वाऽत्रैवाविद्या-
निवृत्तिमात्रेण वा सत्सम्पत्तिरिति सन्दिहानः शङ्कते । आचार्य-

उ० पुरुषं सोम्येतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपा-
सते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न
वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः
परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥ अथ
यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्ते-

भा० आचार्यवानिव । तद्वान् येन क्रमेण सत्यस्यते तं क्रम-
दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा
सोम्येति होवाच ॥ १४ ॥

पुरुषं हे सोम्य उपतापिनं ज्वराद्युपतापवन्तं ज्ञातयो
बान्धवाः परिवार्योपासते मुमूर्षुं जानामि मां तव पितरं
पुत्रं भ्रातरश्चेति पृच्छन्तस्तस्य मुमूर्षोर्यावन्न वाङ्मनसि
सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि-
त्येतदुक्तार्थं । संसारिणो यो मरणक्रमः स एवायं विदुषो
ऽपि सत्यस्यत्तिक्रम इत्येतदाह परस्यां देवतायां तेजसि
सम्पन्नेऽथ न जानाति । अविदांस्तु तत उत्थाय प्राग्भा-
वितं व्याघ्रादिभावं देवमनुष्यादिभावं वा विशति ।
विदांस्तु शास्त्राचार्योपदेशजनितज्ञानदीपप्रकाशितं मद्-

आ० वानिति ॥ संशयानस्य सम्बाधनार्थमुत्तरं वाक्यमवतारयति ।
तथेति ॥ १४ ॥

मन्वेद्य संसारिणो मरणक्रमो नतु विदुषः सत्यस्यत्तिक्रमकृतयो-
र्विशेषस्य वक्तव्यत्वादत आह । संसारिण इति ॥ करणेऽपरमे तेजः
सहचरितभूतसूक्ष्मोपसंहारे च विशेषविज्ञानाभावः समान
एव विद्वद्विदुषोरित्यर्थः ॥ कस्तर्हि तयोर्विशेषकश्चाह । अवि

उ० जसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति
॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति

भा० ब्रह्मात्मानं प्रविश्य नावर्त्तत इत्येष सत्सम्पत्तिक्रमः । अन्ये तु
मूर्धन्यया नाद्योक्त्यादित्यादिद्वारेण सङ्गच्छन्तीत्याहुस्त-
दसत् । देशकालनिमित्तफलाभिसन्धानेन गमनदर्शनात् ।
न हि सदात्मैकत्वदर्शनः सत्याभिसन्ध्यस्य देशकालनिमित्त-
फलाद्यनृताभिसन्धिरूपपद्यते । विरोधात् । अविद्याकाम-
कर्मणाञ्च गमननिमित्तानां सद्भिज्ञानकृताशनविमुष्टत्वा-
द्गमनानुपपत्तिरेव । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विदैव सर्वं
विलीयन्ते कामा इत्याद्याद्यवर्णे । नदीसमुद्रदृष्टान्तश्रुतेश्च ।
स य इत्यादि समानं । यदि मरिय्यतो मुमुक्षुतश्च तुल्या

आ० हानिति ॥ ततस्तस्मादज्ञानात्सदात्मनः सकाशादिति यावत् ।
एकदेशमतमुत्थाप्य प्रत्याचष्टे । अन्ये त्विति ॥ भवतु विदुषोऽपि-
तदभिसन्धिपूर्वकं गमनमित्याशङ्क्याह । नह्येति ॥ आदिशब्देन
गत्यागतिर्गृह्यते ॥ सद्भिज्ञानवतो गमनायोगे हेत्वन्तरमाह ।
अविद्येति ॥ विदुषोऽविद्याकामकर्मणामभावे प्रामाण्यमाह ।
पर्याप्तकामस्येति ॥ ननु कामप्रविलय एवात्र श्रूयते अविद्याका-
मकर्मनिष्ठाकस्तत्राह । नदीति । यथा नद्यो गङ्गाया न मरूपे
विहाय समुद्रं प्रविशन्ति तथा विद्वान्नामरूपे हित्वा परं पु-
नरुपैतीति दृष्टान्तपूर्वको यः श्रुतेर्ज्ञानरूपवीजावस्थाविद्याया
कथो गम्यते नचाविद्याकामयोरभावे कर्म्मोपपत्तिस्तस्मात्
विदुषो गतिपूर्विका सत्सम्पत्तिरित्यर्थः । विमतः सत्सम्पन्नः
पुनरावृत्तिमर्हति सत्सम्पन्नत्वात्पर्यवसाने सत्सम्पन्नवद्भिमतो वा
विशेषविज्ञानाभावेनात्यन्तिका विदुषो विज्ञानाभावत्वात्पर्य-

उ० भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा
सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १५ ॥

पुरुषः सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्यपहार्षी-
स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य
कृती भवति तत एवानृतमात्मानं कुर्वते सोऽनृ-
ताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमनर्ह्य परशुं तप्तं प्रति-

भा० सेतस्यत्तिस्तत्र विद्वान् मत्स्यस्यैवा नावर्त्तते आवर्त्ततेऽविद्वद्वा-
नित्यत्र कारणं दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ १५ ॥

गृणु यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्मणि मन्दितमानं
नियन्तय परीक्षणाय चातापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमान-
यन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाङ्गरपहा-
र्षीद्वनमस्यायं । ते चाङ्गः किमपहरणमात्रेण बन्धनम-
र्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रमत्तादित्युक्ताः पुन-
राङ्गः स्तेयमकार्षीच्चौर्येण धनमपहार्षादिति । तेष्वेवं वदन्तु
इतरोऽपक्रुते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाङ्गः मन्दित-
मानाः स्तेयमकार्षीत्स्विसमस्य धनस्येति । तस्मिंश्चापक्रुवति

था० कालीनविशेषविज्ञानाभाववदित्यनुमानादिददयिदुंधारविशेषं
मन्वानः प्राङ्गते ॥ यदीति ॥ तत्रानृताभिसन्धत्वं तादृगभिसन्धि-
मनित्यत्वस्योपाधिरित्यनुमानद्वयं दृष्टवितुमुत्तरप्रत्यमुत्थापयति ।
तथेति ॥ परीक्षणाय परीक्षादारेणार्थमिति यावत् ॥ १५ ॥

परशुयुद्धमात्रेण बन्धने प्रतियक्षीतुरपि बन्धनप्रमत्ताः
तन्मात्रं बन्धनकारकमित्याह । अन्यथेति ॥ तत एवानृताभिस-

उ० गृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि
तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स
सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं

भा० आहुः परशुमसौ तपतेति शोधयत्वात्मानमिति । स यदि
तस्य सैन्यस्य कर्त्ता भवति वहिष्ठापक्रुते स एवभूतस्तत
एवानृतमन्यथा भूतं सन्तमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथा-
नृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्ज्ञाय व्यवहितं कृत्वा परशुं
तप्तं मोहात्प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः
खल्लतेनानृतभिसन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणोऽ-
कर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा सैन्याक-
र्तृतयात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्या-
भिसन्धः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषा-
भियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुहस्ततलमयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेय-
कर्त्तकक्षारनृतभिसन्धो दह्यते न तु सत्याभिसन्धः ।
स यथा सत्याभिसन्धस्तप्तपरशुग्रहणकर्मणि सत्यव्यवहित-
हस्ततलत्वान्नादाह्येत न दह्यते इत्येतदेवं सद्रुद्ध सत्याभि-
सन्धेतरयोः शरीरपातकाले च तुल्यायां सत्सम्यक्तौ
विद्वान् सत्सम्यद्य न पुनर्व्याघ्रदेवादिदेहग्रहणायावर्त्तते

आ० न्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ तत एवेति सैन्यस्य कर्मणोऽकर्तृत्वादेवेत्यर्थः ॥
दृष्टान्ते विवक्षितमंशमनुवदति । तप्तेति ॥ तदनुवादपूर्वकं
दार्ष्टान्तिकमाह । स यथेति ॥ स य एषोऽग्निमेत्यादि व्याचष्टे ।
बदात्मेति ॥ त्वं तदस्येति त्वमर्थोद्देशेन तदर्थभावो विधीयते

उ० प्रतिगृह्णाति स न दत्ततेऽथ मुच्यते ॥२॥ स यथा
तत्र नादाखेतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तज्ज्ञास्य विज-

भा० अविद्वांसु विकारानृताभिमन्यः पुनर्याघादिभावं देवता-
दिभावं वा यथा कर्म यथा श्रुतं प्रतिपद्यते । यदात्माभि-
मन्यन्मभिमन्यिहते मोक्षबन्धने यच्च मूलं जगतो यदा-
यतनाः यत्प्रतिष्ठासु सर्व्याः प्रजाः यदात्मकसु सर्व्ये यच्चा-
यममृतमभयं शिवमद्वितीयं तत्सत्यं स आत्मा तवातस्त
त्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थममकृदाक्यं । कः पुनरस्मा
श्वेतकेतुस्त्वंगद्वार्थः । याऽहं श्वेतकेतुरुद्दालकस्य पुत्र
इति वेदात्मानमादेशं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाय चाश्रुतममत
मविज्ञातं विज्ञातुं पितरं पप्रच्छ कथं नु भगवः स
आदेशो भवतीति । स एषोऽधिकृतः श्रोता मन्ता विज्ञाता
तेजोबन्धनमयकार्यकरणसङ्घातं प्रविष्टापरेव देवता नामक
पञ्चाकरणाद्यादर्शे इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादीनां
प्रतिबिम्बरूपेण स आत्मानं कार्यकारणभ्यः प्रविभक्तं
सद्रूपं सर्व्वात्मानं प्राक् पितुः श्रवणान्न विजज्ञौ । अयं दानो

आ० तत्रेदिशत्य शरीरद्वयविशिष्टस्य विरोधादशरीरं ब्रह्मात्मत्वं
विधातुमशक्यमिति मन्वानस्योदयति । कः पुनरिति ॥ त्वंपदेन
वाच्यस्य लक्ष्यस्य वा ब्रह्मत्वायोगत्वेनोच्यते । नाद्योऽङ्गीकारान्न
द्वितीयो शरीरद्वयविशिष्टोपलक्षितस्य श्रोत्रत्वाद्यध्यासास्पदस्य
त्वंपदलक्ष्यस्य ब्रह्मत्वविधाने विरोधाऽस्फुरन्नादिति परिहरति ।
याऽहमिति ॥ विज्ञाय च वेदेति पूर्व्वेन सह सम्बन्धः । तस्य सतः

उ० ज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ २ ॥ ॥ १६ ॥ इति
छान्दोग्योपनिषत्सु षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

भा० पित्रा प्रतिबोधितस्तत्त्वमसीतिदृष्टान्तेर्हेतुभिश्च तत्पितृ-
रस्य ह किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विजज्ञौ विज्ञातवान्।
द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थं ॥ १६ ॥

किं पुनरत्र षष्ठे वाक्यप्रमाणेन जनितं फलितमात्मनि
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतत्वं विज्ञाननिवृत्तिस्य फलं वय-
मवोचाम। त्वंशब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मनुज्ञाधिकृतमवि-
ज्ञातविज्ञानफलार्थं। प्राक्कैतस्माद्विज्ञानादहमेवं करि-
ष्याम्यग्निहोत्रादीनि कर्माण्यहमत्राधिकृतः। एषाञ्च
कर्माणां फलमिहामुत्र च भोक्ष्ये कृतेषु वा कर्मासु कृत-
कर्त्तव्यः स्यामित्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतोऽस्मीत्यात्मनि
यद्विज्ञानमभूत्तस्य यत्सज्जगते मूलमेकमेवाद्वितीयं
तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवर्त्तते। विरोधात्।

आ० सकाशादौपाधिको भेदो वस्तुतस्त्वैक्यमिति मत्वाह। तेजोऽब्रह्म-
यमिति ॥ त्वंपदार्थं श्वेतकेतुं निर्द्धार्य तद्वासेत्यादि व्याचष्टे।
आत्मानमिति ॥ १६ ॥

अज्ञातार्थप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मणि नोपप-
त्तिरिति मन्वानस्योदयति। किं पुनरिति ॥ अत्रात्मनीति
सम्बन्धः। स्वप्रकाशे स्वप्रकाशातिशयस्य मानफलस्यासम्भवेऽप्य-
ध्यस्तव्यावृत्तिसत् फलं भविष्यतीत्युत्तरमाह। कर्त्तृत्वेति ॥ अत्र
तस्य अवयवायामतस्य मननायाविज्ञातस्य विज्ञानफलसिद्धये
आधिकृतं यमर्थं त्वम्पदवाच्यमवोचाम। तस्य आत्मनि क्रियाक-
र्तृत्वे फलभोक्तृत्वे च यन्मिथ्येवाधिकृतत्वविज्ञानं तद्विद्वत्तिर्मान-

भा० न ह्येकस्मिन्निदृश्यात्मात्मन्ययमहमस्मीति विज्ञाते ममे-
 दमनेन कर्तव्यमिदं कृत्वाऽस्य फलं भोक्ष्य इति वा भेद-
 विज्ञानमुपपद्यते । तस्मात् सत्याद्वितीयात्मविज्ञाने विका-
 रानृतजीवात्मविज्ञानं निवर्तत इति युक्तं ॥ ननु तत्त्व-
 मसीत्यत्र त्वंशब्दवाच्येऽर्थे मद्बुद्धिरादिशब्दे । यथा आदि-
 त्यमनआदिषु ब्रह्मादिवुद्धिः । यथा च लोके प्रतिमा-
 दिषु विष्ण्वादिवुद्धिस्तदत् । ननु मदेव त्वमिति यदि
 मदेव श्वेतकेतुः स्यात् कथमात्मानं न विजानोयात्
 येन तस्मै तत्त्वमसीत्युपदिश्यते । न । अदित्यादिवाक्यैर्वैल-
 चण्यात् । आदित्या ब्रह्मेत्यादाविति शब्दव्यवधानान्न साचा-

ष्या० फलमिति योजना ॥ यथाक्तं मानफलमेव प्रपञ्चयति । प्राक्चेति ॥
 अहमेवात्राधिकृतश्चेति चकारस्य सम्बन्धस्तस्यैव अहमेत्यर्थः ॥ विरो-
 धमेव स्फोरयति । न हीति ॥ प्रमाणफलमुपसंहरति । तस्मा-
 दिति ॥ तत्त्वमसीति वाक्यं मुख्यकत्वपरमिति स्वपक्षमुक्त्वा परपक्षं
 शङ्कते । नन्विति ॥ आध्यात्मिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यात्कलम्बन-
 मिति स्वपक्षं दृष्टान्तोक्त्वा सिद्धान्तं दधयति । नन्विति ॥ श्वेत-
 केतोः सम्भाव्यत्वे तदज्ञानायोगादमलदुपदेशमिद्विदित्यर्थः ।
 किमध्यासवाक्यसामान्यादाध्यात्मिकमेकत्वं सामानाधिकरण्या-
 लम्बनं किं वा मुख्यकत्वे बाधकसङ्गावादिति विकल्प्याद्यं दृष-
 यति । नेत्यादिना ॥ यथा लोके श्रुतिक्तां रजतमिति प्रत्यतीत्या-
 दाविति शब्दपरं सामानाधिकरण्यं न वस्तुनिष्ठं दृष्टं तथा-
 ऽध्यासवाक्यानामप्यादित्या ब्रह्मेत्यादेश इत्यादीनामिति शब्दपर-
 सामानाधिकरण्यवशादवस्तुनिष्ठत्वं गम्यते न तथा तत्त्वमसि-
 वाक्यस्यावस्तुनिष्ठत्वमिति शब्दपरत्वाभावेन सामानाधिकर-
 ण्यस्य स्वरूपपर्यवसायित्वनिश्चयादित्यर्थः । इह त्विति प्रकार-
 बोधितः । इह प्रवेशं दर्शयित्वेत्यत्र तेजावन्नमयं सङ्घातमिद्वेति
 व्यपदिशति । जीवब्रह्मणोर्भेदयाहिप्रमाणविरोधान्न मुख्य

भा० ब्रह्मत्वं गम्यते । रूपादिमत्त्वाद्यादित्यादीनामाकाशमनसो-
 सेति शब्दव्यवधानादेवाब्रह्मत्वमिह तु सत एव देहप्रवेशं
 दर्शयित्वा तत्त्वमसीति निरङ्कुशं सदात्मभावमुपदिशति ।
 ननु पराक्रमादिगुणः सिंहेऽपि त्वमितिवत्तत्त्वमसीति
 स्यात् न मृदादिवत्सदेकमेवाद्वितीयं । सत्त्वमित्युपदे-
 शात् । न चोपचारविज्ञानात्तस्य तावदेव चिरमिति
 सत्त्वमस्तिरूपमिदं गच्छते । मृषात्वादुपचारविज्ञानस्य । त्व-
 मिन्द्रो यम इतिवत् । नापि स्तुतिरनुपास्यत्वात्श्वेतकेतोः ।
 नापि सत्त्वमस्येतकेतुलोपदेशेन स्तुयते । न हि राजा दाम-
 स्वमिति स्तुतः स्यात् । नापि सतः सर्वात्मन एकदेशनि-

षा० मेकत्वं किन्तु चैतन्यगुणयोगाद्वैगम्यमिति द्वितीयं शङ्कते । नन्विति ॥
 यथा मृदादि कारणमेव घटादि कार्यं न पृथगस्ति तथा सर्वं
 मिदमाकाशादिकार्यं सन्मात्रं तत्र सर्वप्रकारभेदरहितमेक
 रसमबाधितमित्युपदेशदर्शनान्न गौणमेकत्वमित्युत्तरमाह ।
 नेत्यादिना ॥ इतश्च नोपचरितमेकत्वमित्याह । नचेति ॥ औप-
 चारिकविज्ञानस्य मृषात्वे दृष्टान्तमाह । त्वमिति ॥ किञ्च गौण
 त्वमेकत्वं वदता स्तुत्यर्थं विधिपरत्वं वा वाक्यस्य वक्तव्यं । आद्ये-
 ऽपि श्वेतकेतोः सेतो वा वस्तुनः स्तुतिरिति विकल्प्याद्यं दूषयति ।
 नापीति ॥ उपास्यत्वात्सतः स्तुतिरिति द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति ।
 नापि सदिति ॥ इतश्च श्वेतकेतुलोपदेशेन सेतो न स्तुतिरि-
 त्याह । नापि सत इति ॥ श्वेतकेतोरुपास्यत्वेन स्तुत्यसम्भवेऽपि
 कर्तृत्वात्कर्मसु तत्तत्तावकत्वं वाक्यस्य युक्तमित्याशङ्क्य कर्मविध्य
 सन्निधानात्सदात्मत्वमात्रप्रतीतिश्च नैवमित्याह । न चेति ॥ विक-
 ल्पान्तरमुद्धावयति । ननु सदस्मीतीति ॥ एकविज्ञानेन सर्व-
 विज्ञानवचनविरोधान्न दृष्टिविधिपरत्वमित्युत्तरमाह । न-
 न्विति ॥ गौणपक्षेऽपि तुल्यानुपपत्तिरित्यपेक्षार्थः । एकविज्ञा-
 नेन सर्वविज्ञानश्रुतेर्न विरोधोऽस्तीति पूर्ववाद्याह । नेति ॥

भा० रोधो युक्तः । तत्त्वमसीति देशाधिपतिरिव यामाध्यक्षत्व-
मिति । न चान्या गतिरिह सदात्मलोपदेशादर्थान्तरभूता
सम्भवति । ननु सदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्त्तव्यतया
चोद्यते नत्वज्ञातं सदस्मीति ज्ञाप्यत इति चेत् ॥ नन्वस्मिन्
पक्षेऽप्यश्रुतं श्रुतं भवतीत्याद्यनुपपन्नं । न । सदस्मीति बुद्धि-
विधेः सुत्यर्थत्वात् । नाचार्यवान् पुरुषो वेद । तस्य ताव-
देव चिरमित्युपदेशात् । यदि हि सदस्मीति बुद्धिमात्रं
कर्त्तव्यतया विधीयते नतु त्वंशब्दवाच्यस्य मद्रूपत्वमेव
तदा नाचार्यवान्वेदेति ज्ञानोपायोपदेशो वाच्यः स्यात् ।
यथाग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमादिव्यर्थप्राप्तमेवाचार्यवत्त्व-

या० नेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं दृष्टिविधिस्तुतिः कार्यकारणा-
नन्त्यादियुक्तिभिरुपपादितत्वाद्विपक्षे चासम्भावनादिनिरास-
समर्थाचार्यवत्त्वोपदेशानर्थक्यादौपदेशिकज्ञानमात्रेण विध्यनु-
ष्ठानसिद्धेर्विध्यपेक्षितं तस्य च तन्नवाक्षेपादित्युत्तरमाह ।
नाचार्यवानिति ॥ तदेव विद्योति । यदि हीति ॥ आचार्यं
वत्त्वमिति नोपदिश्यत इति शेषः ॥ इतश्च नेदं वाक्यं दृष्टिविधि
परमेष्ट्यमित्याह । तस्येति ॥ सदात्मत्वसाक्षात्कारादनेऽपि
सकृदनुष्ठितपरोक्षबुद्धिमात्रान्नोक्तसम्भवादिलम्बाभिधानमनर्थक
मापद्यत । यथा सकृदनुष्ठितादपि यागाद्ववति स्वर्गस्तद्वदिह
च चिरमिति क्षेपकरणं मोक्षस्येति । तस्मान्नदं दृष्टिविधि-
परमित्यर्थः ॥ किञ्च विधिवादिना प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्या-
प्रामाण्यं विपर्ययासन्नक्षरणं वा वाच्यं तदुभयं दुर्वाच्यमित्याह ।
नचेति ॥ तत्त्वमसीत्यधिकारिणं प्रत्युक्ते सति प्रमाद्यभूतेन तेन
वाक्येन जनिता सङ्गच्छाहमिति या तस्य बुद्धिस्तां निवर्त्तयितुं
नाहं सदिति वक्तवती बुद्धिरत्यग्रेति न शक्यते वक्तुं । विवेकवतः
श्रुतवाक्यस्य तथाविधबुद्धानुत्पादात्त वाधिकारिणः श्रुतवाक्यस्य
सङ्गच्छाहमिति बुद्धिर्नोत्यग्रेति वक्तुं शक्यं । अधिकारिणः प्रमिति-

भा०मिति तद्वत् । तस्य तावदेव चिरमिति चाक्षेपकरणं न
 युक्तं स्यात् । सदात्मतत्त्वे विज्ञातेऽपि सद्बुद्धिमात्रकरणे
 मोक्षप्रसङ्गात् । नच तत्त्वमसीत्युक्तेनाहं सदितिप्रमाण-
 वाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्त्तयितुं शक्या नोत्पन्नेति वाक्यं
 वक्तुं । सर्वोपनिषदाक्यानां तत्परतयैवोपचयात् ।
 यथाग्निहोत्रादिविधिजनिताग्निहोत्रादिकर्त्तव्यताबुद्धीना-
 मतथार्थत्वमनुत्पन्नत्वं वा न शक्यते वक्तुं तद्वत् । यदुक्तं
 सदात्मा सन्नात्मानं कथं न जानीयादिति । नासौ दोषः ।
 कार्यकारणमङ्गातव्यतिरिक्तोऽहं जीवः कर्त्ता भोक्ते-
 त्यपि स्वभावतः प्राणिनां विज्ञानादर्शनात् किमु तस्य

आ० जनको वेद इति न्यायात् । नच वेदप्रत्ययो यथाज्ञाया बुद्धेर्वाधक-
 स्तस्य स्वाप्नेदप्रत्ययवन्मिथ्यात्वानुमानादित्यर्थः ॥ इतश्च तत्त्वमसि-
 वाक्यं वस्तुपरमेवेत्याह । सर्वोपनिषदिति ॥ तत्त्वमसिवाक्यान्
 यथार्था बुद्धिर्नापि न भवत्येव बुद्धिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेनाह ।
 यथेति ॥ जीवे भासमानेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावो ब्रह्म-
 त्युक्तमनूय दूषयति । यदुक्तमिति ॥ लोकायतातिरिक्तानां
 देहादतिरेको जीवस्य स्वाभाविकोऽपि नावभासते तथा ब्रह्म-
 भावोऽपि । तस्यानाद्यनिर्वाच्याज्ञानसामर्थ्यादेव नावभासित्यतः ।
 तथाच तस्मिन् भासमानेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावो ब्रह्मेत्य-
 युक्तं व्याख्यभावादित्याह । कार्येति ॥ देहव्यतिरिक्तात्मवादि-
 नामात्मनि भाति देहव्यतिरिक्तोऽपि भात्येवेति व्याप्तिसिद्धि-
 रित्याशङ्क्याह । कथमिति ॥ देहादिसङ्घातादतिरिक्तोऽहमित्येवं
 व्यतिरिक्तविज्ञाने सति कथं तेषां कर्त्तृत्वादिविज्ञानं सम्भवति ।
 न हि सङ्घाताभिमानविगमे तद्युज्यते । नच तन्नास्त्येव दृष्ट-
 मानत्वादित्यर्थः ॥ सिद्धे दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदिति ॥
 देहाद्यतिरिक्तस्य सतोऽप्यप्रतिभानवत्सदात्मकस्यापि श्वेतकेतो-
 र्देहादिध्वात्माभिमानित्वात्सदात्मनि ब्रह्मणि विज्ञानं न स्यादतः

उ० ॥ ॐ ॥ अधीहि भगव इति होपाससाद सनत्कु-
मारं नारदस्तः ॥ होवाच यद्वेत्य तेन मोपसीद

भा० सदात्मविज्ञानं ॥ कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति तेषां
कर्तृत्वादिविज्ञानं सम्भवति । दृश्यते च । तद्वत्तस्यापि
देहादिष्व्वात्मबुद्धित्वान्न स्यात्सदात्मविज्ञानं । तस्माद्विका-
रानृताधिष्ठतजीवात्मत्वविज्ञाननिवर्त्तकमेवेदं वाक्यं तत्त्व-
मसीति सिद्धमिति ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः
कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ६ ॥

ॐ तत्सत् ॥ परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठा-
ऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरतयैवाप्युक्तः । न संताऽर्वा-

ध्या० स्तत्त्वभावस्यापि ब्रह्मभावस्यापतिमानमज्ञानकृतमित्यर्थः ॥
वाक्यस्यार्थान्तरपरत्वासम्भवे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥
महावाक्यस्योक्त्या विधयार्थान्तरपरत्वासम्भवादिकांगेऽनुताभि-
सन्धिक्षतेऽयं जीवात्मेत्येवं रूपं यन्मिथ्याज्ञानं तस्य गमिदा-
नस्य निवर्त्तकमेवेदं तत्त्वमसिवाक्यं न त्वभूतप्रादुर्भावफलमि-
त्येवं जीवब्रह्मणोरैक्यं सर्वोपनिषत्सारभूतं स्थितमित्यर्थः ॥
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकश्रीयुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदा-
नन्दज्ञानकृतायां श्रीशङ्करभगवत्कृतच्छान्दोग्यभाष्यटीकायां
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥ ॐ तत् सत् ॥

ॐ । षष्ठसप्तमयोरध्याययोः सम्बन्धं वक्तुकामः षष्ठे कृतं
कीर्त्तयति । परमार्थति ॥ उक्तमाधिकारिणं प्रत्यबाधिततत्त्व-
बोधनं प्रधानं तत्परोऽतीतोऽध्यायः स सतो ब्रह्मणः प्रथ-
ङ्निश्चयपरत्वमैव व्याख्यात इत्यर्थः ॥ अध्यायान्तरभूमिकामा-
रब्धयति । न सत इति ॥ मध्यममधिकारिणं प्रति परम्परया

उ० ततस्त उर्द्ध्वं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाक्पूर्वेदं भग-
 वोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमि-
 तिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं
 देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-

भा० ग्विकारलक्षणानि तत्त्वानि निर्दिष्टानीत्यतस्तानि नामा-
 दीनि प्राणान्तानि क्रमेण निर्दिश्य तद्वारेणापि भूमाख्यं
 निरतिशयं तत्त्वं निर्दिक्ष्यामीति आखाचन्द्रदर्शनवदितीमं
 सप्तमं प्रपाठकमारभते । अनिर्दिष्टेषु हि सतोऽर्वाकृत्त्वेषु
 सन्मात्रे च निर्दिष्टेऽन्यदण्यविज्ञातं स्यादित्याशङ्का कस्य-
 चित्स्यात्मा मा भूदिति वा तानि निर्दिदिक्षति । अथवा
 मोषानारोहणवत्स्थूलादारभ्य सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च बुद्धि-
 विषयं ज्ञापयित्वा तदतिरिक्ते स्वाराजोऽभिषेक्ष्यामीति
 नामादीनि निर्दिदिक्षति । अथवा नामाद्युत्तरोन्तर-
 विशिष्टानि तत्त्वान्यतितराञ्च तेषामुत्कृष्टतमं भूमाख्यं

आ० ब्रह्मात्मत्वमुपदेष्टुं सप्तमप्रपाठकप्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वत्रापि ब्रह्मा-
 त्मत्वमेवोपदेष्टुमिष्टञ्चेत्किमिति तर्हि नामादीनि तत्त्वानि निर्दि-
 श्यन्ते तत्राह । अनिर्दिष्टेऽस्त्विति ॥ वाशब्दः शङ्कानिरासाये-
 त्यर्थः । यद्वा इथोरध्याययोरद्वितीयब्रह्मात्मविषयत्वाविशेषेऽपि
 साक्षात्पारम्पर्याभ्यामपौनरुक्त्यमुक्तं सम्प्रति नामादीनामुत्तरो-
 न्तरभूयस्त्वविशिष्टानां सन्मात्रविज्ञानेनाज्ञानादेकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानमयुक्तमित्याशङ्क्य ब्रह्मविदः सर्वज्ञत्वं स्पष्टीकर्तुमु-
 त्तरयज्ञान्तरपारम्भ इत्याह । निर्दिष्टेऽस्त्विति ॥ नामादिसञ्ज्ञो-
 र्जनस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथवेति ॥ अथमोऽधिकारी नामा-
 दीनि ब्रह्मत्वेनेपास्य वत्फलञ्च भुक्त्वा क्रमेण साक्षाद्ब्रह्मभावं

उ० विद्यां भूतविद्यां सत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सपदेव-
जनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥२॥ सोऽहं भगवो
मनुविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतं खेव मे भग-
वद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भग-

भा० तत्त्वमिति तत्सुत्यर्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः । आ-
ख्यायिका तु परविद्यास्त्यर्था । कथं नारदो देवर्षिः
कृतकर्त्तव्यः सर्वविद्योऽपि मन्त्रनात्मज्ञत्वाच्छुशोचैव किमु
वक्तव्यमन्योऽल्पविज्जनुरकृतपुण्यातिशयोऽकृतार्थ इति ।
अथवा नान्यदात्मज्ञानान्निरतिशयश्रेयःसाधनमस्तीत्यं-
तत्प्रदर्शनार्थं मन्त्रकुमारनारदाख्यायिकाऽऽरभ्यते ।
येन सर्वज्ञानसाधनशक्तिमग्नस्यापि नारदस्य देवर्षिः
श्रेयो न बभूव येनोत्तमाभिजनविद्यावृत्तसाधनशक्ति-
सम्पत्तिनिमित्ताभिमानं हित्वा प्राकृतपुरुषवत्सनत्कुमार-
मुपमसाद श्रेयःसाधनप्राप्तयेऽतः प्रख्यापितं भवति
निरतिशयप्राप्तिसाधनत्वमात्मविद्याया इति । अधीहि
अधीष्व भगवो भगवन्निति हि किन्नापममाद । अधी-

था० प्राप्नोतीति प्रदर्शयितुमुत्तराग्र्य इत्यर्थः ॥ शाखाचन्द्रनिदर्श-
नन्यायन मध्यमस्याधिकारिणो ब्रह्मसिद्धिर्लोकार्थं मध्यमस्या
धिकारिणो ध्यानार्थं वा नामादिसङ्कीर्तनमित्युक्तमिदानीमुक्त-
ममेवाधिकारिणमधिकृत्य भूमस्त्यर्थं नामादिवचनमिति मता
न्तरमाह । अथवा नामादीति ॥ अध्यायसम्बन्धमुक्ताऽऽख्या-
यिकासम्बन्धमाह । आख्यायिका त्विति ॥ सुत्यर्थत्वमेव प्रश्न-
पूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ तथा च परविद्याया

उ० वः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारय-
त्विति तं होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीषा नामे
वैतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

भा० हि भगव इति मन्त्रः । सनत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मनिष्ठं
नारद उपसन्नवान् । तं न्यायेनोपसन्नं होवाच यदात्मवि-
षये किञ्चिद्वेत्य तेन तत्प्रस्थापनेन मामुपसीदेदमहं
जाने इति ततोऽहं भवतो विज्ञानात्ते तुभ्यमूर्ध्वं वक्ष्यामी-
त्युक्तवति स होवाच नारद ऋग्वेदं भगवोऽध्वेमिस्मरामि ।
यद्वेत्येति विज्ञानस्पष्टत्वात्तथा यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं
चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहामपुराणं पञ्चमं
वेदं वेदानां भारतपञ्चमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः ।
व्याकरणेन हि पदादिविभागश्च ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते ।
पित्र्यं श्राद्धकल्पं । राशिगणितं दैवमुत्पातज्ञानं । निधिं
महाकालादिनिधिशास्त्रं । वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रं । एकायनं
नीतिशास्त्रं । देवविद्यां निरुक्तं । ब्रह्मण ऋग्यजुःसामा-

आ० कृतार्थत्वात्तस्याः स्तुतिरत्र विवक्षितेति शेषः । अतीताध्याया-
दिषु सदात्मविज्ञानादन्यदेव देवतोपासनं मोक्षसाधनमित्या-
शङ्क्य तन्निषेधे सदात्मविज्ञानस्यैव मोक्षसाधनं ब्रह्मोक्तुमा-
ख्यायिका प्रवृत्तेति यद्वैतान्तरमाह । अथवेति ॥ द्वितीयमा-
ख्यायिकातात्पर्यं प्रपञ्चयति । येनेत्यादिना ॥ सर्वस्यापि ज्ञेयस्य
सर्वज्ञानं तस्य साधनमुत्पादनं तत्र शक्त्या सम्पन्नो वेदवेदाङ्गा-
भिन्नत्वं तस्यापीति यावत् । अस्ति हि नारदस्योक्तमाभिजने
अन्तः । ब्रह्मणो मानसपुत्रत्वादस्ति वेत्तमकर्मविद्या अस्ति च

उ० वेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो
वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वीकोवा-

भा० ख्यस्य विद्या ब्रह्मविद्या शिवाकल्पकन्दश्चितयस्ताः । भूत-
विद्यां भूततन्त्रं । चत्रविद्यां धनुर्वेदं । नचत्रविद्यां ज्योतिषं ।
सर्पदेवजनविद्यां सर्पविद्यां गारुडं । देवजनविद्यां गन्धयुक्ति-
नृत्यगीतवाद्यशिन्पादिविज्ञानानि । एतत्सर्वं हि भगवोऽ-
धेमि । सोऽहं भगव एतत्सर्वं जानन्नपि मन्त्रविदेवास्मि
शब्दार्थमात्रविज्ञानवानेवास्मीत्यर्थः । सर्व्वे हि शब्दाऽभि-
धानमात्रमभिधानं च सर्व्वं मन्त्रेष्वन्तर्भवति । मन्त्रवि-
देवास्मि । मन्त्रवित्कर्मविदित्यर्थः । मन्त्रेषु कर्माणीति हि
वक्ष्यति नात्मविज्ञात्मानं वेद्मि ॥ नन्वात्मापि मन्त्रैः प्रका-
श्यत एवेति कथं मन्त्रविच्च नात्मयित् । न । अभिधानाभि-
धेयभेदस्य विकारत्वात् । नच विकार आत्मयति । नन्वा-
त्मात्मशब्देनाभिधीयते । न । यतो वाचा निवर्त्तन्तं । यत्र

आ० वृत्तं सदाचरणमस्ति च अवगच्छानादिसाधनादिसाधनशक्त्यानां
धर्माधर्मनाधनस्य वा शरीरस्य शक्तेः सम्पत्तिश्च जन्मादयो
निमित्तमस्याभिमानस्य तं त्यक्तेति यावत् । इतिशब्दाऽध्या-
याख्यायिकयोः सम्बन्धोक्तिसमाख्यार्थः । अध्ययनेन ज्ञानं लभ्यते ॥
तथा चाधीष्व ज्ञापयेत्यर्थः । मन्त्र उपसदनस्येति शेषः । न्यायतः
समित्याखरित्यादिशब्दोक्तविधिवशादिति यावत् ॥ अथय
नवाचि पदं स्मरणपरतया कथं व्याख्यातमित्याशङ्काह । यद्व-
त्येति ॥ गन्धयुक्तिः कुङ्कुमादिसम्पादनं ॥ तर्हि सर्व्वेषु स्वत-
न्त्रत्वं कृतकतोऽसीत्याशङ्काह । सोऽहमिति ॥ कथं मन्त्रवि-
दित्यस्य कर्मविदात व्याख्यानमित्याशङ्काह । मन्त्रेति ॥ ब्रह्म-

उ० क्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्र-
विद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवेतन्ना-

भा० नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतेः । कथं तर्ह्यात्मैवाधस्तात् आत्मे-
त्यादिशब्दा आत्मानं प्रत्याययन्ति । नृष दोषः । देहवति
प्रत्यगात्मनि भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो देहादीनामा-
त्मात्मत्वे प्रत्याख्यायमाने यत्परिशिष्टं सदवाच्यमपि प्रत्या-
ययति । यथा सराजिकायां दृश्यमानायां क्वचध्वजपता-
कादिव्यवहितेऽदृश्यमानेऽपि राजन्येष राजा दृश्यत
इति भवति शब्दप्रयोगस्तत्र कोऽसौ राजेति राजविशेष-
निरूपणायां दृश्यमानेतरप्रत्याख्यानेऽन्यस्मिन्नदृश्यमाने-
ऽपि राजनि राजप्रतीतिर्भवेत्तदत् । तस्मात्कोऽहं मन्त्रवि-
त्कर्माविदेवास्मि कर्म कार्यञ्च सर्व्वं विकार इति विका-
रश्च एवास्मिनात्मविन्नात्मप्रकृतिस्वरूपश्च इत्यर्थः । अत
एवोक्तमाचार्यवान् पुरुषो वेदेति । यतो वाचो निवर्त्तन्त

आ० विदेव नात्मविदित्यत्र विरोधं चोदयति । नन्विति ॥ मन्त्रवित्त्वेत-
त्प्रकाशात्मवित्त्वमपि स्यात्तदभावे मन्त्रवित्त्वमपि न युक्तमित्यर्थः ।
अभिधानमभिधेयमित्येवं रूपस्य भेदस्य विकारत्वेन मिथ्यात्वादा-
त्मनश्च विकारत्वानङ्गीकारान्मन्त्रप्रकाशत्वाभावान्न विरोध इति
परिहरति । नाभिधानेति ॥ आत्मनो विकारत्वाभावेऽप्यभिधेय-
त्वमेष्टव्यमिति शङ्कते । नन्विति ॥ श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन निराचष्टे ।
नेत्यादिना ॥ आत्मशब्देनात्मनोऽभिधेयत्वाभावे वाक्यशेषादिवि-
रोधः स्यादित्याशङ्कते । कथं तर्हीति ॥ आत्मशब्देनावाच्यस्यात्मन-
स्तेन लक्षणाया प्रतिपत्तिसम्भवान्नोपक्रमोपसंहारविरोधोऽस्तीत्यु-
त्तरमाह । नैष दोष इति ॥ विशिष्टे गृहीतशब्दो विशेषणे

उ० मोपास्वेति ॥ ४ ॥ स यो नामब्रह्मेत्युपास्ते याव-
न्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो

भा० इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। श्रुतमागमज्ञानमस्येव हि यस्मान्मे मम
भगवद्भोगो युष्मत्सदृशेभ्यस्तत्कामति शोकं मनस्ता-
पमकृतार्थबुद्धितामात्मविदित्यतः सोऽहमनात्मवित्तात् हे
भगवः शोचात्मकृतार्थबुद्ध्या मन्तणे सर्वदा तं मा मां
शोकस्य शोकसागरस्य पारं तं भगवांस्तारयत्वात्मज्ञानो-
दुपेन कृतार्थबुद्धिमापादयत्वभयं गमयत्वित्यर्थः। तमेव-
मुक्तवन्तं होवाच यदै किञ्चितदध्यगीष्टा अधीतवानस्यथ-
यनेन तदर्थज्ञानमुपलक्ष्यते ज्ञातवानमीत्येतन्नामैवेतत्।
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः। नाम वै च्छब्देना
यजुर्वेद इत्यादि। नामैवेतत्। नामोपास्व ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्या।

आ० प्रत्युक्ते यत्तन्मात्रं परिशिष्टं तदवाच्यमपि लक्षणया बोधयती
त्यर्थः। केवलात्मविषयस्यात्मशब्दस्य तद्दर्शनमन्तरंगं विशिष्टा-
त्मदृष्टिमात्रेण कथं प्रयोगः कथं वा तत्प्रयोगेऽपि विवक्षितात्म-
धीरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति। यथेत्यादिना ॥ आत्मनो
मुख्यत्वात् मन्त्रप्रकाशत्वाभावे फलितमाह। तस्मादिति ॥
शब्दार्थज्ञानमात्रेणात्मवित्त्वं न भवतीत्यनेनाचार्यापदेशजनित
ज्ञानवत् एवात्मवित्त्वमित्युक्तं तत्र प्रमाणमाह। अत एवेति ॥
औपदेशिकज्ञानविषयत्वं तर्हि स्वीकृतमित्याशङ्काह। यत इति ॥
मा तर्हि तवात्मविद्या भूदित्याशङ्क्य शोकनिवृत्त्युपायत्वेन तद-
पेक्षां सूचयति। श्रुतमिति ॥ आत्मज्ञानोदुपेनात्मज्ञानाख्येन
ज्वेनेति यावत्। कथं मदीयमर्थज्ञानं सर्व्वं नाममात्रमित्या-
शङ्काह। वाचारम्भणमिति ॥ उक्तमुपपादयति। नाम वेति ॥
तदुपसंहरति। नामैवेति ॥ केन रूपेणोदं नामादत्तमित्या-

३० नामब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति
नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ ५॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञा-
पयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति-

भा० यथा प्रतिमां विष्णुबद्धोपास्ते तदत् । स यस्तु नामब्रह्मेत्यु-
पास्ते तस्य यत्फलं भवति तच्छृणु यावन्नाम्नो गतं यावन्नाम्नो
गोचरं । तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथा कामचारः काम-
चरणं राज्ञ इव स्वविषये भवति । यो नामब्रह्मेत्युपास्ते
इत्युपसंहारः । किमस्ति भगवो नाम्नो वाव भूयोऽधिकतरं
यद्वद्वा दृष्ट्यर्थमन्यदित्यभिप्रायः । मनत्कुमार आह नाम्नो
वाव भूयोऽस्तेवेत्युक्त आह यद्यस्ति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ १ ॥

वाग्वाव। वागितीन्द्रियजिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु स्थितं
वर्णानामभिव्यञ्जकं। वर्णंश्च नामेति नाम्नो वाग्भूयमेत्युच्यते।

आ० शङ्काह । नामेति ॥ उपान्तिप्रकारं दृष्टान्तेन स्फुटयति ।
यद्येति ॥ नाम्नि ब्रह्मदृष्टोपास्तमाने किं स्यादित्याह । स
यस्त्विति ॥ यो नामेत्यादिवाक्यस्य पौनःपुन्यमित्याशङ्काह । यो
नामेति ॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्युक्तं वाङ्नाम्नोरेकत्वाद्याप्यथापेक्षत्वा-
नुपपत्तिरित्याशङ्क्यथाचष्टे । वागितीन्द्रियमिति ॥ जिह्वामू-
लादिष्वित्यादिष्वेतेषां ऋग्वेदोदौक्तनासिकातान्नि ॥
द्वान्ते । वागिन्द्रियस्य वर्णंश्चोऽभिव्यक्तेभ्यो भूयस्तेऽपि नामस्तु
भूयस्त्वं कुतस्त्यमित्याशङ्काह । वर्णंश्चेति ॥ तयोर्वाक्ययुक्तभावे

उ० हासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं
 दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-
 विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेव-
 जनविद्यां दिवश्च पृथिवीश्च वायुश्चाकाशश्चापश्च
 तेजश्च देवाश्च मनुष्याश्च पशुश्च वयांसि
 च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकां
 धर्मेश्चाधर्मेश्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च
 हृदयज्ञश्चाहृदयज्ञश्च यदेवाद्वाभविष्यन्न धर्मे ना
 धर्मे यज्ञापिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधुनासाधु न
 हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवेतत्सर्वं विज्ञापयति
 वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते
 यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
 यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय

भा० कार्याद्धि कारणं भूयो दृष्टं लोके। यथा पुत्रात्पिता तद्वत्।
 कथं च वाङ्मात्रो भूयसीत्याह। वाग्या च्छब्दं विज्ञापय-
 त्यामृशब्द इति। तथा यजुर्वेदमित्यादि समानं। हृदयज्ञं
 हृदयप्रियं। तद्विपरीतमहृदयज्ञं। यद्यदि वाङ्मात्रवि-
 द्यद्वागभावेऽध्यापनाभावस्तदर्थं श्रवणाभावस्तच्छ्रवणाभावं
 धर्मादि न व्यज्ञापिष्यन्नविज्ञातमभविष्यदित्यर्थः। तस्मा-

आ० ऽपि कथं व्याप्यव्यापकत्वमित्याशङ्क्याह। कार्याद्धीति॥ वाचो
 नास्मो भूयस्त्वं प्रत्यपूर्वकं प्रपञ्चयति। कथञ्चेत्यादिना॥ इतश्च
 वाचो भूयस्त्वन्नेष्टव्यमित्याह। यद्यदीति॥ अन्यथयतिरेकाभां

उ० इतिवाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे
वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचञ्च नाम
च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रा-
नधीयीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुर्वते

भा० द्वागेवैतच्छब्दोच्चारणे मयि विज्ञापयत्यतो भूयसी वाङ्मा-
त्रस्तस्माद्वाचं ब्रह्मेत्युपास्य । समानमन्यत् ॥ २ ॥

मनो मनस्यनविशिष्टमन्तःकरणं वाचो भूयः । तद्वि-
मनस्यनव्यापारवद्वाचं वक्तव्ये प्रेरयति । तेन वाङ्मनस्य-
न्तर्भवति । यच्च यस्मिन्नन्तर्भवति तत्तस्य व्यापकत्वात्ततो
भूयो भवति । यथा वै लोके द्वे वामलके फले द्वे वा कोले
बदरफले द्वौ वाक्षौ विभीतकफले मुष्टिरनुभवति मुष्टिस्तु
फले व्याप्नोति मुष्टौ हि तेऽन्तर्भवतः । एवं वाचञ्च नाम
चामलकादिवन्मनोऽनुभवति स यदा पुरुषो यस्मिन् काले
मनमान्तःकरणेन मनस्यति मनस्यनं विवक्षाबुद्धिः कथं
मन्त्रानधीयीयां चारयेयमित्येवं विवक्षां कृत्वाथाधीते तथा

आ० तस्या भूयस्त्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ॥ स यो वाच-
मित्याद्यन्यदित्युच्यते ॥ २ ॥

मनःशब्दस्य वृत्तिमात्रविषयत्वं व्यावर्त्तयति । मन इति ॥
कथं तस्य वाचो भूयस्त्वं तदाह । तद्धीति ॥ वाचो मनस्यन्त-
र्भावेऽपि कुतो मनसस्तस्या भूयस्त्वं तत्राह । यच्चेति ॥ मनसो
वाग्मादेर्यामिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ इतश्च मनसो

उ० पुत्रांश्च पशूँश्चेच्छेयेत्यथेच्छते इमञ्च लोकममु-
 ज्ञेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको
 मनो हि ब्रह्म मन उपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
 मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य
 यथा कामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपा-
 स्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो
 वाय भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति
 ॥ २ ॥ ३ ॥

भा० कर्माणि कुर्वीयेति चिकीर्षाबुद्धिं कृत्वाय कुरुते पुत्रांश्च
 पशूँश्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां कृत्वा तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथे
 च्छते पुत्रादीन् प्राप्नोतीत्यर्थः । तथेमञ्च लोकममुञ्चापा-
 येनेच्छंयमिति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते प्राप्नोति ।
 आत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं सति मनसि नान्यथेति । मनो
 ह्यात्मेत्युच्यते मनो हि लोकः । सत्यं हि मनसि लोको
 भवति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानञ्चेति । मनो हि लोको यस्मात्त-
 स्मान्मनो हि ब्रह्म । यत एवं तस्मान्मन उपास्वति । स यो
 मन इत्यादि ममानं ॥ ३ ॥

आ० ऽस्ति भूयस्त्वमित्याह । यदेति ॥ विवक्षाबुद्धिनां करोतीति
 शेषः । इच्छेयेतीच्छां कृत्वेति शेषः ॥ तस्यात्मत्वमुपपादयति ।
 आत्मन इति ॥ तस्य लोकत्वं साधयति । सत्येति ॥ १ ॥

उ० सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै सङ्कल्पयते
 ऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्मीरयति
 नाम्नि मन्त्रा एवं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥१॥
 तानि ह वैतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्म-

भा० सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान् । सङ्कल्पोऽपि मनस्यनव-
 दन्तःकरणवृत्तिः कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयविभागेन समर्थनं ।
 विभागेन हि समर्थिते विषये चिकीर्षाबुद्धिर्मनस्यनानन्तरं
 भवति । कथं । यदा वै सङ्कल्पयते कर्त्तव्यादिविषयान्
 विभजते इदं कर्त्तुं युक्तमिति । अथ मनस्यति मन्त्रानधी-
 योयेत्यादि । अथानन्तरं वाचमीरयति मन्त्राद्युच्चारणे ।
 ताञ्च वाचं उ नाम्नि नामोच्चारणनिमित्तं विवक्षां कृत्वेर-
 यति नाम्नि नाममामान्ये मन्त्राः शब्दविशेषाः मन्त्र एकं
 भवन्त्यन्तर्भवन्तीत्यर्थः । सामान्ये हि विशेषोऽन्तर्भवति । मन्त्रेषु
 कर्माण्येकं भवन्ति । मन्त्रप्रकाशितानि कर्माणि क्रियन्ते
 नामन्त्रकमस्मि कर्मा । यद्धि मन्त्रप्रकाशनेन लब्धमन्त्राकं

आ० सङ्कल्पशब्दार्थमाह । सङ्कल्पोऽपीति ॥ का सान्तःकरणवृत्तिर्या
 सङ्कल्पशब्दितेत्याशङ्काह । कर्त्तव्येति ॥ द्विविधे विषये विभा-
 गेन समर्थितेऽपि कथं यथोक्तस्य सङ्कल्पस्य मनसो भूयस्त्वमि-
 त्याशङ्काह । विभागेन हीति ॥ सङ्कल्पस्य कारणत्वान्नमनसस्य
 कार्यत्वादतो भूयस्त्वमित्यर्थः ॥ कार्यकारणभावं तयोराकाङ्क्षा-
 पूर्वकं व्यक्तीकरोति । कथमित्यादिना ॥ मनसः सकाशादाद्यो
 ऽनन्तरभावित्वे विशेषं दर्शयति । ताञ्चेति ॥ नाम्नि मन्त्राणाम-
 न्तर्भावं समर्थयति । सामान्ये हीति ॥ कथं मन्त्रेष्वन्यलब्ध-
 कर्मणामन्तर्भावस्तत्राह । मन्त्रेति ॥ कथं कर्म नामन्त्रकमस्मी-

उ० कानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समकूपतां द्यावापृ-
थिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च समकल्पतामा-
पश्च तेजश्च तेषां संकृप्त्यै वर्षे सङ्कल्पते वर्षस्य
संकृप्त्या अनु सङ्कल्पतेऽनुस्य संकृप्त्यै प्राणाः

भा० सत्कर्म ब्राह्मणेनेदं कर्त्तव्यमस्मै फलमायेति विधीयते। यायु-
त्पत्तिर्ब्राह्मणेपु कर्मणा दृश्यते मापि मन्त्रेषु लब्धमन्त्रा-
कानामेव कर्मणां स्पष्टीकरणं। न हि मन्त्राप्रकाशितं
कर्म किञ्चिद्ब्राह्मणे उत्पन्नं दृश्यते। त्रयोविहितं कर्माति
प्रसिद्धं लोके। त्रयोशब्दश्चर्यजुःसामममाग्या। मन्त्रेषु
कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्ति चाथर्वणं। तस्माद्युक्तं मन्त्रेषु
कर्माण्येकं भवन्तीति। तानि ह वा एतानि मनश्चादीनि
सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पा एकोऽयनं गमनं प्रलयो येषां
तानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकान्युत्पत्तौ सङ्कल्पे
प्रतिष्ठितानि स्युतां समकूपतां सङ्कल्पं कृतवत्याविव हि

षा० दृश्यते ब्राह्मणविहितस्यापि कर्मणा दर्शनादित्याशङ्काह।
यद्वीति॥ ब्राह्मणस्य मन्त्रस्याख्यानरूपत्वादतिस्पष्टमन्त्रानुपल-
म्भेऽपि कल्प्यते मन्त्रोक्तत्वमित्यर्थः॥ एतदेव प्रपञ्चयति। याया
त्वादिना॥ एकस्यां शाखायां यत्कर्म मन्त्रेष्वनुपलब्धं तच्छाखा-
न्तरीयं मन्त्रप्रकाशितं भविष्यति इत्यत्र हेत्वन्तरमाह। त्रयीति॥
तथापि कथं मन्त्रप्रकाशितत्वं तत्राह। त्रयोशब्दश्चेति॥ मन्त्रेषु
कर्माण्यन्तभवन्तीत्यत्र श्रुतेऽनुमतिं कथयति। मन्त्रेऽप्यिति॥
तथापि कथं सङ्कल्पस्य भूयस्त्वमित्याशङ्काह। तर्नाति॥ अय-
नपर्यायत्वेनोक्तगमनस्य क्रियात्वं व्यावर्त्तयति। प्रलय इति॥

उ० सङ्कल्पने प्राणानां संकुप्यै मन्त्राः सङ्कल्पने
मन्त्राणां सङ्कल्प्यै कर्माणि सङ्कल्पने कर्मणां
सङ्कल्प्यै लोकः सङ्कल्पते लोकस्य सङ्कल्प्यै सर्वं
सङ्कल्पते स एष सङ्कल्पः सङ्कल्पमुपास्वेति ॥ २॥

भा० द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निश्चले लक्ष्येते ।
तथा समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च एतावपि सङ्कल्पं कृत-
वत्याविव । तथा समकल्पतामापश्च तेजश्च स्वेन रूपेण
निश्चलानि लक्ष्यन्ते । यतस्तेषां द्यावापृथिव्यादीनां सङ्कल्प्यै
सङ्कल्पनिमित्तं वर्षं सङ्कल्पते समर्थो भवति । तथा वर्षस्य
सङ्कल्प्यै सङ्कल्पनिमित्तमन्नं सङ्कल्पते । वृष्टेर्ह्यन्नं भवत्यन्नस्य
सङ्कल्प्यै प्राणाः सङ्कल्पन्ते । अन्नमया हि प्राणा अन्नोपष्टम्भका
अन्नं दामेति हि श्रुतिस्तेषां सङ्कल्प्यै मन्त्राः सङ्कल्पन्ते ॥
प्राणवान् हि मन्त्रानधीते नावन्तो मन्त्राणां हि सङ्कल्प्यै
कर्माणां हि होत्रादीनि सङ्कल्पन्तेऽनुष्ठेयमानानि मन्त्र-

आ० इतश्च सङ्कल्पस्याप्यस्ति महत्त्वमित्याह । समकल्पतामिति ॥
यतो द्यावापृथिव्यादिषु महत्त्वमपि सङ्कल्पानुवृत्तिर्दृश्यतेऽतोऽपि
तस्य महत्त्वं गम्यते न केवलं कारणात्वादेवेत्यर्थः ॥ इतश्च तस्य
महत्त्वमेवमेष्टमिति ॥ तेषामिति । वृष्टेर्दुर्लभादिकार्यत्वात्त-
दीयसङ्कल्पस्य तन्निमित्तत्वापचारात्तस्य भूयस्त्वसिद्धिरित्यर्थः ।
वृष्टिवशादन्नं समर्थो भवतीत्यत्र प्रसिद्धिं प्रमाणायति । वृष्टे-
र्हीति ॥ अन्नाधीनं प्राणसामर्थ्यमित्यत्र हेतुमाह । अन्नमया हीति ॥
आपोमयः प्राण इत्युक्तत्वात्कथमन्नमयत्वमित्याशङ्क्याह । अन्ना-
पष्टम्भका इति ॥ तत्र वाजसनेयकश्रुतिं प्रमाणायति । अन्नमिति ॥

उ० स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते सङ्कल्पान् वै स लोका-
 न्धुवान्धुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽथ्यमानान-
 यथमानोऽभिसिध्यति यावत्सङ्कल्पस्य गतं तत्रास्य
 यथा कामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते

भा० प्रकाशितानि समर्थीभवन्ति फलाय । ततो लोकाः
 फलं सङ्कल्पते । कर्मकर्ममवाधितया समर्थी भवतीत्यर्थः ।
 लोकस्य सङ्कल्प्यै मयि जगत्सङ्कल्पते स्वरूपावैकल्याय ।
 एतद्भेदं मयि जगद्यत्फलावमानं तत्सर्वं सङ्कल्पमूलं । अस्मि
 विशिष्टः स एव सङ्कल्पः । अतः सङ्कल्पमुपास्वेत्युक्त्वा फल-
 माह तदुपासकस्य । स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मब्रह्मोपास्ते
 कृत्वा न धेधात्रास्यैमे लोकाः फलमिति कृत्वा न समर्थितान्
 सङ्कल्पताम् विद्वान्धुवान् नित्यान् । अत्यन्ताधुवापेक्षया
 ध्रुवस्य स्वयं । लोकानां ह्यध्रुवत्वं लोके ध्रुवकृत्प्रियर्थति ध्रुवः
 सन् प्रतिष्ठितानुपकरणसम्पन्नानित्यर्थः । पशुपुत्रादिभिः

आ० प्राणानां मन्त्राध्ययनकारणत्वं व्यत्यादयति । प्राणयानिति ॥ ततो
 मन्त्रप्रकाशितकर्मवशादिति यावत् । कर्मफलवशाज्जगतः सर्व-
 स्यावैकल्येऽपि कथं सङ्कल्पस्य महत्त्वमित्याशङ्गाह । एतद्भाति ॥
 तन्महत्त्वं फलितमाह । अत इति ॥ आत्मातिरिक्तानां लोकानां
 कथं नित्यत्वमत आह । अत्यन्तं ॥ लोकानामेवं ध्रुवत्वमुच्यतां कि-
 मिति लोकानस्तदुच्यते तत्राह । लोकानां इति ॥ कथमुपक्रमेण
 प्रतिष्ठितशब्दो भवतीत्याशङ्गाह । पशुपुत्रादिभिरिति । याव-
 त्सङ्कल्पस्येत्यादिश्रुतेः ॥ विषयसङ्कोचं दर्शयति । आत्मन इति ॥
 सङ्कल्पस्य यावद्देहवस्तुवास्य कामचारो भवतीति सम्बन्धः ।
 निरङ्कुशे सङ्कल्पशब्दे का हानिरित्याशङ्गाह । उत्तरंति ॥ यदि

उ० ऽस्ति भगवः सङ्कल्पाद्भूय इति सङ्कल्पाद्वाव भूयो-
 ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥
 चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ
 सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु

भा० प्रतिष्ठतितीति दर्शनात्स्वयं च प्रतिष्ठित आत्मीयोप-
 करणसम्पन्नोऽव्ययमानानमित्रादिचासरहितानव्ययमानश्च
 स्वयमभिभिद्यत्यभिप्राप्नोतीत्यर्थः । यावत्सङ्कल्पस्य गतं
 सङ्कल्पगोचरः तत्रास्य यथा कामचारो भवति ।
 आत्मनः सङ्कल्पस्य न तु सर्वेषां सङ्कल्पस्येति । उत्तर-
 फलविरोधात् । यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयोऽस्ति । चित्तं चेतयित्वं प्राप्त-
 कालानुरूपबोधवत्त्वं अतीतानागतविषयप्रयोजनरू-
 पणमामर्थञ्च तत्सङ्कल्पादपि भूयः । कथं । यदा वै
 प्राप्तं वस्त्विदमेवं प्राप्तमिति चेतयते तदा दानाय वापो-
 हय वाऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

आ० सङ्कल्पमात्रस्य गोचरे सङ्कल्पोपासकस्य कामचारो भवति तर्हि
 सर्वसङ्कल्पस्य विचित्रतया सर्वगोचरत्वसम्भवाद्यावच्चित्तस्य
 गतिमित्यादिना वक्ष्यमाणफलं विरुद्धे न हि सङ्कल्पोपासनादेव
 सर्वस्मिन्फले सिद्धे चित्ताद्युपासनं तत्फलं वा पृथक्कथयितुमु-
 चित्तं । यतो यावत्सङ्कल्पस्येत्यादि श्रुतेरुक्तसङ्कोचो युक्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

चित्तशब्दस्य मनःशब्देन पुनरुक्तिं परिहरति । चित्तं चेतयित-
 व्यमिति ॥ तस्यात्मत्वं व्यावर्त्तयति । प्राप्तेति ॥ इदं वस्त्वेवं प्राप्त-
 मिति प्राप्तकालबल्लुगो वस्त्वनुरोधां चेतनाख्यो वृत्तिविशेषस्तद्वत्त्वं
 चित्तमित्यर्थः । अतीतं भोजनवृत्तिसाधनं दृष्टं भोजनत्वात् ॥

उ० नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एवं भवन्ति मन्त्रेषु
 कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि चित्तैका-
 यनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्मा-
 द्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैन-
 माहुर्यदयं वेद यद्वाज्यं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादि-
 त्यथ यद्यल्पविद्वितवान् भवति तस्मा एवेत
 शुश्रूषते चित्तं^१ खेवैषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं
 प्रतिष्ठा चित्तमुपास्येति ॥ २ ॥ स यश्चित्तं ब्रह्मेत्यु-

भा० तानि सङ्कल्पादीनि कर्मफलान्तानि चित्तैकायनानि
 चित्तात्मानि चित्तोत्पन्नानि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्त-
 स्थितान्यपि पूर्ववत् । किञ्च चित्तस्य माहात्म्यं । यस्मा-
 द्चित्तं सङ्कल्पादिमूलं तस्माद्यद्यपि बहुविद्वद्भ्रान्तादि-
 परिज्ञानवान् सन्नचित्तो भवति प्राप्तादिचिंतयितृत्वसाम-
 र्थ्यविरहितो भवति तं निर्पुणा लौकिका नायमस्ति विद्य-
 मानोऽप्यसत्सम एवेत्येवमाहुः । यच्चायं किञ्चिच्छास्त्रादि
 वेद श्रुतवांस्तदप्यस्यृष्टैवेति कथयन्ति । कस्मात् । यद्ययं
 विद्वान् स्यादित्यमेवमचित्तो न स्यात्तस्मादस्य श्रुतमप्य-

भा० आगामिनोऽपि तस्य तदेव प्रयोजनमिति निरूपणमामर्थ्यं चित्त
 मिति प्रसिद्धमित्याह । श्रुतीति ॥ यथोक्तस्य चित्तस्य सङ्कल्पाद्भ्र-
 १ यत्त्वं ॥ प्राप्तमपूर्वत्वं श्रुत्यादयति । कथमित्यादिना ॥ सङ्कल्पप्रकरणं
 परामृशति । पूर्ववदिति ॥ यथा सङ्कल्पस्य निमित्तत्वे सति कृत्य-
 र्थमधिकरणत्वं युक्तं । तथा चित्तस्य विभक्तस्य सङ्कल्पादिषु निमि-
 त्तत्वेऽपि कृत्यर्थत्वमेव तदधिकरणत्वमाह । तानीति ॥ इतश्च

३० पास्ते चित्तान् वै स लोकान्धुवान्धुवः प्रतिष्ठितान्
 प्रतिष्ठितोऽथ्यथमानानथ्यथमानोऽभिसिध्यति या
 वच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
 यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति
 चित्ताद्वाव भूयोऽस्तोति तन्मे भगवान् ब्रवी-
 त्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी
 ध्यायतीवान्नरिहं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायतीवापो

भा० श्रुतमेवेत्याहुरित्यर्थः । अथवाऽन्यविदपि यदि चित्त-
 वान् भवति तस्मा एतस्मै तदुक्तार्थग्रहणार्थेवोतापि
 शुश्रूषन्ते श्रोतुमिच्छन्ति । तस्माच्च चित्तं ह्येवैषां सङ्कल्पा-
 दीनामेकायनमित्यादि पूर्ववत् । चित्तानुपचित्तान् बुद्धि-
 मद्गुणैः स चित्तोपासको भुवानित्यादिचोक्तार्थः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयः । ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवता-
 द्यालम्बनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्ययसन्तानः ।

आ० चित्तस्यास्ति वैशिष्ट्यमित्याह । किञ्चेति । यद्यपि ब्रह्मशास्त्रार्थ-
 परिज्ञानवान् तथापि यद्यचित्तो भवतीति योजना ॥ अचित्तस्या-
 सत्त्वमत्वं श्रुतवैयर्थ्येत्वेत्वं प्रत्यक्षेण विवक्ष्यते । कस्मादित्या-
 दिना । श्रुतमपीत्यपिशब्देन सत्त्वं गृह्यते । चित्ताभावे श्रुतादेर्वैय-
 र्थ्याक्त्या तद्विशिष्टमादित्यमिदानीं तद्वैशिष्ट्ये हेतुन्तरमाह । अथ-
 वेति ॥ चित्तवत्तोक्तार्थग्रहणार्थं श्रोतुमिच्छा लोकस्य भवतीत्यत्र
 हेतुमाह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

किं तद्व्यानमित्यपेक्षायामाह । ध्यानं नामेति ॥ अचलत्वं
 साधयति । भिन्नजातीयैरिति ॥ कथं तस्य चित्ताद्भूयस्त्वमित्या-

उ० ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य
इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांश-
शा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना
उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादांश-
शा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो

भा० एकाग्रतेति यमाहुः । दृश्यते च ध्यानस्य माहात्म्यं
फलतः । कथं । यथा योगी ध्यायन्नित्यलो भवति ध्यान-
फललाभे । एवं ध्यायतीव नित्यला दृश्यते पृथिवी
ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत् । देवाश्च मनु-
ष्याश्च देवमनुष्या मनुष्या एव वा देवमनुष्याः शमादि-
गुणसम्पन्ना मनुष्या देवस्वरूपं न जहातीत्यर्थः । यस्मा-
देवंविशिष्टं ध्यानं तस्माद्य इह लोके मनुष्याणामेव
धनैर्विद्यया गुणैर्वा महतां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादि-
महत्त्वहेतुं लभन्त इत्यर्थः । ध्यानापादांशा इव ध्यानसा-
पादानमापादो ध्यानफललाभ इत्यतस्तस्यांशावयवः

आ० शृङ्गानां कायतादोषोपहतस्यातीतादिफलनिरूपणं सामर्थ्या
दर्शनादेकाग्रतारूपो ध्यानपदार्थस्तेतयित्वात्मस्य कारणान्तेना
भूयानेवेत्यभिप्रेत्याह । एकाग्रतेति ॥ इत्यस्मिन् तस्य भूयस्त्व-
मित्याह । दृश्यते चेति ॥ फलद्वारा तस्मादात्म्यं प्रत्यपूर्वकं दृष्टा-
न्तेन स्पष्टयति । कथमित्यादिना । गौरवपरिहारायं पक्षान्तर-
माह । मनुष्या इवेति ॥ मनुष्याणामेव सता कुतो देवत्वमित्या-
शङ्काह । शमादिति ॥ ध्यानफलं नैकत्वं तस्माद्वत्पु पृथिव्यादिषु
दृष्टं तथाच तद्वैशिष्ट्यमित्यर्थः । तत्रैव हेतुत्वरमाह । यस्मा-

उ० ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽथावद्यानस्य गतं तत्रास्य यथा
कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० कला काश्चिद्भ्यानफललाभकलावन्त इवेत्यर्थः । ते भवन्ति
निश्चला इव लक्ष्यन्ते न चुद्रा इव । अथ ये पुनरुत्पा-
चुद्राः किञ्चिदपि धनादिमहत्त्वैकदेशमप्राप्तास्ते पूर्वोक्त-
विपरीताः कलहिनः कलहशीलाः पिशुनाः पर-
दोषोद्भासका उपवादिनः परदोषं मामीये युक्तमेव
वदितुं शीलं येषां ते उपवादिनश्च भवन्ति । अथ ये
महत्त्वं प्राप्ता धनादिनिमित्तं तेऽन्यान् प्रति भवन्तीति
प्रभवे विद्याचार्यराजेश्वरादयो ध्यानापादांशा इवे-
त्याद्युक्तार्थं । अतो दृश्यते ध्यानस्य महत्त्वं फलतो भूय-
स्वित्तादतस्तदुपास्तेत्याद्युक्तार्थं ॥ ६ ॥

आ० दिति ॥ धनादिभिर्महत्त्वे हेतुमुत्कृष्टं कर्मेति यावद्भ्यानस्यापा-
दनमनुष्ठानं तेन तत्फललाभो लक्ष्यते तस्यांशो येषामस्ति ते तथा
ध्यानफललाभकलावत्त्वमेव स्फुटयन्ति । निश्चला इति ॥ एवका-
रार्थमाह । नेति ॥ महत्त्वं पुरुषेषु ध्यानफलानुवृत्तिर्दृष्टव्यत्व-
मुक्ता व्यतिरेकमाह । अथेति ॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्यमुपसं-
रति । अथ ये महत्त्वमिति ॥ महत्त्वं नैश्चल्यदर्शनमतःशब्दार्थः ॥
महत्त्वफलमाह । अत इति ॥ ६ ॥

३० विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
 विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतु-
 र्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं
 राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां
 ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां स्रत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां
 सर्पदेवजनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाका-
 शञ्चापञ्च तेजञ्च देवाञ्च मनुष्याञ्च वयाञ्च
 च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकोटपतङ्गपिपीलवां
 धर्म्मञ्चाधर्म्मञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च
 हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्चान्नञ्च रसञ्चेमञ्च लोकममुञ्च
 विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्वेति ॥ १ ॥

भा० विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं
 ज्ञानं ध्यानं तस्य च कारणत्वाद्धानाद्भूयस्त्वं । कथं च
 तस्य भूयस्त्वमित्याह । विज्ञानेन वै ऋग्वेदं विजानाति
 अथ ऋग्वेद इति प्रमाणतया यस्मार्थज्ञानं ध्यानकारणं ।
 तथा यजुर्वेदमित्यादि । किञ्च पद्यादिषु धर्माधर्मा
 शास्त्रमिद्वौ माध्वमाधुनी लोकतः स्मार्त्ते वा दृष्टविषयश्च
 सर्वं विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थः । तस्माद्युक्तं ध्यानादि-

आ० विज्ञानस्याक्तभूयस्त्वं प्रत्यपूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना ॥
 यद्यपि प्रमाणतया तज्ज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानपूर्वकं तथापि कथं तस्य
 भूयस्त्वं तत्राह । यस्येति ॥ इतश्च तस्य ध्यानाद्भूयस्त्वमित्याह ।
 किञ्चेति ॥ भूयस्त्वफलमाह ॥ अत इति । विज्ञानगन्तव्यार्थभेदं

उ० स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स
लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिद्ध्यति यावद्विज्ञानस्य
गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो विज्ञानं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति
विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानव-
तामेवो बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्य-
थात्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिवरिता भवति

भा० ज्ञानस्य भूयस्त्वं । अतो विज्ञानमुपास्तेति । गृह्णूपासनफलं
विज्ञानवतः । विज्ञानं येषु लोकेषु तांस्विज्ञानवतो
लोकान् ज्ञानवतस्वाभिसिद्ध्यति प्राप्नोति विज्ञानं शास्त्रा-
र्थविषयं ज्ञानमन्यविषयनैपुण्यं तदद्भिर्युक्तान् लोकान्
प्राप्नोतीत्यर्थः । यावद्विज्ञानस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयः । बलमित्यन्नापयोगजनितं
मनसो विज्ञेये प्रतिभानसामर्थ्यं । अनशनादृगादीनि
न वै मा प्रतिभान्ति भो इति श्रुतेः । शरीरेऽपि तदेवात्मा-
नादिसामर्थ्यं विज्ञानवतां शतमप्येकः प्राणी बलवाना-

आ० कथयति । विज्ञानमिति ॥ तथापि लोकानामचेतनानां कुतस्त-
दुभयाश्रयत्वमित्याशङ्क्याह । तदद्भिरिति ॥ ७ ॥

यथोक्ते बलशब्दार्थं श्वेतकेतुवाक्यं प्रमादयति । अनशनादिति ॥
कथं तर्हि शरीरसामर्थ्यं बलशब्दप्रयोगस्तत्राह । शरीरेऽपीति ॥

उ० परिचरनुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता
भवति मन्त्रा भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भवति
विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बले-
नानुरिक्षं बलेन द्यौर्वलेन पर्वता बलेन देवम-
नुषा बलेन पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः
शूपादान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं बलेन लोकास्ति-
ष्ठति बलमुपास्येति ॥ १ ॥ स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते
यावद्बलम्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति

भा० कस्ययते यथा हस्ती । यतो मनुष्याणां शतं समुदितमपि ।
यस्मादेवमन्त्राद्युपयोगनिमित्तं बलं तस्मात्स पुरुषो यदा
बली बलेन तद्वान् भवत्यथोत्थातोत्थानस्य कर्त्तातिष्ठंश्च
गुरुणामाचार्यस्य च परिचरिता परिचरणस्य शुश्रूषायाः
कर्त्ता भवति परिचरनुपसत्ता तेषां समीपगाऽन्तरङ्गः
प्रियो भवतीत्यर्थः । उपसीदंश्च सामीप्यं गच्छन्नेकाग्रत-
याऽऽचार्यस्यान्यस्य चोपदेष्टुर्गुरोर्द्रष्टा भवतीत्यर्थः । तत-
स्तदुक्तस्य श्रोता भवति । तत इदमभिहितमवमुपपद्यते
इत्युपपत्तितो मन्त्रा भवति मन्त्रानश्च बोद्धा भवति ।

आ० तदेवेत्यन्नेपयोगजनितमेवेत्यर्थः । न केवञ्च कारणत्वादेव बलं
विद्यानाद्वैयर्थ्यं । किन्तु प्रत्यक्षं तस्य ततो भूयस्त्वमिच्छा ।
विज्ञानवतामिति ॥ तस्माद्बलस्य विद्यानाद्वैयर्थ्यमिति शेषः । समु-
१ दतमपि कस्ययते तथान्यत्रापि द्रष्टव्यमिति सम्बन्धः । यस्मादेवं
बलस्य कारणत्वं विज्ञानस्य च कार्यत्वं तस्मात्तत्तद्वैयर्थ्यमिति त-

उ० यो बलं ब्रहेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति
बलाद्भाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीनी-
श्रीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धा
ऽक्तीऽविज्ञाता भवत्यथाऽनुस्याये द्रष्टा भवति

भा० एवमेवेदमिति । तत एवं निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्त्ताऽनु-
ष्ठाता भवति विज्ञाताऽनुष्ठानफलस्थानुभविता भवती-
त्यर्थः । किञ्च बलस्य माहात्म्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठती-
त्याद्युज्ज्वलं ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयः । बलहेतुत्वात् । कथमन्नस्य बल-
हेतुत्वमित्युच्यते । यस्माद्वलकारणमन्नं तस्माद्यद्यपि कश्चि-
द्दशरात्रीर्नाश्रीयात्तोऽन्नोपयोगनिमित्तस्य बलस्य हान्या
स्रियते न चेन्म्रियते यद्यु ह जीवेत् । दृश्यन्ते हि माममण्य-
नन्नन्तो जीवन्तोऽथवा मजीवन्नप्यद्रष्टा भवति गुरोरपि
तत एवाश्रीतेत्यादि पूर्वविपरीतं सर्वं भवति । अथ यदा
बल्लन्यहान्यनशितो दर्शनादिक्रियास्वसमर्थः सन्नन्नस्यायो

षा० स्मिन्नर्थे कार्यकारणभावमेतयोः पदादयति । यस्मादित्यादिना ॥
इतश्च बलस्य भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह । किञ्चेति ॥ ८ ॥

अथवा यदि सोऽभुञ्जानोऽपि कथञ्चिज्जीवेत्तदा जीवन्नपि
सोऽद्रष्टेति सम्बन्धः । कथमशनशून्यस्य जीवनमित्याशङ्क्याह । द-
श्यन्त इति ॥ अन्नोपयोगाभावे बलहानिरिति व्यतिरेकमुक्त्वा तदु-
पयोगे बलं भवतीत्यन्वयं व्याचष्टे । अथवेति ॥ अथान्नस्यायै इत्यपि

५० श्रोता भवति मन्त्रा भवति बोद्धा भवति कर्ता
भवति विज्ञाता भवत्यनुमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
ऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽनुवतो वै स लोकान् पानवतो-
ऽभिसिध्यति यावदनुस्य गतं तत्रास्य यथा काम-
चारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो-
ऽन्नाद्भ्य इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० आगमनमायोऽन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः सा यस्य विद्यते
सोऽन्नस्य आयी । आय इत्येतद्वर्ण्यत्ययेनेकारस्य व्यत्ययेन
ईकारान्तत्वेन । अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवाप्रोत्येव-
मेवार्थस्तत्र चेत्तुमाह । आयै इत्येदिति । ऐकारस्य
वर्णस्य व्यत्ययेन ईकारान्तत्वेनैवेत्यर्थः । इत्येतद्वर्ण्यत्य-
येन अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवार्थः । द्रष्टृत्यादि-
कार्यश्रवणात् ॥ दृश्यते ह्यश्रोपयोगे दर्शनादिसामर्थ्यं न
तदप्राप्तावतोऽन्नमुपास्तेति ॥ फलं चास्त्वतः प्रभृतास्त्वैव स
लोकान् पानवतः प्रभृतादकांश्चाक्षपानयोर्नित्यसम्बन्धा-
ल्लोकानभिसिध्यति । समानमन्यत् ॥ ८ ॥

आ० पाठोऽस्ति तत्राग्नस्याय इत्येतदेव पदमन्नस्य प्राप्तिपरतया व्याख्ये-
यमेकारमीकारत्वेन विपरिणम्य इणप्रत्ययाङ्गोकारादित्वाह ।
आय इत्येतदिति ॥ द्रष्टा श्रोतेत्याद्यन्नकार्यस्य श्रवणादपि
पाठान्तरमन्नप्राप्तिपरतया व्याख्येयमित्वाह । द्रष्टृत्यादीति ॥
अथ तदन्नकार्यमित्वाशङ्कान्वयव्यतिरेको दर्शयति । दृश्यते
हीति । ८ ।

उ० आपो वा अन्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति
 व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ
 यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं
 बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्त्ता येयं पृथिवी
 यदक्षरिक्षं यद्द्वैर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्या यत्पश-
 वश्च वयाँसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याक्री-
 टपतङ्गपिपीलकमाप एवेमा मूर्त्ता अप उपा-
 स्वेति ॥ १ ॥ स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नेति
 सर्वान् कामाँस्तृप्तिमान् भवति यावदपां गतं
 तत्रास्य यथा कामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्यु-

भा० आपो वाऽन्नाद्भूयसोऽन्नकारणत्वात् । यस्मादेवं तस्मा-
 द्यदा यस्मिन् काले सुवृष्टिः शस्यहिता शोभना वृष्टिर्न
 भवति तदा व्याधीयन्ते प्राणा दुःखिनो भवन्ति । किञ्चि-
 मित्तमित्याहान्नमस्मिन् संवत्सरे नः कनीयोऽल्पतरं भवि-
 ष्यतीति । अथ पुनर्यदा सुवृष्टिर्भवति तदाऽऽनन्दिनः
 सुखिनो हृष्टप्राणाः प्राणिनो भवन्त्यन्नं वज्रं प्रभृतं भवि-
 ष्यतीति ॥ अपाभवत्वामूर्त्तस्थान्नस्याप एवेमा मूर्त्तामूर्त्त-
 भेदाकारपरिणता इति मूर्त्ता येयं पृथिवी यदक्षरिक्षं ।
 इत्याद्याप एवेमा मूर्त्ता अतोऽप उपास्वेति फलं । स यो

आ० अपां कारकत्वेनाग्नाद्भूयस्त्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति ।
 यस्मादित्यादिना ॥ अपां सर्वजगदात्मकत्वाच्चाग्नाद्भूयस्त्वमुचित-
 मित्याह । अस्त्युभवत्वादिति ॥ दधिपयःप्रभृत्याहुतिपरिब्राम-

उ० पास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयो
ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १० ॥

तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्या-
काशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वा
ऽथापः सृजते तदेतदूद्गीभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्यु-
द्भिरह्लादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयि-

भा० ऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति स मर्षान् काम्यान्मूर्त्तिमते
विषयानित्यर्थः । अप्सम्भवत्वाच्च तप्तेरन्मूपासनात्तृप्तिमांश्च
भवति । समानमन्यत् ॥ १० ॥

तेजो वाऽद्भ्यो भूयः । तेजसोऽपकारणत्वात् । कथमप-
कारणत्वमित्याह । यस्मादव्यानिस्तेजस्तस्मात्तद्वा एतत्तेजो-
वायुमागृह्यावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाश-
मभिव्याप्तुवत्तपति यदा तदाङ्गलौकिका मिश्राचति
सन्तपति मामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षिष्यति
वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः
कार्यं भविष्यतीति विज्ञानं ॥ तेज एव तत्पूर्वमात्मानं-

आ० त्वादन्तरिक्षादेरन्मयत्वमवसेयं । अयां सर्वमृत्तात्मकत्वमुपमंश्च-
रति । इत्यादीति ॥ १० ॥

इतिशब्दस्तदाङ्गरणेन सम्बध्यते । वैशब्दायं दर्शयति । प्रसिद्ध-
मिति । अस्तेजसोऽवत्तं कार्यकारणत्वं उपधीयमानितमाह । तेज-
एवेति ॥ अस्तेजसोर्विधान्तरेण कार्यकारणभावं दर्शयति ।

उ० त्वाऽथापः सृजते तेज उपास्वेति ॥ ११ ॥ स यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोका-
न्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिद्ध्यति यावत्तेजसो
गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो
वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥
२ ॥ ११ ॥

भा० मुद्गतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽप्सवृत्ताद्भूयो-
ऽब्रह्मसृजः । किञ्चान्यत्तदेतत्तेज एव स्तनयिन्नुरूपेण वर्ष-
हेतुर्भवति । कथं ऊर्द्धाभिर्योर्द्धगाभिर्विद्युद्भिस्तिरश्चो-
भिश्च तिर्यग्गताभिश्च महाद्वादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति ।
तस्मात्तद्दर्शनादाऊर्लौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षि-
ष्यति वा इत्याद्युक्तार्थमतस्तेज उपास्तेति । तस्य तेजस
उपासनफलं तेजस्वी वै भवति । तेजोवत एव च लोकान्
भास्वतः प्रकाशवतोऽपहततमस्कान् वाह्यानाध्यात्मिकान-
श्चानाद्यपहततमस्कान् अपनीतवाह्याध्यात्मिकादितम-
स्कानभिसिद्ध्यति । अज्वर्यमन्यत् ॥ ११ ॥

आ० किञ्चान्यदिति ॥ तदेवोपपादयति । ऊर्द्धाभिरिति ॥ तेजसो
भूयस्त्वफलमाह । तेज इति ॥ तमःशब्दार्थमाह । वाह्येति ॥
वाह्यान्तमः शर्वरं प्रसिद्धमाध्यात्मिकमज्ञानरागादि तदुभयमप-
हततमस्कानित्यत्र तमःशब्दितमित्यर्थः ॥ अपहतशब्दार्थमाह ।
अपनीतेति ॥ ११ ॥

उ० आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्या-
चन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाद्भ्य-
त्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे
रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आका-
शमभिजायत आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥ स य
आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्
प्रकाशवतोऽसम्बाधानुरगायवतोऽभिसिद्ध्यति या-

भा० आकाशो वाव तेजसो भूयान् । वायुसहितस्य तेजसः
कारणत्वाद्वाग्नि वायुमागृह्णति तेजसा सहोक्तो वायु-
रिति पृथग्विह नोक्तस्तेजसः कारणं हि लोके कार्या-
ङ्गयोः कृष्टं । यथा घटादिभ्यो मृत्तयाकाशो वायुसहितस्य
तेजसः कारणमिति ततोऽपि भूयान् । कथमाकाशे वै
सूर्याचन्द्रमसावुभौ तेजोरूपौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निस्य तेजोरू-
पाण्याकाशेऽन्तः । यच्च यस्यान्तर्वर्त्ति तदन्त्यं भूय इतरत् ।
किञ्चाकाशेनाङ्गयति चान्यमन्य आङ्गतस्तेतर आकाशेन
शृणोत्यन्योक्तञ्च शब्दमन्यः प्रतिशृणोति आकाशे रमते
कीडत्यन्योन्यं सर्वस्तथा न रमते आकाशे वध्वादिवियोगे
आकाशे जायते न मूर्त्तेर्नावष्टे । तथाकाशमभिस-

भा० वायोः सकाशादाकाशो भूयानिति ब्रह्म कथं तेजसो भूया
निष्कृत्तमत आह । वायुरिति । कारणत्वेऽपि कथमाकाशस्य
वायुसहितातेजसो भूयस्त्वमिच्छाह । कारणं हीति ।
तेजसो वायुसहितादाकाशस्य भूयस्त्वं प्रत्यपूर्वकं प्रकारान्तरं
दर्शयति । कथमित्यादिना । इत आकाशस्यास्ति भूयस्त्वमिच्छाह ।

उ० वदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय
इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आ-
सीरन् स्मरन्तो नैव ते कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्
विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ

भा० व्याकुलरादि जायते न प्रतिलोमं । अत आकाशमुपास्व ।
फलं शृणुकाशवतो वै विस्तारयुक्तान् स विद्वान् लोकान्
प्रकाशवतः । प्रकाशाकाशयोर्नित्यसम्बन्धात्प्रकाशवतश्च
लोकानसम्बाधान् सम्बाधनं सम्बाधः सम्बाधोऽन्योन्य-
पीडा तद्रहितानसम्बाधानुत्गायवतो विकीर्णगतोन्वि-
सीर्णप्रचारान् लोकानभिमिच्छति । यावदाकाशस्येत्या-
द्युक्तार्थं ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयः । स्मरणं स्मरोऽन्तःकरणधर्मः ।
स आकाशाद्भूयानिति द्रष्टव्यं । लिङ्गव्यत्ययेन स्मर्तुः ।
स्मरणे हि सत्याकाशादिसर्व्वमर्थवत्स्मरणवतो भोग्यत्वात् ।
असति तु स्मरणे सदप्यसदेव । सत्त्वकार्याभावात् । नापि

आ० किञ्चेति ॥ तद्भूयस्त्वफलमाह । अत इति ॥ कथमाकाशोपासकस्य
प्रकाशस्यामलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । प्रकाशाकाशयोरिति ॥ १२ ॥
नपुंसकलिङ्गं श्रुतं पुंलिङ्गत्वेन कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्य पुंलि-
ङ्गोपक्रममाश्रित्याह । लिङ्गव्यत्ययेनेति ॥ कथं पुनः स्मरव्यत्याका-
शाद्भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह । स्मरणे हीति ॥ अन्ययमुक्ता अतिरेकं

उ० मन्वीरन्नुथ विजानीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् स्मरमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यः स्मरं ब्रूतेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यः स्मरं ब्रूतेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १३ ॥

भा० सत्त्वं सत्यभावे शक्यमाकाशादीनामवगन्तुमित्यतः स्मरण-
स्याकाशाद्भूयस्त्वं ॥ दृश्यते हि लोके स्मरणस्य भूयस्त्वं
यस्मात्तस्माद्यद्यपि समुदिता बहव एकस्मिन्नामीरन्नुपविशे-
युस्ते तत्रासीना अन्योन्यभाषितमपि न स्मरन्त्येतेष्वपि
ते कञ्चन शब्दं शृणुयुस्तथा न मन्वीरन्त्यव्यञ्जेत्स्मरेयु-
स्तदा मन्वीरन् सत्यभावत्वान्न मन्वीरन् तथा न
विजानीरन् । यदा वाव ते स्मरेयुर्मन्त्रं विज्ञातव्यं श्रोत-
व्यञ्चाथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नुथ विजानीरन् । तथा स्मरेण
वै मम पुत्रा एत इति पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् ।
अतो भूयस्त्वात्स्मरणमुपास्तेति । उक्तार्थमन्यत् ॥ १३ ॥

आ० दर्शयति । असतीति ॥ आकाशादेः स्मरणाभावेऽपि सत्त्वमङ्गी-
कृत्य भोग्यत्वाभावादानर्थक्यमुक्तं सम्प्रत्यस्मरणे सत्त्वमेव नास्ती-
त्वाद्वा । नापीति ॥ स्मरणस्य भूयस्त्वमनुभवानुसारं न साधयति ।
दृश्यते हीति ॥ हिशब्दार्थो यस्मादित्युक्तः ॥ स्मरणाभावे अव-
द्याद्यभावं व्यतिरेकमुक्त्वा तदभावे तदभावमन्वयमाह । यदेति ।
इतश्चास्ति स्मरणस्य भूयस्त्वमित्याह । तथेति ॥ तद्भूयस्त्वे यन्नित-
माह । अत इति ॥ १३ ॥

उ० आशा वाव स्मराद्भूयसी शोद्धो वै स्मरो मन्त्रा-
नधीते कर्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूँश्चेच्छत
इमञ्च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपास्वेति ॥ १ ॥ सु
य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयाऽस्य सर्वे कामाः
समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदा-
शया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य
आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशया भूय
इत्याशया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १४ ॥

भा० आशा वाव स्मराद्भूयसी । अप्राप्तवत्त्वाकाङ्क्षा आशा
दृष्ट्वा काम इति यामाहुः पर्यायैः सा च स्मरात् भूयसी ।
कथमाशया ज्ञान्तःकरणस्यतया स्मरति स्मर्त्तव्यं आशा-
विषयरूपं स्मरन्नसौ स्मरो भवत्यत आशेद्भू आशयाऽभि-
वर्द्धितः स्मरभूतः स्मरन्नृगादीन्मन्वानधीतेऽधीत्य च
तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्माणि कुरुते तत्फला-
शयैव पुत्रांश्च पशूँश्च कर्मफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति
आशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्भू एव
स्मरन् लोकसङ्ग्रहहेतुभिरिच्छन्मुञ्च लोकमाशेद्भू स्मरन्
तत्साधनानुष्ठानेनेच्छते आशारसनाशद्भू स्मराकाशा-
दिनामपर्यन्तं जगच्चक्रीभूतं प्रतिप्राप्तिं अत आशायाः
स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्ते ॥ यस्मात्तान् ब्रह्मे-
त्युपास्ते शृणु तस्य फलमाशया सदोपासीतवासोपास-

उ० प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ
समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वेऽ समर्पितं

भा० कस्य सर्वे कामाः समृद्ध्यन्ति समृद्धिं गच्छन्त्यमोघा
हास्याशिवः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत्प्रार्थितं सर्वं
तदवश्यं भवतीत्यर्थः । यावदाशाया गतमित्यादि
पूर्ववत् ॥ १४ ॥

नामोपक्रममाशान्तं कार्यकारणत्वेन निमित्तनैमि-
त्तिकत्वेन चोत्तरोत्तरभूयस्तयाऽवस्थितं स्मृतिनिमित्त-
सङ्गावमाशारश्नापाशैर्विपाशितं सर्वं सर्वतो विषमिव
तन्नुभिर्यस्मिन् प्राणे समर्पितं । येन च सर्वतो व्यापिना
अन्तर्वह्निर्गतेन सूत्रे मणिगणा इव सूत्रेण ययितं
विधृतम् । स एष प्राणो वै आशाया भूयान् । कथमस्य
भूयस्त्वमित्याह दृष्टान्तेन समर्थयंस्तद्भूयस्त्वं यथा वै लोके
रथचक्रस्यार रथनाभौ समर्पिताः सम्प्राताः सम्प-
वेशिता इत्येतत् । एवमस्मिन् लिङ्गमहातरूपे प्राणे प्रजा-

आ० आशाया भूयस्त्वमाकाङ्क्षाद्वारा व्युत्पादयति । कथमित्या-
दिना ॥ १४ ॥

प्राणस्य सर्वास्पदत्वेन भूयस्त्वं कथयति । नामोपक्रममिति ॥
प्रकृतश्रुतिवशात्तदुपक्रमे यस्य जगताऽस्ति तत्तथा पाठक्रममेवा-
श्रित्याशा चान्ते यस्यास्ति तज्जगत्तयति वियद्वा । कार्यकारणत्वं
क्वाचित्त्वमुपादानोपादेयत्वं निमित्तनैमित्तिकत्वमपि क्वाचित्त्व-
मेव उत्तरोत्तरभूयस्तया पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्गामादेवत्तरोत्तरवागा-
दिभूयस्त्वेनेति यावत् ॥ स्मृतिनिमित्तः सङ्गावो यस्य तत्तथा ।
आशास्त्वेरश्नापाशैः सर्वतो विपाशितमित्यत्र दृष्टान्तमाह ।

उ० प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय
ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता
प्राणः स्वमा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥ ११ ॥
स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं

भा० त्वानि दैहके मुखे यस्मिन् परा देवता नामरूपव्याकर-
णायाऽऽदर्शादौ प्रतिबिम्बवज्जीवेनात्मनानुप्रविष्टा । यश्च
महाराजस्येव सर्वसाधिकारीश्वरस्य । कस्मिन्बहुमुत्क्रान्ते
उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्था-
मीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेः । यस्तु ह्यायेवानुगत ईश्वरं ।
तद्यथा रथस्थारेषु नेमिरर्पितो नाभावरा अर्पिता एव-
मेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्त्रर्पिताः प्रज्ञामात्राः
प्राज्ञेऽर्पिताः । स एव प्राण एव प्रज्ञात्मेति कौषीतकीनां ।
अत एवमस्मिन् प्राणे सर्वं यद्योक्ते समर्पितं । अतः स एव

आ० विसर्गिवेति ॥ विसर्गशब्दो मृगालविषयः । यद्योक्तं जगद्यस्मिन्नर्पितं
स एष भूयानिति सम्बन्धः । सर्वस्य जगतः ॥ तस्मिन्नर्पितत्वमेव
दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । येन चेति । सर्वतो व्यापिनेत्यस्यैव
रूपटीकरणमन्तर्वर्तिगतेनेति प्राज्ञस्याश्रयाः सकाशाद्भूयस्वमा-
काङ्क्षापूर्वकं समर्पयते । कथमित्यादिना । लिङ्गानां व्यष्टीनां
सङ्घातः समुदायस्तद्रूपे समच्छात्मनीति यावत् । उपाधितद्वतो-
दैव्यमभिप्रेत्य किञ्चिन्नष्टि । प्रज्ञात्मनीति ॥ तस्यैवाध्यात्ममधिदै-
व्यवस्थानं सूचयति । दैविकमिति ॥ प्राज्ञान्तरं व्यावर्त्तयति ।
मुख्य इति ॥ यद्योक्तोऽस्मिन् प्राज्ञे सर्वं समर्पितमित्युक्तञ्च सम्बन्धः ॥
प्रज्ञात्मनीति परमात्मोपाधितं प्राज्ञस्थोक्तं तदुपपादयति । यस्मि-
न्निति ॥ तस्मिन् सर्वं समर्पितमिति पूर्ववत्सम्बन्धः । किमिति

उ० वाच्यार्थं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्दृशमिव प्रत्याह
धिक्त्वाऽस्त्वित्येवेनमाहुःपितृहा वै त्वमसि भ्रातृ-
हा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वमृहा वै त्वम-

भा० प्राणोऽपरतन्त्रः प्राणेन स्वशक्तैव धाति नान्यजतमम-
नादिक्रियास्वस्य सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्व्वं क्रियाकारक-
फलभेदजातं प्राण एव न प्राणादहिर्भतमस्तीति प्रक-
रणार्थः । प्राणः प्राणं ददाति । अद्ददाति तत्त्वात्मभूत-
मेव । यस्मै ददाति तदपि प्राणार्थैव । अतः पित्राद्या-
ख्योऽपि प्राण एव । कथं पित्रादिशब्दानां प्रसिद्धार्थात्सर्गेण
प्राणविषयत्वमिति । उच्यते । सति प्राणे पित्रादिशब्द-
प्रयोगात्तदुक्तान्तौ च प्रयोगाभावात् कथं तदित्याह ।
स यः कश्चित्पित्रादीनामन्वतमं यदि तं भृशमिव तद-

भा० चक्षुरादिषु विद्यमानेषु मुख्यस्यैव प्राज्ञस्य परमात्मोपाधि-
कत्वमुपगतमित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ प्राज्ञस्येश्वरं प्रति सर्वा-
धिकारत्वे अत्यन्तरं प्रमाजयति । कस्मिन्निति ॥ ईश्वरं प्रति
प्राज्ञस्यैवाधिकारत्वे हेतुन्तरमाह । यत्स्त्विति ॥ अत्रापि पूर्व्वं
वदन्वयः ॥ प्राज्ञश्चाथावदीश्वरमनन्तरं प्रमा-
जयति । तद्यथेति । भूतमात्राः शब्दादयः पृथिव्यादयश्च विषया
प्रज्ञामात्रास्तु शब्दादिबुद्ध्यु तन्मनस्कान्द्रियेषु चत्यर्थः । भवतु
तासां प्राणोर्जितत्वं तथापि कथं प्राज्ञस्य क्वाथावदीश्वरं प्रमज-
यतिस्तत्राह । स यथ इति । काथीतन्मीनां श्रुतिरिति शेषः ।
प्राज्ञस्य यथोक्तविशेषधर्म्मवैशिष्ट्यमतःशब्दार्थः । व्याख्यातं भाग
मनूद्यावन्निरुद्धमज्ञाकरोति । इदमिति । प्राज्ञः प्राज्ञेन याती-
त्यस्यार्थमाह । अथ इति । सर्वास्तदन्वादिति यावत् । प्राज्ञः
प्राज्ञेन यातीत्यादेः प्राज्ञो ह्येवैतानि सर्वाणि भूतानीजन्तस्य

उ० स्यात्कार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसि॥२॥
अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं व्यति-
सन्दहेनैवैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न

भा० ननुरूपमिव किञ्चिद्वचनं त्वंकारादियुक्तं प्रत्याह तदेनं
पार्श्वस्था आहुर्विवेकिनो धिक्कास्तु धिगस्तु त्वमित्येवं ॥
पितृहा वै त्वं पितुर्हन्तेत्यादि । अथैनानेवोत्क्रान्तप्राणां-
स्त्यक्तदेहान् अथान्यदपि शूलेन समासं समस्य व्यतिसन्द-
हेद्व्यत्यस्य सन्दहेदेवमतिक्रूरमपि कर्म्म समासव्यत्यासा-
दिप्रकारेण दहनलक्षणं तद्देहसम्बद्धमेव कुर्वाणं नैवेनं
ब्रूयुः पितृहेत्यादि । तस्मादन्यव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते
एतत्पित्राख्योऽपि प्राण एवेति । तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि
पित्रादीनि सर्वाणि भवन्ति चलानि स्थिराणि च । स वा

आ० तात्पर्यार्थं सङ्क्षिप्य कथयति । सर्व्वमिति ॥ दातुर्देयस्य सम्प्रदा-
नस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति । प्राण इति ॥ तदपीति दीय-
मानमुच्यते । स्वस्य सम्प्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वात्प्राणार्थैवेत्युक्तं
प्राणस्य सर्वात्मत्वमतःशब्दार्थः ॥ प्रसिद्धिरनतिक्रमणीयेति शङ्कते ।
कथमिति ॥ अन्यव्यतिरेकाभ्यां पित्रादिशब्दानां प्राणविष-
यत्वाच्च प्रसिद्धेरुक्तानुमित्याह । उच्यत इति ॥ अन्यव्य-
तिरेकावेव प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ पित्रा-
दिषु प्राणो सति पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चाप्रयु-
ज्यमानत्वं तदित्युच्यते । त्वंकारादियुक्तमित्यादिपदेन तिरस्कार-
प्रभेदो गृह्यते ॥ पित्रादिष्वप्रियवादिनं प्रति विवेकिनां धिक्का-
रवचने हेतुमाह । पितृहेति ॥ सति प्राणो पित्रादिषु पित्रा-
दिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमित्यन्ययमुक्त्वा व्यतिरेकमाह । अथै-
वानेवेति ॥ समस्य पुञ्जीकृत्य अथस्यावयवान्भिभजत इत्यर्थः ।

उ० भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्यहासीति न
ब्राह्मणहासीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं

भा० एष प्राणवित् । एवं यथोक्तप्रकारेण पश्यन् फलतोऽनु-
भवन्नेवं मन्वान उपपत्तिभिस्त्रिभिर्यन्नेवं विज्ञानसुप-
पत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं कुर्वन्नित्यर्थः । मनन-
विज्ञानाभ्यां हि सम्भूतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो भवेत्
अत एव पश्यन्नतिवादी भवति । नामाद्याशान्तमतीत्य
वदनशीलो भवतीत्यर्थः । ते चेद्भूयस्तं यदि एवमतिवा-
दिनं सर्वदा सर्वैः शब्दैर्नामाद्याशान्तमतीत्य वर्त्तमानं
प्राणमेव वदन्ति एवं पश्यन्नमतिवदनशीलमतिवादिनं
ब्रह्मादिस्तम्पर्यन्तं । तस्य हि जगतः प्राण आत्माऽऽ-

या० यद्यपीत्युपक्रमादेवमपीत्येतत्तथापीत्यस्मिन्नर्थं द्रष्टव्यं । तदेवाति-
कृतं कर्म विशिनष्टि । समासेति ॥ अथयवविभञ्जनमादिश-
ब्दार्थः । तदेहसम्बद्धमित्यत्र तच्छब्दः कृरपित्वादिविषयः । यद्यपि
त्यक्तप्राणेष्वपि देहेषु पित्रादिशब्दे दृष्टस्तथापि नासौ मुख्यः । तद्दि-
व्ये कूरकर्मानुष्ठानेऽपि शिष्टगर्हादृष्टेरिति भावः ॥ उक्तान्वय-
व्यतिरेकफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ प्राणस्यैव पित्रादि-
सञ्ज्ञकत्वे किं स्यादित्याशङ्काह । तस्मात्प्राणो जीति ॥ प्राणस्य
भूयस्त्वमित्थं व्युत्पाद्य तद्विज्ञानफलमाह । स वा इति ॥ प्राणवि-
दतिवादी भवतीति सम्बन्धः ॥ कथं प्राणवित्त्वमित्थं पद्यायमाह ।
यवमिति ॥ सर्वोत्पत्तयथोक्तप्रकारः फलतोऽनुभवः स्वरूपत्वेन
साक्षात्कारः । तदनुदर्शनेनैव प्राणवित्त्वे सिद्धति सति किमिति
मननविज्ञाने पृथगुपन्यस्यते तथाह । मननविज्ञानाभ्यां जीति ॥
उक्तान्वयव्यतिरेकाख्योपपत्तिसङ्कताहान्याद्यत्वात्तद्विषयं चा-

उ० विज्ञाननूतिवादी भवति तच्चेद्भूयुरतिवाद्यसी-
त्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापद्भुवीत ॥ ४ ॥ १५ ॥

एष तु अतिवदति यः सत्येनातिवदति
सोऽहं । भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यन्त्वेव

भा० मिति ब्रूवाणं यदि ब्रूयुरतिवाद्यसीति । वाढमतिवाद्यस्मीति
ब्रूयात् नापद्भुवीत । कस्माद्भूमावपद्भुवीत । यत्प्राणं सर्वे-
श्वरमयमस्मीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ १५ ॥

स एष नारदः सर्वातिशयं प्राणं स्वमात्मानं
श्रुत्वा नातः परमस्तीत्युपराराम । न पूर्ववत्किमस्ति भगवः
प्राणाद्भूय इति पप्रच्छ । यतस्तमेवं विकारानृतब्रह्म-
विज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादिनमा-
त्मानं मन्यमानं योग्यं शिष्यमित्याद्यहविशेषादिप्रच्या-
ययन्नाह भगवान्मनत्कुमारः । एष तु वा अतिवदति
यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदतिवादी परमार्थतः । नामा-

आ० जायते तदत्र विज्ञानं विवक्ष्यते । तत्फलसाक्षात्कारं दर्शनमिति
भेदः । मग्नविज्ञाने विना दर्शनासम्भवाऽतःशब्दार्थः । एवं
मग्नदिद्वारेणेति यावत् ॥ अतिवादित्वं व्युत्पादयति । नामा-
दीति ॥ नापद्भुवीतेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । कस्मादिति ॥ १५ ॥

यद्यस्मादयं विद्वानात्मत्वेन सर्वेश्वरं प्राणोऽस्मीत्युपगतवांस्त-
स्मादपद्भुवी हेत्वभावादात्मनोऽतिवादित्वं ॥ नापद्भुवीतेत्यत्र प्राणा-
न्तमुपदेशं श्रुत्वा नारदस्य तुष्टीभावे किं कारयमित्याशङ्क्या-
माह । स एष इति । कथं तस्योपरतिरवगतेत्याशङ्क्याह ।
न पूर्ववदिति ॥ किमिति तर्हि प्राप्तायामुपेक्षायां स्वयमेवाचार्या
व्युत्पादयतीत्याशङ्क्याह । तमेवमिति ॥ एतस्माज्जायते प्राण

उ० विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ १६ ॥
यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजा-

भा० अपेक्षन्तु तस्यातिवादित्वं । यस्तु भूमाख्यं सर्व्वातिक्रान्तं
तत्त्वं परमार्थसत्यं वेद सोऽतिवादीत्यत आह । एष तु वा
ऽतिवदति यः सत्येन परमार्थसत्यं विज्ञानवक्तव्याऽति-
वदति सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवन्सत्येनातिवदानि । तथा
मां नियुनक्तु भगवान् यथाहं सत्येनातिवदानीत्यभिप्रायः ।
यद्येवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञा-
सितव्यमित्यत आह नारदः । तथास्तु तर्हि सत्यं भगवो
विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छन्वतोऽहमिति ॥ १६ ॥

यदा वै सत्यं परमार्थतो विजानाति । इदं पर-
मार्थतः सत्यमिति ततोऽनृतं विकारजातं वाचारम्भणं

आ० इति अत्यन्तरात्राद्यस्य विकारत्वेनादृतत्वं । वाचारम्भणं विका-
रो नामधेयमित्युक्तं । तस्मिन्नदृते प्रागेव ब्रह्मणि विज्ञानं तेनेति
यावत् । परितुष्टत्वे कथमद्वैतार्थत्वमित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानशा-
नित्वादित्याह । परमार्थमिति ॥ न च तस्यापेक्षाहत्वमित्याह ।
योग्यमिति ॥ मिथ्याग्रहविशेषो नास्ति प्रागात्परमित्यभि-
मानः ॥ कथं तर्हि प्राग्विदोऽतिवादित्वमुक्तं तत्राह । नामा-
दीति ॥ कस्तर्हि परमार्थतोऽतिवादीत्याशङ्क्याहुः । यन्त्विति ॥
सोऽतिवादीति ॥ यतः सनत्कृमारस्याभिप्रायोऽत एवाहंति
योजना ॥ ननु नारदस्य नाद्यापि सत्यविज्ञानमुत्पन्नं कथं सत्ये-
नातिवदानीति पृच्छति तत्राह । तथेति ॥ १६ ॥

यदा वै विजानातीत्यादिवाक्यं व्याकुर्व्वन्मूलरमाह । यदेति ॥
यदि विश्वं सद्रूपादनृगताद्विग्रहसदेव स्याद्यदि त्वभिन्नं सम्मा-

उ० नन् सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञा-

भा० हित्वा सर्वविकारावस्थं सदैवैकं सत्यमिति तदैवाथ वदति यद्वदति । ननु विकारोऽपि सत्यमेव । नामरूपे सत्यान्ताभ्यामयं प्राणस्त्वन्नः प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यन्तरे विकारस्य न तु परमार्थापेक्षमुक्तं किन्तर्हीन्द्रियविषयाविषयत्वापेक्षं सच्च त्यच्चेति सत्यमित्युक्तं तद्वारेण च परमार्थसत्यस्योपलब्धिर्विवक्षितेति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति चेत् । इहापि तदिष्टमेव । इह तु प्राणविषयात्परमार्थसत्यविज्ञानाभिमानाद्भुत्याथ नारदं यत्सदेव सत्यं परमार्थतो भूमाख्यं तद्विज्ञापयिष्यामीत्येष विशेषतो विवक्षितोऽर्थः । नाविजानन्सत्यं वदति ॥ यस्त्वविजानन्वदति सोऽग्न्यादिशब्देनाग्न्यादीन् परमार्थसद्गुपान्न्यमानो

भा० अमेव परमार्थसत्यं सिद्धेदिति परमार्थतः सत्यं यदैव विजानातोत्यर्थः ॥ विज्ञानप्रकारमभिनयति । इदमिति ॥ ततस्तदाऽन्तं विकारजातं हित्वा सदेव सत्यमिति कृत्वा यद्वदति तत्तदेव वदतीति योजना ॥ सत्यविज्ञानस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वद्योतनार्थोऽयंशब्दः ॥ श्रुत्यन्तरावयवभेदेन भेदाभेदवादी शङ्कते । नन्विति ॥ किं दृष्टदारण्यकश्रुत्या विकारस्य सत्यत्वमुक्तमित्येतावन्मात्रमुच्येत किं वा परमार्थसत्यत्वमिति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥ भेदाभेदयोर्विरोधादेकोपाधावयोगादिकारस्य च रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वानुमानादत्यन्ताबाध्यत्वाभिप्रायेण सत्यत्वं श्रुत्यन्तरेणैवाक्तमित्यर्थः ॥ कथं तर्हि प्राणादिषु सत्यत्वमुक्तमित्याशङ्काङ्गीकारं स्फोरयति । किन्तर्हीति ॥ इन्द्रियजनितसद्गुद्विविषयत्वापेक्षं भूतत्रयं सदि-

उ० नन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो
विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १७ ॥

भा० वदति न तु ते रूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थतः सन्नि ।
तथा तान्यपि रूपाणि सदपेक्षया नैव सन्तीत्यतो नावि-
ज्ञानस्यत्वं वदति । विज्ञानमेव सत्त्वं वदति । नच तत्सत्य-
विज्ञानमविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञायत इत्याह । विज्ञा-
नन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । यद्येवं विज्ञानं भगवो

आ० लुच्यते । तदविषयत्वापेक्षं भूतद्वयं त्वदिति व्यवह्रियते । तथा च
भूतपञ्चकं सच्च त्वमेति व्युत्पाद्य सत्यमिति यथोक्तं । तथा तद्दी-
जभूतयोगोन्मूलपयोक्तदात्मकत्वाच्च प्राणानां सत्यत्वं व्यावहारि-
कमिष्टमित्यर्थः ॥ इतश्च प्राणादिषु मिथ्याभूतेष्वपि सत्यश्रुतिर-
विरुद्धेत्याह । तद्वारेणेति ॥ प्राणादीनां व्यावहारिकसत्यत्वानु-
वादद्वारेणाध्यारोपापवादन्यायेन परमार्थसत्यस्य ब्रह्मणोऽवग-
तिर्विवर्त्तितेति कृत्वा तेष्वपि सत्यत्वश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ यथो-
क्तोऽर्थो विवर्त्तितो बृहदारण्यकश्रुतावित्यत्र गमकमाह । प्राणा
वा इति ॥ ननु श्रुत्यन्तरे विकारस्यापि व्यावहारिकं सत्यत्वमिष्टं
प्रकृते तु न तदिष्यते भुञ्ज एव सत्यत्वाङ्गीकारात् । तथा च विरो-
धतादवस्थामत आह । इहापीति ॥ यदि प्राणम्यापि व्यवहारतः
सत्यत्वमुपगतं किन्तर्हि सनत्कमारस्य विवर्त्तितमित्याशङ्क्याह ।
इह त्विति ॥ यदा वै जानातीत्यथ सत्त्वं वदतीति यद्याख्यातं
तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटयद्वादी व्यतिरेकमाह । नापि जा-
नन्निति ॥ परमार्थसत्यमविज्ञानमपि वदत्यग्न्यादीनाम्याशङ्क्याह ।
यन्त्विति ॥ तर्हि कथं सदेव परमार्थसत्यमिति वदतोऽभीष्ट-
सिद्धिरित्याशङ्क्याह । न त्विति ॥ तान्येव तर्हि रूपाणि
पृथग्विद्यन्ते तेनेत्याह । तथेति ॥ अतोऽस्य नास्ति सत्यवादि-
मेवेत्युपसंहरति । इत्यन इति ॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमा-
चष्टे । विज्ञानमेवेति ॥ अस्तु तर्हि सत्यविज्ञानपूर्वकमतिवा-

उ० यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वेव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितयेति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १६ ॥
यदा वै श्रद्धात्यथ मनुते नाश्रद्धधनमनुते श्रद्धधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितयेति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १६ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धाति नानिस्तिष्ठच्छ्रद्धाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितयेति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २० ॥

भा० विजिज्ञास इति । एवं सत्यादीनां चोत्तरोत्तराणां करोत्यन्तानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयं ॥ १७ ॥

यदा वै मनुत इति । मतिर्मननं तर्को मन्तव्यविषय आदरः ॥ १८ ॥ आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा ॥ १९ ॥

निष्ठा गुरुशुश्रूषादिस्तत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥ २० ॥

आ० दित्वमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ यद्येवं जिज्ञासादारा सत्यविज्ञानं चेयमित्येवमित्युद्धेदित्यर्थः । सत्यवदनं प्रति सत्यविज्ञानस्य यथा कारणत्वमुक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरे कारणत्वेन द्रष्टव्यमित्यतिदिशति । एवमिति ॥ १७ ॥

विज्ञानकारणीभूतां मतिं व्याचष्टे । मतिरिति । मननहेतुभूतां श्रद्धां व्याचष्टे । अस्तीति ॥ १८ ॥ १९ ॥

अज्ञाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे । निष्ठेति ॥ २० ॥

उ० यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितयेति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितयमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २२ ॥

भा० यदा वै करोति कृतिरिन्द्रियसंयमश्चिन्तैकाग्रता कारणञ्च । सत्यां हि तस्यां निष्ठादीनि यथोक्तानि सम्भवन्ति विज्ञानावसानानि ॥ २१ ॥

सापि कृतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्ध्वं मयेति मन्यते तदा भवतीत्यर्थः । यथा दृष्टफलसुखाकृतिस्तथेहापि नासुखं लब्ध्वा करोति । भविष्यदपि फलं लब्धेत्युच्यते । तत्तदुद्दिश्य प्रवृत्त्युपपत्तेः । अथेदानीं कृत्यादिषूत्तरोत्तरेषु मत्सु सत्यं स्वयमेव प्रति-

ष्या० निष्ठा निदानं ॥ कृतिं विभजते । कृतिरिति ॥ कथं पुनरेतेषामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणो भवति तत्राह । सत्यं हीति ॥ २१ ॥

कृतिस्तर्हि कुतो भवतीति तत्राह । सापीति ॥ यदा सुखं लभते तदा भवतीति सम्बन्धः । ननु सुखलाभस्येन्द्रियसंयमादिव्यतिरेकेणाभावात्कथं सुखलाभाधीना कृतिरित्याशङ्क्याह । सुखमिति । वक्ष्यमाणसुखलब्धत्वाभिमानादेव यथोक्ताकृतिः सिद्ध्यतीत्यर्थः । सुखं लब्ध्वा करोतीत्येतदुक्तान्तं साधयति । यथेति । दृष्टं फलं पुत्रपञ्चादि तत्कालसुखाद्देष्टव्यं जाते

उ० यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव
सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितय इति भूमानं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

भा० भासते न तद्विज्ञानाय पृथग्यत्नः कार्य इति प्राप्तं तत्
इदमुच्यते । सुखन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं
भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाह ॥ २२ ॥

यो वै भूमा महत् निरतिशयं बह्निर्तिपथ्यायास्तत्सुखं ।
ततोऽर्वाक्षातिशयत्वादल्पं । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति ।
अल्पस्याधिकदृष्ट्याहेतुत्वात् । दृष्ट्या च दुःखबीजं । न हि
दुःखबीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे
सुखमस्तीति । अतो भूमैव सुखं । दृष्ट्यादिदुःखबीजत्वा-
सम्भवाद्भूतः ॥ २३ ॥

आ० क्षतिर्दृष्टा । तथात्मन्यपि सुखं लब्ध्वेव करोति नतु विना तदु-
द्देशमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां मनसश्च संयमपूर्वकं सुखं भवति
तथा च कथं तल्लब्ध्वा करोतीत्युच्यते तत्राह । भविष्यदपीति ॥
उत्तरग्रन्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । अथेत्यादिना ॥ २० ॥

भूमेऽर्वागापि वैषयिकं सुखमस्तीत्याह । ततोऽर्वागिति ॥
कथमल्पत्वेऽपि सुखत्वं वार्यते तत्राह । अल्पस्येति ॥ दुःखरूपां
दृष्ट्यां प्रत्यल्पस्य सुखस्य हेतुत्वेऽपि कथं स्वयं सुखं न भवतीत्याश-
ङ्गाह । न हीति ॥ अल्पस्य सुखस्य दुःखान्तर्भावे सिद्धे फलित-
माह । अत इति ॥ २१ ॥

उ० यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्वि-
जानाति स भूमा अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो-

भा० किञ्चलक्षणेऽसौ भूमेत्याह । यत्र यस्मिन् भूमि तत्र
नान्यद्द्रष्टव्यमन्येन करणेन दृष्टोऽन्यो विभक्तो दृग्भाद-
न्यत्पश्यति तथा नान्यच्छृणोति । नामरूपयोरेवात्मभावा-
द्विषयभेदस्य । तद्भादकयोरेवेष्ट दर्शनश्रवणयोरेष्टणं ।
अन्येषाञ्चोपलक्षणार्थत्वेन मननन्त्वोक्तं द्रष्टव्यं । नान्यग्न-
नुत इति । प्रायशो मननपूर्वकत्वाद्विज्ञानस्य । तथा नान्य-
द्विजानाति । एवंलक्षणे यः स भूमा । किमत्र प्रसि-
द्धान्यदर्शनाभावो भूमेत्यते नान्यत्पश्यतीत्यादिना ।
अथान्यं न पश्यत्यात्मानं पश्यतीत्येतत् । किञ्चातो यद्यन्य-
दर्शनाद्यभावमात्रमित्युच्यते तदा द्वैतसंख्यवहारविल-

क्षा० भूम्नः सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं वेति प्रश्नपूर्वकं निर्विशेषत्वं नि-
र्द्धारयति । किमित्यादिना ॥ नान्यच्छृणोति स भूमेति सम्बन्धः । कि-
मिति स्पर्शनादिव्यपि सत्त्वं दर्शनश्रवणयोरेव निधेयत्वं नात्र यद्विज्ञा-
मित्याशङ्क्याह । नामेति ॥ अनुक्तानां स्पर्शनादीनामुपलक्षणार्थत्वं नात्र
द्वयोरेष्टणं स्पर्शनाद्यविषयत्वस्यापि भूमि भावादित्याह । अन्ये
षामिति ॥ अत्रेति लक्षणवाक्याक्तिः ॥ तत्र हेतुमाह । प्रायश इति ॥
यस्मिन् अधिकार्ये तत्त्वविचारणायामन्योऽन्यं न पश्यति न दृष्टोऽति
न मनते न विजानाति स भूमेति द्रष्टृदृष्ट्यादिविज्ञान्यभिधेना-
ध्यासाधिकार्यत्वापलक्षितस्य विज्ञान्याविषयत्वमेव भूमिलक्षणमि-
त्युपसंहरति । एवमिति ॥ उक्तमेव लक्षणं स्फुटयितुं विवृण्वति ।
किमनेति ॥ लोकप्रसिद्धदर्शनादिविषयत्वाभावमात्रं भूमेति
लक्षणं तन्निधेन खल्वेत्येव विमर्शार्थः ॥ कस्मिन्लोको को नाभ-
को वा दोष इति शिष्यः पृच्छति । किञ्चात इति ॥ आदमनृद्य

उ० त्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ
यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित

भा० लणो भूमेत्युक्तं भवति । अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानं
पश्यतीत्युच्यते । तदेकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽभ्युप-
गतो भवेत् । यद्येवं को दोषः स्यात् । नन्वयमेव दोषः
संसारानिवृत्तिः । क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति ।
आत्मैकत्व एव क्रियाकारकफलभेदः संसारविलक्षण इति
चेत् । न । आत्मनो निर्विशेषैकत्वाभ्युपगमे दर्शनादिक्रिया-
कारकफलभेदाभ्युपगमस्य शब्दमात्रत्वात् । अन्यदर्शनाद्य-
भावोक्तिपक्षेऽपि यत्रेत्यन्यन्नपश्यतीति च विशेषणेऽनर्थके
स्थातामिति चेत् । दृश्यते हि लोके । यत्र शून्ये गृहेऽन्यन्न
पश्यतीत्युक्ते स्वभादनात्मानं च न न पश्यतीति गम्यते । एव-

आ० तत्र ज्ञानं दर्शयति । यदीति ॥ अन्यस्य प्रसिद्धस्य दर्शनादेर्विष-
यत्वं भूम्नि नास्तीत्येतावन्मात्रं तस्य लक्षणमित्युच्यते चेत्सर्व-
विकल्पातीतः प्रत्यगात्मा भूमेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं
पक्षमनुद्य तस्मिन्दोषं सूचयति । अथेत्यादिना ॥ तमेव
दोषं प्रप्रपूर्वकं स्फुटयति । यद्येवमित्यादिना ॥ सति
क्रियाकारकफलभेदे कथं संसारानिवृत्तिस्तत्राह । क्रियेति ॥
सति भेदे क्रियादेः संसारत्वं लोके दृष्टं तदेकक्षणादेकस्मिन्नेव
क्रियाकारकभावस्य न संसार इति चोदयति । आत्मैकत्व इति ॥
एकस्मिन्क्रियादिभेदस्यासम्भवं दर्शयन्ननुसरमाह । नात्मन इति ॥
द्वितीयपक्षस्य दुष्टत्वे स्पष्टीकृते प्रथमपक्षस्यापि समानदुष्टत्वमिति
श्रिष्यः शङ्कते । अन्येति ॥ आद्यपक्षेऽपि न पश्यतीत्येतावत्तैव दर्श-
नाद्यज्ञाभाद्यत्रेत्यन्यदिति च विशेषण्ये व्यर्थं स्यातामित्यर्थः ॥ व्यर्थ-
मेवेदं वचनमिच्छाशङ्क श्रिष्यः स्वयमेव ब्रूते । दृश्यते हीति ॥ लोके

उ० इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥

भा० मिहापीति चेत् । न । तत्त्वमसीत्येकलोपदेशादधिकरणा-
धिकर्तव्यभेदानुपपत्तेः । तथा मदेकमेवाद्वितीयं सत्यमि-
ति षष्ठे निर्द्धारितत्वात् । अदृश्ये ऽनात्मे न सन्दृशे तिष्ठति
रूपमस्य विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयादित्यादिश्रुतिभ्यः
स्वात्मनि दर्शनाद्यनुपपत्तिः । यत्रेति विशेषणमनर्थकं
प्राप्तमिति चेत् । न । अविद्याकृतभेदापेक्षत्वात् । यथा सत्यै-
कत्वाद्वितीयत्वबुद्धिं प्रकृतावपेक्ष्य मदेकमेवाद्वितीयमिति
मह्याद्यनर्थमप्युच्यते । एवं भूम्न्येकस्मिन्नेव यत्रेति विशेषणं ।
अविद्यावस्यायामन्यदर्शनानुवादेन च भूम्नि । अतस्तदभाव-
त्वलक्षणस्य विवक्षितत्वान्नान्यत्पश्यतीति विशेषणं । तस्मा-
त्संसारव्यवहारो भूम्नि नास्तीति समुदायार्थः । अथ यत्रा-

षा० हि यत्र श्रुत्ये गृहे नान्यत्पश्यति तद्वद्वितीयमिति प्रयोगो दृश्यते
न च तस्य नैरर्थक्यमिष्टं । व्यवहाराङ्गत्वाद्यथोक्तं धनधान्याद्यदर्श-
नेऽपि स्तम्भादीन् गृह्यन् न न पश्यतीति श्रुतस्य नैरर्थक्यं न गम्यते ।
किन्तु स्तम्भादीनां तस्य च दर्शनमिष्टं । तथा यत्र नान्यत्पश्यती-
त्यत्रापि विशेषणवैयर्थ्यं समाधानं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ किं विशेष-
णार्थवत्त्वानुपपत्त्या भूम्न्यधिकरणाधिकर्तव्यभावः स्वात्मदर्शनं च
वाच्यमित्युच्यते किं वा श्रुतस्य गतिर्वक्तव्येति पृच्छते चेत्तत्रार्थं
दृश्यति । नेत्यादिना ॥ तथा तत्त्वमसीति वदित्यर्थः । निर्द्धारित-
त्वादधिकरणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तिरिति शेषः ॥ यथान्यत्र पश्य-
तीति विशेषणादात्मनः स्वदर्शनं वाच्यमिति तत्राह । अदृश्य इति ॥
द्वितीयमनृद्य गतिमाह । यत्रेत्यादिना ॥ परिहारभागं दृष्टा-
न्नेन स्पष्टयति । यथेति ॥ एकस्मिन्नेव भूम्नि यत्रेति विशेषणमन-
र्थमपि प्रयुज्यते । प्रसिद्धानुवादेनाधिकरणादिविकल्पविषयत्व-

उ० गोअशुमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दास-

भा० विद्याविषयेऽन्योन्येनान्यत्पश्यतीति तदल्पमविद्याकालभावि
इत्यर्थः । यथा स्वप्नदृश्यं वस्तु प्राक् प्रतिबोधात्तत्काल-
भावोति तद्वत् । तत एव तन्मार्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेव
तद्विपरीतो भूमा यस्तदमृतं । तच्छब्देऽमृतत्वपरः ।
स तर्ह्येवंलक्षणे भूमा हे भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित
इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः । स्वे महिम्नीति
स्वे आत्मोभये महिम्नि माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा ।
यदि प्रतिष्ठामिच्छसि कश्चित् यदि वा परमार्थमेव
पृच्छसीति न महिम्न्यपि प्रतिष्ठित इत्यवोचाम । अप्रतिष्ठि-
तोऽनाश्रितो भूमा क्वचिदपीत्यर्थः । यदि स्वमहिम्नि
प्रतिष्ठो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते । शृणु । गोऽश्वादि

आ० लक्षणस्य भूमे लक्षणस्य विवर्क्षितत्वादित्याह । एवमिति ॥
यदविद्यावस्थमन्यद्दर्शनादि तदनुवादेन नान्यत्पश्यतीति विशेष-
णश्च भूमे न विरुध्यते । दर्शनाद्यविषयत्वलक्षणस्य भूमे लक्षणस्य
विवर्क्षितत्वादित्याह । अविद्येति ॥ लक्षणवाक्यार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ दर्शनादिसकलसांसारिकथवहाराभावोपलक्षितं
तत्त्वं भूमेत्यर्थः ॥ अथ यत्रेत्यादिवाक्यं व्याकरोति । अथेति ॥
परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तं विवृणोति । यथेति ॥
तत एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत् । कथं तदमृतमिति भूमे
तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह । तच्छब्द इति ॥ भूमेः सुखत्ववचनात्तस्य
चाक्षयं पृच्छति । स तर्ह्येति ॥ व्यवहारदृष्ट्या प्रप्रेषा वस्तुदृष्ट्या
वेति विवक्ष्याद्यं प्रत्याह । इत्युक्तवन्ममिति ॥ द्वितीयमनूय
निराकरोति । अदीति ॥ पूर्वोपरविरोधमाशङ्क्य परिहरति ।
यदीत्यादिना ॥ भूमेः स्वतोऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितत्वाभावोऽत्रेत्युच्यते

उ० भार्य्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि
ब्रवीमीति ह होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति ॥ २ ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स
पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्व-

भा० इह महिमेत्याचक्षते । गावश्चाश्वाश्च गोऽश्वं द्वैकवङ्गावः ।
सर्व्वं च गवाश्चादिमहिमेति प्रसिद्धं । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठस्यैत्रो
भवति । यथा नाहमेवं स्ततोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा
चैत्रवदिति । ब्रवीम्यत्र हेतुत्वेनान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति व्यवहितेन सम्बन्धः ॥ किन्त्वेवं ब्रवीमीति होवाच
स एवेत्यादि ॥ २४ ॥

कस्मात्पुनः कश्चिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव
भूमा । अधस्तात् तद्गतिरेकेणान्यदिद्यतं यस्मिन् प्रतिष्ठितः
स्यात् । तथोपरिष्ठादित्यादि समानं । मति भूमाऽन्यस्मिन्
भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यात्तु तदर्हः । स एव तु सर्व्वं । अत-
स्तस्मादसौ न कश्चित्प्रतिष्ठितः । यत्र नान्यत्पश्यतोत्यधि
करणाधिकर्त्तव्यतानिर्देशात्स एवाधस्तादिति च पराच-

या० तत्रान्यो हीत्यादिवाक्यस्य हेतुना तेन व्यवहितेनाहमेवं ब्रवीमी-
त्यस्य सम्बन्धमिति योजना । कथं तर्हि ब्रवीति भवानित्या-
शङ्क्याह । किन्त्विति ॥ २४ ॥

अवतारितमेव वाक्यं प्रत्यपूर्व्वक्रमवतार्य्यं याचष्टे । कस्मा-
दित्यादिना । उक्तमेवार्थं अतिरेकद्वारा विदुषोति । सर्व्वीति ॥
अहङ्कारात्मनोपदेशस्याभिप्रायमाह । सर्व्वीति ॥ काऽसावह-

उ० मित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुप-
रिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्त-
रतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥ अथात आ-
त्मादेश एव आत्मेवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा

भा० निर्देशात् । द्रष्टुर्जीवादन्यो भूमा स्यादित्याशङ्का कस्य-
चिन्माभूदिति । अथातोऽनन्तरमहङ्कारेणादिश्यत इत्य-
हङ्कारादेशः । द्रष्टुरन्यत्वदर्शनार्थं भूमैव निर्दिश्यतेऽह-
ङ्कारेणाहमेवाधस्तादित्यादिना । अहङ्कारेण देहादिम-
हातोऽप्यादिश्यतेऽविवेकिभिरित्यतस्तदाशङ्का मा भूदिति ।
अथानन्तरमात्मादेश आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण शूद्धे-
नादिश्यते । आत्मैव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमजं सर्वतो
व्यामवत्पूर्लमन्यपूर्व्यं पश्यन् स वा एष विद्वान्मननविज्ञा-
नाभ्यामात्मगतिरात्मन्येव रतीरमणं यस्य सोऽयमात्म-
रतिस्तथात्मक्रीडः । देहमात्रसाधना रतिर्वाङ्मसाधना
क्रीडा । लोके स्त्रीभिः सखिभिश्च क्रीडतीति दर्शनात् । न

आ० आदेशादिश्यत इत्याशङ्क्य प्रयोजनानुवादपूर्वकमाह । द्रष्टु-
रिति ॥ अहङ्कारादेशात् पृथगात्मादेशस्य तात्पर्यमाह । अहङ्का-
रेणेति ॥ उक्तात्मविज्ञानवतः कृतकृत्यतामाह । आत्मैवेति ॥
एकमिति सजातीयभेदराहित्यस्थितिः ॥ अन्यशून्यमिति विजा-
तीयभेदशून्यत्वमुच्यते । इत्यात्मक्रीडयोरेवान्तरभेदं दर्शयति । दे-
हमात्रेणेति । क्रीडा वाङ्मसाधनेत्यत्र लोकसम्पत्तिमाह । लोक
इति । देहस्य जीविते च भोगव्यागयोश्च निमित्तं वाङ्मवस्तु
तत्र सर्वत्र निरपेक्षो यदृष्टाकाभेदासङ्गवर्जितो विद्वान्-

उ० पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत
आत्मैवेदः सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं
मन्यान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रोड आत्म-
मिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु

भा० तथा विदुषः किन्तु ह्यात्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भव-
तीत्यर्थः । मिथुनं द्वन्द्वजनितं सुखं तदपि द्वन्द्वनिरपेक्षं
यस्य विदुषस्तथानन्दः शब्दादिनिमित्तः । आनन्दोऽवि-
दुषां न तथाऽस्य विदुषः किन्तु ह्यात्मनिमित्तमेव सर्वं
सर्वदा सर्वप्रकारेण च । देहजीवितभोगादिनिमित्त-
वाह्यवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः । स एवंलक्षणे विद्वान् जीव-
न्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः । पतितोऽपि देहं स्वराड्भवति ।
यत एवम्भवति तत एव तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारे
भवति । प्राणादिषु पूर्वभूमिषु तत्रास्मति तावन्मात्रपरि-
च्छिन्नकामचारित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्राप्तं मातिशय-
त्वाद्यथा प्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन ततस्तत्त्व-
त्तिरिहोच्यते स स्वराडित्यादिना । अथ पुनर्थऽन्यथा
ऽत उक्तदर्शनादन्यथा वैपरीत्येन यथाक्रमेण वा सम्यक्

चा० त्वाह । देहेति ॥ जीवन्मुक्तिमुक्ता विदेहमुक्तिं दर्शयति ।
स इति ॥ स्वाराज्यं निमित्तोक्तं यत्प्राप्तमाह । यत एव
मिति ॥ स्वाराज्यसर्वलोककामचारयोक्त्यर्थमाह । प्राणा
दिष्विति ॥ यावद्वाप्ते गतं तत्रास्य यथाकामचारा भवती
त्यादिना परिच्छिन्नं परतन्त्रं पूर्वभूमिषु फलमुक्तमत्र न पर-
मानन्दप्राप्तिं तद्व्यावृत्तिवन्तं न नृ मापाधिकं रूपमित्यर्थः ।

उ० लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथातो
विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां
सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वान-
स्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा-

भा० विदुस्तेऽन्यराजानो भवन्ति । अन्यः परो राजा स्वामी
एषां तेऽन्यराजानस्ते । किञ्च क्षय्यलोकाः क्षयो लोक
एषां ते क्षय्यलोकाः । भेददर्शनस्याल्पविषयत्वादन्यच्च
तन्मार्त्यमित्यवोचाम । तस्माद्ये द्वैतदर्शिनस्ते क्षय्यलोकाः
स्वदर्शनानुरूपेणैव भवन्त्यत एव तेषां सर्वेषु लोकेष्वका-
मचारो भवति ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्येत्यादि स्वाराज्यं प्राप्तस्य प्रकृतस्य
विदुष इत्यर्थः । प्राक्सदात्मविज्ञानात्स्वात्मनोऽन्यस्मात्सतः
प्राणादेर्नामात्यन्तोत्पत्तिप्रलयावभूतां सदात्मविज्ञाने
तु सतीदानीं स्वात्मत एव संवृत्तौ तथा सर्वोऽप्यन्यो-
व्यवहार आत्मत एव विदुषः । किञ्च तदेतन्मन्त्रार्थे

आ० फलप्रदर्शनद्वारेण कृत्वा विद्यामविद्वद्भिन्दाद्वारायितां स्तौति ।
अथेत्यादिना । ते क्षय्यलोका भवन्तीति सम्बन्धः ॥ भेददर्शनां
विनाशिफलवत्त्वे हेतुमाह । भेददर्शनस्येति ॥ परिच्छिन्नस्य
विनाशित्वं वचनं तस्मादिति परामृशति ॥ २५ ॥

उक्तविद्यास्तुत्यर्थमेव विदुषः खट्वत्माह । तस्येति ॥
तथा विदुषः खट्वत्वव्यवहारवदित्यर्थः । क्रीडादिरन्यो व्यवहारो
न केषलं ब्राह्मणोक्तमिह विद्याफलं किन्तु मनोक्तसंख्याह ।

उ० ऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज
आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावा-
त्मतोऽनुमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो
ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सद्गुरु आत्मतो मन
आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः
कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥ तदेष श्लोको

भा० एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । न पश्यः पश्यतीति । पश्ये
यथोक्तदर्शी विद्वानित्यर्थः । मृत्युं मरणं । रोगं ज्वरादि ।
दुःखतां दुःखभावश्चापि न पश्यति । सर्वं च सर्वमेव स
पश्यः पश्यत्यात्मानमेव सर्वं ततः सर्वमाप्नोति सर्वशः
सर्वप्रकारैरिति । किञ्च स विद्वान् प्राकृत्यप्रभेदादेक-
धैव भवत्येकधैव च सन् त्रिधादिभेदैरनन्तभेदप्रकारो
भवति सृष्टिकाले । पुनः संहारकाले मूलमेव स्वं पारमा-
र्थिकमेकधाभावं प्रतिपद्यते । स्वतन्त्र एवेति विद्यां फलं
प्ररोचयन् स्तौति । अथेदानीं यथोक्ताया विद्यायाः
सम्यगवभासकारणं मुखावभासकारणस्यैवादर्शस्य विशु-

षा० किञ्चेति । तच्छब्दार्थः सप्तम्या निर्दिश्यते । स च विद्याफलरूपः ॥
न पश्य इति मन्त्रमादाय व्याचष्टे । पश्यतीत्यादिना ॥ सर्वं
माप्नोतीति पूर्वतापरिच्छेदभ्रमस्यावर्जनं विवक्षिता न तु किमि-
कीटकादिभावोऽपुनरुपायप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यं ॥ विद्याकृतं
पौष्कल्यार्थं सगुणविद्याफलमपि निर्गुणब्रह्मविदाप्नोतीत्याह ।
किञ्चेति ॥ त्रिधा तेजोब्रह्मरूपेण । शब्दस्पर्शादिरादिशब्दार्थः ।
विद्यां तत्फलं तदपेक्षितां कृतिश्चाभिधायारम्भविद्या

उ० न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नेत दुःखतां
 सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति
 स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा
 नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतञ्च दश चैकश्च
 सहस्राणि च विंशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः

भा० द्विकारणं साधनमुपदिश्यते आहारशुद्धौ । आह्वयत
 इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानं । भोक्तुर्भोगायाह्वयते
 तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशु
 द्धौ रागद्वेषमोहदोषैरसंसृष्टविषयविज्ञानमित्यर्थः । तस्या
 माहारशुद्धौ मत्यां तद्वतोरन्तःकरणस्य सत्त्वस्य शुद्धि
 र्नेर्मान्यं भवति । सत्त्वशुद्धौ च मत्यां यथावगते भूमा
 त्मनि ध्रुवाऽविच्छिन्ना स्मृतिरवस्मरणं भवति । तस्याच्च
 लब्धायां स्मृतिलभे मति सर्व्वेषामविद्याकृतानर्थपाशक
 पाणामनेकजन्मान्तरानुभवभावनाकठिनीकृतानां हृदया
 श्रयाणां ग्रन्थीनां विप्रमोक्षविशेषेण मोक्षेण विनाशा
 भवतीति । यत एतदुत्तरोत्तरं यथोक्तमाहारशुद्धिमूलं
 तस्मात्सा कार्य्येत्यर्थः । सर्व्वं शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वाऽऽख्या

आ० स्तात्यर्थमाह । अथेति ॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रिये
 स्मृतिरित्यादिस्मृतिमाश्रित्याहारशब्दं व्याकरोति । आह्वयत
 इतीति ॥ कथं तस्याह्वयमाणत्वं तत्राह । भोक्तुरिति ॥ कीदृशी
 तस्य शुद्धिरित्याशङ्क्याह । रागंति ॥ आहारशुद्धिफलमाह ।
 तस्यामिति ॥ अन्तःकरणशुद्धिफलं कथयति । सत्त्विति ॥ स्मृति
 लाभफलं दर्शयति । तस्याच्चेति ॥ भवतीत्याहारशुद्धिरपेक्ष

उ० सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वयन्थीनां
विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं
दर्शयति भगवान्सनात्कुमारस्तः॥ स्कन्द इत्या-
चक्षते तः॥ स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ २६ ॥ इति
सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

भा० यिकामुपसंहरति श्रुतिः । तस्मै मृदितकषायाय वाचोरा-
दिरिव कषाये रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रञ्जनारूपत्वात्-
ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपचालेन चालितो मृदितो विनाशितो
यस्य नादरस्य तस्मै योग्याय मृदितकषायाय तमोऽवि-
द्यालणात्पारं परमार्थतत्त्वं दर्शयति दर्शितवानित्यर्थः ।
कोऽमौ भगवानुत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिं
वेति विद्यामविद्याञ्च स वाचो भगवानित्येवंधर्मा मन-
त्कुमारः । तमेव मनत्कुमारं देवं स्कन्द इत्याचक्षते
कथयन्ति तद्विदः । द्विवचनमध्यायपरिममाप्त्यर्थं ॥ २६ ॥
इति श्रीगेविन्दभगवत्पूजपादशिष्यस्य परमहंसपरिभा-
जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृता क्कान्दाग्यापनिषद्वि-
रणे सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

आ० तेषां शेषः । प्रकृतवाक्यान्तर्गतमुपसंहरति । यत इति ॥
तस्मै मृदितकषायायेत्यादिवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । सर्वमिति ॥
आमिति गतिमाययया । तस्य च वेणिप्रान्तः माह । तमेवेति ॥
॥ २६ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशङ्करभगवत्पूज-
पादशिष्यभगवदानन्दचामरकृतायां क्कान्दाग्याभाष्यटीकायां सप्त-
मोऽध्यायः समाप्तः । ० ।

उ० ॥ हरिः ॐ ॥ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश-

भा० ॐ परमात्मने नमः ॥ यद्यपि दिग्देशकालादिभेद-
शून्यं ब्रह्म सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमिति षष्ठसप्त-
मथोरधिगतं तथापीह मन्दबुद्धीनां दिग्देशादिभेद-
वदस्त्वित्येवं भाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसा परमार्थवि-
षयीकर्तुमित्यनधिगम्य च ब्रह्म न पुरुषार्थसिद्धिरिति
तदधिगमाय हृदयपुण्डरीकदेश उपदेष्टव्यः । यद्यपि
सत्सम्यक्प्रत्ययैकविषयं निर्गुणश्चात्मतत्त्वं तथापि मन्द-
बुद्धीनां गुणवत्त्वस्येष्टत्वात्सत्यकामादिगुणवत्त्वञ्च वक्तव्यं ।
तथा यद्यपि ब्रह्मविदां स्त्यादिविषयेभ्यः स्वयमुपरमो
भवति तथाप्यनेकजन्मविषयमेवाभ्यासजनिता विषयवि-
षया दृष्ट्या न सहसा निवर्त्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्या-
दिसाधनविशेषो विधातव्यः । तथा यद्यप्यात्मैकत्वविदां

षा० पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये निर्विशेषमात्मतत्त्वमनवच्छिन्नं सदा-
दन्दैकतानमावेदितं तथा चोपनिषदारम्भेचरितार्थं किमव-
शिष्यते यदर्थमध्यायान्तरमित्याशङ्काह । यद्यपीति ॥ कर्तुमिति
तदधिगमाय विशिष्टोपदेश उपदेष्टव्य इति सम्बन्धः । मन्द-
बुद्धीनां तर्हि परमार्थवस्तुनो ब्रह्मबोऽधिगतिरपेक्षितेत्यर्थः । न
केवलं मन्दधिकारिणां ब्रह्माधिगमशेषत्वेन हृदयदेश उपदेश
वर्णनं कर्तव्यः किन्तु पूर्वज्ञानरूपगुणार्थान्तरादिपदेष्टव्यं कार्यं इ-
त्याह । यद्यपीति ॥ अवशिष्टमर्थान्तरमुपदेष्टव्यमन्वाच्ये । तथेति ॥
मन्दधियां ब्रह्माधिगमशेषत्वेन देशविशेषवद्बुद्धिविशेषवच्च ब्रह्मचर्या-
दिसाधनविशेषो विधातव्य इति सम्बन्धः । शब्दास्तत्राज्ञानवतां

उ० स्तस्मिन्यदस्तदन्वेष्ट्यं तद्वाव विजिज्ञासित-
यमिति ॥ १ ॥ तन्नेद्वयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्ननराकाशः

भा० गन्तृगमनगन्तव्याभावादविद्यद्विशेषस्थितिनिमित्तक्षये ग-
गन इव विद्युदुद्भूत इव वायुर्दग्धेन्धन इवाग्निः स्वात्म-
न्येव निवृत्तिस्तथापि गन्तृगमनादिवासितबुद्धीनां हृद-
यदेशगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां मूर्द्धन्यथा नाद्या गति-
वक्तव्येत्यष्टमः प्रपाठक आरभ्यते । दिग्देशगुणगतिफल-
भेदग्रहणं हि परमार्थसत् अद्वयं ब्रह्म मन्दबुद्धीनाम-
सदिव प्रतिभाति । मन्मार्गस्यास्तावद्भवन्तु ततः जनैः
परमार्थसदपि याज्ञयिष्यामीति मन्यते श्रुतिः । अथान-
न्तरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमन्यं पुण्डरीकं पुण्डरीकम-
दृष्टं वेश्म इव वेश्म दारपालादिमत्वात् । अस्मिन् ब्रह्मपुरे

आ० विधिं विनापि विषये वस्तुसम्भवात्किं विधिनंत्याशङ्काह ।
यद्यपि ब्रह्मविदामिति ॥ तथा साधनविशोधा वक्तव्याऽवशिष्यते
तथोपासकानां गतिश्च वक्तव्येवशिष्टमर्थान्तरमाह । तथेति ॥
एकत्वदर्शिनां गन्तादिसर्वभेदप्रत्ययास्तमयादविद्यादिदृष्टव्य
देहस्थितिनिमित्तस्य क्षयं सति स्वात्मन्येव निवृत्तिसम्भवात्ततो
गतिवक्तव्येत्याशङ्काह । यद्यप्यात्मकत्वविदामिति ॥ अविद्यादिदृष्ट-
स्थितिनिमित्तक्षये स्वात्मन्येव निवृत्तिरित्युक्तरेण सम्भवः । स्वात्म-
निर्विकल्पोऽपि क्षतकल्पत्याग्रेण स्वाभाविकस्वरूपावस्थानमित्यत्र
दृष्टान्तमाह । गगन इवेति ॥ अनेकादाहयोगोपादार्थं बुद्धि-
सौकर्यार्थं ॥ उक्तमवाधायतात्पर्यं सङ्क्षिप्य दर्शयति । दिग्दे-
शेति । दिशा देशेन गुणैर्गन्ता फलभेदेन च शून्यं तदवच्छिन्न-
मिति यावत् । तस्य दिगाद्यनवच्छिन्नत्वे हेतुमाह । अद्वय-

उ० क्लिप्तदत्र विद्यते यदन्वेष्ट्यं यद्वाव विजिज्ञासि-

भा० ब्रह्मणः परस्य पुरं । राज्ञोऽनेकप्रकृतिमद्यथा पुरं तथे-
दमनेकेन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वाम्यर्थकारिभिर्युक्तमिति ब्रह्म-
पुरं । पुरे च वेष्म राज्ञो यथा तथा तस्मिन् ब्रह्मपुरे
शरीरे दंहरं वेष्म ब्रह्मण उपलब्ध्यधिष्ठानमित्यर्थः ।
यथा हि विष्णोः शालग्रामः । अस्मिन् हि स्वविकार-
शुद्धे देहे नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं मदाख्यं ब्रह्म
जीवेनात्मनेत्युक्तं । तस्मादस्मिन् हृदयपुण्डरीके वेष्मनि
उपमंशतकरणैर्वाह्यविषविरक्तैर्विशेषतो ब्रह्मचर्यसत्यमा-
धनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणवद्भायमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति
प्रकरणार्थः । दंहरोऽल्पतरोऽस्मिन्दंहरे वेष्मनि वेष्मनो
ऽल्पत्वात्तदन्तर्वर्तिनोऽल्पतरत्वं वेष्मनः । अन्तराकाश आ-
काशाख्यं ब्रह्म । आकाशो वै नामेति हि वक्ष्यति ।

आ० मिति ॥ तर्हि तेषां अमापोऽहार्थं परमार्थसदृश्यं ब्रह्म ग्राह-
यितव्यं किमित्यन्यथापदिश्यते तत्राह । सन्मार्गस्था इति ॥
अध्यासतात्पर्यं सङ्केपविस्ताराभ्यां दर्शयित्वा श्रुत्यक्षराणि व्याक-
रोति । अथेत्यादिना ॥ उत्तमबुद्धीन्प्रति निर्विशेषब्रह्मोपदेशा-
नन्तरं मन्दबुद्धीन्प्रति सविशेषमुपदिश्यते ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तत्र
तावदुपास्यायतनं निर्दिशति । यदिदमिति ॥ हृदयपुण्डरीकस्य
वेष्मसादृश्यं हेतुमाह । द्वारपालादीति ॥ तस्य ह वा एतस्य
पञ्च देवसंघस्य इत्यादिश्रुतं तत्तद्हेतुसिद्धिः ॥ तस्याश्रय दर्शयति ।
अस्मिन्निति ॥ शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वं दृष्टान्तेन साधयति । राज्ञ
इति ॥ तत्रोक्तवेष्मदृष्टान्तेन स्पष्टयति । पुरे चेति ॥ कथं पुनः
सर्वगतस्य निरवयवस्य ब्रह्मणो यथोक्तवेष्मनिकुम्भित्वाशङ्काह ।
ब्रह्मण इति ॥ ननु संसारिणो ब्रह्मातिरिक्तस्य सत्त्वर्मापाजितेन

उ० तथमिति ॥ २ ॥ स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाश-
स्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावा-

भा० आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वसर्वगतत्वमामान्याच्च तस्मि-
न्नाकाशाख्ये यदन्तर्मध्ये तदन्वेष्टव्यं । तदाव तदेव च विशेषेण
विजिज्ञासितव्यं । गुर्वाश्रयश्रवणाद्युपायैरन्विष्य च साक्षात्कर-
णीयमित्यर्थः ॥ तच्चदेवमुक्तवन्तमाचार्ये यदि ब्रूयुरन्ते-
र्वाग्निद्वौदयेयुः कथं यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुत्रे परिच्छिन्ने
ऽन्तर्द्वारं पुण्डरीकं वेक्ष्य ततोऽप्यन्तराऽप्यन्तरे एवाकाशः ।
पुण्डरीक एव वेक्ष्यन्ति तावत्किं स्यात् किन्तोऽप्यन्तरे खे
यद्भवेदित्याहुः । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किन्तदच विद्यते ।
न किञ्चन विद्यत इत्यभिप्रायः । यदि नाम बदरमात्रं किमपि
विद्यते किं तस्यान्वेषणेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञा-
सितुः स्यात् । अतो यत्तत्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तत्र

आ० शरीरेण स्वामित्वसम्बन्धो न ब्रह्मणस्तदसम्बन्धित्वात्कथं तत्रो-
पगच्छिरत आह । अस्मिन् हीति ॥ ब्रह्मणो जीवात्मना स्पृष्टे
कार्ये जलार्कवत्प्रवेशे हृदयपुण्डरीकस्य ब्रह्मोपगच्छिष्यमाणत्वं
पूर्वोक्तमविरुद्धमित्याह । तस्मादिति ॥ अन्तर्गाकाशस्याऽल्पत-
रत्वे हेतुमाह । वेक्ष्यन् इति ॥ आकाशशब्दस्य भूताकाश-
विषयत्वं व्यावर्त्तयति । आकाशाख्यमिति ॥ कथं वाऽन्तर्गतेऽ-
प्याकाशशब्दे ब्रह्मणि वर्त्तते तत्राह । आकाश इवेति । तस्मि-
न् यदन्तस्तदाश्रयेण सङ्गान्वेष्टव्यं तस्मिन्वा स्वं महिम्नि यदन्त-
स्तदाकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुण्डरीकावस्थिते
नभसि यदन्तराकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना ।
दहरोऽस्मिन्निद्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमव्या-
पयति । तच्चेदिति । तदेव चोद्यमाकाङ्क्षाद्वारा विवक्ष्येति ।

उ० पृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च
सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नुक्षत्राणि यन्त्रास्येहास्ति

भा० प्रयोजनमित्युक्तवतः । स आचार्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्वचनं
शृणुत । तत्र यद्वयं पुण्डरीकान्तः खस्याल्पत्वात्तत्स्य मल्पतरं
स्यादिति । तदसत् । न हि खं पुण्डरीकवेगगतं पुण्डरी-
कादल्पतरं मत्वाऽवोचं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति ।
किं तर्हि पुण्डरीकमल्पं तदनुविधायि तत्स्य मन्तःकरणं
पुण्डरीकाकाशं परिच्छिन्नं तस्मिन्विशुद्धे संहतकरणानां
योगिनां स्वच्छं द्वादके प्रतिविम्बरूपमादर्शं इव च शुद्धे
स्वच्छं विज्ञानज्योतिःस्वरूपावभासं तावन्मात्रं ब्रह्मोपल-
भ्यत इति । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यवोचाम अन्तः-
करणोपाधिनिमित्तं । स्वतस्तु यावान्वै प्रसिद्धः परिमाणतो
ऽयमाकाशो भौतिकस्तावान्वेषोऽन्तर्द्दय आकाशो यस्मि-

न्मा० कथमित्यादिना ॥ भवतु परिच्छिन्ने शरीरे पुण्डरीकाका-
शस्य हृदयस्याल्पत्वं तदन्तर्वर्त्तिनस्याकाशस्य ततोऽल्पतरत्वं
तथापि प्रकृते किं स्यादित्याशङ्काह । पुण्डरीक एवेति ॥ किं-
शब्दस्य प्रअविषयत्वं व्यावर्त्तयति । न किञ्चेति ॥ हृदयपु-
ण्डरीकान्तर्वर्त्तिनमाकाशमुपेत्याद्यं दूषयति । यदि नामेति ॥
ब्रह्मानुपलभ्योऽतःशब्दार्थः । तत्रेत्यन्तर्वर्त्त्याकाशोक्तिः । शिष्या
आर्थव्यतिरिक्तस्यात्राप्रस्तुतत्वात्कस्येदं नियोगवचनमित्याश-
ङ्काह । इति श्रुतेरिति ॥ किमाचार्यो ब्रूयादित्यपेक्षायां
वक्ष्यमाणोऽर्थं शिष्याणां मनःसमाधानमादौ प्रार्थयत इत्याह ।
शृणुतेति ॥ श्रोतव्यमेव दर्शयितुं शिष्यैरुक्तमनुवदति । तत्रेति ॥
किमाकाशस्य स्वाभाविकं दहरत्वमुपेत्य चोद्यते किंवा परो-
पाधिनिमित्तमिति विकल्प्याद्यं दूषयति । तदसदिति ॥ ततश्च

उ० यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥३॥
तच्चेद्भूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं

भा० अन्वेष्ट्यं विजिज्ञासितश्चावोत्ताम । नाथाकाशतुल्य-
परिमाणत्वमभिप्रेत्य तावानित्युच्यते । किं तर्हि ब्रह्मणे-
ऽनुरूपस्य दृष्टान्तान्तरस्थाभावात्कथं पुनर्नाकाशसममेव
ब्रह्मेत्यवगम्यते । येनावृतं खञ्च दिवं महीञ्च । तस्मादा-
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । तस्मिन् खञ्चचरे
गार्ग्याकाश इत्यादिश्रुतिभ्यः । किञ्चोभेऽस्मिन्द्यावापृथिवी
ब्रह्माकाशे बुद्ध्युपाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते सम्यगा-
हिते स्थिते । यथा वा अरा नाभावित्युक्तं हि । तथाभा-
वमिदं वायुश्चेत्यादि समानं । यच्चास्यात्मन आत्मोपलब्धेन
देहवतोऽस्ति विद्यत इह लोके । तथा यच्चात्मोपलब्धेन न
विद्यते । नष्टं भविष्यच्च नास्तीत्युच्यते । न त्वत्यन्तमेवाम् ।

आ० तस्य स्वाभाविकं दहरत्वमाश्रित्य चोद्यं निरवकाशमिति शेषः ॥
कथं तर्हि दहरत्वात्तिराकाशस्येत्याशङ्काद् । किन्तुर्हति ॥
तस्मिन्विशुद्धे तावन्मात्रं ब्रह्म यथोक्तविशेषणं योगिना विष-
येभ्यो विमुखीकृताऽन्तःकरणानामुपलभ्यत इति सम्बन्धः ॥ अन्तः-
करणस्य शुद्धत्वं दृष्टान्तमाह स्वच्छ इति ॥ ब्रह्मणस्तत्सम्भूत-
लभ्यमानत्वे प्रतिबिम्बरूपमिवेत्यादहरणं प्रतिपत्तिराकथ्यार्थं ॥
उदाहरणान्तरं ब्रह्मणा न समीकृतागन्तुकञ्च व्यवधानं नास्ती-
त्युपलम्बिसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । स्वच्छमिति ॥ तादृगव दहरत्व-
मादाय चोद्यत चेदनापाधिकं महत्त्वमुपलभ्य समाधिः सम्भवतीति
विकल्पान्तरं निरस्यति । स्वतन्त्रमिति ॥ यस्मिन्नन्यथ्यमाश्रयेण
सञ्ज्ञेति शेषः । यावास्तावानिति वचनादाकाशेन तुल्यपरिमा-
णत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतं । तथाच व्यायो नाकाशादित्यादि निरवकाशमि-

उ० सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदै नञ्जरा वाप्नो-
ति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिथ्यत इति ॥४॥

भा० तस्य हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तेः । तच्चेदेवमुक्तवन्तं ब्रूयुः
पुनरन्तेवासिनोऽस्मिंश्चेदथोक्ते चेद्यदि ब्रह्मपुरोपलक्षिता-
न्तराकाश इत्यर्थः । इदं सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि
सर्वे च कामाः । कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अन्तेवामि-
भिरुच्यन्ते नैष दोषो यच्चास्तेहास्ति यच्च नास्तीति । उक्त-
एव ह्याचार्येण कामाः । अपि च सर्वशब्देन चोक्ता एव
कामाः । यदा यस्मिन् काले एतच्छरीरं ब्रह्मपुराणं
जरावलिपलितादिलक्षणा वयोहानिर्वा प्राप्नोति शस्ता-
दिना वृक् प्रध्वंसते विस्त्रंसते विनश्यति किन्तोऽ-
न्यदतिशिथ्यते । घटाश्रितचौरदधिस्तेहादिवहुटनाशे
देहनाशेऽपि देहाश्रयमुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वनाशान्नश्यती-

ष्या० त्यागश्चाह । नापीति ॥ केनाभिप्रायेण तर्हि तावानित्युक्तमत
आह । किं तर्हीति ॥ न तस्य प्रतिमास्तोत्याकाशाद येन
व्याप्तं लोकोऽनुभवति तस्मिन्नक्षरे सर्वमृगादि समाहितमि-
त्यर्थः । कार्यकारणयोरनुल्यपरिमाणत्वप्रसिद्धेन नाकाशस-
मता ब्रह्मणोऽस्तीत्याह । तस्मादिति ॥ आधाराधयोरनुल्य-
परिमाणत्वाच्चैवमित्याह । एतस्मिन्निति ॥ इतस्वाकाशस्य न
स्वाभाविकं दहरत्वमित्याह । किञ्चित् ॥ कार्यं हि द्यावापृथि-
व्यादिकारणे समाहितं तच्च हृदयं ध्येयमित्यभिप्रेत्य बुद्ध्युपाधि-
विशिष्टमित्युक्तं ॥ आकाशे द्यावापृथिव्यादेः समाहितत्वं भूम-
विद्यासंवादं दर्शयति । यथा वेति ॥ न विद्यते सर्वं तदस्मिन्
समाहितमिति सम्बन्धः । नास्तिशब्दस्यात्यन्तसद्विषयत्वं व्यावर्त-
यति । नष्टमिति ॥ आश्रयनाशादाश्रितनाशः स्यादिति न्यायमा-

उ० स ब्रूयान्नास्य जरयेतज्जीर्यति न वधेनास्य
हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समा-

भा० त्यभिप्रायः । एवं प्राप्ते नाशे किन्ततोऽन्यद्यथाकाद
तिश्चिह्न्यतेऽवतिष्ठते न किञ्चनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ।
एवमन्तेवाभिभिस्त्रोदितः स आचार्यो ब्रूयात् तस्मिन्-
मपनयन् । कथमस्य देहस्य जरयेतद्यथोक्तमन्नराका-
शाख्यं ब्रह्म यस्मिन् सर्वं समाहितं न जीर्यति देहवन्न
क्रियत इत्यर्थः । न चास्य वधेन शस्त्रादिघातेनैतद्भ्रूयते
यथाकाशं किमु ततोऽपि सूक्ष्मतरमशब्दमस्यं ब्रह्म
देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्यर्थः । कथं देहेन्द्रियादि-
दोषैर्न स्पृश्यत इत्येतस्मिन्नवसरे वक्तव्यं प्राप्तं तत्प्रकृत-
व्यासङ्गो माभूदिति नोच्यते । इन्द्रविरोचनाख्यायिकाया-
मुपनिष्ठाद्वयामो युक्तिः । एतत्कृत्यमवितथं ब्रह्मपुरं

आ० अत्र शङ्कते । तच्चेदिति ॥ यद्यस्मिन्सर्वं समाहितं ततो देहनाशे
किमवशिष्यत इति सम्बन्धः ॥ शिष्याणामधिकावापं दोषमाशङ्कते ।
कथमिति ॥ शङ्कितं दोषं परिहरति । नैष दोष इति ॥ सर्वं तद-
स्मिन्समाहितमित्यत्रोक्तेन सर्वं शब्देन नति शेषः ॥ शिष्याणामधिका-
वापं दोषं परिहृत्य प्रकृतश्चायं विद्यमानः । यदेत्यादिना ॥ आका-
शस्य शिष्यामागत्वमाशङ्क्याह । घटति ॥ ततो यथोक्तामाशादिति-
सम्बन्धः । कया पुनरुक्ता अन्यविधया शिष्यमतिरूपमर्थेति प्रश्न-
पूर्वकं विवक्ष्यते । कथमित्यादिना ॥ देहादिविक्रियया ब्रह्मणा
न विक्रियास्त्येतत्कृत्यमतिक्रियायेन साधयति । न चेदिति ॥
देहादिषु तादात्म्येन स्थितेष्वेद्वन्न दोषरसंस्पृष्टमित्युक्तमित्याश-
ङ्क्याह । कथमिति ॥ प्रकृतदेहरापासना तत्र व्यासङ्गो विशेषः ।
यदि देहादिदोषरसंस्पृष्टत्वं ब्रह्मणा नोच्यते चेदेतं च ह्यदिदं

उ० हिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः

भा० ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं शरीराख्यन्तु ब्रह्मपुरं । ब्रह्मोपलक्ष-
णार्थत्वात् । तत्त्वन्तमेव वाचारम्भणं विकारो नामधेय-
मिति श्रुतेः । तद्विकारेऽनृतेऽपि देहशुद्धे ब्रह्मोपलभ्यत
इति ब्रह्मपुरमित्युक्तं व्यावहारिकं । सत्यन्तु ब्रह्मपुरमेत-
देव ब्रह्म । सर्वव्यवहारास्पदत्वात् । अतोऽस्मिन् पुण्डरी-
कोपलक्षिते ब्रह्मपुरे सर्वे कामा ये वहिर्भवद्भिः प्रार्थन्ते
तेऽस्मिन्नेव स्वात्मनि समाहिताः । अतस्तत्प्राप्तुपायमेवानु-
ष्ठाता ब्राह्मकामविषयदृष्ट्यां त्यजेत्त्यभिप्रायः । एष
आत्मा भवतां स्वरूपं । गृणत तस्य लक्षणं । अपहत-
पाप्मा । अपहतः पाप्मा धर्माधर्माख्यो यस्य सोऽयमप-
हतपाप्मा । तथा विजरो विगतजरो विमृत्युश्च । तदुक्तं

आ० पद्यन्ते ॥ तर्हि तदविवक्षितमेव स्यादित्याशङ्क्याह । एतदिति ॥
कथं यथोक्तं ब्रह्मणः पुरमवितथं स्यादित्याशङ्क्याह । ब्रह्मैवेति ॥
सत्यशब्दसामानाधिकरण्यादुक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः ॥ कथं तर्हि
शरीरं ब्रह्मपुरमित्युक्तमत आह । शरीराख्यत्विति ॥ नास्त्येवा-
दिनोक्तोऽर्थे हेतुमाह । इत्येति ॥ तदेव स्फुटयितुं शरीरस्य
मिथ्यात्वं सप्रमाणां दर्शयति । तात्त्विति ॥ अथ मिथ्याभूतस्य
तस्य कथं ब्रह्मपुरत्वमत आह । तद्विकार इति ॥ किञ्च व्याव-
हारिकं सत्यमिदं शरीरं तद्युक्तं तस्यानृतस्यापि ब्रह्मोपलक्ष-
धिष्ठानस्य ब्रह्मपुरत्वमित्याह । व्यावहारिकमिति ॥ ब्रह्म तु
परमार्थसत्यमतश्चतदेव सत्यमुक्तं ब्रह्मपुरमित्याह । सत्य-
त्विति ॥ ब्रह्मणः सत्यत्वेऽपि पुरत्वायोगात्कुतो ब्रह्मपुरत्वमित्या-
शङ्क्याह । सर्वव्यवहारेति ॥ दहराकाशस्यात्यल्पं विनाशित्वमि-

उ० सत्यसङ्कल्पो यथा स्वेवेह प्रजा अन्वाविशति
यथाऽनुशासनं यं यमसमभिकामा भवन्ति यं

भा० पूर्वमेव न वधेनास्य हन्यते किमर्थं पुनरुच्यते । यद्यपि
देहसम्बन्धिभ्यां जरामृत्युभ्यां न सम्बध्यते । अन्यथापि सम्ब-
न्धस्वाभ्यां स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं विज्ञाको विगत-
शोकः । शोको नामेष्टारिद्रियोगनिमित्तो सन्मः सन्तानः ।
विजिघत्सो विगताग्नेच्छः । अपिपासोऽपानेच्छः ॥ नन्वप-
हतपाप्मत्वेन जरादयः शोकान्ताः प्रतिषिद्धा एव भवन्ति ।
कारणप्रतिषेधात् । धर्माधर्माकार्या हि ते इति ।
जरादिप्रतिषेधेन वा धर्माधर्मयोः कार्याभावे विद्यमा-
नयोरप्यसत्त्वमत्वमिति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।
सत्यमेवं तथापि धर्माकार्यानन्दव्यतिरेकेण स्वाभाविका-
नन्दो यथेश्वरे विज्ञानमानन्दमिति श्रुतेः । तथा धर्म-

भा० व्याशङ्कितं दोषं परिहृत्योपास्यत्वसिद्ध्यर्थं पातनिको करोति ।
अत इति ॥ अस्मिन् सर्वकामसमाधाने फलितमुपासनमुपदि-
शति । अतस्तदिति ॥ यथोक्तो दहराकाशे कांढमुपासनं कर्त्तव्य-
मित्यपेक्षायामहङ्कृद्देहेत्याह । यद्य इति । पुनरुक्तिं शङ्कते ।
तदुक्तमिति ॥ ता परिहरति । यद्यपीति ॥ अन्यथा देहसम्बन्धं
विना स्वभावतोऽपीत्यर्थः । निवृत्त्यर्थं पुनरुच्यत इति पूर्वोक्त-
सम्बन्धः । प्रकारान्तरेण पुनरुक्तिं प्रोदयति । नन्वात । शोक-
स्यान्ताः किञ्चिदवधाय पिपासा येष्वस्ति ते शोकान्ताक्षेपो
जरादीनामपहतपाप्मत्वेन प्रतिषिद्धत्वे हेतुत्वाच्च । कार-
णेति । कथं धर्माधर्मप्रतिषेधे जरादिविकारप्रतिषेधस्त-
थाह । धर्ममिति । इति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थः स्यादिति सम्बन्धः ।
जरादिप्रतिषेधे धर्मस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृत्य प्रतिषेधस्य नैरास्यमिति-

उ० जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥५॥
तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र

भा० कार्यजरादिव्यतिरेकेणापि जरादिदुःस्वरूपं स्वाभाविकं स्यादित्याशङ्कते अतो युक्तस्तन्निवृत्तये जरादीनां धर्माधर्माभ्यां पृथक् प्रतिषेधः । जरादिग्रहणं सर्वदुःखोपलक्षणार्थं । पापनिमित्तानान्तु दुःखानामानन्त्यात्येकं च तत्प्रतिषेधस्याशक्यत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं युक्तमेवोपहतपाप्मत्ववचनं । सत्या अवितथाः कामा यस्य सोऽयं सत्यकामः । वितथा हि संसारिणां कामाः । ईश्वरस्तु तदिपरीतः । तथा कामहेतवः सङ्कल्पा अपि सत्या यस्य स सत्यसङ्कल्पः । सङ्कल्पः कामास्तु शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य । चित्रगुवत् । न स्वतो नेति नेतीत्युक्तत्वात् । यथोक्तलक्षण एव वात्मा विज्ञेयः । गुह-

भा० तिपक्षान्तरमाह । जरादीति ॥ धर्मादेर्जरादेर्व्या निषेधादितरनिषेधः सिद्धतीत्यङ्गीकरोति । सत्यमेवमिति ॥ तर्हि किमित्यपहतपाप्मेत्युक्ता विजरो विमृत्युरित्याद्युच्यते तत्राह । तथापीति ॥ तथापि दुःखे प्रतिषिद्धे किमिति जरादि प्रतिषिद्धते तत्राह । जरादीति ॥ यत्तु कार्याभावे सत्तोरपि धर्माधर्मयोः स्वत्वात्तदन्तोऽरशवदक्षित्वात्त्वादपहतपाप्मेति न पृथक्त्वमिति तत्राह । पापनिमित्तानामिति ॥ ईश्वरस्य सत्यकामत्वं साधयति । वितथा हीति ॥ यथेश्वरस्यावितथाः कामास्तथा सङ्कल्पास्तेत्याह । तथेति ॥ अभावरूपाणां धर्माणामनैताविद्यात्मकत्वेन सम्भावितत्वेऽपि कथं भावरूपा धर्माः सम्भवेयुरित्याशङ्क्याह । सङ्कल्पा इति ॥ शुद्धसत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं त्रिगुणाभा मायाया अङ्गभूतं तदेवोपाधिकनिमित्तं येषां ते तथा ।

उ० पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननु-
विद्यत्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु

भा० भ्यःशास्त्रतस्यात्मसंवेद्यतया स्वाराज्यकामैर्न चेदिज्ञायते
को दोषः स्यादिति । शृणुताञ्च दोषं दृष्टान्तेन । यथा
ह्येवैह लोके प्रजा अन्वाविशन्ति अनुवर्तन्ते यथानुशा-
सनं । यथेह प्रजा अन्यस्वामिनं मन्यमानास्तस्य स्वामिनो
यथा यथानुशासनं तथा तथास्वाविशन्ति ॥ किं यं य-
मन्तं प्रत्यन्तं जनपदं चेन्नभागश्चाभिकामा अर्थिन्यो
भवन्त्यात्मबुद्ध्यनुरूपं तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीव-
न्तीति । एष दृष्टान्तो स्वातन्त्र्यदोषम्वति पुष्पफलोप-
भोगे । तथाऽन्यो दृष्टान्तस्तत्त्वयम्वति तद्यथेहेत्यादिः ।
तत्तच्चेह लोके तामामेव स्वाम्यानुशासनानुवर्तिनीनां
प्रजानां सेवादिति लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयते
अन्तवान् भवति । अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपमंरति ।
एवमेवामुच्चाग्निहोत्रादिपुण्यजिता लोकः पराधीनोप-

भा० स्वस्वामाविकानां सङ्ख्यादीनामेश्वरविशेषणत्वे दृष्टान्तमाह ।
चित्रगुर्वदिति । यथा चित्रा गावाऽस्वाभाविक्वाश्चित्रगोदैव-
दस्य विशेषणं तथा ब्रह्मणोऽपि कामादय इत्यर्थः । किमिति
कामादयो ब्रह्मणि स्वाभाविका न भवन्ति । धर्मधर्मिणोरेवो-
पचारादहंतश्चेत्यप्युक्तेरित्याशङ्क्याह । न स्वत इति । काका-
न्तरमवतारयितुं यातनिकां करोति । यथोक्तंति । ज्ञानप्रकारं
निमित्ताधिज्ञादिप्रवर्तनं तद्वर्णनपूर्वकं दर्शयति । गुह्यम्व इति ।
धर्मपूर्वकं यथा होत्यादिवाक्यमाह । न चेदिति । यथा ऽऽका-
शात्मा परिज्ञानमात्रेति परात्मवृत्तदोषमर्थं यथा ह्येवैवनेन

उ० लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविश
व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ १ ॥

भा० भोगः क्षीयत एवेति । उक्तो दोष एषामिति विषयं दर्श-
यति तद्य इत्यादिना । तच्च चेष्टास्मिन् लोके ज्ञानकर्षणो-
रधिकृता योग्याः सन्त आत्मानं यथोक्तलक्षणं शास्त्रा-
चार्यापदिष्टमनुविश यथोपदेशमनु स्वात्मसंवेद्यताम-
कृत्वा व्रजन्ति देहादस्मात्प्रयन्ति । यत एतांश्च यथोक्तान्
सत्यान् सत्यमङ्गल्यकार्यांश्च स्वात्मस्थान् कामाननुविश
व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारिताऽस्वतन्त्रता भवति ।
यथा राजाऽनुशासनानुवर्त्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः ।
अथ येऽग्रे इहलोके आत्मानं शास्त्राचार्यापदेशमनुविश
स्वात्मसंवेद्यतामापाद्य व्रजन्ति यथोक्तांश्च सत्यान् का-
मांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारिता भवति राजा इव
सार्वभौमस्येह लोके ॥ १ ॥

आ० दृष्टान्तेन दर्शयित्वा वाग्व्यर्थं कथयति । यथा ह्येवेति ॥ अममये
प्रत्यप्यर्थकमन्ताचष्टे । किमि द्यादिना ॥ उक्तदृष्टान्तेन विवक्षित-
मंशमनूय दृष्टान्तान्तरस्य तात्पर्यमाह । एष इति ॥ केषामंश दोषो
भवतीत्याकाङ्क्षायामाह । उक्त इति ॥ कर्मसाध्यस्य पारतन्त्र्यं
क्षयिष्यत्वञ्च धानहीनकर्मसाध्यविषयब्रह्मोपामकानामेष दोषो
भवतीत्यन्तरवक्तव्यमित्यर्थः ॥ अविदुषामेवास्मात्तन्मदोषमुक्त्वा
विदुषां स्वात्मकर्म कथयति । अथेत्यादिना ॥ १ ॥

३० स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादे-
 वास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि मातृलोककामो
 भवति सङ्कल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन
 मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि
 भ्रातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य भ्रातरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति सङ्कल्पा-
 देवास्य स्वसृरः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोक-
 कामो भवति सङ्कल्पादेवास्य सखायः समुत्ति-
 ष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ५ ॥

भा० कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युच्यते । य आत्मानं
 यथोक्तलक्षणं हृदि साक्षात्कृतवान् वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादि-
 साधनमप्यस्य सन् तत्स्थायं सत्यान् कामान् मन्दकदेष्टुः ।
 यदि पितृलोककामः पितरं जनयितारस्त एव मुख-
 हेतुत्वेन भोग्यत्वाद्धाका उच्यन्ते तेषु कामा यस्य तैः
 पितृभिः सम्बन्धेच्छा यस्य सङ्कल्पमात्रादेव पितरः
 समुत्तिष्ठन्ति आत्मसम्बन्धितामापद्यन्ते । शृङ्गुसन्ततया
 सत्यसङ्कल्पत्वादीत्यरस्येव तेन पितृलोकेन भोगेन मप्यस्यः

आ० उक्तमेवार्थमः काङ्क्षापूर्वकमुपपादयति । कथमित्यादिना ।

उ० अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति सङ्कल्पा-
 देवास्य मन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्य-
 लोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यन्नपान-
 लोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्यान्नपाने समु-
 त्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ७ ॥
 अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्क-
 ल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीत-
 वादित्रलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ
 यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः
 समुत्तिष्ठति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥ ९ ॥ यं यमन्नमभिकामो भवति यं कामयते
 सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो
 महीयते ॥ १० ॥ २ ॥

भा० सर्वात्तिरिष्टप्राप्तिस्तया समृद्धे महीयते पूज्यते वर्द्धते वा
 महिमानमनुभवति । समानमन्यत् । मातरो जनयित्री
 ऽतीताः सुखहेतुभूताः सामर्थ्यात् ॥ न हि दुःखहेतु-
 भूतासु ग्रामशूकरादिजन्तानिमित्तासु मातृषु विशुद्ध-
 मत्तस्य योगिन इच्छा तत्सम्बन्धो वा युक्तः । यं यमन्नं
 प्रदेशमधिकामो भवति । यं यं कामं कामयते यथोक्त-
 र्थातिरेकेणापि सोऽस्यान्तः प्राप्नुमिष्टः । कामस्य सङ्कल्पा-

भा० सुखहेतुभूता इति कुतो विशेष्यमित्याशङ्क्य । सामर्थ्यादिति ।

उ० त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां
सत्यानां सतामनृतमपिधानं यो यो वस्येतः

भा० देव समुत्तिष्ठति अस्व । तेनेच्छाऽविघाततयाऽभिप्रेतार्थ-
प्राप्ता तत्सम्पन्नो महीयत इत्याद्युक्तार्थः ॥ १ ॥

यथोक्तात्मस्थानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साह-
जननार्थमनुक्रोशन्त्याह । कष्टमिदं खलु वर्त्तते यत्स्वा-
त्मस्थाः शक्यप्राप्ता अपि ते इमे सत्याः कामा अनृतापि-
धानास्तेषामात्मस्थानां स्वाश्रयाणामेव सतामनृतं वाङ्म-
विषयेषु स्थान्नभोजनादिषु दृष्ट्या तन्निमित्तं स्वेच्छा-
प्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वादनृतमित्युच्यते । तन्नि-
मित्तं सत्यानां कामानामप्राप्तिरित्यपिधानमिवापिधानं ।
कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलभ इत्युच्यते । यो यो
हि यस्मादस्य जन्तोः पुत्रा भ्राता वा इष्ट इतोऽस्मा-

भा० तदेव स्फुटयति । नहीति ॥ तेन ज्ञानमाहात्म्येनेतयावत् ॥ १ ॥

त इमे सत्याः कामा इत्यादेस्तात्पर्यमाह । यथोक्तेति ॥ आह
समन्तरा श्रुतिरिति शेषः ॥ तमेवाऽऽक्रोशं दर्शयति । कष्टमिति ॥
अनृतमपिधानमिवापिधानं तेषामिति सम्बन्धः । किन्तु दृष्टं
तदाह । वाङ्मेति ॥ कथं तदपिधानमात्मस्थानां कामानामित्या-
शङ्क्याह । तन्निमित्तमिति ॥ उक्तमर्थमाकाङ्क्षापुष्पकमुत्तमं
वाङ्मवतार्थोपपादयति । कथमित्यादिना । तं हृदयाकाशं
आत्मनि सक्तमपि द्रष्टुमिच्छन् यस्मान्न लभते तस्मात्तदनुता-
पिधानं निमित्तं कृत्वा तदलभो भवतीति योजना । इतः तेषा-
मलभे निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह । अथ पुनरिति । यथो-
क्तेन विधिनेत्युपास्तप्रकारोक्तिः ॥ आत्मस्थानां कामानामनृ-
तापिधानत्वमुक्तं निगमयति । अनेति ॥ यस्मादविद्विज्ज्ञानाभ्या

उ० प्रेति न तमिह दर्शनाय लभते ॥११॥ अथ ये चा-
स्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन् लभते सर्वे ।

भा० श्लोकात्प्रेति प्रगच्छति म्रियते तमिह पुत्रं भ्रातरं वा
स्वहृदयाकाशे विद्यमानमपीह पुनर्दर्शनायेच्छन्नपि न
लभते । अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जन्तोर्जीवा जीवन्तीह
पुत्रा भ्रात्रादयो ये च प्रेता मृता दृष्टाः सम्बन्धिना
यच्चान्यदिह लोके वस्तान्नपानादि वा वस्तिच्छन् लभते
तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन
विधिना विन्दते लभते । अत्रास्मिन्मार्गाकाशे हि यस्माद-
स्येते यथोक्ताः सत्याः कामा वर्त्तन्तेऽनृतापिधानाः ॥
कथमिव । तदन्यायमित्युच्यते । तत्तत्र यथा हिरण्यमेव
पुनर्यद्विषाय निधातृभिर्निधीयत इति निधिस्तं हिरण्य-
निधिं निहितं भूमेरधस्तान्निचितमचेत्रज्ञा निधिं शास्ते-

भा० विद्वद्भिश्च जन्माः कामाः सुव्याधारे जगन्मूलकारणे ब्रह्मणि
स्वात्मभूते वर्त्तन्ते तस्मात्ते भवन्त्यनृतापिधानाः । सत्यामविद्याया-
मनुपलम्भात् । प्रशमने चोपलम्भादित्यर्थः । यदुक्तं ब्रह्मणि स्वात्मनि
कामाः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्त इत्यन्यायमिति तत्र दृष्टान्तं प्रश्न-
पूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । कथमिवेत्यादिना ॥ तत्र स्वायत्तस्या-
प्यप्राप्ता दृष्टान्तो निर्दिश्यत इति शेषः । दार्ष्टान्तिकं व्याक-
रोति । एवमेवेति ॥ अनाभप्रकारमभिनयति । एवेऽह-
मिति । तत्र हेतुमाह । अनृतेनेति । यथोक्तेन मिथ्याज्ञानश-
ब्दितानाद्यनिर्व्याघानकृतेन दृष्ट्याप्रभेदेन तन्निमित्तेनेच्छा-
प्रचारेवेत्यर्थः । तस्मात्प्रजानां स्वात्मभूतब्रह्मलोकालाभ इति
शेषः । स्वरूपादनृतेनाहतत्वमेव स्फोरयति । अविद्यादीति ।
प्रकृतमात्रोद्गमपसंहरति । अत इति । अनुकोशद्वारा यथो-

उ० तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र स्वयैते सत्याः कामा
अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहि-
तमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरे-

भा० निर्धिच्छेचमजानन्तस्ते निधेरुपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि निर्धिं
न विन्देयुः शक्यवेदनमपि । एवमेव इमा अविद्या-
वत्यः सर्वा इमाः प्रजा यथोक्तं हृदयाकाशाख्यं ब्रह्म-
लोकं ब्रह्मैव लोकसमहरहः प्रत्यहं गच्छन्त्योऽपि सुषुप्त-
काले न विन्दन्ति न लभन्ते एषोऽहं ब्रह्मलोकभाव-
मापन्नोऽस्यद्येति । अनृतेन हि यथोक्तेन हि यस्मात्प्र-
त्यूढा हताः स्वात्मस्वरूपात् अविद्यादिदैर्घ्यैर्वहिरप-
हृष्टा इत्यर्थः । अतः कष्टमिदं वर्तते जन्तूनां यत्स्वायं-
त्तमपि ब्रह्म न लभ्यत इत्यभिप्रायः । स वा एष आत्माप-
हतपाप्मेति प्रकृतो वैशब्देन तं स्मारयति । एष विवर्चित

पा० क्लृप्ताध्यागानुष्ठाने प्रयत्नस्य कर्तव्यताक्ता । सम्प्रति नामादायैव
हृदये ब्रह्मदृष्ट्यारोपमात्रमिति शङ्कां वारयितुमनन्तरवाक्य-
भवतार्थं व्याकरोति । स वा इत्यादिना ॥ कथमात्मा यथोक्तो
हृदयेऽस्तीति गम्यते तत्राह । तस्येति ॥ यथाक्तावगतिफलमाह ।
अहरहरिति । एवंविदिति विशेषणमप्युक्तमाह । शङ्कते ।
नन्विति । अनैवविदोऽपि सुषुप्तिकाले ब्रह्मप्राप्तिमङ्गीकरोति ।
वाप्नोवेति ॥ तर्हि किमित्येवंविदिति विशेषणमित्याशङ्काह ।
तथापीति ॥ विददविदुषोर्विशेषमेवं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
यथापीति ॥ त्वं तदस्तीत्याचार्येण प्रतिबोधितो विद्वान् सदेव
भवत्यन्त्यविद्वानस्मीति देहादिकमेव जानन्न सदेव भवतीति
योजना । देहपातेऽपीत्यपिशब्देन जीवदवस्था दृष्टान्तिता ।
लभ्यसादस्य विदुषो यन्मुक्त्यालम्बनं गुडं ब्रह्म तन्नादाब्धोपदेशे-

उ० वमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्म-
लोकां न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥२॥ स वा
एष आत्मा हृदि तम्यैतदेव निरुक्तं हृद्य-

भा० अस्माद् हृदि हृदयपण्डरीके आकाशशब्देनाभिहितः ।
तस्यैतस्य हृदयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्यत् । हृद्य-
यमात्मा वर्त्तत इति यस्मात्तस्माद् हृदयनामनिर्वचनप्रसि-
द्ध्यापि स्वहृदये आत्मेत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । अह-
रहर्वे प्रत्यहमेवंवित् हृद्ययमात्मेति जानन् स्वर्गं लोक
हार्दं ब्रह्मैति प्रतिपद्यते । नन्वेवंविदपि सुषुप्तिकाले मता-
मस्य तदा सम्पन्न इत्युक्तत्वात् । वाढमेवं तथाप्यस्ति
विशेषः । यथा जानन्नजानंश्च सर्वो जन्तुः सद्ब्रह्मैव तथापि
तत्त्वमसीति प्रतिबोधितो विद्वान् सदेव नान्योऽस्मीति
जानन् सदेव भवति । एवमेव विद्वानविद्वांश्च सुषुप्ते

आ० नेपास्यं स्तोतुं सम्प्रसादशब्दार्थं कथयति । सुषुप्तेति ॥ सम्प्र-
प्रसीदतीति सम्प्रसादो विद्वानिति शेषः । स्वाभाविकमेवात्मनः
स्वास्थ्यं कथं सुषुप्ते प्रसीदतीति शिष्यते । तत्राह । जाग्रदिति ॥
जहातीति सुषुप्तः पुरुषः सम्प्रसाद इति विशेषः । व्युत्प-
त्तिबलेन सम्प्रसादशब्दः सौषुप्तसर्वजीवसाधारणस्तत्त्वमेव
सम्प्रसाद इति सन्निहितविदित्यरामशस्तत्राह । सम्प्रसाद-
शब्द इति ॥ तस्य सौषुप्तसर्वजीवसाधारणत्वेऽपि प्रक्रमवशा-
द्विद्वानेवैव प्रकृतः सम्प्रसाद इति व्यपदिश्यते । यथा सन्निहि-
तार्थो यत्नविशेषादेव इतिशब्दवशादुच्यते तथेहापीत्यर्थः ।
य एष एवंविप्रकृतः सम्प्रसादः स विद्वानिति यावत् । विवेका-
नन्तर्यमप्यशब्दार्थः ॥ समुत्थानशब्दस्य मुख्यार्थत्वं वारयति ।
नत्विति । देहादुत्थितस्यापि स्वेन रूपेणाभिनिव्यप्तिर्भविष्यती-

३० मिति तस्माद्दृश्यमहरहवी एवंवित्स्वर्गं लोका-
मेति ॥ ३ ॥ अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरा-
त्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-

भा० यद्यपि सत्सम्यद्यते तथाप्येवंविदेव स्वर्गं लोकमेतोत्युच्यते ।
देहपातेऽपि विद्याफलस्यावशम्भावित्वादित्येष विशेषः ।
सुषुप्तकाले स्वेनात्मना सता सम्यग् मन् मस्यक् प्रमोदतीति
जाग्रत्सुषुप्तयोर्विषयेन्द्रियसंयोगजातं कालुष्यं जहातीति ।
सम्प्रसादशब्दो यद्यपि सर्वजन्तूनां साधारणस्तथाप्येवं-
वित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेव सम्प्रसाद इति सन्न
हितवत् । यत्रविशेषात् । सोऽथेदं शरीरं हित्वा ऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः न त्वामना-
दिवत्समुत्थायेति इह युक्तं । स्वेन रूपेणेति विशेषणम् ।
न ह्यन्यत् उत्थाय स्वरूपं सम्यक्तव्यं । स्वरूपमेव हि तत्र
भवति । प्रतिपत्तव्यं चेत्स्यात्परं परमात्मलक्षणं विज्ञाप्र-

भा० व्याशङ्काह । न हीति ॥ कुतोऽयं स्वरूपेऽभिनिष्पत्तिप्रयोग-
स्तत्राह । प्राप्तिरिति ॥ एतच्छब्दः सम्यग्ज्ञानविषयः । अनात्मस्वरू-
पप्रतिपत्तिभ्रान्तिनिवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसम्यक्त्वरूपचरितव्यर्थः ॥
किन्तत्त्वरूपमिति तदाह । अशरीरता इति ॥ यथा मिथ्या-
रूप्यतादाढ्यनिवृत्तौ स्वाभाविकेनारूप्यात्मना युक्तिरवतिष्ठति ।
तथा शरीरतादाढ्यभ्रान्तिनिवृत्तौ तदभावापन्नमितं अचक्ष-
स्वरूपमेवावस्थितं भवतीत्यर्थः । एष आत्मनि होवाचैत्यर्थः
शब्दार्थमाह । यत्त्वमिति ॥ काऽसावुक्तिकर्तव्याकाङ्क्षायामाह ।
स ब्रूयादिति ॥ न केवलमात्मत्वमेव प्रकृतस्य ज्ञातिर्यः किन्तु
रूपान्तरत्वमस्तीत्याह । किञ्चित् ॥ अविनाशित्वे हेतुमाह ।

उ० भिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभय-
मेतद्ब्रूतेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य-
मिति ॥४॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि

भा० स्वभावं ज्योतीरूपं सम्यद्य स्वास्थ्यमुपगम्येति । एतत्स्वेनात्मो-
येन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रागेतस्याः स्वरूपसम्यक्तेः । अवि-
द्यया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षयेदमु-
च्यते स्वेन रूपेणेति । अशरीरता ह्यात्मनः स्वरूपं
यत्त्वं परं ज्योतिःस्वरूपमापद्यते सम्प्रसाद एष आत्मेति
होवाच । स ब्रूयादिति यः श्रुत्या नियुक्तोऽन्वेवासिभ्यः ।
किञ्चैतदमृतमविनाशि । भूमा यो वै माभूदमृतमि-
त्युक्तमत एवाभयं भूम्नो द्वितीयाभावादत एव ब्रह्मेति ।
तस्य ह वै एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं । किन्तत्सत्य-
मिति । तत्सत्यं ह्यवितथं । तत्सत्यं स आत्मेति ह्युक्तं ।
अथ किमर्थमिदं नाम पुनः पुनरुच्यते तदुपासनविधि-

आ० भूमेति । तथापि कथमविनाशित्वं तत्राह । या वा इति ॥
इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म तस्मादुपासना-
मर्हतीत्यर्थः ॥ उपास्यस्यास्य ब्रह्मणो नाम निर्दिशति । तस्येति ॥
उक्तस्य पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य परिहरति । कमर्थमित्या-
दिना ॥ उपास्यस्तुत्यर्थं नामोक्ता तादर्थ्येनैव नामाक्षराणि
प्रक्षीयति । तानीति ॥ ताति कानोत्पेक्षायामाह । एतानीति ।
कथं तकार इत्युच्यते । इकारस्यापि तत्र भावादित्याशङ्काह ।
इकार इति । तत्र हेतुमाह । ब्रह्मेनेति । दीर्घमोकारमुद्दिश्य
ब्रह्म पुनरनुबदन्न विवक्षितत्वमेव नामाक्षरेषु तस्य सूचयतो-
त्यर्थः । अवाक्यामक्षरावामवान्तरभेदं दर्शयति । तेभामिति ।

उ० सतीयमिति तद्यत्सतदमृतमथ यच्चि तन्मैत्र्यमथ
यद्यस्नेनेभे यच्छति यदनेनेभे यच्छति तस्माद्य-
महरहवी एवंविस्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ ३ ॥

भा० स्तुत्यर्थं । तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाचराणि
त्रीष्टेतानि सतीयमिति सकारस्तकारो यमिति च । इका-
रस्तकारे उच्चारणार्थोऽनुबन्धः । ह्रस्वेनैवाचरेण पुनः
प्रतिनिर्देशाच्चेष्टां । तत्तत्र यत्सत्सकारस्तदमृतं सद्ब्रह्म ।
अमृतवाचकत्वादमृत एव सकारस्तकाराक्तो निर्दिष्टः ।
अथ यत्तत्कारस्तन्मैत्र्यं । अथ यद्यमचरं तेनाचरेणामृतं
मर्त्याख्ये पूर्वे उभे अचरे यच्छति यमयति नियमयति
वशीकरोति आत्मनेत्यर्थः । यद्यस्मादनेन यमित्येतेनेभे
यच्छति । तस्माद्यमादौ संयत इव हि एतेन यमा
लक्ष्यते । ब्रह्मनामाचरस्यापि इदममृतत्वादिधर्मवत्त्वं
महाभाग्यं । किमुत नामवत इत्युपास्यत्वाय सृयते ब्रह्म-

आ० निर्द्वारणे घञी ॥ वसुविभागानन्तर्यमथशब्दार्थः । तत्कारस्याक्ष-
रसामान्यान्मत्तत्त्वं । कथमक्षरेऽपूर्वस्यमित्यक्षरेण प्रयोज्यं निय-
मयतीत्याकाङ्क्षायां नियमनस्वाभाव्येनेत्याह । आत्मनेति । यमि-
तत्त्वक्षरस्य नियमनस्वाभाव्यमेव साधयति । यद्यस्मादिति । तस्य
तत्त्वभावत्वे अनुभवमनुसङ्गजयति । संयत इवेति । यमो
यमित्यक्षरेणेत्यर्थः । तस्य पूर्वोभ्यामुपरिष्ठाद्भावित्वं तन्नियामकत्वं
हेतुरिति मत्वाह । एतेनेति । लक्ष्यतेऽपूर्वं आक्षरं इति श्रवः ।
ब्रह्मणः सत्यमिति नाम तस्य यन्निर्वचनं कृतं तस्य प्रयोजनमाह ।
ब्रह्मेति । यत्तत्वात्त्वमेवंवित्यदं आकरोति । एवमिति ॥

उ० अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोका-
नामसम्भेदाय नैतेऽ सेतुमहोरात्रे तरतो न
जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं

भा० नामनिर्वचनेनैवं नामवतो वेत्ता एवंवित् । अहरहर्वा
एवंवित्स्वर्गं लोकमेतीत्युक्तार्थं ॥ ३ ॥

अथ य आत्मेति । उक्तलक्षणे यः सम्प्रसादस्तस्य
स्वरूपं वक्ष्यमाणैरुक्तैर्गुणैश्च गुणैः पुनः स्तूयते । ब्रह्म-
चर्यसाधनसम्बन्धार्थं । य एष यथोक्तलक्षण आत्मा स सेतु-
रिव सेतुः । विधृतिर्विधरणः । अनेन हि सर्व्वं जगद्व-
र्णाश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्त्तुरनुरूपं
विदधता विधृतं । अप्रियमाणं हीन्यरेणेदं विश्वं विनश्येत्
यतस्तस्मात्स सेतुर्विधृतिः । किमर्थं स सेतुरित्याह ।
एषां भूरादीनां लोकानां कर्त्तृकर्मफलाश्रयणाम-
सम्भेदायाऽविदारणायाऽविनाशयेत्येतत् । किंविशिष्ट-
श्चासौ सेतुरित्याह । नैनं सेतुमात्मानमहोरात्रे सर्व्वस्य
जनिमतः परिच्छेदके सति नैतं तरतः । यथाऽन्ये संसा-

ध्या० वाक्यन्तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह । अहरिति ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरमादत्ते । अथेति ॥ तस्य तात्पर्य्यमाह । उक्तलक्षण
इति ॥ प्रकारान्तरेण स्तुतिप्रारम्भार्थं वाक्यस्योऽयमशब्दः ॥
किमिति स्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुत्ये ब्रह्मणाभारे ब्रह्मचर्य्याख्यस्य
साधनस्य सम्बन्धविधानार्थमित्याह । ब्रह्मचर्य्येति ॥ यथा मृदा-
दिमयः सेतुर्व्यवस्थाहेतुरस्येदं क्षेत्रमिति । तथायमपि व्यवस्था-
हेतुरित्याह । सेतुरिवेति ॥ सेतुत्वं साधयति । विधृतिरिति ॥

उ० सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा लेश
ब्रह्मलोकास्तस्माद्वा एत० सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्-

भा० रिणः कालेनाहोरात्रादिलक्षणेन परिच्छेद्या न तथायं
कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्मादर्वाग्वत्सरोऽहोभिः
परिवर्त्तत इति श्रुत्यन्तरात् । अत एवैनं न जरा तरति
न प्राप्नोति । न तथा मृत्युर्नतु शोको न सुकृतं न दुष्कृतं ।
सुकृतदुष्कृते धर्माधर्मा । प्राप्तिरत्र तरणशब्देनाभिप्रेतो
नातिक्रमणं । कारणं ह्यात्मा । न शक्यं हि कारणाति-
क्रमणं कर्तुं कार्येण । अहोरात्रादि च सर्व्वं मतः कार्य्यं ।
अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत । नतु तन्नैव
तस्य । न हि घटेन मृत्प्राप्यतेऽतिक्रम्यते वा । यद्यपि
पूर्व्वं य आत्मापहतपाप्मेत्यादिना पाप्मादिप्रतिषेध उक्त
एव तथापीद्वायं विशेषो न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं

आ० विधारकत्वमुपपादयति । अनेनेति ॥ वर्णाश्रमादीत्यादिशब्दे ।
वयोऽवस्थाविषयः । फलादीत्यादिशब्दस्तु तद्वान्तं जातीयवि-
षयः कर्त्तृरूपक्रियादिभेदविषयनिधर्मः सवर्णादि व्यवस्थापयता
परमेश्वरेण सर्व्वं जगद्विद्यतमिति सम्बन्धः ॥ अन्यथामुर्वेनात्मैव
व्यतिरेकमुखेनाह । अग्निप्रयमाणा हीति ॥ उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षं
विशदयति । किमर्थमित्यादिना ॥ नैतमिति प्रतीकग्रहणं
यत्तद्वाच्ये । सेतुरित्यादिना ॥ तदेव वेधमन्ददृष्टान्तं न स्पष्टयति ।
यथेत्यादिना ॥ परमात्मनो न कालपरिच्छेद्यत्वाद्यर्थवशात्प्रति
प्रमादयति । यस्मादिति ॥ तरतीति तरतंगतिक्रमणार्था
नात्मनि सम्भवतीत्यत्र हेतुमाह । कारणं हीति । कार्य्यस्य कारण-
तिक्रमणं माधुदहोरात्रादेन्वात्मातिक्रमणं किं न स्यादित्याश-

नन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी
सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतत् सेतुं तीर्त्वा-

भा० प्रतिषिध्यते । तत्राविशेषणजराद्यभावमात्रमुक्तं । अहो-
रात्राद्या उक्ता अनुकाश्यान्ते सर्वे पाप्मान उच्यन्तेऽतो
ऽस्मदात्मनः सेतोर्निवर्त्तन्तेऽप्राप्यैवेत्यर्थः । अपहतपाप्मा
शेष ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक उक्तः । यस्माच्च पाप्मकर्मा-
न्भादिशरीरवतः स्यान्नत्वशरीरस्य तस्मादै एतमात्मानं
सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति । देहवत्त्वे पूर्वमन्धोऽपि सन् ।
तथा विद्धः सन्देहवत्त्वे देहवियोगे सेतुं प्राप्याविद्धो
भवति तथोपतापी रोगाद्युपतापवान् सन्ननुपतापी भवति ।
किञ्च यस्मादहोरात्रे न स्तः सेतो तस्माद्वा एतं सेतुं
तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्वमहरेवा-
भिनिष्पद्यते । विज्ञप्तात्मज्योतिःस्वरूपमहरिवाहः सदै-

भा० ज्ञाह । अहोरात्रादिति चेति ॥ तरतेरतिक्रमणार्थत्वमङ्गीक-
त्वापि निषेधे हेतुमाह । अन्येनेति ॥ तरतिवाक्यस्यापहतपाप्मा-
वाक्येन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति । यद्यपीति ॥ विश्लेषणाना-
मानक्यात्यन्तेकं प्रतिषेधवचनासम्भवमभिप्रेत्याह । अहोरा-
त्राद्या इति ॥ पाप्मकार्यमात्मानमप्राप्यैव तस्मिन्नेतौ हेतुमाह ।
अपहत्येति ॥ यथोक्तसेतुप्राप्तौ फलितमाह । यस्मादिति ॥ स्वाभा-
विकस्थानर्थत्वमित्याशङ्क्याह । देहवत्त्व इति ॥ विद्धो दुःखादि-
सम्बन्धो ॥ इतस्मात्तसेतोर्नस्ति महाभागधेयत्वमित्याह । किञ्चेति ॥
कथं सर्वमपि तमोरूपमहरेव विदुषः स्यान्नहि विद्ययापि
विबुद्धोऽर्थः सिद्धतीत्याशङ्क्याह । विज्ञप्तीति ॥ तत्र हेतुमाह ।
सन्नदिति ॥ ब्रह्मकक्ष्योऽवेद्यो लोकः स्वप्नकाशचिदेकतानो यतो-

उ० पि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृदिभातो ह्येवैष
ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवेतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्ये-
णानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

भा० करूपं विदुषः सम्यद्यत इत्यर्थः । सकृदिभातः सदा
विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपेणैव ब्रह्मलोकः । तत्रैवं सत्येन
यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयवृत्त्यात्यागेन
शास्त्राचार्यापदेशमनुविन्दन्ति स्वात्ममवेशतामापाद-
यन्ति एतेषामेव ब्रह्मचर्यमाधनवतां ब्रह्मविदामेष ब्रह्म-
लोकः । नान्येषां स्त्रीविषयसम्यक्ज्ञातवृत्तानां ब्रह्मवि-
दामपीत्यर्थः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारे भवतीत्यु-
क्तार्थः । तस्मात्परममेतत्साधनं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविदामित्य-
भिप्रायः ॥ ४ ॥

प्या० ऽत्रतिष्ठतेऽतस्तद्रूपत्वाद्विदुषो यथोक्तमपत्यमविरुद्धमित्यर्थः ॥
विद्याफले यथोक्तरीत्या व्यवस्थिते सत्येनत्पन्नं विद्यावत्त्वेन केषां
सिद्ध्यतीत्याशङ्काह । तत्रेति ॥ ब्रह्मचर्यवतां विद्याद्वारा
ब्रह्माख्यो लोकः फलतीत्यर्थः ॥ तेषामेवेत्येवकार्येणातिशयार्थमाह ।
नान्येषामिति ॥ ब्रह्मविदामपीति चास्माच्चब्रह्मवित्त्वमयतां ।
तेषां ब्रह्मचर्यवतां ब्रह्मविदामिति यावत् ॥ ब्रह्मचर्यमाधन-
वतामेव ब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्माख्यो लोको भवतीति स्थिते फलित-
माह । तस्मादिति ॥ साधनं ब्रह्मविद्यायामिति शेषः ब्रह्मवि-
दामिति भाविनी वृत्तिमाश्रित्याह ॥ ४ ॥

उ० अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्ट-
मित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्टा-

भा० य आत्मा म सेतुत्वादिगुणैस्तत्तत्प्राप्तये ज्ञानसह-
कारिमाधनान्तरं ब्रह्मचर्याख्यं विधातव्यमित्याह । यज्ञा-
दिभिः तत् स्तौति कर्त्तव्यार्थं । अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते
लोके परमपुरुषार्थमाधनं कथयन्ति श्रिष्टास्तद्ब्रह्मचर्य-
मेव । यज्ञस्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्यवाङ्मभतेऽतो यज्ञोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति प्रतिपत्तव्यं । कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह ।
ब्रह्मचर्येणैव हि यस्माद्यो ज्ञाता म तं ब्रह्मलोकं यज्ञ-
स्यापि पारम्येण फलभूतं विन्दते लभते ततो यज्ञोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति । यो ज्ञातेत्यचरानुवृत्तेर्यज्ञो ब्रह्मचर्यमेव ।
अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । कथं ब्रह्मच-
र्येणैव माधनेन तमीश्वरमिष्टा पूजयित्वा अथ वैषणा-
मात्मविषयां कृत्वा तमात्मानमनुविन्दते । एषणादीष्ट-

भा० अथ ययोक्तपरमात्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्यं
प्राप्तेर्वाङ्म । तथाच कृतं ब्रह्मचर्यविषयेणोत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह ।
य आत्मेति ॥ शमाद्यपेक्षया अन्तरशब्दः । उक्तमपि ब्रह्मचर्यं
विधातुमनन्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ किमिति तर्हि तस्य स्तुति-
रित्याशङ्क्य तस्या विधिशेषत्वं दर्शयति । यज्ञादिभिश्चेति ॥
श्रुतिराज्ञात्तरं वाक्यमित्युक्तं तदादाय व्याकरोति । अथेत्या-
दिना ॥ ब्रह्मचर्यस्योक्तरीत्या विधित्वितत्वे तदीयस्तुतिप्रारम्भा-
र्थोऽयमशब्दः ॥ यज्ञस्य ब्रह्मचर्येऽन्तर्भावं साधयति । यज्ञस्या-
पीति ॥ उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा समर्थयते । कथमित्यादिना ॥

उ० त्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सन्नायणमित्याच-
क्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मन-
स्त्वाणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य-

भा० मपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यत्सन्नायणमित्याचक्षते ब्रह्मच-
र्यमेव तत्तथा । सतः परमादात्मज्ञ आत्मानस्त्वाणं रक्षणं
ब्रह्मचर्यमाधनेन विन्दते अतः सन्नायणशब्दमपि ब्रह्मच-
र्यमेव तत् । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येणैव माधनेन युक्तः सन्नात्मानं शास्त्राचार्याभ्यामनुवि-
पश्यान्मनुते ध्यायति । अतो मौनशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ
यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । यमात्मानं
ब्रह्मचर्येणानुविन्दते स एष हि आत्मा ब्रह्मचर्यमाधन-
वतो न नश्यति तस्मादनाशकायनमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ
यदग्न्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । अग्न्यायनशब्दो-
पनिषत्तु ब्रह्मचर्यवतोऽयनादग्न्यायनं ब्रह्मचर्यं । या जाना-
यज्ञः । ऋषणादियं । सतस्त्वाणात्सत्तायणं । मननान्मनं ।
अनाशनादनाशकायनं । अग्न्यायनमनादग्न्यायनं ।

आ० पारम्पर्येण चित्तशुद्धिद्वारेणैतत्पर्यः । न केवलं फलदारा यज्ञो
ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवति । किन्तु यकारश्चकारसंस्पृष्टादप्येवाह । या
अतेति ॥ इष्टस्य ब्रह्मचर्यान्तर्भावमाकाङ्क्षादाग्रा रक्षारयति ।
कथमित्यादिना ॥ पूजयित्वा तमात्मानमनुविन्दत इति सम्बन्धः ॥
ब्रह्मचर्येणात्मविषयवश्या निष्पाद्यते । इष्टेनापि तदेव सम्पाद्यते ।
तस्मादेवमादुभयसादृश्यरूपादिष्टमपि यज्ञवद्ब्रह्मचर्यमेवेत्याह ।
एषणादीति ॥ बहुयजमानकं वेदिकं कर्म सन्नायणं । तथा यज्ञ-
वेदिष्टवचेत्यर्थः ॥ कथं सन्नायणं ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्काह ।

उ० मेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥२॥
अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव त-
देव ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ

भा० इत्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं
ज्ञानमहकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा यत्नतो
रक्षणीयमित्यर्थः । तत्तत्र हि ब्रह्मलोके अरश्च ह वै प्रसिद्धो
णश्चार्णवौ समुद्रौ । समुद्रावपामेव सरसी तृतीयस्यां । भुव-
मन्तरिक्षञ्चापेक्ष्य तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्यामितोऽस्मा-
लोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि । तत्तत्रैव चैवं दराऽन्नं
तन्नाय ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुपयोगिनां मद-
करं हर्षोत्पादकं सरः । तत्रैव चाश्वत्थो वृक्षः मोमोऽमृतं
तन्निखवोऽमृतस्रवमिति वा । तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्य-
साधनरहितैर्ब्रह्मचर्यसाधनवद्भ्याऽन्यैर्न जीयत इत्यपगजिता
नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । ब्रह्मणा च प्रभुणा
विशेषेण मितं निर्मितं तच्च हिरण्यमयं सौवर्णं प्रभुविनिर्मितं
मण्डपमिति वाक्यशेषः । तत्तत्र ब्रह्मलोके ऐतावर्णवा-

चा० सत इति ॥ उपवासपरायणत्वमनाशकायनं तत्कथं ब्रह्मचर्येण-
न्तर्भवतांत्याशङ्काह । यमात्मानमिति ॥ अरण्यायनमरणवास-
स्तत्कथं ब्रह्मचर्यान्तर्भूतमित्याशङ्काह । अरण्यशब्दयोरिति ॥
यिस्तरेणोक्तमर्थं संक्षिप्याह । यो ज्ञानादित्यादिना ॥ यो ब्रह्म-
चर्येणात्मनो ज्ञानादात्मानं विन्दते स ब्रह्मलोकं लभते । तस्मा-
द्यज्ञो ब्रह्मचर्यमिति योजना । आदिशब्देन स्वस्य परमपुरुषा-
र्यसाधनत्वं प्रकृतम् । ब्रह्मचर्यस्य स्तुतत्वात्तद्विषयं विधिमृक्ता
तत्सहजतत्विद्यासाध्यकत्वं कथयति । तत्तत्र हीति ॥ ब्रह्मचर्य-

उ० यदरण्यायनमित्यावक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरश्च

भा० वरण्याख्यावक्तौ ब्रह्मचर्येण साधनेनानुविन्दन्ति ये तेषा-
 मेष यो व्याख्यातो ब्रह्मलोकस्तेषाञ्च ब्रह्मचर्यसाधनवतां
 ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति नान्येषाम-
 ब्रह्मचर्यपराणां बाह्यविषयामक्तबुद्धीनां कदापीत्यर्थः ।
 नन्वत्र त्वमिन्द्रस्त्वं यमस्त्वं वरुण इत्यादिभिर्घथा कश्चित्
 स्तूयते महार्घः । एवमिष्टादिभिः शब्दैर्न स्त्रीविषयवृत्त्या-
 निवृत्तिमात्रं स्तूत्यहं किन्तर्हि ज्ञानस्य मोक्षसाधन-
 त्वात्तदेवेष्टादिभिः स्तूयत इति केचित् । न स्याद-
 बाह्यविषयवृत्त्यापहतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञाना-
 नुपपत्तेः । पगाञ्च खानि व्यहणत्सयमूसास्मात्पराङ्-
 पश्यति नान्तरात्मनित्यादिश्रुतिस्मृतिश्रुतेभ्यः । ज्ञान-

था० स्यात्तत्पसाधनत्वान्महती स्तुतिरयुक्ता । तद्ब्रह्मचर्येण ज्ञानमप-
 लब्धं तदेव स्तूयत इति मतमस्यापयति । नन्वेवेति ॥ तस्य च द-
 साधनत्वमसिद्धं । दुरनुष्ठेयत्वात् । तत्तुतिरेव ज्ञानासम्भवात्
 त्वुत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ विषयापहतचित्तानां नराणां
 विवेकासम्भवे प्रमाणमाह । पराङ्मति ॥ ध्यायतां विषयानि
 त्याद्या स्मृतिरत्र विवक्षिता ॥ ब्रह्मचर्यस्यात्तमसाधनत्वे नि-
 फलितमाह । ज्ञानेति ॥ ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य
 यक्षादिभिः स्तुतत्वात्तेषामपि तत्प्राप्तिसाधनत्वं श्रुत्याभि-
 प्रेतमिति शब्दे । नन्वेति ॥ किन्तेषां पुरुषार्थसाधनत्वं प्रकृत-
 श्रुत्या प्रतीतं किंवा ब्रह्मलोकसाधनत्वमिति विवक्ष्यत्यसिद्धा-
 रोति । सत्यमिति ॥ न द्वितीया काव्यभेदप्रसङ्गादित्याह ।
 न त्विति ॥ कथं तर्हि यक्षादिब्रह्मचर्यस्तुतिस्तत्राह । किन्त-
 र्हीति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ त्वमिन्द्रस्त्वं

उ० ह वै ण्यश्चाष्ठीवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामिता दिवि

भा० सहकारिकारणं स्थादिविषयदृष्टानिष्टान्तिसाधनं विधा-

तव्यमेवेति युक्तैव तत्सुतिः । ननु च यज्ञादिभिः स्तुतं ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते । सत्यं गम्यते । नत्वह ब्रह्मलोकं प्रति यज्ञादीनां साधनत्वमभिप्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं स्तुयते किन्तु तेषां प्रसिद्धपुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्य यथेन्द्रियादिभ्यो राजा न तु यत्रेन्द्रादीनां व्यापारस्तत्रैव राज्ञ इति तदत् । य इमे अर्षवादयो ब्राह्मणलौकिकाः सङ्कल्पजाश्च पित्रादयो भोगास्ते किं पार्थिवा आप्याश्च । यथेह लोके दृश्यन्ते तददर्शवदृष्टपूः स्वर्णमण्डपानि आहोस्विन्मानसप्रत्ययमात्राणीति । किञ्चातो यदि पार्थिवा आप्याश्च स्थूलाः स्थू-

ष्या० विष्णुरित्यादिना विष्वादिभ्यो राजा स्तुयते तथापि न तस्येन्द्रादियपारे निरङ्कुशं कर्तृत्वमस्तीति यथेष्ट्यते तथा यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यमयं स्तुतमपि नास्ति तुल्यफलत्वमित्यर्थः ॥ ब्रह्मलोकस्थान्पदार्थाभिर्गणितुं विचारमवतारयन्नादौ तद्विषयमाह । य इम इति ॥ तत्रैकं पक्षमप्याह दृष्टान्तेन तदुत्थितप्रकारमाह । ते किमिति ॥ पदान्तरं स्वप्नदृष्टान्तवशादर्शयति ॥ आहोस्विदिति ॥ अस्मिन्पक्षे को लाभः को वा दोषः ॥ दोषदर्शनान्मानसत्वेन सौम्ये च पुराणानुग्रहसम्भवत्तेन मानसा एवेत्याह । यदीति ॥ न केवलं तेषां स्थूल्ये सत्यभेदस्मिन्नित्यादिश्रुत्या पुराणसूत्रा च विरोधः किन्त्वशोकं सन्तापवर्जितमहिमं शीतस्पर्शशून्यं ब्रह्मलोकमुपयन्तीत्याद्याश्च श्रुतयो ब्रह्मलोकं निरूपयन्त्यस्तत्रत्यानामर्थानां स्थूल्ये विरुद्धेरन । स्थूलानां पदार्थानां तत्र सत्त्वे शीतस्पर्शादेरवर्जनीयत्वादित्याह । अशोकमिति ॥ ब्राह्मणलौक-

उ० तदैरमदीयं सरस्तदश्रुत्यः सोमसवनस्तदप-

भा० हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तिः । पुराणे च मनोमयानि
ब्रह्मलोके शरीरादीनीति वाक्यं विरुद्धेति । अणोकमहिम-
मित्याद्याश्च श्रुतयः । ननु समुद्राः सरितः सरांसि
वायः कूपा यज्ञा वेदा मन्वादयश्च भूर्त्तिमन्तो ब्रह्माण-
मुपतिष्ठन्त इति मानसत्वे विरुद्धेति पुराणस्मृतिः । न
भूर्त्तिमन्त्वे प्रसिद्धरूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः । तस्मा-
त्प्रसिद्धभूर्त्तिव्यतिरेकेण सागरादीनां भूर्त्त्यन्तरं सागरा-
दिभी रूपान्तरब्रह्मलोकगन्तृत्वं कल्पनीयं । तुल्यायाश्च
कल्पनायां यथा प्रसिद्धा एव मानस्य आकारवत्या
भूर्त्तयो युक्ताः कल्पयितुं मानसदेहानुरूपमन्वन्धाप-

था० कपदार्थानां मानसत्वेन पुराणस्मृत्यन्तरविरोधः शंसते ।
नन्विति ॥ किं दृश्यमानरूपेण समुद्रादीनां ब्रह्मलोकगमनं
स्मृत्यर्थः किं वा स्वरूपान्तरेणेति विकल्प्याद्यं दृश्यते । न
भूर्त्तिमन्त्वे इति ॥ उभयत्रानुपपत्त्यप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रथमपक्षा-
योगे द्वितीयं पक्षं परिशिष्टमाचष्टे । तस्मादिति ॥ अन्तर्द्वितीये
विकल्पः का नो हानिरित्याशङ्क्य ब्रह्मलोके मानसेन देहेन
मानसानामेव सागरादीनां मानसरूपेण सह सम्बन्धापपत्तेः
मानसा एव भूर्त्तयस्तेषां ब्रह्मलोकस्थाः कल्पयितुं युक्ता इत्याह ।
तुल्यायाश्चेति ॥ तर्हि मनोरथकल्पितवदति पञ्चनखाङ्गागया
ग्याकारत्वं सागरादीनां न श्लादित्याशङ्क्याह । दृष्टादीति ॥
स्वप्नतुल्यत्वे मिथ्यात्वप्रसक्तिरिति शङ्कते । नन्विति ॥ प्रसङ्गस्य
एतत्साशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह । त इमं इति ॥ ये स्वप्ने दृष्टान्ते न
सन्ति न तु दृष्टा इति दर्शनं बाध्यते तथा च स्वप्नप्रवेदनस्य
सत्यत्वमिष्टं तथैव ब्राह्मलोकिकानां पदार्थानां मानसम्यक्
दृष्टान्तं विदुषेति । मानसा हीति ॥ जागरिते संविदतिरिक्ताः

उ० राजिता पूर्वब्रह्मणः प्रभुविमितः११ हिरण्मयः॥३॥

भा० पत्तेः । दृष्टा हि मानस एवाकारवत्यः पुंस्त्वाद्या मूर्त्तयः
स्वप्ने । ननु ता अनृता एव । त इमे सत्याः कामा
इति श्रुतिस्तथा मति विरुद्धेत । न । मानसप्रत्ययस्य
सत्त्वोपपत्तेः । मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः
स्वप्ने दृश्यन्ते । ननु जाग्रदामनारूपाः स्वप्नदृश्या न
तु तत्र स्यादयः स्वप्ने विद्यन्ते । अत्यल्पमिदमुच्यते ।
जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्द्यता एव सदोक्षा-
भिनिर्द्यततेजोबन्धमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणां । सङ्कल्पमूला हि
लोका इति चोक्तं । समरूपतां द्यावापृथिवी इत्यत्र सर्व-
श्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च

आ० सन्ति पदार्थान्तदासनारूपास्ते स्वप्ने भान्ति न तु संविदात्मकं
तेषामिति शङ्कते । नन्विति ॥ जागरितस्यापि संविद्विवर्त्त-
त्वान्न एवमस्ति सत्त्वमित्युत्तरमाह । अत्यल्पमिति ॥ भूमविद्या-
लोचनायामपि जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्त्तत्वं सेत्स्यतीत्याह ।
सङ्कल्पमूला हीति ॥ इतश्च जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्त्तत्वमि-
त्याह । सर्वश्रुतिषु चेति ॥ ननु कुलालो घटं चिकीर्षुर्मनसि
सङ्कल्पितमाकारं वह्निर्निर्मिमीते तत्र सङ्कल्पो बाह्याकारस्य
निमित्तं सङ्कल्पस्य पूर्वानुभूतसजातीयगोचरः पूर्वानुभूतेऽपि
पूर्वतरसङ्कल्पनिमित्तनेमित्तिकभावः सर्वस्य संविद्विवर्त्तत्वे
कथमुपपद्यते तत्राह । तस्मादिति ॥ यस्मात्ततः सर्वस्येक्षणां
पूर्वकल्पीयसदृशगोचरं पूर्वकल्पीया ततः पूर्वतरेक्षानिमित्ता
इति । संविदेवेत्यं स्वाविद्यया निवर्त्तते निरवयवस्य सन्मा-
त्रस्य स्वरस्येक्षणाद्यनुपपत्तेस्तस्मात्सर्वस्य संविद्विवर्त्तत्वेऽपि
निमित्तनेमित्तिकभावोऽयमनिर्वाच्यो न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ अथ
सङ्ख्येवाद्यायाः संविदोऽनिर्वाच्यस्यन्दनकाले ये विषया बाह्य-

उ० तद्य एवेतावरं च ण्यश्रुषीवो ब्रह्मलोके ब्रह्म-

भा० यथा वा श्ररो नाभावित्यादिनोच्यते । तस्मान्मानसानां
वाङ्मानां च विषयाणामितरेतरकार्यकारणत्वमिष्यत एव
बीजाङ्कुरवत् । यद्यपि वाङ्मा एव मानसाः मानमा एव च
वाङ्मा नामृतत्वं तेषां कदाचिदपि स्वात्मनि भवति ।
ननु स्वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्यानृताभवन्ति विषयाः ।
सत्यमेव । जाग्रद्वेधापेक्षन्तु तदनृतत्वं न स्वतः । तथा
स्वप्नवेधापेक्षन्तु जाग्रदृष्टविषयानृतत्वं न स्वतः । विज्ञे-
षाकारमात्रन्तु सर्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति । वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयमनृतं चीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥

आ० तथा भासन्तेऽतश्च कदाचिदपि संविदतिरेकेण सत्त्वानङ्गी-
काराद्यन्तासत्त्वकक्षणाभ्युदयत्वमापद्यते । तथा च व्यवहारभङ्गप्र-
सङ्गस्तथाह । यद्यपीति ॥ तथापि नादृतत्वमित्यथाहारः ।
अध्यस्तस्याधिष्ठानमेव स्वात्मा । तस्मिन् कदाचिदप्यन्ततासत्त्वं
तादात्म्येनैव स्फुरणादतो न व्यवहारभङ्गप्रसङ्ग इति भावः ।
कदाचिदपि नादृतत्वमिति वदता प्रतीतिका-नात्माकान्तरेऽपि
विषयाणां नासत्त्वमित्युक्तं तत्रानुभवविरोधं शङ्कते । नन्विति ॥
स्वप्नदृष्टानां समीहितमेव कालान्तरे मिथ्यात्वमित्यङ्गीकरोति ॥
सत्यमिति । तर्हि तेषामसत्त्वमेव स्वीकृतमित्याशङ्क्याह । जाग्र-
दिति ॥ तथापि जाग्रद्वेधेनाविषयीकरणादसत्त्वं स्वप्नदृष्टाना-
मेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ यदि जाग्रद्वेधेनाविषयीकर-
णमात्रेणासत्त्वं स्वप्नदृष्टानां पदार्थानामिदं तर्हि जाग्रद्विषया-
णामपि स्वप्नवेधेनाविषयीकरणादसत्त्वप्रसङ्गः । तत्र कदाचिदपि
संविदि विषयाणामत्यन्तासत्त्वमित्यर्थः ॥ कथं तर्हि वाचाद-
म्भश्रुतिरित्याशङ्क्याह । विज्ञेयेति ॥ त्रयाणां रूपाणां सत्त्वत्वे
विज्ञेयाकारमात्रं मिथ्येत्युक्तमयुक्तं । तेष्वपि विज्ञेयाकारस्य सत्त्वा-

उ० चर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० तान्यपि आकारविशेषतोऽनृतं । स्वतः सन्मात्ररूपतया
सत्यं । प्राक्कदात्मप्रतिबोधात्स्वविषयेऽपि सर्वं सत्यमेव
स्वप्नदृशा इवेति न कश्चिद्विरोधः । तस्मान्मानसा एव
ब्राह्मलौकिका अरणादयः सङ्कल्पजाश्च पित्रादयः
कामाः । बाह्यविषयभोगवदशुद्धिरहितत्वाच्छुद्धमत्त्व-
सङ्कल्पजस्या इति निरतिशयमुखाः सत्याश्चेश्वराणां भव-
न्तीत्यर्थः । सत्सत्यात्मप्रतिबोधेऽपि रज्ज्वामिव कल्पिताः
सर्पादयः सदात्मस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति सदात्मना
सत्या एव भवन्ति ॥ ५ ॥

आ० दिव्याशङ्काश्च । तान्यपीति ॥ कथं तर्हि तेषु सत्यपदं प्रयुक्तमि-
त्याशङ्काश्च । स्वत इति ॥ तर्हि तत्सत्यमित्येतावत्प्रयोक्तव्यं
किमिति त्रीणि रूपाण्येव सत्यमित्युक्तं तत्राह । प्राप्तिरिति ॥
प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ प्रथमपक्षवद्द्वितीयपक्षे दोषा-
भावादिति यावत् । यद्येहिकविषयबद्धाक्षलौकिका अपि
विषया विचार्यमाणाः सत्यान्तर्हि कस्तत्र विशेषो येनैतत्परि-
त्यागेन सत्कामिनां विद्याविधानं तत्राह । बाह्येति ॥ जन्या
ब्रह्मलोके विषया इति शेषः ॥ प्रकृतायाः फलश्रुतेरित्यध्याहारः ।
अनु तेषामविद्यादशायामर्थक्रियाकारित्वरूपसत्यत्वसम्भवेऽपि
कुतो विद्यावस्थायां सत्यत्वमित्याशङ्काश्च । सत्सत्येति । यथा
रज्ज्वां कल्पितसर्पादयो रज्जुतत्त्वबोधे तदात्मतामेवापाद्यन्ते
विवेचनात् । तथा सर्वेऽपि विषया विद्यावस्थायामन्वयव्यतिरे-
काभ्यां परिहारायासन्मात्रत्वमेव प्राप्नुवन्तीति तत्सत्यत्वम-
विरुद्धमित्यर्थः ॥ ५ ॥

उ० अथ या एता हृदयस्य नाडास्ताः पिङ्गलस्या-
ग्निमुस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहित-
स्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष

भा० यस्य हृदयपुण्डरीकगतं यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्म-
चर्यादि साधनसम्पन्नः त्यक्तवाङ्मयविषयानृतदण्डः सन्नुपास्ते
तस्येयं मूर्द्धन्या नाड्या गतिर्वक्तव्येति खण्ड आरभ्यते ॥ अथ
या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मो-
पासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांमपिण्डात्सर्व्वतो
विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्ताश्चेताः पिङ्ग-
लस्य वर्ष्वविशेषविशिष्टस्याणिन्नः सृज्जरश्मस्य रश्मेन पूर्णा-
स्तादाकारा एव तिष्ठन्ति वर्त्तन्ता इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य
नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रश्मस्य पूर्ण इति सर्व्वत्रा-
ध्याहार्य्यं । मैत्रेण तेजसा पिप्ताख्येन पाकाभिनिवृत्तं न

आ० सगुणविद्याफलस्वरूपमित्यनुपपाद्य तत्प्राप्तये गतिर्व्वक्तव्येति
नाडीखण्डमवतारयति । यत्स्विति ॥ यथोक्ता गुणः सत्यकाम-
त्वादितः । ब्रह्मचर्यादीत्यादिशब्दः श्रमदमादिसङ्कल्पार्थः । तमे
वादिशब्दार्थं स्पष्टयति । त्यक्तेति ॥ अधिकांशः सफलोपा-
स्तिविध्यतन्त्रार्थमथशब्दार्थः । रसेनाग्नयेति श्रवणः । तदाकांशा
इति तच्छब्दोद्भूतसविषयः । शुक्लस्येत्यादिष्वङ्गो पर्व्ववत । श्रुता-
वितिशब्दोऽध्याहारद्योतनार्थः ॥ कथं पुनरद्वयस्य पिङ्गलादि
विशिष्टो वस्तुविशेषः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । सारेणात ॥ वातपि
प्ताख्यं सारं तेजः । तेन पाकोऽश्रितस्य च जायते । तेनाभिनिवृ-
त्तेनाख्येन कथेन सम्यक्तात्तदेव पिप्ताख्यं सारकं जा भवति पिङ्गलं ।
तेन सम्यक्तादस्य नाडीनाञ्च जायते पिङ्गलत्वमित्यर्थः ॥ तदेव

उ० नील एष पीत एष लोहितः ॥ ११ ॥ तद्यथा महा-
पथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमञ्चामुञ्चैवमेवैता
आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमञ्चा-

भा० कफेनाख्येन सम्पर्कात्पिङ्गलं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यं ॥
तदेव वातभूयस्त्वानीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वा-
च्छुक्रं । कफेन समतायां पित्तं । शोणितबाहुल्येन
लोहितं । वैद्यकादा वर्षविशेषा अन्वेष्टव्याः । कथं भव-
न्तीति अतिस्त्राहादित्यसम्बन्धादेव तत्तेजसो नाडी-
खनुगतस्यैव वर्षविशेषा इति । कथमसौ वाऽऽदित्यः
पिङ्गलो वर्षत एष आदित्यः शुक्रोऽप्येष नील एष पीत
एष लोहित आदित्य एव । तस्याध्यात्मनाडीभिः कथं
सम्बन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह । तत्तत्र यथा लोके महान्
विस्तीर्णः पन्था महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ

आ० च पित्ताख्यं सौरर्त्तजो यथोक्तपाक्ताभिनिर्दत्तेन प्रभूतेन वातेन
सम्बन्धात्तद्भूयस्त्वाद्भवति नीलं तेन च सम्पर्कादग्नरसस्य नाडी-
नाश्च जायते नेत्यमित्याह । तदेवेति ॥ प्रकृतमेव पित्ताख्यं
सौरर्त्तजो यथोक्तपाक्तावशादभिनिर्दत्तकफस्य स्वसम्बन्धिना
भूयस्त्वाद्भवति शुक्रं तेन च सम्पर्कादग्नरसस्य नाडीनाश्च शोणितं
भवतीत्याह । तदेव चेति ॥ उक्तपाक्ताभिनिर्दत्तेन कफेन तद-
भिनिर्दत्तस्यैव वातस्य समतायां तदेव तेजस्तत्सम्बन्धि पीतं
जायते । तत्सम्बन्धात्ताग्नरसस्य च नाडीनाश्च पीतत्वं भवतीत्याह ।
कफेनेति ॥ यदा तु यथोक्तपाक्ताभिनिर्दत्तं शोणितम्बहुतं
भवति तदा तस्य नाडीनाश्च लोहितत्वं भवतीत्याह । शोहितेति ॥
पक्षान्तरमाह । वैद्यकादेति ॥ अन्वेष्टव्यप्रकारमाह । कथ-

उ० मुञ्चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आमु नाडीषु
 सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्ना-
 दित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः

भा० गच्छतीमञ्च सन्निहितममुञ्च विप्रकृष्टं दूरस्थमेव ।
 यथा लोके दृष्टान्तो महापथ उभौ यामौ प्रविष्टः ।
 एवमेवैता आदित्या महापथा यथा गच्छन्ति तथोभ-
 यत्रादित्यस्य रश्मयः उभौ लोकावमुञ्चादित्यमण्डल-
 मिमञ्च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महा-
 पथः । कथममुञ्चादादित्यमण्डलात्प्रतायन्ते मन्तता
 भवन्ति । ता अध्यात्ममासु पिङ्गलादिवर्णासु यथो-
 क्तासु नाडीषु सृप्ता गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो
 नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः मन्तानभूताः सत्यसंऽमुष्मिन्
 रश्मीनामुभयलिङ्गत्वात्ते इत्युच्यन्ते । तत्तत्र एवंमति
 यत्र यस्मिन् काले एतत्त्वप्रमथो जीवः सुप्ता भवति

पा० मिति ॥ नाभेरूर्ध्वं हृदयादधस्तादुमाशयमाचलते । तदूर्ध्वं तेजः
 कौरं पित्तमित्युच्यते । तच्चाम्ररसस्य धात्वन्तरसश्चकारिवशादग्नौ
 विशेषे कारकमाशयगतं पीतं रज्जकं रसरज्जनादित्यादिवच-
 नादित्यर्थः । कथं तर्हि पिङ्गलस्येत्याद्या अतिरित्याशङ्काश्च ।
 अतिसत्विति ॥ उक्तमर्थमाकाङ्क्षादाग्नौ स्फोरयति । कथमित्या-
 दिना ॥ आदित्यस्य पिङ्गल्यादयो वर्णविशेषाः शास्त्रप्रामाण्यादेव
 प्रत्येत्याः ॥ आदित्यस्य तेजसो नादीत्यनुरगतस्य पिङ्गल्यादयो
 वर्णविशेषा भवन्त्यात्युक्तं तदेव प्रवृत्ताः दृष्टान्तावयुष्मेन
 स्पष्टयति । तस्येत्यादिना ॥ उभयत्रादित्यमण्डले पृथगे चेत्थर्थः ।
 तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तमनुवदति । यथेति ॥ उभौ यामौ
 महापथा यथा गच्छन्ति तथोभयत्रादित्यस्य रश्मयः प्रविष्टा

उ० स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृष्टो भवति
तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा
सम्पन्नो भवति ॥३॥ अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो

भा० स्वापस्य द्विप्रकारत्वाद्विशेषणं समस्त इति । उपसंहृत-
सर्वकरणवृत्तिरित्येतत् । अतो बाह्यविषयसम्पर्कजनित-
कालुष्याभावात्सम्यक्प्रसन्नः सम्पन्नो भवति । अत एव
स्वप्नविषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न विजानाति
नानुभवतीत्यर्थः । यदैवं सुप्तो भवति आसु सौरतेजः-
पूर्णासु यथोक्तासु नाडीषु तदा सृष्टः प्रविष्टो नाडी-
भिर्द्वारभूताभिर्हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः । न
ह्यन्यत्र सत्सम्पत्तेः स्वप्नदर्शनमस्तीति सामर्थ्यान्नाडी-
स्थिति सप्तमी तृतीयया परिणम्यते । तं सता सम्यग् न
कश्चन न कश्चिदपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशतीति स्वरू-

ष्या० इत्यर्थः ॥ तमेव प्रवेशं प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कथमित्या-
दिना ॥ कथं नाडीनां पिङ्गलादिवर्षत्यमित्याशङ्क्य सौरतेज
तेजसेत्यादिनोक्तं स्मारयति । यथोक्तास्थिति ॥ अमृश्विन्नादित्ये
ष्टमा इति सम्बन्धः । कथं स्त्रीलिङ्गेन निर्दिष्टानां रश्मीनां
पुंलिङ्गेन निर्देशस्तत्राह । रश्मीनामिति ॥ नाडीस्वरूपमुक्त्वा
विज्ञानात्मनः स्तोपाधिकरणत्वेन ताः स्तोतुमादौ स्वापं प्रकौति ।
तत्तत्रति ॥ सम्यगर्थमेव स्फुटयति । एवं सतीति ॥ नाडीस्वरूपे
पूर्वाक्तरात्र्या निरूपिते सतीत्यर्थः । एतत्स्वप्नमिति क्रियाविशे-
षणं ॥ समस्तविशेषणस्यार्थवत्त्वमाह । स्वापस्येति ॥ दर्शनवृत्ति-
वद्दर्शनवृत्तिश्चेति द्विप्रकारं स्वापस्येष्टं । तत्र दर्शनवृत्तेः स्वापस्य
आवृत्त्यर्थं समस्त इति विशेषणं । तस्य सम्बन्धितमर्थमाह ।

उ० भवति तमभित आसीना आहुर्जीनासि मां जा-
नासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो
भवति तावज्जानाति ॥४॥ अथ यत्रैतदस्माच्छ-

भा० पावस्वितत्तात्तदात्मनः । देहेन्द्रियविशिष्टं हि सुख-
दुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति । नतु सत्सम्पन्नं स्वरू-
पावस्वं कश्चिदपि पाप्मा स्पृष्टुमुत्सहते । अविषयत्वात् ।
अन्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न त्वन्यत्वं केनचित्कृतश्चिदपि
सत्सम्पन्नस्य । स्वरूपप्रचयवनं त्वात्मनो जायत्सन्नावस्थां
प्रति गमनं । बाह्यविषयप्रतिबोधोऽविद्याकामकर्मावोजस्य
ब्रह्मविद्याज्ञताशादाहनिमित्तमित्यवोचाम षष्ठ एव तदि-
हापि प्रत्येतव्यं । यदैवं सुप्तः सौरेण तेजसा हि नाद्यन्तर्ग-
तेन सर्वतः सम्पन्नो व्याप्तो भवति । अतो विशेषेण चक्षुरा-
दिनाडोद्धारैर्बाह्यविषयभोगायाऽप्रसृतानि करणान्यस्य

आ० उपसंहृतेति ॥ विशेषणान्तरमुत्थाप्य आकरोति । अत इति ॥
उपसंहृतसर्वकरणत्वादिति यावत् । उक्तं विशेषणद्वयमुपजीव्य
स्वप्नमित्यादि व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ नाडीषु प्रविष्टा भवतीति
यदुक्तं तदयुक्तं । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् श्रुत
इत्यङ्गीकारादित्याशङ्क्याह । नाडीभिरिति ॥ नाडीध्विति
श्रुता सप्तमी । कथं नाडीभिरिति तृतीया व्याख्यायते
तत्राह । न हीति । तदेतदिति सुषुप्त्यवस्थायते । तस्यामव-
स्थायां कर्माभावे कथं पुनरुत्थानमित्याशङ्क्याह । देहेति ॥
सुखदुःखानुभवाभावात्पाप्मासंस्पर्शोऽत्र विवर्जितो न तु कर्मा-
भावादित्यर्थः । अविषयत्वं साधयति । अन्यो हीति ।
सुषुप्तेः स्वरूपावस्थस्य कथं प्रचयवनमित्याशङ्क्याह । अक्षयेति ।

उ० रीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स
ओमिति वा होदामीयते स यावत्क्षिप्येन्मन-
स्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं वि-

भा० तदा भवन्ति । तस्मादयं करणानां निरोधात्वात्मन्येवाव-
स्थितः स्वप्नं न विजानातीति युक्तं ॥ तत्रैवं सत्यथ यत्र
यस्मिन् काले बलिमानमबलभावं देहस्य रोगादिनिमित्तं
जरादिनिमित्तं वा कृशीभावमेतन्नयनं नीतः प्रापितो देव-
दत्तो मुमूर्षुर्यदा भवतीत्यर्थः । तमभितः सर्वतो वेष्टयित्वा-
ऽऽसीना ज्ञातय आङ्गर्जानासि मां तव पुत्रं । जानासि मां
पितरं वेत्यादि । स मुमूर्षुर्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो-
ऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीन् जानाति । अथ यत्र यदै-
तत्क्रियाविशेषणमित्यस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथ तदैतै-
रेव यथोक्ता रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते यथा कर्मजितं लोकं ।

आ० अविद्याकामकर्मणां बीजमनाद्यज्ञानं तस्य ब्रह्मविद्याख्येनाग्निना
न खापे दाहस्तन्निमित्तं सुषुप्तस्य पुनः स्वरूपप्रत्यवनमिति
सम्बन्धस्तदेव व्याचष्ट । जाग्रदिति ॥ कीदृक्प्रत्यवनमित्यपेक्षा-
यामाह । वाह्येति ॥ एतच्च सति सम्यग् न विदुरित्यादावु-
दितमित्याह । इत्यवोचामेति ॥ तेजसा हीति प्राप्तास्पृशं
आतो हेतुस्तं हेतुं व्याचष्टे । यदेति ॥ तद्यापत्तिकार्यमाह ।
अत इति ॥ कार्यकरणसंस्पर्शाभावफलं दर्शयति । तस्मादिति ॥
नाडीरेवं कृत्वा ताभिरूर्ध्वगमनं प्रदर्शयितुं मरणकारणं प्रपञ्च-
यति ॥ तत्रेति ॥ तस्यैवार्थमाह । एवं सतीति ॥ नाडीनामुत्त-
रीणां प्राशस्त्ये सतीत्यर्थः । ताभिरूर्ध्वगमनप्रदर्शनप्रारम्भार्था-
ऽप्यब्रुवः । रोगादीन्नादिपदमात्रमुक्तकर्मनिमित्तसंग्रहायं

उ० दुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषां ॥ ५ ॥

भा० प्रेत्य विद्वान् । इतरस्तु विद्वान्यथोक्तसाधनसम्यक्त्वं स
 ॐ इत्योङ्कारेणात्मानं ध्यायन् यथापूर्वं वा न । एवं
 ऊर्द्धोर्द्धं वा विद्वान्सेदितरस्तीर्यङ्केत्यभिप्रायः । मीयते
 प्रमीयते गच्छतीत्यर्थः । स विद्वानुत्क्रमिष्यन्वावत्स्थित्येकमेव
 यावता कालेन मनसो ह्ययः स्यात्तावता कालेनादित्यं
 गच्छति प्राप्नोति क्षिप्रं गच्छतीत्यर्थो न तु तावतैव काले-
 नन्ति विवक्षितं । किमर्थमादित्यं गच्छतीत्युच्यते । एतदे-
 खलु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदित्यस्तेन द्वार-
 भूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान् । अतो विदुषां प्रपदनं
 प्रपद्यन्ते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणन्ति प्रपदनं । निरोधनं
 निरोधोऽस्मादादित्यादविदुषां भवतीति निरोधः ।

आ० जरदीत्यादिपदं तु नैसर्गिकसर्वानिमित्तद्योतनार्थमिति भेदः ।
 एतन्नयनमिति क्रियाविशेषणं । प्रारब्धकर्मावसानार्थः । इत्युच्यते ।
 एतदिति क्रियाविशेषणमेतदुक्तमर्थं यथा स्यात्तथेत्यर्थः । यथो-
 क्ताभिर्नाडीषु प्रवृत्तः भिरादित्यमग्न्यादागताभिरात यावत् ।
 कर्मणा जितं वशीकृतं स्वात्मसम्बन्धितामापादितं लोकमनतिक्रम्य
 तं प्रेत्य विद्वान् केवलकर्मवान् गच्छतीत्यर्थः ॥ दृष्टविद्यावता
 गतिं दर्शयति । इतरन्त्विति । यथोक्तसाधनं दृष्टविद्यानं तं
 सम्यग्ने विप्रश्नु इत्यर्थः । स ध्यानमश्नुतीत्युक्तस्य सम्यक्त्वं ।
 यथा पूर्वं स्वप्नावस्थायांमिव मरणवस्थायांमपीत्यर्थः । वा ज्ञेति
 निपातद्वयस्यावधारणरूपमर्थं कथयति । एवेति ॥ उच्छ्वस्य-
 माह । ऊर्द्धमिति । वाञ्छन्नेन द्योतितं विकल्पं दर्शयति ।
 विद्वान्सेदिति । यदि विद्वान् प्रमीयते तदा ऊर्द्धमेव गच्छति ।
 यदि त्वविद्वान् प्रमीयते तदा तिर्यगेव गच्छतीति विभागः ।

उ० तदेष श्लोकः शतश्रैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां
मूर्द्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्द्धमायन्मृतत्वमेति
विश्वदुन्या उत्त्रामणे भवन्त्युत्त्रामणे भवन्ति ॥
६ ॥ ६ ॥

भा० सौरेण तेजसा देहे एव निरुद्धाः सन्तो मूर्द्धन्या नाड्या
नेल्कामन्त एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

विश्वदुन्या इति श्लोकादेतस्मिन्यथोक्तेऽर्थे एष श्लोको
सन्तो भवति । शतश्रैका चैकोत्तरशतं नाड्यो हृदयस्य
मांसपिण्डभूतस्य सन्धिन्यः प्रधानतो भवन्ति । आनन्या-
देहे नाडीनां तामामेका मूर्द्धानमभिनिःसृता विनिर्गता
तयोर्द्धमायन् गच्छन्मृतत्वममृतभावमेति विश्वद्वानागत-
यस्तिर्यग्विमर्षिण्य ऊर्द्धगाश्चान्या नाड्यो भवन्ति संसार
गमनद्वारभूता न त्वमृतत्वाय किं तर्ह्युत्क्रमणे एवा-
त्क्रान्त्यर्थमेव भवन्तीत्यर्थः । द्विरभ्यासः प्रकरणसमा-
प्त्यर्थः ॥ ६ ॥

आ० विदुषस्तत्तदेहस्यादित्यप्राप्तावत्यन्तशब्दं दर्शयितुमनन्तरवाक्य-
मादत्तं किं ग्यादित्यत आह । अत इति ॥ अविदुषामपि तर्हि
प्राप्तानामादित्यं ततो निरुद्धानां पुनर्ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याश-
ङ्गाह । सौरेणेति ॥ ५ ॥

देहे निरुद्धानां मूर्द्धन्या नाड्या नेल्कामन्तमविदुषामित्यत्र
लिङ्गं दर्शयति । विश्वदुन्या ॥ यथोक्तार्था नाडीविभागलक्षणाः
प्रधानान्त इति विशेषणतः त्वर्थमाह । अत इत्यादिति ॥ प्रकरणं
नाडीविषयं दहरविद्याविषयं वा ॥ ६ ॥

३० य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्वि-
शोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यस-
ङ्कल्पः सोऽन्वेष्ट्यः स विजिज्ञासितयः स सर्वाऽश्च
लोकानाप्नोति । सर्वाऽश्च पामाज्यस्तमात्मानम-

भा० अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्थाय परं
ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति
होवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रूतेत्युक्तं । तत्र कोऽसौ सम्प्र-
सादः कथं वा तस्याधिगमः । यथा भोऽस्माच्छरीरा-
त्ममुत्थाय परं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ।
येन लक्षणेनाभिनिष्पद्यते स किंलक्षण आत्मा । सम्प्र-
सादस्य च देहमन्वन्धीनि रूपाणि ततो यदन्यत्कथं स्वरूपं
इत्येतेऽर्था वक्तव्या इत्युत्तरे ग्रन्थ आरभ्यते । आग्यायिका
तु विद्याग्रहणमम्प्रदानविधिप्रदर्शनार्था विद्यामुत्तर्या
च । राजमेवितं पानीयमिति वत् ॥ य आत्माऽपहतपाप्मा

भा० दहरविद्यायामपाप्मस्तत्त्वमस्यमनुवदति । अथेति ॥ विवे-
कानन्तर्यमथशब्दार्था व्याख्यातः । शरीरात्ममुत्थानं तस्मि-
न्नहंममाभिमानत्यागः ॥ स्वरूपं विगिनष्टि । एष इति ॥
उक्तिकर्तृत्वमाचार्यस्य दर्शितमेव ॥ प्राणो वा सम्प्रसादो विज्ञा-
नात्मा वेति संग्रहात्तुच्छति । तत्रेति ॥ पक्षां याक्यं मस्यर्थः ।
तस्य च सम्प्रसादस्य परमात्मविषय आनं केनापायेन भव-
तीति प्रश्नान्तरमाह कथं वेति ॥ किन्तस्य परमात्माधिगम-
नेत्याशङ्क्याह । यथेति ॥ तथा तस्याधिगमः कथमिति सम्बन्धः ।
अभिनिष्पद्यमानरूपस्यात्मा सविज्ञेयो निर्विज्ञेयो वेति प्रश्नान्तरं
करोति । येनेति ॥ आत्मनो हि मन्त्रिदानन्दकतानाद्यर्था-

उ० नुविद्य विजानानीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥
तद्भोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होवुर्हन्त तमा-
त्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विथ सर्वाँश्च
लोकानाप्नोति सर्वाँश्च कामानिन्द्रो हव देवा-

भा० विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपपत्सुः मत्यकामः
मत्यमङ्गल्यः । यस्योपामनायोपलब्ध्यर्थं हृदयपुण्ड-
रीकमभिहितं । यस्मिन् कामाः समाहिताः मत्या अनृ-
तापिधाना यदुपामनमहभावि ब्रह्मचर्यं साधनमुक्तं ।
उपामनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्द्धन्या नाद्या गति-
रभिहिता । सोऽन्वेष्टव्यः शास्ताचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः स
विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामा-
पादयितव्यः । किन्तस्यान्वेषणाद्विजिज्ञामनाच्च स्यादि-
त्युच्यते स सर्वान्श्च लोकानाप्नोति सर्वान्श्च कामान् यस्त-
मात्मानं यथोक्तेन प्रकारेण शास्ताचार्योपदेशेनान्वेद्य

आ० क्तराणि रूपाणि दृश्यमानानि शरीरसम्बन्धप्रयुक्तानि । तथा च
ततः शरीरादुपाधिर्यदन्यत्तस्य स्वरूपं तत्कथं सर्वप्रमाणाऽ
प्रतिपन्नमस्ताति प्रश्नान्तरमाह । सम्प्रसादस्य चेति ॥ एतेषां
प्रश्नानामुत्तरग्रन्थमवतारयति । इत्येत इति ॥ प्रजापते-
रिन्द्रविरोचनयोश्च सम्वादरूपा याऽत्राख्याधिका दृश्यते सा
किमर्थेत्याशङ्काह । आख्यायिका त्विति ॥ शिष्यस्य विद्याग्रहणे
गुरोस्तस्याः सम्यक्प्रदाने च यो विधिः अङ्गास्तत्वादिकारस्त-
त्प्रदर्शनार्थेति यावत् । यद्वा विद्यायाः ग्रहणं स्वीकरणं यत्र
सम्प्रदाने तद्दानपात्रे शिष्ये दृश्यते तस्य विधिर्ब्रह्मचर्यादिकल्प-
दर्शनार्थेत्यर्थः ॥ आख्यायिकायास्तत्पठ्यान्तरमाह । विद्येति ।

उ० नामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंवि-
दानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः
॥ २ ॥ तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमू-

भा० विजानाति । संवेद्यतामापादयति तस्यैतत्सर्वलोकका-
मावाप्तिः । सर्वात्मताफलं भवतीति ह किल प्रजापतिरु-
वाच । अन्वेष्टव्यो विजिज्ञामितव्य इति चेप नियमवि-
धिरेव नापूर्वविधिः । एवमन्वेष्टव्यो विजिज्ञामितव्य
इत्यर्थः । दृष्टार्थत्वादन्वेषणविजिज्ञामनयोः । दृष्टार्थत्वञ्च
दर्शयिष्यति नाहमत्र भाग्यं पश्यामीत्यनेनामकृत् । पर-
रूपेण च देहादिधर्मैरवगम्यमानस्यात्मनः स्वरूपाधि-
गमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलं । इति नियमार्थ-
तैवास्य विधेर्युक्ता न तन्निर्वाहनादीनामिवापूर्वविधित्वमिह
सम्भवति । तद्भाभय इत्याद्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तं ॥
तद्ध किल प्रजापतेर्वचनमुभयं देवासुराः । देवाद्या-
सुराश्च देवासुरा अनु परम्यरागतं स्वकर्णगाचरापन्न-

आ० प्रजापतिना प्रोक्ता देवैरसुरैश्च प्रार्थिता इन्द्रविरोचनाभ्यां
देवासुराधिपतिभ्यामायासेन महता प्रेषिता देवराजेन च
कथयित्वा । तस्मान्महाह्वयं विद्येति तस्याः स्तुत्यार्थाऽऽख्यायिकं
त्वर्थः । महद्भिरुपासितस्य महार्हत्वे दृष्टान्तमाह । राजसंवि-
मिति ॥ यन्मायोपाधि सविशेषं जेतव्यं तदेव निरुपाधि निर्वि-
शेषमिति । सविशेषनिर्विशेषयोरभेदाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं
व्याकर्तुमादत्ते । य आत्मोति ॥ तत्र साऽन्वेष्टव्य इति वाक्ये
सशब्दार्थमाह । यस्येति । उपासनमपि किमर्थमित्यपेक्षाया-
माह । उपलब्धत्वमिति । तस्यैतत्फलमिति सम्बन्धः । कथं

उ० षतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्त-
मिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-

भा० मनुबुबुधिरऽनुबुद्धवन्तः । ते चैतत्प्रजापतिवचो बुध्वा किम-
कुर्वन्नित्युच्यते । ते होचुरुक्तवन्तोऽन्योन्यं देवाः स्वपरिषद्य-
सुराश्च । हन्त यद्यनुमतिर्भवतां प्रजापतिनोक्तन्मात्मान-
मन्विच्छामोऽन्वेषणं कुर्मां यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च
लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानित्युक्त्वा इन्द्र एव राजैव
स्वयं देवानामितरान्देवांश्च भोगपरिच्छेदश्च सर्वं
स्थापयित्वा शरीरनाचैरेव प्रजापतिं प्रत्यभिप्रवव्राज
प्रगतवान् । तथा विरोचनोऽसुराणां विनयेन गुरवोऽभ-
गन्तव्या इत्येतद्दर्शयति । त्रैलोक्यराज्याच्च गुरुतरा
विद्येति । यतो देवासुरराजौ महार्हभोगार्हा मन्तौ
तौ तथा गुरुमभुपगतवन्तौ । तौ ह किलामविदाना-
वेवान्योन्यं संविदमविकुर्वाणां विद्याफलं प्रत्यन्यान्यमोषां

आ० निर्गुणविद्यायाः सर्वलोककामावाप्तिः फलमित्याशङ्काह ।
सत्त्वात्मतेति ॥ परिच्छेदभ्रमव्यावृत्त्या पूर्वस्वरूपेणावस्थितिरि-
त्यर्थः ॥ प्रजापतिवाक्यात्प्रतीयमानविधिसवरूपमाह । अन्तेष्टव्य
इति ॥ एवकारव्यावर्त्यं दर्शयति । नापूर्वविधिरिति ॥ शब्दा-
देव विद्योदये तदुत्पत्त्यर्थोऽपूर्वविधिरिति हेत्वादिविधिवन्न
सम्भवतीत्यर्थः । कथमिह नियमविधिरपि स्यादवघातविधिव-
दित्याशङ्काह । एवमिति ॥ मित्याज्ञानसंस्कारप्रावल्यादना-
त्माभिविवेकस्य पक्षे प्राप्तौ शास्त्राचार्याभ्यामात्मानं विदुष्वेव
कार्यमिति नियम इत्यर्थः । इतश्च नियमविधिरेव नापूर्वविधि-

उ० कामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टयः स विजिज्ञासि-
तयः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्

भा० दर्शयन्तौ समित्पाणौ समिद्भारहस्तौ प्रजापतिसकाश-
माजगमतरागतवन्तौ । तौ ह गत्वा द्वात्रिंशत् वर्षाणि
शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमूषतुरुषितवन्तौ । अभि-
प्रायज्ञः प्रजापतिस्त्वाववाच किमिच्छन्तौ प्रयोजन-
मभिप्रेत्येच्छन्ताववास्तमुषितवन्तौ युवामितीत्युक्तौ तौ
होचतुः । य आत्मेत्यादि भगवतो वचो वेदयन्ते शिष्टा
अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्तेति । यद्यपि
प्राक्प्रजापतेः समीपागमनादन्योन्यमीर्षायुक्तावभूतां
तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवात्त्यक्तरागदेषमोर्ध्वदि-

आ० रित्याह । दृष्टार्थत्वादिति ॥ अन्वेषणविजिज्ञासनाभ्यां साधन-
मुक्तं । तस्य च विद्याद्वाराऽविद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेव फलमन्य-
यतिरेकाभ्यां तद्वन्तुनावगमासया च तत्र नापूर्व्यायधरवका-
शोऽस्तीत्यर्थः ॥ तयोर्दृष्टफलवत्त्वे वाक्यार्थमनुरूपमिति । दृष्टा-
र्थत्वञ्चेति ॥ कथमसकृत्पुनः प्रश्यामिति वर्तमानाप्रदर्शनान्वय-
यादेर्दृष्टफलतयाशङ्कं देहातिशितात्मनादिनां चाक्यात्यन्ताना-
दनुमानाच्च मनस्यत्यादिभ्रमनिवृत्तिप्राप्त्यर्थमन्यमिप्रत्याह ।
पररूपेणेति ॥ अन्वेषणादेर्दृष्टफलत्वं फलितमाह । इति निय-
मार्थतेति ॥ अपूर्वविधित्वं तद्विषयत्वमिति यावत् । इहे-
त्यन्वेषणादेरितिप्रसिद्धादिबदन्वेषणादेरत्यन्ताप्राप्त्यभावस्याक्त-
त्वादित्यर्थः ॥ इदानीमाग्यायिकां व्याख्यातुमाग्यायिकानु-
विद्याय ह्यसम्पदानविधेः प्रदर्शनार्थत्वादिनेनाक्तं स्मरयति ।
तद्धेति ॥ अवतारिताग्यायिकाक्षराणि व्याचष्टे । तद्धेत्यादिना ॥
किमितीन्द्रविरोचनां विद्यार्थिनावपि परिक्लृप्तं परित्यज्य शरी-

उ० यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो
वचो वेदयन्ते तमिच्छन्नाववास्तमिति ॥३॥ तौ ह

भा० दोषावेव भूत्वोषतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ । तेनेदं प्रख्या-
पितमात्मविद्यागौरवं तावेवं तपस्विनौ शुद्धावकल्मषौ
योग्यादुपलक्ष्य प्रजापतिरूवाचाह । य एषोऽर्चिणि पुरुषो
निवृत्तचक्षुर्भिर्मृदितकषायेर्दृश्यते योगिभिर्द्रष्टा । एष
आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो यमवोचं पुराऽहं यद्विज्ञाना-
त्मत्वंलोककामावाप्तिरेतदमृतं भूमाख्यं । अत एवाभय-
मत एव ब्रह्म वृद्धतममित्यथैतत्प्रजापतिनोक्तं । अर्चिणि
पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा कायारूपं पुरुषं जगृहतुः
शृष्टीत्वा च दृढीकरणाय प्रजापतिं पृष्ठवन्तौ । अथ

आ० रमात्रेण प्रजापतिं प्रगतवन्तौ तत्राह । विनयेनेति ॥ तयो-
रुक्तप्रगतिवशादेव दर्शितमर्थान्तरं कथयति । त्रैलोक्येति ॥
विद्येति दर्शयतीति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ तस्या गुरुतरत्वे हेतुमाह ।
यत इति ॥ सन्निदं मैत्रौ तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्नाववास्त इति
वक्तव्येऽप्यवास्तमिति प्रजापतिवचोऽनुकर्षणमात्रमिति द्रष्टव्यं ।
अथ इन्द्रविरोचनयोर्भिद्या वरिणोः कथमेकत्रावस्थानं चिरमा-
सीदित्याशङ्गाह । यद्यपीति ॥ देवासुरराजयोः स्वभावतो
वैरियोऽपि विद्यार्थित्वेन चिरमेकत्र ब्रह्मचर्यवासेन सूचितमर्थं
दर्शयति । तेनेति ॥ शुद्धकल्मषां प्रक्षान्तदोषाविति यावत् ।
पुरुषो द्रष्टेति सम्बन्धः ॥ अस्मदादिभिस्तत्र द्रष्टा दृष्टो नान्ती-
त्याशङ्गाह । निवृत्तेति ॥ इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वेमल्ये हेतु-
माह । स्मदितेति ॥ योगिभिः समाधिनिष्ठैरन्तर्दृष्टिभिरिति
यावत् । य आत्म्यादिनाम्नोनास्त्येकवाक्यतां दर्शयति । एष इति ।
भूमविद्यया चास्त्येकवाक्यत्वं सूचयति । भूमाख्यमिति ॥ इति

उ० प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत
एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रमेत्यथ

भा० योऽयं ह भगवोऽप्यु परिख्यायते परि समन्ताज्जायते ।
यस्यायमादर्श आत्मनः प्रतिबिम्बाकारः परिख्यायते ।
खड्गादौ च कतम एष एषां भगवद्भिरुक्तः किंवैक एव
सर्व्वेच्चिति ॥ एवं पृष्टः प्रजापतिरुवाच । एष उ एव यश्च-
क्षुषि द्रष्टा मयोक्त इति । एतन्मनसि क्वैषु सर्व्वेषु मध्येषु
परिख्यायत इति होवाच ॥ ननु कथं युक्तं शिष्यया-
विपरीतग्रहणमनुज्ञातं प्रजापतेर्विगतदोषस्याचार्य्यमतः ।
सत्यमेवं नानुज्ञातं । तथाप्यात्मन्यध्यागेऽपि तपाणि
त्यमहत्त्वबोद्धृत्वा हीन्द्रविगेचनो तथैव च प्रार्थितो लोको
तौ यदि प्रजापतिना भूदौ युवां विपरीतग्राहिणा

आ० शब्दो वाक्यसमाख्यर्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति । अथ योऽ-
यमिति ॥ प्रथार्थाऽयशब्दः । इतिशब्दः समाख्यर्थः । यश्च
क्षुरुपलक्षितो द्रष्टा एष एव मयाक्ताऽपहतपाप्मत्वादिधर्म्या-
नात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथा गृहीतमिति निपातन सचयमुक्तया-
प्रजापतिरित्याह । यवमिति ॥ प्रजापतिश्चेदेवमुक्तवान् कथं
तर्हि तयोर्विमुखं न निवृत्तमित्याशङ्काह । गतदिति ॥ यथा
क्त्वचोरूपं वन्त्विति यावत् ॥ यत्प्रजापतिना मनसि निहितं
तत्प्रकटीकर्तुं चादयति । नन्विति ॥ शिष्टशिष्यगतं विपरी-
तग्रहणमाचार्य्यज्ञानुज्ञातुमयुक्तमित्याशङ्क्य प्रजापतेर्मभिप्राय-
माह । सत्यमेवमिति ॥ कथं तर्हि तयोर्विपरीतग्रहण-
मपनेतयमित्याशङ्काह । गृहीतामिति ॥ तावद्विपरीतमिति
शेषः । चकारेण क्रियापदमनुकृत्यते । यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति

उ० योऽयं भगवोऽसु परिख्यायते यथायमादर्श-
कतम एष इत्येप उ एवैषु सर्वेष्वेतेषु परि-
ख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥ ७ ॥

भा० वित्यक्तौ स्यातां ततस्तयोश्चित्तदुःखं स्यात्तज्जनिताच्च
चित्तावमादात्पुनः प्रश्नश्रवणग्रहणावधारणं प्रत्युत्साह-
विधातः स्यादतो रचणीयौ शिष्याविति मन्यते प्रजा-
पतिः । गृहीतां तावत्तदुदशरावदृष्टान्तेनापनेष्यामीति
च । ननु न युक्तमेष उ एवेत्यनृतं वक्तुं । न चानृत-
मुक्तं । कथमात्मनोक्तोऽचिपुरुषो मनसि सन्निहिततरः
शिष्यगृहीताच्छायात्मनः सर्वेषाञ्चाभ्यन्तरः सर्वान्तर-
इति श्रुतेः । तमेवावोचदेष उ एवेत्यतो नानृतमुक्तं
प्रजापतिना । तथा च तयोर्विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं
ह्याह ॥ ७ ॥

आ० न्यायेन सर्वेषां मृषावादित्वं स्यादिति शङ्कते । नन्विति ॥ प्रजाप-
त्यमाभप्रायमेव प्रकटयन्नतिप्रसङ्गं परिहर्तुं तदीयमवृतवादि-
दृषयति । न चेति ॥ तदेवाकाङ्क्षापूर्वकं स्फुटयति । कथमित्या-
दिना ॥ शिष्याभ्यां गृहीतो योऽयमात्मा ततः सकाशादात्मना
स्वेनैव प्रजापतिनोक्तो योऽस्यस्यपलक्षितो द्रष्टा स मनसि प्रजा-
पतेः सन्निहिततरोऽतः स एव च तेनोक्त इत्यर्थः । इतश्च द्रष्टा
प्रजापतेर्मनसि सन्निहिततर इत्याह । सर्वेषाञ्चेति ॥ प्रजा-
पतेर्मनसि द्रष्टुः सन्निहितत्वेऽपि कथं तस्य न मृषावादित्वमत-
स्याह । तमेवेति ॥ इतश्च प्रजापतेर्न मृषावादित्वमित्याह ।
तथा चेति ॥ ७ ॥

उ० उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीयस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षा-
ञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरूवाच किं पश्यथ इति
तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव

भा० उदशरावे उदकपूर्णे शरावादावात्मानमवेक्ष्यानन्तरं
यत्तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ न विजानीयस्तन्मे मम प्रब्रूत-
माचक्षीयाथामित्युक्तौ तौ ह तथैवादशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते
ऽवेक्षणञ्चक्रतुस्तथा कृतवन्तौ । तौ ह प्रजापतिरूवाच
किं पश्यथ इति ननु तन्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवे-
क्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्यां न
विदितमित्यनिवेदिते चाज्ञानहेता ह प्रजापतिरूवाच
किं पश्यथ इति । तत्र कोऽभिप्राय इति । उच्यते । नैव
तयोरिदमावयोरविदितमित्याशङ्का माभूच्छायात्मना-
त्मप्रत्यया निश्चित एवामीत् । यं न वक्ष्यति तौ ह शान्त-
हृदयौ प्रवव्रजतुरिति । न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रशान्त-
हृदयत्वमुपपद्यते । तेन नाचतुर्दिदमावाभ्यामविदित

आ० आत्मानमुदशरावेऽवेक्ष्यन्तं तत्रात्मानं पश्यन्तौ तावन्तन्मं
यदात्मनो न विजानीया युवां तन्मे प्रब्रूतमिति सम्बन्धः ॥ प्रजा
पतिवचनमुपक्रमानुक्रमं न भवतीति शङ्कते । नन्विति ॥
उपक्रममतिक्रम्य ब्रुवाणस्य प्रजापतेरभिप्रायमाह । उच्यते
इति ॥ तत्र प्रथममिन्द्रविरोचनाभ्यामिदमविदितमिति प्रजापतिं
प्रत्यवचने कारणमाह । नन्वेति ॥ आयात्मनि आयायां तद्धेतो
शरीरे चन्द्रविरोचनयोर्यथाक्रममात्मधारित्यं निश्चिता प्रवृत्ते-

उ० आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥ तौ ह
प्रजापतिरूवाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृ-
तौ भूत्वादशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वल-
ङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वादशरावेऽवेक्षा-

भा० मिति । विपरीतग्राहिणौ च शिष्यावनपेक्षणीयाविति
स्वयमेव पप्रच्छ किं पश्याथ इति । विपरीतनिश्चयाप-
नयाय च वक्ष्यति साध्वलङ्कृतावित्येवमादि । तौ होचतुः ।
यथैवावां हे भगवो लोमनखादिमनौ स्तः । एवमेवेदं
लोमनखादिमहितमावयोः प्रतिरूपमुदशरावे पश्याव
इति । तौ ह पुनः प्रजापतिरूवाच । कायात्मनिश्चयापन-
याय साध्वलङ्कृतौ यथा स्वग्रहे सुवसनौ महार्हवस्तप-
रिधानौ परिष्कृतौ क्विन्नलोमनखौ च भूत्वादशरावे
पुनरीक्षेयाथामितीह च नादिदेश यदज्ञातं तन्मे प्रब्रूत-
मिति । कथं पुनरनेन साध्वलङ्कारादि कृत्वादशरावा-
वेक्षणेन तयोश्कायात्मयहोऽपनीतः स्यात् । साध्वलङ्का-
रसुवसनादीनामागन्तुकानां कायाकरत्वमुदशरावे यथा

आ० त्वर्थः । तयोस्तत्रात्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकमाह । येनेति ॥
प्रब्रूजनेऽपि शान्तहृदययोस्तयोः सत्यप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्व-
मित्याशङ्क्याह । न ह्येति । तेन विपरीतग्राहित्वेनेति यावत् ।
उक्तमगृहीत्वा विपरीतं गृहीतवन्तौ तर्हि प्रजापतिनोपेक्षणीयौ
कुबुद्धत्वादित्याशङ्क्य प्रजापत्यमभिप्रायमाह । विपरीतग्रा-
हिणौ चेति ॥ कथमिदं प्रजापतेरभिमतमित्यधिगतमत व्याह ।
विपरीतेति ॥ प्रजापत्ये प्रप्रे देवासुरराजयोर्बिपरीतग्रहणम-

उ० श्रुताते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति
॥२॥ तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलङ्कृतौ
सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्व-

भा० शरीरसम्बन्धानामेवमेवं शरीरस्यापि कायाकरत्वं पूर्वं
बभूवेति गम्यते । शरीरैकदेशानाञ्च लोमनखादीनां
नित्यत्वेनाभिप्रेतानामखण्डितानां कायाकरत्वं पूर्वमा-
सीत् । छिन्नेषु च नैव लोमनखकाया दृश्यतेऽतो लोम-
नखादिवच्छरीरस्यागमापायित्वं सिद्धमिति । उदश-
रावादौ दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्यानात्मत्वं सिद्धं ।
उदशरावादौ कायाकरत्वाद्देहममज्जालङ्कारादिवत् ।
न केवलमन्तावदेतेन यावत्किञ्चिदात्मीयत्वाभिमतं सुख-
दुःखरागद्वेषमोहादि च । कादाचित्कत्वान्नखलामादि-
वदनात्मेति प्रत्येतयं । एवमपि मय्याग्रहापनयनिमित्तं
साध्वलङ्कारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनोक्ते श्रुत्वा तथा
कृतवतोरपि कायात्मविपरीतग्रहो नापजगाम यस्मा-

आ० नुवदति । ता हेति ॥ तदपनयनप्रकारं न चयति । ता ह पुनरिति ॥
कायायां तद्धेतो च देहं तयोरात्मनश्च यत्नस्य निरामयेति
यावत् । इह चेति पर्थीयेति । नादिदेशं तत्पराजनाभावादि-
त्यर्थः ॥ उक्तादाहरणेन कायायां देहं चेन्द्रविमोचनयोगात्मप्र-
त्ययो नापनीतो भवतीति शङ्कते । कथमिति ॥ कायायात्त्वा-
दणस्य चागन्तुत्वादानात्मत्वमत्र विवर्तितमित्युत्तरमाह । साध्व-
लङ्कारेति ॥ पूर्वमुदकादिसम्बन्धावम्यायामिति यावत् । यमि-
चारित्वाच्च कायातत्वात्तयोरेवानामत्यमित्याह । शरीरैकदे-
शानामिति ॥ उपपत्तय्यां सिद्धमर्थं निगमयति । इत्युदशरावा-

उ० लङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतावित्येष आत्मेति
 होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ
 प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरवाच

भा० तस्मात्स्वदोषेणैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानाविन्द-
 विरोचनावभूतामिति गम्यते । तौ पूर्ववदेव दृढनिश्चयौ
 पप्रच्छ किं पश्यथ इति । तौ तथैव प्रतिपन्नौ यथेवेद-
 मिति पूर्ववद्यथा माध्वलङ्कारादिविशिष्टावांवां स्व एव-
 मेवमेवाकायात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयौ बभूव-
 तुः । यस्यात्मनो लक्षणं य आत्माऽपहतपाप्मेत्युक्ता पुन-
 स्तद्विशेषमन्विष्यमाणयोर्य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत
 इति मात्तादात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनयायादश-
 रावे माध्वलङ्कारदृष्टान्तेऽप्यभिहितमात्मस्वरूपबोधाद्वि-
 परीतग्रहा नापगतः । अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवे-
 कविज्ञानमामर्थ्याविति मत्वा यथाभिप्रेतमेवात्मानं मनसि
 निधाय एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति

आ० दाविति । न केवलं कायातत्कारणयोरेवानात्मत्वं किन्तूक्तन्या-
 येनाहङ्कारादीनां तद्वर्माणाञ्चासीयत्वं प्रत्युक्तमिति प्रसङ्गा-
 दितिदिशति । न केवलमिति । आत्मत्वाभिमतमहङ्कारादिति
 शेषः । मोहादावात्मीयत्वाभिमतमित्यह्याह्वयं ॥ एतेनेति
 सूचितमेव हेतुं दर्शयति । कादाचित्कत्वादिति ॥ अनात्मे
 त्वनात्मत्वमनात्मीयत्वोपलक्षणार्थं ॥ तर्हि तयोर्यथोक्तरीत्या
 विपरीतग्रहणस्यापगतत्वात्किमुक्तरेण प्रजातिवाक्येनेत्याश-
 ङ्गाह । एवमिति ॥ तथेवेत्यस्य व्याख्यानं पूर्व्ववदिति ॥
 यथेवेदमिति प्रतीकग्रहणं तद्व्याचष्टे । यथेति ॥ आवां स्व इती-

उ० अनुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यत एतदुप-
निषदो भविष्यन्ति देवा वाऽमुरा वा ते पराभवि-
ष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोवनोऽमुरान्

भा० प्रजापतिः । पूर्ववत् । न तु तदभिप्रेतमात्मानं । य
आत्मेत्याद्यात्मलक्षणश्रवणेनाक्षिपुरुषश्रुत्या चेदशरावा-
द्युपपत्त्या च संस्कृतौ तावत् मद्वचनं सर्व्वं पुनः पुनः
स्मरतः प्रतिबन्धक्याच्च स्वयमेवात्मविषये विवेको भवि-
ष्यतीति मन्वानः पुनर्ब्रह्मचर्यादेशे च तथाश्चित्तदुःखा-
त्यन्तिं परिजिहीर्षन् कृतार्थबुद्धितया गच्छन्तावप्युपेक्षि-
तवान्प्रजापतिः । तौ हेन्द्रविरोचनौ शान्तहृदयो तुष्ट-
हृदयो कृतार्थबुद्धीव प्रवव्रजतुर्नित्यर्थः । ननु शम एव
शमश्चेत्तयोर्जातो विपरीतग्रहे विगतोऽभविष्यत् प्रव-
व्रजतुर्गतवन्तौ एवं तयोर्गतयोर्गन्धर्विरोचनयो राज्ञो-
र्भागमक्तयोर्यथोक्तविस्मरणं स्यादित्याशङ्काप्रत्यक्षं प्रत्यक्ष-
वचनेन तयोश्चित्तदुःखं परिजिहीर्षुस्तौ दृग्ं गच्छन्ताव-

आ० दमदाहरणं यथैवेति सम्बन्धः । आदिवाक्याद्दशराववाक्या-
त्प्राध्वन्यद्वारावाक्याच्च कथायतद्देशेतिरन्यतरं स्यात्मात्मत्वमभ्यासा-
दिति अमातिशयः सुतरामित्युक्तः ॥ प्रजापतिवाक्यमन्याप-
यति । यस्त्येत्यादिना ॥ वाक्यव्याख्यानमतिदिशति । पूर्व्वं वादिति ॥
एषणश्चेन तयोर्गभिप्रेतमेवात्मानं कथायाम् देहाख्यं च परामृश्यं
प्रजापतिरनुमोदितवानित्याशङ्काह । नन्विनि ॥ तौ ह शान्त-
हृदयावित्यादिवाक्यं तात्पर्य्यमाह । आत्मेत्यादीति ॥ संस्कृतौ
तावद्वचनमिति शेषः । संस्कृतयोरेपि तयोरात्मविषये कथं
विवेको भविष्यतीत्याशङ्काह । मद्वचनमिति ॥ उपेक्षायां कार-

उ० जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह
महय्य आत्मा परिचर्य्य आत्मानमेवेह महय-
न्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमश्चामु-

भा० त्वीक्ष्य य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिवचनवदेतदप्यनयोः
श्रवणगोचरत्वमेव्यतीति मत्तोवाच प्रजापतिमनुपलभ्य
यथोक्तनक्षत्रमात्मानमननुविद्य स्वात्मप्रत्यक्षञ्चाकृत्वा विप-
रीतनिश्चयो च भूलेन्द्रविरोचनावेतौ प्रव्रजतो गच्छेयातां।
अतो यतरे देवा वाऽसुरा वा किं विशेषितेनैतदुपनिषद
आभ्यां या गृहीताऽऽत्मविद्या मेयमुपनिषदेषां देवानाम-
सुराणां वा त एतदुपनिषद एवं विज्ञाना एतन्निश्चया
भविष्यन्तीत्यर्थः । ते किं पराभविष्यन्ति अथोमार्गा-
त्पराभूता वहिर्भूता विनष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । स्वगृहं
गच्छतोः सुरासुरराजयोर्थोऽसुरराजः स ह शान्तहृ-
दय एव मन् विराचनोऽसुराञ्जगाम । गत्वा च तेभ्यो
ऽसुरेभ्यः शरीरात्माबुद्धिर्योपनिषत्तामेतामुपनिषदं प्रो-

आ० शान्तरमाह । पुनरिति ॥ किमिति शान्तहृदयत्वं तुष्टहृदयत्वेन
आख्यायते हृदयगतः शम एव किं न विवक्ष्यते तत्राह । नत्विति ॥
यदि प्रजापतिस्तावुपेक्षितवान् किमिति तर्हि तां ह्यात्मोक्षे-
त्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह । राज्ञोरिति ॥ प्रजापतिश्चावेति
सम्बन्धः । तर्हि किमिति तावाह्वय नोक्तवानित्याशङ्क्याह ।
प्रत्यक्षवचनेनेति ॥ कर्तृत्वेन सम्बन्धार्थमुक्तमेव पुनरनुवदति ।
य आत्मेति । किमसावूचिवानित्यपेक्षायामाह । अनुपल-
भ्येति ॥ यथोक्तं प्रजापतिवाक्यं श्रुत्वापि गच्छतोऽस्मिन्निर्विच-
नयोर्विरोधनगतमवान्तरविशेषमाह । स्वगृहमिति ॥ पित्रा-

उ० त्रुति ॥ ४ ॥ तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्धानमय-
जमानमाहुरासुरो वतेत्यसुराणां तेषोपनि-
षत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति
संस्कृन्त्येते न ह्यमुं लोकं जैथन्नो मन्यन्ते
॥ ५ ॥ ६ ॥

भा० वाचोक्तवान् । देहभात्रमेवात्मा पित्रोक्त इति । तस्मा-
दात्मैव देह इह लोके मह्यः पूजनीयस्तथा परिचर्यः
परिचरणीयस्तथात्मानमेवेह लोके देहं महयन् परि-
चरंश्चेभौ लोकाववाप्नोतीमश्चामुञ्च । इहलोकपरलो-
कयोरेव सर्वे लोकाः कामाश्चान्तर्भवन्तीति राज्ञाऽभि-
प्रायः ॥ तस्मात्तत्सम्पदाद्योऽद्याप्यनुवर्त्तत इतीह लोक
अददानं दानमकुर्वाणमविभागशीलं । अश्रद्धानं सत्का-
र्येषु श्रद्धारहितं यथाशक्ति । अयजमानमयजनस्वभाव-
माहुः । आसुराऽसुरः खल्वयं यत एवं स्वभावां वतेति
खिद्यमाना आहुः शिष्टाः । असुराणां हि यस्मादश्रद्-
धानतादिलक्षणैषोपनिषत् । तयोपनिषदा संस्कृताः मन्तः
प्रेतस्य शरीरं कुणपं भिक्षया गन्धमाल्यान्नादिलक्षणया

आ० तयोक्तत्वेऽपि किमस्माभित्तत्र कर्त्तव्यमित्याशङ्काह । तस्मा-
दिति ॥ तथा पूजनीयत्वमिति यावत् ॥ तथापि प्रार्थिता
सर्वलोककामावाप्तिरित्येव्याशङ्काह । इहलोक इति । विरो-
धनसम्पदायस्थानवच्छिन्नत्वं दर्शयति । तस्मादिति ॥ देहात्म-
वादस्यासुरत्वादिति यावत् । तत्सम्पदायन्तेषां विनाशमप्रभृती-
नामसुराणां सम्पदायो देहात्मत्वोपदेशः । किमित्यात्मत्वादिर

उ० अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्वयं ददर्श यथैव
खल्वयमस्मिञ्चरौरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो
भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः
एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः

भा० वसनेन वस्त्रादिप्रकारेणालङ्कारादिकरणेन ध्वजपता-
कादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्त्येतेन कुणपं संस्कारेणानुं प्रेत्य
प्रतिपत्तयं लोकं जेयन्तो मन्यन्ते ॥ ८ ॥

अथ ह किलेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान् । दैव्याऽक्रौत्यादि-
ममदा युक्तत्वाद्गुरोर्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्ने-
तदक्ष्यमाणं भयं स्वात्मग्रहणनिमित्तं ददर्श दृष्टवान् ।
उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्थो न्याय उक्तस्त-
देकदेशो मघवतः प्रत्यभाद्भुङ्क्षौ । येन कायात्मग्रहणे
दोषं ददर्श । कथं । यथैव खल्वयमस्मिञ्चरौरे साध्व-

आ० हितमासुरमाऊरित्यपेक्षायामाह । अमुराणां हीति ॥ प्रकृतो-
पनिधत्कार्यं कथयति । तथेति ॥ ८ ॥

एवं विरोचनगतं विशेषं दर्शयित्वा देवराजगामिन विशेष-
माह । अथेत्यादिना ॥ इयोस्तुल्यत्वेऽपि प्राजापत्यवाक्यश्रवणे
देवराजस्यैव कथं पथि तदनुसन्धानवृत्तमित्याशङ्काह ।
देव्येति ॥ स्मरणफलमाह । स्मरन्नेवेति ॥ प्रजापतिवचनं स्मरते
ऽपि कथमिन्द्रस्य कायात्मग्रहणे दोषदर्शनमित्याशङ्काह । उद-
शरावेति ॥ यदर्थो देहादेरनात्मत्वज्ञापनायेति यावत् । कादा-
चित्कालव्यभिचारित्वादित्यायः । तदेकदेशो व्यभिचारिणे
नात्मत्वं ॥ न्यायैकदेशदृष्टिफलमाचष्टे । येनेति ॥ दोषदर्शनमेवा-
काङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना ॥ उदाहृते वाक्ये

उ० परिवृक्ते परिवृक्तेऽस्यैव शरीरस्य नाशम-
न्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥
स समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजापतिर-

भा० लङ्कते कायात्मापि साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने च
सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः । यथा नखरोमादिदेहा-
वयवापगमे कायात्मापि परिष्कृतो भवति । नखरो-
मादिरहितो भवति । एवमेवायं कायात्मार्यास्मिच्छ-
रीरे नखलोमादिभिर्देहावयवत्वस्य तुल्यत्वादन्ये चक्षु-
षोऽपगमेऽन्यो भवति स्नामे स्नामः किलैकनेत्रस्तस्यान्य-
त्वेन गतत्वाच्चक्षुर्नामिका वा यस्य मदा स्रवति स स्नामः ।
परिवृक्कृष्णश्चन्द्रहस्तश्चन्द्रपादो वा । स्नामे परिवृक्के
देहे कायात्मापि तथा भवति । तथाऽस्य देहस्य नाशमन्वेष
नश्यति । अतो नाहमत्रास्मिच्छायात्मदर्शनं देहात्म-
दर्शने वा भोग्यं फलं पश्यामीति । एवं दापं देहं काया-

प्या० विवक्षितमर्थं कथयति । यथेति ॥ परिष्कृता भवतीत्येतद्वा
च्ये । नखेति ॥ एवमेव देहस्य नखाद्यपगमे कायात्मनोऽपि
तदपगमवदित्यर्थः । शरीरेऽस्मिन्नन्ये सति कायात्माप्यन्यो भव-
तीति सम्बन्धः । किमिति देहस्यान्ये कायात्मनस्तददृष्टमित्या-
शङ्काह । नखरोमादिभिरिति । ते मूत्रं चक्षुर्मादीनां तुल्यत्वा-
देहावयवत्वस्य देहे नखाद्यभावं कायायामपि तदभावाद्यपग-
मादेहे चक्षुर्माद्यभावंऽपि कायाया तदभावात् यत्तु इत्यर्थः ॥
स्नामश्चब्दस्यापुनरुक्तमर्थं कथयति । स्नामः किलेति ॥ पदार्थं
मुक्त्वा वाक्यार्थमाह । स्नाम इति ॥ पारसक्यादनात्मत्वं
कायाया दर्शयित्वा तत्रैव ह्येवमस्माह । तथेति ॥ विनाशि-

उ० वाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः सार्द्धं विरो-
चनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच
यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिंश्चरीरे साध्वलङ्कृते

भा० त्वमदर्शने चाध्यवस्य समित्पाणिर्ब्रह्मचर्यं वस्तु पुनरेयाय ।
तं ह प्रजापतिरुवाच । मघवन् यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः
प्रगतवानमि विरोचनेन सार्द्धं किमिच्छन् पुनरागम
इति । विज्ञानन्नपि पुनः पप्रच्छ इन्द्राभिप्रायाभि-
व्यक्तये । यदेत्य तेन मोपमीदेति यदुक्तया च स्वाभि-
प्रायं प्रकटमकरोत् । यथैव खल्वयमित्याद्येवमेवेति
चाक्षमोदप्रजापतिः । ननु तुल्योऽतिपुरुषश्रवणे देह-
च्छायामिन्द्रोऽयहीदात्मोति देहमेव तु विरोचनस्तत्किन्नि-
मित्तं तत्र मन्यते । यथेन्द्रस्योदशरावादिप्रजापतिवचनं
स्मरतो देवानप्राप्तस्तेवाचार्याक्तबुद्ध्या क्वायात्मग्रहणं
तत्र दोषप्रदर्शनञ्चाभूत् न तथा विरोचनस्य किन्तिर्हि

आ० त्वादियुक्तिदर्शनफलमुपसंहरति । अत इति ॥ दोषं दृष्ट्वा
यथोक्तरीत्या किं कृतवानित्यपेक्षायामाह । इत्येवमिति ॥
सर्वज्ञो हि प्रजापतिरिन्द्राभिप्रायं जानन्नेव किमर्थं प्राकृत-
वत्पृच्छतीत्याशङ्काह । विज्ञानन्नपीति ॥ आचार्यस्य ज्ञान-
वर्तोऽपि शिष्यं प्रत्यभिप्रायं विशेषेण ज्ञातुं प्रश्नोपपत्तौ दृष्टा-
न्तमाह । यदेत्येति ॥ तथाच प्रजापतिप्रश्नानुरोधेनेति यावत् ।
इन्द्रविषयः स्वशब्दः ॥ शिष्ययोः श्रवणसाम्येऽपि प्रतिपत्तिवैधर्म्ये
निमित्तं पृच्छति । नन्विति ॥ आचार्यमतोपन्यासद्वारा परिहृ-
रति । तत्रेति ॥ तत्र प्रतिपत्तिविशेषे दृष्टान्तेन निमित्तविशेषं
दर्शयति । यथेति ॥ आचार्योक्तबुद्ध्या तात्पर्येण प्रजापतिना

उ० साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परि-
ष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति
स्रामे स्रामः परिवृक्त्रणे परिवृक्त्रणोऽस्यैव
शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं

भा० देह एव लात्मदर्शनं । नापि तत्र दोषदर्शनं बभूव । तद-
देव विद्याग्रहणमामर्थ्यं प्रतिबन्धदोषादल्पत्वबहुलापेक्ष-
मिन्द्रविरोचनयोश्चायात्मदेहयोर्ग्रहणं । इन्द्रोऽल्पदोष-
त्वादृश्यत इति श्रुत्यर्थमेव अदधानतया जयाहेतरश्चा-
यात्मनिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जयाह प्रजा-
पतिनोक्तोऽयमिति दोषभूयस्त्वात् । यथा किल नीला-
नीलयोरार्दशं वृश्मानयोर्वामभोर्यन्नीलं तन्महार्ह-
मिति कायानिमित्तं वाम एवाच्यते न काया तद्विरो-

ष्या० कायात्मवोक्त इति भ्रान्त्येत्यर्थः । विरोचनस्येन्द्रवच्चायात्मग्रह-
णमाचार्य्याक्तबुद्ध्या माभृदित्याह । न तथेति ॥ कथं तर्हि तस्यात्म-
दर्शनमित्याशङ्क्याह । देह एवेति ॥ आचार्य्यात्मा देह एवाक्त
इति बुद्ध्या तत्रैव विरोचनस्यात्मत्वज्ञानमासीदित्यर्थः । इन्द्रस्य
कायात्मग्रहणे देवानप्राप्तस्यैव मार्गमर्थ्यं दोषदर्शनवद्विरोचन-
स्यासुरानप्राप्तस्याध्वनि देहात्मदर्शनं दोषप्रदर्शनञ्च न प्रवृत्तमि-
त्याह । नापीति ॥ दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदेवेति ॥
विद्याग्रहणापायिकस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धभूता या रागादिदोष-
स्तदन्यत्वापेक्षमिन्द्रस्य कायायामात्मग्रहणमित्युक्तं यत्कीकरीति ।
इन्द्र इति ॥ यद्येकदोषभूयस्त्वापेक्षं गृह्यतां विरोचनस्याभिप्रायं
दृष्टान्तेन दर्शयति । यथेत्यादिना ॥ उक्तमर्थं दृष्ट्वा दारुणकथ्यत्ववष्ट-
ब्धेन स्पष्टयति । स्वचित्तेति ॥ देवान्मनुष्यान्सुरांश्च प्रजापतिना
दक्षारोपदेशसाधारण्येन कृतं तथा तदीयश्रवणे तुल्येऽपि तदर्थं

उ० पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचै-
तन्त्वेव ते भूयोऽनुयाख्यास्यामि वसाऽपराणि
द्वात्रिंशत् वषीणीति स हापराणि द्वात्रिंशत्
वषीण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ६ ॥

भा० चनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव हिशब्दार्थाव-
धारणं तुल्येऽपि श्रवणे स्थापितं । दाम्यत दत्त दयध्व-
मिति दकारमात्रश्रवणाच्छ्रुत्यन्तरे निमित्तान्यपि तदनु-
गुणान्येव सहकारीणि भवन्ति । एवमेवैष मघवन् सम्यग्-
त्वयावगतं न ह्यायात्मेत्युवाच प्रजापतिर्यथा मयाक्त आत्मा
प्रकृत एतमेवमात्मानन्तु ते भूयः पूर्वं व्याख्यातमयनु-
याख्यास्यामि । यस्मात्सकृद्व्याख्यातं दोषरहितानामवधा-
रणविषयप्राप्तमपि नागृहीतमतः कनचिद्दोषेण प्रति-

आ० विशेषावधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव नृहदारण्यके स्थापितं
तथेहापीत्यर्थः । तत्र वा कथं तुल्येऽपि श्रवणेऽर्थविशेषबुद्धिस्त-
त्राह । दाम्यतेति॥ अदान्ता हि वयं स्वभावतस्तेन दाम्यतेत्यस्मान्प्रति-
पितोक्तवानिति देवानां मतिराविरासीत् । स्वभावतो लुब्धा
वयं तेन दत्तेत्यस्मान्प्रत्युक्तवानितेति मनुष्याणां बुद्धिरासीत् ।
क्रूरा हि वयं स्वभावतस्तेन दयध्वमित्यस्मान्प्रजापतिः सूचित-
वानित्यसुराणां प्रतिपत्तिर्विभूव । तदेवं दकारमात्रश्रवणादात्म-
चित्तानुरोधेन विचित्रा तेषां मनीषा प्रवृत्ता तथेन्द्रविरो-
धनयोरपि भविष्यतीत्यर्थः ॥ अथेन्द्रविरोचनयोर्युक्तिदर्शना-
विशेषादर्थप्रतिपत्तेरप्यविशेषः स्यादिति चेन्नेत्याह । निमि-
त्तान्यपीति ॥ युक्तिदर्शनान्यपि स्वचित्तगुणदोषान्यत्वबलज्वा-
पेक्षाण्यस्तयोस्तदपेक्षं प्रतिपत्तिवैयर्थ्यमविरुद्धमित्यर्थः । इन्द्रा-
भिप्रायं बुद्ध्या प्रजापतिरनुमोदितवानित्युक्तमिदानीमनुमोदि-

उ० य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति
 होवाचेतदमृतमभयमेतद्भूमेति स ह शान्तहृदयः
 प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्य-
 पीद ॥ शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि
 स्यामस्यामो न वेपोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ११ ॥
 न वधेनास्य हन्यते नास्य स्याम्येण स्यामो घृन्ति
 त्वेवेनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेतेव भवत्यपि

भा० बद्धग्रहणमामर्थस्त्वमतस्तत्पणीयं वमापराणि द्वात्रिंशत्
 वर्षाणीत्युक्त्वा तथोपितवते क्षपितदोषाय तस्मै होवाच ॥ ८ ॥

य आत्माऽपहतपाप्मादिनवणे य एषोऽक्षिणीत्या-
 दिना व्याख्यात एष सः । कोऽसौ । यः स्वप्ने महिमानः
 न्यादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान् स्वप्नभागाननु-
 भवतीत्यर्थः । एष आत्मन्ति होवाचेत्यादि समानं । महि-
 मुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान्
 पूर्ववदस्मिन्नप्यात्मनि भयं ददर्श । कथं तदिदं शरीरं
 यद्यप्यन्धं भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति । यदि

आ० तवाक्यं व्याकरोति । एवमेवेति ॥ इन्द्राभिप्रायविषय एष
 शब्दः ॥ अनयाख्यास्यामीत्युक्तं श्रुत्वा आत्माकाममुपगतमिन्द्रं
 प्रत्याहः यस्मादिति ॥ पूर्ववच्छायात्मदर्शनवदित्यर्थः ॥ अस्मि-
 न्नप्यात्मनीति स्वप्नदर्शित्यर्थः ॥ ८ ॥

कायात्मनः शरीरानुविधायित्ववन्न स्वप्नदर्शनविधायित्वं ॥
 तथाच कथं पूर्ववदोषदर्शनमित्याशङ्क्य परिहृयति । कथमि-
 त्यादिना । स्याम्येष चक्षुरादिगतानवरतसंनिगलनविषयत्वे-

उ० रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ स
समित्पाणिः पुनरेयाय तः ह प्रजापतिरुवाच
मघवन्यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः किमिच्छन्पुनरा-
गम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं
भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवे-
पोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते
नाऽस्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादय-

भा० स्राममिदं शरीरमस्रामस्य स भवति नैवैष स्रामात्मा
ऽस्य देहस्य दोषेण दुष्यति नाप्यस्य वधेन स हन्यते
क्वायात्मवत् । न चाऽस्य स्राम्येण स्रामः स्रामात्मा भवति ।
यदध्यायादावागममात्रेणोपन्यस्तं नास्य जरयैतज्जीर्य-
तीत्यादि । तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तं । न तावदयं
क्वायात्मवद्देहोपयुक्तः किन्तु घ्नन्ति त्वेवैनमेवशब्द इवार्थं
घ्नन्ति वैनं केचनेति द्रष्टव्यं । न तु घ्नन्त्येवेत्युत्तरेषु सर्व-
स्वित्शब्ददर्शनात् । नाऽस्य वधेन हन्यत इति विशेषणात्
घ्नन्ति त्वेवेति चेन्नैवं । प्रजापतिं प्रमाणीकुर्वतोऽनृतवा-

आ० नेति यावत् । देहदोषेणात्मनो न दोषो भवतीति प्रागेवोक्तं
तत्किमर्थमिह पुनरुच्यतेऽत आह । यदध्यायादाविति । न्यायो
ऽन्वयव्यतिरेकाख्यः एतद्देहाभिमाने हि सत्येव देहधर्मिण्य संयु-
ज्यत इव द्रष्टा स्वप्ने त्वत्तद्देहाभिमानाभावात् तेन संख्येत-
इत्याह । तदिहेति ॥ स्वप्नद्रष्टा चेद्देहदोषेण न युज्यते कथं
तर्हि तस्मिन्लोषदर्शनमिच्छाशक्ताह । न तावदिति ॥ किमि-
त्येवकारो यथाश्रुतो न व्याख्यायते तत्राह । नत्विति । इतिशब्दो

उ० स्त्रीयाऽप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाऽहमत्र
भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैत-

भा० दिवापादनानुपपत्तेः । एतदमृतमित्येतत्प्रजापतिवचनं
कथं मृषा कुर्यादिन्द्रस्तं प्रमाणीकुर्वन् । ननु कायापुरुषे
प्रजापतिनोक्तेऽस्य शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यतीति दोष-
मदधान्येहापि स्यात् । नैवं । कस्माद्य एषोऽर्चिणि पुरुषो
दृश्यते इति न कायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघ-
वान् । कथमपहतपाप्मादिलक्षणे पृष्टे यदि कायात्मा प्रजा-
पतिनोक्त इति मन्यते तदा कथं प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य
पुनः श्रवणाय समित्पाणिर्गच्छेत् जगाम च । तस्मान्न
कायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथा च व्याख्यातं ।
द्रष्टाऽर्चिणि दृश्यत इति । तथा विच्छादयन्तीव विद्रावय-
न्तीव तथा च पुत्रादिमरणनिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति ।
अपि च स्वयमपि रोदितीव । नन्वप्रियं वेत्तेव कथं वेत्ते-

व्या० द्रव्यमित्यनेन सम्बध्यते । देहस्य वधेन नायं हन्यत इति विशेषे-
षणात्कृतो वधः संप्रदृष्टो नियमतो विवक्षितः ॥ कस्मादेव-
शब्दे न यथाश्रुत एवेति शङ्कते । नास्म्यति ॥ किमयं प्रजापतिमाप्त-
मनाप्तं वा मन्यते । यद्यनाप्तं बुध्यते न तर्हि तं प्रत्युपगतिरिन्द्रस्य
विद्याग्रहणार्थं सम्भवतीति मत्वाऽऽह । नैवमिति ॥ विकल्पान्त-
रमाह । प्रजापतिमिति ॥ न स्मृतो हननं संप्रदृष्टो विवक्षि-
तमिन्द्रस्येति शेषः ॥ उक्तमेव स्फोरयति । एतर्दिति ॥ दृष्टान्तेन
शङ्कते । नन्विति ॥ दृष्टान्तं विघटयति । नैवमिति ॥ तद्विघ-
टनप्रकारं प्रत्यपूर्वकं प्रकटयति । कस्मादित्यादिना ॥ एतदेवा-
काङ्क्षापूर्वकं प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना ॥ अथेन्द्रो दृश्यत

उ० न्त्वेव ते भूयोऽनुयाख्यास्यामि वसाऽपराणि
 द्वात्रिंशत् वर्षाणीति स हाऽपराणि द्वात्रिंशत्
 वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० वेत्युच्यते । न । अमृताभयत्ववचनानुपपत्तेः । ध्यायतीवेति
 च श्रुत्यन्तरात् । ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न । शरी-
 रात्मत्वप्रत्यक्षवद्भ्रान्तिमन्वात् । तिष्ठतु तावदप्रियवेत्तेव
 न वेति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि । स्वप्नात्मज्ञानेऽपि दृष्टं
 फलं नोपलभ्यत इत्यभिप्रायः । एवमेवैष तवाभिप्रायेणेति
 वाक्यशेषः । आत्मनोऽमृताभयगुणवत्त्वस्याभिप्रेतत्वात्
 द्विरुक्तमपि न्यायतो मया यथावन्नावधारयति । तस्मा-
 त्पूर्ववदस्याद्यापि प्रतिबन्धकारणमस्तीति मन्वानस्तत्त्व-

आ० इति श्रुत्यर्थं गृहीत्वा क्वायात्मानमेव गृहीतवानित्युक्तं कथमि-
 दानीमन्यथोच्यते तत्राह । तथेति ॥ यद्येदं वाक्यमन्युपपन्नित-
 त्रयुपरं तथा प्रागेव व्याख्यातं न तु स्वप्नदृष्टिं क्वायात्मनीव
 स्पष्टा विनाशदृष्टिरित्यर्थः । यथावदुपगम्य स्वप्नदृष्टारं
 भ्रन्तीव तथेति यावत् ॥ इवशब्दमात्तिपति । नन्विति ॥ वेत्तृत्वं
 विकारश्चेदमृतत्वं न स्यान्मृदादिवह्निनाशित्वप्रसङ्गात्तस्मादिव-
 शब्दे युक्त इत्युत्तरमाह । उच्यत इति ॥ अहं वेदोति
 विक्रियाश्रयत्वप्रत्यक्षविरोधादिवशब्दो न युक्त इति शङ्कते ।
 नन्विति ॥ अध्यासादपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिद्ध्यतीति
 परिहरति । नेत्यादिना ॥ नाहमित्यादि वाक्यमवतारयति ।
 तिष्ठत्विति ॥ न वेत्यप्रियवेत्तेव भवतीत्यर्थः ॥ इष्टं सर्वज्जाक-
 क्षामावाप्तिक्षयं विधेये ब्रह्मभावे नाध्यासिकमप्यप्रियवेत्तृ-
 त्वादिकमस्ति । तत्पुनर्हृद्देशेऽप्यागतमतस्त्वदभिप्रायेणाप्रियवेत्तेव
 स्वप्नदृष्टा ॥ न तु मदभिप्रायेणेति विशिनष्टि । तवेति ॥ तत्र
 हेतुमाह । आत्मन इति । वसापराणीत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह ।

उ० तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न
विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमे-
तद्भलेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव
देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेव ११ सम्प्रत्या-
त्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि
भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र
भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः

भा० पणाय वसापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादि-
देश प्रजापतिः । तथोषितवते चरितकल्मषायाह ॥ १० ॥

पूर्ववदेतन्मेव त इत्याद्युक्ता तद्यचैतत्सुप्त इत्यादि
व्याख्यातं वाक्यं । अचिणि यो द्रष्टा स्वप्ने च महीयमान-
स्वरति स एषः सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-
त्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्भलेति स्वाभिप्रेत-
मेव मघवान् । तत्रापि दोषं ददर्श । कथं नाह नैव सुप्त-
स्याऽप्यात्मा खल्वयं सम्प्रति मय्यगिदानीच्चात्मानं जानाति
नैवं जानाति । कथमयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
चेति । यथा जाग्रति स्वप्ने वा । अतो विनाशमेवेति

आ० द्विबलमपीति ॥ तथा प्रजापतिवाक्यानुसारेणेति यावत् ॥ १० ॥

यथापूर्वमेतन्मेव त इत्याद्युक्ता य एव स्वप्ने महीयमान
इत्याद्युक्ता तद्येहाप्येतन्मेवेत्युक्ता तद्यत्रैतदित्याह । विश्रुत्याधि-
कारिणे प्रजापतिरिति याजना ॥ व्याख्यातस्यैव वाक्यस्यापि
सङ्क्षिप्य दर्शयति । अतिशयोक्तिरिति ॥ तत्रापि सुप्तदर्शनंऽपीत्यर्थः ॥
तदेव दोषदर्शनं प्रप्रदारा स्फोरयति । कथमित्यादिना ॥

उ० पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघवन्य-
च्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिवेहन्पुनरागम
इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एव
सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवे-
मानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाह-
मत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष
मघवन्निति होवाच एतन्त्वेव ते भूयोऽनुया-

भा० नाशमेवेति पूर्ववत्तद्द्रष्टव्यं । अपीतोऽतिगतो भवति विनष्ट
इव भवतीत्यभिप्रायः । ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सङ्गावो
गम्यते नाऽसति ज्ञाने । न च सुपुत्रस्य ज्ञानं दृश्यतेऽतो
विनष्ट इवेत्यभिप्रायः । न तु विनाशमेवात्मनो मन्यते
ऽमृताभयवचनस्य प्रामाण्यमिच्छन् पूर्ववदेवमेवेत्युक्त्वा यो
मयोक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्तमेवैतं नो एवान्यत्रैतस्मादात्म-
नोऽन्यं कञ्चन किन्तर्हि एतमेव व्याख्यास्यामि । खल्वस्म
दोषस्तवावशिष्टस्तत्त्वपणाय दसाऽपराण्यन्यानि पञ्चवर्षा-
णीत्युक्तः स तथा चकार । तस्मै मृदितकषाद्यादिदोषाय
स्थानत्रयदोषसम्बन्धरहितमात्मनः स्वरूपमपहतपाप्मत्वा-
दिलक्षणं मघवते तस्मै होवाच । तान्येकशतं वर्षाणि

आ० स्वात्मानं न जानातीत्युक्तमेवाक्त्वा दारेणाभिनयति । कथमिति ॥
तत्र वैधर्म्यं दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ स्वपरविवेकाभावे दोषमाह ।
अत इति ॥ भ्रान्तीत्येवेत्यत्रोक्तं लक्षयति । पूर्ववदिति ॥ कुतो
ज्ञानाभावमात्रेण विनष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तमभिप्रायं स्पष्टयति ।

उ० ख्यास्यामि नो हवान्यत्रैतस्माद्वसाऽपराणि पञ्च
वर्षाणीति सहापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्ये-
कशतं सप्पेदुरेतत्तद्यदादुरेकशतं ह वै
वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै
होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमातं मृत्युना

भा० सप्पेदुः सप्तन्नानि बभूवुः । यदाऊर्लोकं शिष्टा एकशतं
ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवामेति । तदे-
द्वात्रिंशतमित्यादिना दर्शितमित्याख्यायिकातोऽपस्तम्ब
श्रुत्योच्यते । एवन्तु क्लेशैतदिन्द्रत्वादपि गुह्यतरमि-
न्द्रेणापि महता यत्नैकोत्तरवर्षशतकृतायासेन प्राप्त-
मात्मज्ञानमतो नातःपरं पुरुषार्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं
स्त्विति ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वै मरणधर्मादिं शरीरं । यन्नन्यमेऽद्याधा-
रादिलक्षणः सम्प्रसादलक्षण आत्मा मयाक्तो विनाश-
मेवापीतो भवतीति । प्रष्टुं तत्र कारणं । यदिदं शरीरं

आ० ज्ञाने होति ॥ एवका यथाश्रुत एव किं न स्यादित्याशङ्काह ।
न त्विति ॥ पूर्ववद्वृत्तिकादिशाभावं हेतुमाह ।- अन्यत्वेति ॥
आख्यायिकातोऽपस्तम्ब इतिरस्मभ्यं किमर्थमित्यनुपदिशतीत्या-
शङ्काह । एवन्त्विति ॥ ११ ॥

कार्यकारणपरिवेष्टितो विश्वतेजसावृक्तो । कारणमात्रबद्धश्च
प्राक्तो व्याख्यातः ॥ सम्प्रत्यशरीरान्तरीयमुपदेष्टुं सशरीरतां नि-
न्दति । मघवन्निति ॥ शरीरवदात्मना विनाशितमवस्थाविशेषे

उ० तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्रे वै

भा० वै यत्पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि । तच्चात्तं मृत्युना यत्नं
सन्ततमेव । कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्तेन तथा
सन्नासो भवति यथा यत्नमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते
इति वैराग्यार्थं विशेष इत्युच्यते । आत्तं मृत्युनेति । कथं
नाम देहाभिमानतो विरक्तः सन्निवर्त्तत इति । शरीर-
मित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिरुच्यते । तच्छरीरमस्य सम्प्रसा-
दस्य विस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रि-
यमनोधर्मावर्जितस्येतत् । अमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे
पुनरशरीरस्येति वचनं वाय्वादिवत्सावयवत्वमूर्तिमत्त्वे
मा भूतामित्यात्मनो भोगाधिष्ठानं । आत्मनो वा
सत ईचितुस्तेजोऽवन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानं । जीव-
रूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाधिष्ठानं । यस्ये-
दमोदृशं नित्यमेव मृत्युयत्नं धर्माधर्मजनितत्वात्प्रिया-
प्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्वान् सशरीरो भवति ।

आ० दर्शितमित्याशङ्काह । यन्मन्यस इति ॥ सशरीरो विशेषविज्ञा-
नवान् भवत्यशरीरस्य तु विशेषविज्ञानाभावादिनाशम्भो न
पुनरसौ वस्तुतो विनश्यति स्तेन रूपेणाभिनिययत इति सम्प्र-
सादस्याविनाशित्ववचनादित्यभिप्रेत्य कारणमेव स्पष्टयन्नक्ष-
राणि व्याचष्टे । यदिदमित्यादिना ॥ ननु मर्त्यमित्येतावदेव
मृत्युव्याप्तत्वे शरीरस्य सिद्धे मित्यात्तं मृत्युनेति पुनरुच्यते
तत्राह । कदाचिदेवेति ॥ वैराग्यार्थं विशेषवचनमित्युक्तं
यत्तदेव वैराग्यं किमर्थमित्याशङ्काह । कथमिति ॥ निवर्त्तने
विशेषवचनं फलवदिति शेषः ॥ तदस्येत्यत्र तच्छब्दार्थमाह ।

उ० सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरी-

भा० अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाऽहं शरीरं शरीरमेव चाह-
मित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वमत एव सशरीरः
सन्नात्तो द्रुस्तः प्रियाप्रियाभ्यां । प्रसिद्धमेतत्तस्य च न वै
सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्वाह्यविषयसंयोगवियोग-
योर्निमित्तयोर्वाह्यविषयसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमा-
नस्यापहतिर्विनाश उच्छेदः सन्नतिरूपयोर्नास्तीति । तं
पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तता विवे-
कज्ञानमशरीरं सन्नं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः । स्पृशः
प्रत्येकं सम्बध्यत इति । प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति
वाक्यद्वयं भवति । न स्नेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेतेति
यद्वत् । धर्माधर्मकार्ये हिताहिते यतोऽशरीरता तु
स्वरूपमिति । तत्र धर्माधर्मयोरसम्भवात्तत्कार्यभावो
दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः । ननु यदि प्रियम-

आ० शरीरमित्यत्रेति । मघवन्नित्यादिवाक्यं सप्तम्यर्थः । त्रिस्थानतया
जाग्रत्सुषुप्तिस्थानत्रयसम्बन्धित्वेनेति यावत् । अमृतत्वं घटुर्भि-
र्वाजितत्वमशरीरत्वं स्वाभाविकसावयत्वादिराहित्यं आत्मनोऽधि-
ष्ठानमित्यत्र भोगेत्यपेक्षितपृथ्व्यं कृतं भोगायतनं शरीरमिति विशे-
षणार्थमुक्त्वा तस्यैवार्थान्तरमाह । आत्मनो वेति ॥ अधिष्ठानं जन-
यितुस्तस्योपलब्धेरधिकरणमिति यावत् ॥ अधिष्ठानशब्दग्यार्था-
न्तरमाह । जीवरूपेणेति ॥ उत्तरवाक्यस्य सशरीरशब्दं व्याचष्टे ।
यस्येति ॥ इदं मर्त्यत्वादिविशेषणवदित्यर्थः । तद्यथोक्तं शरी-
रमधिष्ठितमनेनेति श्रुत्या तदधिष्ठितसादृश्यः पुरुष इत्यर्थः ॥
तस्यैव सम्पिण्डितमर्थमाह । तद्वन्निति ॥ उक्तोऽर्थं विशेषणं

उ० रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं

भा० यशरीरं न स्पृशतीति यन्मघवतोक्तं सुषुप्तस्यो विनाश-
मेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नं । नैष दोषो धर्मा-
धर्मकार्ययोः शरीरसम्बन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य
विवक्षितत्वात् । अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादि-
श्रुतिः । आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीत-
स्पर्श उष्णस्पर्श इति । न त्वग्नैरूपप्रकाशयोः स्वभावभूत-
योरग्निना स्पर्श इति भवति । तथाग्नेः सवितुर्वोष्णप्रका-
शवत्स्वरूपभूतसानन्दस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधो विज्ञा-
नमानन्दमानन्दो ब्रह्मेति श्रुतिभ्यः । इहापि भूमैव
सुखमित्युक्तत्वात् । ननु भूम्नः प्रियस्यैकत्वेऽसंवेद्यत्वात् ।
स्वरूपेणैव वा नित्यसंवेद्यत्वान्निर्विशेषतेति नेन्द्रस्य तदिष्टं ।
नाह खल्वयं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो
एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति । नाहमत्र

आ० पातयति । सशरीर इति ॥ अशरीरस्य कथं सशरीरत्वमित्या-
शङ्काह । अशरीरेति ॥ अविवेकतः सशरीरो भवतीति पूर्व्वेण
सम्बन्धः । यतः सशरीरोऽतएव प्रियाऽप्रियाभ्यामात्तो वै पुरुष
इति योजना ॥ वैशब्दार्थमाह । प्रसिद्धमिति ॥ एतच्छब्दार्थ-
मेवोत्तरवाक्यव्याख्यानं स्फोरयति । सशरीरस्येति ॥ तौ
समेति मन्यमानस्य सतः स्वस्य तयोः सन्ततिरूपयोरपहति-
र्नास्तीति सम्बन्धः । प्रियाप्रिययोः स्वारस्येन विनाशोऽस्ति क्षणि-
कत्वादित्याशङ्क्य सन्ततिरूपयोरित्युक्तं । इतिशब्दो वाक्यसमा-
त्यर्थः ॥ अक्षस्य देहसम्बन्धद्वारा संसारित्वमुक्त्वा तस्यैव विद्या-
वतो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति । तं पुनरिति ॥ मुक्ते

उ० वाव सक्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

भा० भोग्यं पश्यामीत्युक्तत्वात् । तद्धीन्द्रस्येष्टं यद्भूतानि चात्मान
च जानाति । न चाप्रियं किञ्चिदेत्ति । स सर्व्यांश्च लोका-
नाप्नोति सर्व्यांश्च कामान् येन ज्ञानेन । सत्यमेतदिष्ट-
मिन्द्रस्येमानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः कामाश्च सर्व्वे
मत्तोऽन्नेऽहमेषां स्वामीति । न त्वेतदिन्द्रस्य हितं । हित-
स्तेन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यं । व्योमवदशरीरात्मतया
सर्व्वभूतलोककामात्मत्वोपगमेन या प्राप्तिस्तद्धितमिन्द्राय
वक्तव्यमिति प्रजापतिनाऽभिप्रेतं । न तु राज्ञो राज्या-
प्तिवदन्यत्वेन । तच्चैवं सति कं केन विजानीयादात्मैकत्वे
इमानि भूतान्यमहमस्मीति । नन्वस्मिन्यत्ते स्तोभिर्वा

आ० पुंसि प्रियाप्रिययोर्मितितयोरस्पर्शोऽप्येकैकस्य स्पर्शः स्यादित्या-
शङ्काह । स्पृशिरिति ॥ प्रत्येकसम्बन्धमभिनयति । प्रियमिति ॥
समस्ततया श्रुतस्यानेकस्य प्रत्येकं क्रियासम्बन्धे दृष्टान्तमाह ।
नेति ॥ प्रियाप्रिययोर्मुक्तात्मन्यसंस्पर्शं पातनिकापूर्व्वकं कैमुति-
कन्यायेन दर्शयति । धर्म्मधर्म्ममिति ॥ तत्रेत्यशरीरात्वं स्वरूप-
मुच्यते ॥ प्रियस्पर्शाभावं श्रुत्वा मोक्षस्यापुमर्थत्वं शङ्कते ।
नत्विति ॥ इहापीति मुक्तो गृह्यते । स्वाभाविकप्रियाप्रियप्रतिषे-
धदेवात्रापुमर्थत्वं मुक्तेरित्युत्तरमाह । नैष दोष इति ॥ प्रतिषेध-
मेवाभिनयति । अशरीरमिति । कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययो-
रेव निनेष इत्यत्र नियामकमाह । आगमापायिनोरिति ॥
कादाचित्कत्वे स्पर्शशब्दवद्वा स्वात्मन्येतच्छब्देऽस्तीत्याह । न त्विति ॥
आत्मनि तर्हि कादाचित्कमेव प्रियमिति तन्मात्रप्रतिषेधात्तद-
वस्थमपुमर्थत्वमित्याशङ्काह । सवितुरिति ॥ भूमविद्यानां च-
नायामपि सुखमात्रस्यात्मनि न प्रतिषेधोऽस्तीत्याह । इहापीति ॥
तथापि विषयविषयीभावेन भेदाभावात्तदवस्थमपुमर्थत्व-

भा० यानैर्वा स यदि पितृलोककामः स एकधा भवतीत्याद्यै-
 श्वर्यश्रुतयोऽनुपपन्नाः । न सर्वात्मनः सर्वफलसम्बन्धो-
 पपत्तेरविरोधात् । मृद इव सर्वघटकरककुण्डाद्याग्निः ।
 ननु सर्वात्मत्वे दुःखसम्बन्धोऽपि स्यादिति चेन्न । दुःखस्या-
 प्यात्मत्वोपगमादविरोधः । आत्मन्यविद्याकल्पनानिमि-
 त्तानि दुःखानि रज्ज्वामिव सर्पादिकल्पनानिमित्तानि ।
 सा चाविद्या शरीरात्मैकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तो-
 च्छिन्नेति दुःखसम्बन्धाशङ्का न सम्भवति । शुद्धमत्त्व-
 सङ्कल्पनिमित्तानान्तु कामानामीश्वरदेहसम्बन्धः सर्व-
 भूतेषु मानमानां पर एव सर्वगत्त्वोपाधिद्वारेण भोक्तेति
 सर्वाविद्याकृतसंयवहाराणां पर एवात्मास्यदं नान्योस्तीति

आ० मिति शङ्कते । नन्विति ॥ भेदो न पुमर्थत्वयोगो केवलव्यति-
 रेक्यभावात्सुखात्तात्कारन्तु पुरुषार्थः ॥ स चाभेदेऽपि भिद्यते
 इत्याशङ्क्याह । स्वरूपेणेति ॥ आत्मनि विशेषज्ञानराहित्य-
 मिन्द्रस्य नेष्टमित्यत्र हेतुमाह । नाहेति ॥ किन्तर्हि इन्द्रस्येष्ट-
 मित्याशङ्क्याह । तद्वीति ॥ येन ज्ञानेनाप्नोति तदिष्टमिन्द्रस्येति
 पूर्व्वेण सम्बन्धः । किमिदं विशेषविज्ञानमिन्द्रस्येष्टमित्युच्यते
 किंवा हितमिति विवक्ष्यते तत्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥
 द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥ द्वितीयाह भयं भवतीत्यादिश्रुतेरि-
 त्यर्थः ॥ तथापीष्टमेवेन्द्राय प्रजापतिनापदेष्टव्यमित्याशङ्क्याह ।
 हितश्चेति ॥ किन्तर्हि तस्य हितमिति चेत्तदाह । व्यामवदिति ॥
 वक्तव्यमिति सम्बन्धः ॥ हितमेव न त्वनिष्टमिति स्थिते फलितमाह ।
 तत्रेति ॥ सर्वेषां भूतानां लोकानां कामानाञ्चात्मा सच्चिदानन्दमात्रं
 तद्रूपत्वं चेन्मुक्तस्येत्यते कथं तर्हि तस्मैश्वर्यश्रुतयो निर्व्वहन्तीति
 चोदयति । नन्विति ॥ सगुणविद्यावतां यदंश्वर्यं तन्निर्गुणविद्या-
 त्तुत्यर्थं सङ्गीर्यते ॥ ब्रह्मीभूतस्य मुक्तस्य सगुणविद्याया अपि

भा० वेदान्तसिद्धान्तः । य एषोऽचिणि पुरुषो दृश्यत इति
 छायापुरुष एव प्रजापतिनोक्तः स्वप्नसुषुप्तयोश्चान्य एव ।
 न परोऽपहतपाप्मत्वादिलक्षणे विरोधादिति केचि-
 न्नन्यन्ते । छायाद्यात्मनाञ्चोपदेशे प्रयोजनमाचक्षते ।
 आदावेवोच्यमाने किल दुर्विज्ञेयत्वात्परस्यात्मनोऽत्यन्त-
 वाह्यविषयामक्तचेतमोऽत्यन्तसूक्ष्मावस्तुश्रवणे व्यामोहो मा-
 भूदिति । यथा किल द्वितीयायां सूक्ष्मं चन्द्रं दिदर्श-
 यिषुर्वक्षं कश्चित्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति । पश्चामुमेष चन्द्र
 इति । ततोऽप्यन्यं गिरिमूर्द्धानं चन्द्रममीपस्यभेदं चन्द्र
 इति । ततोऽमौ चन्द्रं पश्यति । एवमेतद्य एषोऽचिणीत्या-
 द्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्यायैर्न पर इति । चतुर्थं तु
 पर्याये देहान्मर्त्यात्ममुत्थायाऽशरीरतामापन्नो ज्यातिः-

आ० प्रत्यग्भूतत्वात्फलस्य तत्रोपचरितुं युक्तत्वादिति परिहरति ।
 नेत्यादिना ॥ सर्व्वात्मत्वे निन्दापि प्राप्नोतीति शङ्कते । नन्विति ॥
 दुःखस्य दुःखत्वाभाववत्तस्यात्मा विद्वानपि दुःखो भविष्यतीति
 समाधत्ते । न दुःखस्येति ॥ तर्हि दुःखिनामात्मा मुक्त इति दुःखो
 स्यात्तत्राह । आत्मनोति ॥ न तावदात्मनः स्वभावतो दुःखित्वं
 किन्त्वाविद्यकं । सा च मुक्तस्य दग्धत्वादप्रसक्तिरित्यर्थः । तर्हि
 विद्यया दग्धायामविद्यायां तदध्यारोपितमन्त्रार्थमपि ईश्वरस्य
 सगुणविद्याफलभूतं तद्दग्धमेवेति कथं स्तुत्यर्थमिह तदपदेश-
 सिद्धिरित्याशङ्क्याह । युद्धेति ॥ युद्धं सत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं
 तस्मान्मायैकदेशाल्लाताः सङ्गुल्या निमित्तानि येषां कामानाम्भे-
 श्वर्थभेदानां ते तद्योक्तास्तेषां सर्वेषु भूतेषु विषयेषु मनेमात्रे-
 ष्वेश्वराभिधानरूपेण सिद्धानामोश्वराख्येन स्वभावेनाभिसम्बन्धो
 मायावस्थया सिद्ध्यतीत्यर्थः । ननु जीवानामेवाविद्यातत्का-
 र्यसम्बन्धो नेश्वरस्येति चेन्नत्याह । पर एवेति ॥ चतुर्थ्यपि

भा० स्वरूपं । यस्मिन्नुत्तमपुरुषे स्यादिभिर्जगन् क्रोडवम-
माणो भवति स उत्तमपुरुषः पर उक्त इति चाहुः ।
सत्यं रमणीया तावदियं व्याख्या श्रोतुं । न त्वर्थोऽस्य ग्रन्थ-
स्यैवं सम्भवति । कथमक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपन्यस्य
श्रित्याभ्यां कथात्मनि गृहीते तयोस्तद्विपरीतग्रहणं मत्वा
तदपनयायोदशरावोपन्यासः । किं पश्यथ इति च प्रश्नः ।
साध्वलङ्कारोपदेशस्यानर्थकः स्मात् । यदि कथात्मैव प्रजा-
पतिनाऽक्षिणि दृश्यत इत्युपदिष्टः । किञ्च यदि वा तेन स्वय-
मुपदिष्टग्रहणस्याप्यपनयनकारणं वक्तव्यं स्मात् । स्वप्नसुपु-
ष्पात्मग्रहणयोरपि तदपनयनकारणं च स्वयं ब्रूयात् । न
चोक्तं तेन मन्यामहे । नाक्षिणि कथात्मा प्रजापतिनोप-
दिष्टः । किञ्चान्यदक्षिणि द्रष्टा चेद्दृश्यत इति उपदिष्टः

आ० पर्थ्यायेषु त्वमर्थानुवादेन तस्य तदर्थत्वं विधेयमिति स्वाभि-
प्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याख्यातं ॥ सम्मतिं स्वयूच्यमतमुत्थाप-
यति । य एव इति ॥ प्रथमपर्थ्यायस्य कथात्मवद्वितीयपर्थ्याय-
योरपि विज्ञानात्मविषयत्वमित्याह । स्वप्नेति ॥ अन्य एव पर-
स्मादुक्त इति सम्बन्धः ॥ चतुर्थपर्थ्यायवत्पर्थ्यायत्रयेऽपि परमा-
त्मैव कस्मान्नोच्यते । तन्नाह । न पर इति ॥ अपहृतपाप्मात्वादेरव-
स्थावत्त्वस्य च मिथो विरोधो हेत्वर्थः । नन्वन्तिमे पर्थ्याये पर-
स्योपदेशो युज्यते । तज्ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वात्किमिति पृथ्वेषु पर्थ्या-
येषु कथायादयो निर्दिश्यन्ते तत्फलाभावादत आह । कथाया-
त्मनाच्चेति ॥ तत्र प्रथमं कथात्मनोपदेशस्य प्रयोजनमाह ।
आदावेवेति ॥ परस्यातिसूक्ष्मत्वेन दुर्बिज्ञेयत्वात्तस्मिन्नेवादावु-
च्यमाने सति तस्यापि सूक्ष्मस्य अवगणेऽपि श्रोतुरनात्मनिष्ठस्य
क्लिप्त आलोचः स्यात्स माभूदिति एवम्कथात्मोपदेशः कृत इति
सम्बन्धः ॥ स्वप्नसुषुप्तयोर्विज्ञानात्मोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयन्मुक्त-

भा० स्थानत इदं युक्तं । एतन्नेव त इत्युक्त्वा स्वप्नेऽपि द्रष्टुरेवा-
पदेशः । स्वप्ने न द्रष्टेऽपदिष्ट इति चेन्नापि रोदितोवा-
प्रियवेत्तेवेत्युपदेशात् । न च द्रष्टुरन्यः कश्चित्स्वप्ने महि-
मानश्चरति । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति न्यायतः
श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वात् । यद्यपि स्वप्ने सधीर्भवति तथापि न
धीः स्वप्नभोगोपलब्धिं प्रति करणत्वं भजते । किन्तुर्हि
पटचिचवज्जायदामनाश्रया दृश्यैव धीर्भवतीति । न द्रष्टुः
स्वयं ज्योतिष्टुबाधः स्यात् । किञ्चान्यत् । जाग्रत्स्वप्नयो-
र्भूतानि चात्मानं च जानातीमानि भूतान्ययमहमस्मीति
प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधो युक्तः स्यान्नाह खल्वयमित्यादि ।
तथा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयोः सशरीरत्वे सति

आ० मयं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यद्येत्यादिना ॥ इतिशब्दस्तिङ्गा
सम्बध्यते ॥ पर्यायान्तरस्य तात्पर्यमाह । चतुर्थं त्विति ॥ मरण-
धर्मजादेहात्पथगभूत्वा ज्योतिःस्वरूपमशरीरत्वं प्राप्तौ यद्यपि
चतुर्थे पर्याये कथ्यते तथापि कथमसौ परमात्मा स्यादित्याश-
ङ्गाह । यस्मिन्निति ॥ स सम्यसादौ यो विद्वान् कर्तृत्वेन विव-
क्षितः किमिदं व्याख्यानं शब्दानुसारि किंवाऽर्थानुसारीति
विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दृष्टयति । न त्विति ॥
असम्भवमेवाकाङ्क्षादारा स्फुटयति । कथमित्यादिना ॥ यद्यद्ये
पर्याये ज्ञायात्मोपदिश्यते तर्हिन्द्रविरोचनयोः सम्यग्दर्शित्वादि-
परीतयद्वापोहार्थं प्रजापतेरायासो वया स्यात् । तेन नेदं
व्याख्यानमर्थानुसारीत्यर्थः ॥ इतश्च नाद्यं पर्याये ज्ञायात्मोपदे-
शोऽस्तीत्याह । किञ्चेति ॥ प्रजापतिनोपदिष्टस्यापि ज्ञायात्मनो
यद्द्वयं न न्ययतीत्याशङ्क्य हेतुकारं स्पष्टयति । यदीति ॥
तेन ज्ञायात्मोपदिष्टापापनयकारणवचनेनेति यावत् । तेन तत्र-
जापतिनेत्येकशब्दो योज्यः ॥ इतश्च प्रथमे पर्याये ऋ-

भा० प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्यैवाशरीरस्य सतो
ऽविद्यायां सत्यां सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो युक्तोऽशरीरं
वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । एकश्चात्मा
स्वप्नबुद्धान्तयोर्महामत्स्यवदमङ्गः सञ्चरतीति श्रुत्यन्तरे
सिद्धं । यद्येकं सम्प्रसादः शरीरात्समुत्पाद्य यस्मिन्
ख्यादिभीरममाणो भवति सोऽन्यः सम्प्रसादादधिकरण-
निर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति । तदप्यमत् । चतुर्थेऽपि पर्थ्याये
एतन्त्वेव त इति वचनात् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः
स्यात्पूर्ववदेतन्त्वेव त इति न ब्रूयान्मृषा प्रजापतिः ।
किञ्चान्यन्तेजोबन्नादीनां स्रष्टुः सतः स्वविकारदेहे गुप्ते
प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तत्त्वमस्योत्पदेशो मृषा

आ० रेवोपदेशो न क्वायापुरुषस्येत्याह । किञ्चान्यदिति ॥ एतच्छ-
ब्देन सन्निहितां वस्तुम्विना क्वायात्मानमनुकृत्य स्वप्ने द्रष्टु-
पदेशः प्रजापतेर्मृषावादित्वं प्रसज्येत । तथा च प्रथमेऽपि
मर्थ्याये द्रष्टुवोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ स्वप्नावस्थानिष्ठस्य स्थाना-
न्तरे बाध्यत्वान्न तत्र द्रष्टुपदेशोऽस्तीति शङ्कते । स्वप्न इति ॥
अनुभवानुसारेणोत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ किञ्च प्रकाश-
कारणानामुपरमे यः प्रकाशः स नैसर्गिक इति न्यायेन
प्रतीचः स्वयं ज्योतिर्गं दृष्टदारण्यके स्वप्नावस्थामाश्रित्योक्तं
ततश्च तत्र द्रष्टुपदेशः सिद्धतीत्याह । न चेति ॥ सूर्यादी-
नामुपरमे यः प्रकाशो दृश्यमानः स नैसर्गिक इत्युक्तं । स्वप्ने
ऽप्यन्तःकरणस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ करणत्वा-
भावे हेतुं पृच्छति । किन्तर्हीति ॥ नीलपीतादिजायद्वासना-
भिर्विवर्त्तमानाः साक्षिणो वेद्यतामापद्यन्ते । तथाच पटे
चित्रवद्विचित्रवासनामयचेतसः साक्षिगम्यत्वान्न स्वप्नोपलब्धौ
करणं भवतीति तद्द्रष्टुः स्वयं ज्योतिर्गं न्यायसिद्धमित्याह ।

भा० प्रसज्येत । तस्मिंस्त्वं स्यादिभी रन्ता भविष्यतीति युक्त उप-
 देशोऽभविष्यद्यदि सम्प्रसादादन्य उत्तमः पुरुषो भवेत् ।
 तथा भूम्न्यहमेवेत्यादिश्यात्मेवेदं सर्व्वमिति नोपसमह-
 रिष्यद्यदि भूमा जीवादन्योऽभविष्यत् । नान्योऽतोऽस्ति
 द्रष्टेत्यादिश्रुत्यन्तराच्च । सर्व्वश्रुतिषु च परस्मिन्नात्मशब्द-
 प्रयोगो नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चेत्सर्व्वज्ञानूनां पर आत्मा
 न भवेत् । तस्मादेक एवात्मा प्रकरणी सिद्धः । न चात्मनः
 संसारित्वं । अविद्याध्यस्तत्वादात्मनि संसारस्य । न हि रज्जु-
 शुक्तिकागगनादिषु सर्परजतमल्लादीनि मिथ्याज्ञानाध्य-

भा० पठेति ॥ प्राप्तिक्रिकं हित्वा द्रष्टृवोपदिष्टः ॥ स्वप्नावस्थायामि-
 त्यत्र हेत्वन्तरमाह । किञ्चेति ॥ तथाच जाग्रदवस्थायामिव
 स्वप्नेऽपि द्रष्टृवोपदिष्ट इति श्रेयः ॥ इतश्च द्रष्टृवोपदेशः
 स्वप्नप्रदशायामित्याह । प्राप्ताविति ॥ न केवलमुक्तसौषुप्तौ
 निषेधो निषेधप्राप्तिसापेक्षत्वादवस्थाद्वये द्रष्टृरुपदेशमाकाङ्क्षति
 किन्तु तुरीयगतो निषिद्धोऽपि निषेध्यमाकाङ्क्षन्नवस्थाद्वये
 द्रष्टृरुपदेशमाकाङ्क्षतीत्याह । तथा चेति ॥ निषेधस्य प्राप्तिसापे-
 क्षत्वात्प्रकृतस्यैव द्रष्टृरविद्यानिदाने सशरीरत्वे तन्निमित्तयोः
 स्थानद्वयगतयोरनं प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति न ह वै सशरीर-
 स्येत्यादिनोक्तसशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रियाप्रिययोरन्तर्यामिवावस्थान्या-
 तीतस्य सत्यां विद्यायामशरीरमित्यादिना प्रतिषेधो युक्त इति
 योजना ॥ स्वप्ने द्रष्टृरुपदेशं हेत्वन्तरमाह । एकश्चेति ॥ चतुर्थपर्या-
 यस्य सौषुप्तादर्थान्तरविषयत्वमुक्तमनुभाष्य दृषयति । यच्चात्मि-
 त्यादिना ॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फुरयति । यदीति ॥ अधिक-
 रणाध्यभावेन भेदः सत्यो नास्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह । किञ्चान्य-
 दिति ॥ जीवपरयोर्भेदस्य यद्युपपाठकविरोधवत् सप्तमप्रपाठ-
 कविरोधोऽपि स्यादित्याह । तथेति ॥ ब्रह्मदारण्यकश्रुत्यालोच-
 नायामपि जीवेत्यभेदो न सम्भवतीत्याह । नान्य इति ॥ इतश्च

भा० स्नानि तेषां भवन्तीति । एतेन सशरीरस्य प्रियाप्रिययो-
रपहतिर्नास्तीति व्याख्यातं । यच्च स्थितमप्रियवेत्तेवेति ना
प्रियावेत्तेवेति सिद्धं । एवञ्च सति सर्व्वपर्यायेऽप्येतदमृत-
मभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतेर्वचनं । यदि वा प्रजापति-
च्छ्द्वरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेत् । न च तत्कु-
तर्कबुद्ध्या मृषाकृत्तुं युक्तं । ततो गुरुरस्य प्रमाणान्तर-
स्यानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमथभिचा-
र्यनुभूयत इति चेन्न । जरादिरहितो जीर्षाऽहं जातोऽह-
मायुष्मान् गौरः कृशो मृत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्त-

आ० जीवपरयोर्भेदो नास्तीत्याह । सर्व्वश्रुतिष्विति ॥ श्रौतमर्थमुप-
संहरति । तस्मादिति ॥ आत्मैक्ये परस्यैव संसारित्वं सर्व्वदेहेषु
स्यादिति चेन्नेत्याह ॥ न चेति ॥ आरोग्यसंसारित्वं वस्तुतो
नात्मन्यस्त्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥ मिथ्या च तद-
ज्ञानश्चेति मिथ्याज्ञानं । तेनाध्यस्तान्यविद्यमानान्येव विद्यमानव-
त्त्वतीतिमापादितानीति यावत् । न ह वै सशरीरस्येत्यादि वदता
वास्तवत्वं प्रियाप्रियसम्बन्धस्य विवक्षितमिति शब्दामुक्तव्यायाति-
देशेन निरस्यति । एतेनेति ॥ आत्मनि संसारस्य प्रसक्तिर्नेति
यावत् । यावदध्यासभावित्वं प्रियाप्रिययोरपहृत्यभावो न वास्त-
वत्वं शरीरसम्बन्धस्यैव प्रियाप्रियमूलस्य दुर्निरूप्यत्वादित्यर्थः ॥
अप्रमृष्टा खल्वप्रियवेत्तैव भवति न त्वप्रियवेत्तैवेति यत्पूर्व्वञ्च
स्थितं तत्सिद्धं नाभान्तरमाह । एवञ्चेति ॥ प्रजापतेर्वचनं सत्यं
भवेदिति सम्बन्धः । अपौरुषेयां श्रुतेः कुतः प्रजापतेर्वचनं
सावकाशमित्याशङ्क्याह । यदि वेति ॥ सुखादयः साश्रयाः गुण-
त्वाद्गुणादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः परिशेषादात्मा भविष्यतीति
वैशेषिकादितर्कविरोधादसत्यं श्रुतेर्वचनमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥
सुखादीनामुपाधिधर्मत्वेन सिद्धसाध्यत्वाद्वास्ति श्रौतवचसो
वाचकमित्यर्थः । प्रत्यक्षमिति ब्रह्मते । नञ्चिति ॥ तस्याभासत्वाद्

भा० दुपपत्तेः । सर्वमप्येतत्सत्यमिति चेदस्यैवेतदेवं दुरव-
 गमं येन देवराजोऽप्युदगरावादिदर्शिता विनाशयुक्तिरपि
 मुमोहैवात्र विनाशमेवापीतो भवतीति । तथा विरोचनो
 महाप्राज्ञः प्राजापत्योऽपि देहमात्रात्मदर्शनो बभूव ।
 तथेन्द्रस्यात्मविनाशभयसागरे एव वैनाशिकाः न्यमज्जन् ।
 तथा साङ्ख्याः द्रष्टारं देहादिव्यतिरिक्तमवगम्यापि
 त्यक्तागमप्रमाणत्वात् मृत्युविषय एवान्यत्वदर्शने तस्युः ।
 तथाऽन्ये काणादादिदर्शनाः कषायरक्तमिव चारादिभि-
 र्वस्तं नवभिरात्मगुणैर्युक्तात्मद्रव्यं विशोध्यितुं प्रवृत्ताः ।
 तथाऽन्ये कर्मिणो बाह्यविषयापहतचेतसो वेदप्रमाणा
 अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिवेन्द्रवन्मन्यमाना
 घटीयस्त्वदारोहावरोहप्रकारैरनिशं बभ्रुमन्ति । कि-
 मन्ये जुद्धजन्तवो विवेकहीनाः स्वभावत एव बहिर्विष-
 यापहतचेतसः । तस्मादिदं त्यक्तसर्ववाद्येषणैः अनन्यश-

आ० बाधकत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ दृष्टान्तोऽपि सम्प्रति-
 पन्नो न भवतीति शङ्कते । सर्वमिति ॥ जरादेः सत्यवचनं त्वदी-
 यमेवमस्येवेत्यङ्गीकरोति । अस्यैवेति ॥ अङ्गीकारे हेतुमाह ।
 दुरवगममिति ॥ अधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्यायात्ता-
 दृशानामनधिकारिणां दुर्ज्ञानमात्मतत्त्वं । अतोऽस्यैव जरादिसत्य-
 त्ववचनं । न तावता वस्तुव्यतिरिक्त्यर्थः । दुरवगमत्वे निष्प्रमाह ।
 येनेति ॥ अत्रेत्यात्मतत्त्वोक्तिः ॥ तस्य दुर्ज्ञानत्वे निष्प्रान्तरमाह ।
 तथेति ॥ वैनाशिकस्यानिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याह । तथे-
 न्द्रस्येति ॥ साङ्ख्यस्यानिरपि दुर्ज्ञानत्वमात्मनो आपयतीत्याह । तथा
 साङ्ख्या इति ॥ तार्किकस्यानिरपि तस्य दुर्यहत्वे गमकमाह । तथाच
 इति ॥ बुद्धिबलदुःखेष्वादेवप्रयत्नधर्माधर्मभावना नवात्मगुणा

उ० अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत् स्तनयितुरशरीराण्ये-
तानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं

भा० रणैः परमहंसपरिब्राजकैरत्याश्रमिभिर्वेदान्तज्ञानपरै-
रेव वेदनीयं पूज्यतमैः । प्राजापत्यक्षेमं सम्प्रदायमनुसर-
न्निरुपनिबद्धं प्रकरणचतुष्टयेन । तथाऽनुशासन्यद्यापि ते
एव नान्य इति । तचाशरीरस्य सम्प्रसादस्याविद्यया
शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेव सम्प्राप्तस्य शरीरात्स-
मुत्थाय स्वेन रूपेण यथाऽभिनिष्पत्तिस्तथा वक्तव्येति
बृहान्त उच्यते । अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाष्ठा-
दिमण्डरोरमस्येत्यशरीरः । किञ्चाभ्रं विद्युत्स्तनयितु-
रित्येतानि चाशरीराणि । तत्तत्रैवं सति वर्षादिप्रयोजना-
वसाने यथा । अमुष्मादिति भूमिष्ठा श्रुतिर्द्युलोकसम्बन्धि-
जमाकाशदेशं व्यपदिशति । एतानि यथोक्तान्याकाशसमान-

षा० मीमांसकभ्रान्तिः ॥ तस्य दुर्यहत्वे गमकमित्याह । तथाप्य इति ॥
यदा परीक्षकाणामपीदृशो भ्रान्तिरात्मनो दुरवगमत्वं गमयति
तदा विचारविधुराणां जौक्तिकानां भ्रान्तिसूत्र प्रमादयितव्ये-
त्याह । किमन्य इति ॥ अन्ये च बभूवमन्तोति किं वक्तव्यमिति
सम्बन्धः । यदि जौक्तिकानां परीक्षकाणां चेदमात्मतत्त्वं
दुर्ज्ञानं प्रतिपाद्यते तेषां तर्हि इदं सुज्ञानमित्याशङ्क्याह ।
तस्मादिति । यद्यथास्त्रिवात्मतत्त्वेऽपि तेषामौदासीन्यं वारयति ।
अनन्यशरयैरिति । तेषां कुटीचरादिभावं व्यासेधयति ।
परमहंसेति । कर्मनिष्ठानामात्ममानतोक्त नैष्कर्म्यप्राधान्येन
वर्तमानत्वं दर्शयति । अत्याश्रमिभिरिति । अनन्यशरयै-
रित्युक्तं अनन्ति । वेदान्तेति । पूज्यतमैरिति निवृत्तानुवादसोपा-
मात्सवेदनोपायं प्राप्तमनुपदिशति । प्राजापत्यक्षेति । ज्ञान-

उ० ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥२॥
एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं

भा० रूपतामापन्नानि स्वेन वाय्वादिरूपेणावृत्तमाणानि आ-
काशाख्यताङ्गतानि । यथा सम्प्रसादोऽविद्यावस्थायी
शरीरात्मभावमेवापन्नस्थानि च तथा भूतानि अमुष्माद्यु-
ल्लोकसम्बन्धिन आकाशदेशात्समुत्तिष्ठन्ति वर्षणादिप्रयो-
जनाभिनिर्दृत्तये । कथं त्रिगिरापाये सावित्रं परं ज्योतिः
प्रकटं यैन्नकमुपसम्पद्य सावित्रमभितापं प्राप्येत्यर्थः ।
आदित्याभितापेन पृथग्भावमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन
रूपेण पुरोवातादिना वायुरूपेण क्षिमितभावं हित्वा
ऽभ्रमपि पर्वतहस्तादिरूपेण । विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्लता-
दिचपलरूपेण । स्नयितुरपि स्वेन गर्जिताग्रनिरूपेणेत्येवं
प्रागुदागमे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते । यथाऽयं

आ० अयं तुरीयस्वेत्येतद्विषयं प्रकरयचतुष्टयं । यथोक्ताधिकारिणमेवा-
त्मवेदनमित्यत्र विज्ञानतरमाह । तथेति । अशरीरमित्यादि-
वाक्यव्याख्यानेपसंहारार्थमितिपदं सशरीरस्य बन्धो मुक्ति-
रशरीरस्येति स्थिते किमर्थमशरीरो वायुरित्यादिवाक्यामित्या-
शङ्काह । नचेत्यादिना । अयं वायोरशरीरत्वं तदाह ।
अविद्यमानमिति । एवं सति वाय्वादीनामशरीरत्वे कतोति
यावत् । आकाशस्य सर्वत्रैकरूपत्वादमुष्मादिति कुतो व्यपदे-
शसिद्धिरित्याशङ्काह । अमुष्मादिवीति । यथोक्तान्वाशरीराणि
वाय्वादीनि तेषामाकाशत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह । यथेति ।
तथा वाय्वादीनि स्वेन रूपेणावृत्तमात्रत्वेदन्नायामाकाशाख्यतां
ब्रवीतीति सम्बन्धः । तानि च वाय्वादीनि तथाभूतान्वाकाशात्मत्वं
प्राप्तामीक्षेत । वर्षादिपक्षमिव्यर्थं वाय्वादीनामाकाशदेशात्

उ० ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स
उत्तमः पूरुषः स तत्र पर्येति जक्षन्त्रीउन्ममाणः

भा० दृष्टान्तो वाय्वादीनामाकाशादिसाम्यगमनवदविद्यया
संसारवस्थायां शरीरसाम्यमापन्नोऽहममुष्य पुत्रो
जातो जीर्णो मरिष्य इत्येवम्प्रकारं । प्रजापतिनेव मघवान्
यथोक्तेन क्रमेण नासि त्वं देहेन्द्रियादिधर्मा तत्त्वमसीति
प्रतिबोधितः सन् स एष सम्प्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरात्
आकाशादिव वाय्वादयः समुत्थाय देहादिवैलक्षण्यमा-
त्मनो रूपमवगम्य देहात्मभावनां हित्वेत्येतत्त्वेन रूपेण
सदात्मनैवाभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं पुराणात् । स येन
स्वेन रूपेण सम्प्रसादोऽभिनिष्पद्यते प्राक् प्रतिबोधात्
तद्भान्तिनिमित्तात्सर्पो भवति यथा रज्जुः । पश्चात्कृतप्रका-
शाद्रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । अत एवञ्च स उ-

आ० समुत्थानमुक्तमाकाङ्क्षादारेण स्फुटयति । कथमित्यादिना ॥ स्वेन
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त इति सम्बन्धः । तत्र वायोरभ्यस्य
विद्युत्क्षनयिल्लोच स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिप्रकारं विदुषोति ।
पुरोवातादीति ॥ स्तिमितभावं हित्वा वायुरिति शेषः । दृष्टा-
न्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति ॥ वाय्वादीनामित्यस्मा-
त्पुरस्तात्तथेवधाहर्त्तव्यं । तत्रादिशब्देनाभ्यविद्युत्क्षनयिल्लो-
चमन्ते । आकाशादित्यादिपदमन्नादिकारणसङ्ग्राहार्थं । शरीर-
साम्यमेव विशिनष्टि । अहमिति । प्रतिबोधने दृष्टान्तमाह ।
प्रजापतिनेति । यथोक्तेन क्रमेण पर्यायचतुष्टयोपदिष्टप्रका-
रेणेति यावत् । मघवाग्रप्रतिबोधित इति सम्बन्धः । दार्ष्टा-
न्तिके प्रतिबोधनप्रकारं दर्शयति । नासीति ॥ शरीरादिदुषः
समुत्थाने दृष्टान्तमाह । आकाशादिवेति । समुत्थानं विभ-

उ० त्रींभिर्वी यानैर्वी ज्ञातिभिर्वी नोपजनं स्मर-

भा० उत्तमपुरुषः । उत्तमश्चासौ पुरुषश्चेत्युत्तमपुरुषः स एवोत्तमपुरुषः । अचिखप्रपुरुषौ व्यक्ताव्यक्तस्य सुषुप्तः समस्तः सम्यक्सन्तोऽशरीरस्य स्वेन रूपेणेति । एषामेव स्वेन रूपेणावस्थितः चराचरौ व्याकृताऽव्याकृतावपेक्ष्योत्तमपुरुषकृतनिर्वचनो ह्ययं गीतासु स सम्यसादः स्वेन रूपेण तत्र स्वात्मनि स्वस्थतया सर्वात्मभूतः पर्येति कश्चिदिन्द्रियात्माना जलद्वयन् भक्षयन् वा भक्ष्यानुष्मावचानीप्सितान् कश्चिन्मनोमानैः सरूपादेव समुत्पितैर्ब्राह्मणैर्लौकिकैर्वा क्रीडन् स्थादिभ्यो रममाणस्य मनसैव नोपजनस्मरन् स्तोपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायत इत्युपजनमात्मभावेन वात्मसामीप्येन जायत इत्युपजनमिदं शरीरं तत्र स्मरन् । तत्स्मरणे हि दुःखमेव स्यात् । दुःखा-

या० जते । देहादीति ॥ पुनरुक्तिं परिहरति । इति व्याख्यासमिति ॥ उत्तरवाक्यस्य सप्रबन्धं व्याचष्टे । स येनेति । स उत्तमः पुरुष इति सन्त्यः ॥ सम्यसादस्य स्वेन रूपेणाभिव्यक्तिं दृष्टान्तं स्पष्टयति । प्रागित्यादिना ॥ उक्तदृष्टान्तानुसारेणाविद्यादशायां शरीरात्मत्वमाप्नो जीवो विद्यया प्रकाशितमसत्तत्त्वः स्वेन रूपेणाभिव्यक्तो भवतीति दार्ष्टान्तिकमाह । एवञ्चेति ॥ पुरुषस्योत्तमत्वविशेषं पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थमित्यभिप्रेत्य पुरुषमेवं दर्शयति । अतीति । इति चत्वारः पुरुषा इति शेषः । तत्र पूर्वेषां त्रयाणां व्यवच्छेदं तुरीयस्य नूतनपुरुषत्वमित्याह । यथामिति । यद्योत्तमपुरुषे भगवत्सम्पत्तिं सङ्गिरते । क्षरेति । द्वाविमौ पुरुषौ कोऽपि क्षरच्छर इव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि जूढस्योऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्तन्मयः परमात्मैवदाहृतः ।

उ० निद्रां शरीरं स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त

भा० त्मकलाप्तस्य । नन्वनभूतं चेन्न स्मरेदसर्वज्ञत्वमुक्तं स्यात् ।
 नैव दोषो येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तच्च मिथ्याज्ञा-
 नादि विद्ययोच्छेदितमतस्तच्चानुभूतमेवेति न तदस्मरणे
 सर्वज्ञत्वहानिः । न ह्युक्तमेव यदस्मृतीतेन वा यदनुभूतं
 तदुक्तादाद्यपगमेऽपि स्मर्तव्यं स्यात्तथेहापि संसारिभिर-
 विद्यादोषवह्निर्यदनुभूयते तत्सर्वात्मानमशरीरं न स्पृशति ।
 अविद्यादिनिमित्ताभावात् । ये त्वच्छिन्नदोषैर्द्वन्द्वितकषा-
 यैर्मानसाः सत्याः कामा अनृतापिधाना अनुभूयन्ते
 विद्याभिव्यक्तत्वात् त एवमुक्तेन सर्वात्मभूतेन सम्बध्यन्ते
 इत्यात्मज्ञानश्रुतये निर्दिश्यन्तेऽतः साध्ये तद्विघ्नमिष्टि ।
 य एते ब्रह्मलोक इति । यत्र कचन भवन्तीऽपि ब्रह्मल्लेख-
 हिते लोके भवन्तीति सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यन्ते । ननु कथ-
 मेकः सन्नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीति

आ० यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यय ईश्वरः । यस्मात्स्मरमती-
 तोऽयमस्मरदपि चोत्तमः । आतोऽस्मिंल्लोके वेदे च प्रथितः
 पुरुषोत्तम इति हि स भगवानुचिषान् । स तत्रेत्यादि वाच्ये ।
 स सम्प्रसाद इति । कश्चिदिति स्वर्गलोकोक्तिः । कश्चिन्नजोमा-
 नैरित्यत्र कश्चिदिति ब्रह्मलोको गृह्यते । गोपजनमिति प्रतीकं
 गृहीत्वा आकरोति । स्त्रीपुंसबोरिति । तत्र स्मरणपर्येतीति
 सम्बन्धः । यथोक्तदेहस्मृतौ कानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ।
 तत्स्मरणे होति । विदुषो मुक्तस्यानुभूतदेहास्मरणे दृढबला-
 द्भवन्ते । नन्विति । असम्बन्धत्वदोषं विराकरोति । नैव
 दोष इति । अनुभूतार्थस्मृतौ हि सर्वत्र इति । न च शरी-

उ० एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

भा० च भूमा कामाश्च ब्राह्मलौकिकान् पञ्चममत् इति च
विद्वद्भिः । यथैको यस्मिन्नेव क्षणे पश्यति स तस्मिन्नेव क्षणे न
पश्यति चेति । नैष दोषः । श्रुत्यन्तरे परिहृतत्वाद्द्रष्टुर्दृष्टे-
रविपरिहोपात्तपश्यन्नेव भवति । द्रष्टुरन्यत्वेन कामानाम-
भावाच्च पश्यति चेति । यद्यपि सुषुप्ते तदुक्तं । मुक्तस्यापि
सर्व्वकलात्ममानो द्वितीयाभावः । केन कं पश्येदिति
चोक्तमेव । अशरीरस्वरूपोऽपहतपाप्मादित्यक्षयः सन् कश्च-
मेव पुरुषोऽक्षिणि दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिना । तच्च यथा
ऽसावक्षिणि साक्षाद्दृश्यते तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते । तच्च
को हेतुरक्षिणि दर्शन इत्याह सङ्गृह्यन्तः । यथाप्रयोगः
प्रयोग्यपरो वा सङ्गच्छत इति प्रयोग्योऽप्यो वली-
वर्द्धो वा । यथा लोके आचरत्यनेनेत्याचरणो रथोऽनो

आ० राद्यनुभूतं तस्याविद्याकामकर्ममूलस्याज्ञानमात्रत्वात्तस्य च
सकार्यस्य ज्ञानोदयमात्रेण नष्टत्वात्प्रागपि शरीरादेरनुभववि-
यरोतवर्त्तित्वानुपपत्तेरित्यर्थः । शरीरादिपूर्व्वं सम्प्रज्ञानेना-
विषयीकृतमपि सङ्गात्प्राद्यनुभूतमेवेति विदुषामपि स्मरणमिति
चेन्नेत्याह । न हीति । मूलं पुरुषं शरीरादयो न सम्बन्ध्यन्ते
चेत्तर्थात् तर्हि तच्च कामाः सम्बन्धेरन्विताः सङ्गाह । येलिति ।
किमिति सर्व्वेरेते कामा नामनुभूयेरन्विताः सङ्गाह । अन्त-
र्गन्विता इति । इतश्च विदुषामेव तदभिधत्तिरित्याह ।
विद्येति । किमिति निर्गुणविद्याप्रवरत्वे विदुषि सत्त्वकाम-
सम्बन्धवचनं तत्राह । इत्यात्मज्ञानेति । आत्मविद्याकामार्थं
विदुषि कामसम्बन्धवचनं मनसैतान् कामान्पश्यन्निश्चय विधेय-
अवयवमपि युक्तमित्याह । अत इति । इन्निर्वादिषु भवतां

उ० अथ यत्रैतदाकाशमनुविषणं चक्षुः स चाक्षुषः

भा० वा तस्मिन्नाचरणे युक्तस्तदाकर्षणाय । एवमस्मिच्छरीरे
रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिः इन्द्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः
प्रज्ञात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितात्मा युक्तः स्वक-
र्षणोपभोगनिमित्तं नियुक्तः । कस्मिन्महामुक्तान्तो
भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीती-
श्वरेण राज्ञा इव सर्वसाधिकारी दर्शनश्रवणचेष्टाद्या-
पारेऽधिष्ठितः । तस्यैव तु मात्रैकदेशश्चक्षुरिन्द्रियं रूपोप-
लब्धिद्वारभूतं । अथ यत्र कृष्णतारोपलक्षितमाकाशं
देहच्छिद्रमनुविषणमनुसक्तमनुगतं तत्र स प्रकृतोऽशरीर
आत्मा चक्षुषि भवतीति चाक्षुषश्चक्षुषि भव इति चाक्षु-
षस्तस्य दर्शनाय रूपोपलब्धये चक्षुः करणं यस्य तत् ।
देहादिभिः संवृतत्वात्परस्य द्रष्टुरर्थं सोऽत्र चक्षुषि दर्श-

आ० कामानां कुतो ब्रह्मलोकभावित्वमित्याशङ्काह । यत्रेति ॥
मनसैतान् कामानित्यादिवाक्यं स्तुत्यर्थमपि प्रधानवाक्यविरुद्ध-
त्वात्प्राज्यमिति शङ्कते । नन्वेति ॥ वाक्ययोर्मिथो विरोधे दृष्टा-
न्तमाह । यथेति ॥ यद्वैतज्ञ पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति । ततोऽन्यदिभक्तं यत्प-
श्येदिति दृष्टदारण्यकश्रुतिमाश्रित्य विरोधं ध्रुवते । नैव दोष
इति । अथ यथोक्तं वाक्यं सुषुप्तमधिष्ठित्य प्रकृतं कथं मुक्तवि-
षये तयोदाहृतमत आह । यद्यपीति । सुषुप्तस्य मोक्षदृष्टान्त-
त्वात्तद्रूपस्य च दार्ढ्यानिर्गुणमाद्यदुक्तं सुषुप्ते तत्त्वबन्धो
मुक्ते सिद्ध्यतीत्यर्थः । किञ्च मुक्तमेवाधिष्ठित्य यत्र तस्य सर्वमात्मै-
वाभ्युदित्यादि तत्रैवोक्तमित्याह । केनेति । यत्कार्यवादस्या-
क्षितवाक्यस्य च मिथो विरोधं शङ्कते । अशरीरेति । दृष्टव्यं

उ० पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति
स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याह-

भा० नेन लिङ्गेन दृश्यते परोऽशरीरोऽसंहतः ॥ अक्षिणि
दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्वेन्द्रियदारोपलक्षणार्थं ।
सर्वविषयोपलब्धा हि स एवेति । स्फुटोपलब्धिहेतुत्वा-
त्तच्चिणीति विशेषवचनं सर्वश्रुतिषु । अहमदर्शमिति
तत्सत्यं सम्भवतीति च श्रुतेः । अद्यापि योऽस्मिन्देहे वेद
कथमिदं सुगन्धि दुर्गन्धि वा जिघ्राणीति अस्य गन्धं विजा-
नीयामिति स आत्मा । तस्य गन्धाय गन्धविज्ञानाय
घ्राणं । अथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वदित्वाभीति
स आत्माऽभिव्याहरणक्रियासिद्धये करणं वागिन्द्रियं ।
अथ यो वेदेदं गृह्णानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं ।

आ० इत्यस्य पदस्य चाक्षुषदर्शने रूढत्वादशरीरस्य तदयोग्यत्वा-
दशरीरात्मोक्तिर्दृश्यत इति श्रुतिर्विरुद्धेत्यर्थः ॥ आत्मत्वाभ्यु-
त्पादिनस्य विषयानेकश्रुतिनिष्ठाविरोधाद्दृश्यत इत्येकस्याः श्रुते-
र्ज्ञानमात्रविषयावान्तरविरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यानन्तरं वाक्यमुत्था-
पयति । तत्रेति ॥ चाक्षुषदर्शनाविषयत्वे सति चाक्षुषो दर्शने
नो हेतुरित्यपेक्षायां निष्कहेतुकं तावद्दर्शनं सम्भवतीति मत्वा
दृष्टान्तमाह श्रुतिः । स दृष्टान्तो यथा भवति तथोच्यत-
इत्याह । तत्रेति । तमेव दृष्टान्तमनूद्य व्याचष्टे । यथेत्यादिना ॥
अथाहारराहित्यसिद्धये पदान्तरमाह । प्रयोग्येति ॥ एव-
मित्यनेन द्वितीयो यथाशब्दः शरीरस्य रचयानीयत्वं शरीरं
रचयमेव त्विति श्रुत्यन्तरात्मन्यर्थः । तस्मिन्नुक्तशरीरे ईश्वरेण स्वक-
र्माद्यन्तःप्रभोगनिमित्तं प्राणो रचित्वेन नियुक्त इति सम्बन्धः ।
प्राणप्राणं व्यावर्तयति । पञ्चदत्तिरिति । बुद्धिन्तु सारथिं

उ० राणीति स आत्माऽभियाहाराय वागर्थ यो
वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं
॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा

भा० अथ यो वेदेदं मन्वानीति मननव्यापारमिन्द्रियसंप्रयुक्तं
केवलं मन्वानीति वेद स आत्मा । यो वेद स आत्मेत्येवं
सर्वत्र प्रयोगाद्देदनमस्य स्वरूपमित्यवगम्यते । यथा यः
पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो यो दक्षिणतो यः
पश्चाद्य उत्तरतो य ऊर्ध्वं प्रकाशयति स आदित्य इत्युक्ते
प्रकाशस्वरूपः स इति गम्यते । दर्शनादिक्रियानिर्वृत्त्यर्थानि
तु चक्षुरादिकरणानि । इदञ्चास्यात्मनः सामर्थ्यादवग-
म्यते । आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं तु व्यापृततया ।

आ० विद्धि मनःप्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि ज्ञथान्याहु रिति श्रुत्यन्तर-
माश्रित्याह । इन्द्रियेति ॥ आत्मानं रथिनं विद्धोति श्रुतेः प्राणस्य
रथित्वमित्याशङ्क्य तस्य तदुपाधिर्यस्तदभेदाङ्गीकारान्मेवमि-
त्याह । प्रज्ञात्मेति ॥ तस्याध्यात्मसन्तानद्वयविशिष्टत्वेन स्फुरितं
स्वरूपं दर्शयति । विज्ञानेति ॥ ईश्वरस्य यथोक्तप्राणोपाधि-
द्वारा भोक्तावासंसारित्वमित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति ।
कस्मिन्निति ॥ प्रतिष्ठास्यामीति ईक्षित्वा स प्राणमवृजतेत्यदि-
श्रुतिरिति शेषः ॥ तथाच यथा राज्ञा सर्व्वधिकारित्वेन
सेनाध्यक्षः सन्धिविग्रहादौ नियुज्यते तथेश्वरेण सर्व्वचेष्टा-
न्तराधिकृतः स्वकार्यदर्शनादिव्यापारनिमित्तं नियुक्तो भवती-
त्याह । राज्ञेति ॥ प्राणः स्वविनक्षणेन चेतनेन नियुज्यते प्रयो-
ग्यत्वाद्व्यादिवदित्यनुमानाद्देहसंज्ञतात्प्राणादतिरिक्तोऽसंज्ञतश्चे-
तनः सिद्धतीति समुदायार्थः । चक्षुरादिचेष्टा चेतननिमित्ता
चेष्टात्प्राणादिचेष्टावदिति ॥ अनुमानान्तरं सूचयति । तस्यैवेति ॥
प्रकृतप्राणविषयस्तच्छब्दः । मान्मेत्येतस्य व्याख्यानमेकदेश इति

उ० मनोऽस्य देवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन
चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ॥५॥ य

भा० यथा सवितुः सत्तामात्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं न तु व्यापृत-
तयेति तद्वत् । मनोऽस्यात्मनो दैवमप्राकृतमितरेन्द्रियै-
रसाधारणं । चक्षुष्ये पश्यत्यनेनेति चक्षुः । वर्तमानकाल-
विषयाणि चेन्द्रियाण्यतोऽद्वैवानि तानि । मनस्तु त्रिकाल-
विषयोपलम्भिकरणं मृदितदोषश्च सूक्ष्मव्यवहितादि
सर्वोपलम्भिकरणञ्चेति दैवश्चक्षुरुच्यते । स वै मुक्तः स्वरूपा-
पञ्चोऽविद्याकृतदेहेन्द्रियमनोवियुक्तः सर्वोऽत्मभावमापन्नः
सन्नेप व्योमवदिशुद्धः सर्वेश्वरो मनउपाधिः सन् एतेनै-
वेश्वरेण मनसैतान् कामान् सवित्वप्रकाशवन्नित्यप्रततेन

आ० प्राक्संवादे चक्षुरादीनां प्राग्यपारतन्त्र्यप्रतीतेस्तदेकदेशत्वं
तेषामिति द्रष्टव्यं । शरीराद्यतिरिक्तमात्मानं सम्भाव्य तस्योपा-
धिकं द्रष्टृत्वमाचष्टे । अथेति ॥ अतिरिक्तात्मसम्भावनामन्वय-
मप्यशब्दार्थः । यच्च तत्रेति सप्तमीभ्यां संसारदशोच्यते । अनुगतं
चक्षुरिति सम्बन्धः ॥ दर्शनाय चक्षुरित्यस्यार्थं समर्थयते ।
यस्येति ॥ यस्य परस्य द्रष्टृत्वं करणं चक्षुरिति स यश्चक्षुषा
लिङ्गेन दृश्यते इति सम्बन्धः ॥ परार्थं चक्षुषा हेतुमाह । देहादिभि-
रिति । यत्संज्ञितं तत्त्वविजलक्षणेयं दृष्टं । यथा शयनासनादि ।
तथा तदपि चक्षुर्देहादिभिः संज्ञितत्वाद्यस्य विजलक्षणस्य ज्ञेयभूतं
कोऽत्र दर्शनेन लिङ्गेन दृश्यते । विमतं साध्यं धर्मत्वाद्गुणादिव-
दित्यनुमानादित्यर्थः ॥ दृश्यते इत्यस्याविरुद्धार्थमुक्त्वाऽक्षिणीत्यस्य
विवक्षितमर्थमाह । अक्षिणीति ॥ यथाऽक्षिहारा रूपोपलब्ध्या
तथा परस्तत्तदिन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयोपलब्ध्या पर एवेति कृत्वा
युक्तमिदमपलक्ष्यमिति साधयति । सर्वविवर्धयेति । सर्वेन्द्रियै-
रपलक्ष्यत्वमविशिष्टं चेत्यर्थं तर्हि सर्वोऽपि श्रुतिषु चक्षुष्ये-

उ० एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते
तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आताः सर्वे च
कामाः स सर्वाश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च

भा० दर्शनेन पश्यन् रमते । कान् कामानिति विशिनष्टि । य एते
ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधिवद्वाह्यविषयामङ्गानृतेनापि-
क्षिताः सङ्कल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थः । यस्मादेष इन्द्राय
प्रजापतिनोक्त आत्मा । ततः श्रुत्वा तमात्मानमद्यत्वेऽपि
देवा उपासते । तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः
प्राप्ताः सर्वे च कामाः । यदर्थं ह्येन्द्र एव शतं वर्षाणि
प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः ॥
तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वाच्च त्विदानीं मनुष्याणामत्यल्प-

आ० वासोपदिश्यते तत्राह । स्फुटेति ॥ चक्षुषः स्फुटोपलब्धौ
हेतुत्वे श्रुतिं सम्पादयति । अहमिति ॥ यत्रादर्शमिति चक्षुषः
प्रत्ययस्तद्वस्तु सत्यं स्फुटोपलब्धमादिति द्वयोर्विवदमानयोर्दृष्ट-
मित्यर्थः । य एषोऽक्षिणीत्यत्र सर्वेन्द्रियद्वारोपलब्ध्या विव-
क्षित इत्युक्तं व्यक्तीकरोति । अथापीति । चक्षुषि स्फुटोपलब्धे-
ऽपीति यावत् । योऽस्मिन्देहे येन केनापीन्द्रियेण । कं यं चिद्विषयं
वेद स आत्मेति सम्बन्धः । उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षादारा स्फोरयति ।
कथमित्यादिना ॥ जिघ्र्यापीति यो वेदेत्युक्तमेव साङ्ग्यति ।
अस्येति ॥ इन्द्रियैर्ग्राह्यादिभिरसंस्पृष्टं तत्तद्द्वारेणानिष्यन्न-
मिति यावत् । केवलं मनोमात्रजनितमित्येतन्मन्वानं सम्पादया-
नीत्यर्थः । यो वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थभूतं कर्तृत्वं सापेक्षत्वान्मिथ्या-
प्रकृत्यर्थं रूपानु संविम्भाजनमपेक्षतया सत्यमात्मस्वरूपमि-
त्याह । यो वेदेति । आत्मा संवेदनस्वभावश्चेत्तत्तत्संसारमादेव
विषयविशिष्टसम्भवाच्चक्षुरादिवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह । दर्शना-
दीति । अन्तःकरणवृत्तिर्दर्शनादिक्रिया । सा चात्मनः संवि-

उ० कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य जानातीति ह
प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ १२ ॥

भा० जीवितत्वान्मन्दतरप्रज्ञत्वाच्च सम्भवतीति प्राप्ते इदमुच्यते ।
य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिदानीन्मनो
ऽपि । कोऽसाविन्द्रादिवद्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति
इ सामान्येन किल प्रजापतिरुवाच । अतः सर्वेषामा-
त्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिश्च तुल्यैव भवतीत्यर्थः । द्विर्वचनं
समाप्त्यर्थं ॥ १२ ॥

आ० देकरस्यासङ्गोदासीनस्य विषयसंसर्गभ्रमहेतुस्तन्निमित्तार्थानि
चक्षुरादीनि भवन्ति सार्थकानीत्यर्थः ॥ तेषामुक्तरीत्या सार्थ-
कत्वे गमकमाह । इदञ्चेति । करणानामक्तं सार्थकत्वं प्रकृतस्य
संविन्मात्रस्यासङ्गत्वादेव स्वतो विषयसम्बन्धानुपपत्त्या तत्सम्बन्ध-
भ्रान्तिकारणान्तःकरणवृत्तिविशेषापेक्षया निर्धारितमित्यर्थः ॥
आत्मनः संविन्मात्रस्यभावत्वे कथं कर्तव्यपदेश इत्याशङ्काह ।
आत्मन इति ॥ य एषोऽक्षिणीत्यादि वाक्यं प्रपञ्चितं सम्प्रति
स तत्रेत्यादि फलवाक्यं प्रपञ्चयितुमिन्द्रियान्तरेभ्यो मनसो वैल-
क्षण्यं दर्शयति । मनोऽस्येति ॥ तस्य चक्षुर्हेऽपि कुतो देवत्व-
मित्याशङ्काह । वर्तमानेति ॥ आगत्यकदाघरादित्यं मृदित-
दोषत्वं सर्वेश्वरो व्यज्यते । यस्मिन्निमुद्धे मनसि तन्मनः सर्वेश्वरं
तदुपाधिरस्येति तयोक्तः । ईश्वरेण तदभिव्यक्तकृतत्वं तदविद्या-
दिप्रतिबन्धकस्याभावान्नमसा नित्यं प्रततं दर्शनं नित्याभिव्यक्त-
स्वरूपं चैतन्यं तेन पश्यन्तीति योजना ॥ तं वा यतमि-
त्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यदर्थं
ज्ञाति । सर्वोऽथेत्यादिवाक्यमाशङ्कोत्तरत्वेनेत्याप्य व्याचष्टे । तद्यु-
क्तमित्यादिना ॥ यथोक्तं यत्नं तच्छब्दार्थः । प्रकरणनिर्वि-
शेषवत्प्राप्तैकत्वज्ञानविषयं दहरप्रकरणं विद्याप्रकरणे उपा-
स्यस्तुत्यर्थं प्रसङ्गादुक्तं तत्प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थं ॥ १२ ॥

उ० श्यामाच्छ्वलं प्रपद्ये श्वलाच्छ्यामं प्रपद्ये
अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहो
मुख्यात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्म-
लोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति॥१॥१३॥

भा० श्यामाच्छ्वलं प्रपद्ये इत्यादिमन्त्रान्नायः पावनो जया-
यंश्च ध्यानार्थो वा । श्यामो गम्भीरो वर्णः श्याम इव श्यामो
हार्दं ब्रह्मा अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्तद्दार्दं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन
तस्माच्छ्यामाच्छ्वलमिव श्वलोऽरण्याद्यनेककाममिश्रत्वा-
द्ब्रह्मलोकस्य श्रावण्यं तं ब्रह्मलोकं श्वलं प्रपद्ये मनसा ।
शरीरपाताद्दोर्द्धं गच्छेयं । यस्मादहं श्वलाद्ब्रह्मलोकास्मा-
मरूपव्याकरणाच्छ्यामं प्रपद्ये हार्दं ब्रह्मभावं प्रपन्नोऽस्मी-
त्यभिप्रायः । अतस्तमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं श्वलं प्रपद्ये
इत्यर्थः । कथं श्वलं ब्रह्मलोकं प्रपद्ये इत्युच्यते । अश्व इव
स्नानि स्नानानि विधूय कम्पनेन अमं पांश्यादि च
रोमतोऽपनीय यथा निर्मलो भवत्येवं हार्दं ब्रह्मज्ञानेन
विधूय पापं धर्माधर्माख्यं चन्द्र इव च मुख्याद्राज्यस्तस्त-
स्माद्राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति यथैवं धृत्वा प्रहाय

आ० कृताया दहरविद्यायाः शेषभूतं जपविधानार्थमारभते ।
श्यामादिति । अत्यन्तं दुरवगाह्यत्वाज्ज्ञानहीनानामिति शेषः ।
कथं जीयते ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । मनसोति । न तर्हि
मुख्या तत्प्राप्तिरित्याशङ्क्याह । शरीरेति । विपरीतपातं हेतुत्वे-
नेति व्याचष्टे । यस्मादिति । हेतुः प्रतिपद्य या व्यस्यते । अत इति ।
इष्टान्तमाकाङ्क्षापूर्वकमवतार्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना ।

उ० आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्व्वहिता ते
यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा प्रजापतेः सभां

भा० शरीरं सर्वानर्थाश्रयमिहैव ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः
सन्नकृतं नित्यं ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति । द्विर्वचनं मन्त्र-
परिसमाप्त्यर्थं ॥ १२ ॥

आकाशो वै इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थं । आधा-
नायाकाशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा । आकाश इवा-
शरीरत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च स आकाशो नाम । नामरूपयोः
स्वात्मस्य योर्जगदीजभूतयोः सलिलस्येव फेनसंस्थानीययो-
र्निर्व्वहिता निर्व्विडा व्याकर्त्ता । ते नामरूपे यदन्तरा
यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्त्तते तयोर्वा नामरूपयोर्-
न्तरा मध्ये यन्नामरूपाभ्यामस्पृष्टं । यदि तद्ब्रह्म नामरू-
पविलक्षणं नामरूपाभ्यामस्पृष्टं तथापि तयोर्निर्व्विडेवं
लक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमेव मैत्रेयीब्राह्मणोक्तं चित्मात्रा-
नुगमात्सर्व्वत्र चित्सुरूपतैवेति गम्यते एकवाक्यतया

आ० शरीरस्य त्याज्यत्वे हेतुमाह । सर्व्वानर्थति ॥ इतिशब्दा ध्यान-
समाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

इहोऽस्मिन्नन्तराकाश इति लक्षणनिर्देशस्य प्रकृतोपयोगं
दर्शयति । आधानायेति । सर्व्वानि च वंसानि भूतान्याका-
शादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति । आकाशा स्त्रीवन्म्यो
ज्यायानित्याद्याः श्रुतयः । आकाशशब्देनात्मनः श्रुतिषु प्रसिद्धत्वे
हेतुमाह । आकाश इवेति । ते यदन्तरेत्यत्र ते इति पदं
प्रथमादिवचनानां ग्रहीत्वा व्याख्याय द्वितीयादिवचनानां वच-
नमादाय आचष्टे । तयोर्व्वेति । यदन्तरेति समस्तं पदं पूर्व्वं च

उ० वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो
राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं

भा० ऽऽत्मा । कथं तदवगम्यत इत्याह स आत्मा । आत्मा हि
नाम सर्वजन्तूनां प्रत्यक्चेतनः स्वसंवेद्यः प्रसिद्धस्तेनैव
स्वरूपेणोन्नीय अशरीरो व्योमवत्सर्वगत आत्मा ब्रह्मेत्य-
वगन्तव्यं । तच्चात्मा ब्रह्मावृतममरणधर्मा । अत ऊर्ध्वं मन्त्रः ।
प्रजापतिश्चतुर्मुखस्तस्य सभां वेश्म प्रभुविमतं वेश्म प्रपद्ये
गच्छेयं । किञ्च यशोऽहं यशो नामात्माहं भवामि ब्राह्म-
णानां । ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तनुपासते । अतस्तेषां
यशो भवामि । तथा राज्ञां विशाञ्च । तेऽप्यधिकृता एवेति
तेषामप्यात्मा भवामि । तद्यशोऽहमनुप्रापत्सि प्राप्स्यामि
प्राप्नुमिच्छामि । स हाहं यशसामात्मानां देहेन्द्रियमनोबु-
द्धिलक्षणानां यशसामात्मा । किमर्थमहमेवं प्रपद्ये इत्यु-
च्यते । श्वेतं वर्षतः पञ्चवदरसमं रोहितं । तथाऽदत्तं दन्त-

आ० आख्यातमधुना तु व्यक्तं व्याकृतं तदेव व्याकरणं सङ्गृह्यति ।
नामरूपाभ्यामिति ॥ ग्रहामस्पृष्टत्वेत्कथं तन्निर्वाहकमित्याशङ्क्याह ।
नामरूपाभ्यामस्पृष्टमिति ॥ मायावशादिति शेषः । आत्मत्वेऽपि
कथं करतलामलकवद्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वमत आह । आत्मा होति ॥
तेन स्वसंवेदनत्वेनेति यावत् । कुतो देहद्वयोपहतस्यात्मनः स्वसं-
वेद्यत्वं तत्राह । अशरीर इति । परिच्छिन्नस्याशरीरत्वमयुक्तमि-
त्याशङ्क्याह । व्योमवदिति । ब्रह्मैव प्रत्यक्षभूतमिति पञ्चमवगत-
मित्याशङ्क्याह । आत्मेति ॥ अनात्मत्वं चेदब्रह्मत्वप्रसङ्गात्प्रत्यक्षभूतं
ब्रह्म वक्तव्यमित्यर्थः । उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासकस्य प्रार्थ-
नामन्त्रमुत्पाप्य व्याकरोति । अत ऊर्ध्वमिति । प्रथमतो ब्राह्मण-

उ० यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कं श्वेतं लिन्दु-
माभिगां लिन्दुमाभिगां ॥ १ ॥ १४ ॥

तद्वैतद्वला प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्म-
नवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य

भा० रहितमप्यदत्कं भवयित् तजोबलवीर्यविज्ञानधर्माणामप-
हन्तृ विनाशयिचित्येतत् । तत्त्वेविनां स्त्रीयञ्जनं यदेव
लक्षणं श्वेतं लिन्दु पिच्छलं तं माभिगां माभिगच्छेयं ।
दिव्यचनमत्यन्तानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थं ॥ १४ ॥

तद्वैतदात्मज्ञानं सोपकरणमोमित्येतदक्षरमित्याद्यैः
सहोपासनेस्तदाचकेन ग्रन्थेनाष्टाध्यायलक्षणेन सह ब्रह्मा
हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्वारेण प्रजापतये कथ्यपायो-
वाच । असावपि मनवे स्वपुत्राय । मनुः प्रजाभ्यः । इत्येवं शु-
त्यर्थसम्यदाद्यपरम्परयाऽऽगतमुपनिषद्विज्ञानमद्यापि विद-
त्स्त्ववगम्यते । यथेह षष्ठाद्यध्यायत्रये प्रकाशितात्मविद्या
सफलाऽवगम्यते तथा कर्माणां न कथनार्थ इति प्राप्ते तदा-
नर्थक्यप्राप्तिपरिजिहीर्षयेद् कर्माणां विद्वद्भिरनुष्ठेयमानस्य

आ० यज्ञो हेतुमाह । ब्राह्मण एवेति ॥ विश्वं निर्दिशति । स्त्रीयञ्जन-
मिति । योनिशब्दितं प्रजननेन्द्रियमित्यर्थः । अयं ब्रह्मयिह
भवेत्तदाह । तत्त्वेविनामिति ॥ तदाभिगमनं नाम गर्भवास-
लस्यातिशयेनानर्थहेतुत्वं आपयितुं दिव्यचनमित्यर्थः ॥ १० ॥

उक्तविज्ञानस्योत्पत्तिवत्तद्वत्त्वं शुद्धसद्गुणादिपारम्पर्यागतत्वं
दर्शयति । तद्वैतदिति । सोपकरणमुपकरणैः समादिभिः
सहितमिति यावत् । तद्वारेण हिरण्यगर्भहारेणेत्यर्थः । विद्या-

उ० यथा विधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य
कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिका-

भा० विशिष्टफलवत्त्वेनार्थवत्त्वमुच्यते । आचार्यकुलाद्देदमधीत्य
सहार्थतोऽध्ययनं कृत्वा यथा विधानं यथा श्रुत्युक्तैर्निय-
मैर्युक्तः सन्नित्यर्थः । सर्वस्यापि विधेः स्मृत्युक्तस्योपकुर्व-
णकं प्रति कर्त्तव्यत्वे गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थ-
माह । गुरोः कर्म यत्कर्त्तव्यं तत्कृत्वा कर्मगून्यो योऽति-
शिष्टः कालस्तेन कालेन वेदमधीत्येत्यर्थः । एवं हि
नियमवताधीतो वेदः कर्मज्ञानफलप्राप्तये भवति नान्य-
थेत्यभिप्रायः । अभिसमावृत्य धर्मजिज्ञासां समापयित्वा
गुरुकुलान्निवृत्य न्यायतो दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा
गार्हस्थ्ये विहिते कर्मणि तिष्ठन्नित्यर्थः । तत्रापि गार्ह-
स्थ्यविहितानां कर्मणां स्वाध्यायस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थमु-
च्यते । शुचौ विविक्ते अमेधादिरहिते देशे यथावदा-
सीनः स्वाध्यायमधीयानो नित्यनैमित्तिकं कर्माधिकञ्च
यथा शक्तितो ऋगाद्यभ्यासञ्च कुर्वन् धार्मिकान् पुत्रान्

आ० प्रकरणं समाप्त्याविद्धदनुष्ठितस्य कर्मणः साफल्यमविद्वत्सन्तो-
षार्थं कथयति । यथेत्यादिना ॥ इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः ॥
प्राङ्मुखत्वं पवित्रपाणित्वादयो नियमाः ॥ भिक्षाशनस्नानाचम-
नादिर्विधिः । किमित्येष नियमोऽध्ययने कथ्यते तत्राह । एवं
हीति ॥ तत्रापीति सप्तम्या यथोक्तोऽधिकारी गृहीतः ॥ एत-
त्सर्वं स्वयं कुर्वन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इति सम्बन्धः । एवं
वर्त्तयन्नित्यस्य व्याख्यानमेवं यथोक्तेन प्रकारेण कुर्वन्निति ।

उ० न्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्या-
हिः सन्तसर्द्धभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं
वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च

भा० शिष्यांश्च धर्मयुक्तान् विदधद्भार्षिकत्वेन तान्निधिमयज्ञा-
त्मनि खल्वदधे हार्दं ब्रह्मणि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्योप-
मंहृत्य सर्वेन्द्रियग्रहणात्कर्माणि च सन्न्यासार्हमयन् हिंसां
परपीडामकुर्वन् सर्वभूतानि स्थावरजङ्गमानि भूतान्य-
पीडयन्नित्यर्थः ॥ भिक्षानिमित्तमटनादिनापि परपीडा
स्यादित्यत आह । अन्यत्र तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञा-
विषयस्ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । सर्वश्रमिणां चैतत्समानं । तीर्थे-
भ्योऽन्यत्रार्हमेवेत्यन्ते वर्णयन्ति । कुटुम्बे एवेतत्सर्वं कुर्वन्
स खल्वधिकृतो यावदायुषं यावज्जीवमव ययोक्तेन प्रका-
रेणैवं वर्त्तयन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते देहान्ते । न च
पुनरावर्त्तते । शरीरग्रहणाय पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रति-
षेधात् । अर्चिरादिना मार्गेण कार्याब्रह्मलोकमभिसम्पद्य
यावद्ब्रह्मलोकस्थितिस्तावत्तत्रैव तिष्ठति प्राकृतो नावर्त्तत

आ० अप्राप्तप्रतिषेधाशङ्कां वारयति । पुनरावृत्तेरिति ॥ चन्द्रलोका-
दिव ब्रह्मलोकादापि प्राप्ता पुनरावृत्तिस्तस्या न चेत्यादिप्रतिषेधा-
न्नाप्राप्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्यर्थः । अपुनरावृत्तिवाक्यस्यान्यस्यराशि-
व्याकरोति । अर्चिरादिनेति ॥ प्रागिति महाप्रजयात्पूर्वका-
लोक्तिस्ततो ब्रह्मलोकादित्यर्थः । विद्यदादिजगज्जातं जातमप्रा-
प्तो यतः । तदस्मि नामरूपादिविरहि ब्रह्म निर्भयं ॥ १ ॥ नम-
स्त्यक्तसन्देहसरसीरुहभानवे । गुरुवे परपक्षोपध्वान्तध्वंस

उ० पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥ १५ ॥ इति
अष्टमः प्रपाठकः ॥ ६ ॥ छान्दोग्योपनिषत्स-
म्पूर्णा ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० इत्यर्थः । द्विरभ्यास उपनिषद्विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १५ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्रा-
जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं
समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

आ० पटीयसे ॥ २ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छा-
नत्पूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दज्ञानगिरिकृतायां छान्दोग्यभा-
ष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीका
समाप्ता ॥ समाप्तञ्चायं ग्रन्थः ॥ ॐ तत्सत् ॥
